

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ
МИНИСТРЛІГІ
Қ.ЖҰБАНОВ АТЫНДАҒЫ АҚТӨБЕ Өңірлік мемлекеттік
университеті**

**«ЖАСТАР, ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ИННОВАЦИЯ» атты
студенттер, магистранттар, PhD докторанттардың
XVI Республикалық ғылыми-тәжірибелік конференциясының
МАТЕРИАЛДАРЫ
I ТОМ
2020 жылдың 9 сәуірі**

**МАТЕРИАЛЫ
XVI Республиканской научно-практической конференции
студентов, магистрантов, PhD докторантов
«МОЛОДЕЖЬ, НАУКА И ИННОВАЦИИ»
ТОМ I
9 апреля 2020 года**

**MATERIALS
of the XVI Republican scientific-practical conference of students,
postgraduates and PhD doctoral students
«YOUTH, SCIENCE AND INNOVATIONS»
TOM I
April 9, 2020**

Ақтөбе-Актобе-Aktobe

УДК 001(063)

ББК 72 ЖЗЗ

Редакция алқасы: Ердембеков Б.А. – Қ. Жұбанов атындағы АӨМУ ректоры, филолог.ғ.д., профессор, ұйымдастыру комитетінің төрағасы; Шүңкеев К.Ш. – Стратегиялық даму жөніндегі проректор, ф.-м.ғ.д., профессор; Абенова Б.С. – Оқу ісі жөніндегі проректор, тар.ғ.к., доцент; Бекназаров Р.А. – Ғылым және инновациялар жөніндегі проректор, тар.ғ.д., доцент; Борамбаев Г.М. – Ректор аппаратының басшысы; Иісбек Б. – Ғылыми-инновациялық бағдарламалар департаментінің директоры; Бекбауова А.У. – Физика-математика факультетінің деканы, ф.-м.ғ.к., доцент; Балғынова А.М. – Техникалық факультетінің деканы, т.ғ.к., доцент; Мұхтаров С.С. – Кәсіби-шығармашылық факультетінің деканы, филолог.ғ.к., доцент; Таскарина Б.М. – Экономика және құқық факультетінің деканы, э.ғ.к., доцент; Жүсіпова Ж.А. – Педагогика факультетінің деканы, пед.ғ.к., доцент; Махамбетов М.Ж. – Жаратылыстану факультетінің деканы, PhD докторы; Күпенова Г.Ы. – Тарих факультетінің деканы, тар.ғ.к., доцент; Садирова К.Қ. – Филология факультетінің деканы, филолог.ғ.д., доцент; Үйсінбаева Г.Н. – Жоғары колледж директоры; Талипова М.Ж. – физика-математика факультетінің ғылымына жауапты оқытушы, ф.-м.ғ.к., доцент; Жұмағазиев Ә.Х. – жаратылыстану ғылымдарының магистрі.

ЖЗЗ. «ЖАСТАР, ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ИННОВАЦИЯ» атты студенттер, магистранттар, PhD докторанттардың XVI Республикалық ғылыми-тәжірибелік конференциясының материалдары. 2020 жыл. = Материалы XVI Республиканской научно-практической конференции студентов, магистрантов, PhD докторантов **«МОЛОДЕЖЬ, НАУКА И ИННОВАЦИИ»**. 2020 год. = Materials of the XVI Republican scientific-practical conference of students, postgraduates and PhD doctoral students **«YOUTH, SCIENCE AND INNOVATIONS»** – Ақтөбе: Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, 2020.

ISBN 978-601-7959-12-8

Жинаққа «Жастар, ғылым және инновация» атты XVI Республикалық ғылыми-практикалық конференциясының қорытындысы бойынша философия, тарих, филология, педагогика, психология, экономика, құқық, музыка, спорт, математика, физика, информатика, жаратылыстану және техникалық ғылымдарының өзекті мәселелері бойынша студенттер, магистранттар, аспиранттар, докторанттар және жас ғалымдардың ең үздік ғылыми еңбектері енгізілген.

В сборнике по итогам XVI Республиканского научно -практического конференции «Молодежь, наука и инновации» представлены лучшие научные работы студентов, магистрантов, аспирантов, докторантов и молодых ученых, посвященные актуальным вопросам философии, истории, филологии, педагогики, психологии, экономики, правоведения, музыки, спорта, математики, физики, информатики, естественных и технических наук.

The best scientific works of students, graduates, postgraduate students, doctoral students and young scientists on the top issues of philosophy, history, philology, pedagogy, psychology, economics, law, music, sports, mathematics, physics, computer science, natural and technical sciences are presented in the collection following the results of the XVI Republican Scientific and Practical Conference «Youth, Science and Innovations».

УДК 001(063)

ББК 72

ISBN 978-601-7959-12-8

© Қ.Жұбанов атындағы
Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті. 2020

**№1 СЕКЦИЯ
ФИЛОЛОГИЯНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ**

**СЕКЦИЯ №1
АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ФИЛОЛОГИИ**

**SECTION №1
ACTUAL PROBLEMS OF PHILOLOGY**

USING ADVERTISING IN ENGLISH LESSONS

Абдрахманова А.К.

ademi7-sk@mail.ru

КГКП «Колледж бизнеса и сервиса»

Advertising is everywhere: on television, on the internet, on billboards and in print media. Advertising is a noun derived from French language «avertir avertissement», which means "public notice" or "written statement that draws attention" [Harper, 2001-2015]. In the past, advertisements were used to reflect some important event of a particular era, today, they mirror “the society and the business environment that produced them” [Pope, 2003]. Foreign languages have been used in advertisements since the very beginnings of product advertising. Wustmann [1903] and Pound [1913], for example, discuss the use of foreign words in German advertisements and the use of Spanish in advertisements in the United States, respectively. Advertising could be used as a teaching tool to improve learners’ English skills such as speaking and writing.

There are several types of advertising. The first type comprises traditional advertising represented by advertising on television, radio, newspapers, magazines, or billboards. The next type of advertising, connected with the achievements of modern technology, is online advertising using Internet as the world’s most powerful media [Tavor, 121-133]. Another categorization classifies billboards and posters on city buildings, along the streets, shopping centers, or pedestrian zones to outdoor advertising. The second category, transport advertising, comprises billboards located on various means of transport- busses, taxi, cars, trains, in train or bus stations, next to train lines, and motorways. The last category is ambient advertising. It includes posters and signs on telephone kiosks, public toilettes, or just on the shop floors [Cronin, 615-632].

Advertising is an ideal tool of conveying information. In a relation of teaching, writing advertising is a part of business writing. Business writing can be defined as an activity or any written work to conveying of information or expression of ideas by inscribing the correct letters or symbols especially a literary composition dealing with any commercial establishment buying and selling commodities to improve our quality of life. The language grammatical structure of advertisement is not standard one, and therefore, producing well-spoken or well-written advertisements can be

complex for those who are not familiar to. The complexity may arise because they are usually in the form of extract information containing words, phrases, derivations, and sometimes symbols that require information transfer to form non-extract information in the form of complete sentences or a passage. There are two major language skills that might be good for learners to practice using advertisements i.e. speaking and writing. Both speaking and writing are included in the integrated language skills. Integrated language skills here mean combining four English language skills in teaching to create communicative classroom, and later will be used to help students learn English willingly and comfortably.

In particular, both speaking and writing are called productive skills because both skills require the language learners to use the language in speaking and in writing actively. Here they use the language as a medium of expressing their ideas, needs, information, etc. in both oral and written communication. Besides, in speaking activity the learners are trained to fluent their oral production which includes language aspects, such as accuracy, fluency, appropriateness of word, etc. Meanwhile, in writing activity, in addition to grammatical competence, they also practice and improve their vocabulary, spelling, organizing ideas, etc.

There is a certain classification, categorical characteristics of advertising depending on the channel of information perception:

- audio advertising – radio (ear canal);
- visual advertising of two types: graphic text advertisement and advertising poster (visual channel);
- video advertising – video (auditory and visual channels) [Karamysheva, 238].

In the process of teaching foreign languages, of course, all of the listed types of advertising can be used, but the most used, due to its availability is visual advertising. The main components of this type of advertising are text, graphic, and socio-cultural components.

Text advertising is one of the most revealing in terms of forming the communicative competence of learners, since advertising is a fragment of national life which reflects the historical and cultural traditions of English society. Perception, understanding and interpretations of information in advertising text requires the involvement of extensive knowledge from different areas and specific skills of operating them. The research approach to the study of fragments of reality, reflected in the texts of advertising, and promotes the understanding of the text at the level of the conceptual system.

One of the forms of the existence of the social speech environment and means of reflecting the foreign language reality are the texts of the mass media and in particular the texts of English printed advertising, which play the role of a source of information about the national and cultural specifics of the native speaker, a source of information exchange in the process of social activity of people and their speech communication.

The advantage of advertising is that it gives a direct “outlet” to foreign culture, their way of life, behavior. The study of advertising can not be separated from its cultural context and its application in the educational process allows to systematically

“introduce culture” into teaching foreign English as a foreign language, to increase the motivation and interest of learners [Blondel. 133-134].

Communicative methods of teaching a foreign language is focused on creating communicative situations that are as close to natural as possible. This approach contributes to the formation of students not only educational but also extracurricular motives and interest in the language, which is largely supported by the reference to authentic texts, immersion in the natural language environment. The best way for all these methodological reasons is advertising.

Advertising texts can be used in class as a visual illustration of the functioning of the English language, which is facilitated by the wide representation in the advertising text of the entire range of facts and units in the curriculum. For example, when teaching vocabulary, students can be offered the following types of work:

- supplement the advertising slogans with words from the proposed list;
- find homonyms or antonyms in the proposed slogans;
- compose anti-advertising using antonyms;
- independently continue the advertising text, using qualitative adjectives;
- come up with your own advertising slogan.

As grammatical exercises you can use:

- the transformation of phrases in the indicative mood in the imperative;
- making slogans using comparative degrees of adjectives.

Advertising texts can also be used in the learning process of reading:

- questions on the content of the text;
- compilation of thematic groups on the basis of the proposed advertising text;
- making proposals with the words of the text studied.

In addition to observing the functioning of a grammatical or lexical phenomenon in advertising texts during classes, students will be interested in finding similar examples in other advertisements. Stimulate the speech activity of students in the course of classes will allow the construction and reconstruction of advertising texts on the proposed models with given parameters.

Video advertising do not need motivation from outside. The combination of picture and sound in seconds attracts the attention of viewers, bribes with its brevity and density. For the general impact of advertising, the joint game of individual elements plays a decisive role: pictures, colors, text and music. Each of these elements is used purposefully and is the bearer of a clearly expressed thought, which should evoke certain emotions and associations. The pictures push the text to the background, they are perceived before the text. The effect of the picture is indirect. Images are perceived holistically, they are global and understandable for everyone, remember more accurately and longer than the text.

The meaning of color and associations is subordinated to the cultural characteristics of one or another nation (black color in Europe is the color of mourning, while in Mexico such value is white, red in many cultures is associated with blood, fire, color of power and power).

Music is perceived subconsciously. Background music can evoke moods, emotions, strengthen thinking and desire to learn.

Target groups of commercials can be young or elderly people, men, women and students.

As a material for foreign language lessons at schools, video advertisings are attractive for several reasons: they can be used at all levels of instruction; their pictures are understandable without language; commercials provide the opportunity to train 4 types of speech activity.

Video advertisings offer:

- a variety of communicative acts (authentic language actions (descriptions, assumptions, interpretation, evaluation, etc.);
- a variety of authentic information (content-regional level, cultural and aesthetic level);
- media-pedagogical aspect (critical reflection on the actions of advertising means);
- methodological diversity, variety of creative assignments.

At the elementary stages of learning advertising can be used to describe people, situations, the transfer of the course of events. Continuing students can discuss the mode of action and country-specific features of videos.

Video advertising allow to apply a wide range of exercises and assignments. For example, students are offered:

- listen to music and find words;
 - adjectives that characterize this music. Next is the selection of verbs that matches it, after students write a story that visualizes the music they have listened to;
- after viewing individual slides taken from the commercial, students select keywords and write the script;

reception "advertising without ads" allows you to view the beginning of the video and answers questions that are advertised, how, etc. Then students write a script for advertising and discuss other products of this sphere, their attitude to them, their experience of use.

As a work on vocabulary, the following tasks can be offered: write words for each letter of the alphabet related to the given sphere, search for definitions, selection of synonyms and antonyms, rhymes.

Thus, the use of advertising clips in foreign language classes makes it possible to make the learning process more interesting, closer to reality and thereby increase the motivation of students.

References:

1. Harper, D. (2001-2015). Online Etymology Dictionary. [online] [cit. 09.07.2015]. Available at: <http://www.etymonline.com/index.php?term=advertisement>
2. Pope, D. (2003). Making Sense of Advertisements. History matters: The U.S. Survey Course on the Web. Available at: <http://historymatters.gmu.edu/mse/ads/>
3. Wustmann, G. (1903). Allerhands sprachdummheiten. All manner of linguistic stupidities. Leipzig: Grunow.
4. Pound, L. (1913). Word-coinage and modern trade-names. Dialect Notes, 4, 29–41
5. Tavor, T. (2011). Online Advertising Development and Their Economic Effectiveness. Australian Journal of Business and Management Research. 1(6), 121-133. Available at http://www.ajbmr.com/articlepdf/AJBMR_16_15_1.pdf

6. Cronin, A. M. (2006). Advertising and the metabolism of the city: urban spaces, commodity, rhythms. *Environment and Planning D: Society and Space*, 24 (4), 615-632.
7. Карамышева, Т.В. Уроки французского языка: пособие для преподавателей [Текст] /Т.В. Карамышева. – СПб.: Каро, 2001. – 238 с
8. Blondel, A. La publicité en classe de FLE [Texte] / A. Blondel. – Français. – 2000. – №133/134, 1992. – 64 p.

НЕЙРОЛИНГВИСТИКА, КАК ЧАСТЬ ПСИХОЛИНГВИСТИКИ

Абдулзалиева Э.О.

elvira_abdul@yahoo.com

Актюбинский региональный государственный университет им. К.Жубанова

В становлении нейролингвистики как научной дисциплины присутствует связь с развитием как нейропсихологии с одной стороны, так и лингвистики, и психолингвистики — с другой. Нейролингвистика имеет много аналогий с психолингвистикой, предметом изучения которой являются когнитивные механизмы языка с помощью традиционных методов экспериментальной психологии. На сегодняшний день психо- и нейролингвистические теории зачастую пересекаются, в то время как исследователи в обеих областях науки поддерживают взаимодействие и активно сотрудничают друг с другом [1,274].

Различные исследования в нейролингвистике организуются на основании теорий, в разное время выдвинутыми лингвистами и психолингвистами. Таковые теории в процессе эксперимента либо подтверждаются и развиваются дальше, либо отвергаются. При любом исходе ученые, вовлеченные в теоретическую лингвистику, выдвигают теории касательно языковой структуры и формирования языковой информации, психолингвисты рассматривают модели и алгоритмы процессов обработки языковой информации в мозге, а нейролингвисты проводят детальный анализ мозговой активности, с целью выявления процессов, при которых биологические структуры (нейронные популяции и нейронные сети) реализуют эти психолингвистические алгоритмы обработки.

Традиционно основным объектом лингвистики является нормативный отредактированный письменный текст. Тем не менее, уже в конце XIX – начале XX веков различные лингвисты стали переключать свое внимание на живую речь, процессы говорения и понимания, несмотря на то, что до формирования психолингвистики как отдельной научной дисциплины потребуются десятилетия изучения, тем самым создавая основу для полного осознания важности изучения психолингвистического подхода. Нейролингвистика — является неотъемлемой частью психолингвистики, которая имеет свои вполне оформленные границы исследования: задача её — устанавливать связь между языковыми и когнитивными процессами и активными участками мозга, обеспечивающими таковые процессы [2,1].

Психо- и нейро лингвистики являются междисциплинарными экспериментальными дисциплинами. За последние десятилетия к ним

продолжает расти интерес как в отечественной, так и в международной науке. Это связано не только с успехами в самих науках, позволившими изучать речевую и мыслительную деятельность с применением новых методов, наподобие функционального картирования мозга, но и осознанной необходимостью введения психо- и нейролингвистических знаний в обиход специалистов-практиков. Специалист любого профиля, предметом изучения которого являются речевые и иные высшие психические функции человека (как и любой педагог), не способен адекватно и эффективно работать ни в теоретической науке, ни в практических областях, без должных знаний основных принципов организации речевых и мыслительных функций, их физиологического и нейропсихологического базиса и развития, методик изучения, и, наконец, лингвистического и психологического анализа основных типов речевой патологии.

Если рассматривать обе дисциплины через призму определений, есть большая вероятность увидеть разницу между нейро- и психолингвистикой.

Итак, нейролингвистика - междисциплинарная область знаний, предметом изучения которой являются психические процессы и их мозговые механизмы, лежащие в основе речевой и мыслительной деятельности.

Важность нейролингвистики подтверждается всеми гуманитарными специалистами в разных странах мира как в практическом аспекте - для нужд обучения речи и языку, коррекции речевых нарушений у детей и взрослых и т.д., так и в фундаментальном - для разработки проблем самой лингвистики и психологии, так как методы нейролингвистики помогают подтверждать теоретические постулаты, разрабатываемые этими науками.

В свою очередь, психолингвистика – это наука, предметом которой является отношение между системой языка (языком как предметом) и языковой способностью [3, 11].

Предметом психолингвистики является соотношение личности со структурой и функциями речевой деятельности, с одной стороны, и языком как главной "образующей" образа мира человека, с другой.

Нейро- и психолингвистика являются стремительно развивающимися кросспредметными дисциплинами. Это обусловлено успехами в экспериментальных - особенно нейро- науках, позволившими изучать речевую и мыслительную деятельность с помощью таких невозможных ранее методов как различные виды функционального картирования мозга, акустического анализа и синтеза речи, неинвазивных методик речевого тестирования (моно- и дихотическое прослушивание устных и тахистоскопическое предъявление письменных текстов и т.д.), а также осознанной необходимостью включения психо- и нейролингвистических знаний в обиход специалистов-практиков.

Тот факт, что один из крупнейших филологов XX века Р. Якобсон обращается к аспектам патологии речи, является крайне показательным. Он подчеркивает эффективность применения научной базы по патологии речи для лингвистических исследований и для самого языкознания. Наряду с этим, врачи, нейропсихологи и логопеды испытывают трудности без лингвистических знаний, а также без участия лингвиста в диагностике,

прогнозе и восстановлении речевых функций при различных формах патологии. Основной заслугой Якобсона в этой области знаний является установление законов, по которым происходит усвоение звуков языка ребенком, введение в афазиологию таких кардинальных понятий как синтагматика и парадигматика, которые легли в основу классификаций речевых патологий, семиотическое описание право- и левополушарных функций (см. "Звуковые законы детского языка и их место в общей фонологии", "Мозг и язык", "Лингвистические типы афазий", Якобсон, 1985)

О роли эксперимента в языкознании писал еще Л.В. Щерба - профессор Санкт-Петербургского университета, основатель лаборатории экспериментальной фонетики, лингвист и филолог-новатор. В своей работе "О тройном аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании" под экспериментом в языкознании Щерба понимает верификацию положений нормативной языковой системы фактами живого языка, выделяя необходимость изучения "отрицательного" языкового материала (ошибок разговорной речи, ошибок при усвоении языка ребенком, второго языка взрослыми, ошибок распада речи при патологии и т.д.) [4, 24-39]

Крупнейший психолог и филолог Л.С. Выготский также внес весомый вклад в нейропсихологический анализ речевых процессов, понимая развитие психики как процесс формирования систем межфункциональных связей и структур, регулирующих определенный психический процесс - речь, восприятие, память. Российская наука, благодаря работам таких выдающихся учёных как Л.С. Выготский и его сподвижник А.Р. Лурия и их последователей, оказала большое влияние на становление и развитие нейролингвистики, что было оценено мировым научным сообществом: показательно и то, что любое серьёзное исследование в этой области тем или иным образом ссылается на работы этих исследователей, в то время как все авторитетные классификации речевых расстройств в основе своей имеют разработанные московской нейролингвистической школой принципы.

Использованные источники:

1. Christopher J. Hall. An Introduction to Language and Linguistics: Breaking the Language Spell. — New York: Continuum International Publishing Group, 2005.
2. Черниговская Т.В. Психо- и нейролингвистика [Электронный ресурс] //Проект "Звуковая энциклопедия», 2001.
3. Леонтьев А.А. Основы психолингвистики, уч. М. Смысл, 1997.
4. Щерба Л.В. О тройном аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании. - Л.1974.

Научный руководитель: к.ф.н., доцент Искиндирова С.К.

АНТИЧНОСТЬ КАК ТЕМА И ИСТОЧНИК ОБРАЗНОЙ СИСТЕМЫ АКМЕИЗМА В ЛИРИКЕ О.МАНДЕЛЬШТАМА

Айбусинова М.К.

akmaira@mail.ru

Актюбинский региональный государственный университет им. К.Жубанова

Ранний период творчества Осипа Мандельштама, связанный с утверждением поэта на позициях акмеизма, характерен мотивами отречения от жизни с ее конфликтами, поэтизацией камерной уединенности, ощущения иллюзорности происходящего, стремление уйти в сферу изначальных представлений о мире.

Сборник стихотворений поэта «Камень» не только начало, но, по мнению многих, непревзойденная вершина творчества Мандельштама. Поэт определял акмеизм как «тоску по мировой культуре». Постигание действительности становится для него прежде всего постижением многообразия исторических культур. Современность проецируется на мифологию, читается в знаках и символах ушедших времен.

Вторая половина «Камня», как заметил в рецензии на книгу Н. Гумилёв, образцово «акмеистическая». В противовес символистским «экстазам слога», нарочитой звукописи и декоративности здесь царствует «классическая» форма стиха, зачастую приподнятая интонация оды, равновесная экономия стиля и образа. Сборник «Камень» О. Мандельштама можно воспринимать как постепенное движение от внешних форм культуры, прежде всего античной, к их внутреннему смыслу. Это отражается на отношении поэта к античной образности.

Актуальность изучения данного аспекта в творчестве Мандельштама заключается в недостаточной исследованности художественности сборника «Камень» с позиций эстетического воздействия античности с её темами и образностью. Между тем в некоторых ранних стихотворениях («Отчего душа так певуча...», «Теннис» и др.) поэт использует античные образы для создания определённого эффекта: эти образы призваны создавать ощущение величия, огромности описываемого. Так, в стихотворении «Теннис» появляется ряд «античных» эпитетов на фоне расширяющегося пространства: начинаясь с описания теннисной партии, стихотворение «увеличивается» до уровня «мира».

«Теннис» можно рассматривать как поворотное для античной темы в творчестве Мандельштама. Здесь поэт открывает для себя возможность «узнавания» в дне сегодняшнем «дня античного», здесь возникает сплав античности и современности. Одновременно стирается граница между основными и вспомогательными образами: античность перестаёт быть исключительно бутафорной, декоративной, «классической» и становится предметом пристального внимания Мандельштама.

В стихотворении «О временах простых и грубых» [1, с. 94] главным становится процесс «узнавания» (термин С.А. Ошерова) лирическим героем в окружающем его мире реалий античной эпохи [2]. Шум конских копыт

напоминает поэту «о временах простых и грубых»; войдя в «ауру» этого воспоминания, поэт «узнаёт» в зевоте привратника образ скифа, который как бы является уточняющим для характеристики времени, о котором говорит Мандельштам: это время ссылки Овидия. В сознании поэта возникает смысловая ассоциация, поэт «узнаёт» близкие ему смысловые фрагменты и перемещает их в реальность, при этом в большей мере обращаясь к античному миру.

Место античности в смысловом пространстве поэта постепенно меняется, она становится ближе поэту. Это положение отразилось и в стихотворении «Природа – тот же Рим...» [1, с. 96]. Первая фраза «Природа – тот же Рим и отразилась в нем» эллиптическая: природа сравнивается с Римом, и в то же время мы узнаем, что в самом Риме можно увидеть отражение природы.

Рим – это метафора могущества, власти. Для Мандельштама Рим, по мнению Рышарда Пшыбыльского, – «символическая форма культуры» [3, с. 41]. Миф Рима – дело совместных усилий многих поколений, захотевших освободить человека от судьбы, начертанной звёздами, и превратить прах в источник постоянного возрождения. Эта победа над судьбой, над временем, представила возможность превратить Рим в неподвижную точку мира, в несокрушимый вечный Центр Бытия. Вот почему символический Рим позволяет человеку разгадать тайну существования.

Как поэт понимал этот символ, мы можем узнать из стихотворения, написанного в 1914 году:

Пусть имена цветущих городов
Ласкают слух значительностью брэнной.
Не город Рим живет среди веков,
А место человека во вселенной
(«Пусть имена цветущих городов») [1, с. 96].

В этом стихотворении образ Рима находится в равновесии с «местом человека во вселенной». Эти два образа равно нагружены. Несмотря на то, что в первой строфе отрицается жизнь Рима среди веков, во второй строфе оказывается, что жизнь «без Рима» теряет смысл.

Римская тема развивается в стихотворении «С веселым ржанием пасутся табуны...» [1, с. 105]. Это стихотворение относится к группе стихов, завершающих «Камень», подводящих итог. Теперь Рим для поэта – вновь обретенная Родина, Дом. Всё стихотворение строится на «узнавании». При этом необходимо учесть двуплановость других «античных» стихов Мандельштама: стихотворение написано от лица Мандельштама, «узнающего» в себе Овидия.

К этому стихотворению примыкает стихотворение «Бессонница. Гомер. Тугие паруса...» [1, с. 104], отличающееся от большей части «античных» стихотворений «Камня». В стихотворении фактически отсутствует момент внешнего восприятия окружающего мира, момента, почти обязательного в предыдущих стихотворениях, поскольку именно ему и сопутствовало «узнавание» античных реалий в реалиях настоящего. Стихотворение становится точкой соединения в единый узел нескольких ключевых для

«Камня» мотивов: речи и молчания, моря, античности, любви. В результате стихотворение становится размышлением о космической роли любви.

Таким образом, «Бессонница...», несомненно, принадлежит к числу итоговых стихотворений «Камня», в которых отражается стремление поэта увидеть реальность глазами человека античности – стремление, определяющее, как уже сказано, этот период творчества Мандельштама.

Этот выбор можно истолковать как символический отказ от ненужного больше «помощника»: то, что ранее Мандельштам мог увидеть только при посредстве античного автора, стало для него столь близким, что он более не нуждается в подобном посреднике. В то же время это обретение оказывается связано с острым ощущением недоступности «классического» восприятия мира, выраженным в последнем стихотворении «Камня» – «Я не увижу знаменитой Федры...».

В упомянутом выше стихотворении «Теннис» ряд «античных» эпитетов и их «увеличение» до уровня «мира» являет такое видение:

Кто, смиливший грубый пыл,
Облеченный в снег альпийский,
С резвой девушкой вступил
В поединок олимпийский? [1, с. 90].

Античная тема в этом стихотворении остается сугубо вспомогательной, но она оказывается связана с представлениями об особой значительности происходящего.

Итак, анализ античности как темы и источника образной системы акмеизма в ранней лирике Мандельштама позволил обосновать следующие выводы. В духе акмеистического понимания предметности стирается граница между основными и вспомогательными образами. Античность лишается свойственной традиционно салонной, бутафорной, декоративной роли высокой классики. Стремление поэта увидеть реальность глазами человека античности становится способом реконструкции первоначального смысла слова.

Использованные источники:

1. Мандельштам О.Э. Собрание сочинений в 2 т. Т.1. – М.: Художественная литература, 1990. – 612 с.
2. Жизнь и творчество Осипа Мандельштама. [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://infoferats.com/referat/literatura-xix-nachala-xxvv/zhizn-i-tvorchestvo-osipa-mandelshhtama?page=14>
3. Тарановский К. О поэзии и поэтике. – М.: Языки русской культуры, 2000. – 432 с.

Научный руководитель: к.ф.н., доцент Идрисова Э.Т.

ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ АНТРОПОНИМИКИ

Аймагамбетова Д.К.

dia_ai@mail.ru

Актюбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова

Казахская антропонимика берет свое начало в изысканиях ученых, занимавшихся исследованием этнографии, истории, языка тюркских народов. Несмотря на то, что труды ученых-тюркологов не всегда были узко лингвистическими, в них часто содержалась информация по ономастике. Сам этот факт уже является ценнейшим вкладом в становление и развитие ономастики как науки.

Одним из значительных составлений лексического стороны любого языка являются имена собственные. Без них порой несостоятельна человеческая коммуникация. Известный ученый Э.М. Мурзаев писал: «Невозможно представить себе современный мир без географических имен». Необходимо иметь в виду, что каждый разряд имен собственных имеет свою историю становления и развития, и поэтому к их исследованию необходимо подходить дифференцированно. Развитие казахской антропонимики имеет свою историю, связанную с развитием казахского общества. Т. Джанузаков, исследуя антропонимы казахского народа, приводит следующую классификацию:

- древнетюркская эпоха (V- X вв.) имена этого периода схожи по содержанию к современным казахским именам;
- средневековый период (X- XVII вв.) в этот период замечается изъятие языческих имен, встречаются приобретенные- арабские, персидские, монгольские, стали возникать имена, связанные с мусульманской религией;
- XVII- XXI вв. сохраняется основной фонд имен, который пополняется новыми именами, заимствуются имена из русского, арабского, английского языков, под влиянием социальных факторов. В связи к присоединению к России у казахов стало практиковаться употребление аффиксов русских фамилий, а также отчества [1, с. 56].

В настоящее время выделяется еще один период в развитии казахской антропонимики – постсоветский период. Этот период характеризуется новой концепцией личного времени: происходит возрождение исконных, национальных имен, создание и распространение имен, связанных с историческими, национальными личностями, появление новых заимствований из европейских именников (имена известных личностей и персонажей из популярных киносериалов и т.д.), активизация благозвучных имен. Например, новорожденным даются такие имена, как Казбек, Мади, Улпан, Дания, Аслан и др. В пассивный период казахской антропонимики были популярные имена, связанные с хозяйственно-экономическим и социальным укладом жизнедеятельности казахов (Койшыбек, Койлыбай, Малдыбай, Жылкыбай, Каскырбай и др.) Становятся раритетными имена с отрицательной семантикой, считавшиеся оберегами и характерные для мифологического создания (Жаманбала «плохой ребенок», Башай «большой палец»). Подобные имена в настоящее время сохраняются в составе фамилий, поэтому их изучение

способствует выявлению фонда личных имен, характерных для казахского общества более раннего периода. С целью выявления основных тенденций современного именования в 2001 г. Проведен количественный анализ казахских и русских имен новорожденных по материалам районных ЗАГСов г. Алматы (общий объем имен составил около 5 тыс. единиц).

В анализируемый период (2003-2005) самым популярным для мальчиков-казахов было имя Тамерлан, зафиксированные в 63 актовых записях, тогда для наиболее частотным для русских детей было имя Данил, отмеченное в 114 случаях. Следует отметить, что в 2001 г. в г. Алматы общее число новорожденных мальчиков-казахов превысило количество русских мальчиков (соответственно 1917 и 782 человека). Женские имена распределялись следующим образом: самое частое женское имя Аружан, которые получили 127 девочек-казашек из 1116 новорожденных имя Анастасия получили 111 русских девочек из 985 [2, с. 23].

Многие исследователи, Т.Джанузаков, В.Д. Бондалетов, А.В. Суперанская, отмечают возникшие в XX веке сужение русских имен, которое объясняется изменением демографической ситуации -уменьшением количества многодетных семей.

Анализ русского именника (А.В.Суперанская, В.И.Супрун) свидетельствует о том, что в настоящее время русские имена не создаются, при наречении детей имена выбираются из уже готового, исторически сложившегося фонда личных имен. Тем не менее, в антропонимической литературе отмечается тенденция сокращения активного фонда имен в целом у тюрк-язычных народов, однако наблюдается его преобладание над русским именником [3, с. 78].

Следует отметить, что если в недавние прошлые имена политических деятелей современности не имели большой популярности, то сейчас происходит их актуализация: они становятся предметом выбора для именования новорожденных. В актовых записях встречаются такие имена политических деятелей, как Динмухаммед (Кунаев), Нурсултан (Назарбаев), Касым-Жомарт (Токаев). Кроме того, встречаются имена исторических личностей Альфараби, Абулхаирхан, имена певиц Роза и др. Возрастание интереса к именам политических, исторических деятелей, известных людей может возникать в любые исторические периоды, когда в определенном социуме деятельность этих людей оценивается положительно. А.В. Суперанская отмечает изменение концепции русского личного имени в последнее десятилетие, которому способствовало несколько причин:

- Начавшаяся в 20-е гг. активная борьба против религии, приведшая к забвению многих имен и исключению церковных книг из числа юридически значимых пособий;
- Появление новых имен, не значившихся в церковных книгах, написание которых в течении длительного времени не регулировалось какими-либо пособиями;
- Массовое (особенно в последнее десятилетие) проникновение в русский язык иностранных имен [4, с. 107].

Наши наблюдения также показывают изменения концепции казахских имен, которое проявляется, в частности, в тенденции выбора благозвучных имен (собственно казахских, заимствованных, иноязычных) с положительной семантикой.

Пилотный эксперимент, проведенный среди студентов филологического факультета, подтверждает это положение. Анкетирование проводилось следующим образом: респондентам (100 человек) предлагалось написать пять любимых мужских и пять любимых женских имен. Свой выбор респонденты должны были обосновать, отметив один из предложенных 10 мотивов, зафиксированных в существующих классификациях (имя исторического деятеля, одного из родных или близких людей, имя художественного персонажа, артиста, певца, любимого человека, благозвучное, модное), или же предложив свой мотив выбора.

В результате анкетирования было получено 156 мужских и 149 женских. Среди казахских личных имен наибольшим приоритетом пользуется: из женских имен- Айжан 7%, Алия, Диана, Карина 6%, Аружан, Камила, Мадина 5%, из мужских имен- Руслан 10%, Тимур 8%, Арман 6%, Алиби, Алишер, Амир, Аслан, Даир, Данияр, Олжас 5%.

Наибольший процент (60%) ответов респондентов содержит мотив «это имя красивое, легкое и благозвучное». Для выбора мужских имен достаточно часто актуализируется связь с именем исторического деятеля (23%), а мотив выбора женских имен в большой степени зависит от их внешней формы. Безусловно, что в последнее десятилетие возможно изменение ядра антропонимов. Изучение антропонимических систем Казахстана с применением методики социономастики открывает перспективы исследования влияния социальных факторов на динамику именника, определения влиятельности, частотности и актуальности имен как социально-исторической категории.

Использованные источники:

1. Джанузаков Т. Очерк казахской ономастики. – Алматы, 1982
2. Гафуров А. Имя и история. – М., 1987.
3. Горбаневский М.В. В мире имен и названий. – М.: Знание, 1987. – 208 с.
4. Вежбицкая А. Личные имена и экспрессивное словообразование //В ее кн.: Язык. Культура. Познание. – М., 1996. – С.89-200.

Научный руководитель: д.ф.н., проф. Тектигул Ж.О.

ENGLISH ANTHROPONYMS AND THEIR LEXICOGRAPHIC REPRESENTATION

Аймагамбетова Д.К.

dia_ai@mail.ru

K.Zhubanov Aktobe Regional State University

Each type of anthroponym is used only in a specific language situation. In addition, different countries use different anthroponymic models. There is the similar model naming (for naming is only used first name), two-named models (name + surname, name + nickname, etc.), three-named models (personal name + patronymic + surname, name + middle name + last name, etc.) or the multidimensional model (personal name + some patronymic + last name, etc.). Such naming models have been developed over a long period of time and are based on the cultural, historical, and linguistic characteristics of a particular country. Further in our work, the anthroponym is considered as the first personal name that serves for the main identification of a person. Onomastics as a special science was developed relatively recently-in the 60s of the XX century, although its roots go back to the distant past. The question of the existence, development, and meaning of personal names goes back to ancient science. Currently, the main task of anthroponymic research should be to identify the rules that guide society in giving individuals names; the principles by which naming classifies individuals into one or different categories (depending on gender, belonging to the same genus, clan, generation, locality); the laws that govern the naming system (a person often receives more than one name during the first days or several months after birth or throughout life); syntagmatic features that distinguish names in utterance from other nominal classes; social norms that prescribe or prohibit their use in speech [1, p.58].

Modern research approaches the anthroponym as a sign denoting reality and existing in it depending on linguistic, cultural and social factors. Thus, it is proposed to consider the anthroponym as a symbol and a sign that can have a dual status: it acts as a classifying marker indicating a particular position of the individual in the social structure, and at the same time-as a symbol that reflects a certain vision of the world, an organized system of beliefs and representations. The emphasis is shifted, therefore, to the linguacultural and social component of the English anthroponym as an important element of any person's life. Changes in the understanding of the essence of a personal name, in turn, affected the methods of scientific research of anthroponyms. For a long period of time, research in the field of anthroponymy was conducted only with the help of a diachronic approach; scientists paid close attention mainly to the etymology and meaning of personal names, sometimes coming to false conclusions. A personal name appeared in connection with the need to distinguish a person from a group of their own kind, his primary task was the identification function. The name was chosen for each person individually and had not only a practical identification character, but also performed a mystical or religious function. For many peoples and tribes, a personal name served as a talisman and protection of a person throughout his life's journey [2, p.25]. The study showed that the English

anthroponym is an open system that is significantly influenced by other languages and cultures, as well as other lexical systems of the English language. The openness of the anthroponym system allows it to easily adopt personal names from different systems. The study of English anthroponyms in terms of structural characteristics has shown that these lexical units are a complex phenomenon in form. The specific feature of English personal names is the mandatory presence of variants and derivatives, or derived names that preserve the meaning and functions of the main unit [3, p.495].

One of the first periods in the formation of English anthroponymy is the Middle English period. It starts from the 11th century and ends at the beginning of the 16th century. At this stage, the Norman conquest had a special influence on the English names. In 1066, after winning the Battle of Hastings, the Normans subjugate England, led by the Norman Duke William the Conqueror. The Anglo-Saxon nobility was destroyed, its place was taken by the Norman feudal lords, knights and clergy, which had a particularly strong influence on the country's population. The strong onslaught of the Norman language and culture had a great influence on the nomenclature of English personal names and its further development. Old English names almost completely disappear, and those that still remain in use change their spelling and pronunciation under the onslaught of the French language, the system of personal names is reduced. This was due to the fact that in Normandy there was a tradition of naming in honor of an outstanding person or relative, which did not allow the creation of new anthroponyms.

First widespread among the aristocracy, and then among the broader peasant masses, such names transferred by the Normans as William, Richard, Robert, Hugh, Ralph and others became widespread. The female name-holder in the 12th century was very diverse, it used exotic, unusual for ancient English names: Hodierna, Italia, Melodia, Antigone, Cassandra, Norma, Splendor and others. In the Middle Ages, female names formed from masculine (Jacklyn Jack, Joan John, Roberta Robert), hypocoristic and destructive names (Watte Walter, Wille William, Davie David), time-related names or circumstances of birth (Christmas, Easter, Loveday «day of love», Tiffany or Theophania «Epiphany»). The second significant factor that influenced the anthroponymic system in the Middle English period was Christianity, which ensured the transition of European culture from paganism to the Middle Ages and directed England along a new path of development. The church had a huge impact on the formation of worldview, preaching the norms and morality of social behavior, faith in universal good and equality. In turn, the Christian church demanded that it be called Christian names, including canonized saints, which contributed to the introduction of biblical names into English by anthroponymy. As a result of this, there is an increase in the number of names used and the process of concentration of anthroponyms. The clergy called for naming children in honor of the canonized saints and biblical characters, restricting freedom of creation, for example: Agatha, Agnes, David, Daniel, Eugene, Luke, Mary, Michael, Sebastian, Simeon. Only with the advent of the Anglican Church did the naming process become less controlled [4, p.65-66].

The third, or New English, period begins in the sixteenth century with the period of the Reformation. According to E. Withycombe, this period is the second most important in the development of the English anthroponym after the Norman conquest. During the Reformation, the names of non-biblical saints became obsolete or rarely used. Names such as Austin, Basil, Bennet, Blase, Brice, Christopher, Clement, Crispin, Denis, Fabian, Gervase, Hillary, Martin, Quentin, Theobald, Valentine, Viel, almost disappeared from use in the XVI century. Due to the lack of names, names from the Old Testament began to be used [5, p.87-88].

Another factor that influenced the anthroponymic system of this period was literature. Literature occupies a special place in the formation and development of world culture as a whole and of each ethnic group separately. As a means of understanding reality, literature has always tried to explain complex issues of life and morality and to rethink the socio-cultural picture of the era. W. Shakespeare, D. Swift, W. Scott, S. Coleridge, A. Tennyson, and D. Byron are just a small list of literary figures who have left their mark not only in English literature, but also in anthroponymy. The following names were artificially created for the works: Vanessa, Stella, Jessica, Viola, Olivia, Miranda.

Names contain certain meanings associated with the words involved in their education. However, this value is not directly related to the essence of the object itself, subjected to the act of nomination, but indirectly reflects certain characteristics that are important for the nominator and are associated with culturally relevant concepts of the people. As one or another object is involved in a person's life, various information is accumulated about him that makes it possible to clearly differentiate him among his kind: "all onomastics is ethnographic - from the person's personal name to the name of deities, from the name of the people to the designation of a settlement or space object". Anthroponyms are an important means of reflecting national culture.

References:

1. Тер-Минасова С.Г. Имена собственные в двуязычном словаре: культурно-языковая картина мира [Текст] / С.Г. Тер-Минасова // Вестник Московского Университета. Серия 19 Лингвистика и Межкультурная Коммуникация. — 2010.
2. Суперанская А. В. Общая теория имени собственного. Изд. 3-е, испр. М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009.
3. Reaney P., Wilson R. Dictionary of English Surnames. L.: Oxford University Press, 2006.
4. Ковалева М.С. Процесс становления английской антропонимической лексикографии / Научно-методический и теоретический журнал Социосфера. - Пенза, 2014.
5. Ковалева М.С. отражение семантики имен собственных в английских антропонимических словарях // Альманах современной науки и образования. Тамбов: Грамота 2014.

Научный руководитель: д.ф.н., проф. Тектигул Ж.О

ПРИМЕНЕНИЕ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ И ЛИТЕРАТУРЕ

Айтенова А.Т.

aitenova8925

Актюбинский региональный государственный университет им. К.Жубанова

«Что нам мешает – то нам поможет»

Современный человек живёт в условиях постоянного обновления знаний; телевидение, интернет, печатная продукция, предлагая огромный объём информации, требуют новых способов её освоения.

На уроках русского языка и литературы формируются ряд базовых компетенций, как общекультурная, информационная, коммуникативная. Понять содержание текста – главная и одновременно сложная задача, которая стоит перед современным школьником.

Последние два десятилетия произошли множество изменений в образовании. Я думаю, что нет такого учителя, который бы не задумывался над вопросами: «Как провести урок интересным, ярким? Как увлечь и заинтересовать учеников своим предметом? Как создать на уроке ситуацию успеха для каждого учащегося?». Каждый современный учитель мечтает, чтобы на его уроке ребята работали увлеченно, с интересом, творчески.

Именно интерес является основным стимулом деятельности ребенка, его обучения, становления и развития.

В современном уроке нет скуки, принуждения и лени, нет пассивности и страха ожидания контрольной работы. Ученик открывает мир для себя и себя в этом мире, а учитель ведет ребенка по пути субъективного открытия, он управляет проблемно -поисковой или исследовательской деятельностью учащегося.

В образовании основной целью обучения является не только накопление учеником определённой суммы знаний, умений, навыков, но и подготовка школьника как самостоятельного субъекта образовательной деятельности. Активность и учителя, и, что не менее важно, ученика лежит в основе современного образования. Основные задачи современного образования подчиняются этой цели - воспитанию творческой, активной личности, умеющей учиться, совершенствоваться самостоятельно, и подчиняются

Цицерон говорил, «зажгутся глаза слушающего о глаза говорящего». Инновационный подход к обучению позволяет так организовать учебный процесс, что ребёнку урок и в радость, и приносит пользу, не превращаясь просто в забаву или игру.

Реализация системно-деятельностного подхода: пути, поиск, находки. В основе деятельностного подхода к обучению: рекомендуются разнообразные приемы и методы, «включающие» школьников в совместную работу - решение задач и заданий практического характера, разгадывание ребусов, загадок, игры, уроки-путешествия, уроки-семинары, уроки- диспуты и др.

В большей степени совершенствование новых стандартов зависит от учителя, который перестанет быть единственным носителем знаний, а будет выполнять роль проводника в мире информации. Задача учителя не просто формировать и развивать необходимые качества, но и взаимодействовать со средой, в которой растёт ребёнок. Дать учащимся возможность делать выбор, аргументировать свою точку зрения, нести ответственность за этот выбор, а не давать готовое. С целью выстраивания новой системы работы и достижения качественных результатов учебной деятельности целесообразно использовать наиболее эффективные приемы и формы ее организации:

1. Использование дифференцированных заданий.
2. Включение в образовательный процесс ИКТ.
3. Использование метода проектов.
4. Использование различных гаджетов и приложений

1. Использование дифференцированных заданий.

Дифференцированная работа на различных этапах урока в зависимости от его целей и задач.

2. Включение в образовательный процесс ИКТ.

Внедрение в образовательный процесс информационных и коммуникативных технологий является средством обучения, воспитания и развития.

Использование информационно-коммуникативных технологий дает возможность учащимся осуществить следующие виды деятельности:

- проведение урока с мультимедиа выступлением (сопровождение рассказа учителя; демонстрации при объяснении нового материала; заранее подготовленное выступление — доклад ученика по определенной теме;
- подготовка к выступлению, выполнение домашнего задания — поиск информации, работа над текстом, написание мультимедиа сочинения.

Данная форма организации работы позволяет в большей степени осуществлять индивидуальный подход к обучению.

Применение ИКТ – не только компьютер и мультимедийная доска, но и еще электронные учебные пособия: диски, видеоуроки, вебинары. На уроках русского языка и литературы с учащимися просматриваются учебные фильмы, обсуждают их; проводят уроки с помощью готовых видеоуроков, учебных дисков.

Домашнее задание ребята получают в виде ссылки в контакте либо в электронном дневнике.

3. Использование метода проектов.

Проектная деятельность является одним из эффективных методов, в основе которой лежит развитие познавательных навыков учащихся, умений самостоятельно конструировать свои знания, ориентироваться в информационном пространстве, развивать творческое мышление, умение увидеть и решить проблему, а также направлено на обучение детей элементарным приемам совместной деятельности в ходе проектов.

Практичными являются и мини-проекты, которые можно проводить на каждом этапе урока. Мини-проект может быть один единым проектом, а может

представлять один из этапов долгосрочного проекта. Представление мини-проекта на уроке упрощает жизнь не только педагога, но и самих учащихся, экономя при этом личное время каждого.

Сравнительные характеристики традиционного и инновационного		
	Традиционное	Инновационное
Цель	Передача знаний, умений и попутное воспитание, освоение социального опыта	Содействие самореализации и самоутверждению личности
Оrientация	На потребности общества и производства	На потребности и возможности личности
Принципы	Идеологически трансформированы	Научные, объективные
Содержание образования	Разрозненные предметы со слабовыраженными межпредметными связями	Гуманизированные и личностно-ориентированные культурные ценности
Ведущие методы и формы	Информационно-репродуктивные	Творческие, активные, индивидуально-дифференцированные
Отношения обучающихся и обучающихся	Субъект-объектные	Субъект-субъектные
Роль преподавателя	Источник и контроль знаний	Консультант-помощник
Основные результаты	Уровень обучения и социализации	Уровень личностного и профессионального развития, самоактуализации и самореализации

Итак, применение и нновационных технологии на уроках русского языка —позволяет создать качественно новую информационно-образовательную среду как основу для развития и совершенствования системы образования. Инновации – движение вперед!

Использованные источники:

1. Баев Л. Э. Создание развивающей среды на уроках в начальных классах.- «ИДР»,2009
2. Инновационные технологии на уроках русского языка и литературы: Из опыта работы Ольги Васильевны Козловой, учителя русского языка и литературы МОУ СОШ №16 г. Биробиджана. – Биробиджан: ОблИПКПР, 2010
3. Практика образования. №№ 1, 2, 3 2011г.
4. Лебедев О.Е. Компетентностный подход в образовании // Школьные технологии. 2004. № 5.

ОСНОВЫ ПЕРЕВОДЧЕСКОГО ИСКУССТВА, ЗАЛОЖЕННЫЕ ПЕРВЫМИ КАЗАХСКИМИ ПРОСВЕТИТЕЛЯМИ

Алдрапеков А.

Актюбинсий региональный государственный университет им. К.Жубанова

И.Алтынсарин мечтал о составлении алфавита казахского языка на основе русской графики и в 1879 г. в Оренбурге опубликовал свою «Киргизскую хрестоматию» для казахских детей русскими буквами. Борьба шла не только за русский алфавит, но и за русский метод обучения казахских детей, и эта борьба со стороны И.Алтынсарина была прогрессивным явлением, ибо через мусульманские медресе шло влияние архиреакционных идей панисламизма.

Творческим образцом для Абая служили произведения русской литературы 60-70-х гг. XIX в., в частности творчество таких прозаиков, как Лев Толстой и М.Е.Салтыков-Щедрин. Последователь творчества Абая, писатель, поэт, философ Ш.Кудайбердиев (1858-1931гг.) тоже содействовал сближению

национальных литератур, занимаясь переводческой деятельностью. Благодаря ему произведения Л.Н.Толстого и А.С.Пушкина заговорили на казахском языке. Он перевел стихами прозаические произведения А.С.Пушкина «Дубровский», «Метель» и в такой форме ознакомил читателей с передовой русской литературой. Особенность переводов Ш.Кудайбердиева – перевод прозы стихами. На поэтический перевод Ш.Кудайбердиев шел сознательно, поскольку казахи проявляли особую тягу именно к устному поэтическому творчеству, импровизации, заучиванию бесчисленного количества стихотворных строк. В народе по сей день из уст в уста передаются многие его произведения. Он не ставил целью дословно перевести Пушкина, а учитывал уровень восприятия читателей того времени. «Не пишу слова точно по-пушкински» [1], - этой строкой поэт признает, что использовал вольный метод в работе над переводом. Также

Ш.Кудайбердиевым были переведены на казахский язык такие произведения Л.Н.Толстого, как «Ассирийский царь Ассархадон», «Царь Крез», «Три вопроса» и др. Он считал Льва Толстого своим наставником и проявлял к его личности и творчеству глубокое уважение. Казахский писатель XIX в.

С.Кобеев (1878-1956) перевел 45 басен И.А.Крылова. Большинство басен русского баснописца И.А.Крылова перевел и издал отдельной книгой под названием «Сорок басен» в 1922 году видный ученый просветитель А.Байтурсынов (1873-1937гг.). Подробно интерпретируя сюжет каждой басни, в конце перевода для облегчения задачи читателя он сделал свое заключение, которое является авторской импровизацией на идеи басен.

Таким образом, в исследуемый период в Казахстане возникли основы переводческого искусства, заложенные первыми казахскими просветителями. Однако в то время вопросами перевода систематически никто не занимался. Никаких теоретических обобщений и практических выводов из переводческой деятельности И.Алтынсарина, Абая Кунанбаева сделано не было. Развитие переводческой традиции казахских просветителей получило свое полное выражение лишь в советское время.

Переводятся ли современные русские авторы на казахский язык? Два явления – казахская и русская литературы в Казахстане, уровень взаимовлияния которых относительно невысок, пересекающихся линий между ними немного. Но и совсем не пересекаться они не могут, ведь у них общие источники – мировая литературная классика, мировая современная литература. Казахская и русская литературы могли бы соседствовать намного теснее. Почему ситуация иная? Это малое количество профессиональных переводчиков, в совершенстве владеющих литературными казахским и русским языками. Энтузиасты-одиночки есть, и среди них личности незаурядные. К примеру, алматинец Герольд Бельгер, родившийся в 1934 году в г. Энгельсе Саратовской области, но ребенком депортированный из Поволжья в казахский аул, Г.Бельгер освоил 3 языка творчества – казахский, русский и немецкий. Трехязычный автор – талантливый прозаик, литературный критик, оценивающий сотни новых книг на казахском, русском и немецком языках. И один из самых известных казахстанских переводчиков, причем не только

практик, переведший на русский язык, например, романы А.Нурпеисова, но и теоретик перевода, выпустивший в 2005 году книгу «Ода переводу. Литературно-критические статьи, исследования, эссе о проблемах художественного перевода».

Другой профессиональный переводчик – Ауэзхан Кодар. Литературная периодика называет Кодара «медиумом между мирами» (У.Бахтикиреева). Высочайшего уровня билингвизм позволил Кодару перевести на русский язык многие произведения казахской классики, а также обратиться к переводу на казахский язык русских поэтов, в том числе современных – Иосифа Бродского, Бахыта Кенжеева. Авторы, подобных Г.Бельгеру и А.Кодару, конечно, единицы. Оставим в стороне вопрос неординарного таланта и обозначим назревшую проблему: для перевода современных русских авторов на казахский язык необходим ряд переводчиков, литературно одаренных и в совершенстве владеющих русским и казахским языками. Таких людей в Казахстане сейчас немного.

В истории русской литературы XIX век считается «золотым веком». Среди переводов на казахский язык преобладают перевод русской классической литературы. В этот период были переведены на казахский язык произведения А.С.Пушкина, И.А.Крылова, М.Ю.Лермонтова, Н.В.Гоголя, И.С.Тургенева, И.А.Гончарова, Ф.М.Достоевского, В.Г.Белинского, Н.А.Добролюбова, Л.Н.Толстого, В.Г.Короленко, А.П.Чехова и др. Среди казахских писателей-переводчиков XX века, занимавшихся непосредственно художественным переводом, следует отметить признанных мастеров переводческого дела: К.Тайшыкова, Б.Кенжегулова, Х.Озденбаева, Г.Оспанова, К.Тоғызакова, С.Талжанова, Г.Ахметова, Б.Имамбаева и мн.др.

Можно сделать следующее заключение, вышеуказанные переводы способствовали в определенной мере творческому росту писателей-переводчиков, процветанию переводческого дела в Казахстане, а также сыграли немаловажную роль в межкультурной и межъязыковой коммуникации.

Использованные источник:

Кудайбердиев Ш. Зеркало казахов. Стихотворения и поэмы. – Алматы: Атамұра, 2003. – 296 с.

Научный руководитель: магистр п.н. Максатова Д.М.

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ҚАЗЫНАСЫ – ШЕШЕНДІК ӨНЕР

Амантайқызы Ә.

asem1981_09@mail.ru

А.Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университеті

Шешендік тек тарихи құбылыс қана емес, қоғамдық құбылыс. Түрлі тарихи кезеңдерде шешендік қоғамға қызмет етті. Шешендік өнердің тарихына көз жіберсек, шешендік әсіресе, тәуелсіздік жолындағы күресте белсенді қызмет

атқарды. Сондықтан да, әйгілі шешендердің тайпа көсемдері, ханға кеңесші билер, қол бастаған батырлар болуы тегін емес еді. Біз білетін шешендердің әрі би, әрі қолбасшы, әрі батыр, әрі жырау-философ болуы да осы ұлы мұраттан туындағаны белгілі. Кейін қоғамдық-әлеуметтік жағдайдың өзгеруіне байланысты, идеология да өзгерді: бұрынғыдай халық жиналыстарында саяси-әлеуметтік тақырыптарда пікірталасы немесе үгіт-насихат сөздері кеңінен жүзеге аспады, қоғам мүшелерінің саяси белсенділігі төмендеді.

Енді шешендер мен шешендік сөздердің, шаршы топтың сипаты өзгерді: шешендер білім-ғылым, оқу-ағарту, тәлім-тәрбие, мәдениет-өнер тақырыптарын қозғаған көркем сөз иелері – ақындар мен жазушылар, ғалымдар, журналистер болса, тыңдаушы топ білім-ғылым, оқу-ағарту, мәдениет саласындағы көпшілік.

Кейінгі қоғамда шешендік өнердің көрінетін орындары – жоғарыдағы тақырыптарға арналған жиналыс, конференция, симпозиум, семинар, диспут, дебаттар еді. Шешендік сөздің сипатына қарай, яғни, нені айту, қайда айту, қалай айту талаптарына орай, шешендік өнер тл мәдениетін көтеретін шарттардың бастысына айналды. Шешендік сөз енді өлең түрімен емес, таза қара сөзбен айтылатын болды.

Шешендік өнердің ерекшеліктеріне тоқталсақ, логикалық ойдың жүйелігімен, мағыналы-мәнділігімен ерекшеленеді. Шешендердің сөзін тыңдағанда әсем сазды ән тыңдағандай ерекше әсер, сезімге бөленеміз. Ол адамның жастайынан дұрыс ойлай білуіне, ойлаған ойды жүйелеп, әдеби тілде тыңдаушының көкейіне жеткізе білуіне байланысты. Дұрыс ойлап, сол ойды тыңдаушыға дұрыс жеткізе білу үшін оқыған шығармаларды, естіген ертек-әңгімелерді жүйелеп айтып бере білуге төселу керек. Ол білім алушылардың жастайынан ертек, әңгіме кітаптарды көп оқуына, ойынан ертек құрастыра білуіне, оқығандарын үлкендерге жүйелеп айтып, бере біліп, төселуіне байланысты. Сөйлемнің құлаққа жағымды болуы, дыбыстардың және сөздердің ұйқасымдылығына байланысты. Сөйлемді дұрыс айта білудің де тыңдаушыға әсері мол.

Қазақтың атақты билері Майқы Шыңғыс ханның, Едіге Тоқтамыс ханның, Асанқайғы Алтын Орда ханы Ұлық Мұхамедтің, Жиымбет Есім ханның, Әнет баба әз Тәукенің, Бұқар Абылай ханның ақылшы-кеңесші билері болған. Феодалдық заң бойынша ел билеу, билік айту хандардың құзырында болғандықтан, ел ішіндегі дау-шараларды хандар өзінің ақылшы-кеңесші билеріне шешкізіп отырған [1, 93].

Қазақ ауыз әдебиетінің ерекше бір жанры – шешендік өнер. Халқымыздың даналығының үлгісі шешендік сөздер – ғасырлар бойы халық сынынан ерекшеленіп өткен құнды мұра, асыл қазына. Шешендік өнеріне ерте замандардан-ақ, үлкен мән берілген. Ежелгі грек, рим елдерінде шешендік өнерді «риторика» деген атпен жеке пән ретінде оқыған. «Риторика» ғылымы өнердің падишасы ретінде ерекше бағаланған. М.В.Ломоносовтың 1748 жылы басылып шыққан «Шешендікке қысқаша басшылық» атты еңбегі бұл өнердің Ресейде дамып, қалыптасуына түрткі болды. Қазақтың шешендік сөз тарихы Майқы би мен Аяз билерден басталып (XII-XIII ғғ.), Жиренше шешен,

Асанқайғы (XIV-XV ғғ.) есімдерімен қатысты қалыптасып, өркендей түсті. Шалғиіз, Бұхар (XV-XVIII ғғ.), Шортанбай, Дулат, Мұрат, Төле, Қаз дауысты Қазыбек, Әйтекелерге жалғасты. Шешендік өнерінің кеңінен дамып биіктеген кезеңі – XV-XVIII ғғ. Бұл кез қазақ халқының жоңғар, қалмақ, қытай басқыншыларына қарсы тұрып, өз тәуелсіздігін қорғау жолындағы күрес жылдары еді. Шешендік сөздердің алғашқы үлгілерін халық ауыз әдебиеті туындыларынан, ертегі, аңыз әңгімелерден, өлең-жыр, дастандардан ұшыратамыз [1,77].

Сондай-ақ, қазақтың шешендік, тапқырлық, нақыл сөздерін жинап жариялағандардың бірі – Ыбырай Алтынсарин. Ол халық даналығының жас өспірімдерді тапқырлыққа, өткірлікке, адамгершілікке баулитын тәрбие құралы екенін жете танып, өз еңбектерінде пайдалана білді. Ауыз әдебиетінде алатын орны мен халықтық сипатына дәлелді ғылыми тұжырымдама береді. Ауыз әдебиеті мұраларын зерттеп, жинап, ерекше еңбек сіңірген ғалым-лингвист А.Байтұрсынов шешендік өнерді жеке алып қарастырып, құнды пікірлер білдірді (1926 ж.). Шешен сөз, көсемсөз, дарынды сөз деп үш топқа бөліп, әрқайсысын қолданыс орнына қарай (саясатқа қатысты, сотта сөйлеу, қошемет сөздер, ғалымдардың ғылыми тақырыптағы сөзі, діни уағыз сөздер) іштей тағы беске бөліп, әрқайсысына тың анықтамалар берген. Шешендік сөз терең ойға, ұтқыр шешімге, тапқыр логикаға құрылады. Халық мақалдарында: «Таяқ еттен өтеді, сөз сүйектен өтеді», «Бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ», «Қылыш жарасы бітеді, тіл жарасы бітпейді», «Аталы сөзге арсыз ғана тоқтамайды», – деп сөзді айтушыға да, оған құлақ қоюшыға да биік талап қойған.

Шешеннің құралы – сөз. Ол тындаушының жүрегіне жетіп, ерекше сезімге бөлеген. Сөз туралы Бөлтірік шешен: «Сөзден тәтті нәрсе жоқ. Сөзден ащы нәрсе жоқ. Сөзіңді тіліңе билетпе, ақылыңа билет. Ақылыңды, сөзіңді ақылсызға қор етпе, ақылдыға айт, кімге, қай жерде, қай кезде, қалай сөйлейтінін біл», – деп толғайды. Бұлар – «Ердің құнын екі ауыз сөзбен бітіретін, жауласқан елдің арасына бітім айтатын, күлгенді жылатып, жылағанды жұбата алатын даналық сөздер иесі». Мұндай сөз білетін, жөн білетін адамға ел ісіне араласуға, халық атынан сөйлеуге құқық берілген. Шешендік өнер — көрген-білгенді көкейге тоқып, көп үйреніп ізденудің арқасында талай айтыс-тартысқа түсіп, жалықпай жаттығу арқылы жетілетін өнер. Нағыз шешен үшін сөзге шебер болу жеткіліксіз. Табанда тауып сөйлейтін тапқыр, топ алдында тайсалмай, мүдірмей сөз бастайтын батыл, сөз сайысында саспайтын сабырлы болуы қажет [2,63].

Шешендік сөз немесе шешендік өнер — ежелгі Грекия мен Рим заманынан бермен қарай көптеген халықтардың мәдени, рухани, өмір тіршілігіндегі өнердің бір түрі. Грек шешендік өнерінің игі әсері арқасында көне Римде де бұл өнер дами бастады. Біздің дәуірімізге дейінгі III ғасыр Рим мен Грек елдерінде эллиндік дәуір деп аталып, әдеби-мәдени құндылықтардың алмасуымен сипатталды. Бұл сипат шешендік өнерге де тікелей қатысты. Байырғы салалары: бейнелі сөз, шешендік сын, шешендік өсиет, шешендік нақыл, шешендік дау, шешендік толғау. Әрқайсының әсерлі өңі, сұлулығы, татымдығы, дуалылығы, зерделігі адам ой жүйесіне, жан-дүниесіне, сезіміне

мықты қозғау салады, жүрек тебіренеді. Тыңдаушының еркі мен сезімін билейді, толғандырады. Шешен (жезтаңдай, ділмар, айыркөмей, орақ ауыз, от тілді, сөзуар, тапқыр) - тілге жүйрік, сөз қисынын тауып айтатын халық қалаған сөз шебері.

Шешендік сөздер ағып тұрған поэзия, тұнып тұрған философия. Ақ өлеңмен өрілген сөз тұнығы: сырлы теңеу, астарлы сын, жинақы ой, жұмбақты меңзеу, қисынды толғам, тылсымды талай. Бәрі тіл құдіретінің, пікір түйінділігінің, таңғажайып ой толғағының әмбебап туындысы [3,122].

Шешендік сөздер тыңдаушының эстетикалық сезімін оятып қана қоймайды, сөздің мағынасын күшейтіп нәр беріп, тәлімдік және білімдік қызмет те атқарады. Онда айтылмақ ой ұйқасымды афоризм сөздерге, терме тақпаққа, мақал-мәтелге құрылып, аз сөзге көп мағына сыйғызу көзделеді. Айтылған ойлар тыңдаушының санасын өсіріп, ақыл-ойын жетілдіруді, елін-жерін сүюді, ел қорғаған ерлерін қадірлеуді, батырлыққа, тапқырлыққа тәрбиелеуді мақсат етеді. Ақын-жыраулар мен би-шешендердің шешендік сөздерінен заң орнының қызметкерлері әділет заңын мәңгілік қоғамдық дәстүрге айналдырса нұр үстіне нұр болар еді.

Шешендік сөздер арқылы ұрпақ бойында имандылық қасиеттер берік орнауы қажет. Ұлттық тағылымдар аяқ асты болмауы керек.

Талай ғасырдан өтіп, ұрпақтан ұрпаққа жетіп, халықтың рухани байлығына айналып отырған шешендік өнер бүгінгі күннің де қажеттілігіне айналып отыр. Елін елдікке ұйытуда, халық тарихын байыппен саралап, түп-тамырынан ада бола жаздаған бүгінгі ұрпақ санасына жеткізуде шешендік сөздің берері аз емес. Ғасырлар бойы жинақталып, сұрыптала сүзілген шешендік сөз нұсқаларынан халықтың тіл байлығын, ақыл-ой қорын және шебер сөйлеу мәнерін үйрену бүгінгі ұрпаққа сын.

Ана тілімізді терең меңгеріп, оның астарлы сырларына үңіліп, шешендік өнерден тәлім аламын деген оқушы қазіргі шешендер сөзімен қоса, шешендік толғаулар мен билер сөзінің көркемдігіне назар аударғаны жөн.

Қорыта айтқанда, қазақтың дәстүрлі шешендігі көп көріп-білуді, білгенді көкейге берік тоқуды, айтыс-тартыстарға түсіп, жалықпай жаттығуды тілейтін өнер ретінде қалыптасқан.

Өмір құбылыстарына байламды шешендік сөздер орны-орнына қойылса шебер шендестіріледі. Сырланып, әрленіп, татымы нәрленсе ойды шалқытып, сезімді тербеп адам көңілін ұйытады.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Сыздықова Р. Шешендік өнер. – Алматы, 1987
2. Негимов С. Шешендік өнер. – Алматы, 1997
3. Аль-Фараби. Риторика. – Алматы, 1975

Ғылыми жетекшісі: ф.ғ.к., доценті Қайыпбаева А.

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ СУБЪЕКТИВ МӘНДІ ЕТІСТІКТЕРДІҢ ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫҚ ТОПТАРЫ

Аминова С.Г.

salta-almira@mail.ru

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

Етістіктер белгілі бір лексика-семантикалық топтың құрамына енгенде өзіне тән тұлғалық және мағыналық ерекшелігі болады. Сондықтан бір топтағы сөздердің басын қосып тұратын ортақ белгі, заңдылықтардың анықтап, бір өлшемді белгілеу керек. Себебі тілдегі кез келген етістік лексиканың құрамына кіреді. Ал лексикалық өлшемдердің арасында күрделі байланыс болады.

Лексика-семантикалық топ болу үшін кемінде екі не одан да көп сөздерді лексикалық мағынасына қарай топтау керек. Мысалы: *боталау, тамырлау, құлындау, босану* дегендер өсу-өну етістіктеріне жатқызылса, *жүгіру, секіру, шабу* етістіктерін қозғалу етістіктеріне жатқызамыз. Өсу-өну етістіктері тууды, көбеюді білдірсе, қозғалу етістіктері – қимыл қозғалысқа қатысты етістіктер. Бұлар секілді субъектив мәнді етістіктердің де дербес лексика-семантикалық топ құрауына субъективті мағынаны білдіруі негіз болады.

Амал-әрекетке айтушының, істеушінің (субъектінің) өзіндік көзқарасын білдіретін етістіктер субъектив мәнді етістіктер немесе субъективті етістіктер деп аталады. Субъектив мәнді етістіктердің семантикалық құрылымы үш түрлі семадан құралады. Олар: 1) амал-әрекет; 2) көңіл-күй (эмоция); 3) баға беру семасы. Осы семалық элементтер субъектив мәнді етістіктерді мағыналық жиынтыққа біріктіріп, жеке лексика-семантикалық топ етеді.

М.Оразов субъектив мәнді етістіктер тобына: «Бұл етістіктердің мағынасында эмоциялық реңк болады да, айтушының не жазушының көзқарасын білдіреді», – дейді [1].

Қазіргі кезде субъективті етістіктерді мағыналық ерекшеліктеріне қарай тоғыз топқа бөлуге болады.

1. *Әлдекімге ұқсауды білдіру лексика-семантикалық топ.* Жалпылауыш семасы – әлдекімге ұқсауды білдіру. Мысалы: *ақынсы, арыстансы, сәуегейсі, өкілсі, кейуанасы, әкімсі.* Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде *әкімсі* сөзінің мағынасы: Әкімсі. ет. өзін әлдеқандай қылып көрсету, кісімсу. Оның мағына құрамында мынадай семалар бар: 1.Әлдекімге ұқсау. Билігі бар адам болып көріну. 3.Әкім болып көріну.

2. *Қарым-қатынасты білдіру лексика-семантикалық тобы.* Адамдардың арасындағы қарым-қатынасты білдіргендіктен, ортақ жалпылауыш семасы «қарым-қатынасты білдіру». Мысалы: *өгейсі, салғыртсы, өзімсі, бөлексі, кемсі, бұлдан, пысықсы.* Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде *пысықсы* сөзінің мағынасы: Салақсы ет. Жұмысқа, іске, қалай болса, солай немқұрайды қарау, мән бермеу (ҚТТС, 8. 120). Оның құрамында төмендегідей сема бар. 1. Тірлікке қарым-қатынасын білдіру. 2. Салақ болу. 3. Тез өскен лауазымның, дүрілдеген атақ-даңқтың қызығына бүтіндей беріліп, үй тіршілігін салақсыды (І.Ханабаев).

3. *Жалған қатынасты білдіру лексика-семантикалық тобы.* Бұл топқа жататын етістіктер адамдар арасындағы қатынастың жалғандығын білдіреді. Сондықтан олардың ортақ жалпылаушы семасы жалған қатынасты білдіру семасына ие. Мысалы: *ағайынсы, аңқаулан, бергенсі, гажайыптанғансы, адамсы, білгенсі.* Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде *ағайынсы* сөзінің мағынасы: *Ағайынсы ет. Өзін ағайын санаған болып көріну, ағайынсыну.* (ҚТТС, 1. 50). Семалары: *Жалған қатынасты білдіру. Қандық жақындығы бар болып көріну. Ағайын көру. Алайда сайлау алдында ағайынсып, табысқансып жүр* (Ғ.Мұстафин).

4. *Жоғары қою лексика-семантикалық тобына* жататын етістіктер субъектінің қалып күйі, қарым-қатынасы арқылы басқалардан өзін жоғары қою жалпылаушы семасына ие: *батпансы, өктемсі, асып-тас, шірен, аспанға шыққандай болу, кеуіп-іс, менменсі.* Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде *менменсі* сөзінің мағынасы: *Менменсі ет. Көкірегін көтеріп, асып-тасу, тәкаппарсу, дандасу* (ҚТТС, 1. 50). Семалары: *жоғары қою, көкірегін көтеру. Менмен болу т.б. Дәулет бітсе менменсіме, тасыма, Жақсылық қыл жиылсын жұрт қасыңа* (Ж.Басасағұн).

5. *Өзін-өзі басқаға санау лексика-семантикалық тобы.* Бұл кіші лексика-семантикалық топқа енетін етістіктердің жалпылаушы семасы «өзін басқаға санау мәнін білдіретін семаға ие. Осы топқа енетін сөздер: *ақынсын, байсын, момынсын, доссын, жездемсін, ерсін, сұлусын, мырзасын. Мырзасын.* Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде «мырзасын» сөзіне мынадай анықтама берілген. Мысалы. *Мырзасын ет. мырза болғансу* (ҚТТС, 7, 286). Оның мағына құрамында төмендегідей семалар бар: *Өзін басқаға сану мәнін білдіру. Қолы ашық адам ретінде көріну. Мырзаға санау. т.б. Әйел алмай тұрғанда мырзасынып жүретін жігіттің жайы белгілі болды* (Б.Тоғысбаев).

Осы лексика-семантикалық топқа енетін етістіктердің жалпылаушы семасы «сөзге шебер адам ретінде көрінуді» білдіретін семаға ие. Бұл топқа жататындар: *шешенсін, айтқышсын, ділмарсын, жүйріксін. Шешенсін.* Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде «шешенсін» сөзіне төмендегідей түсінік берілген. *Шешенсін.* Ет. Мақалдап, мәтелдеп көп сөйлеу, ділмарсу (ҚТТС, 10, 214). Оның мағына құрамында мынадай семалар бар: *Сөзге шебер адам ретінде көріну. Шешенге санау т.б. Асылқазы иегі мен ернінде бір тал түгі жоқ. Шанап көсе болғанымен сөзге жүйрік, тәсілге шебер, шешенсіген талайдың өзі* (А.Хангелдин).

6. *Әлдекімге деген көзқарасты білдіру лексика-семантикалық тобы.* Бұл топқа енетін етістіктердің жалпылаушы семасы «әлдекімге деген көзқарасты» білдіретін семаға ие. Бұл топтағы етістіктер: *бөгдесін, бөліп-жар, жассын, момынсын, шекесінен қарау, езсін, оғашсын, кемсін т.б. Жатсыра.* Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде «жатсыра» сөзіне мынадай анықтама берілген. *Жатсыра ет. жатырқау, бөтенсу, тосырқау, суық бауыр болу* (ҚТТС, 3, 735). Оның мағына құрамында мынадай семалар бар: *бөлектеу көзқарасын білдіру. Жатқа санау. Жүз елу үйлі жатақтың бала-шағалары мен кәрі-кұртандары да әдемі ат мінген жігітке әрі танданып, әрі жатсырап қарайды* (Ғ.Мүсірепов).

7. *Затқа көзқарасты білдіру лексика-семантикалық тобы.* Бұл топтағылар «заттарға деген көзқарасты» білдіретін семаға ие: *азсын, арзансын, ащысын, қымбатсын.* Нақтылау үшін осы топтағы етістіктерге семалық талдау арқылы көруге болады. Мөлшерге байланысты көзқарасты *азсын, көпсін, азырқан* етістіктері жатады. *Көпсін:* Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде «көпсін» сөзіне көп көру, артық деп санау (ҚТТС, 5,183). Семалары: мөлшерге қатысты көзқарасты білдіру. Көп санау. т.б. Ал Бөгенбай болса, үшінші тоғанды көпсініп отыр (М.Хасанов).

Көңілі толмау көзқарасын білдіретін етістіктер. *Місе тұтпау тұрақты* сөз тіркесінің лексикалық мағына құрамында мына семалар бар: көңіл толмау көзқарасын білдіру. Жүрегі аттай тулап, көңілі көлігінің тым самарқау аяңын місе тұтар емес.

8. *Объектіге көзқарасты білдіру лексика-семантикалық тобы.* Бұл топқа енетін жалпылауыш семасы істі орындаушылардың «объектіге деген көзқарасын» білдіретін мәнге ие. Осы мән арқылы сөздер мен тұрақты тіркестер кіші бір лексика-семантикалық топқа енеді. Мысалы: *алыссын, қашықсын, тарсын, ауырсын, қиынсын, танауын тыржиту, пысқырып қарау. Ауырсын.* Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде «ауырсын» сөзіне берілген анықтамалар: салмақты сезіну. Жанына бату, қиналу. Ауыс мағ. *Ауыр көру, масыл санау, жақтырмау* (ҚТТС, 1, 499). Бұл сөздегі семалар: Объектіге деген көзқарас. Қинала қарау көзқарасын білдіру. Ауыр санау. т.б. Мына үшеуі мұны *ауырсынып, айдалаға тастап кеткелі тұр* (М.Байғұтов).

9. *Өз әрекетіне көзқарасты білдіру лексика-семантикалық тобы.* Бұл топқа енетін жалпылауыш семасы субъектінің «өз әрекетіне деген көзқарасын» білдіретін мәнге ие. Мысалы: *әбессін.* Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде «әбессін» сөзіне мынадай анықтама берген. *Әбессін.* ет. Өрескел көру, ұят көру (ҚТТ, 1, 167). Оның мағына құрамында мынадай сема бар. Субъективті реңк. Өз әрекетіне көзқарас. Ыңғайсыз көру. Әбес санау, т.б. Нұрқабыл болса, әр сөзге тиек еткен сайын *әбессініп, қысылып төмен қарайды* (М.Қаназов).

Қазақ тіліндегі субъективті етістіктердің барлығы бірдей құрамында үш не төрт семадан құралған тоғыз мағыналық топ құрағандығын көреміз. Сөздерді семаға талдау барысында бірінші көрінетін сема жалпылауыш сема арқылы барлық сөздерді біріктіріп, бір топқа жинап, сол топтағы сөздердің ұйытқысы болады. Жоғарыда семалық талдауға түскен сөздердің семалары – субъективті реңк білдіру семасы. Осы сема арқылы етістіктің лексика-семантикалық тобының бірі субъектив мәнді білдіретін етістіктер тобы құралған.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Оразов М. Қазақ тілінің семантикасы. — Алматы, Рауан, 1991. — 216 бет.
2. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. — Алматы: Ғылым, 1974-1986. I-X том.

Ғылыми жетекші: ф.ғ.к., аға оқытушы Қоқанова Ж.А.

ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ КӨРКЕМ ӘДЕБИ НОРМАЛАРЫ

Әмірғали Ж.О.

zhanar.amirgali@gmail.ru

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Тіл ғылымы тарихындағы ұлы жаңалықтардың бірі - тілдің қос қырлылығының (жүйелілігі мен қызмет ететіндігі, қозғалмалылығы) ашылуы болды. Тіл осы екеуінің бірлігінен тұрады. Мұның бір жағы - құрылымдық-жүйелік жағы, жеткілікті дәрежеде зерттелсе, функционалдық жағы (сөз тудырушылық аспектісі) енді ғана зерттеле бастады.

Тіл – өте күрделі, көп қырлы құбылыс. Сондықтан оны бірден тұтастықта алып зерттеу мүмкін емес, жеке бір қырынан келіп: логикалық, құрылымдық-жүйелік, психологиялық т.б. зерттеуге болады[1,29].

Халықтың ауызекі сөйлеу тілінен алып, қазақ әдеби тілі лексикасын толықтыратын, оның әр алуан қажеттіктерін өтеуге жарайтын диалектизмдер мен кәсіби сөздердің әлі де бар екені даусыз. Бұл күнде бірнеше авторда кездесетін *кермалдасу* (ұрысу), *албаты* (бос-бекерге), *аманда* (әрдайым), *аредік* (аңда-санда), *дей тұрғанмен*, *дей тұрса да* (дегенмен) сияқты тұлғалардың (егер олар даусыз диалектизмдер дейтін болсақ) қолданылуында сөздік қазынасын толықтыру мүддесін көруге болады.

Әрине, қазақ көркем әдебиеті барлық кезде, барлық туындыларында диалектизмдерді осылайша (мысалы, М.Әуезовше) стильдік мақсатпен немесе лексикалық қазынаны толықтыру ниетімен ғана қолданып келді. Әр өлкеден шыққан жазушылардың өз аймағы, өз аулы үшін дағдылы сөздерді, олардың әдеби эквиваленттері бар екендігіне қарамастан, актив қолданған сәттерін тіл мамандары да (С.Аманжолов, Ш.Сарыбаев т. б.), жазушылардың өздері де (М. Әлімбаев, Д.Досжанов т. б.), өзге жұртшылық өкілдері де айтып келеді. Әрине, бұл сындардың ішінде көрсетілген фактілердің бәрі бірдей диалектизм еместері де, орынды қолданылғандары да бар. Сондықтан мақсат – көркем текстегі бейтаныс элементтің бәрін диалектизм деп те қарау мүмкін емес.

Сірә, қазақ әдеби тілінің даму барысында, әсіресе көркем әдебиетінің сөз қолданысында диалектілер тартысы немесе әдеби тілде жергілікті элементтердің қаптап кету қаупі өзге түркі тілдеріндегідей айтарлықтай орын алған емес. Сондықтан «*қазақ тілі – монолит (біртұтас, біртекті) тіл, қазақ тілінің тірек диалектісі анық емес*» деген сияқты таным (концепция) ұсынылып келді. Соңғы 20-30 жыл ішінде көркем шығармаларда жергілікті сөздер мен көне, сирек элементтердің еркінірек, молдау көріне бастауы осы концепцияға қарсы келгендей сезілгені аян. Сөз жоқ, жалпы көпшілікке ортақ емес, қолданылу аясы шектеулі сөздер мен тұлға-тәсілдерді ешбір себепсіз тоғытып жұмсау принципінде әдеби нормаға, оның ішінде ұлттық көркем сөз нормасына қайшы екендігі даусыз, бірақ текстегі бейтаныс элементтердің қолданылу себептерін, уәжді-уәжсіздігін, қажеттілік дәрежесін, лексика қазынасын байыту мүмкіндігін т.т. жан-жақты түгел есепке алған күнде ғана «исі» диалектизмнен қашудың жөн еместігі және әңгіменің бір ұшы жазушы

шеберлігіне (автор идеясына қызмет етіре білу сипатына) тікелей қатысты екендігі байқалады. Демек, бұлжерде норма проблемасы стилистика мәселелерімен ұштастырыла қаралуға тиіс.

Көркем әдебиет тілінде диалектизмдердің, кәсіби сөздердің немесе басқа да тосын қолданыстардың орын алуын сөз еткенде, оларды әрдайым нормадан ауытқу, тіл мәдениетін бұзу деп тануға болмайды. Бүгінгі қазақ көркем сөзінің тіл мәдениетін сақтау дегенде, біздіңше, ең алдымен сөзді дәл қолданбау, яғни сөзді орнымен дұрыс жұмсай алмау, қажетсіз кірме сөздерді енгізу, әдеби норма сыртында тұрған элементтерді ешбір зәруліксіз текске енгізуді айту керек.

Сөйтіп, ауызекісөйлеутіліқазынасынкеңіненпайдалану – көркем әдебиеттің өзге стильдерде жоқ ерекшелігі. Демек, сөйлеу тіліне тән элементтер, олардың ішінде диалектизмдер образ жасауға, ең негізгісі диалогтер құруға, сол арқылы шығармаға ұлттық, типтік сипат беруге қатысады. Бұл әрекет орыс көркем әдебиеті тілінде өткен ғасырдың 30-40-жылдарында басталса, қазақ көркем сөзінде проза жанрындабірте-бірте бой көрсетті,- ой деп түюге болады.

Лексикалық норманы сөз етуде көркем текстегі көне сөздер мен сирек қолданылатын сөздердің көрінісі үлкен орын алады, өйткені бұлар да – көпшілік оқырманға түсініктілігі жағынан күмән туғызатын элементтер. Бірақ олардың қайткенде де қолданылатын сәттері бар және басы артық, қажетсіз жерлері бар. Демек, әңгіме тағы да жазушы шеберлігі мен ұлттық көркем тіл нормасына бағыну (немесе одан ауытқу) жайында болмақ [2, 115].

Әсіресе бүгінгі өмірден кеткен заттар мен құбылыстардың атаулары – историзмдер бұл шығармада жақсы келтірілген.

XIX ғасырдың II жартысындақазаққоғамындағы ел билеу – әкімшіліккеқатыстытитулатура мен өзге де іс-әрекет, құбылысаттары: майыр, дуанбасы, ағасұлтан, жандарал, старшын, атқамінер, шенеунік, көрпіссияқтысөздер мен үкілі почта, қалашы, лаушы, песіртәріздітарихтықатаулар, сондай-ақкітапшалау – «шағатайша, кітабитілдесөйлеу» («хазіреттің... кітатшылағантілінұғаалмағанЖұмабай...»), хатқатізілу – «айыпты адам ретінде аты-жөні жазылып, есепке алыну» («Жігітектен отыз адам хатқа тізіліпті»), қағаздасу «ресми түрде бірінің үстінен бірі арыз беру («сондай кездің қарсаңында өз елінің іші мен қағаздасып жату лайық емес»), бойынкездеу – «тұтқындалған адамның түр-тұрпатын көрсететін белгілерді қою» («Болмаса сұр шекпенді кигізіп, бойын кездеп айтқанша тоқтатпасын), молда болу – «сауатты адам болу» («балам, молда болдың ба?») деген етістіктер – бұл күнде көрсетілген мағыналар да қолданудан шығып қалған сөздер. Бұларды жазушы кейіпкерлер аузына салып, сөйлеу үлгісін шынайы түрде берген.

«Құма» сөзі де – көне элемент. Түркі-монғолхалықтары тарихында орта ғасырларда ел билеуші ханның некелеп алған әйелдерін хатун (қатын) деп, некесіз алған әйелдерін «құма» деп атаған. Құмалар – негізінен жаулап алған ұлыстың хандарының, қолбасыларының, ру басыларының, билерінің әйелдері, қыздары, қарындас-туыстары болатын. Құмадан туған балалар заңды саналып, хатундардың балаларымен тең өсірілген (олар көбінесе хатундардың

тәрбиесінде болған), енші алуда, әке орнын басуда, қол бастауда т.т. хатун балаларымен тең праволы болған. Дегенмен заңды (некелі) әйелдерден туған балаларды артық қоюшылық та орын алып келген. Сондықтан құмадан туыппын ба? деген образ «кеммін бе?» дегенді білдірген (соңғы ғасырларда бұл фраза қазақ қауымында «тоқалдан туыппын ба?» деген түрде айтылғаны мәлім).

Бұл сөйлем-айтылымның мағыналық жағын байытады. Сөзде заттардың (олардың әртүрлі топтарының) белгіленуі, ұғымның бейнеленуі қарым-қатынас үшін, тілдің қатысымдық мүмкіндіктерін жүзеге асыру үшін әлі де жеткіліксіз болады. Тілдік тұлғаларды (тіпті, сөздерді) сөйлеушілер шамамен бірдей мағынада қолданады. Сондықтан сөйлеу кезінде (әсіресе, жазба түрдегі) «сөз азабы» деген туады (ол ақын, жазушыларға ғана тән емес). Ауызша сөзде дәлсіздіктердің, оғаш құрылған сөйлемдердің болуы сондықтан. Қарым-қатынастағы мұндай кедергілер вербалды емес амалдардың (ым, мимика) көмегімен игеріледі.

Тіл білімінде жалпы тілдік норманы анықтайтын мынадай белгілер көрсетіледі:

1. тілдің жүйесіне, яғни тілдің өз заңдылықтарына, оның ішінде грамматикалық заңдылықтарына сәйкес келуі;
2. дәстүрлік белгісі, яғни әдеби нормаға сәйкес келуі;
3. солай қолданылып кетуге, яғни тілдік узусқа қатыстылығы⁵⁸.

Бұл үш талапты қазақ тіліне қатыстырып, көпшілікке түсінікті етіп айтып берген еңбектер бар. Солардың ішінде, әсіресе ғалым Н. Уәлиевтің «Сөз мәдениеті» кітабын («Мектеп» баспасы, 1984.) атауға болады.

Бұл жерде әдеби тіл нормасының тұрақтануына көбіне-көп белгілі бір тілдік құбылысты (элементті) әлеумет тарапынан бағалау, яғни дұрыс деп қабылдап, қолданып кету үлкен рөл атқарады.

Демек, жалпытілдік норма дегеніміз – белгілі бір кезең ішінде көпшілік қабылдаған, тұрақталған қолданыстар, яғни сөздердің мағынасы, олардың фонетикалық-графикалық көрінісі (тұлғасы), сөз жасау жәнесөз өзгерту модельдері, синтаксистік амалдары. Әрине, норма, яғни дәл солай қолданыс (сол мағынада, сол тұлғада, солайша құбылтуда т.т.) – бір уақытта пайда болып, ешбірөзгермей, қатып қалатын категория емес.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Шалабай Б. Қазақ тілінің стилистикасы. – Алматы: «Күлтегін», – 2010.-332 бет.
2. Сыздықова Р. Сөз құдіреті. 6-том. Көп томдық шығармалар жинағы. – Алматы: «Ел-шежіре», – 2014.- 295 бет.
3. Тер-Минасова С. Жаңа гуманитарлық білім. Қазақ тіліндегі 100 жаңа оқулық. «Тіл және мәдениетаралық коммуникация». Алматы: Ұлттық аударма бюросы. 2018- 320 бет.

Ғылыми жетекшісі: ф.ғ.к., доцент Мұратбек Б.Қ.

КОМПЬЮТЕРЛІК ДИСКУРС ЕРЕКШЕЛІГІ

Әскер Г.

askerova0404@mail.ru

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

«Дискурс – экстралингвистикалық, яғни парадигматикалық, әлеуметтік, мәдени, психологиялық факторлармен байланыста болатын, белгілі бір оқиғаны баяндайтын мәтін. Дискурс өмірдің тілі, сондықтан да дискурс термині мәтін терминімен салыстырғанда, көне және басқа да бүгінгі өмірмен байланысы жоқ мәтіндерде қолданылмайды» [1,76].

Дискурсты белгілі бір уақыт шеңберінде өтетін динамикалық сипаттағы үдеріс, әрі құрылымдық нысан ретінде зерделеу мәселесі көптеген ғалымдардың зерттеу жұмыстарының арқауына айналып, нәтижесінде әртүрлі дискурс талдау үлгілері ұсынылды. Осы үлгілердің ішінде зерттеушілердің назарын өзіне аударып отырған риторикалық құрылым теориясы деуге болады.

Компьютерлік дискурс бүгінгі күні өте көп пайдаланылатын дискурстың түрі. Қазіргі заманның технологиялық мәдениетін компьютерсіз елестету қиын. Компьютер және ғаламтор адам тұрмыс-тіршілігінің барлық салаларын тұтас қамтып, тұрмыс тіршілігінің ажырамас бөлігіне айналды. Сол себепті тіл білімінде қазіргі таңда ғаламтор дискурсын бүтіндей бір кешенді құбылыс ретінде компьютерлік дискурсты жүзеге асыру техникалық құралдардың (дербес компьютердің), сонымен қатар экстралингвистикалық факторлар (кеңістіктік және уақыттық қашықтық, қандай да бір әлеуметтік топқа тиістілік) және белгілі бір білім мен дағдылардың болуын талап етеді. Бұл салалардың өз ішінде сәйкес келетін терминологиялық аппараттың қалай пайдалануынан байқалады. Бұл ретте ғаламтор дискурсы мен компьютерлік дискурстың өзара тығыз байланысты екендігі осы ортақ терминдік қолданыстан байқалады.

Компьютерлік дискурстың негізгі белгілері ғаламтор-форумдарының дискурсын зерттеген ғалым Е.Н.Галичкинаның диссертациялық жұмысында көрсетілді:

- 1) виртуалдылық;
- 2) уақыт және кеңістіктегі қашықтық;
- 3) гипер мәтіннің болуы;
- 4) құрамында әріптік, образды-көру және образды-есту компоненттерін қамтитын компьютерлік мәтіндер;
- 5) қатысушылардың мәртебелік теңдігі;
- 6) «смайликтердің» көмегімен эмоция, мимика және сезімді білдіру;
- 7) дискурстың түрлі типтерінің біріктірілуі;
- 8) ғаламтор дискурсындағы этика [2].

Е.Н. Галичкина, Н.Л. Моргун, Е.И. Горошко компьютерлік дискурстың белгілерін анықтауға арнаған зерттеу еңбектерінде, компьютерлік дискурстағы мынадай коммуникативтік ерекшеліктерді атап көрсетеді:

- белгіні берудің сандық каналы;
- қашықтық;

- анонимділік;
- торлық құрылым;
- гипермәтінділік;
- мультимедиялық;
- коммуникацияның ауызша-жазбаша сипаты [3].

Бұл қасиеттер компьютерлік дискурс шеңберінде өрбейтін дискурстық қатынастың ерекшелігін анықтайды және оны өзге коммуникативті орталардан ерекшелеп тұрады. Ғаламтор байланыстың ерекше каналы ретінде виртуалды кеңістіктегі коммуникация сипатына әсер етпей қоймайды. Компьютерлік қарым-қатынас - бұл виртуалды қарым-қатынас. Компьютерлік қарым-қатынас жағдайлары эмоциялар мен жеке сипаттамалар тұрғысынан компьютерлік қарым-қатынасты зерделеуді өзектендіреді.

Соңғы жылдар әлеуметтік желілердің белсенді дамуымен ерекшеленді. Бүгінгі күн - Интернет байланысының маңызды аспектілерінің бірі. Мұны олардың осы және басқа да қауымдастықтарды толғандыратын көптеген мәселелерді талқылау үшін пікірталас алаңы ретіндегі рөлінің артуы растайды.

Жалпы типтегі әлеуметтік желі - бұл әр пайдаланушыға жеке профиль құруға, басқа аккаунттармен және бірқатар қосымша қызметтермен байланыс орнатуға мүмкіндік беретін адамдар арасындағы әлеуметтік қатынастарды құру алаңы. Facebook, ВКонтакте, Одноклассники, MySpace сияқты платформалар жалпы сипаттағы әлеуметтік желілер болып саналады, бірақ олар біршама мамандандырылған, мысалы, Twitter немесе Instagram сияқты қысқа қоғамдық хабарламаларға (микроблог) және фотосуреттерге мамандандырылған. Әлеуметтік желілердің негізгі практикалық функциясы - бұл адамдарға тәбеттің әр түрлі критерийлері бойынша іздей білу (жынысы, жасы, қаласы, мектеп, университет, қызығушылық, жұмыс орны) және байланыс орнату (хабарламалар, суреттер, аудио және видео материалдармен алмасу).

ВКонтакте әлеуметтік желісінде мәтінді жариялаудың үш негізгі платформасы бар: жеке парақ, қоғамдық парақ және топ. Жеке парақ - бұл барлығына ашық болатын жеке пайдаланушы профилі. Қоғамдық бет (көпшілікке арналған) - бұл ұйым, бренд, сәйкестендіру және жеке тақырыптар үшін ресми алаң. Оны барлық қолданушылар көре алады, жазбаларды жариялау мүмкіндігі тек әкімшілерге қол жетімді. Топ ашық бола алады, сондықтан оны көру жабық, пайдаланушылардың жазбаларынан жариялау мүмкіндігі белгіленген ережелерге байланысты болады.

Жеке хабарлама - бұл іс жүзінде пайдаланушының жеке парағында жарияланған көпшілікке арналған жазба. Профильге кірушілердің барлығына оқу мүмкіндігі бар. Сондай-ақ жарияланған жазбалар «достар тізімі» мен жазылушылардың пайдаланушыларының ақпараттық бюллетенінде пайда болады. Пішіннен кейін сіз блогтағы немесе микроблогтағы жазбаны есте сақтай аласыз. Мәтін 16000 таңбаға жетеді. Пікір функциясы қол жетімді, бірақ пайдаланушы оны сіздің парағыңыздан өшіре алады.

Жалпыға қол жетімді хабарлама - бұл қоғамдық парақта немесе кез-келген қоғамдастықта жарияланған хабарлама. Пайдаланушылар үшін жалпыға қол жетімді беттерде «жаңалықтар ұсыну» функциясы бар. Ұсынылған жазбаны

әкімшілік қарайды және шешімімен жарияланады, егер автордың аты-жөні көрсетілмеген болса, оның аты-жөні көрсетілмейді.

Қоғамдық посттар қоғамның бағытына байланысты ақпараттық, публицистикалық, әзіл-оспақ, көңілді немесе танымдық, мәтіндік немесе мультимедиялық мазмұнмен толтырылуы мүмкін [4].

Әлеуметтік желілердің келесі жанры - бұл *пікір*. Егер парақтың иесінде ешқандай шектеулер болмаса немесе бұл функция болмаса, кез-келген қолданушының жария немесе жеке хабарламаларға түсініктеме беру мүмкіндігі бар. Мәтінге сурет, видео, аудио, сілтеме немесе құжат қоса аласыз.

Өз кезегінде ақпараттық технологиялардың дамуы және таралуы тілдік қолданыста өзіндік белгілеуді қажет ететін жаңа әдістерді енгізеді. Соңғы жылдар ішінде компьютерлік дискурс, интернет дискурс ұғымы кеңінен таралып кетті. Алайда бұл құбылысты біржақты түсінуге болмайды, себебі оның категориялары мен ерекше белгілері әлі де толығымен анықталып болған жоқ. Әлеуметтік желілердің адам өміріне белсенді еніп, тіліне өзгешеліктер енгізіп жатқаны рас.

Қолданылған әдебиеттер:

1. *Салқынбай А., Абақан Е.* Лингвистикалық түсіндірме сөздік. Алматы, «Сөздік - Словарь», 1998. – 304б.
2. *Галичкина Е.Н.* Специфика компьютерного дискурса на английском и русском языках: автореф.дис.....канд.филол.наук. Астрахань, 2001.
3. *Горошко Е.И.* Теоретический анализ интернет-жанров: к описанию проблемной области// Жанры речи [Электронный ресурс]/
4. *Кондрашов П.Е.* Компьютерный дискурс: социолингвистический аспект диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук Краснодар, 2004.

Ғылыми жетекшісі: ф.ғ.д., проф. Садирова К.Қ.

АКАД. Р.СЫЗДЫҚ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ОРФОГРАФИЯСЫ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Бақтығалиева Ә.Е.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Академик Р.Сыздықтың ұзақ жылдар бойы аса өнімді еңбек етіп, жемісті зерттеулер беріп келе жатқан саласы – қолданбалы лингвистика. Әдеби тіліміздің қолданысында қалыптанған орфографиялық заңдылықтарды жүйелеп көрсетіп, жұртшылықтың қоғамдық-мәдени өмірде орны ерекше саналатын практикалық құралдар («Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі», 1960, 1974, 1988, 2001) жазуға қатысып, емле ережелерін жүйелеген («Қазақ орфографиясы мен пунктуациясы жөнінде анықтағыш», 1959, 1974, 1994, 2000) еңбектер жариялады.

Академик Р.Сыздық қазақ тілінің орфографиялық сөздігін түзісуге 1960 жылдан бері үзбей қалам тартып келеді. Оның тікелей басқаруымен және белсене қатысуымен «Қазақ орфографиясы негізгі ережелерінің жаңа нұсқасы»

жасалды. Негізгі ереженің жаңа редакциясы кезінде Қазақ ССР Жоғарғы Советі Президиумының Жарлығымен 1983 жылдың 25 тамызында бекітілді.

Орфография сауаттылықты және зеректілікті талап ететін тіл білімінің саласы. Сауаттылық – мәдениеттіліктің белгісі. Орфография заңдылықтарына негізделіп құрастырылған сөздіктер де жыл сайын дамып, толықтырылып, өзгеріске түсіп отырады. Ол – заңды да тарихи құбылыс. Акад. Р.Сыздық қазақ орфографиясының көкейкесті мәселелерін баспасөзде үзбей жазып, теледидар, радиодан үздіксіз насихаттап келе жатқан сергек ойлы, зерек тілші. Қазақ тілінің мемлекеттік тіл мәртебесін алып, қоғамдық өмірдің алуан түрлі саласындағы қызметінің жандануы, алдымен оның нормалануына, әсіресе жазу нормасын кодификациялауға деген талапты күшейтіп отыр. Ал дәстүрлі жазу нормасы бар тіл қоғам мәдениетінің жоғары сатыда екенін көрсетеді [1].

Акад. Р.Сыздықова қазақ тілі орфографиясының негізгі мәселелері емле, тыныс белгілері проблемаларымен ұзақ жылдар ден қоя айналысып, осы саладан бірнеше ғылыми мақалалар мен анықтағыштар жариялады. Ғалымның, әсіресе, бірге, бөлек жазылатын құрама атаулардың емлесіне қатысты ұстанған қағида, көзқарастары, білдірген пікірлері жылдар бойы басшылыққа алынып, құнын арттырған ұстанымдар. 50-жылдардың аяғына дейін орфографияда орын алған бір зат не құбылысты білдіретін күрделі атауларды жаппай біріктіріп жазуға алғашқылардың бірі болып, негізді қарсылығын білдірген автор 1957 жылы фразалық атаулар мен лексикаланған атаулардың типін анықтап, бұларды біріккен заттық атаулармен қатар қоюға болмайтынын айтады [2]. Автордың осы уәжді пікірінен кейін күрделі атаулардың жазылуы біршама бір ізге түсе бастағанын көреміз. 1960 жылы баспа бетін көрген «Қазақ тілі орфографиясы мен пунктуациясы жайында анықтағышында» ғалым екі сыңары бірігіп, басқа зат, аң, құс, өсімдік, ағаш, құбылыс атаулары болып кеткен *кәріқыз, ақиық, бұзаубас, танатағар, алақоржын, өнеркәсіп, көзқарас, арасалмақ, көкжиек, кемпірқосақ, ешбір, бірнеше* сияқты күрделі атаулардың бірге жазылуын жүйелейді [3;31]. Аталған анықтағыш өңделіп, толықтырылып, 1974, 1996 жылдары тағы екі рет басылғаны белгілі. Соңғысында автордың біріккен сөздер қатарын молайту бағытында екенін көруге болады. Әсіресе, терминдік мәнге ие болған сөз тіркестерінің бірігуі баса көрсетілді. Фразеологиялық тіркестердің әр сыңарын қашан да бірге таңбалауды ұсынатын автор, енді саяси-қоғамдық терминге айналған *алауыздықтар, көзбояушылық, сөзбұйда, шығарыпсалма, алыпсатар, мұзойнақ, қағазбастылық, жұмысбастылы*, сияқты тіркестерді біріктіруді қостайды. Анықтағыштың үшінші басылымының тағы бір өзгешелігі – бірінші сыңары мал, аң, құс жалпы атаулары (қой, сиыр, аю, қоян), болмаса тау, шөл, құм, дала сияқты сөздер, екінші сыңары нақты өсімдік, аң-құс аты болса бірге жазылатынын көрсетуі: *құмбетеге, сиыржоңышқа, қойқарақат, итошаған, итбүлдірген*. Бұл атаудың лексикалық және терминологиялық мағынасы дегенге саяды. Анықтағыштың тағы бір қол жеткен нәтижесі – аралық, тану, сымақ, жай, хана, ақы, нама, хат, тас, бас сыңарлы біріккен сөздердің қатарын жүйелеуі [4;55]. Ғалым аталған форманттар мағынасының жалпылану, өзгеру процестерін көрсету арқылы толық мағыналы сөздің жартылай мағыналы сөзге ауысуын дәлелдейді. Акад.

Р.Сыздықованың ғылыми жетекшілігімен жарық көрген «Қазақ тілінің орфографиялық сөздігінің» соңғы басылымында сөздердің бөлек, бірге жазылуы ғылыми негізде жүйелілік пен бірізділікке құрылғанын көруге болады.

Емле ережелерінің тиянақсыздығы жазатын адамға үлкен қиындық келтіреді. Белгілі бір сөздер мен сөз тіркестерінің жазылуы бір ізге түспеген болса, ең сауатты адамның өзі толқып, қиналады. «Адамдар айтайын деген ойын бір-біріне ауызша да, жазба түрде де жеткізе алады, орфография немесе емле, дұрыс жазу қағидаларын белгілейді. Ал дұрыс жазу нормаларының көздейтін негізгі мақсаты – айтылмақ ойды жазба түрде дәл, айқын жеткізіп беру. Әдетте жазу жалпыға ортақ болғандықтан, оның ережелері де көпшілікке бірдей болып, қалың жұртшылықтың пайдалануына арналады. Сондықтан емле ережелері әрі ортақ, әрі тұрақты болуға тиіс» [5] деген акад. Р.Сыздық қоғамдық мәдени өмірдің қайнаған ортасында, әсіресе сауатты жазуға қатысты мәселенің бәрінде өз үнін, өз пікірін ашық та анық айтып отыратын тіл сыншысы.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Күдерина К.Б. Бірге және бөлек жазылатын сөздердің орфографиясы. – Алматы: 2005. -144 б.
2. Сыздықова Р. Бөлек жазылатын сөздер // Социалистік Қазақстан, 1957.18.06.
3. Сыздықова Р. Қазақ тілі орфографиясы мен пунктуациясы жайындағы анықтағыш. – Алматы: Оқу пед. баспасы, 1959. -224 б.
4. Сыздықова Р. Емле және тыныс белгілері жайында анықтағыш. – Алматы: Рауан, 1996. -288 б.
5. Сыздық Р. Қазақ тілінің анықтағышы (емле, тыныс белгілері, сөз сазы). – Алматы: Елорда, 2000. 532 б.

Ғылыми жетекшісі: ф.ғ.к., доцент Иманғазина А.Ә.

**ӘБІШ КЕКІЛБАЕВТЫҢ «АҢЫЗДЫҢ АҚЫРЫ», «КҮЙ»
РОМАНДАРЫНДАҒЫ САНА АҒЫМЫ**

Бақтығалиева Ә.Е.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Әбіш Кекілбаев – барлық дерлік еңбектерінде қазақ елінің тарихы мен тағдырына тоқталған және тарихты жалықпай көп зерттеген жазушы. Әбіш Кекілбаевтың тарихи тұлғаларға арналған еңбектерін негізінен екіге бөліп қараймыз: Бірінші, әдеби – көркем шығармалардағы тарихи тұлғалар. Екінші, ғылыми зерттеулерінде қамтылған тарихи тұлғалар. Әбіш – әдебиет майданында кемел ой, көркем сөзімен белгілі жазушы. Қандай шығармасы болса да оқырманды баурап, халқымыздың тарихын қамтыған[1]. Біз бұл мақаламызда Әбіштің “Аңыздың ақыры” мен “Күй” роман-повестеріндегі сана ағымына талдау жасай отырып, өз пікірімізді ортаға салмақпыз. Ол үшін жалпы «сана ағымы» деген терминнің табиғатын ашып алуды жөн көрдік.

Сана ағымы – адамның ішкі жан дүниесіне талдау жасау. Сана ағымы қат-қабат тізбектеліп, бірін-бірі толықтыра келетін ойлар ағыны болады, яғни көркем туындыдағы кейіпкер ойына, ішкі дүниесінің арпалысына, санасындағы процестерге негізделінген шығармалар сана ағымында сомдалатыны даусыз. [2,33]

Ә.Кекілбаевтың қазақ әдебиетіндегі психологиялық прозаны дамытуға қосқан үлесі мол. “Аңыздың ақыры” романында жазушы байсалды баяндау, философиялық, психологиялық тереңдікті өз творчествосына темірқазық етіп алған. Романдағы кейіпкерлер – Ұлы Әмірші, Бибі ханым, шебер іс-әрекеттерімен емес, көбіне көңіл күйлеріндегі күйзелістерімен, жан әлеміндегі арпалыстарымен, мінез-құлықтардағы сезімдік құбылыстарымен көрінеді. Суреткер бүкіл роман бойына оқиға қумай, кейіпкерлерін ділмарсытып көп сөйлетпестен тек жан дүниеге бойлап, адам психологиясын, оның рухани әлемінің ішкі иірімдерін драматизмнен ашуында жатыр. Роман басында Әміршінің тынымсыз ойға небір қиялдарға бөленген ұзақ жол, жол бойындағы оңашалық, жалғыздық болса, еліне келген бетте оны мазалайтын нәрсе өзегіне құрт түскен қызыл алманың өзіне сәлемдеме болып жіберілуі. Бұл жерде қызыл алма – Әміршінің тынышын тонаған көркемдік нышанның басты кілті. Осы бір өзегіне құрт түскен қызыл алма арқылы үй-ішінің, өз шаңырағы астындағы алауыздықты, өзі жоқта орын алған опасыздықты ғана түсініп қойған жоқ, Сонымен қатар, жалған өмірінің өткіншілігін, жер жүзінің жартысын билеген қаһары да, атағы жер жарған даңқ пен дақпырттың да шын ғашықтың жүрегінен шығып, көңілінен қаланған мұнара меңзеп тұрған адал махаббаттың жанында ешқандай мәні жоқ екендігін де түсінеді, түсінеді де күйінеді. Бұл Әміршінің ойы ғана емес, тіршілігінің де контрасты, екіге жарылуын көрсетеді. Суреткер Әміршінің ойы мен санасындағы, бүкіл тіршілігіндегі осындай аяқ астынан пайда болған қақ жарылуын бейнелеген сәтіне көз салып көрсек: “...Былайғы пенденің күндізгі қысылып-қымтырылып, өз аяқ-қолын өзі матаған сіреспе тіршіліктен бір сәт босап, арқасы жазылатын түндері бар, түнде ол жұрттың көзіне көрінбейді, сөзін де естімейді, ың-шыңсыз оңашаға көшеді. Бұның ондай түні де жоқ. Бұл түнде де тас қараңғыда да ояу отырғандай. Түнек қараңғының түкпір-түкпіріндегі жымысқы көздердің бәрі бұны көреді, ал бұл төңірегін тас қып қымтап алған тас қараңғының тасасында не болып, не қойып жатқанынан атымен бейхабар. Ол адамдық тіршіліктің күндізгі бейнетін бір кісідей-ақ тартқанымен, түңгі ләззатынан біржола мақұрым....” [3,57]. Кез-келген кісінің ішкі сырын, құпия ойын айтқызбай қас-қабағынан, көзқарасынан, қимыл-қозғалысынан танитын Әмірші екі қайтарса да, алманы қайта алып келеген қызметші әйелдің жұмбақ қылығын жазушы көркемдік компоненттердің портреттік бейне, мимика, іс-әрекет құбылыстары арқылы ашады.

«..Бұрын қызметшілеріне назарын тіктемеуші еді, бұл жолы тікте қарады. Тайсала қоятын қызметші әйел көрінбейді. Сонда қалай, мына әйел манағы құрт шыққан алманы әліге дейін көрмеген, білмеген болғаны ма? Көрсек, бұдан неғып қысылмайды? Қызметші әйел беті бүлк етер емес, дастарханды реттеп болды да, басын иіп тағзым еткен күйі жұп-жұмыр бөксесіне сарғыш шытыра

көйлектің етегін бүлк-бүлк тепкілетіп, тек әйел ғана ойлап таба алатын бір әдемі әзәзіл жүріспен есікке жылысты [4,38]. Адам психологиясын ашуға қызмет ететін көркемдік компоненттер – Кекілбаевтың жиі жүгінетін тәсілі. Өміршінің ішкі дүниесіндегі ой-сезім құбылыстары осындай сыртқы детальдар арқылы ашылады.

«..Иә, көп мұнараның өне бойынан өліп-өшкен махаббатты тану қиын емес. Бірден көзге ұрып тұр. Бірақ ол кімге кімнің махаббаты? Жоқ, жоқ, шебер мұнараны салдырған ханымнан алыс жорықтағы жарына деген пейілін емес, өзінің ханымға деген көңілін бейнелеген... Өліп-өшкен махаббатын бейнелеген», - деген Өмірші монологінің ізін ала автордың пікірі жалғасады: «Иә, солай. Көк мұнараның сиқырына ол енді түсінді... Әлгі бір көзбен көріп қолмен ұстатқандай ұрымтал ойдан жаңылып қалармын дегендей, іштей қайта-қайта ойлап, әбден жаттап отыр. Иә, бәйбішесі жіберген өзегіне құрт түскен қызыл алманың жауабы енді табылды. [5,60]. Міне Өміршінің ырқына ерік бермей ағылған ой ағыны осылай шешімін тапты. «Асылы, пенде пақыр қайдағы жоқ азапты өзі ойлап табатын болса керек», - деген автордың сөзі бүкіл шығарманың өн бойына өзек боларлық тақырыптың түп қазығы да іспетті. «Сана ағымындағы» бейнелеу құралдарының бірі – әдеби түс көру. Мысалы, Ө.Кекілбаевтың «Аңыздың ақыры» «Күй» роман-повестері бастан-аяқ түстен тұрады. Бұл шығармалардың идеялық, көркемдік тұтастығын құрайтын түс – ішкі монологтың бір элементі ретінде кейіпкердің көңіл-күйін, санасында үздіксіз жүріп жатқан психологиялық процесті бейнелейтін бірден-бір тәсіл. «Күй» поесіндегі Сырым деген жігіттің Құрбан қариядан естіген Жөнейт батыр туралы хикаясы да бастан-аяқ түстен тұрады. Автор адам баласы санасының екіге қақ жарылу сәтін ойшылдықтың тереңіне сүңгітіп, ішкі монологтық сана тасқынының сезім иірімдерін шегіне жеткізе суреттеген. Повесте күйшінің қу бас сүйегінің рөлі: «Бұған күйші керек. «Ә, солай ма еді?» дегендей қу бас бұған шүңірейе қарайды. «Ендеше сол күйшінің басын жұтқан өзің емес пе?» - деп тісін ақситып, сақ-сақ күледі. Жөнейт мынау сұмдық елес айықсын деп көзін жұмып алды. Құлағына күңіренген үн келді; сол бір үн сай сүйегін сырқыратып, жан-жағынан қаумалап қоршап келеді. Азынаған айдала. Қу бастың ашылып қалған тесігіне жел кіріп, әлдеқандай ызың шығады. Күйші мынау ызғыған желге шыдап тұра алмай, жер астына кіріп кетіп, күңіреніп жатқандай» деп суреттеледі.

Қорыта айтқанда, сана ағымы құбылысы «ішкі монологтың» ерекше күрделенген, шиелініскен түрі. Бірыңғай психологиялық ой тасқынмен, суреттер тізбегімен шығарма композициясын құру. Мұндай құбылыс Ө. Кекілбаев прозасынан айқын көрінеді.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Кекілбаев Ө. Дала балладалары. 1 том. – Алматы: Жазушы, 2001. – 248б
 2. Кекілбаев Ө. Екі томдық шығармалар жинағы. – Алматы, 1989
 3. Выготский Л.С. Психология искусства. – Москва 1987
 4. Піралиева Г. Ішкі монолог. – Алматы, 1994
 5. Дәдебаев Ж. Өмір шындығы және көркемдік шешім. – Алматы: Ғылым, 1991. – 208б.
- Ғылыми жетекші: Ph.D, доцент Кушкимбаева А.С.*

ОСНОВА ФОРМИРОВАНИЯ ПОЛИКУЛЬТУРНОЙ ЛИЧНОСТИ ПОСРЕДСТВОМ ПОЛИЯЗЫЧНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Бирманова Ж.К.

zhanara1084@mail.ru

Актюбинский региональный государственный университет им. К.Жубанова

Современному обществу требуются люди, умеющие быстро адаптироваться к изменениям, происходящим в постиндустриальном мире. Объективной исторической закономерностью в настоящее время является повышение требований к уровню образованности человека. В новых обстоятельствах процесс обучения в школе, в вузе должен быть ориентирован на развитие компетентностей, способствующих реализации концепции «образование через всю жизнь».

В Послании Президента Республики Казахстан – Лидера нации Н.А.Назарбаева народу Казахстана Стратегия «Казахстан-2050» говорится о том, «...что для современного казахстанца владение тремя языками – это обязательное условие собственного благополучия [1].

Возникает вопрос об организации полиязычного образования человека, способного к активной деятельности в многонациональной и поликультурной среде, обладающего развитым чувством понимания и уважения других культур, умение жить в мире и согласии с людьми разных национальностей, рас и верований. Основание необходимости приоритета родного языка культуры в целом, который активно адаптируя языки других народов, укрепляется в своём богатстве и уникальности, – это тот методический принцип, который выдвигается в качестве концептуального решения социально – философских проблем гуманизации полиязыкового образовательного пространства современного мира.

Язык – это объективная реальность. Язык таков, каким является общество. Языковой плюрализм в Казахстане рассматривается сегодня как следствие осуществленных общественно-политических и экономических реформ. К данным реформам относятся следующие преобразования: казахстанское общество становится более открытым, наше государство входит в мировое сообщество, развитие и укрепление межгосударственных политических, экономических и культурных связей. Все вышеназванное способствует тому, что иностранные языки в настоящий момент востребованы обществом. Владение иностранными языками расширяет профессиональную компетентность специалиста, открывает доступ к ресурсам мирового значения, делает специалиста конкурентоспособным не только в национальном, но и в мировом масштабе.

Программа полиязычного обучения предусматривает создание новой модели образования, способствующей формированию конкурентоспособного в условиях глобализации поколения, владеющего языковой культурой. Знание казахского, русского и английского языков даст молодежи ключ к мировым рынкам, науке и новым технологиям, создаст условия для формирования

мировоззренческой установки на конструктивное сотрудничество на основе приобщения к этнической, казахстанской и мировой культурам. В последние годы сделаны реальные шаги к внедрению новой модели образования в вузах: реформируются стандарты образования, в вузах открыты специальные отделения, где преподавание ведется на трех языках [2].

Программа полиязычного образования, внедряемая в Казахстане, является уникальной и подразумевает, в отличие от западных аналогов, параллельное и одновременное обучение на трех языках.

По мнению Первого Президента Н.Назарбаева: «...Казахстан уникален и силен своей многонациональностью. На его земле сформировалось уникальное поликультурное пространство... Поликультурность Казахстана - это прогрессивный фактор развития общества. Евразийские корни народов Казахстана позволяют соединить восточные, азиатские, западные, европейские потоки и создать уникальный казахстанский вариант развития поликультурности» [1].

Несомненно, основой формирования поликультурной личности является полиязычие. Полиязычие рассматривается как действенный инструмент подготовки молодого поколения в условиях взаимосвязанного и взаимозависимого мира. В этой связи понимание роли языков в современном мире ставит перед нами вопрос обучения языкам и повышение уровня языковой подготовки. Система принципов обучения в системе полиязычия: казахский язык – русский язык – английский язык.

В Актюбинском региональном государственном университете имени К.Жубанова преподавателями языковых кафедр проводится системное многоуровневое обучение казахскому, русскому и иностранному языкам, направленное на приобретение студентами межкультурной коммуникативной компетенции, умения соотносить языковые средства с конкретными сферами, ситуациями, условиями и задачами общения.

Наряду с практической целью – обучением общению, языковое обучение в вузе ставит образовательные и воспитательные цели. Достижение образовательных целей означает расширение кругозора студентов, повышение уровня их общей культуры и образования, а также культуры мышления, общения и речи. Реализация воспитательного потенциала языкового обучения проявляется в готовности студентов как будущих специалистов содействовать налаживанию межкультурных и научных связей, представлять свой вуз, страну на международных конференциях и симпозиумах, относиться с уважением к духовным ценностям других стран и народов [3].

Одной из задач приобщения молодого поколения к универсальным, глобальным ценностям, формирования у студентов умений общаться и взаимодействовать с представителями соседних культур в мировом пространстве. В этой связи понимание роли языков в современном мире ставит перед нами вопрос обучения языкам и повышение уровня языковой подготовки не только учащихся, а так же преподавателей, которые должны знать свой родной язык и язык международного общения – английский. Главная цель, стоящая перед преподавателями и студентами вузов - это развитие

поликультурной личности, знающей обычаи и традиции своего народа, владеющей несколькими языками, способной осуществлять коммуникативно-деятельностные операции на трёх языках во всех ситуациях, стремящиеся к саморазвитию и самосовершенствованию [3].

Содержание поликультурного образования многоаспектно и отличается высокой степенью междисциплинарности, что позволяет рассматривать проблемы поликультурного образования в составе учебных дисциплин гуманитарного, естественнонаучного, художественно-эстетического циклов и специальных курсах по истории и культуре отдельных народов.

Таким образом, для формирования конкурентоспособного специалиста, коммуникабельной позитивной личности, способной к активной и эффективной жизнедеятельности в многонациональной и поликультурной среде, обладающей развитым пониманием и чувством уважения других культур, умением жить в мире и согласии необходимо поликультурное и полиязычное образование.

Использованные источники:

1. Назарбаев Н.А. Новый Казахстан в новом мире // Казахстанская правда. — № 33 (25278). — С. 1-2.
2. Жетписбаева Б.А., Аринова О.Т. От идеи «Триединство языков» Н.А.Назарбаева до полиязычного образования в Казахстане // Вестн. Караганд. гос. ун-та. Сер. Педагогика. — 2012. — № 4 (68). — С. 19-23.
3. Байниева К.Т., Хайржанова А.Х., Умурзакова А.Ж. Системно-целостный подход к полиязычному образованию в Казахстане // Междунар. журнал прикладных и фундаментальных исследований. — 2013. — № 10. — С. 198-201.

ПАРЕМИЯ ВАРИАЦИЯСЫНЫҢ ДИНАМИКАЛЫҚ КӨРІНІСІ

Дағарова А.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Паремиологиялық минимум идеясы орындалған ынта мен оның орыс тіліндегі нұсқасы, Л. Л. Пермяков, жоғарыда көрсетілген қызықты перспективалармен ғана емес, сонымен қатар 60-жылдардың аяғында паремиология мен паремиографияның жалпы күйімен де түсіндірілуі мүмкін - лексикологиялық лексикографиямен салыстырғанда өткен ғасырдың 70-жылдарының басы екені аян. Шынында да, 70-жылдардың басында көптеген еуропалық тілдердің лексикасы статистикалық түрде есептелді, оның ядросы мен шеткі қабаты синхронда да, диахронияда да, көптеген тілдерде де (орыс, неміс, ағылшын, француз) жиілікпен өлшенді. қазірдің өзінде әр түрлі және көлемді бірнеше жиіліктегі лексикалық сөздіктерде кездеседі.

Адамзаттың ой-санасы толып, таным-түсінігі артқан сайын өзіне дейінгі ұрпақтар жасаған материалдық және рухани мұралардың тереңіне бойлап зерттеп, оны игеруге деген қажеттілік күн өткен сайын арта түсетіні хақ. Бүгінгі ғылыми түсінік ғылымды да, әдебиет пен өнерді де, ел-жұрттың білім

өресі мен сауатын да, ойдың орамдылығы мен тілдің құнарлылығын да, материалдық және рухани қажеттіліктердің деңгей-дәрежесін де, ең арысы талғамның татымына дейін мәдениеттің аясына сыйғызады.

XX ғасырдың алғашқы ширегінде туған халқының жарқын болашағы, оның тәуелсіздігі мен бостандығы, рухани өрлеуі жолында қалтқысыз қызмет етіп, осы жолда шыбын жанын пидә еткен аса көрнекті ғұлама қоғамдық қайраткерлер қазақ аспанында шоқ жұлдыздай жарқырап, рухани-мәдени дамудың жаңа кезеңі қазақ Ренессансының (қайта өрлеу) іргесін қалаған Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М. Дулатов, Х.Досмұхамедов, Ж.Аймауытов, М.Жұмабаев т.б. еді. Осынау біртуар жандардың қазақ өмірін жетік біліп ғылымдар саласына сіңірген тәлім-тәрбиелік, этнографиялық халықтану еңбектері ерекше. Әсіресе жан-жақты ғұлама ғалым Халел Досмұхамедовтың көп қырлы ғылыми еңбектерінің көрнекті бір саласы-этнография, этнология немесе халықтану мәселесі. Осы мәселенің бұрын соңды қалай зерттелгендігін әр кездегі әдебиеттерге көз жүгіртіп ізденімпаздықта қазақ халқының дәстүр салтының өзіПаремиологтар мақал-мәтелдердің өзгеруіне олардың ең маңызды динасигналық қасиеті ретінде ұзақ уақыт назар аударған. J. Mlasek, V. N. Vakurov, E. I. Dibrova, E. K. Nikolaeva, E. I. ұсынған паремиологиялық варрианттардың толық және өзіндік жіктеулері. Селиверстова және басқалары көптеген тілдерге қатысты, бұл құбылыстың жалпыға ортақ табиғатын көрсетеді.

А.А.Потебнидің жалпы лингвистикалық теориясына жүгінсек, вариация мәселесінің ерекше аспектісі мәтінді мақалға, мақалдарды мақалға, мақалдарды сөзге айналдыру туралы, мақал-мәтелдер мен әңгімелердің өзара байланысы. Көбіне, өкінішке орай, ол бір жақты болып саналады - дәлірек айтсақ, Андре Мартин тұжырымдаған тілдік экономика принципін жүзеге асыру ретінде. Сонымен, көлемді бірлік - нақыл сөздер кішігірім бөлшектің таптырмайтын «доноры» - мақалға сәйкес келеді. «Нақыл сөз - иерархияда» біріншісі әрдайым дерлік екіншінің қайнар көзі ретінде түсіндіріледі, немесе басқаша айтқанда, мақал (тар мағынасындағы фразеологиялық бірлік) мақалдың нақтыланбаған нұсқасы деп жарияланады. Сонымен, орыс идиомасын Құдай шам да, покер желісі де В.П.Аникин мен Л.С. Панинаның айлакер де, құдайдың шамы да, покер сызығы да жоқ деген нақыл сөздің эллипсі ретінде түсіндірмейді. Сонымен бірге, аудармашылар кең славян аймағын және мақалдың өте тар, таза орыс облысын мүлдем ұмытып кетеді. Шынында да, бұл көптеген славян және балтық тілдеріне белгілі мақал-мәтелдер, сонымен қатар әр түрлі нұсқаларда, мысалы, ақ: құдай шамнан, шайтан раджонынан, құдай шамымен, шайтан галавешкасынан; Украин Құдай шамды жарылқасын, шам жағыңыз (зығыр), Құдай шам, құдай жағыңыз (күйдіру, күйдіру); жынысы anі Bogu świeczki, ni diablu ożoga (ożeg); Чех i Bohu svíčku i čertu oharek; жанып тұр. nei di-evui žvakė nei velniui šakė және басқалары.Мақал мен мақалдың осы жағдайда іс-әрекеті тілдік экономика бағытында жүрмегенін көрсетеді, керісінше мақал-мәтелді нақылға айналдырып, екіншісінде бірінші болып түсіндіреді.

Паремиологиялық вариацияның бұл процесі, нақты талдау көрсеткендей, әсер ету сияқты қарқынды және әлі де мұқият зерттеуді күтуде. Қазіргі

зерттеушілер паремиология, атап айтқанда, олар анти-теористер сияқты динамикалық құбылысқа ерекше назар аударды. В.Мидер неміс және ағылшын паремияларын зерттеуде ұсынған бұл термин қолданған және енгізген Х. Уолтер және осы жолдардың авторы славян тілінде. Шынымды айтсам, «Орыс халқының антикалық сөздері» атты сөздігімізді құрастырып, басып шығарғаннан кейін, біздің тілшілердің де, жалпы оқырманның да жағымды реакциясы бізді таң қалдырды. Бүкіл диссертациялар жазылып, оның материалында сәтті қорғалғанын мойындау өте жағымды, ал американдық зерттеуші А.Резников Вермонтта орысша антикалық сөздердің әр түрлі түрлері мен олардың қызмет ету түрлерін сипаттайтын монография жариялады. Біздің көптеген әріптестеріміз бұл құбылыспен айналысады. Антикалық сөздерді жасауға жақын динамикалық процестер фольклордың басқа жанрларында да жүретіні тән. Осылайша, Псков зерттеушісі Анна Викторовна Насибулина монографияны қазіргі жұмбақтың ұқсас өзгеруіне арнады.

Лингвистикадағы тілдік әрекетті зерттеу, паремиологияның қазақ тіл білімінде зерттелуі, әлемнің паремиологиялық тілдік бейнесі мен сөйлеу әрекетінің сөйлеуші және тыңдаушы паремияларындағы құбылысы, этномәдени лексиканың лингвистикалық сипаты қарастырылады. Паремиологтарға бұл қиын мәселені шешу уақыты келді. Паремиологиялық классиктердің классикалық жинақтарына дыбыстық лингвистикалық және мәдени зерттеулер мен анықтамаларды жасау - кезек күттірмейтін мәселе, оны қаншалықты тезірек аяқтасақ, славян паремиологиясының көптеген әуесқойларының қызығушылығын қанағаттандырамыз. Бұл міндетті орындау орыс және славян паремиологиясын тарихи және этимологиялық тұрғыдан зерделеудің «ескерілмеген» аспектісін күшейтеді, оны алдағы уақытта қарастырамыз.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Серебренников Б.А., Кубрякова Е.С., Поставалова В.И. Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. – М.: Наука, 1988. – 216 с.
2. Сейдімбек А. Сонар. – Алматы, 1989. – 352 б.
3. Воркачев С.Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании.// Филологические науки. – 2001. С. 64-71.
4. Воробьев В.В. Лингвокультурология. Теория и методы. – Москва, 1997. –331 с.
5. Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языков.// Пер. с англ. А.Д.Шмелева, под. ред. Т.В.Булыгиной. – М.: Языки русской культуры. –1999. I- XII. – С. 289.
6. Язык как средство трансляции культуры. – М.: Наука, 2000. – С. 31.

Ғылыми жетекшісі: ф.ғ.к., доцент Айтбенбетова А.Қ.

К ВЕРШИНАМ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО МАСТЕРСТВА

Еркебаева Г.Т.

Актюбинский гуманитарный колледж

Подготовка профессионалов - общее дело государства, бизнеса и образования по созданию конкурентоспособной системы среднего профессионального образования, обеспечивающей подготовку высококвалифицированных специалистов и рабочих кадров в соответствии с современными стандартами и передовыми технологиями.

Осуществляя профессиональную деятельность, специалист по работе с детьми младшего школьного возраста должен обладать комплексом универсальных знаний фундаментального характера; умениями, навыками и опытом самостоятельной деятельности; личной ответственностью, способностью к профессиональной саморефлексии и самоактуализации, постоянному обучению в течение всей жизни.

Формирование данных компетенций востребовано на сегодняшний день и проверяется на различных конкурсах педагогического мастерства. WorldSkills International (WSI) — самый большой в мире конкурс профессионального мастерства, сопоставимый с олимпийским движением. Цели проекта WorldSkills: создание новых возможностей для освоения современных профессиональных компетенций студентами на основе инструментов движения WorldSkills с опорой на передовой отечественный опыт.

В ходе чемпионата по компетенции «Преподавание в младших классах» участники на протяжении нескольких конкурсных дней выполняют задания по модулям. В программу входят сложные конкурсы, требующие владения общекультурными и профессиональными компетенциями:

Module A. Creation of an electronic portfolio. Модуль В: Подготовка и проведение фрагмента урока (этап открытия нового знания) в начальных классах по предметам «Русский язык», «Математика», «Естествознания». Модуль С: Разработка презентации внеклассного мероприятия патриотического, экологического, нравственного направления. Модуль D: Решение ситуативной педагогической задачи. Модуль E: «Научу за 5 минут».

Конкурсантам важно обозначить проблему в рамках указанной темы, сформулировать тезис, аргументировано изложить собственную позицию, показать смысловое единство и логику выступления, продемонстрировать грамотность и четкость речи, информационную полноту.

Во всех последующих заданиях проверяются профессиональные компетенции. Одним из таких заданий стала разработка и проведение фрагмента урока (этап открытия нового знания) в начальных классах по одному из предметов (предметы и тема урока выбираются по жеребьевке). Здесь необходимо показать понимание учебного содержания и умение соотнести его с темой и целями урока, умение сформулировать цели и задачи, соотносить результаты урока с поставленными целями, мотивировать обучающихся к учебной деятельности, вовлекать их в организацию урока, демонстрировать

элементы современных технологий обучения (в том числе ИКТ), использовать различные формы оценивания.

Задание «Научу за 5 минут» позволяет продемонстрировать умение организовать продуктивное взаимодействие с учащимися, умение создавать творческую работу прикладного характера с учетом возраста обучающихся.

Задание образовательного процесса требует от студентов умения составлять презентацию с наличием звукового сопровождения, анимации, интерактивности; в обязательном порядке материал презентации должен соответствовать этапу процесса обучения и возрастным особенностям младших школьников.

Как же подготовить студентов к практическому выполнению действий на чемпионате в условиях колледжа? Только поэтапное введение студента в специальность и последующее его сопровождение на всех этапах профессионального обучения обеспечивает осознанное формирование заинтересованности у студента получить специальность и быть востребованным в ней на рынке труда.

Главной движущей силой участия студентов в чемпионатном движении является мотивация. Прежде всего, это мотив выбора профессии, это увлеченность делом, желание показать себя и свои профессиональные умения в конкретной области. При подготовке к чемпионату, педагоги стараются не просто передать собственный опыт, но и укрепить у студента веру в свои профессиональные возможности, в достижение успеха.

В ходе подготовки необходимо отметить несколько этапов работы, позволяющих не только подготовить студентов к чемпионату, но и сформировать у них ряд личностных и профессиональных компетенций.

В рамках мероприятий специальности студенты учатся организовывать собственную деятельность, выбирать типовые методы и способы выполнения профессиональных задач, оценивать их эффективность и качество, принимать решения в стандартных и нестандартных ситуациях и нести за них ответственность, осуществлять поиск и использование информации, необходимой для эффективного выполнения профессиональных задач, профессионального и личностного развития.

Таким образом, конкурсы профессионального мастерства мы рассматриваем как одну из наиболее действенных форм работы в целях повышения уровня профессиональной подготовки обучающихся, развития и популяризации специальности.

Использованные источники:

1. Гусейнова М. Ф., Власова Н. В. Профессионально-педагогические компетентности преподавателей среднего профессионального образования [Текст] // Инновационные педагогические технологии: материалы Междунар. науч. конф. (г. Казань, октябрь 2014 г.) –Казань
2. Власова Н. В., Гусейнова М. Ф., Смирнова В. В., Максимова А. С. Формирование компетенций у студентов специальности «Преподавание в начальных классах» [Текст] // Педагогика сегодня: проблемы и решения: материалы Междунар. науч. конф. (г. Чита, апрель 2017 г.). — Чита: Издательство Молодой ученый, 2017.

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ КІРМЕ СӨЗДЕРДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Ерланқызы А.

aikon_2001_02@mail.ru

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Тілдің сөздік құрамы өзінің ішкі мүмкіншіліктерімен қатар, өзге тілден алынған сөздермен де толығып, лексикалық құрамы шетел сөздерімен байып отырады. Сондықтан сөздік құрамын толықтырып, тілдің лексикалық қорын арттырып, өзге тілдерден ауысып келген сөздерді тіл білімінде кірме сөздер деп атайды[1.124]. Бір тілден екінші тілге сөз ауысу екі елдің ара қашықтығына байланысты емес, көрші отыруы да шарт емес, себебі оны қазақ тіліне араб, парсы, латын, грек, т.б. тілдерден енген сөздерден байқауға болады. Ғалымдардың зерттеулеріне қарағанда, қазақ тіліне араб - парсы, монғол, орыс және түркі тілдерінен сөздер енген екен. Сонымен қатар қытай, ағылшын тілдерінен енген сөздерді де анықтап, зерттеп жүргендер бар.

Тілден тілге сөз ауысуы – заңды құбылыс, тілді байытудың құнарлы да қарымды жолы. Кірме сөздер сөздік құрамға еніп, тілдің өзге тілден ауысқан сөздермен толығып, дамуына ықпал етеді. Өзге тілден енген сөздердің бірі көп өзгеріске түсіп, өзге тілден келгені байқалмайтындай күйге түссе, енді бірі өзгеріссіз, басқа тілдің сөздері екендігін анық байқатып тұрады. Сондықтан тілдің өзіндік сөзжасам тәсілімен емес, басқа тілдердің ықпалымен жасалған немесе олардан енген сөздер, яғни сөздің дыбыстық тұлғасы да, мағынасы да өзге тілге қатысты сөздер кірме сөздер делінеді[2.136]. Демек, тілдің сөздік құрамына енген басқа тілдің сөздерін екі топқа бөліп қараймыз. Оның бірі тіліміздің заңдылығына бейімделіп, адам танымастай өзгеріске түсіп, өз сөзіміз секілді болып кетеді. Бұндай сөздер тілімізге кедергі келтірмей, керісінше лексикамыздың баюына ықпал етіп, тіліміздің мүмкіншілігін арттыра түседі. Ал екінші бір сөздер өзінің шыққан тілінің ерекшелігін сақтап, келген жеріндегі тілдің заңдылығына бой ұсынбай, оның табиғатына бейімделмей, өз ерекшелігін сақтап қалады. Мұндай сөздерді кірме сөздер деп атап, олар, бір жағынан, сөздік құрамды толықтыра түссе, екінші жағынан, тілдің өзіндік ерекшелігіне қарай бейімделмеуінің салдары да көп екеніне назар аударуымыз қажет. Кірме сөздер тілге ауызша және жазбаша жолмен енеді. Ауызша жолмен енген сөздер тілге тез сіңіп кетеді де, ал жазбаша жолмен енген сөздер көбіне өзінің фонетикалық, орфографиялық және грамматикалық ерекшеліктерін сақтап қалады екен. Ғалымдар кірме сөздер басқа тілге транскрипция, транслитерация, семанткалық және калькалау жолмен енетінін көрсетеді. Яғни, транскрипция-шетел сөздерінің өз дыбыстық формасын сақтап қалуы, транслитерация - шетел сөздерін ана тілінің әріптері арқылы жазып, өз ана тіліне бейімдеу, семантикалық - шетел сөздерінің бастапқы мағынасының өзгеріп, жаңа мағынаға ие болуы, ал калькалау-шетел сөздерін тура аударма жасау болса, өзге тіл сөздері осы жолдардың бірі арқылы енетінін айтады.

Қазақ тілінің сөздік қорына араб-парсы сөздері ғылым мен мәдениетке, әлеуметтік өмірге байланысты(тарих, әдебиет, мәдениет, хакім, тәрбие, тәржіме, емтихан, емле, ғылым, медресе), үй тұрмысы мен шаруашылыққа, саудаға байланысты(жиһаз, қаражат, несие, кеме, мақта, сарай, құмыра), дінге байланысты (құран, имам, мешіт, айт, намаз) т.б. сала бойынша енген [2.139]. Қазақ тілінде моңғол тілдерінен енген әкімшілік, ел билеуге байланысты (ұлыс, нөкер, жасақ, ноян, құрылтай, аймақ, жарлық т.б.), жер-су атауларына байланысты (Тарбағатай, Қатонқарағай, Баянауыл, Долаңқара, Зайсан, Нұра, Мұқыр, Қорғалжын, Қордай, Алтай, Нарынкөл т.б.) сөздер кездеседі [2.143]. Сонымен қатар қазақ-моңғол тілдеріне бірінен-біріне ауысты деуге келмейтін, екеуіне де ортақ, мағыналары ұқсас, үйлес сөздер де бар екен (қой(қон), қойшы(қончын), төл (тэл) т.б. [2.143]. Ал бауырлас түркі тілдес халықтардан келген сөздер негізінен дыбыстық ерекшелігі бар екенін байқатады. Мысалы, қазақ тілінде: көз, бас, қанат, жұлдыз, көл, тас, ай, бір, көк; Ноғай тілінде: көз, бас, қанат, юлдыз,көл, тас, ай, бір, көк; Әзірбайжан тілінде: гөз, бас, ганад, улдыз, даш, көл, ай, бир, көй; Қарақалпақ тілінде: көз, бас, қанат, жұлдыз, тас, көл, ай,бир, кок; Қырғыз тілінде: көз,бас, қанат, жылдыз, көл, тас, ай, бир, көк; Татар тілінде: көз,баш, қанат, йолдыз,күл, таш, ай, бер, күк; Башқұрт тілінде: күз, баш, қанат, йондоз, күл, таш, ай, бер, күк [3.9].

Қазақ тілінің сөздік құрамынан қытай тілінен енген сөздерді де кездестіруге болады. Мысалы, тоюнь - тауар жеткізу, кыһу- тұтынушы, лаубән- бастық, саумияу- сканерлеу, мянбаучы - микроавтобус, вопучы- алыс жолға арналған төсекті автобус, хуаба - интернет арқылы шет елмен сөйлесетін орын т.б. Бұл аталған сөздерді көбінесе базар мен жүк тасымалдайтын мекемелерде жиі қолданады [4.3].

Қазақ тілінде орыс тілінен енген сөздердің молдығы – осы екі халықтың мәдени қарым-қатынасының айғағы. Алғашқы кезеңдегі кірме сөздерді қабылдауда және олардың жұмсалуда екі түрлі бағыт болғаны байқалады. Оның біріншісі –ауызекі тілде дыбыстық өзгеріске түскен (ботинка-бөтеңке, кровать-кереует, самовар-самаурын, чайник-шайнек) кірме сөздер болса, екіншісі, белгілі бір кәсіби салаға қатысты (машина, завод, фабрика, гимназия, класс) сөздер, терминдер болды. Қазақ тіліндегі орыс тілінен енген кірме сөздерді фонетикалық өзгеріске түскен сөздер, ешқандай өзгеріссіз қолданылатын сөздер деп екі топқа бөліп қарастыруға болады. Алғашқысы, тілімізге бағзы бір замандарда еніп, қолданылу барысында бөтендігі байқалмай, өз сөзіндей болып кеткен сөздер болады(«сот», «жәшік», «бәтіңке», «болыс», «бөкебай», «бөтелке», «әптек»). Келесі бір топқа сыртқы пішінін өзгертпегенімен, жиі қолданылу нәтижесінде сол қалпында-ақ негізгі төл сөздерімізбен араласып кеткен «аптека», «билет», «ректор», «студент», «класс», «пойыз», «депутат», «президент», «партия», «станса», «журналист», «корреспондент», «машина», «телефон», «банкнот», «инвестиция», «депозит» сияқты т.б. сөздерді жатқызуға болады. Бір тілден екінші тілге сөздердің ауысып тұруы барлық тілдерге тән құбылыс, сөздік құрамына басқа тілден сөз енген тіл жоқ десе де болады. Бірақ басқа тілден енген сөздерді өзгертпестен,

яғни өз тілінің заңдылығына сай етіп, фонетикалық өзгеріске түсірмей, дайын күйінде тікелей қабылдауға болмайды. Өйткені әр тілдің орфографиялық және фонологиялық заңдылықтары да өзгеше болады, осы заңдылықтарды бұзуға болмайды. Әр тілдің ішкі заңдылықтары сақталуы тиіс. Сонда ғана тілдің дамуына кірме сөздердің кері әсері болмайды. Орыс тілінде көптеген халықтардың тілінен енген кірме сөздер болса да, олардың бәрі де орыс тілі заңдылығына сай алынған. Осыған байланысты орыс тіліндегі кірме сөздер орыс тілінің байлығын арттыра түскен[5.67]. Сондықтан осы жолдың дұрыстығын көріп қана қоймай, өз тіліміздің емле заңдарын жасауда үлгі етуіміз керек деп ойлаймыз. Біз орыс тіліндегі кірме сөздерді сол тілдің өз дыбыстауы бойынша қалай айнытпай сөйлейтін болсақ, қазақ тіліндегі кірме сөздерді де дайын күйінде тікелей қабылдай салмай, тіліміздің фонетикалық ерекшеліктеріне сай айтуға үйренуіміз керек. Ал сөзді дыбыстауда сингармонизм заңы бұзылса, онда ол сөздің тура, тез қабылдануы қиынға түседі [6.107].

Ескеретін жай, біз «кірме сөздер - қарым-қатынас нәтижесінде бір тілден екінші тілге ауысқан бөгде тілдік элементтер, дыбыстық тұлғасы да, мағынасы да өзге тілге қатысты, басқа тілдің заңдылығымен жасалған», - деген анықтама береміз. Ал шындығында, «бұл бір тілдің екінші тілде дайын күйінде қолданылып жүрген сөздері, оларды кірме сөз деуге келмейді» деген орынды пікірлер бар. Керісінше, басқа тілге кіре алмай жүргендігі байқалады, себебі басқа тілге кіруі үшін сол тілдің заңдылығына сай дыбыстық өзгеріске түсіп, танымастай араласып кетуі тиіс. Ал өзгермей, өзгелігі көрініп тұрған сөздерді «өзге сөздер» деген орынды, оған «кірме сөз» атауы келіңкіремейтін сияқты.

Қорыта айтқанда, қазіргі жаһандану кезеңінде әр ел өз тілінің болашағына ерекше назар аударып отырған тұста тілімізде дайын күйінде өзгеріссіз алынған кірме сөздер, шама келгенше, болмағаны, ал болса да оны қазақ тілінің үндестік заңына сай айту орынды болады деп есептейміз. Бұл тіліміздегі өзге тіл салмағын жеңілдетудің бір жолы екендігін де ескерген жөн.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Тіл білімі сөздігі / Ред. басқарған Э.Д. Сүлейменова. - Алматы: Ғылым, 1998. - 544б.
2. Қалиев Ғ., Болғанбаев Ә. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. Оқулық.-Алматы: «Сөздік-словарь», 2006.-264 б.
3. Исаев С.М. Қазақ тілі.Оқу құралы.-Алматы: «Өнер» баспасы, 2007. -208 б.
4. Жунисбекова А.Ж. Қазақ тілінің сөздік құрамындағы қытай тілінен енген сөздер. <https://tilalemi.kz/article/1772-.html>. 31 қазан, 2018 ж.
5. Коурова О.И. Лексикология и фразеология современного русского языка: учеб.-метод. пособие для бакалавров. - Шадринск: Шадр.ГПУ, 2017. - 173 с.
6. Жүсіпұлы М. Ахмет Байтұрсынов және қазіргі қазақ тілі фонологиясы. – Алматы: Ғылым, 1998. – 216-б.

Ғылыми жетекші: ф.ғ.к., доцент Садуақас Н.А.

HOW TO DEVELOP AND PRACTICE SELF-REGULATION

Yessengarina A., Nazarova B.

K.Zhubanov Aktobe Regional State University

Self-regulation can be defined in various ways. In the most basic sense, it involves controlling one's behavior, emotions, and thoughts in the pursuit of long-term goals. More specifically, emotional self-regulation refers to the ability to manage disruptive emotions and impulses. In other words, to think before acting. It also reflects the ability to cheer yourself up after disappointments and to act in a way consistent with your deepest held values.

Development of Self-Regulation

Your ability to self-regulate as an adult has roots in your development during childhood. Learning how to self-regulate is an important skill that children learn both for emotional maturity and later social connections. In an ideal situation, a toddler who throws tantrums grows into a child who learns how to tolerate uncomfortable feelings without throwing a fit and later into an adult who is able to control impulses to act based on uncomfortable feelings. In essence, maturity reflects the ability to face emotional, social, and cognitive threats in the environment with patience and thoughtfulness. If this description reminds you of mindfulness, that's no accident—mindfulness does indeed relate to the ability to self-regulate.

Importance

Self-regulation involves taking a pause between a feeling and an action—taking the time to think things through, make a plan, wait patiently. Children often struggle with these behaviors, and adults may as well. It's easy to see how a lack of self-regulation will cause problems in life. A child who yells or hits other children out of frustration will not be popular among peers and may face reprimands at school. An adult with poor self-regulation skills may lack self-confidence and self-esteem and have trouble handling stress and frustration. Often, this might be expressed in terms of anger or anxiety, and in more severe cases, may be diagnosed as a mental disorder. Self-regulation is also important in that it allows you to act in accordance with your deeply held values or social conscience and to express yourself appropriately. If you value academic achievement, it will allow you to study instead of slack off before a test. If you value helping others, it will allow you to help a coworker with a project, even if you are on a tight deadline yourself. In its most basic form, self-regulation allows us to bounce back from failure and stay calm under pressure. These two abilities will carry you through life, more than other skills.

Common Problems

How do problems with self-regulation develop? It could start early; as an infant being neglected. A child who does not feel safe and secure, or who is unsure whether his or her needs will be met, may have trouble soothing and self-regulating. Later, a child, teen, or adult may struggle with self-regulation, either because this ability was not developed during childhood, or because of a lack of strategies for managing difficult feelings. When left unchecked, over time this could lead to more serious issues such as mental health disorders and risky behaviors such as substance abuse.

Effective Strategies

If self-regulation is so important, why were most of us never taught strategies for using this skill? Most often, parents, teachers, and other adults expect that children will "grow out of" the tantrum phase. While this is true for the most part, all children and adults can benefit from learning concrete strategies for self-regulation.

Mindfulness

According to Dr. Jon Kabat-Zinn, founder of Mindfulness-Based Stress Reduction (MBSR), mindfulness is "the awareness that arises from paying attention, on purpose, in the present moment and non-judgementally." By engaging in skills such as focused breathing and gratitude, mindfulness enables us to put some space between ourselves and our reactions, leading to better focus and feelings of calmness and relaxation. In a 2019 review of 27 research studies, mindfulness was shown to improve attention, which in turn helped to regulate negative emotions and executive functioning (higher-order thinking).

Cognitive Reappraisal

Cognitive reappraisal or cognitive reframing is another strategy that can be used to improve self-regulation abilities. This strategy involves changing your thought patterns. Specifically, cognitive reappraisal involves reinterpreting a situation in order to change your emotional response to it. For example, imagine a friend did not return your calls or texts for several days. Rather than thinking that this reflected something about yourself, such as "my friend hates me," you might instead think, "my friend must be really busy." Research has shown that using cognitive reappraisal in everyday life is related to experiencing and more positive and less negative emotions. In a 2016 study examining the link between self-regulation strategies (i.e., mindfulness, cognitive reappraisal, and emotion suppression) and emotional well-being, researchers found cognitive reappraisal to be associated with daily positive emotions, including feelings of enthusiasm, happiness, satisfaction, and excitement. Some other useful strategies for self-regulation include acceptance and problem-solving. In contrast, unhelpful strategies that people sometimes use include avoidance, distraction, suppression, and worrying.

Qualities of Self-Regulators

The benefits of self-regulation are numerous. In general, people who are adept at self-regulating tend to see the good in others, view challenges as opportunities, maintain open communication, are clear about their intentions, act in accordance with their values, put forth their best effort, keep going through difficult times, remain flexible and adapt to situations, take control of situations when necessary, and can calm themselves when upset and cheer themselves when feeling down.

How to Put Self-Regulation Into Practice

You are probably thinking that it sounds wonderful to be good at self-regulating, but you still don't know how to improve your skills. In children, parents can help develop self-regulation through routines (e.g., set certain mealtimes, have a set of behaviors for each activity). Routines help children learn what to expect, which makes it easier for them to feel comfortable. When children act in ways that don't demonstrate self-regulation, ignore their requests, such as by making them wait if they interrupt a conversation. As an adult, the first step to practice self-regulation is

to recognize that everyone has a choice in how to react to situations. While you may feel like life has dealt you a bad hand, it's not the hand you are dealt, but how you react to it that matters most. How exactly do you learn this skill of self-regulation? Recognize that in every situation you have three options: approach, avoidance, and attack. While it may feel as though your choice of behavior is out of your control, it's not. Your feelings may sway you more toward one path, but you are more than those feelings. The second step is to become aware of your transient feelings. Do you feel like running away from a difficult situation? Do you feel like lashing out in anger at someone who has hurt you? Monitor your body to get clues about how you are feeling if it is not immediately obvious to you. For example, a rapidly increasing heart may be a sign that you are entering a state of rage or a panic attack. Start to restore balance by focusing on your deeply held values, rather than those transient emotions. See beyond that discomfort at the moment to the larger picture. Then, act in a way that aligns with self-regulation.

A Word From Verywell

Once you've learned this delicate balancing act, you will begin to self-regulate more often, and it will become a way of life for you. Developing self-regulation skills will improve your resilience and ability to face difficult circumstances in life. However, if you find you are unable to teach yourself to self-regulate, consider visiting a mental health professional. The time may be useful to implement specific strategies for your situation.

Scientific adviser: senior lecturer Orazova A.A.

ИЗ ИСТОРИИ КАЗАХСКО-РУССКИХ ЛИТЕРАТУРНЫХ СВЯЗЕЙ

Жангелді А.

Актюбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова

Литературная связь – это важная закономерность художественного развития, литературного процесса, обмен духовных связей, отношений, соприкосновений в мире литературы. Художественный перевод выступает средством взаимопроникновения и взаимообогащения национальных литератур, таким образом, становится своеобразным мостом для дружбы народов. Р.Нургали отмечая значение литературных связей, писал: «Ни в одну эпоху ни одна литература не развивалась только в рамках своей национальной литературы. Зарождаясь на родной земле, она достигает своего расцвета, только приобщаясь и обогащаясь передовыми образцами, сокровищницами литературы других народов» [1].

Тему дружбы народов СССР, «чувство семьи единой» хорошо выразил Н.А.Тихонов: «Я люблю свою Советскую родину за то, что она дала мне чувство необъятной семьи, гигантского родного дома: куда бы я ни поехал, в юрте казахов, во льдах Арктики, в городах севера и юга...— всюду я дома...».

Обращение многих выдающихся русских писателей, таких, как А.С.Пушкин, В.И.Даль, Л.Н.Толстой, Ф.М.Достоевский, М.Л.Михайлов, Д.Н.Мамин-Сибиряк и другие, к интернациональной тематике, в частности, к изучению жизни, быта, устного поэтического творчества казахов, определялось гуманным отношением к казахскому народу, стремлением постичь его духовный мир, его прошлое и настоящее, изучить социальные корни окружавшей его действительности. Результаты изучения взаимоотношений русской и казахской литератур позволяют подчеркнуть ведущую роль русской литературы в этом процессе, ибо она сумела отразить на своих страницах важнейшие события из жизни казахов. Ее воздействие на становление и развитие казахской литературы было интенсивным, длительным и эффективным.

Известный литературовед Н.И.Конрад отмечая роль художественного перевода в развитии литератур всех народов, в том числе и творческий труд переводчика, писал: «Главным орудием проникновения одной литературы в другую является, конечно, перевод. Но переводчик далеко не только «посредник». Воссоздание на своем языке литературного произведения, написанного на другом языке, всегда есть акт творчества. Появление перевода представляет в той или иной степени обогащение собственной литературы. Литературное произведение возникает в орбите своего языка, неотрывно от него; уже само появление произведений другой литературы на языке данной страны вводит их в орбиту литературы этой страны» [2].

Знание чужого языка и культуры делает человека равноправным с этим народом. Если учитывать тот факт, что литературные связи, а также их взаимовлияния, являются закономерными в развитии литературы, то работа переводчиков по ознакомлению читателей с шедеврами мировой культуры способствовала развитию казахских литературных связей и художественного перевода. Если обратиться к истории казахского художественного перевода, то можно отметить, что особое внимание уделялось переводу русской классической литературы. Исследователи единодушно признают А.Кунанбаева (1845-1904 гг.) основоположником казахско-русских литературных связей.

М.Ауэзов, специально занимавшийся творчеством Абая, отмечает, что с XIX века казахская литература начинает вбирать в себя мировую художественную традицию и что в этом большая заслуга Абая. Многие просветители Средней Азии читали произведения А.С.Пушкина, переводили их на местные языки. Они знали, что величайший поэт обратил внимание не только на силу и гибкость русского языка, но и на его проникновенность по отношению к другим языкам. На развитие русско-казахских переводов огромное значение оказали переводы Абая. В своих поэмах и стихотворениях поэт убежденно говорит о необходимости приобщения казахского народа к русской культуре, прославляет труд и разум, утверждает идею служения народу. Большой знаток русского языка, выдающийся просветитель классик казахской литературы Абай, проявляя исключительный интерес к русской поэзии и прозе, справедливо считал, что изучение языка, культуры и искусства русских является ключом к лучшей жизни для его народа. Поэт видел в русском

языке опоры для прогрессивного развития своей родины. Обращаясь к своему народу, он проповедовал: «Русские видят мир. Если ты будешь знать их язык, то на мир откроются твои глаза... Изучай культуру и искусство русских. Это ключ к жизни. Если ты получишь его, жизнь твоя станет легче».

Феномен самой личности Абая – поэта, философа, оратора, импровизатора, бия является неисчерпаемой темой исследований. Абай «открыл окно» в мировую литературу, переведя бессмертные произведения Гете, Шиллера (с русского языка), Пушкина, Лермонтова, Крылова. Именно эти переводные произведения великого поэта и переводчика составляют «золотой фонд» казахского переводоведения. По исследованиям абаеведов, Абай перевел более 50 произведений из русской классики. Это семь отрывков из «Евгения Онегина», более 20 стихотворных произведений М.Ю.Лермонтова и около 12 басен И.А.Крылова (А.Кулсариева). Мыслитель и поэт совершенствовал свой переводческий талант, знакомя казахскую общественность с русской культурой. О переводах Абая отзываются следующим образом: «В искусстве перевода особое место принадлежит казахским поэтам – просветителям А.Кунанбаеву и И.Алтынсарину, которые впервые осуществляют на профессиональном уровне художественные переводы произведений русской классической литературы на казахский язык» [3,14].

На основании изучения и анализа обширных литературных материалов, относящихся к русско-казахским литературным отношениям за период со второй половины XIX по первое десятилетие XX вв., можно сделать следующее заключение. Вышеуказанные переводы способствовали в определенной мере творческому росту писателей-переводчиков, процветанию переводческого дела в Казахстане, а также сыграли немаловажную роль в межкультурной и межъязыковой коммуникации. В настоящее время комплексное изучение переводной литературы имеет важное значение, так как переводная литература вносит большой вклад в обогащение духовного мировоззрения человечества.

Использованные источники:

1. Нургали Р. Сборник сочинений. – Алматы: Арда, 2009. – Т.1 – 592 с.
2. Хайруллин Р. О переводе. Алматы: Жазушы, 1976. – 52 с.
3. Латыпова З.Х. Проблемы перевода казахской детской поэзии на русском языке (1970-1980г.): Дис. ...к.филол.н. /Инновационный Евразийский ун-т, 2007, 146 с.

Научный руководитель: магистр п.н. Максатова Д.М.

Ғ.АЙДАРОВ ЖӘНЕ КӨНЕ ТҮРКІ ЕСКЕРТКІШТЕРІ

Жаңабергенова М.
Ш.Есенов атындағы КМИТУ

«Айтар сөзім болса, мәңгі тасқа жаздым...»
(Күлтегін кіші жазу, 11).

Қазіргідей жаһандану, әлемдік өркениет кезеңінде адамзат баласы өзінің әу бастағы жаратылыстағы тарихи тамырына бойлап, ұлттық құндылықтары, рухани тегі, болмысына жіті зер салып, жоғалғанын түгендеп, барын бағамдайтын уақыт болып тұр. Халқымыздың бағзыдан келе жатқан мәдениетті, өркениетті елдігін танытатын оның жазу, сызу өнері, төл әліппесі, ата жазуы.

Ежелгі түркі жазуларының мағынасы, мазмұны, сыры, жалпы алфавиті біраз жылдар жұмбақ болып келді. Бұл ежелгі ғажайып жазудың сырын тұңғыш рет Дания ғалымы Томсен бұдан бір ғасырға жуық уақыт бұрын 1893 жылы ашты. 1894 жылы 19-қаңтарда әйгілі ғалым В.В. Радлов Күлтегін ескерткішіндегі түркі жазуларын аударып, сырын әлемге паш етті. Сол күннен бастап ежелгі түркі тілінің сырын зерттейтін түркология жалпы филология, лингвистика ғылымдарының белгілі бір саласына айналды. Зерттеушілер алып гранит жартастарға жазылған ежелгі түркі жазуларын ХІХ ғасырдың 90-жылдарында Моңғолиядан, Орхон бассейнінен, Селега өзен құйылысынан, Жетісудан, Шығыс Якутиядан ұштастырады. Сөйтіп, мұндай жұмбақ жазулар жазылып қалдырылған өлкелердің ғылымға белгілі ауқымы, айдыны, географиясы кеңейе түседі.

«Енесей, Орхон өзені бойындағы түркі қағандары мен ханзадаларының басына қойылған құлпытастардағы тасқа қашалған жазулардың табылуы еуропалықтар «қыр тағысы» деп атап келген түркі жұрттардың тарихы туралы бұрын қалыптасып қалған көзқарастары мүлдем түбірімен өзгертіп жіберді» [1,7].

Ежелгі ескерткіштердегі түркі жазуларын зерттеу ісіне содан бері П.М. Мелиоранский, С.Е. Малов, И.А. Батманов, В.М. Насилов, Ю. Немед, В. Котвич, Т. Ремседт, В. Банг, Х.Н. Оркун, А. Габен сияқты әлемдік атақ-абыройға ие ғалымдар мол үлес қосты. Олар бірқатар ескерткіштегі жазу текстерін зерттеп, көлемді текстологиялық жұмыстар жүргізді, жалпы текстер мазмұнына шолулар жазып, өздерінен бұрынғы зерттеулерге түзетулер, қосымшалар енгізді, өз пікірлерін ұсынды. Ескерткіштер тарихы жөнінде көптеген материалдар да топтай білді.

Көрнекті ғалым Р.Бердібай: «Түрік халықтарының бұрынғы бұлдыр заманы мен бертінгі дәуірлерінің арасын «жалғастырып» тұрған дәнекер дәлелдердің бірі көне жазулар болса, осы бір алтын тізбекті жоғалтпай, оның ұшын бүгінгі буынға ұстату жолында қажырлы еңбек етіп келе жатқан бірен-саран зерттеушілеріміздің әрекетін қалай көтеріп, бағаласақ та лайық. Сондай сирек мамандардың бірі – Ғұбайдолла Айдаров – осы салада еңбек етіп, мол

табысқа жетіп, атағы айдай әлемге, төрткүл дүниенің түкпір-түкпіріндегі лингвистерге белгілі болып отырған көрнекті ғалымдардың бірі», - деген болатын [1,40].

Қазақ тілі – түркі тілінің төл негізін сақтаған, табиғи дамуы жоғары дәрежедегі тіл. Сондықтан қазақ елі перзенттері, қазақ тілі мамандарының көне мұрамыз көне түркі жазбаларын зерттеуге атсалысуы – табиғи нәрсе.

Ғұбайдолла Айдаров алғашқы мақалаларын жариялағанда көрнекті түркітанушы ғалым С.Е.Малов: «С востока один казачонок интересуется с древнетюркскими памятниками. Это – очень хорошо. От него можно много полезного ожидать», - деген болатын [2,45]. Біз қазір сол үлкен ғалымның дуалы аузынан шыққан сөздің шындыққа айналғанына, оның көрегендігіне куәгер болып отырмыз.

Ғылымның қия шыңына қанат қаққан Ғ.Айдаров – көне түркі ұлысының серкелері жазып қалдырған балбал тастар бүккен ғажайып сырларды, ғасырлар қойнауында жатқан көне тарихымызды тірілтуді бүкіл ғұмырының мұраты санаған адам. Ғалым осынау қиын да, қызықты қат-қабат құпиясы көп істі көз майын тауыса зерттеді. Түркі тайпаларынан қалған таңбалы тастарды іздестіріп, Батыс Сібір мен Алтай өңіріне, Моңғол жеріне ғылыми экспедициялар ұйымдастырды. Уфа мен Қазанда, Ленинградтың бай кітапханаларында айлап отырып, тынбай ізденген ғалым қазақтың түркітану ғылымына үлкен үлесін қосты.

Көне түркі, қыпшақ тайпаларынан қалған жазба деректердің бірқатарын Ереван қаласындағы Мацанадаран кітапханасынан тауып, көшірмелерін Қазақстан Ғылым Академиясының алтын қорына алып келген. Байырғы армян әріптерінде түркі таңбаларының бедері барын алғаш дәлелдеп берген Ғұбайдолла Айдаров болатын. Ғұбайдолла Айдаров түркі тектес халықтардың тілін еркін меңгерген ғалым еді. Біраз жылдарға созылған ауыр да, азапты еңбегінің нәтижесінде 1960 жылдың мамыр айында Қазақ ССР Ғылым академиясының Тіл және әдебиет институтына кіші ғылыми кеңесінде «VIII ғасырдағы Тоныкөк ескерткіші және оның қазіргі кездегі кейбір түркі тілдеріне қатысы» деген тақырыпта кандидаттық диссертациясын қорғайды. Бұл кісі кітаптарында Тоныкөк, Мойын Чор, Білге қаған ескерткіштерінің мәтінін келтіріп, оның аудармасын береді. Түпнұсқа мен осы аудармадағы мысалдарды жай үстіртін шолып шығудың өзінен-ақ бұл жазбалардың қазіргі өзге түркі тілдерімен бірге біздің тілімізге де етене жақындығын кәміл аңғаруға болады.

«Талантты да, табанды ғалымның ғылым табалдырығын аттаған кезі – қазақтың біраз зиялылары «итжеккеннің» көжесін ішіп жүрген, енді біраздарының сот пен тергеуден көз ашпай тұрған дүрбелең уақыты болатын. Міне, осындай аласапыран кезеңде Ғұбекеңнің «ата жауымыздың» тілдік құпияларын ашуға ұмтылуы қауіпті талпыныс еді. Себебі, ол шақ Орхон-Енисей жазба ескерткіштерін оқудың кілті табығанның өзінде де, оның түпкі негізін сан-саққа жүгірткен, қым-қуыт, қарама-қарсы пікірлер тоқтамай жатқан кез болатын. Сондықтан, ғалымның бұл ұмтылысының ерлікпен пара-пар

екендігін ғалым Мекемтас Мырзахметов өзінің «Көрнекті түрколог ғалым» деген мақаласында атап көрсетеді.

Кандидаттық диссертациясын ойдағыдай қорғап шыққан Ғ.Айдаров сол жылы Тіл мен әдебиет институтына кіші ғылыми қызметкер болып қабылданады. Арада үш жыл өткеннен кейін аға ғылыми қызметкер болып сайланады. Сөйтіп, Ғ.Айдаровтың бұл саладағы еңбегі өзінің батылдығымен, тұжырымдарының сонылығымен, мағлұмат деректерінің дәлдігімен жұршылықтың назарын аударды. Оның алғашқы монографиялық еңбегі «Язык орхонского памятника Бильге қағана» деген атпен 1966 «Ғылым» баспасынан жеке кітап болып жарық көрді. Бұл кітапта ескерткіш тілінің грамматикалық құрылымы, графикалық құрамы кеңінен сөз болады. Зерттеудің сол кездері тіл тарихымен айналысқан тарихшылар мен филологтар үшін, филология факультеттерінің аспиранттары мен студенттері үшін құнды деректер көзі болғандығы даусыз. Тың еңбек тек кеңес ғалымдары ғана емес, шетелдік түркітанушылардың назарына тез ілікті. Еңбекке кезінде неміс ғалымы П.Цимме пікір жазды. Сол жылы «Көне түркі жазуларынан мағлұматтар» (VIII ғасырдағы Мойын-Чор ескерткішінің тіліне арналған) деп аталатын студенттерге арналған көмекші құралы да жарық көрді. Түрікмен университетінің профессоры М.Н.Хыдыровпен бірге түрікмен тілінде «Орхон-Енисей ядыгәрликлеринин дили» атты оқу құралын жазды. 1968 жылы ол Түрікмен университеті үшін «Көне түркі ескерткіштері» бойынша бағдарлама да құрастырылды. Филология ғылымдарының докторлары Ә.Құрышжанов және Томановпен бірге ол «Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі» атты педагогтық институттар мен университеттердің студенттеріне арналған оқу құралын жазды (1978).

Көп кешікпей «Ғылым» баспасынан өзінің ұзақ жылдар бойы жүргізген зерттеулерінің нәтижесі ретінде «Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII в.» (28 баспа табақ) атты монографиясын жеке кітап етіп шығарды. Жаңа туындысында Ғ.Айдаров орхон ескерткіштері қатарына жататын: Күлтегін, Білге қаған (Могилян), Тоныкөк, Құтлығ қаған, Күлі-Чор, Мойын-Чор сияқты тас мұраларды саралап алып, олардың бетіндегі жазбаларды қаз-қалпында өз қолымен көшіріп, фонетикалық ерекшеліктерін, сөздік құрамын, монографиялық жүйесін, синтаксистік ерекшеліктерін жан-жақты талдайды. Ең бастысы – автор бұл ескерткіштердегі сөздердің басым көпшілігі бүгінгі түркі тектес халықтардың, оның ішінде қазақ халқының тіліне жақындығын, оларды қиналмай түсінуге болатындығын көптеген нақты мысалдармен дәлелдеді. Сонымен бірге оның осыншама қиын да күрделі міндеттерді жүзеге асыруына заманның беймәлім сырларын ашуға деген құштарлық қана емес, оның бірқатар түркі тілдерінде еркін сөйлей, жаза білу де өз септігін тигізгені хақ.

Кітаптағы лексикалық, грамматикалық талдаулармен қатар, жер-су, тайпа, тұрмыс-салт, табиғат құбылысы, хайуанаттар тіршілігі, қазба байлықтар

туралы сөздерді саралап, жеке-жеке топқа бөліп зерттеуі терең білімділік, ғалымдық қуатты көрсетеді.

Еңбекте жазулардың транскрипциясы мен орысша аудармалары салыстырыла берілген.

Ғ.Айдаров орхон-енисей жазба ескерткіштерін одан әрі тереңірек зерттей түседі. Оның бұл саладағы қол жеткен табыстары сәтті болып шықты. 1974 жылы Әзірбайжан университетінде «Орхон-енисей және талас жазба ескерткіштерінің лексикасы» атты тақырып бойынша докторлық диссертациясын қорғайды.

Ғалым көне түркі жазба ескерткіштерін зертеумен ғана айналысып қоймай, сонымен қатар осы ескі жәдігерліктердің зерттелу тарихын зерделеуді де ұмытпаған. Көне түркі жазбалары бойынша шет елдерде, өз елімізде жарияланған ғылыми еңбектерді үнемі қадағалап, бажайлап, сараптап отыратын Ғ.Айдаров 1979 жылы «Енисей, Орхон және Талас бойындағы көне түркі жазба ескерткіштері бойынша жарияланған әдебиеттің библиографиялық көрсеткіші» атты анықтамалық еңбегін жарыққа шығарды. Бұл еңбек көне түркі ескерткіштерін зерттеу бойынша жарияланымдардың тұңғыш библиографиялық көрсеткіші еді. Көрсеткішке XVII ғасырдың аяғынан 1978 жылға дейін көне түркі ескерткіштері бойынша жазылған зерттеулер енді. Бұл анықтамалық одақ көлемінде жоғары баға алған айтулы еңбектердің бірі болды. Одақтағы аты әлемге әйгілі түркітанушылар профессор А.Н.Кононовтан бастап осы еңбекке үнемі арқа сүйеп, сілтеме жасап келген.

Кейінгі кездері ғалымның «Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі» (1986), «Орхон ескерткіштерінің тексті» (1990), «Көек ұйғыр жазба ескерткіштерінің тілі» (1991), «VIII ғасырдағы Күлтегін» (1992) және «Армян жазулы қыпшақ ескерткіштер тілі» (1992) атты кітаптары жарық көрді.

Ғ.Айдаровтың 1986 жылы «Мектеп» баспасынан жарық көрген «Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі» атты монографиясында көне түркі жәдігерлерінің тілдік ерекшеліктеріне жан-жақты талдау жасалады. Зерттеу еңбегі университеттер мен педагогикалық институттардың студенттеріне арналған оқу құралы ретінде жазылған болатын. Оқу құралы оқыту бағдарламасына сәйкес екі бөлімнен құралған. «Көне түркі ескерткіштерінің тілі» атты бірінші бөлім төрт тараудан (фонетика, лексика, морфология, синтаксис) тұрады. Фонетикаға арналған тарауда көне түркі әліпбиінің шығу тегі, өзіндік ерекшеліктері туралы сөз болады. [4,196] Автор түркітанудағы ғылыми пікірлерді жүйелі түрде саралай отырып, әр көзқарастың негіздемесіне тоқталады. Еңбекте көне түркі әліпбиі, ондағы дауысты дыбыстарды көрсететін таңбалар (Құтлығ қаған ескерткіштеріндегі жазу үлгілері, транслитерациясы мен транскрипциясымен қоса), дауыссыздар (жалаң, қос), дауыссыз дыбыстардың тіркестері, жазбалардың мәтіндерінде кездесетін буын түрлері кеңінен сөз болады. Автор Енисей, Орхон және Талас жазба ескерткіштеріндегі дыбыстардың жасалуы мен айтылуына байланысты қалыптасқан дыбыстық заңдарға тоқтала келіп, түркі тілдері фонетикасының өзекті мәселесі – сингармонизмді сөз етеді.

Лексикаға арналған тарауда сөз және оның мағынасы, көпмағыналық, омонимия, синонимия, антонимия құбылыстары сөз болады. Тілдің грамматикалық құрылысын зерттейтін грамматиканың бір саласы – морфология еңбекте жеке тарау ретінде қарастырылады.

Қазақ филологиясында кенжелеп дамып келе жатқан салаларының бірі – мәтінтану (текстология). Ғұбекеңнің 1990 жылы жарық көрген «Орхон ескерткіштерінің тексті» атты зерттеуі Қазақстандағы осы мәдениеттану ғылымына қосқан зор үлесі десек, артық болмас. Еңбекте VI –VIII ғасырлардағы орхон ескерткіштері Күлтегін, Білге қаған, Тоныкөк, Күлі-Чор, Құлтығ қаған, Мойын-Чор т.б. ұсақ ескерткіштер мәтіндерінің түпнұсқалары мен қазақ тіліндегі ғылыми аудармалары беріледі. Бұл аудармалар – орхон ескерткіштерінің қазақ тіліндегі тұңғыш толық аудармалары. Еңбектің мақсаты – жалпы түркі мәдениетіне ортақ осы мұралар тілінің сөздік құрамы, сөз саптау үлгілері қазақ тілінде қаншалықты сақталғандығын анықтау болып табылады.

Ғылымның пікірі бойынша, Орхон-енисей жазба ескерткіштері поэзия жанрының VI –VIII ғасырлардағы түрлеріне толық сәйкес келмесе де, өз дәуіріндегі фольклордың, ауызша поэзиясының сипаты қандай болды деген сұрауға жауап боларлықтай құнарлы материал береді. Орхон ескерткіштерінен ерте орта ғасырдағы түркі тайпаларының тарихы, мәдениеті, тілі мен әдебиеті, әдет-ғұрпы, салт-санасы жөнінде мол дерек табылады. Ескерткіштердің негізгі идеясы – түркі тайпаларының ғасырлар бойы аңсаған мақсаты, өз елінің тәуелсіздігін сақтау, өз жерлерін ішкі-сыртқы жаулардан қорғау.

Орхон ескерткіштері ішіндегі мазмұны мен көлемі жағынан ерекше саналатын көне түркі жазбаларының бірі Күлтегінге арналған ескерткіш. [4] Орхондағы тасқа қашалған мәтіндерде Бумын, Істемі, Құлтығ қағандармен бірге ерекше мән берілетін басты тұлға ретінде ғалым Күлтегінді айтады. Күлтегін – Құлтығ (Ілтеріс) қағанның кіші ұлы. Жазбада тарихи оқиға баяндалады. Онда шығыс Түркі Қағанаты мен оның құрамына енген көптеген түркі тайпаларының тарихи мәдениеті және әлеуметтік құрылысы жөнінде өте құнды деректер бар. Орхон мәтіндерінде Күлтегіннен кейінгі ерлігімен көзге түсетін тұлға – Білге қаған. Ол ақылды, данагөй қаған түрінде көрсетіледі. Йоллығ тегін (Күлтегін мен Білге қаған ескерткіштерінің мәтіндерін түзушісі) – өз дәуірінің тарихын әлеуметтік, саяси жағдайларын жетік білген, ой-өрісі кең, қабілеті мен жазушылық шеберлігі мол кісі. Мәтіндерден, сонымен қатар Қытайда оқып тәлім-тәрбие алған, көпті көрген, әскери әдіс-тәсілдердің жетік білгірі ретіндегі ақылды да айлакер Тоныкөкті көреміз.

Ғалымның пікірі бойынша, орхон-енисей ескерткіштері поэзия түрінде жазылған деген көзқарасты мақұлдауға болмайды. Бұл деректер – өлең өлшемінде туған поэзиялық туындылар емес, олар көркем сөз негізінде жазылған шығармалар. Автор көне түркі жазбаларын, соның ішінде орхон-енисей жазбаларын зерттеумен шұғылданған ғалымдардың кейбіреулері бұл мұраларды тарихи деректер түрінде, екінші біреулері тарихи ерлік жырлар

сипатында қарайтындығын, шындығында орхон ескерткіштері VI –VIII ғасырдағы түркі тайпаларының тарихынан, мәдениетінен, әдебиетінен, әдет-ғұрпы мен күн көру тұрмысынан, дәстүр, салт-санасынан құнды деректер беретін тарихи әңгімелер болып табылатындығын жазады.

Орхон-енисей жазуларының ірі маманы Ғұбекеңнің жазу өнерінің осы бір түрін ел-жұртқа насихаттаудағы еңбегі – өз алдына бір төбе. Тіл зертеушілері де, әуесқой зиялылар да орхон-енисей жазуына келгенде, Ғұбекеңнің еңбектеріне соқпай өте алмайды.

Қысқасы, өткен 30 жылдан көбірек уақыт ішінде Ғ.Айдаров отызға тарта кітап, 200-ден аса ғылыми және ғылыми көпшілікке арналған мақалалар жазды. Кезі келгенде айта кету орынды, ол орхон-енисей жазба нұсқаларын өз ана тіліндей жете меңгерген, текстерді кедергісіз жатық оқиды. Бұл – ғалымның үлкен табысы. [1,316]

Ғ.Айдаровтың еңбектері түріктанушы мамандар тарапынан лайықты бағасын алды. Әсіресе, Москва, Ленинград ғалымдары А.Н.Кононов, Н.А.Баскаков, Э.В.Севортян, әзербайжан ғалымдары М.Демирчи-Заде, Ф.Зейналов, түрікмен ғалымдары П.Азимов, М.Н.Хыдыров, қырғыз ғалымдары И.А.Батманов, К.Юдахин, шетел ғалымдары Г.Хазай, П.Цимме т.б. Ғ.Айдаровтың еңбектерін жоғары бағалап, жылы лебіздер білдірді.

Осылайша төрткіл түркі дүниесінің зерттеушілері Ғұбайдолла Айдаров Орхон-Енисей жазбаларын қазақ топырағында алғаш рет жұртшылыққа танытқан қазақ түркологиясының атасына балады. Оның есімі мен еңбегі тек Қазақстанның ғана емес, Орта Азияның, Кавказдың, Еділ бойы халықтарының, Түркияның тіл мамандарына жақсы таныс. Тіпті Ғұбайдолла Айдаров көне түркі жазуының әлемге аты белгілі білгірлерінің бірі десек, шындыққа қайшы келмейміз.

Мұның бәрі – Ғ. Айдаров еңбектері тек тілшілер мен әдебиетшілер, тарихшылар үшін ғана емес, халқымыздың ежелгі мәдениетін, әсіресе, мәдениет атаулының ең басты белгісі болып саналатын халықтық тілдің түп-төркінін білмекке ынтызар барша оқырмандар үшін де бағалы еңбектер екендігін көрсетеді. Көне замандағы тасқа қашалып жазылған жазбаларды сол дәуірдің туындылары ретінде тану, сөйтіп оларды тарихи тұрғыдан, тіл мәдениеті тұсынан зерттеу үлкен білімділік пен алымдылықты қажет ететіні мәлім. Әйгілі ғалым, үлкен жүректі азамат Ғұбайдолла Айдаровтың ұланғайыр еңбегі біртуар тұлғаны тек ұлтымыздың ғана емес, бүкіл түркі тектес халықтардың ортақ қадір тұтатын, тұлғасына айналдырды.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Айдаров Ғ. Естеліктер. – Алматы., 2003. –176 б.
2. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. – М., Л., 1959. 349б.
3. Мырзахметов М. Көрнекті түрколог ғалым. «Коммунистік жол», 1981 жыл, 18 июнь
4. Айдаров Ғ., Құрышжанов Ә.,Томанов М. Көне түркі ескерткіштерінің тілі. – А., 1971, 262б.
5. Айдаров Ғ. Күлтегін ескерткіші. – Алматы: «Ана тілі», 1995. 232 б.

Ғылыми жетекшісі: ф.ғ.к., доцент Отарова А.Н.

АҚЫН ХАНБИБИ ЕСЕНҚАРАЕВАНЫҢ КӨРКЕМДІК ӘЛЕМІ

Жасанова А.Қ.

zhasanova00@inbox.ru

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Ханбибі Есенқараева – тіл жанашыры, сыршыл жүрек, өжет мінез иесі, поэзия ханшайымы. «Сөз жоқ, Ханбибі – сой ақындарымыздың бірі, үлкен ақындарымыздың бірі. Ханбибі арбасудың ақыны. Ханбибі – бал мен удың, қайғы мен қуаныштың, жамандық пен жақсылықтың, биік пен төменнің, жасық пен батырдың бір-бірімен ұстасатын, қилы кезеңдердің қатерлі сәтіндегі құбылыстарды ұстап алатын, мұз бен шуақтың ортасында жүретін, бір жағы мұп-мұздай, бір жағы жып-жылы болып тұратын қуатты ақын», - деді, түркістандық ақын Темірхан Медетбек [1, 5-б.]. Шындығында да, Ханбибі Есенқараева мықты ақындарымыздың бірі. Оның өлеңдерінен нәзіктік пен батылдықтың лебі қатар есіп тұрады.

Хан қызындай Ханбибі Есенқарақызы талантты, әрі танымал ақын атанды. Ол өзінің бір сұхбатында: «Мен бұл жолға әкемнің сынынан өтіп келдім» деп айтқаны бар. Ханбибі Есенқараеваның әкесі кезінде бірнеше өлеңдер жазып, «қайткенде де Абайдай ақын бола алмаймын» деп өртеп жіберген. Әкесі қызынын да ақын болуын қаламаған. Дегенмен, Ханбибі Есенқараева өз шабытын оқырмандармен бөлісті. Мақалада Ханбибі Есенқарақызының өмірге деген көзқарасы беріледі. Ол жанұясының тұңғышы болғандықтан, оған зор жауапкершілік жүктелді. Отбасымен қоса оқуын да қатар алып жүріп, 1972 жылы Шымкент педагогикалық институтының филология факультетін сырттай бітірді. Сонымен қатар мақалада Ханбибі Есенқараеваның өмірі мен өлеңі арасындағы байланыс баяндалады.

Ханбибі Есенқарақызының қаламынан туындаған көптеген туындылар оқырман қауымға ұсынылып, бірнешеуі танымал әнге айналды. Соның ішінде «Алтынай», «Нурикамал», «Қадиша», «Дос іздедім», «Көңілгүл», «Махаббат өмірлері» халық арасына кеңінен таралды. Ең алғашқы еңбегі 1982 жылы «Жұлдызым» деген атаумен өлеңдер мен поэмалары жарық көрген. Содан бері осы күнге дейін Ханбибі Есенқарақызының шабыты шашырамай, қаламынын сиясы таусылмай бірнеше туындылар жазып, кітаптарын жарыққа шығарды. Соның ішінде «Жангүлім», «Жан айқайы», «Сыр кітабы» және «Жыр кітабы», «Күн шығады қызарып», «Ай туады бозарып», «Хан қызындай Ханбибі» секілді асыл қазыналар оқырмандармен қауышты. Оның өлеңдері орыс, украин, өзбек, якут тілдеріне аударылды.

Ханбибі Есенқараеваның әрбір туындысы ерекше сезіммен берілген. Танымал туындыларының бірі – «Алтынай» әні. Бұл ән қырғыз азаматшасы Алтынай Сулеймановаға арналған. Ханбибі Есенқараева 1991 жылы Қырғыз Республикасының Ош қаласында өткен 180 жыл бұрын қырғыз хандығын басқарған Құрманжан Датқа мерей тойының халықаралық конференциясына барады. Сол конференцияда сырттан келген қонақтарға жеке-жеке жауапты адамдар жүктелді. Алтынай Сулеймановаға Ханбибі Есенқараева жүктелді.

Алтынай Сулейменова Ханбибі Есенқараеваға бауыр басып қалғаны соншалық қоштасарда: «Хан бүбе, сизди кыя албаймын го. Мени таштап кайда барасыз? Сизди сагынамын го» - деп, өз сезімін жеткізді.

Елге оралған Ханбибі Есенқараеваның көз алдынан Алтынайдың көз жасы кетпей «Алтынай» өлеңін жарыққа шығарды. Ханбибі Есенқараеваның тағы бір тарихы бар өлеңі – «Нурикамал». «Нурикамал» өлеңін ақынымыз жұбайының ғашығына арнап шығарған. Бұл өлең арқылы біз Ханбибі Есенқараеваның адамгершілігі жоғары адам екенін аңғардық.

Ханбибі Есенқарақызы – ішкі жан дүниені сан түрлі сезімге бөлейтін жан. Оның туындылары оқырманды бірде балқытып, бірде қайрат-жігерін тасытып ішкі сезіммен арпалысуына әкеледі.

Халық жазушысы Мұхтар Шаханов Ханбибі Есенқараева жөнінде жақсы бір пікір қалдырды: «Ханбибі – ерекше дарын иесі. Не айтса да жүрегімен айтады. Өзін туған халықтың жайсаң, жомарт, қайсар табиғатын бойына жинамаған адамнан үлкен ақын шықпайды. Ханбибіде халық байлығын игеруге деген іңкәрлік бар. Осы іңкәрлігі суымаса, бұл қыз өте алысқа баруы тиіс» [2, 4-б.].

Қолданылған әдебиеттер:

1. Есенқарақызы Х. Шығармалары: өлеңдер, поэма. 1-том. Алматы: «Жазушы», 2015. - 240 б.
2. Есенқарақызы Х. Шығармалары: өлеңдер. 2-том. Алматы: «Жазушы», 2015. -240 б.

Ғылыми жетекшісі: аға оқытушы Ұлықпанова Ә.Ж.

Л.Н.ТОЛСТОЙ МЕН АБАЙ ҚҰНАНБАЕВТЫҢ ДІНИ КӨЗҚАРАСТАРЫНЫҢ ЭКЗИСТЕНЦИАЛДЫҚ СИПАТЫ

Жоламанова Д.

zholamanova97dinara@mail.ru

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Бұл мақаламда Л. Н. Толстойдың "Книга для чтения" және Абайдың "Қара сөздері" талдауының негізінде олардың компаративистика аясында құдайдың, діннің, сенімнің мәніне тоқталған көзқарастары жайында сөз етемін. Толстой және Абай ойының экзистенциалды бағыттылығының басқа көрінісі оларды ақыл арқылы ғана емес, сезімдерді, уайымдарды ұғыну арқылы да түсінуге ұмтылу болып табылады. Құдай туралы Толстой мен Абай өз ой-пікірлерінде оларды ақыл-ой арқылы ғана емес, сонымен қатар өзінің жеке ойларын, сезімдерін, уайымдарын талдау арқылы да түсінуге ұмтылды. Ойшылдардың жүрегінде сенім олардың шығармашылығына ерекше шиеленіскен күмәнмен ұштасады.

Толстой өмір бойы Құдайды іздеді және де оның өмірінің жетілген жылдарында діни көңіл-күй сенім, қалың рухани жұмысының нәтижесінде өзгерген кезде бұл жанның қайта тірілуі қалай болатынын түсінгісі келді. Оның

жанаруын ол "Жексенбі", "Соғыс және бейбітшілік" романдарында көрсетті. Қазақ философиясында Абай Құнанбаевтың діни ойлары экзистенциалдық сипатқа ие, өйткені ол құдайды қарастырады. "Абай ойшыл ретінде" мақаласында Т. Х. Рысқалиев пен И. Е. Ерғалиев Абайдың философиясын даналық пен түсініктің ұйытқысы ретінде сипаттайды, оның экзистенциалдық сипатын негіздейді. Ол қазақ ойшылының экзистенциалды идеяларының қайғылы дыбысталуына назар аударады және "өз шығармаларында Абай барлық адамзатты өзінің туған тілі ретінде сүйетін гуманист ретінде көрінеді" деп тұжырымдайды [1, 35 б.].

Толстой және Абайдың діни ойлары адамның күнделікті өмірімен тығыз байланыста бола отырып, сенімнің мәніне ену тереңдігімен ерекшеленеді. Олардың шығармашылығы дін адамға қатысты сыртқы нәрсе емес екенін көрсетеді. Сондықтан сенім ұғымы ерекше мазмұн мен мағынаға ие болады, өйткені олар оны адам экзистенциясымен байланыстырады және сенім мәселесін осылайша қояды: адамға не үшін сенім қажет, оның өміріне қандай әсер етеді, ол оған не береді және оның жанында не өзгертеді? Бұл, әсіресе, догма, дәрекілік және төзбеушілік әлемде өмір сүретін адамдарға өте маңызды. [2] Өз ой-пікірлерінде олар Құдайдан адамға емес, керісінше, адамнан Құдайға қарай жүрді. Олардың барлық ойлары адам туралы қамқорлық пен өмір сүрді. А. Нысанбаев Абайдың уайымының тереңдігі мен өткірлігін атай отырып, былай деп жазады: "оның шығармашылығы-бүкіл халықтың қазіргі және болашағы үшін ауруы мен уайымнан күйзеліс кезінде экзистенциалды сұрақтарға жауап іздеуде" [3, 156 б.]. Сондықтан құдай туралы түсінік адамдық мазмұнға толы және онда құдай - адамның өмір сүру жағына қарай тұрған, бірақ құдай оның жанының өзегін құрайтын адам өміріне тікелей қатысы бар деген түсінікпен қарастырылады. Абай мен Толстой бірнеше рет құдай мен сенімнің мәніне саналы түрде ену адамның бүкіл өмірін, өз көзқарастары мен ресми догмасын қайта қарайтынын айтады. Абай мен Толстойдың діни көзқарастарының мәні адам өміріндегі сенімнің мәні мен орнын дәйекті түрде ашып көрсетті.

Толстой христиандықтың мәні мен құндылығын абстрактілі Құдай туралы ілімде емес, адамның ішкі әлеміне, оның ой-пікірлеріне, уайымдарына, көңіл-күй әлеміне деген құштарлығына, ол адам болмысының өзекті мәселелерін шешеді деген өмірдің мәнін анықтайды. Толстой Құдайдың христиан идеясын жоққа шығарады, оны Иса Мәсіхтің ілімімен үйлеспейді деп санайды. Осы ойды негіздеуде ол Құдайдың мәнін түсінуден туындайды: "Жаратушы - Құдайдың болмысы әкесімен және Құдаймен - рухпен сыйыспайды. Құдай-рух қайғы-қасірет пен зұлымдықтан арылтады және әрдайым тамаша игілік жетелейді." [4, 10 б.]. Шынайы сенім тек Иса Мәсіхті мойындауға байланысты етіп көрсетеді. Ал Абай Құдай-жаратушы болмысын мойындайды. Құдайға сенімді махаббат, қайырымдылық, әділеттілік, адамдардың өмір сүруі негізінде көрсетеді. Құдайдағы ол үшін ең бастысы-адам өмірінде руханилықты, ал адамдар арасындағы қарым-қатынаста мейірімділік, адамгершілік пен әділеттілікті талап ететін көріністері және Құдайдың мәнін түсіну оны қалың идеямен жақындастырады. Абай оқуларында ең бастысы адам: "ол

философиялық жүйені құрмаған. Ал адам өмірінің мәнін қарастырып, ізгілік, жақсылық пен жамандық, әсемдік және т.б. туралы түсінді" [5, 359 б.].

Шынайы сенім-адам өмірінің адамгершілік мазмұнын анықтайтын діни сенім. Ол сенімге үш аспектіде қарайды: біріншіден, сенім адамның Құдайға және әлемге деген қатынасын, шексіз, мәңгілік өмірге деген қатынасын белгілейді; екіншіден, сенім адам өмірінің мәнін белгілейді, және де "сенім мәні ол өмірге өліммен жойылмайтын мағынаны береді" [4, 154 б.]; үшіншіден, сенім адамның әлемдегі мақсатын белгілейді. Сенім-адам жанының әлемдегі өзінің мақсатын түсіну, өз өмірінің мәнін көру қабілеті. Шынайы сенім адамдан оның руханилығымен байланысты, оның саналы өмірін талап етеді. Абайдың осы идеяларымен қатар, дін мен сенім бірдей ұғымдар емес деп санайды. Дін-адамның надандығын пайдаланатын табынушылардың жемісі. Дін фанатизм мен соқыр сенімге ие. Шынайы сенім-бұл адамның Құдайдың шынайы мәнін түсіну, әлемдегі өз орнын сезіну, өмірдің мәнін көру қабілеті. Шынайы сенім-ақыл жарығымен жарықтандырылған және жалған сенімге қарсы тұратын иман. Абай былай деп жазады: "Сенудің екі жолы бар. Кейбіреулер сенім қабылдап, оның қажеттілігі мен әділдігіне көз жеткізіп, оны ақылға қонымды дәлелдермен нығайтады. Біз бұл сенімді иман деп атаймыз» [6, 26 б.]. Одан әрі ол адамның тәрбиесінің, дәстүрлерінің, кітаптарының, мулланың сөздерінің ықпалымен қалыптасатын дәстүрлі сенім білдіреді. Бұл сенім адамның жан дүниесінде жеке ой-пікірдің нәтижесінде емес, уайымдаумен қатар, дайын ақиқатты меңгеру нәтижесінде пайда болғандықтан, бұл сенім адамнан рухтың беріктігі мен төзімділігін талап етеді, ол адамнан үлкен рухани күш-жігер мен ішкі еркіндікті талап етеді. Ол соқыр ұрпақ Аллаға ортақ ештеңе жоқ адам жанының ішкі саналы қажеттілігі болып табылады. Абай сенім Құдайға емес, адамның өзіне қажет екенін айтады: "Аллаһ ұлы және ол сенің сеніміңнен зардап шекпейді. Егер сен, сенің сенімің саған қажет деп сенсе, жақсы, Сен сенсің. Бірақ, егер бұл-жалған сенім үшін сенім болса, саған пайдасы болмайды" [6, 62 б.].

Абай мен Толстойдың наным-сенімі оның адамның адамгершілік өміріне әсер ету қабілетін қарастырады. Адамды өз мүдделері мен жағдайларына қарамастан, адамгершілік тұрғыда не істеуге мәжбүр етеді? Осы екі ойшылдың пікірінше, тек қана жақсылық құндылығына деген сенім және ізгіліктің негізі болып табылады. Оның болмауы немесе дұрыс түсінбеуі зұлымдық пен қайғының басты көзі болып табылады. Толстой былай деп жазады: "Енді адамдар зардап шегетін зұлымдықтың негізгі себебі-біздің уақытымыздың көпшілігінде ешқандай сенім жоқ" [4, 383 б.]. Абай "қара сөздерінде": «Ақылға қонымды адам білуі керек, сенушілердің парызы-жақсылық жасау» [6, 47 б.]. Сенім-жақсылық пен әділдік көзі, ол адамның жүрегіне жол ашады. Аллаһқа сену күнделікті өмірде адамгершілік пен адамгершілікті бекітеді, олар адам қарым-қатынасының нормалары болуға тиіс. "Адамзаттың басы-махаббат пен әділдік. Олар барлығына қатысып, барлығын шешеді" немесе "әділдіксіз сенім де, адамгершілік те жоқ", - деп жазады Абай [6, 68 б.]. Г. Ғ. Ақмамбетов Абайдың философияға қосқан үлесін қарастыра отырып: "Қазақ сана-сезімінің ішкі логикасын іздеу арқылы Абайға адамның рухани дүниесінің қырларын

ашуға мүмкіндік бергенін, оны адамгершілік ілімнің негізін қалаушы етіп жасайды" деп жазады [4, 17 б.].

Осылайша, Л. Толстой мен Абайдың сенім мен дін туралы философиялық ой-пікірлерінің экзистенциалдық сипаты, олар Құдайды онтологиялық емес, антропологиялық аспектіде қарастырады. Олар адамның діни көзқарастарының, сезімдерінің, уайымдарының субъективті әлемін, олардың күнделікті өміріндегі маңыздылығын түсінуге тырысады. Олар адамның діни көзқарастары мен уайымдарының ерекшелігі мен бірегейлігін зерттейді және адамның адамгершілік санасында оның көрініс табуына деген сенімнің құндылығын көрсетеді, ол адамның бүкіл күнделікті өміріне әсер етеді. Сенім өмірдің мәнін, риясыз және жақсылық, мейірімділік пен әділеттіліктің жалпыға бірдей болуын негіздеу үшін қажет, өйткені оларды бекіту үшін бір ақыл жеткіліксіз. Бұл ойшылдардың шығармашылығына деген мұндай көзқарас олардың діни ілімінің философиялық мағынасын ашуға, олардың үндесуін көрсетуге мүмкіндік береді. Діни және адамгершілік көзқарастарының үндестігі Толстой мен Абай сенім, дін, Құдайға деген махаббат үшін ғана емес, сонымен қатар мораль, адамгершілік адамның өмірінде шынайы тірек бола алмайтынына сенім білдіреді, егер ол толықтырылмаса, даналықтың, тазалықтың, махаббаттың, мейірімділіктің, әділеттіліктің негізі болып табылатын Құдайға деген жеке сенімді білдірмейді. Олардың Құдай, сенім туралы ойлары философиялық идеялардың даму логикасы ілімдердің үндесуін туындататынының мысалы болып табылады.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Ерғалиев И. Е., Рысқалиев Т. Х. Абай ойшыл ретінде // Қазақстан Республикасының Ұлттық Академиясының Хабаршысы. Қоғамдық ғылымдар сериясы, 1991. - №5.
2. Гюлен Ф. «Ғасырдан туған күмән». 2 т. - Алматы: Көкжиек, 2007. - 25 б.
3. Нысанбаев А. «Қазақстандағы ислам мәдениеті мен руханилықтың жаңғыруы: мәселелері мен болашағы» // Еуразия қоғамдастығы. -2000. - №1. - 256 б.
4. Толстой Л.Н. Круг чтения. В 2-х т. - М., 1991. - Т. 1. - 389 б.
5. Абдильдин Ж. Абай как великий мыслитель и гуманист // Абдильдин Ж. Собр. соч. в 5-ти т. - Алматы. - 284 б.
6. Абай «Қара сөздер». - Алматы, 1992. - 159 б.
7. Ақмамбетов Ғ. Г. «Абайдың өнегелі ілімі» // Қазақстан Республикасы Ұлттық Академиясының хабаршысы. Қоғамдық ғылымдар сериясы.- 1996. - №5. - 32 б.

Ғылыми жетекші: PhD, доцент Кушкимбаева А.С.

ЭБУ НАСЫР ЭЛ-ФАРАБИДІҢ АДАМГЕРШІЛІК ЖЕТІЛДІРУ ФИЛОСОФИЯСЫ

Жоламанова Д.

zholamanova97dinara@mail.ru

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Эл-Фараби 870 жылы ірі саяси, мәдени, сауда орталықтарының бірінде, Фараб қаласында (Отырар) дүниеге келген. Мұнда ол ғылыми білім негіздерін алып, ежелгі ұлы ғалымдардың философиялық және ғылыми шығармаларымен танысты. Кейіннен Ұлы ғалым-энциклопедист Өзбекстанның Самарқанд және Бұхара сияқты мәдени орталықтарында білім алды. Эл-Фараби өмірінің соңғы жылдары Каирде, Алеппо мен Дамаскіде өткізген. Ол 160 трактат жазды. Ұлы ойшыл Эбу Насыр эл-Фараби 950 жылдың желтоқсанында қайтыс болды. Эл-Фарабидің идеялық мұрасы керемет және әр түрлі. Бұл туралы көптеген еңбектер жарыққа шықты, ол тек қана мұсылман Шығыс елдеріне ғана таралып қоймай, бүкіл әлем елдеріне тамырын жайды.

Эл-Фараби этика, саясат, жаратылыстану, психология, эстетика, логика сияқты білімдерді зерттеді және салыстырды. Адамгершілік, гуманизм мәселелеріне ерекше мән берді. Сонымен қатар, Эл Фарабиді "Шығыс Аристотелі", "екінші мұғалім", "Муаллимус Сони" деп атаған. Энциклопедист-ғалымдың әлеуметтік, этикалық, философиялық көзқарастарының қалыптасуына ең алдымен Орта Азия халықтарының, Орта және Таяу Шығыс елдерінің өзіндік және өзіндік мәдениеті, Ежелгі грек философиясы, атап айтқанда Аристотель мұрасы, сондай-ақ сол кезеңнің идеологиясы үлкен әсер етті. Өзіндік және өзіндік философиялық ойлауға ие ғалым тұтас энциклопедиялық жүйені құрды.

Эбу Насыр Эл-Фарабидің еңбектерінің маңызы мен қызметінің маңыздылығы оның бай ғылыми мұрасын зерттеуге бөлінетін үлкен күшке ие. Бұл жұмыс Эбу Насыр Эл-Фарабидің шығармашылығындағы этикалық көзқарастарды талдауға арналған. Ол жеке тұлғаны тәрбиелеу, гуманистік көзқарастарды қалыптастыру, сондай-ақ оның адамгершілік қасиеттерін дамытуға ықпал етеді.

Ғұлама ойшыл ғылымды 2 топқа бөлген: Бірінші: теориялық ғылымдар. Бұл топқа жаратылыстану ғылымдары мен метафизиканы енгізген. Екінші: практикалық ғылымдар. Бұл топқа этика, фикһ, кәләм (исламдағы өзекті тақырыптарын қамтыған ғылым саласы) ғылымдарын жатқызған. Ғылыми еңбектерінің ең әйгілісі – "Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары жайлы трактат" ("Ізгі қала тұрғындарының көзқарасы").

Эл-Фарабидің әлеуметтік-этикалық көзқарастарын түсіну үшін "Платон заңдарының мәні" еңбегі ерекше қызығушылық тудырады. Эл-Фараби жаңа туған баланың ақыл-ойы таза, енді дамып келе жатқандықтан мейірім және зұлым әрекет арасындағы таңдауды жүзеге асыра алмайды, мейірімді адам өмірінің процесінде пайда болады деп есептеді. Адамның мұндай бастапқы жағдайын табиғи деп атайды және оған сәйкес, ол мейірім де, ақау да жоқ, бірақ

адам оған жазу, оқу сияқты бейім болуы мүмкін. Адам тек өз ақыл-ойының жетілуіне қарай жақсылық пен жамандық арасында таңдай алады, соның салдарынан ол мейірім және зұлымдық әрекеттерді қайталай отырып, белгілі бір адамгершілікке ие болады деп санайды философ.

Ал, егер де адам күнәлар мен ақауларға тыйым салынса, егер мейірімділікке ұмтылмаса: "Қандай да бір ізгілікті игеруді қалайтындарға қайырымдылыққа қарсы тұратын ақауларды қууға күш салу керек, өйткені ізгілікті жасаушылар сирек және тек ақаудан босатылғаннан кейін ғана жетеді" [1,151 б.]. Сондықтан адам әдетке айналдыра отырып, мейірбандықты бекітуі керек. "Егер адам ізгілікті мақсатқа жетсе және мүлдем жақсы әрі лайықты болса, бірақ бұл мақсатқа оқымайтын жолмен жүрсе, онда бұл бұзылмайды. Ең жақсысы-бұл мақсатқа әдемі және лайықты қол жеткізу" [1, 150 б.]. Сонымен қатар, Әл-Фараби: "әділдік, бүлік, батылдық және басқа да әдеттерді алу жолында, сондай-ақ жаман қылықтардан бас тарту үшін уақыт өту қажет. ...ұнамсыз болу үшін, тәтті армандардан сүйіспеншілікті ұстап тұру үшін қажет. Бұл ретте, адам өзінің жанын құртып, оны басынан бастап өзіне наразылық танытуға үйрету үшін ашулардан пайда табу керек" [1, 178 б.].

Адам қалыптасуының қуатты құралы ретінде философ жас адамға қажетті адамгершілік және интеллектуалдық қасиеттер жасалатын тәрбие мен оқыту деп санайды. Сондықтан Фараб қаласының ойшылы былай деп жазады: "тәрбие-бұл халыққа білімге негізделген этикалық ізгілік пен өнерді беру тәсілі" [2, 320 б.]. Сонымен қатар, философ тәрбие процесі парасаттылықты туындататынына және осы үдерісте заңмен ерекше рөл атқаратынына сенеді: "кімнің тәрбиелігі жоқ, ол жағымды ақаулар табады, ал тәрбиелігі бар адам тек игіліктер ғана жағымды болады. Заң-бұл игіліктерге жол береді, демек, заң шығарушыға тәрбиені нығайтуға күш салу керек. Егер адамның әдеті мен сипаты заңды, әдемі және қанағаттанарлық емес болса, онда ол әрдайым төмендік, ақылсыздық жағдайында болады, ол заңға бағынуға қарай шегінуші болады" [1, 165 б.]. Әл-Фарабидің негізгі және терең туындысы "идеалды қаланың" мәнін, құрылымын, дамуын және өркендеуін ашқан "Мейірімді қала тұрғындарының көзқарасы" туралы трактат туындысы болып табылады. Фарабидің "идеалды қала" проблемасының құрамдас бөлігі әр түрлі адамгершілік категориялар мен жетілген адамды тәрбиелеу туралы мәселе болып табылады. Адам баласы туралы айтқанда, Фарабидің мемлекет басшысы. Оның пікірінше, мұндай билеуші қайырымды мемлекеттің пайда болуына себеп болуы керек, оның бойында қажетті қасиеттердің қалыптасуына себеп болуы керек [3, 309 б.].

Философ өнерге адамгершілік жағынан жетілген билеушінің басқаруын жеңілдетеді. Әл-Фараби ойынша билеуші өз білімін сөзбен жеткізе білуі және бақытты адамдарға ең жақсы тәсілмен бағыттауы тиіс. Ұлы ойшыл, сондай-ақ шындықты, әділдікті, өтірік пен өтірікке жек көрушілік, жан мақтанышы, абырой, ақшаға және басқа да әлем өмірінің атрибуттарына деген сүйіспеншілік сияқты жетілген адамның туа біткен сапасымен айналысты. "Ақаулар қалалардан жоғалады немесе қайырымдылықтар адамдардың жүрегінде нығайған кезде, не соңғылары қалыс қалған кезде" деп көрсетеді [2, 185 б.].

"Платонның заңдарының мәні" трактатында Фараб қаласының философы Платонның жеке тұлғаны жетілдіру үшін қажет өлімсіздік сезімі туралы пікірімен келіседі: "тәрбиеленген адамдар, Платон айтады, өз жандарын үнемі қуаныш, шамадан тыс күлкі, шамадан тыс қайғы сияқты, өлімсіздік шеңберінен шығып кетуімен елемеу керек. Егер адам Құдайдың мейірімділігіне үміт артса, онда оның өмірі ең жағымды, ал өмір салты — өте жақсы болады. Ал әдемі өмір салты халықтың да, құдайлардың да әдемі болуы" [1, 178–179 б.]. Философтың айтуынша, Мемлекет басшысы немесе "мінсіз" адам тәрбиелеу және адамгершілік жетілдіру процесінде шамадан тыс, жеткіліксіз болмауы тиіс идеалды әсер ету шарасын білуі және анықтауы тиіс. Әл-Фараби "орта" ұғымын сипаттай отырып, адамгершілік категорияларға анықтама береді. Батылдық, ол ақылсыздық пен қорқақтық арасындағы орта, жомарттық пен ысырапшылдық арасындағы айырмашылдық пен ұқсастықтарды анықтайды.

Әл-Фарабидің идеяларынан түсінетініміз мемлекет халықтың, жеке адамның рухани болмысының толыққандылығымен, тереңдігімен нығаяды. Ел болмысының негізін құрайтын ұрпақтың болмысы болса, жаңа айтып өткеніміздей дұрыс сенім, дұрыс таным, дұрыс білім, денсаулық, табиғи ортаның тазалығы, қоғамдық ортадағы қайырымдылық, адамдардың бір-біріне деген адамгершілігі, жауаптылық мемлекетті көркейтеді. Ұрпағын дұрыс тәрбиелеп, қорғай білген елдің ұрпағы елін қорғайды.

Философтың айтуынша, ең кемел ойшылдық — бұл ұзақ уақытқа есептелген халықтар, халық және қала туралы қамқорлық. Оның артынан әрбір өнерге, әрбір үйге, оның күнделікті өмірінде индивидке тарайтын ойлаушы ізгіліктер жүреді [2, 222 б.]. Бақыт туралы, Адамның адамгершілік жетілуі туралы, оған қол жеткізудің жолдары мен тәсілдері туралы мәселе ұлы ғалым әл-Фараби дәуірінде проблемалы мәселелердің бірі болды. Бүгін бұл мәселе өзектілігін жоғалтқан жоқ. Бақыт "Муаллимус Сони" бойынша, адам инстинктивті ұмтылатын кемелдік бар. [5, 2 б.].

Әл-Фараби ілімінде өз заманының ғана емес, бүгінгі уақыттағы адамзат қоғамының да картинасы бар. Қоғамда Бірінші Тұлға, яғни жаратылыс иесі туралы дұрыс діни білімнің болуы, мен меншілдік, эгоизм, бұның барлығын ойшыл өз заманында кеңінен талдаған. Адамзаттың екінші ұстазы атанған Әл-Фарабидің пайымдауынша мәдениеттіліктің күші мәмілеге келу. Мемлекет пен халықтың бір бағытта бір-бірін қолдап отыруы. Мәмілеге келудің басты белгісі түсінік, түсіну, халық мемлекетті, мемлекеттің халықтың жағдайын түсінуі.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Әбділдин Ж. М., Бурабаев М. С. Әл-Фараби Атындағы Қазуу. Тарихи-философиялық трактаттар. Араб тілінен аударма. Алматы: Ғылым, 1985.
2. Әл-Фараби «Социально-этические трактаты».
3. Әл-Фараби «Философиялық трактаттар». Алматы, 1970.
4. Хайруллаев М. «Әбу Насыр әл-Фараби». М., 1982.
5. Әл-Фараби «Бақыт жолын көрсету кітабы». Хайдарабад, 1927.

Ғылыми жетекші: PhD, доцент Кушкимбаева А.С.

ҚАЗАҚ, ОРЫС ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ «ОТБАСЫ» КОНЦЕПЦИЯСЫ

Жұбатов Н.Қ.

nureke_zhubatov@mail.ru

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Отбасылық феномендер көпмәдениеттілікпен сипатталады, бұл зерттелетін ғылыми пәндердің тұтас қатарымен расталады: әлеуметтану, әлеуметтік психология, психология, Әлеуметтік антропология және лингвистика.

Гуманитарлық ғылымның мәні болып табылатын "отбасы" феномені оны қараудың барлық екі аспектісінде көруге болатын құбылыс болып табылады. Кең мағынада отбасы ішкі құрылымы күрделі макроорганизацияланған әлеуметтік институт ретінде зерттеледі. Кең мағынада отбасы туыстық, неке немесе ата-ана қатынастары негізінде қалыптасқан топ ретінде зерттеледі. Екі жағдайда да отбасы өзінің бірегей функцияларын атқарады. Отбасы қоғамдағы алғашқы әлеуметтік институт болып табылады.

Қазіргі уақытта екі негізгі бағытта лингвистикалық, тұжырымдамалық зерттеулер когнитивті лингвистика аясында белсенді өтуде. Лингвистика, когнитивті лингвистика және өнеркәсіп негізіндегі антропоцентрикалық бағыттағы тіл білімінің зерттеу нәтижелері мен анықтамаларының тұжырымдамалық талдауының көпшілігі.

Антропоцентрикалық парадигма зерттеуші пән мәнінің білімін беруге мүдделі, яғни екі тілді адам. Яғни, қазіргі лингвистика когнитивті лингвистика және антропоцентрикалық парадигма бағытындағы лингвистикалық-мәдени жұмыс.

Когнитивті лингвистикада тіл тек ақпаратпен ғана шектелмейді, бірақ бейнелі символдар арқылы әлемнің тілдік бейнесін сипаттауда ерекше рөл атқарады.

Когнитивті лингвистика тілге когнитивтік көзқарасқа, адами көзқарасқа, адам санасындағы ғаламның тұжырымдамасына, когнитивті модельдер арқылы ашылатын білім кодына, шындық пен ақиқат және сананың нәтижесі арасындағы байланыстарға негізделген.

Танымдық процестің басты ерекшелігі-тілді үйренудің жаңа тәсілдерін енгізу ғана емес, сонымен қатар таза когнитивті бағыттың танымдық аспектісі.

Когнитивті лингвистиканың негізгі мәселелерінің бірі когнитивті мән болып табылады. Тілдік бірліктердің мағынасы адамның ойлау жүйесімен бір мезгілде оқытылады. Осы саладағы негізгі ұғымдар: "әлем бейнесі", "әлемнің тілдік бейнесі", "әлем моделі" немесе "когнитивті модель" болып табылады. Когнитивті құндылық тілмен жасалуы мүмкін когнитивті ақпарат ретінде қарастырылады. Когнитивті семантика-бұл таным моделі арқылы адам санасында тұжырымдамалық білімді зерттейтін ғылым.

Лингвомәдениеттану-бұл лингвистика мен мәдениеттанудың ұштасуымен құрылған тілде бейнеленген және бекітілген халық мәдениетінің көріністерін зерттейтін ғылым. Лингвомәдениеттану әлеуметтік, когнитивті, этикалық,

эстетикалық, саяси, моральдық, рухани, күнделікті принциптер мен заңдарды жеткізеді.

Когнитивті лингвистика мен әдістемесінің ұқсастығын атап өткен жөн. Лингвомәдени мәдениет эксперименталды-когнитивті лингвистиканың көмегімен материалдарды үйренуге қабілетті, ал материалдың ең маңызды көзі тіл тасымалдаушы болып табылады. Бұл әдістер тіл мен мәдениеттің оның лингвистикасының күрделі формасымен - талдау әдістерімен және әртүрлі когнитивтік принциптердің ерекше дәйексөзімен өзара толықтыруы туралы ғылыммен өзара әрекеттесуін зерттеуге мүмкіндік береді.

Лингвомәдени таным ұғымы мәдениеттің базалық бірлігінің түсінігі болып табылады. Ұғым-тіл, сана және мәдениет кешенін зерттеуге бағытталған жалпы қабылданған менталдық бірлік.

Әлемнің лингвистикалық бейнесі біртекті құрылым емес, ол әртүрлі ерекшеліктері бар тұжырымдамалардан тұрады. Бұл бірнеше макеттерде бір тұжырымдаманы қарауға мүмкіндік береді және барлық түрлі тұжырымдамаларды анықтайды. "Отбасы" ұғымын әр түрлі жіктемелерде қарастыру ықтималдығын анықтау үшін кейбір ұғымдарды талдайық және "отбасы" ұғымының не екенін анықтауға тырысамыз. Осы орайда "отбасы" ұғымын қарастырайық. Ең алдымен, отбасы тақырыбы тұрғысынан отбасы ұғымы эмоционалдық болып табылады, бұл махаббат, бақыт, бақытсыздық сияқты басқа эмоционалдық ұғымдарды тудырады.

Адам санасы тұжырымдамасының тұжырымдамалық элементі ретінде концепт күрделі әмбебап құбылыс болып табылады. Бір-бірімен тығыз байланысты тұжырымдамалар бар екеніне күмән жоқ, тұжырымдамалық шеңберлер өзара байланысты және бір-бірін сәйкестендіруге болады

"Отбасы" концептін зерттеуге арналған таңдау қазіргі әлемде тілге сәйкес әсер ететін отбасы ұғымына қатысты өзгерістер туындауымен түсіндіріледі.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Баранов О. С. Идеографический словарь русского языка. М., 1995.
2. Большой толковый словарь русского языка / Под ред. С. А. Кузнецова. СПб., 1998.
3. Новый объяснительный словарь синонимов русского языка / Под ред. Ю. Д. Апресяна. М.-Вена, 2004.

Ғылыми жетекші: ф.ғ.к., доцент Сулейменова З.Е.

ХАРАКТЕРИСТИКА МЕТОДОВ И ФОРМ ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК ВТОРОМУ В УСЛОВИЯХ ОБНОВЛЕННОГО СОДЕРЖАНИЯ ОБРАЗОВАНИЯ (6 КЛАСС)

Зейнолла М.

Актюбинский региональный государственный университет имени К.Жубанова

Русский язык как язык межнационального общения Республики Казахстан занимает одно из ведущих положений. Изучение языка помогает учащимся

приспособиться к изменениям, происходящим в мире, понять языковые ценности. В Послании Президента Республики Казахстан, Лидера нации Н.А.Назарбаева народу Казахстана «Стратегия «Казахстан-2050» подчеркнута: «Нельзя игнорировать тот факт, что именно посредством русского языка уже на протяжении не одного столетия казахстанцы обретают дополнительные знания, расширяют свой кругозор и круг общения как внутри страны, так и за ее пределами».

Новая модель образования предъявляет новые требования в подготовке педагогических кадров: к изменению целей и способов педагогической деятельности; к работе в рамках инновационного подхода в обучении; к изменению программного и методического обеспечения образовательного процесса; к новым способам и формам оценивания учебных достижений учащихся. Качественное изменение образования невозможно без формирования нового взгляда учителя на свое место и роль в учебном процессе, нового отношения к учащемуся. Поэтому важно, чтобы учитель сам понимал суть новых изменений, смысл нового качества образования и новых образовательных результатов.

Особенностью учебной программы «Русский язык» в рамках обновления содержания среднего образования Республики Казахстан выступает целенаправленная работа, которая, в свою очередь, станет объективной предпосылкой иного осмысления профессионального образования и педагогической деятельности.

Учебная программа по учебному предмету «Русский язык и литература» в 6 классах с казахским языком обучения разработана в соответствии с Государственным общеобязательным стандартом среднего образования утвержденным постановлением Правительства Республики Казахстан от 23 августа 2012 года № 1080. Данная программа способствует становлению мировоззрения обучающегося, дает возможность пользоваться информацией различных сфер: социально-бытовой, социально-культурной, научно-технической, учебно-профессиональной; помогает ориентироваться в общемировом образовательном пространстве.

Учебная программа направлена на развитие всех видов речевой деятельности: аудирования, говорения, чтения и письма.

Объем учебной нагрузки по учебному предмету «Русский язык и литература» в 6 классе составляет– 3 часа в неделю, 102 часа в учебном году.

Целью обучения учебному предмету «Русский язык и литература» является совершенствование навыков речевой деятельности, основанных на владении системой разноуровневых языковых средств, соблюдении правил норм русского литературного языка, правил речевого этикета, что способствует развитию функциональной грамотности обучающихся.

Для достижения данных целей в процессе обучения эффективно использовать активные и интерактивные методы обучения. Она является одновременно и интересным видом работы для ученика, а некоторые методы являются аналогом языковых упражнений для учителя, благодаря которым развиваются навыки всех видов речевой деятельности.

При преподавании русского языка необходимо актуализировать такие инновационные методы обучения, которые направлены на целенаправленное и систематическое приобщение обучающихся научным способам познания и самостоятельным исследованиям. Это возможно, когда учитель создает условия, в которых учащийся сам будет открывать, приобретать и конструировать знания.

Интерактивные методы обучения являются частью технологизации современного учебного процесса, когда востребованными и широко применимыми на всех этапах обучения стали такие технологии как метод проектов, проблемное обучение, Дальтон-технология, гуманно-личностные технологии и др. То есть те технологии, которые называют образовательными технологиями 21 века.

Интерактивное обучение одновременно решает несколько задач:

- развивает коммуникативные умения и навыки, помогает установлению эмоциональных контактов между учащимися;
- решает информационную задачу, поскольку обеспечивает учащихся необходимой информацией, без которой невозможно реализовывать совместную деятельность;
- развивает общие учебные умения и навыки (анализ, синтез, постановка целей и пр.), то есть обеспечивает решение обучающих задач;
- обеспечивает воспитательную задачу, поскольку приучает работать в команде, прислушиваться к чужому мнению;
- обеспечивает диалоговый характер обучения, исключить монологическое преподнесение учебного материала;
- исключает дублирование информации, которая может быть получена учащимися самостоятельно из доступных источников;
- способствует отработке в различных формах коммуникативных компетенций учащихся.

Как мы уже отметили выше, интерактивные методы способствует эффективному усвоению материала, пробуждают интерес к учебному процессу.

Например, ученики всегда проявляют заинтересованность при выполнении словарной разминки **«Таинственная шкатулка»**. Задача ученика формулировать вопрос на размышление (в формате игры «Что? Где? Когда?»), для того чтобы угадать, что лежит в «Таинственной шкатулке». Если ученики не могут угадать термин и предмет, то тогда учащийся, автор вопроса, дает дополнительные подсказки-описания (слова-прилагательные, дающие характеристику задуманному слову).

Второй вариант этого задания предполагает подготовку видеоряда, представляющего то или иное понятие. Одна группа учеников готовит задания, другая отвечает на вопросы.

Интерактивный метод **«Продолжите описание»** направлен на проверку уровня владения письменной русской речью. Ученикам раздаются индивидуальные карточки с описанием какого-либо лингвистического понятия, которое необходимо дополнить.

Письменно выполняются также такие задания, как **«Элемент детектива»** и **«Лингвистическая визитка»**. Например:

«Элемент детектива». Задание для команд: восстановите занимательную историю взаимоотношений двух слов.

«Лингвистическая визитка». Групповая работа. Составить текст визитки для 3-х терминов. В ней должны быть указаны ФИО, место работы, занимаемая должность, домашний адрес.

Показала свою эффективность ролевая игра **«Озвучивание фильма»**. Во время демонстрации видеофрагмента художественного или документального фильма, отключается звук и ученики (работ в группах), продолжая просмотр, должны написать слова героев или прокомментировать, объяснить наблюдаемый на экране процесс.

Одна из наиболее распространенных форм – работа в диаде / учебной паре/, где один исполняет роль учителя, а другой ученика. У этой формы есть положительные черты: проговаривание каждым учащимся изучаемого материала, индивидуальный контроль, коррекция знаний. Однако психологи считают отрицательной чертой некую монотонность формы. Чтобы этого избежать, предпочитают применять на уроке работу в парах сменного состава, или динамических парах.

Применение этой формы обучения дает возможность трудиться на уроке всем учащимся. Эффективность урока возрастает за счет того, что увеличивается время для активной работы учеников. Ребята учатся оценивать свою работу, работу товарища, общаться, помогать друг другу. Принцип сотрудничества в процессе обучения становится ведущим. Труд на уроке носит общественно полезный характер, ведь ближайшая цель каждого ученика – не только учиться самому, но и уметь учить других. Каждый на уроке имеет возможность усвоить материал.

На уроке-практикуме можно проводить парную работу по карточкам. Партнеры работают следующим образом: они рассказывают друг другу, как выполнили первое задание, затем меняются карточками и выполняют задание №2 своего партнера. После этого сверяют правильность выполнения. Работа длится 30-35 минут. За это время некоторые учащиеся успевают выполнить все вторые задания и проверить первые.

«Словарный диктант для соседа». Дома ребята составляют на изученное орфографическое правило словарный диктант с пропущенными орфограммами (на отдельной карточке). Сверху подписывают: «Составлял...». Затем на уроке обмениваются карточками, выполняют задание, внизу подписывают: «Выполнял...». Учитель заранее говорит, сколько должно быть слов или словосочетаний.

Аналогично составляется **«Графический диктант для соседа»**. Каждый ученик выписывает из художественных текстов, учебников или справочников 4-5 предложений на изученные пунктограммы, а сосед по парте расставляет в карточке знаки препинания, разбирает предложения по членам, чертит схемы предложений.

Составление карточек развивает орфографическую и пунктуационную зоркость, ответственность, способствует расширению словарного запаса школьников, учит работать с учебной книгой, справочной литературой.

После изучения какой-либо большой темы, раздела каждый ученик составляет «Карточку-зачет для соседа». Заранее обговаривается, сколько должно быть заданий и какие, например: один теоретический вопрос (устно) и два практических вопроса.

С помощью интерактивных методов обучения решаются не только учебные но и педагогические задачи: повышается самооценка обучающихся формируется здоровая атмосфера сотрудничества в группе исчезает страх общения на неродном языке.

Таким образом, достигается главная цель интерактивного обучения – оптимизация учебного процесса. Однако нельзя превращать новые методы в средство избавления учащихся от скуки на занятии. Учитель не должен забывать об основных практических задачах обучения.

Использованные источники:

1. Григальчик Е.К., Губаревич Д.И. Обучаем иначе. Стратегия активного обучения. – Минск: Современное слово, 2003.
2. Поляков С.Д. В поисках педагогической инновации. – М.: Дрофа, 2003.

Научный руководитель: д.п.н., проф. Курманова Б.Ж.

ӘЛ ФАРАБИДІҢ «ЖАН ҚУАТЫ», «ӨЗІН ТАНЫМАҚТЫҚ» ТУРАЛЫ ОЙ САРАСЫ

Зиноллаева Анар, Зиноллаева Аяжан

anar_26.97@mail.ru , ayazhan.zinollaeva@mail.ru

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Әл-Фараби Әбу Насыр Мұхаммет ибн Мұхаммет ибн Ұзлағ әл-Фараби – ислам философиясының әлемге танымал өкілі, қазақ жерінде дүниеге келген. Кейбір мәліметтер бойынша, әл-Фараби өз отанында біраз уақытқа дейін қалып, терең діни білім алады және сот ісін («Када») жүргізумен де айналыса бастайды, бірақ үнемі жаңа білімді іздеуден жалықпаған ол, туған жерде ұзақ қала алмай Мервке қоныс аударады, кейін қырық жасқа толған шағында – Бағдатқа келеді. Бағдатқа қоныс аударғанға шейін білім іздеу үдерісінде ол сонымен қоса Бұқар, Самарқан, Балх және сол уақыттың басқа да көптеген мәдени орталықтарына соғады.

Кейін ол 941 жылы Бағдаттағы қиын жағдайға байланысты «Шам еліне» (қазіргі Сирия мен Ливан) көшіп келеді. Ол Дамшыққа аттанады, ол жерде түркі үлгісіндегі сопылық киім киген оны хамадандық Сейфуддаул әмірдің сарайында құрметпен қарсы алады. Тарихшы ибн Халиканның кітаптарында жазылған ескі сөздерде былай делінген: әмір одан отыруды өтінген кезде, әл-Фараби одан: «Өзімнің орныма ма, әлде сенің орныма ма?». «Қай жер ыңғайлы

соған отыра беріңіз»-деген жауап қайтарылады. Сонда ол, Сейфуддалды ығыстырып, оның жанына таққа отырады, әмір өзінің көмекшілеріне қарап, оларға ғана түсінікті тілмен мынаны бұйырады, егер мына тәрбиесіз қарт қойған сұрақтарының барлығына шамалы уақыттан кейін жауап бере алмаса, онда олар оны тез арада сарайдан қуып шығулары тиіс! Сол уақытта билеушінің сөзінің мәнін түсінген әл-Фараби, сол тілде оған тіл қатады және одан қабылдаған шешімін аздап кешіктіруін сұрайды. «Іс олар аяқтағаннан кейін жалғасады», -дейді ол есеңгіреп отырған билеушіге. «Сен бұл тілді білесің бе?» -деп сұрайды әмір. «Мен жетпістен аса тіл білемін», -деп тіл қатады философ. Барлық сұрақтарға жауап беріп болып, ол шешен тілмен әртүрлі идеяларды айта бастайды. Біраз уақыттан соң әл-Фарабиді сынақтың астына алуға келген қатысушы ғалымдар қағаздарын алып, оның сол идеяларын жаза бастайды! Жиын тарағаннан кейін әл-Фараби Сейфуддаулмен оңаша қалады. Сазгерлер келіп, саясаткер мен философтың көңілін көтере бастайды. Сазгерлердің ойнаған әуендері әл-Фарабидің көңілінен шықпайды (оның музыкадан да шеберлігі болған); ол өзінің киімінен музыкалық аспабын шығарып алып, ойнай жөнеледі. Ол көңілді әуен ойнаған кезде қатысушылардың барлығы күлуге мәжбүр болады; мұнды әуен ойнаған кезде ол қатысушыларды олар жылағанға шейін көңілсіз күйге түсіреді. Кейін ол аспабын басқа толқынға ауыстырып алады да, онымен ойнау арқылы қатысушылардың барлығын, солардың ішінде күзетшілерді де ұйқыға кетіреді. Ешкімге байқатпай ол сарайдан кетіп қалады.

Тағы бір әңгіме бойынша, әмірге тигізген орасан зор әсеріне қарамастан Сирияда әл-Фараби өте қарапайым тіршілік еткен – күндіз ол бағбан болып қызмет етсе, түнде күзетші қызметін атқара жүріп, шамның жарығымен философиялық кітаптар оқыған. Сейфуддаул жағынан белсенді жағдай жасалғанымен әл-Фараби тақуалық өмір сүру салтын ұстанады, күнделікті тіршілік етуіне төрт дирхеммен ғана шектелген. Ол ешқашан үйленбеген. әл-Фараби 950 жылы Сирия қаласы Дамшықта 80 жасында өмірден озады. Ойшылды шығарып салу жиынына он бес ірі мемлекеттен келген шенеуніктер мен Сейфуддаулдың өзі қатысады.

Ибн әбу Усайба Аристотельдің «Кітап ән-нәпсі» атты кітабында әл-Фарабидің «Бұл кітапты мен жүз рет оқыдым» деп өз қолымен жазылған жазбасы бар екендігін айтады. Басқа бір нұсқада бұл Аристотельдің «Әс-сәмә' әт-тәбии'и» атты кітабы болған, ондағы жазу әл-Фарабидің бұл кітапты қырық рет оқып шыққанмен бәрібір «оны қайтадан оқу керектігін сезінемін» деген сөзі айтылған деп көрсетілген. Бірде әл-Фарабиден: «Бұл сала бойынша кім ең мықты білгір – сен әлде Аристотель?», – деп сұрапты. Оған философ: «Егер мен оның уақытында өмір сүргенімде, онда оның басты шәкірті болар едім», -деп жауап қайтарыпты.

Әл-Фараби өзінен кейін көптеген философиялық трактаттардан бастап, музыка, саясат және этикалық туындыларына дейін еңбектер қалдырды. Солардың арасында ең танымал болғандары - «А'рау' а'хл әл-мәдинет әл-фәдилят» («Қайырымды қала тұрғындарының көзқарасы жайындағы трактат»), «Ихсау' 'улюм» («Ғылымның классификациясы туралы сөз»), «Тахсил әс-

са'ада» («Бақытқа жету туралы трактат»), «Рисаля фи әл-‘акл» («Ақыл туралы трактат»), «Кітап әл-хуруф» («Әріптер кітабы»).

Философиялық ғылымдардағы жоғарғы қабілеттілігінің арқасында, әл-Фараби «Әл-муа’ллим әс-сани» («Аристотельден кейінгі екінші ұстаз») титулын алды. Ол 70-тен аса тіл білген деп айтылғанымен, оның туған түркі тілімен қатар араб, парсы тілдерін және грек философиялық терминдерін жақсы меңгергендігі анық дәлелденген.

Әл-Фараби ғылымының жіктелуі кейінгі ислам ойшылдарымен қатар Еуропаның ортағасырлық ойшылдарына да әсер етті. Ислам ойшылдары (соның ішінде, И'хуан әс-Сәфә' және ибн Синаға) мен ортағасырлық Еуропа әлеміне әл-Фарабидің «Жігерлі Ақыл», бақыт пен пайғамбарлық мәселелеріне қатысты идеялары аз ықпалын тигізбеді. Батыс зерттеушісі Роберт Хаммонд өзінің «The Philosophy of al-Farabi and Its Influence on Medieval Thought» («Әл-Фараби философиясы және оның ортағасырлық санаға әсері») атты еңбегінде әл-Фараби философиясы мен Томас Аквинскийдің идеяларын салыстырып, Аквинский философиясы мәні жағынан әл-Фараби философиясының қайталамасы іспетті екендігін анықтаған. Әл-Фарабидің құдайшыл жаңалықтар мен шабытқа қолжеткізу барысында қиялдың рөлі туралы идеялары Жаңа Дәуір философы Спинозаға да өз әсерін тигізбей қоймады. Ибн әл-Араби сопылық философиядағы болмыстың әртүрлі иерархиялық сатылы концепциясын жалпы түрде фарабилік эманация түсінігінен жазып алған.

Аристотель ойларының ізін жалғастыра отырып, әл-Фараби грек ойшылында кездесетін құдайылықты селқос түсінуді қасиетті Құранның шеңберіне жақындатуға тырысқандығын байқаймыз. Аристотельде Құдай болмыстың «Алғашқы қозғаушысы» ретінде ғана саналады; болмыстың өзі Құдаймен ғана емес, өзіндік құдайылық «ақылмен» басқарылады. Грек ойшылында бұл «ақылдар» жұлдыздарды сипаттайтын құдайлардың қабірі ретінде көрсетілген. Олай болса, Аристотель ұғымындағы Біртұтас Құдай болмысқа тек қозғалыс беруші ретінде ғана саналады; ғалымның шынайы өмірдегі мұндай «құдайы» селқос және адамның шынайы өмір жолына араласпайды. Яғни Аристотель философиясында алғашқы маңызға ие болмаған Құдай, әл-Фараби үшін философиялық зерттеуінің орталық тақырыбына айналды, болмыстың алғашқы негізі, әрбір секунд сайын барлық заттар бағынышты; сондықтан Ол барлық қоғамның әлеуметтік, этикалық, моральдық, саяси және тіпті күнделікті өмірінің мәнін анықтаушы ретінде қалыптасты.

Айналадағы заттар бір уақытта мінсіздіктің белгілі бір бөлігін алып жүреді; бұл мінсіздік анық болу үшін нақты мінсіздіктің қайнар көзі – Құдайға тиесілі болуы қажет: «Егер Алғашқы Тіршілік Иесі болмыстың мінсіздігіне ие болса, онда Одан басқаларының барлығы абсолютті мінсіздікке ие бола алмайды. Демек, тек Ол ғана абсолютті мінсіздікке ие».

Әл-Фараби тіл мен логиканың маңызды ұқсастығын атайды. Тіл адамға дұрыс сөйлеуге; логика дұрыс ойлануға мүмкіндік береді. Егер тіл адамның дыбыстық сөйлеуінің басымдылығына ие болса, онда логика оның «ішкі тілі» болып саналады. Тіл сөзге қалай қатынаста болса, логика да түсінікке сондай қатынаста болады. Алайда тіл ереже бойынша сөйлеушінің ұлтына байланысты

шеңберде шектеулі болса, онда логика кез келген адамның ойлауына тиесілі заңдылықты таңбалайды.

Әл-Фараби үшін адамның басты қабілеті ол – ақыл. Бұл – материалды және метафизикалық заттардағы парасатты қабылдауға қабілетті күш. Алайда материалды заттар парасатты жолмен қабылданатын күйге келтіруге қабілетті қасиетке ие емес, біздің ақыл да мұндай қасиеттен жұрдай; олардың парасатты қабылдаулары күш, ол белсенділік қасиетінен көмек сұрай алады және біз үшін заттарды тек Бірінші Тіршілік Иесінен пайда болған «әл-‘Акл әл-Фа’ал» «Жігерлі ақылдың» араласуымен ғана парасат жолымен тануға мүмкіншілік жасайды. Әл-Фарабиде Алладан кейін болмыс иерархиясында екінші орынды «екінші кезектегі мәндер» («әс-сауани») және «материалды емес интеллекттер немесе ақылдар» («әл-‘үкүл әл-мүфарикат») алады. Соңғыларының қатарына тоғыздық ілінген және олар Жер шарындағы көктегі сфераларға сәйкес келеді.

Әл-Фараби философ пен пайғамбар арасындағы айқын параллельділікті көрсетіп отыр. Ол үшін пайғамбар да, философ та «жігерлі Ақылмен» байланысқа жеткен таңдаулы адамдар. Алайда пайғамбар бұл дәрежеге мінсіз әрі күнәлі ойлардан таза елестету арқылы жетеді, философ болса, теоретикалық білім мен философиялық ойланудың көмегімен жетеді. Демек, әл-Фараби бойынша, Құдаймен байланысты екі жолмен орнатуға болады – ойлану («тафаккур») арқылы және шабыттанумен («и’льхам»).

Әл-Фараби дін мен философия арасындағы байланысты үш аспекті бойынша қарастырды: 1) Жаратушыға деген қатынас. Бұл жердегі басты қиындық исламда Құдай түсінігі абсолютті бұлақ болып саналады; Аристотель үшін Алғашқы себепші түсінігі басты болып саналмайды; 2) Грек философиясында жоқ «Вахий» түсінігі – «құдайылық ашылулар». Сондықтан әл-Фараби пайғамбарлыққа қатысты, пайғамбарлардың насихаттаған ашылулары мен ғажайыптары туралы әртүрлі түсініктеме жасауға мәжбүр болды; 3) Философияға қабілеті жоқ қарапайым адамдар («’аввам») мен таңдаулы философтар («хаввас») арасындағы қарым-қатынас. Сыртынан қарағанда әл-Фараби бұл сұрақты педагогикалық көзқарасы жағынан зерделеді; ақиқатында ол философия мен дінді татуластыру мәселесімен тығыз байланысты болды. Ғылымды жіктеуге байланысты, «Ғылымды жіктеу туралы сөз» атты трактатында біз: 1. Жаратылыстану және құдайшыл туралы ғылым; 2. Этика, исламдық құқықтану («әл-Фикх») және исламдық теология («әл-Калам»); 3. Тіл және оның тараулары туралы ғылым; 4. Логика және оның тараулары туралы ғылым; 5. Жалпылама білім беретін ғылымдар: арифметика, геометрия, оптика, астрономия, музыка, механика, форма мен ауырлық туралы білім сияқты тәртіпті көреміз.

Алланың білімі абсолютті және уақыт пен кеңістіктің шекарасынан тыс және Ол Өзін біледі, кез келген заттың жалғыз әрі өз-өзіне жеткілікті себепшісі болғандықтан, Ол үшін Білім, Бостандық пен Күш атрибуттарының арасында ешқандай айырмашылық жоқ. Яғни Оның білімі субъект-объектілік қатынастармен байланысты адамның біліміне ұқсамайды; ол абсолютті. Егер Алланың білімі мәңгі болса, онда Оның білімінің объектісі болып саналатын әлем де мәңгі өмір сүреді деп санады әл-Фараби. Яғни әлем тіршілік етпеген

уақыт мүлде жоқ дегендей. Алайда әлем тек «Бәрін білуші» Алланың тарапынан ғана мәңгі бола алады. Алланың «Бәрінен мықты» атауының көзқарасы бойынша, ол Алладан кейін пайда болған.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Алтаев Ж., Фролов А. Ислам философиясы: оқулық / I-том. Ж. Алтаев, А. Фролов. – Алматы: Эверо, 2016. - 296 бет.
2. Аманжол Қасабек, Жақып Алтай. Қазақ философиясы. Оқу құралы. — Алматы: Эверо баспасы, 2015. — 216 бет.

Ғылыми жетекші: PhD, доцент Кушкимбаева А.С.

ҒАЛЫМ SHAMҒALI SARYBAEVTYŇ LATYN NEGIZDİ ALFAVIT JASAŇ BARYSYNDAҒY OI-PİKIRLERİ

Zinollaeva A.Q.

ayazhan.zinollaeva@mail.ru

Q.Jubanov atyndaғы Aqtóbe óńirlik memleketlik ýniversiteti

Til - ulttyń asa uly ıgiligi, ári onyń ózine tán ajyraǵysyz belgisi. Ulttyq mádeniettiń gúldeńyi men adamdardyń tarihi qalyptasqan turaqty qaýymdastyǵy retinde ulttyń óziniń bolashaǵy tildiń damýyna, onyń qoǵamdyq qyzmetniń keńeiýine tyǵyz bailyanysty [1, 7]. Búginde latyn álipbiine qaita oralý ústinde aıtýly bir sáttir ótip jatyr. Oı-sanamyz álipbiimen birge jańǵyratyny ras. Kırilden basqa jazýly buryńǵy eńbekterdi belgili sebepter bolmasa izdep baryp qaramaıtyn endi bizde 1929-1939 jyldar arasynda qandaı kitaptar shyqty eken, qai kitapty qaita jariaıaǵa bolady, ia bolmasa qai eńbekter eskerýsiz qaldy eken degen oılar kóbeidi. Byltyr Almatydaǵy Ulttyq kitaphanada «Latyn grafikasy men basylǵan qazaq kitaptarynyń katalogy» degen atpen 1928-1942 jyldar arasynda jaryq kórgen kitaptardyń tizimi shyqty. Bul kitaphananyń sirek kitaptar men qoljazbalar qoryndaǵy 3 myńnan asa kitap. Sol tizimde kórinbegen eńbektiń biri – Shamǵalı Haresuly Sarybaevtyń 1936 jyly jaryq kórgen «Kúndelik kerekter» atty týyndysy. Bul qundy mura akademik Shora Sarybaevtyń jeke kitaphanasynda saqtaýly tur. Bizdi qyzyqtyrǵany, eń áýeli, kitaptyń «Kúndelik kerekter» dep atalýy boldy. Sodan keiingisi – «kúndelikti kerek bolatyn ne nársesi?» degen saýal edi [2]. Mine, osyndaı sonaý erte kezden qazaq álipbi men jazýynyń tarihynda osy saladaǵy ǵylym damýyna óz úlesterin qosqan A.Baitursynov, E.Omarov, T.Shonanuly, Sh.H.Sarybaev, Q.Jubanov, N.Oralbaeva, A.Hasenova, K.Nietalieva, N.Ýalıev, Q.Kúderimova t.b. ǵalymdardyń eńbekteri men zertteýlerin atap kórsetýge bolady. Qazaq tili emle erejelerini jetildirý máselesi, ásirese, orys tilinen engen sózderdi jazý, sóz basyndaǵy býyndarda ǵana kelip, al sóz sońynda óte sirek kezdesetin «á, u» dybystary (*sirá, kúná, bulbul*) týraly «*sh, ıa, iy, h, h*» áripteri men kelgen sózderdi jazý, sózderdi birge jáne bólek jazý máselesi týraly ǵalymdar arasynda kóp pikir aıtyldy. Sol kezdegi baspasóz betterindegi Sh.Sarybaev, Ğ.Ábýhanov, F.Musabekova, E.Janpeisov, Q.Esenov, N.Oralbaeva t.b. ǵylymdar ózderiniń ǵylymı maqalalary arqyly qazaq jazýyn jetildirýge úles qosty. Qazaq

jazýynyń damý tarıhy jóninde ǵalym N.Oralbaeva arıaıy zertteý júrgizip, qazaq jazýy teoriasynyń ózindik zańdylyqtaryn, emle erejeleriniń jetildirý erekshelikterin qarastyrdy [3]. Odan ári Sarybaı uly Shamǵalı: Myrza uly Muqtardy qýattap, álipbi birlestirýden buryn termin máselesin sheshý kerek deıdi. Dáıeksheniń tamyry tereń, onyń tamyry shetten sóz alýda jatyr. Ol az eńbek pen kóp jemis týdyratyn fakti. Onan soń dybys júıesine dep bir dybystyń yqpalyna qaraı ózgerip, almasyp otyratyn ekinshi dybysty sol ózgergen kúii jazylsyn deý de qate. Mysaly: «*ashsa*» esikti ashý týraly. Onyń estilýi *ashsha*. Sony estilýinshe jazamyz desek *ashsha* dep jazýymyz kerek bolady. Ne *tuzshy*, estilýinshe jazamyz desek *tuzshy*, dep jazýǵa týra keledi. Árıne bulaı dep eshkimde aıta almas. Onan soń da, sekildi qosalqy demeýlerdiń qosylp, qosylmaı jazylýy túraly aldymen olardyń sóz faktilerine jatatyn jatpaıtynyn sheship alýymyz kerek. Eger olar sóz jasaýshy faktilderden bolsa, onda bólek jazylýǵa tiis. Mysaly, *atta*, *adam* da degenderde, *ta*, *da*-lar sóz jasaýshy faktiler - mine bularda bólek jazylady. Sóz jasaýshy faktilderden bolmaǵan jerde qosylp jazylýǵa tiis. Onyń ber jaǵynda qosyp jazý degende bir eskeretin nárese sóz áripteriniń yqshamdalýy. Árip yqshamdalǵan jerde qosyp jazý kerek te, árip yqshamdalmaǵan jerde qosyp jazýǵa bolmaıdy [4, 117]. Qazaq tilin oqytý ádistemesi salasyna aıyqsha kóp eńbek sińirgen kórnekti ǵalym – Shamǵalı Haresuly Sarybaev. Ol qazaq tilin orys mektepterinde oqytý máselesin 1933 jyldan bastap arıaıy qarastyra bastady. Sh.Sarybaev birneshe jyldyq zertteý jumysynyń nátijesinde «Orys mektebinde qazaq tilin oqytý tájiribesinen» /1941/ atty eńbegin jazyp [5] natýraldy, suraq-jaýap ádisin qoldanyp, til úiretıdiń tiimdiligin tájiribe júzinde dáleldei otyryp, 1943 jyly «Metodika преподавания казахского языка в русской школе» atty taqyrypta kandidattyq disertasia qorǵaıdy [6]. Sh.Sarybaev qazaq tilin basqa ultqa oqytý ádistemesi boıynsha tuńǵysh ǵylym kandidaty boldy. Ǵalym orys mektebinde qazaq tilin oqytýdyń ǵylymı negizin salýmen qatar, osy eńbegi arqyly oqytýdyń tájiribesine de kónil bóldi. óz eńbeginde ǵalym tilshi san ádisti qoldanyp, oqý materialdaryn oqýshynyń sapaly, júeli, tanaqty túrde meńgerýine jol ashty. Sh.Sarybaevtyń ǵylymı-ádistemelik murasyn A.Á.Orynbaev zerttep, Sh.Sarybaevtyń ádistemelik murasynyń kóp qyrlylyǵyn dáleldegen [7]. **Sh.Sarybaevtyń «TÚRLISHE JAZYLATYN BİR MANDI SÓZDER TÝRALY» Oılasý retinde atty maqalasında mynadaı derekter men pikirler usynǵan:** Aıtylýy túrli bolǵanymen, mánderimen aıyrma bolmaǵan edáýir, nedáýir, dáýir sıaqty sózder qazaqta tolyp jatyr. Mundaı sózderdiń jazylýlaryn bir izge salý túraly tiisti adamdar men sóileý júry qazaq emlesin bir jolǵa salýdy qaıǵyrtatyn baspa sóz oryndarymyzdyń, oqýshylardyń zor mindetteriniń birnen sanalady. Bir mánde bolǵan men túrlishe aıtylatyn sózderdiń jazylýlaryn bir izge salý úshin qazaq tili zańdaryn eske alýymyz kerek. Bolmasa bireý olai, bireý bylai jazyp ketemiz. Mysalǵa *ábden*, *ábdón*, *abdan* bolyp 3 túrli aıtylatyn bir mándi sózdi alayıq. Bul úsh sózdiń úsheyi de qazaq eline túsinikti, biraq osy kórsetilgendeı ár elde ár túrli bolyp túrlishe aıtylady. Bul úsheýiniń máni, jóni de bir-birinen esh aıyrmasy joq. *Ábden* degende aıaq býynda «Á» dybysy qazaq tilinde «ó» ge aıyrbastalyp ketedi. *Sálem-sólem*, *bqle-bále*, *zóre-záre* degen sıaqty. Sondyqtan *ábden* degen sóz *óbden* bolýy kerek emes. Olai bolsa, endi *Ábden*, *abden* bolyp eki túrli aıtylýy qalady. Bul ekeýiniń qaisysy áyezeli, qaisysy áyezelisiz, sony qarastıraıyq. Árıne jáyan sóz áyeli bolyp anyq estilmek, jıńishke sóz áyезesiz estilmek.

Olai bolsa áyezelsini alyp, áyeesázán tastaýymyz «*abdan*» dep jazýymyz kerek . Áyezeli dep erkin daýysty dybystardy, kileń jýan dybystarda bolǵan dybystary bolǵan sózderdi Áyeesiz dep qysań daýysty dybystard aıtamyz. Iaǵni qazaq sóziniń aıaq býynyndaǵy birinshi býynnan keingi býyndaryndaǵy «Á. E»-ge aıyrbastalady. Mánisi bir bolǵany men, eki túrli bolyp, keıde jýan, keıde jıńishke bolyp aıtylatyn sózderdiń áyezeli /jýany/alynýy áyeesizi tastalýy kerek. Biraq kitap bolyp estilse de, kitap dep jazamyz. Qazaq araynda mánderi bir bolǵanmen, aıtylýy túrli, túrli,bolǵan, aıtylýy túrli bolǵany men keiin jazylýy túrli- túrli bolǵan sózder tolyp jatyr. Olardyń kei bireýleri mynalar: *Ókimen-úkimet, Baǵasy-besi, Maǵulmat-málimet, Jumysshylar-jumysker, Álde qashan-aldeqashan, Qazir-ázir, Qajet-ádet-kádet, Ishteme-eshteme-ijdeme, Jáne-jóne-jana, Myısal-mysal, Quqyq-uqyq, Ádeýir-nedáýir-edáýir, Jol-jónekei-jol jenekei-jolshybai, Meiram-mairam-myıram, Úlke-elke, Jyrmasyshy-jyırmanshy, İlias-ylyias, Máshine-mashyna, Ğadet-ádet, Ğuryp-úrip, Qazir-kázir, Ábden-abdan, Ğylym-ilim, Qaziret-áziret, Ğylym-ilim, Eshan-Ishan, Qurmet-úrmet, Ğybrat-ıbrat, Raqymet-raqymat, Qur-ur, Ish-esh*. Meniń pikirimshe, elimizdi bir izge salý úshin bul jóninde qazaq tiliniń zańyna qulaq asý kerek. Jalǵyz qazaq adamdary ǵana eme, muǵalimder, oqýshylar osy sıaqty tere júrip, qalai jazylý kerek ekendigin surap ortalyq kazetke /SQ-ǵa /jazyp surap turatyn bolsyn. Aıtylýy túrli bolǵany men, maǵyna jaǵynan eshbir aıyrmasy bolmaǵan sózderdiń bári de baspa sózde qoldanyla berilsin, júre kele bulardyń ár qaisysy ózderine aıyrym maǵyna taýyp alady degen pikir bar. Mysaly arabtyń qazir/hazir/degen sózi qazaqta túrli aıtylady. Ol basta bir maǵynda bolǵan men osy kezde eki túrli maǵyna beredi. «Men qazir baramyn, ázir tursyn» «Men qazir baramyn ázir túrsyn.» degen sózderde “qazir”men “kázir”diń maǵynasy keler ýaqytta basqasha. Sondyqtan mundaı sózderdiń qai-qaisysy da jazyla berilýi kerek [8, 160-162]. Sh.H.Sarybaevtyń ǵylymı eńbekteriniń orny erekshe. Ol latyn álipbiine jáne ádistemelik oqytýǵa júeli túrde qalyptasýyna eńbek sińirgen. Sondyqtan ol alǵashqy latyn álipbiiniń máselesine úles qosqan jáne de tuńǵysh ǵylymı dárejeli ádisker ǵalym bolyp sanalady. Shamǵalı Sarybaev - XX ǵasyrdyń 20 jyldarynda A.Baitursynuly bastaǵan qazaq til bilimi korifeileriniń izin basa kelgen ǵalymdardyń biri. Qazaqstanǵa kelgennen keiin ǵalym qalamynan týǵan «Túrlishe jazylatyn bir mándi sózder týraly», «Emle júeleri», «Syzyqshanyń bastaýysh pen basqa músheler arasynda jazylatyn oryndary», «Gramatikalyq maǵyna degen ne?», «Tabys jalǵaýynyń tasalanýy» t. b. sıaqty til biliminiń óz kezeńindegi ózekti máselelerine arnalǵan ǵylymı maqalalary jaryqqa shyǵa bastady. A. Baitursynulynyń «Til tanytqyshynan» sýsyndap ósken bul kezdegi ǵylymdar túrki til bilimi úshin eń mańyzdy sanalatyn kúrdeli teorıalyq máselelerdi kótere alǵandyǵymen de erekshelese kerek. Aıalyq, avtor qalamynan shyqqan «Gramatikalyq maǵyna degen ne?», «Tórt etistik (*otyr, tur, jatyr, jú*) », «Qosylp jazylmatyn sózder» atty maqalalaryń kótergen júgi jeńil emes edi. 1920-1940 jyldar mektep isi úshin, jalpy aǵartý salasy úshin asa áýyr jyldar bolǵanyn atap óty paryz. Bul zaman salǵan áýyrtpalyqtarmen qatar, jazý tańbasynyń qaita-qaita ózgerýimen de baılanysty bolady. Ahmet Baitursynulynyń reformalanǵan álippesimen saýatyn ashyp qalǵan qazaq jastaryna az jyldyń ishinde latyn qaripin, odan da kóp uzamaı Kirıl jazýyn meńgerý qajettiligi týyndady. Osy rette mektepke arnap oqýlyq, oqý quraldaryn jazý,

emleni retteý, onyń negizgi prinsipterin belgileý sıaqty kúrdeli máseleler ǵalymdar aldynda turǵan keleli mindetter boldy. Sh.H.Sarybaev ta mundaı kúrdeli máselelerden shet qala almady. «Emle júıeleri», «Y, I-niń jazylýy týraly», «Qosymshalardyń ózgerýindegi qaıshylyq» t. b. sıaqty maqalalaryn ǵalym osy máselege arnaǵan. Ǵalym 1944 jyly «Orys mektepterinde qazaq tilin oqytý metodıkasy» atty taqyrypta kandidattyq disertasia qorǵaıdy. Bul jumys qazaq tilin oqytý ádistemesinen arnayı qorǵalǵan tuńǵysh ǵylymı jumys edi. Keıinnen «Joǵary mektepter programalaryn» (T.Qordabaevpen birge), «Qazaq tili metodıkasynyń programasy» jazady. Joǵary oqý oryndarynda qyzmet etip júrgen jyldarda ádistemelik negizdegi óziniń negizgi týyndylaryn jazady. «Qazaq tili metodıkasynyń keıbir máseleleri» atty eńbegi sonıń kýási. 1920-1940 jyldar mektep isi úshin, jalpy aǵartý salasy úshin asa áyır jyldar bolǵanyn atap ótý paryz. Bul zaman salǵan áyırtpalyqtarmen qatar, jazý tańbasynyń qaita-qaita ózgerýimen de bailanysty boldy. Ahmet Baitursynulynyń reformalangan álippesimen saýatyn ashyp qalǵan qazaq jastaryna az jyldyń ishinde latyn qaripin, odan da kóp uzamaı Kırıl jazýyn meńgerý qajettiligi týyndady. Osy rette mektepke arnap oqýlyq, oqý quraldaryn jazý, emleni retteý, onyń negizgi prinsipterin belgileý sıaqty kúrdeli máseleler ǵalymdar aldynda turǵan keleli mindetter boldy. Sh.H. Sarybaevta mundaı kúrdeli máselelerden shet qala almady. “Emle júıeleri”, “Y, i-niń jazylýy týraly”, “Qosymshalardyń ózgerýindegi qaıshylyq” t.b. sıaqty maqalalaryn ǵalym osy máselege arnaǵan.

Qoldanylǵan ádebietter:

1. Oralbaeva N., Jaqsylıqova Q. Orys tilindegi mektepterde qazaq tilin oqytý ádistemesi – Almaty: Ana tili, 1996 – 208 bet.
2. <http://anatili.kazgazeta.kz/?p=48360>.
3. Oralbaeva N. Istoria kazahskoi pismenosti posleóktábrskogo perioda KDA – Alma-Ata, 1955 s.
4. HH ǵasyrdyń basyndaǵy latyn álipbiiniń qazaq ádebi tiliniń damýyndaǵy orny. - Almaty, 2017. - 853 bet.
5. Sarybaev Sh. Orys mektebinde qazaq tilin oqytý tájirbesinen. Almaty, 1940
6. Sarybaev Sh. Metodika prepodavania kazahskogo iazyka v rýskoi shkole. Almaty, 1943 – 125b.
7. Orynbaev A.Á. Sh.Sarybaevtyń ádistemelik murasy.almaty, 1995..
8. Latyn negizdi qazaq álipbiiniń ótkeni (Qurastyrgandar: Sadirova K.Q., Aıtbenbetova A.Q., Sadıyaqas N.A., Imangazina A.Á., Mirov M.O.). – Aqtóbe: Q.Jubanov atyndaǵy Aqtóbe óńirlik memlekettik ýniversitetiniń «Jubanov ýniversiteti» baspa bólimi. 2018. – 234 bet.

Ǵylymı jetekshi: f.ǵ.k., dosent Aıtbenbetova A.Q.

ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІЛЕР – ЗАМАНАУИ ҚАРЫМ- ҚАТЫНАС ҚҰРАЛДАРЫ

Келгенбаева С.Т.

kelgenbaevas@mail.ru

С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті

Қоғам өмірінде ақпарат ерекше маңызды рөл атқаратыны бәрімізге белгілі. Адам ақпаратты қабылдау, оны өңдеу және басқаларға тарату қызметін әрдайым атқарып отырады. Егер ерте замандарда бұл аңшылыққа, жер өңдеуге байланысты болса, бертін келе ауыз әдебиеті дүниеге келіп, аңыздар, ертегілер ұрпақтан-ұрпаққа берілетін болды. Кейін жазу фольклордың орнын алып, ақпарат алмасу жеңілдеді. Адамдардың ой-өрісі, білімі дамып, ақпарат олардың танымының ажырамас бір бөлігіне айналды.

Қазіргі заманда барлық елдер саяси, экономикалық, әлеуметтік және т.б. үрдістерді дамытып әрі жеңілдету үшін жаңа технологияларды қолдана отырып, ақпараттық қоғам жағдайына жетудің тиімді деген жолдарын іздестіруде.

Тіпті жас сәбидің өзіне мәлім, қазіргі заман технология заманы, ал технология заманының негізі — ақпарат. Яғни, әлеуметтік желі арқылы ақпараттық ресурстарды қалай оңай, тез және қауіпсіз алуға болатыны ойластырылуда. Қазір желілердің еліміздегі қолданысы бәріне мәлім, әлі толық жетіле қоймаса да, алдыға біршама нық қадам басуда.

Әлеуметтік желілердің заманауи қарым-қатынас ретінде қолданылуы ХХІ ғасырдың өзекті мәселесі болып табылады. Оны тиімді қолдана отырып, болашақта табыс көзіне айналдыру, әлеуметтік және рухани байлыққа иемдену, мемлекет пен қоғамды жетілдіру сияқты мәселелер қарастырылуда.

«ХХ ғасырдың аяғында ақпарат аса маңызды орын ала бастады. Кез-келген салада жетістікке жету үшін ол сала туралы дәл және соңғы ақпараттың қажеттігі көп кездеседі. Және оның соңғылығы маңызды рөл атқарады. Қазіргі сәтте әртүрлі ақпаратты алудың және берудің ыңғайлы жолы бүкіл әлемдік Internet компьютер желісі болып табылады. Internet бір ережеге бағынып жұмыс істейтін көптеген компьютерлік жүйелерді бір бүтінге біріктіретін бүкіл әлемдік компьютерлік жүйе. Internet коммерциялық ұжым болып табылмайды, ол ешкімге бағынбайды. Оның дүние жүзі елдерінде 15 миллионға жуық абоненттері бар. Әр ай сайын желі көлемі 7-10%-ға көтеріліп отырады» [2].

Бұрын желі тек тек қана файлдарды және электрондық почтаның хабарламаларын беру ортасы ретінде ғана қабылданып келсе, қазіргі күнде қорға жетудің жаңа мүмкіндіктері қарастырылуда. Екі жыл бұрын ақпараттық қорларға, электрондық архивтерге жету және іздеу мүмкіндігі бар қаптамалар ойлап табылған болатын. Компанияларды жылдамдық, арзан бүкіләлемдік байланыс, бірігіп жұмыс істеудің ыңғайлылығы, Internet-тің ерекше дерек қорлары қызықтырады. Олар бүкіләлемдің желіні өздерінің меншікті жергілікті желілеріне қосымша ретінде қарастырады. Шындығында Internet өзара әртүрлі байланысқан және әртүрлі компаниялардың меншігі болып келетін жергілікті

және бүкіл әлемдік желілерден тұрады. Internet-тің бір-біріне файлдарды, хабарламаларды жіберіп, тығыз байланыста жатқан әр түрлі көлемдегі шағын желілерден құралған мозайка ретінде қарастыруға болады.

Әлеуметтік желілер — ермектері бірдей адамдардың Интернетте бірігетін қоғамдастық сайттары. Осы сайттарда адамдар жедел түрде мәліметтер алмасады және достар табады. Бірақ осы сайттар арқылы тек қатынасып қана қоймай, адамдар музыка, видео іздеуі де мүмкін. Әлеуметтік желілерде адамдар өзі жайлы мәлімет тастап қалдыра алады (туған күні, оқыған мектебі, университеті, ермектері және т.б.), басқа қатынасушылар осы мәліметтерді пайдаланып сол адамды таба алады.

«Әлеуметтік желілер Интернетте 1995 ж. бастап кең таралған, осы жылы бірінші әлеуметтік желі — Classmates.com (Сыныптастар) сайт ашылды. 2003-2004 жж. MySpace, Facebook жобалары шықты. Сауда ұжымдары әлеуметтік желілерге үлкен қызығушылық көрсетті. Осындай жобалар бірнеше миллиондық аудиторияны тартты әрі олардың жарнамасы қатты әсер жасады. Қазақстанда қазіргі кезде ең көп қолданыстағы әлеуметтік желілердің бірі nur.kz сайты болып есептеледі. Одан Басқа да Birge.kz, Ilike.kz, on.kz, www.kazlife.com, Zhelide.kz сайттары жұмыс істеуде. Солардың ішінде Zhelide.kz сайтына келетін болсақ, Желіде.кз сайты 2011 жылдың тамыз айында ашылды, сондай аз уақыт ішінде 10000-нан аса қолданушы жинап үлгерді. Бұл ҚАЗНЕТ үшін өте жоғары көрсеткіш болып есептеледі» [3].

2004 жылы Марк Цукерберг «TheFacebook» әлеуметтік желісінің негізін қалады. 2005 жылдан бұл желі «Facebook» деп атала бастады. 2008 жылы «Facebook» әлеуметтік желісі әлемдегі ең танымал әлеуметтік желіге айналды, және де бүгінгі күнге дейін көштің басында. Бүгінгі күні «Facebook» әлем бойынша «Google»-дан кейін ең көп танымалдылыққа ие екінші интернет сайт. 2006 жылы Джек Дорси — «Twitter» жобасын іске қосты. Ол тез дамып келе жатқан жаңа әлеуметтік желіге айналды. «Twitter»-дің ерекшелігі, тек 140 символдан ғана тұратын хабарлама жаза аласыз. 2010 жылдан бастап сайттан видео, фото көруге мүмкіндіктері пайда болды. Бүгінгі таңда «Twitter» әлем бойынша ең көп қаралатын сайттардың 10-на кіреді» [5].

Қазақтың көрнекті ағартушы-педагогы Ыбырай Алтынсариннің «Өнер-білім бар жұрттар» атты өлеңін оқып отырып, еріксіз таңданасың.

Айшылық алыс жерлерден,

Көзіңді ашып-жұмғанша,

Жылдам хабар алғызды, — деп келетін жолдары бар. Өлеңін нақ бір қазіргі технологияның мүмкіндігіне тамсанып жазып отырғандай. Рас, қазір үйде отырып-ақ әлемнің кез келген түкпіріндегі адаммен әп-сәтте хабарласа аласыз. Байланыстың түрі де көп. Телефонмен, интернет арқылы, тіпті бейнебайланыс арқылы өзімен тікелей сөйлесе бересіз. Бұл бүгінгі технологияның адамзатқа сыйлап отырған мүмкіндігі. «Бұрын ұялы телефон, интернет болмаған кезде адамдар қалай өмір сүрген а?!» деп таңданып қоятынымыз бар. Иә, жұмысымызды жеңілдеткен технологияның мүмкіндіктері мол.

Қорытындылай келе, әлеуметтік желілер ғаламтор арқылы адамдардың қарым-қатынас жасау құралы болып табылады. Әлеуметтік желілер арқылы

қарым-қатынас жасау арзан әрі тиімді жолы болып табылады. Әлемнің кез-келген бұрышындағы адамдармен сөйлесуге мүмкіндік береді. Тіпті адамның физиологиялық қажеттіліктерін де жаулап алды. Әлеуметтік желілерде қарым-қатынас жасайтын адам шынайы өмірдегі достарынан алшақтайды, шынайы өмірде айтайын деген ойын ашық айта алмай, қысылады; нақты таза жазудың орнына көптеген грамматикалық қателіктер жібереді. Онымен қоса бала мен ата ана арасыдағы қарым-қатынас та үзіледі. Айта берсек, әлемнің кез-келген бұрышында көптеген осындай қайғылы оқиғалар болып жатыр. Сол болып жатқан оқиғалардың көбісі осы әлеуметтік желілердің кесірінен орын алып жатыр. Сондықтан да әлеуметтік желілердің пайдасынан зияны көп-ақ. Әрине, әлеуметтік желілерді мүлдем қолданбау керек деп айтпаймын, тек уақытылы, шектеулі, өз орнымен қолданса деймін. Әлеуметтік желі ХХІ ғасырдың тапқан жемісі болғандықтан, оны қолданған дұрыс. Бірақ та оның пайдалы жақтарын пайдаланып, ал зиянды жақтарынан адам баласы өзін алшақ ұстауға тырысу қажет. Сонда ғана адам баласының шынайы өмірмен қарым-қатынасы бұзылмайды, үзілмейді; адам баласы әлеуметтік желілерге тәуелді болмайды. Әйтсе де, біздің болашақ ұрпағымызға әлеуметтік желілердің ақпараттық ресурс ретінде сұранысы көп және қоғамдағы рөлі үлкен болып табылады. Бүгінгі күні әлеуметтік желілер интернет тұтынушыларының ажырамас сенімді серігіне айналғандай. Әлеуметтік желілердің адам өміріне әсері көп және олардың пайдалы тұстарымен зиян жақтары байқалды. Болашақта әлеуметтік желілердің тиімді жақтарын дамыту ұсынылады.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Б.Бөрібаев, Е.Балапанов. Жаңа ақпараттық технологиялар. Алматы 2010.-32б.
2. Е.С. Полат. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования / Под ред.– М., 2011.-73б.
3. Мұжаев Н.И. Серикбаев Н.А.Барманқұлов оқулары. Ақпараттық қоғам жағдайындағы электронды бақ: ұлттық және жаһандық мәселелері, таяу болашағы: халықаралық дөңгелек үстел материалдары. 2011.- 145 б
4. kaznu.kz/content/files/pages/folder3157 J. Petrik, T. Kilybayev, D. Shormanbayeva. The internet, identity and intellectual capital: are sponseto Dreyfus'scritiqueofe-Learning Ethics and information technology. 2011. P. 275-284с.

8 СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ АҒЫЛШЫН ТІЛІНЕН АУЫЗША СӨЙЛЕУГЕ ҮЙРЕТУДІҢ ТИІМДІ ЖОЛДАРЫ

Кумарова М., Бисенғалиева С., Темірғалиева Н.
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Қазақстан Республикасы жалпы орта білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандартында «Шетел тілін оқытудың басты мақсаты — оқушыларға шетел тілінде қарым-қатынас жасауды базалық деңгейде игерту» деп көрсетілген [1]. Өйткені қазіргі нарық жағдайында шетел тілін, оның ішінде ағылшын тілін меңгеру, шетел тілінде сөйлей білу өмірдің өзекті мәселесіне

айналды. Сондықтан өсіп келе жатқан ұрпаққа шетел тілін оқытуда әр түрлі әдістемелік жаңа тәсілдерді түрлендіре, күрделендіре түсу қажеттілігі туындап отыр.

Ағылшын тілі — әлемдегі тілдер арасынан көркемдігі мен бейнелілігі, тазалығы мен сөздік құрамының молдығы жөнінен дамыған тілдердің бірі. Ауызша сөйлеу адам арасындағы қарым- қатынасты атқарады. Ағылшын тілінде сөйлеуді үйрету үшін қолданылатын оқыту әдісінің мазмұны оқушының тілдік қарым-қатынаста жинаған білімінің, қалыптасқан дағдысының, игерген шеберлігінің жиынтығына байланысты. Сөйлеуге үйрету монолог және диалог түрінде жүзеге асырылады. Монолог және диалог түрінде сөйлеу іскерлігі, біліктілігі қарым-қатынас әрекетінің, ақпараттық, регулятивтік, әдептік және сезімдік-бақылау сияқты атқаратын қызметіне байланысты анықталады.

Ағылшын тілі сабағында оқушылардың тілін дамыту, білім-білік дағдыларын қалыптастыру, сөйлеуге деген қызығушылығын, белсенділігін арттыру мақсатында қолданылатын әдістерге төмендегілерді жатқызуға болады:

1. Ауызша әдіс — теория және фактіге негізделген білімді қалыптастыруда, үй тапсырмасын және жаңа сабақты пысықтауда, ережелерді қайталауда пайдаланылады.

2. Көрнекі әдіс — бақылау қабілетін дамыту, оқылатын мәселеге ықыласын көтеру және оқу материалының мазмұнын көрнекілік арқылы түсіндіруде қолданылады.

3. Практикалық әдіс — практикалық іскерлік пен әдетті дамыту үшін және тақырып мазмұнына сәйкес практикалық жұмыстарды жүргізу үшін түсіндірілген материалды оқушылардың қаншалықты меңгергенін бақылау үшін пайдаланылады.

4. Ойын әдісі — оқушының сабаққа деген қызығушылығын оятып, белсенділіктерін арттыра түседі, сонымен қатар оқушылардың сөйлеу-білік дағдыларын қалыптастырады.

Ауызша сөйлеуге үйретудің, біріншіден, белгілі бір көлемде диалогты түрде және монологты түрде сөйлеудің арасында айтарлықтай формасы жағынан да, мазмұны жағынан да қандай да бір байланыстың болуы; екіншіден, оқушының өзіне тиісті пәнді жетік меңгеруімен; үшіншіден, қандай да бір мәтін материалдары мен ауызша сөйлеуде едәуір байланысты болуы. Оқудың бірінші кезеңінде іштей оқуға көңіл бөлу керек [2]. Сонымен қатар оқушылардың ағылшын тілінде ауызекі сөйлеу қабілеттерін дамыту бағытында түрлі іс-әрекет ұйымдастыруға болады. Шетел тілі пәні бойынша оқушы ереже мен ұғымдар анықтамасын тек жаттап алғаннан гөрі, оларды іс жүзінде саналы түрде қолдана алуы қажет [5].

«Warming up» жаттығуы. «Do you know?»

What's near the Capitol? What's near the Houses of Parliament? What would you like to see in Wash- ington D.C.? What would you like to see in London?

Тілдік жаттығудың мақсаты — сабаққа деген бетбұрыс туғызу. Тілдік жаттығу барысындағы мұғалімнің жылы дауысы, сұрақтардың алдын ала ойластырылып тапсырмалардың дұрыс жоспарлануы мұғалім мен оқушының

арасындағы жақсы қарым-қатынас туғызып, алдағы сабақтың нәтижесін жоғарлата түседі. Әдетте оқып болғаннан соң түсінік айтылады және жаттығулар жасалады. Сөйлей алудың әдістерімен қорытындыланады. Әңгімелесу балалардың логикалық ойлауын, тілдің қалыптасуына, қорытынды жасауға көмектеседі. Оқушылардың ағылшынша сөйлеу дағдысын қалыптастыру үшін сөйлеудің дұрыс үлгісін көрсету керек. Оқушының сөйлеу дағдысын қалыптастыру үшін: сөзді, сөз тіркестерін дұрыс айтуға үйрету, мәтінді, өлең сөздерді айтқанда дауыстың анық болуын қадағалау, сұрақтарға жауап беру, дұрыс сөйлеуге үйрету, сұрақ қоя білу мен әңгімені бастау, жалғастыру, аяқтай білу қабілетін қалыптастыру сияқты жұмыстар қатар жүргізіледі. Сондай-ақ берілген мәтіннің мазмұнын айту мен сөйлеу үлгілерін сауатты түрде құрастыра білуге, диалог арқылы сұхбаттасу сияқты жұмыстар кеңінен жүргізіледі. Осындай жұмыс кең түрде жүрген тұста оқушының сөйлеу ерекшелігі күннен күнге дамып, жан-жақты артып отырады. Ал бұл оқушының сөйлеу дағдысын қалыптастыру үшін: оқушы меңгерген лексикалық материалдар бойынша талқылауға қатысып, мәтін бойынша түсінгенін еркін жеткізе білуге дағдыланады. Қойылған сұрақтарға тез және нақты жауап беру және сурет бойынша әңгіме құрастыру, әр түрлі жағдаяттарға байланысты сұрақ қоя білу мен схема бойынша сөйлемдер құрастырып айту жұмыстары басты рөл атқарады [3-4].

Қазіргі кезде ағылшын тілін меңгеруде (есту, тыңдау, оқу арқылы) оқу фильмдерін көру, ұнтаспалар тыңдау және тағы басқа мүмкіншіліктері өте көп. Шетел мамандарының сөйлеуімен жазылған ұнтаспалар, бейнефильмдер көптеп саналады. Тыңдау қабілетін ұнтаспа көмегімен дамыту үшін арнайы бейнежаттығулар мен аудиомәтіндер қажет. Осы орайда мәтінді тыңдау, оқып отырудың мәні зор. Тыңдауға үйренуді сөйлеумен бетпе-бет отырып тыңдаудан бастаған жөн. Аудиториялық сабақтарда оқытушының сөйлеуі, бейнефильмді көрсете отырып, оқытушының оқуы оқушы үшін үлкен өнеге, үлгі болады. Ауызша сөйлеуге үйрету шетел тілім оқытудың ең қиын аспектісі болып саналатындықтан, ең негізгі мақсат — естігенін түсіне білуге үйрету. Түсінуді тексерудің ең басты бөліктерін — сурет арқылы, екіншіден — жазбаша жауап беру арқылы жүргізуге болады. Сурет арқылы үйрету кезінде қажетті суретті таңдау — алдымен айтылған фразға, диалогқа, мәтінге, әңгімеге, одан соң тыңдалған материал мен суреттегі айырмашылықты табуға байланысты болады [5-6].

Ағылшын тілі пәні мұғалімдері қазіргі кезде ағылшын тілін оқыту сапасын жақсарту мақсатында тіл үйретуде әлемдік озық тәжірибелерді, жаңа технологиялар мен әдістерді барынша қолдануда.

Ұжымдық, топтық білім беру технологиясы түрінде ауызша сөйлеуге үйрету оқушылар мен мұғалімдер, оқушы мен оқушы арасында іске асырылады. Біріншіден, олар бір-бірімен ауызша тілдесу арқылы қарым-қатынаста болса, екіншіден, ұжым арасында еңбек етуге үйренеді. Дегенмен әр ұстаз қандай технологияны таңдаса да ең алдымен өзі сол технологияны жете түсініп, меңгеруі тиіс. Өйткені техникалық құралдардың әрқайсысын жете білу және меңгеру — оқушы үшін ең қажетті шарт. Сонда ғана оқушылар ауызша

сөйлеуге үйреніп, олардың сөйлеу дағдылары қалыптасып, сөйлеуге жаттығады.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасы жалпы орта білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты. — Астана: ҚР БЖҒМ, — 5-б.
2. Жұмаева Э.С. Ағылшын тілін оқытудағы жаңа ақпараттық технологияларды пайдаланудың тиімділігі. — Қызылорда: Санат, 2012. — 20–24-б.
3. Қойшығұлова Л. Ағылшын тілін оқытуда жаңа ақпараттық технологияларды қолдану // Ағылшын тілін оқыту әдістемелігі. 2014. № 1. 44- 45 б.
4. Брекеева А.С. Жаңа білім беру әдісі // Ағылшын тілін оқыту әдістемелігі. 2014. № 1. 10-13 б.
5. Бақытов А., Жұманова Р. Шетел тілін үйренуде тілдескіш оқу құралдарының тиімділігі // Мектептегі шет тілі. 2011. № 4. 23–25 б.
6. Бакишева Л.Б. Шетел тілі сабағында ойын технологиясын қолдану // Мектептегі шет тілі – Иностранный язык в школе. 2011. № 4. 7-8 б.

Ғылыми жетекшісі: аға оқытушы Оразова А.А.

ГРАММАТИКАЛЫҚ (МОРФОЛОГИЯЛЫҚ) КАТЕГОРИЯЛАРДЫҢ ФУНКЦИОНАЛДЫ-СЕМАНТИКАЛЫҚ КАТЕГОРИЯЛАРДАН АЙЫРМАШЫЛЫҒЫ

Күсемисова А.Б.

kussemissova@bk.ru

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

Тілдің грамматика саласының тұлғалық және функционалды болып бөлінуі олардың бір нәрсенің екі қыры, екі аспектісі екендігін, ал бұл екі аспектінің де грамматиканың ішкі салалары болуы олардың екеуін де грамматика шеңберінде қарауға болатындығын көрсетеді. Олай болса, бұл грамматика түрлерінің әрі ортақ, әрі бір-бірінен ажырататын айырым белгілері бар.

С.Исаев грамматикалық категория құраудың мынадай алғышарттарын көрсетеді: бірнеше, кемінде екі грамматикалық мағына болуы; ол (кемі екі) мағыналар бір-бірімен тектес, ыңғайлас, мәндес болуы (әр тектес мағыналар грамматикалық категория құрай алмайды); ол грамматикалық мағыналар қанша тектес, ыңғайлас болса да, қарама-қайшы келуі; бірақ бір тектес, ыңғайлас, әрі қарама-қайшы мағыналардың тұтастығы болуы; тектес мағына да, қайшы мағына да бөлек-бөлек белгілі грамматикалық формалар арқылы берілуі; олардың белгілі парадигмалық жүйе құрауы арқылы мағыналық тұлғалық сәйкестік бір жиынтық болуы. Міне, осындай талаптар мен шарттарға сәйкес келетін тілдік құбылыс қана грамматикалық категориялар болып таныла алады [1, 56 б.].

Грамматикалық категориялар мен семантикалық категориялардың нақты айырмашылықтарына тоқталар болсақ, **ең алдымен** бұл екі категория бірінің **тілдік жүйе**, екіншісінің **сөйлеу жүйесінің** бірлігі болуымен ерекшеленеді.

Грамматикалық категориялар тіл жүйесіндегі абстракты, белгілі бір мағыналарды білдіруге бейімделген жүйелі-тілдік мағыналар. Олар тілде парадигматикалық қатынас бойынша сипатталады. Және грамматикалық категориялар тілде белгілі бір ортақ грамматикалық мағыналары бойынша топ құрап тұрады. Ал ол мағыналар сөйлеуде иерархиялық ретпен қолданылады. Яғни бір грамматикалық категорияға жататын грамматикалық формалар бірінің үстіне бірі жалғанбайды. Мысалы, тілдік жүйедегі етістіктің шақ категориясының құрамындағы шақ формаларының грамматикалық мағынасы жүйелі-тілдік шақтық мағына болып табылады және бір етістік түбіріне осы шақ, келер шақ, өткен шақ формалары бір мезгілде бірінің үстіне бірі жалғанбайды. Бұл барлық грамматикалық категорияларға тән сипат.

Функционалды семантикалық категориялар сөйлеу жүйесінде ФСӨ-лер құрумен сипатталады. ФСӨ ішкі мазмұннан және соны беретін тілдік құралдардың бірлігінен тұрады. Формадан мағынаға қарайғы зерттеу бағыты ұстанылады. Сөйтіп аталған мағынадан және формадан бастап талдау жасайтын зерттеу бағыттары алма кезек ауысып отыратындықтан, функционалды-семантикалық өрістерді сипаттауда екі бағыттың да, екі зерттеу әдісінің де қолданылады.

Екіншіден, грамматикалық категориялар мен семантикалық категориялар **тілдік орта** тұрғысынан да ерекшеленеді. Грамматикалық категориялар ортамен байланыссыз қарастырылады. Бұдан грамматикалық категориялар ортадан тыс өмір сүреді деп түсінбеу керек. ГК да тілдік ортада өмір сүреді, бірақ ол тілдегі жүйелі-парадигмалық ортаға жатады. Парадигмалық ортасыз грамматикалық категориялардың болуы да мүмкін емес, өйткені грамматикалық категорияның өзі кемінде екі мағына мен тұрпат бірлігінен тұрады. Ал семантикалық категориялар тілден тыс, **сөйлеу ортасымен** байланысты болып келеді. Сөйлеу ортасында тілдік бірліктердің ұйымдасқан шоғыры сөйлеу жағдаятымен, контекспен қарым-қатынаста болады. Сөйлеу ортасы тілдік ортаға қарағанда әлдеқайда күрделі.

Үшіншіден, грамматикалық категориялар сөйлеуде қолданысқа түспей-ақ, тіл жүйесінде тұрып өздігінен белгілі бір тұрпат пен мазмұнға ие болып, статикалық күйде тұра береді. Тілдік жүйеде тұрып-ақ олардың қандай грамматикалық категория бірлігі екенін, қандай мағына беретінін байқауға болады, ал семантикалық категорияларды тілдік ортада тану мүмкін емес, олар үнемі динамикалық күйде сөйлеу ортасымен бірлікте қарастырылады. Олардың өмір сүруінің өзі сөйлеу жүйесінде ғана мүмкін болады, сондықтан грамматикалық категорияға статикалық күй, семантикалық категорияларға динамикалық күй тән деп санаймыз.

Төртіншіден, тұлғалық грамматика мен функционалды грамматиканың зерттеу бағыттарымен сәйкес грамматикалық категорияларға талдау жасауда формадан мағынаға қарайғы бағыт ұстанылып, форма мынадай мағыналарды білдіреді немесе мынадай мағыналарды білдіру үшін жұмсалады деген сұрауларға жауап ізделеді, ал семантикалық категорияларды анықтау кезінде, ең алдымен, мағынадан формаға бағыты бойынша талдау жасалады.

Бесіншіден, бұл категориялар бір-бірінен **тілдік деңгейге** қатысы жағынан да ерекшеленеді. Грамматикалық категория **деңгейлік категория** болып табылады да, оларға талдау жасау **жүйелі-даралаушы** (саралаушы) әдіспен жүргізіледі. Ал семантикалық категориялар тілде ешқандай деңгейге жатпайтындықтан, ол өзіне қажетті тілдік құралдарды әр деңгейден алады. Морфологиядан грамматикалық категория бірліктерін, лексикадан дербес сөздерді, синтаксистен синтаксистік конструкцияларды алады. Және осы тіл деңгейлерінен алған тілдік құралдардың барлығының басын белгілі бір жұмсалымдық қызметтеріне қарай біріктіреді, яғни әйтеуір бір, кез келген тілдік құралды ала бермейді, қандай да бір семантикалық функция орындауға қажетті тілдік құралдар кешенін жасап, оларды сөйлеу ортасымен байланысты қарастырады. Сондықтан семантикалық категориялар **көпдеңгейлік категория** ретінде қаралады да, әр деңгей бірліктерін біріктіріп қарайтындықтан, оларға талдау жасау **жүйелі-үйлестіруші** әдіспен жүргізіледі. «Тұлғалық грамматика тіл деңгейлеріндегі категорияларды өз алдына бөлек-бөлек, бір-біріне байланыссыз қарастырса, жұмсалымды грамматика олардың басын бір ұғымдық (семантикалық) категорияға біріктіре сипаттайды» [2, 86 б.]. Олай болса, грамматикалық категорияларды деңгейлік категория, семантикалық категорияларды көпдеңгейлі немесе деңгейаралық категория деп танимыз.

Алтыншыдан, грамматикалық категориялар тілде тұрақты қалыптасқан **таза тілдік категория** болса, семантикалық категориялар **ойлау категорияларымен бірлікте** сипатталады. Тілден тыс ақиқат дүниемен тікелей байланыста тұрады. Бұл семантикалық категориялардың ұғымдық категориялардың тілдегі көрінісі екендігімен түсіндіріледі.

Жетіншіден, грамматикалық категориялардың семантикалық әлеуеті (мағына беру мүмкіндігі) тар, шектеулі де, семантикалық категориялардың семантикалық әлеуеті кең, ауқымды әрі шексіз болып келеді. Сөйлеу жағдаяттарына қарай олардың мағына білдіру мүмкіндігі арта береді, әрі өзгеріп отырады. Мысалы, тілдік жүйеде *-ды*, *-ді* қосымшасы іс-әрекеттің жақын арада болып өткендігін білдіріп, жедел өткен шақ формасы деп аталады. Осы сияқты тіл жүйесіндегі кез келген грамматикалық категория мүшесі белгілі бір (өзіне таңылған) мағынаны ғана білдіріп тұрады. Бұл жерде айта кету керек, жекелеген тілдік тұлғалар тіл жүйесінде мағына білдіру жағынан тұйықталғанмен, ол тіл бірліктерінің өзі сөйлеу категорияларымен байланыса отырып, көп мағына білдіру мүмкіндігіне ие болуы мүмкін. Мұндайда талдау жеке формалардың мағыналық мүмкіндігін анықтаумен байланысты жасалады да, формадан мағынаға қарайғы талдайтын функционалды бағыт ұстанылады. Функционалды грамматика мамандарының айтуынша, «тілдік семантикалық категориялар деңгейлік грамматикалық категорияларға қарағанда кең көлемді болады. Мысалы, грамматикалық шақ категориясы морфология деңгейінің категориясы ретінде мағына жағынан да, сол мағынаның берілу тәсілдері жағынан да жалпы тілдік темпоралдық категориядан тарлау» [2, 120 б.].

Қорыта келгенде, грамматикалық категория дегеніміз тек грамматикалық мағыналар жиынтығы ғана емес, сол тектес, мәндес, әрі бір-біріне қарама-қайшы грамматикалық мағыналарды білдіретін, парадигмалық сипаттағы

грамматикалық тұлғалар жүйесі болса, семантикалық категория - белгілі бір (ұғымдық) категорияны, мағынаны беруге жұмсалатын лексикалық және грамматикалық тілдік құралдардың топтамасы.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Исаев С. Қазіргі қазақ тіліндегі сөздердің грамматикалық сипаты. – Алматы, Рауан, 1998. – 304б.
2. Қазақ грамматикасының өзекті мәселелері. – Алматы, «Кие» лингвоелтану инновациялық орталығы, 2007. – 481б.

Ғылыми жетекші: ф.ғ.к., аға оқытушы Қоқанова Ж.А.

**АБАЙ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ФИЛОЛОГИЯСЫНЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ
(Қ.Жұбановтың «Абай-қазақ әдебиетінің классигі» мақаласы негізінде)**

Қайрат А.А.

asaugairat@mail.ru

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Қ.Жұбанов Абай поэзиясын талдау кезінде зерттеуге аса машықтығын танытады. Оған мысал: «Абайда шағатайдың іші болып, сырты болмауы немесе сырты болып тұрып, іші болмауы мүмкін емес. Ондай диссонансты Абай гармониясы көтермейді», - дейді

Мақаланың ішкі мазмұнына келсек ғалым көбінесе тарихи салыстырмалы әдіс бойынша Абай ерекшелігін көрсетеді. Абайды өз заманында көршілес Түрікпен әдебиетінде Мағтұмқұли, Башқұртстанда Зәки Уәлиди мен Шайықзада Бабич, Татарстанда Чиһабудтин Мәржани, Қажом Насири, Қырымда Ысмайыл Гаспринский және Әзірбайжанда Ақмет Кемал, Сабрибей зада Налид, Хүсейн зада секілді әдебиеттің ірі өкілдерімен салыстырады. Шындыққа сүйене отырып шынайы дәлелдерді келтіре отырып олардың барлығы дерлік араб парсы әдебиетінің шылығында Абай олардан асып барып қазақ әдебиетін соны бір ағымға түсіргенін көрсетіп береді. Осылайша ғалым ақынымызды: « ұлт тіліне, әдебиетіне сіңірген еңбегін, ақындық күшін алғанда Абай бәрінен де озат шығады. Өйткені ол кезде таза халық тілімен жазып тұрып, ол жазғанын классик әдебиет үлгісімен шығарған ол елдерде адам болған жоқ,-» деп түйіндейді.

Қ.Жұбановтың Абайдағы шағатай әдебиетіне қатысты Абай мұны 13-19 жастарында ғана жалтыратып тағынып, сонан кейін тастап кеткен тәрізді деген сөзінен үлкен мағына көруімізге болады. «Жалтырату» сөзіне мән берсек адам қандай уақытта не нәрсені жалтыратады? Бұл жерде баланың айнаға, мысықтың жарық бір құбылыстарға қызыққаны сияқты, Абайда толық бір саналы түрде ашылмағанын және соңғы үшінші өлеңде мүлде шығайын деп тұрғанын ғалым жеткізеді. Әйтсе де, ғалым Абай шығармашылығының бұл кезеңін бір бөлек қарап біз таныған Абай арасындағы айырмашылық үлкен екенін шағатай әдебиеті мен Абай поэзиясы үш қайнаса сорпасы қосылмайтынын ашық анық

салыстырады Мақалада бұл кеңінен қамтылатын өзекті мәселеге айналып, «Абай және шағатай әдебиеті» деген тарауының басты әңгімесіне ұласады.

Тарауда а) алдымен жалпы шығыс әдебиеті мәселесі соның ішінде ортаазиялық түркілердің төл әдебиеті болып есептелетін шағатай әдебиетіне жататын жас Абайдың еліктеуден туған үш өлеңі («Иүзи рәушан, көзі гәуһар», «Фзули, Шәмси, Сәйхали», «Әлифби») талданады. Қ.Жұбанов пікірінше, бұл туындылар, ақынның «әлі шағатай өнеріне сын көзімен қарауға шамасы келмеген», «ақындық беті ашылмаған балаң кезі» өлеңдері үлгісі деп бағаланады. Алдыңғы екі өлеңінен «Әлифбиге» автордың көзқарасы бөлектеу. Мұны жазған кезде Абай шағатай дәстүрінен біртіндеп кетіп, «қазақтың өз үлгісіне қайта бейімделе бастаған кезі болу керек» деп түйеді. Кезекте ғалым шағатай жазбаларын тере бастайды: дуаналық, сұпылық, «менікілік», аяғын жалаушылық, бас бүгушілік, еңкейіп өлушілік, аяғынан сүю, дәрменсіздік, өлім мен тіршіліктің жігін жоғалтқандық, көнбістік, құлдық бұл ұғымдар шағатай әдебиетінің басты идеологиясы дей келіп, Абай ғашық болса саған құрбан мал мен бас десе де шалқайып өлуді, арадағы тепе-теңдікті сақтай отыра әр істің шешімін табуды қарады деген ой білдіреді. Абайды шағатай пікір бағытынан бөліп ала алғанымызбен поэтикалық техникасында әсері барын мойындайды. Ғалым ақын шығармаларын талдау нәтижесінде бұл қорытындыға келіп отыр мұндай ірілі-ұсағын бірдей шолып шығуда Абайдағы тұтастық түгелдік гармония оны шалағайлыққа жібермеген деп ақын өлеңдерінің теп-тегіс жұмыр келетіндігін ғылыми түрде дәлелдейді.

Ғалым шығармалар жиегінде ақынның қандай бағытта болсын мақалада шағатай әдебиетіне тиісті Абайдың үш өлеңіні хронологиялық тұрғыдан келтірілген. Олардың сыртқы формалық ішкі мағыналық ұқсастықтары немесе айырмашылықтары ғалым тарапынан алғашқы екі өлең бір жылда жазылғандығы себепті деп үшінші өлең едәуір шағатай әдебиетінен суынғандығын баян етеді. Осылайша ғалым зерттеулері үлкен ізденіс нәтижесінде туған болмысы бөлек мақала. Мақалада қаралатын мәселелерді минимальды түрде сабақтайтын болсақ, айтылатын мәселелер өте көп. Бірақ бұған дейінгі әдебиетші-ғалымдар Қ.Жұбановтың осы мақаласын барынша талдаған осы мақала арқылы тіл бөліміне бір қонақ болып тұрады. Негізгі мақсат ретінде Абай шығармаларын классикалық статусын тану деуге болады. Көреген ғалымымыз ақын біріншіден, мінсіздігімен екіншіден, сонылығымен үшіншіден, ғалымдығымен төртіншіден, қабілеттілігімен бәйгеден оза шапты десе болады. Оның сыртында профессор Қ. Жұбановтың да бұл мақала аясында оза шапқан тұстарын біраз тереңдетіп зерделей түссек...

Бір жағынан саясат үшін өз ұлы ақынын қияуға бар кейбір пәлсапашыларға арнайы жазған сияқты көрінеді. Ғалым ойының тұжырымдамасы іспетті: «Абайдың ақындығын, басқа қасиеттерін былай қойып, тек әдебиет тілімізді жасаудағы еңбегінің өзін ғана алсақ та, онда ақымыз кететін түр жоқ. Оның үстіне Абайдың ірі ақын болғанын, оның өлеңі бол, қара сөзі бол, бұрынғы халық ақындарынан да, шағатайшыл молда ақындарынан да озып шығып, соны жол салғанын ескерсек, Абай бейнелі ақын,

ол кезде, қазақта ғана емес, көрші елдерде де жарымағанын көру қиын емес,- » дейді.

Сондай-ақ ғалым Абайдағы дін ұстанымын Мәржаниға берген анықтамасында қыстыра кетеді: Мәржани – тозған ісләм іргесін ақыл кездемесімен жамамақ болған, схоластикаға қарсы шығып, енді ақылға бағындырып, мектепке дейінгі ғылымы мен орыс тілін енгізу қамында өткен, өзінше Қазанның Лютері еді. Дін жөнінде Абайдың ұстанған жолы да осы жол болатын. (Marcani - eski islam temelini akıl kumaşı ile yamamak isteyen, skolastikaya karşı çıkarak halkı akıla uydurarak, mektep'e kadar ilimi ve rus dilini yerleştirmek amacıyla yaşayan, kendisini Kazan'ın Luther'i tanıyan kişi idi. Din hakkında Abay'ın takip ettiği yol da bu oldu.) Осы жолы мақаланың жалғасында берілуге тиіс еді бірақ өкінішке орай бұл мақала жалғассыз қалды. Ұлы ақынды қазақ әдебиетінің классигіне жатқызуды дәлелдеуге тырысқан Қ.Жұбанов, әрине, классиктік мағынаның құрамына Абайдың ойшылдығын енгізетіні ақиқат. Өмірінің соңғы оншақты жылында Ақтөбе университетінде қызметте болып, әкесінің атындағы зертхананы басқарған Е.Қ.Жұбановтың айтуынша бұл аяқталмаған мақаланың соңғы екі тарауының бірі, Абайдың ойшылдығы мен дүниетанымына арналуға тиіс болған. Олай деуімізге негіз де жоқ емес, себебі, оның осы көлемді мақаласында оның ойшылдығы тек бірақ жерде ғана айтылады. Бұл мәселе туралы үлкен әңгімені арнайы тарауға қалдырған сияқты. Бірақ соның өзінде үлкен ғалым сыналап болса да бұл күрделі мәселе жөнінде сөз қозғамай кете алмаған. Оның қысқа да болса ауыз толтырып айтқаны: «Абай ойшыл ақын». Бұл тұжырым алдындағы Аханның пікіріне жақын, бірақ Қ.Жұбанов ақын өлеңінің түсінуге қиындығына акцент салмайды. Әңгіме негізінен өлеңдегі пікір тереңдігі мен ондағы сезімнің ойшылдығы, өлеңнің мазмұны мен түрінің қабысуы туралы болған-ды.

Ғалым қазіргі таңда Түркияда жақсы сипатта түркі халықтарын жақындастыру барысында айтылып жүрген Исмайл Гаспыралы жөнінде оның ұраны туралы былай дейді: *«Қырымда сол жылы Ресей пантюркизмінің атасы саналатын Ысмайл Гаспиринский «Тілде, істе, пікірде бірлік», «жоғалсын татаршылдық!» ұрандарын көтеріп «Тәржіман» газетіне шығарады. Оның «Тәржіманның» тілі біраз жеңілтіп алған Осман түрігінің тілі еді. Оның «Тілде бірлігінің астары» – бүкіл түрік-татар халықтарының ана тілін құртып, бәрінде Осман түріктерінің тіліне шоқындыруы еді.» (Kırimda o sene Rusya pantürkizminin atası İsmail Gaspıralı «dilde, işte, fikirde birlik», «yok olsun tatarcılık» gibi sloganların «Tercüman» gazetesinde çıkarıyordu. Tercümanın dili biraz hafifletilen Osmanlı türkçesi idi. Onun dilde birliğinin anlamı bütün türk-tatar halklarının ana dilini yok ederek, hepsini Osmanlı türkçesine vaftiz ettirmektir.)*, - деген тың пікірін білдіреді. Бұл қарама- қайшылықты пікірлер уақыт пен қоғам түсінігінің біршама басқа болғанын көрсетеді.

Мақала – қазақ филологиясында қосылған сындарлы еңбек болды. Ғалым Қ.Жұбановтың ғылыми мұралары барлық аспектілерінде де құнды, маңызды.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Жұбанов Қ. Абай – қазақ әдебиетінің классигі. // Абай тағылымы. – Алматы: «Жазушы», 1986. – 14-32 бб. .
2. Бораеш Б.Т. Абайтанудағы Алаш көсемдері мен Қ. Жұбановтың ой-пікірлестігі // Ш. Уәлиханов КМУ Хабаршысы.2 серия.-Көкшетау, 2018, 226-230 бб.
3. «Абай-қазақ әдебиетінің классигі» мақаласының түрікше аудармасы ұжымдық аударма- (Б.Қ.Мұратбек, Ө.Ф.Атеш, Қайрат А.А.). Ақтөбе, 2020 ж.
4. Қазақтың тұңғыш профессор-лингвисті Қ.Қ.Жұбановтың 120 жылдығы мен ғалым Е.Қ.Жұбановтың 90 жылдығына арналған «Жұбанов тағылымы» атты Х халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары.Ақтөбе, 25 қазан 2019 ж.
5. Түрікше-қазақша сөздік. А.Байниязов және авторлар бірлестігі. Анкара, 2019 ж.
6. Қазақша-түрікше сөздік. К.Коч және авторлар бірлестігі. Анкара, 2019 ж.

Ғылыми жетекшісі: ф.ғ.к., доцент Мұратбек Б.Қ.

ӘБІШ КЕКІЛБАЕВТІҢ “АҢЫЗДЫҢ АҚЫРЫ” ШЫҒАРМАСЫНДАҒЫ МҰНАРА МІНЕЗІНІҢ СУРЕТТЕЛУ ЕРЕКШЕЛІГІ

Қалқаман А.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Әбіш – өз оқырманын баурап алатын, ішкі ой-толғаныстарын көркем бейнелеп, жеткізетін қаламгер. Әр шығармасында үлкен шындық, астарлы ой жатады.

«Аңыздың ақыры» – аңыздың ізімен жазылған туынды. Бұл роман алғаш рет «Махаббат мұнарасы» деген атпен жарияланды. Жазушының тарихи тақырыпқа жазылған алғашқы романында романтикалық бейнелеу тәсілін аңғарамыз. Шығарманың басты кейіпкерлері әмірші, ханша және шебер. Оқиға осы кейіпкерлер төңірегінде өрбиді. «Аңыздың ақыры» романының лирикалық, романтикалық сипаты мол. Роман тарихи аңыз-әңгімеге құрылған. Жазушы аңыздық желіні жаңаша түсіндіріп, жаңғыртып, оқырманына дөп жеткізе білді.

“Соңғы айларының ішінде әбден иміп арып кетіпті. Өңі сұп-сұр. Терісінің бәрі сүйегімен сүйек боп қатып қалған. Тек екі көзі ғана тыным таппайды, неге түссе де, іші- бауырынан өткізіп ішіп-жеп қарайды. Ине жұтып қойғандай байыз таба алмай, аласұрып жүр”- деп, шебердің бойындағы шарпысқан ішкі сезім-күйлері мен жан дүниесіндегі толғанысы, ой арпалысы шеберлікпен суреттеледі. Шығармада Алмас ханның өмірінің соңғы айларында болған оқиға баяндалады. Хан кезекті жорығынан оралғанда, кіші ханшаның өзінің құрметіне салдырған биік мұнарасын алыстан көзі шалады. Мұнараны салушы жас шебер ханшаға ғашық болып, оған деген құмарлығы мен іңкәр сезімін, махаббатын өз өнері арқылы бейнелейді. Қызғанышы оянған Хан шебер мен ханшаға қаһарланып, жас жігіттің көзін ойып, тілін кесіп, қатал жазалайды. Бірақ Ханның бұған көңілі көншімейді. Ол сезім сергелдеңіне түсіп, жаны тыным таппайды. Өзінің өткен өмірін ой елегінен өткізіп, іштей ар талқысына, ой арпалысына түседі.

Романда мұнара – шебер махаббатының символындай. Шығармада мұнараның атқаратын қызметі ерекше. Ол үш кейіпкерді, ханды, ханшаны және шеберді өзара байланыстыратын, бір қазыққа байлайтын ортақ желі. Романдағы романтикалық сарын да осы мұнара бейнесімен байланысты. Ол жанданған кейіпке еніп, адам әрекетіне, адамға тән мінезге, қылыққа ие.

Күні кеше қара жерді ойып жіберетіндей тырп етпей табандап алған зілман, мұнара күннен күнге ажарланып барады. Анадайда міз бақпай қарап тұрған жұрт жаңа мұнараның шаһардағы басқа мұнараларға атымен ұқсамайтын ерекше бір сипатын көрер көзге көріп тұрып, бірақ оның сыры неде екенін біле алмай пұшайман болады.

Көк мұнара күн орынан ауған сайын әр алуан кейіпке көшіп құбылады да тұрады. Қараған жан соның бәріне қайран қалады. Бірақ оның сиқыры неде екенін біле алмайды.

Көк мұнара күн сайын қырық құбылады. Әуелі күні кеше қожырайып тұратын қып-қызыл тас діңгектің орнына аспанды тіреп тұрғандай жып-жылмағай, жіп-жіңішке көк сырық шыға келіп еді, енді ол бірте-бірте сөзбен айтып жеткізе алмас, тек көз ғана түгел түйсіне алатын сиқыр көрікке ие бопты. Ханым оны өзіне етене таныс бір нәрсеге ұқсататын тәрізді. Бірақ дәл неге ұқсайтынын есіне түсіре алмады. Көп ұзамай мұнараның әлдекімнің аспандата көтерген әсем білегіне келетінін байқады. Шебер бұның алыс жорықтағы хан иеге жер түбінен қол бұлғардай тағатсыз сағынышын тап басып, дәл бейнелегеніне қайран қалды.

Жанына жақындағанның ешқайсысына мейір танытпай, ту-ту алыстағы аяулысына күлімдей қарап, келе гөр, келе гөр деп жалбарынған аяулы ару, асыл жардай асқақ мұнара... Мұнараны салған шебер жас ханымның алыс жорықтағы жарына деген сағынышты махаббатын қалай дәл бейнелеген...

«Мұнара күніне бір мінез шығарады. Бір күні жас майсадай үлбіреп, жас сәбидей мөлдіреп тұрса, ертеңіне-ақ жан-жағына ойнақы нұр таратып, жайнақтап шыға келеді. Бірде терезенің алдынан ет жүрегінді елжіретіп, үн-түнсіз телміріп тұрып алса, артынша-ақ төбесімен көк тіреп аспандап шыға келеді». Мұнара бірде «күледі», бірде «мұнаяды», бірде «сұстанады», бірде «алыстан ым қаққандай» болса, бірде «жалбарынады». Шығарманы мұқият оқып шықсаңыз, мұнараның мұндай «мінезінің» сан қырына куә боласыз. Шығармада мұнара романтикалық бояумен бейнеленген. Оның қасиетін суреттеуде әсірелеу де басым. Мұнараға қараған жанның барлығы қайран қалады. Романда мұнараның қасиетін айқындауда «сиқыр» сөзі онымен жиі қатар айтылады. Мұнараның сиқыры – шебердің ханшаға деген махаббатын бейнелеуінде, тіпті сол махаббаттың өзіне айналуында.

Кейде анау тас мұнара мұның өзі сияктанып кетеді, оның бойында да көрер көзге құлпырып тұрғанмен, әлдебір қаяулы мұң бар, бұның көңіліндегідей ғұмыры тарамайтын, өзге түгілі өзіне де түсініксіз, іштей кеміріп жататын бұйығы іңкәр, именшек құштарлық бар. Батылсыз жандардың аузынан өмірі шықпай, жәудірей қараған жанарларында жартылай жас боп тұнып жататын тұп-тұнық, тұңғыық наз бар. Жоқ, мынау мұнара бұның өзі емес, әлдекімнің “апырай, ұқпағаның ба” деп жазғыра қараған жанары сияқты. Енді

аңғарды - баяғыда мұнара басында көрген шебердің көзінен де тап осындай әрі аянышты, әрі сүйкімді бір жұп-жұмсақ нұр көргендей болып еді ғой. Шебер сол өз жанарында тұнып тұрған тұңғық сезімді тас мұнараға айнытпай көшіріпті де қойыпты.

Романда оқиғаның хронологиялық тәртіппен дамуынан гөрі жеке тұлғаның рухани ішкі дамуына басты назар аударылған. Ханша мен шеберді қатаң жазалағанымен, хан олардың жүрегіне әмір ете алмайды. Өйткені байлық пен биліктен тыс, оларға бағынбайтын махаббат, сезім құдіреті бар. Нағыз өнер туындысына тән сұлулық пен нәзіктік тек шынайы махаббаттың әсерінен туындайды. Жазушы шығармалары астарлы романтикалық сарынға құрылады. Қаламгер қолтаңбасын айқындап тұратын өзіндік ерекшелігінің бар екендігі даусыз. Оның басқа қаламгерлерден ерекшелігі адам болмысына терең бойлап, адам табиғатының психологиясын зерттеп-зерделеуінде. Ә.Кекілбаев өз шығармашылығында адам табиғатында бар жақсылық пен жамандықтың, мейірімділік пен зұлымдықтың өзара қатынасы қандай, адам өмірінің мәні не, адам құдіреті неде деген сұрақтарға жауап іздейді. Әсіресе бұл өзекті мәселелер «Аңыздың ақыры» романында өзіндік көркемдік шешімін тапқан. Лиризм романда суреттелген оқиғаға эмоциялық бояу беріп, поэтикалық мазмұн дарытқан. Шығармада лирикалық бастау шығарманың құрылысы мен стилистикасында, кейіпкер психологиясын суреттеуде де қызмет етеді. Жазушы бар сөзін қайталау арқылы баяндау мәнеріне лирикалық реңк, айрықша романтикалық бояу берген.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Майтанов Б. Қазіргі қазақ прозасындағы модернистік жәнәпостмодернистік ағымдар. // «Қазақ әдебиеті» газеті, 2004. №43. – Б.8-9.
2. Исмакова А.С. Казахская художественная проза. Поэтика, жанр, стиль (начало XX века и современность). – Алматы: Ғылым, 1998. – 394 с.

Ғылыми жетекші: PhD, доцент Кушкимбаева А.С.

ЛАТЫН ӘЛІПБИІ МЕН ЕМЛЕСІ ТУРАЛЫ

Қаржаубаева Н.Е.

naz.erekshe@gmail.com

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Әліпби мен жазу – әрбір халықтың рухани құндылығы, оның мәдени өсуін, даму деңгейін көрсететін әлеуметтік мәні зор құбылыс. Қазіргі таңда елімізде қазақ жазуын латын графикасына көшіру бағытында маңызды шаралар жүзеге асырылып жатыр [1.5]. Латын әліпбиінің артықшылықтарын түсіндіруден басталған алғашқы қадамдар қазіргі кезде латын негізді жаңа әліпбиді қабылдау, жазу емлесін дайындау сияқты толып жатқан мәселелермен байланысты қарастырылып жатыр. Латын әліпбиінің оқу-білім саласынан бастап, қоғамдық өмірдің барлық саласына енуі үшін кезең-

кезеңмен атқарылатын шаралар да жоспарланып жатыр. Жаңа әліпбидің жаңа нұсқаларын қайта-қайта халыққа таныстырып, оны жұртшылықтың талқылауына ұсынып, жаңа әліпбиді халықтың өзі таңдауына жағдай жасалып отыр. Сондықтан осыған дейін әліпбидің диграф, апостроф, акут арқылы жасалған нұсқаларымен танысып, оны ел ішінде талқылап келеміз. Әліпби жасауға қойылған талап - классикалық латын әліпбиіндегі 26 әріптен ауытқымау. Бұл дұрыс талап, себебі тілдің дыбысталу, сөйлеу жағына ғана қарап қоймай, оның жазу жағынан да оңтайлы болуын қамтамасыз ету керек. Әліпби жасаудың қиыншылықтары да осында жатыр.

Қазіргі кезде жұртшылық соңғы бекітілген әліпбиді басшылыққа алып, жазуға үйреніп жатыр [2]. Бұл әліпбиде латын әріптерін барынша қазақ тілі дыбыстарына сәйкес таңбалауға, қазақ тілінің үндесім талаптарына бейімдеуге, «бір әріп – бір дыбыс» ұстанымын сақтауға назар аударылған. Әліпбидің бұл нұсқасының ерекшелігі - акутта әріпүсті бір нокат алынуы. Әріпүсті нокат жазуға, қабылданымға оңтайлы екені байқалады. Ал түрік жазуында әріп үстінде қос нокат тұрады. Бұл жазу барысында нокаттың бірі көрінбей қалса да, екіншісі көрінетіндіктен түрік ағайындар жазуының бір жетістігі деуге болады. Әліпбиімізге 34 дыбыс алынып, олар 32 әріппен таңбаланған. Оның ішінде қазақ тілі дыбыс жүйесіндегі 28 фонема (9 дауысты, 19 дауыссыз) және кірме сөздердегі 6 фонема (и, в, ф, h, x, ч) бар. Әліпбиде Hh-[x], [h] және I-[и], [й] болып, бір әріппен екі дыбысты таңбалап тұрған екі әріп бар. Тіліміздегі 6 дыбыс (ә, ө, ү, ғ, ң, у) әріпүсті нокат арқылы, екі дыбыс қос әріппен (диграф) таңбаланған (Ch- [Ч], Sh-[Ш]). Қос әріппен берілген «pasha» сияқты сөздерді «пасха», «паша», «паша» деп үш түрлі оқуға жол беретін sh(ш) диграфын сөз ішінде дәл тану да оңай бола бермейді. Әліпбиде I-[и], [й] таңбасы үстінде нүктесі жоқ екен. Сонда әліпбиде 10-11 қатарда тұрған «і» және «и, й» әріптері ұқсас таңбаланған деуге болады. Бұл жағдай да жазуда қосымша қиындық келтіреді. Сонымен бірге кейбір халықаралық сөздерді жазуымыз үшін әліпбиімізде қазіргі ағылшын әліпбиіндегі әріптерді, шама келгенше, түгел қамту керек деген де пікірлер бар. Осы кезге дейін латыннегізді әліпбидің үш нұсқасы жарияланып, олар кең талқыланып еді. Дегенмен, мамандардың айтуынша, әліпбиіміздің әлі де жетілдіре түсетін тұстары бар, әуелі әліпбиді дұрыстап, содан кейін барып емлені дұрыстау керек екен.

Бұрын таныстырылған әліпбилерді талдау қорытындысында айтылған ескертпелерді негізге ала отырып, жақында тағы да әліпбидің акут және умлаут арқылы берілген екі жаңа нұсқасы ұсынылды. Бұл нұсқада «Ш» дыбысын таңбалауға алынған /sh/ қосар әрпі екі түрлі оқылып, шатасу тудыратыны ескерілді. «Ч» дыбысы қазақ тілінің төл сөздерінде кездеспейді, сондықтан оны әліпбиден алып тастау ұсынылған.

Бұрынғы әліпбиімізде 42 әріп болса, енді қазақ тілінде жоқ «ё, ю, я, в, ф, х, ч, ц, ь, ъ» әріптері әліпбиімізден шығарылды. Сөйтіп тіліміздің ерекшелігіне сай емес, жат дыбыс тіркестері тілімізді шұбарлап, ұлттық бояуы мен өзіндік реңіне әсер етуін тоқтатады. Емледе қазақ жазуындағы ұу/уу, ый/ій қосар әріптерді бұрынғыдай бір ғана «у» мен «и» таңбалары арқылы жазу

ұсынылғанған. Бұлай таңбалау жазуда әріп үнемділігіне де пайдалы болғандығы айтылып келеді. Бұл әріптердің жазылуы туралы пікірталас А.Байтұрсынов, Қ.Жұбанов кезеңінен басталған болатын. А.Байтұрсынов бұл дыбыстардың «ұзын естілетін», «қысқа естілетін» жағдайы туралы айтып кеткен болатын.

Қазақ тілі емлесінің ережесінде кейбір кирилл әріптері мен шеттілдік сөздердің емлесі бұрынғы жазуымыздан өзгеше екеніне назар аудару керек. Бұрын шеттілдік сөздер өзгеріссіз жазылып келсе, енді қазақ әліпбиіне икемделіп жазылады:

«Ё» әрпі «ó» әрпімен таңбаланады. Оларға қосымша соңғы буынның үндесіміне сәйкес жалғанады: манёвр-манөвр (manóvr), оған қосымшалар (-diń, -i, -ge, -ler) деп, бруселёз-бруселөз (brýseló z), ал оған қосымша (-diń, -i, -ge, -der)деп, актёр-актөр (aktór), ал оған қосымша (-diń, -i, -ge, -ler) деп, амёба-амөба (amóba), ал оған қосымша (-nyń, -ny, -ǵa, -lar) деп, дирижёр-дирижөр (dirijór), ал оған қосымша (-diń, -i, -ge, -ler) деп, режисёр-режисөр (rejísór), ал оған қосымша (-diń, -i, -ge, -ler)деп жалғанады [3.25].

«Ц» әрпі және «сц» әріп тіркесі «s» әрпі арқылы жазылады: сирк-sirk, сифр-sifr, цилиндр-silindr, циркул-sirkýl; сенари-senarı, сиофит-siofit, плебисит-plebisit. Ал Қатар келген «ц» әрпі «ts» тіркесі арқылы таңбаланады: питса-pitsa, Нитса-Nitsa[3.25]. «Щ» әрпі төл сөздерде «shsh» әріп тіркесімен, ал шеттілдік сөздерде «sh» әрпімен таңбаланады: асшшы-ashshy, тұшшы-tushshy, кешше-keshshe; училище-ýchilishe, прапоршик-praporshik[3.25].

«Э» әрпі «е» әрпімен жазылады: элемент-element, елеватор-elevator, епопеиа-ерореиа, коефисент-koefisent. Ал «-оэ» әріп тіркесімен аяқталатын сөзде «э» әрпінің орнына «и» жазылады: алой-aloi, каной-kanoi[4.25]. «Ю» әрпі төл сөздерде, сонымен бірге шеттілдік сөздерде сөз басында және дауысты дыбыстан кейін «iу» әріп тіркесімен: aiу, oiу; Iýpiter, Iýgmala; kaiýta, ал дауыссыз дыбыстан, айыру белгісі (ъ) мен жіңішкелік белгісінен (ь) кейін «ú» әрпімен таңбаланады: parashút, lúks, konúktivit. Қосымша соңғы буынның үндесіміне сәйкес жалғанады. Ал «и» (i) әрпінен кейін тұрған «ю» орнына «ý» жазылады: qiу, kiу, diу[3.25]. Демек, «ю» әрпі үш түрлі жазылады екен: 1). төл сөздерде, сонымен бірге шеттілдік сөздерде сөз басында және дауысты дыбыстан кейін «iу» әріп тіркесімен(аю-айу, ою-ойу, Юрмала-Иурмала) жазылады. 2). Дауыссыз дыбыстан, айыру белгісі (ъ) мен жіңішкелік белгісінен (ь) кейін «ú» әрпімен (парашют-парашүт, абсолют-абсолүт, бюллетень-бүлетен, сюжет-сүжет) таңбаланады. 3). «и» (i) әрпінен кейін тұрған «ю» орнына «ý» жазылады: қию-қиу, кию-киу.

«Я» әрпі төл сөздерде, сонымен бірге шеттілдік сөздерде сөз басында, дауысты дыбыстан кейін, айыру белгісі (ъ) мен жіңішкелік белгісінен (ь) кейін «ia» әріп тіркесі арқылы: iaǵni, qoiia; Ialta; soia, ideia; giperiadro, súbiadro; aliens, koniak, ал дауыссыз дыбыстан кейін á арқылы таңбаланады: akýmýlá tor, mýláj, zará d, kalkýlá tor. Қосымша соңғы буынның үндесіміне сәйкес жалғанады. Ал и (i) әрпінен кейін тұрған я-ның орнына а жазылады: qiaг, sia, Túrkia, jaria[3.26].

Ал жіңішкелік белгісі (ь) бар сөздерді де енді қалай жазудың жолдары көрсетіліп отыр. Жіңішкелік белгісі (ь) бар буынға жіңішке дауыстылардың

әрпі жазылады, қосымшалар түбірдің соңғы буынына үндесіп жалғанады да, жазуда жіңішкелік белгі ескерілмейді. Мысалы, «ансамбль –ансәмбл, альманах-әлманах» деп жіңішкелік белгі ескерілмей оны «ә» дыбысымен айтамыз. Сөз соңындағы қайталанған қосар әріптің біреуі, сөз ортасындағы қайталама «сс, мм, лл, тт, фф, нн, бб, рр, пп, гг, дд, кк, уу» дыбыстарын білдіретін әріптердің бірі түсіріліп жазылады деген ереже бар. Осы ережеге сәйкес «класс», «металл», «программа», «комиссар», «грамматика», т.б. осы сияқты сөздердегі бірдей екі қайталама дауыссыз дыбыстардың біреуін ғана жазамыз[3.28].

Жаңа емледе жалқы есімдердің жазылуында бұрынғы заңдылықтардан өзгешелік көп емес. Кісі аттары бұрынғыша бас әріппен жазылады. Кісі есімдеріне және -ов, -ев жұрнағымен аяқталған кісінің тегіне қосымша түбір сөздің соңғы буынына сәйкес үндесіп жалғанады. Кісі есімдері сыңарларының жігіндегі дыбыстар ауызша айтылуына сай жазылады. Араб, парсы тілінен енген кісі есімдері қазақ тілінің дыбыстық заңдылығына сәйкес жазылады: Ысқақ, Ырысжан, Ырысалды, Ысмайыл немесе Сымайыл, Мұхамбет, Ибрагим, Ыбырайым, Бәтима, Қасен, Құсайын, Қадиша, Разул, Әбдіқадір, Әлбейбарыс[3.20].

Қорыта айтқанда, қазіргі қоғамымызда латын әріптерін танымайтын адам жоқ. Сонымен бірге емле ережелерінің түп негізі сақталған. Сондықтан латын графикасындағы әліпби мен жазуымыз қазақ тілінің болашағына, дамуына даңғыл жол ашады деп есептейміз.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Садуақас Н.А. Латын графикасына көшу: қазақ тілі әліпбиі мен емлесі (ғылыми-танымдық еңбек). – Ақтөбе: Қ.Жұбанов ат. Ақтөбе ӨМУ «Жұбанов университеті» баспа бөлімі, 2018.- 80 б.
2. «Қазақ тілі әліпбиін кириллицадан латын графикасына көшіру туралы» ҚР Президентінің 2017 жылғы 26 қазандағы №569 Жарлығына өзгеріс енгізу туралы. №637 Жарлығы. 19.01.2018 ж. Астана, Ақорда.
3. Жаңа әліпби негізіндегі қазақ тілі емлесінің ережелері.(Жобасы). - Астана, Тіл-орталық. 27.09.2018 ж.

Ғылыми жетекшісі: ф.ғ.к., доцент Садуақас Н.А.

СЫН ТҰРҒЫСЫНАН ОЙЛАУДЫ ДАМУ ТҰРАҚТАНДЫРУ

Қожабайқызы С.

kozhabakzy@mail.ru

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Сабақ бойына оқушылардың сабаққа ынтасын ұстап тұру үшін ойлаудың белсенді және қызықты әрекетін ұйымдастыру қажет. Біздің бақылауымыз бойынша, ойға қозғау салынбай басталған сабақ қандай да бір керемет әдіс – тәсілмен өткізілсе де, сәтсіз болып шығады. Оның сабаққа бар күшін

қаншалықты салатыны осы анықталған жағдайдағы көңіл – күйіне тәуелді. Сондықтан бүкіл сабақ процесі оқушының білімге ішкі қызығушылығын, ой еңбегін ширатуға құрылғаны аса маңызды. Өз тәжірибемізден түйгеніміз, егер оның жанына жақын, жағымды оқу болса, ал білім процесіндегі педагогикалық қарым – қатынас сенімді, жан толғанысы мен эмпатияны күшейтуге құрылса, оқушының дамуы қарқынды және нәтижелі болмақ [1].

Бұның бәрі бізді алынған білімді ішкі ой қозғау мен қуанышты процеске айналдыруымызға мүмкіндік береді, нәтижесінде педагогикалық процестегі сапалы білім алуға әкеледі.

Олай болса, оқушылардың табысты білімінің кепілі – бұл білім мотивациясымен таным белсенділігінің тұрақты болуы.

Бір – бірімен тіл табыса білу, пікір талас жүргізу әр оқушының бүкіл ұжымдасып ақиқатты іздеу арқылы кез келген қиындықты бірігіп бастан кешіруіне мүмкіндік береді. Диалог барысында оқушылар өз жұмыстарында келесі ережелерді қолдануы керек:

- 1 – ереже: қойылған сұраққа жауап беру;
- 2 – ереже: әр кім өз болжамын айтуға құқылы;
- 3 – ереже: әр кім өзгенің болжамын қолдауға құқылы;
- 4 – ереже: әр кім өзгенің болжамына сын айтуға құқылы.

Бұл әдісті қолданудың тиімділігі оқыту оқушының өзінен шығады, ал мұғалім ұжымдық ізденіске бағыт береді, қажетті ойды белгілеп алады және оларды қорытуға әкеледі. Жақсы оқитындар да, нашар оқитындар да жауап береді. Оқушылар жауап беруде қателесуден қорықпады, оларға қашан да сыныптастары көмекке келе біледі және олар біріге дұрыс шешім қабылдайды. Жұмыста ең бастысы – тіл табыса білу, баланың ойына еркіндік беру, әрқайсысын тыңдап, қажет жерінде өзіне білдірмей оң бағыт беріп жіберу.

Қойылған сұраққа жауап дайын. Әр оқушы жолдасының жауабына сүйене отырып, шешімді алға жылжыту арқасында табысқа жетеді. Балалардың жауабына дайын қорытындыны, ережені қосудың қажеті жоқ. Ортақ күш сала отырып, оқушылар оған өздері де жетеді:

Пікірталастың нәтижелі жақтарын айтайық:

- оқушылар таным әрекетіне белсене қатысады, пікірталасқа қатысуға үйренеді, сұрақты нақты қойып, ойын ашық айтуға, өз пікірін қорғауға, өзге көзқарастарды тыңдауға дағдыланады;

- өзара бірлесу әрекеті процесінде оқушылар бір – бірін тани түседі, әрқайсысы бір – бірінен түсінік алуға мүмкіндік алады және әдеттегідей толық ақпарат ала алады;

- оқушылар топта мұғаліммен көшбасшы болу құқығын бөлісе алады және өзін жауапты сезінеді;

- талқыланған сұрақты бірлесе ойласып, бір – бірімен дауласып ақиқатқа бірге жетеді.

Біздің ойымызша, оқушыларды қарым – қатынастың әр түрлі формасымен оқыту аса маңызды міндет болып саналады. Аталған міндетті жүзеге асыру үшін *топтық оқыту әдісі* өте тиімді. 5,6 сыныптарда *жұптық жұмыс* жасау тиімді. Жұптық жұмысты тұлғааралық қатынастың бастапқы сатысын

қалыптастыру ретінде қарастырамыз. Көптеген оқушылар оқу жылының басында:

- бірлесе әрекет етуді білмейді;
- топта жұмыс жасауға дайын емес;
- бір – бірін нашар біледі;
- таныстығы аз қатарластарымен тіл табыса алмайды, олармен бірлесе

жұмыс жасаудан қашқақтайды.

Іскерлік тұлғааралық қарым – қатынасты қалыптастыру мақсатында жұптық жұмысты ұйымдастыру оқу процесінің ыңғайлы түрі.

Жұптық жұмыс оқушыларда ортақ мақсатқа жету әрекетін қалыптастырады, міндеттерді бөлісіп, ұсынған мақсатта жетістікке жетудің тәсілдерін келіседі; өз әрекетін серіктесінің әрекетімен сәйкестендіре отырып, түйгеніміз, бір жұптар жұмыс тәртібін бірден келісіп, бөлісіп тапсырманы толық орындаған, ал кейбір топтар ондай деңгейге жете алмаған. Бірлесіп жұмыс жасау процесін балалар жеке жұмыспен ауыстырып алған. Оқушылардың ортақ мақсатқа бірігіп, жұмыс жасауға дайын болмауы іскерлік тұлғааралық қарым – қатынастың қалыптасуына бөгет болады. Олардың қатынасы тек қана тұлғалық болып қаланады да, еркін қарым – қатынас аймағына шыға алмай қалады [2].

Аталған бақылауға сүйене отырып, біз іскерлік тұлғааралық қарым – қатынаста жеке тұлғаның ісін дамытуды есепке ала оқыту процесін ұйымдастырдық. Осы ұстаныммен оқушылардың ортақ әрекетін жоспарлауға үйретеміз, тапсырманы орындаудың әдіс – тәсілдері келісіледі, өз әрекетінің серіктесінің әрекетіне сәйкестендіреді, қызметтің мақсаты мен нәтижесін салыстыруға қатысады. Бұл бірге қызмет етудің мотивациясын қозғаудың шарттары, оның ұнамды жақтары.

Бесінші сыныптан бастап, оқушылардың *топтық қарым – қатынасты* қалыптастырған жоқ. Топта жұмысты ұйымдастыру барысында бірнеше шартты есте ұстаған жөн:

1. Топ анық және нақты тұжырымдалған тапсырма нәтижесі толық берілгені күйінде алуы керек.
2. Тапсырма оқулық күйінде берілуі керек, қосымша анықтама әдібиетімен қамтамасыз етілуі керек.
3. Алдын ала топтың *жауап үлгісі* беріледі: сұраққа ауызша немесе жазбаша жауап, кесте толтыру, т.б.

Бірге берілген тапсырмаларды орындай отырып, олар *бірлесе шығармашылықпен еңбек* етеді. Әр оқушы өзінде бар білімін ортаға салады. Білім, ой алмасу жүріп отырады. Психологиялық атмосфера ауысады. Топта тіпті «артта қалған» оқушылар да қысылмайды, әсіресе тапсырманың шешімін табуға, талқылауға белсене араласуды. Ұжымдық талқылау барысында оқушылар орта мәдениетін, бір – бірін тындай білуге үйренеді. Әрбір жаңа оқу тапсырмасын орындай отырып, олар таным ізденісін жүзеге асырады. Олар өзіндік таным тұжырымдамасын түйіндейді. Сонымен топтар жұмыс жасауда. Бізде бүкіл сыныппен емес, 4 – 6 адамнан тұратын топтармен жұмыс жасау мүмкіндігі туады, бұл әлдеқайда тиімді. Оқушылардың өз жұмыстарын

табысты жалғастырып кетуіне кейде бір – екі ауыз сөз айтса жетіп жатыр. Есіңізде болсын, бұл дайын жауап емес! Бір топтан келесі топқа барып, қайталанбас шешімдерін мадақтауға, біреулерін ойының шабандығы үшін ұрысып алуға, енді біреулерін сабаққа араласпайғ үндемей отырғаны үшін ескерту айтуға мүмкіндік туады. Ең бастысы, оқушылар өз бетінше білім алу – қызық әрі қажет екенін түсінуі керек. Аталған шығармашылық жұмыс сабақта оқушылардың таным белсенділігін арттыруда үлкен роль атқаратынына көзімізді жеткізді. Мектеп оқушыларын оқытудағы жетістік – олардың білімге қызығушылығы мен таным белсенділігінде тұрақтылықтың бар болуы. Қызығушылықты ояту бірінші кезекте, оқылып жатқан мәліметті терең меңгеруді жүзеге асырады. Оқытудың нәтижесі ұсынылған оқыту үлгісінің тиімділігін дәлелдейді. Оқушының қабілеті мен мүмкіндігін есепке алып қана қоймай, олардың тұлғалық дамуын да жүзеге асырады [3].

Жүргізілген зерттеулер біздің ұсынған гипотезамызды нақтылайды деп есептейміз: сыни тұрғыдан ойлауды дамыту технологиясының әдістерін қолдану таным белсенділігі қызметін арттыруға мүмкіндік береді. Шағын топтарда оқушылар өз көзқарастарын білдіруге үйренеді, өзгелердің пікіріне құрметпен қарайды, егер жолдасының пікірі ақиқатқа жақын болса, өз көзқарасын соның пікіріне бағындыруға тырысады (сындарлы құзіреттілік). Ойын оқушының таным әрекетін сақтайды да, білім алудағы күрделі процесті жеңілдетеді. Ойында балалар өздерін еркін сезінеді, ойын дамытады, назары мен таным қызметі белсендіріледі (тұлғалық құзіреттілігі).

Сындарлы диалогтың шарты қасындағы көршісімен сыйластықта болу. Оны тыңдай және ести білу, сұрақтар қою және өзінің жеке пікірін айту, дәлел келтіріп, оны сенімді пайдалана білу. Біздің зерттеуіміздің қорытындысы оқушының тұлғалық дамуы оның сыртқы кейпіне қарап бағалаудан бас тартқанда, эмпатикалық терең түсінгенде, тұлғаның жеке белсенділігіне сүйене сәтсіздікке тап болғанды аса сақ, өз бетінше әрекет етуі табысты жүзеге асады. Сыни тұрғыдан ойлауды дамыту технологиясы сабақта қолдану қажет, олар мәліметтерді түсінікті, қызықты, ашық және бейнелі түрде, білімді өте жоғары деңгейде меңгертуге, танымдық қызығушылығын арттыруға, сындарлы, тұлғалық, әлеуметтік, зияткерлік құзіреттіліктерін қалыптастыруға мүмкіндік береді. Қазіргі кездегі мамандық атаулының барлығы бейімділікті, ептілікті, шапшаңдықты, ерекше ой қызметін, мол шығармашылық мүмкіндікті, өзін қоршаған түрлі жағдайларға тез икемделіп қана қоймай, оларды керекті бағытына шығармашылықпен бұра білу қабілеттілігін қажет етеді [9]. Сондықтан психологтардың өзі тұлға қалыптастырудың қажеттілігін тұтас бір кешенді қасиеттерімен байланыстырады. Қазақ тілі сабақтарында сын тұрғысынан ойлау технологиясы тіл дамыту мен қатар тұлға қалыптастыруда маңызы зор екендігі тәжірибе негізінде дәлелденуде. Сын тұрғысынан ойлау технологиясы – ойлаумен ұштастыра білім алуды бағыттайтын оқыту технологиясы.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Аханова Б. Шығармашылық тұлға қалыптастыру// Сыныптағы тәрбие. – №1. – 19-22 б.

2. Жеке тұлғаға бағытталған сабаққа қойылатын талаптар// Қазақстан тарихы әдістемелік журнал. – 2008.18 – 24 б.
3. Шликенен Т.Н. Метод проектов как одно из условий повышения мотивации обучения учащихся, 2007г.

Ғылыми жетекші: PhD, доцент Кушкимбаева А.С.

ЖАЗУШЫ Д.АМАНТАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ТІЛДІК ҚҰРАЛДАРДЫҢ СТИЛИСТИКАСЫ

Қуандықова А.Е.

kuandykova.a.99@mail.ru

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Көркем әдебиет стилистикасы тілдік құралдардың ерекше салада, жағдайдағы қолданысын: көркем шығармада сөз өнерін тудырушы және жалпы өнер құбылысы ретіндегі қолданысын, яғни көркем шығармадағы мақсатты қолданылуын, эстетикалық рангасын зерттейді. «Көркем әдебиет-сөз өнеріндегі» көркемдік модустары көркем мазмұнның (идеялық-сезімдік бағалаушы пафос түрлері мен автор эмоционалдығы типтері) тұлғалық жағын ғана емес, сонымен қатар, жағдаят, қаһарман типтеріне, оқырмандық қабылдау санасына (субъекті-объекті-адресат) да қолданылады [1,17].

Енді жазушы Д. Амантай шығармаларының көркемдікті қалыптастыру, белсенді стилистиканы қарасақ, ең алдымен, әріден алып қарағанда, көркемдіктің элегиялық модусты идиллиялықпен бірге жеке тірліктің ішкі оқшаулануын эстетикалық игерудің жемісі болып табылады. Кеңестік дәуірде, одан кейінгі кездері де көпке дейін осы элегиялық модустың орнына туындыдағы бастан дербес күй кешудегі көңіл жарасын онша ашпайтын жартыкеш термин «лиризм» қолданылып келді. Әлі де осы терминді оңды-солды қолданатын әдебиеттанушылар кезігіп тұрады. «Элегиялық модус» бұл уақыттан, не кеңістіктен аулақтанып, өзінің мұнды әлеміне бой жасырған шығармашылық адамы өзінің «қайғы әлемінде» дербес тіршілік кешуі. Бұл әдебиеттанудағы мәселе ұлттық ғалымдарымыз арасында енді-енді қолға алынып, әр қилы жапсарда қарастырылып жатыр. Біз тек соның кейбір тұстарына ғана тоқталдық, -деуге болады.

Ал, жазушы шығармасындағы көркемдіктің элегиялық модусы кейіпкердің, қаһарманның элегиялық «Мен» дегеніміз – дүниеден баз кешіп, бір сәттік өмірден түңілушіліктің көрініс беруі. «Дүние, әрине жетім. Тап өзің сияқты, оны Құдай тастап кетіпті, сені – сезім. Ештеңеге үміт артпайсың, ештеңенің мағынасы жоқ. Кезінде шуағын төгіп, нұрын құйған ақжарқын, шат кітаптар енді қазір суық, қағаз бетіне таңбаланған, білім шашқан туыс әріптер нақ осы сәт мүлдем жат. Ұйқы-тұйқы көңіліндегі наланды кім айтады, өзегінді шалған өрт, асылы, қайткенде сөнеді. Көкірегіңге жаныңды армандерітеді – дерт неден дауа табады, қандай шипа кеселден айықтырып, сырқатқа қарсы тұра алады, сауыққан ой қашантынымсыз, аласапыран жаныңа опа береді. Ішім

күйді, басым ауырды, балтырым сыздады. Қорғансыз бейбақ мұратынан адасты, тілеуі кеселді, амалы құрыды, өмірден күдерін үзді» («Ібіліспен сүйісу» әңгімесі, 276- бет)

Егер XV-XVII ғасырдың билері мен ақсақалдағы бас қосқан жерде «мынадай мәселе қараймын», «күн тәртібінде тұрған мәселелер» деп жатса, немесе бүгінгі жай кеңсе қызметкері, есепші-бухгалтер, студент бала күнделікті тұрмыста бұрынғы билерше мақалдап-мәтелдетіп, ұйқастырып, ырғаққа салып сөйлеп жатса, ол шындық болмас еді, шындыққа жанаспайтын көркемдік-идеялық құны да болмас еді. Сондықтан мұндай теорияны оқып білсін, білмесін, нағыз жазушы кейіпкерін өздері беріп тұрған образға сай сөйлетеді. Кейіпкер сөзі оның бейнесін жасауға тікелей қызмет ететін көркемдік тәсілдердің бірі болып саналады. Мысалы жазушының «*Тоты құс түсті көбелек*» романында қазіргі қоғамның шынайы сыртқы болмысынан бөлек, адамдардың кітап әлемінен кино әлеміне тереңдегені туралы пікірді де көреміз.

- Кино неге кітаптығыстыруыкерек? – дедім.
- Өйткені, келешегізор, өрісікең, қайраты мол.
- Кітапсызадамөмірсүре ала ма?
- Өмірсүреалады [2, 38 бет].

Шындығында қазір қоғамның кем-кетігін, айтылмай жатқан ойларды киномен көрсетуге әуеспіз. Бұл қаншалықты орынды әрі тиімді. Кино тілі бізге қалай жетуде? Ол кітаптың орнын ауыстыра ала ма? «Адам кемісін толтырып, олқысын жетілдіре алмайды. Қайдан адасып келгендерін жұмбақтаған да кітап, тірлік кешіп жатқандар мұратын түсіндіруге талпынып жүрген де кітап, даму жолы қайда апарып соғатынын айтпай қойған да кітап» - деп жазушы адамды рухани кемелдікке жеткізетін кітап екендігін кейіпкер сөзімен қадап жеткізе білген. Стилистикалық талдау барысында шығармадағы кейіпкер тілі мен кейіпкер сөзінің айрымын біліп –талдау жүргізген жөн [2,75]. Мұндағы«кейіпкертілі»және«автор тілі»дегеніміз шығарма композициясын құрайтын единицалар – кейіпкер сөзі және автор сөзі дегендерден бөлек дүниелер. Алғашқысы стильдік категориялар болса, соңғылары композициялық-синтаксистік, яғни тілдік категориялар. Соңғыларды бір-бірімен синтаксистік, яғни тілдік категориялар тұрғысынан қарастыру қажет болса, алдыңғыларын стильдік тұрғыдан талдау қажет. Шығарма авторы өзінің жазудағы стиліне сай кейіпкер тілін тандайды. Сөйлем құрау барысында сол тілге сай сөздің синтаксистік құрамы да қисынды болуы да маңызды. Біз қарастырып отырған шығармадан автор тілі дегеннен көрі, кейіпкер тілі, кейіпкер сөзі, кейіпкер образы деп алып қараған жөн болар. Себебі, жазушы Д. Амантай шығармалары бастық қаһарманның атынан баяндалады. Сол кейіпкер тілінен автордың бағытын көре аламыз. Сонымен қатар, жазушы шығармаларын автордың атынан баяндай отырып, басты кейіпкердің сыртқы бейнесін суреттеуден бұрын, кейіпкердің дүние, өмір туралы ойын, ақиқатқа негізделген. Құдай мен өлім жайлы философиялық көзқарастарын қарапайым тіл мен болса да, тың әрі өтімді жеткізе білгенін көреміз[2,100-101].Көбінесе диалог арқылы жеткізілген әңгімелерді оқи отырып, автор ешбір суреттеусіз, елестетусіз, бейнелемей, кейіпкерлердің образын іс-әрекеті арқылы ашуын

жазушының өзіндік бағыты десек болатындай. Осындағы «Тоты құс түсті көбелек» романдағы басты кейіпкерлер автордың өз заманындағы қатар құрбы-құрдастарының прототипі. Мұндағы бастық кейіпкер-қаһарман – Данай, шығарма авторы, яғни прототипі – Д. Амантай.

Диалог, монологтерді құруға келгенде, қаламгер шеберлігі мен қолтаңбасына қатысты және бір ерекшелігін атауға болады. *Кейіпкерді әр қилы сөйлете білу – көркем әдебиеттің бір шарты, көркемдікті құрайтын шарт. Кейіпкер сөзі – образды ашатын, шығарманы шындыққа жанастыратын құрал.* Шығарманы оқи отырып кейіпкер сөзінен қоғам тынысымен қатар басты қаһарманның ішкі күйін түсінуге болады. Бұны оқып отырған оқырманның өзі логикасы немесе ішкі сезімі арқылы санасына бейнелеп алатыны анық. Өйткені, кейіпкер тілін автор ерекше көркемдік кестесімен құрады және тіл өрнегін қалыптастырады.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Сыздықова Р. Сөз құдіреті. Көптомдық шығармалар жинағы. Алматы: «Ел-шежіре», 2014. – 296 бет.
2. Балақаев М, Томанов М, Жанпейісов Е, Манасбаев Б. Қазақ тілінің стилистикасы. Оқулық, 3-ші басылым. – Алматы: 2005ж. – 256 бет.
3. Дидар А. Махамбет философиясы: проза, философия, эсселер, өлеңдер, рецензиялар, сұхбаттар /Бес томдық шығармалар жинағы/. Екінші том. – Алматы, 2014 – 604 бет.
4. Тер-Минасова С.Г. РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ: Жаңа гуманитарлық білім. Қазақ тіліндегі 100 жаңа оқулық. Тіл және мәдениетаралық коммуникация. – Алматы: Ұлттық аударма бюросы, 2018 жыл – 320 бет.

Ғылыми жетекшісі: ф.ғ.к., доцент Мұратбек Б.Қ.

Ә.ТАРАЗИДЫҢ «МҰСТАФА ШОҚАЙ» РОМАНЫНДАҒЫ УАҚЫТ ЖӘНЕ КЕҢІСТІК

Мақсат А.М.

maksat_aru@mail.ru

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Тәуелсіздік тұсында жазылған қазақ тарихи романдарының ішінде азаттық, бостандық жолындағы күрескерлер мен ұлт тарихынан үлкен орын алған мемлекет және қоғам қайраткерлері туралы романдар жетерлік. Солардың бірі – Алаш қозғалысының белсенді мүшесі, Алаштың алдына қойған мақсат-міндеттерін жүзеге асырушылардың бірі ретінде тарих сахнасында қалған мемлекет және қоғам қайраткері Мұстафа Шоқай. Тек қана қазақ емес, түбі бір түркі халықтарының азаттығы, бостандығы жолындағы күрескердің өмір жолын арқау ететін көркем туындылар соңғы ширек ғасырда жазыла бастады. Бұл қатарда Ә.Таразидың «Мұстафа Шоқай» романын, Р.Отарбаевтың «Мұстафа Шоқай» пьесасы мен Қ.Бекмахановтың «Шерлі Түркістан» поэмасы мен «Мұстафа Шоқай» көркем фильмін атауға болады. Аталған көркем

шығармалардың барлығы да Мұстафа Шоқай өміріне арналғандықтан қаламгерлердің барлығы да тарихи шындықтан ұзап кетпегені байқалады. Олардың бас кейіпкері біреу болғанмен оқиғалар желісі түрліше. Бәріне де Мұстафа өмірінен үлкен орын алатын тарихи оқиғалар негіз болған. Мәселен, Ә.Тарази романында Мұстафаның қалыптасу, өсу кезеңін негізгі арқау етсе, Р.Отарбаев пьесасы отызыншы жылдардағы жаппай қудалау науқанынан толыққанды хабардар етеді. Романға Мұстафаның балалық шағы емес, оның саяси көзқарасының қалыптаса бастаған кезеңі негіз болған. Оның өмірбаянынан 1902-1910 жылдары Ташкенттегі ерлер гимназиясында оқығаны белгілі. Романға Мұстафаның Таскент (романда Таскент деп берілген) қаласындағы оқуын бітіріп жатқан кездегі оқиғалар топтастырылған. Роман оқиғасы ағасы Оспанның Санкт-Петербург қаласындағы Заң университетіне алып кетіп бара жатқанымен аяқталған.

Төрт тарауға негіз болған романның бірінші тарауы Александр Ивановичтің шым-шытырық түсінен басталады. Осы оқиғадан кейін Шыршық өзенінің салқын суына аяғын малып, терең ойғашомып отырған Мұстафаға тап боламыз. Жазушы осылайша уақыт пен кеңістікті тез құбылтып, оқырманын басқа уақытқа, өзге кеңістікке ала жөнеледі.

Мұстафаның 1902-1910 жылдары Ташкенттегі гимназияда оқығандығы оның өмірбаянынан белгілі болса, бұл оқиға уақыт жағынан оның сол гимназияны бітіретін жылдарынан хабар берсе, кеңістік жағынан Шыршық өзені қазіргі өзбекстанның астанасы Ташкент қаласының іргесінен өтеді.

Су жағалай майысып өскен келіншектал мен су бетіндегі масалар, су астындағы балықтар жайлы ойға батқан Мұстафа тіршілік жайлы философиялық ойға шомады. Қоңыз, маса, балық тәрізді тіршілік иелерінің бәрі өмір үшін күресуде. Мен ше? Мен олардың қасында адаммын ғой. Сонда мен не істеуім керек деген терең ойдың жетегіндегі Мұстафаның еліме, халқыма адал қызмет етсем деп армандауы – оның өз жасынан ерте есейгенін, өз замандастарынан оқ бойы озық екенін аңғартады.

Романда алғаш кездесетін кейіпкерлердің бірі – Абдолланың қызы Зухра болса, келесісі – Дорре мен Зеленский. Дорре – гимназияның бастығы, Зеленский – оқу ісі жөніндегі орынбасары. Бүгінгі салтанатты жиынға алтын мен күміс медальды бітірушілерге өзім тапсырамын деп келе жатқан Ұлы мәртебелі генерал губернатордың жиналған қала басшыларын, уезд бастықтарын, ата-аналар мен гимназия оқушыларын шыжыған ыстық күннің астында күттіріп қоюы, салтанатты жиынға Түркістан өлкесінің генерал-губернаторы Самосов мырзаның ерекше көңіл бөлуі, алтын медаль аламын деп дандайсып жүрген Лешаның күміс медаль алатынын білген кездегі әкешешесінің тас-талқан болып ашулануы, медаль тапсырылар сәттегі олардың тыжырынған келбеті, генерал мінген автомобилдің бір шақырымдай жерді жаяу кісінің аяғындай жылдамдықпен 15-20 минуттай жүруі, Таскент қаласында күннің арқан бойы көтерілмей жатып күйіп тұруы – бәрі де оқиға өтіп жатқан **уақыт пен кеңістікті әр қырынан** толықтыра түскен.

Бар салтанатымен басталған жиынның негізгі оқиғасы генерал губернатордың шалыс басқанымен әшкере болады. Бір күн бұрын алтын

медальді Мұстафаға береміз деп шешкен басшылардың қазақ баласына қимай отырғаны медаль емес, сол медаль арқылы берілетін құрмет пен қошемет еді. Өздері жаппай сауатсыз деп түсінген патшаның қол астындағы бұратана халық ішінен Мұстафа сынды қара домалақ, дембелше келген баланың ақ нәсілділерді басып озуы – олар үшін Еуропаны азиялықтардың бағындыруы іспетті еді. Алайда, өзіне берілген алтын медальдан бас тартып: – Мен, Вадим Чайкин, мұндай шешіммен келіспеймін!, – деп дау шығарған қызуқанды жігіттің: – Алтын медаль – Мұстафаға! – деп айқай салуы басшылар күтпеген оқиға еді. Медальдың Мұстафаға тиесілі екенін жиналған көптің алдында Вадимның жайып салуы – көпке топырақ шашуға болмайтындығына мысал. Вадим – Мұстафаның досы ғана емес, ол әділдікті, ақиқатты қолдаушы жан.

Жатақхананың бір бөлмесінде бірге тұратын Вадим Чайкин мен Мұстафаның бір-біріне бауыр басып, арасынан қыл өтпестей дос болып кетуі, бір-біріне деген адал та таза пейілдері романда көрініс табады. Мұстафаның саяси қайраткер ретінде шыңдала түсуіне себеп болған келесі оқиға – Петерборда оқып жүргенде өзбек, татар, башқұрт, қазақ жігіттерімен бірге саяси ұйымдарға қызмет етуі. Отаршыл империяның әміршіл жүйесіне бұғанасы қатпай жатып араласқан Мұстафаның түркілік одақ құру жөніндегі саяси көзқарасы осы жылдары беки түсті.

Жоғарыдағы оқиғадан кейін полковник Кобринмен қайта жолығамыз. Бұл кездесуге оңтайлы жер ретінде жазушы Самосовтың кабинетін алған. Шәкірттерден оңбай жеңіліс тапқан ұлы мәртебелі мырзаның енді олардан өш алуға бар ынта-шынтасымен кірісуі айтпаса да түсінікті. Кобриннің жинаған құжаттары тек Мұстафаның әулетіне ғана қатысты емес, сол өлкенің тарихынан да сыр суыртпақтайды. Қоңырат, үйсін руларының тарихы, Қаратауға қатысты деректер, тіпті Майлықожа туралы пікірлер, Түркістан өлкесінде шығатын газеттер туралы мәліметтер – бәрі де Мұстафаға өскен ортасының әсері болатындығын айғақтай түскен. Осы оқиғадан кейін Мұстафаның әрбір басқан қадамы аңдуда болды. Романның бірінші тарауы осылайша Мұстафаның соңына құпия полицияның түсуімен аяқталса, екінші тарауға Таскент қаласындағы түрлі оқиғалар негіз болған. Бұл тарау үш күн абақтыда отырып, қинау мен зорлаудың неше түрін көрген белгісіз кейіпкердің қала сыртындағы қоқыс тастайтын жерге апарып тасталғанымен, ажал тырнағынан аман қалғанымен басталады. Осы оқиғаның өзінен-ақ бұл қаладан да тыныштықтың кете бастағанын, құпия істердің көбейе бастағанын ұғынуға негіз бар. Төртінші тарауда сол оқиғалардың қорытындысына куәгер боламыз. Патша ағзам суретінің мешітке қойылуы, оның алдында 18 жастағы мұсылман жігіті Шүкірдің: «Жасасын ұлы мәртебелі патша ағзам!» деп ұрандап тұруы, елу-алпыс адам сиятын мешіттің ішкі фонын алып, сыртта жиналған мыңдаған халықты сол жерден көрсетуі, бұл суреттердің газетте басылып Санкт-Петербургқа жіберілуі, Вадим мен Мұстафаның осы құпиялардың сырын ашуы – бәрі де тыныш жатқан Таскентке төңкерістің келе жатқанының белгісі еді. Төртінші тарауда жастар арасындағы қақтығысқа қатысқаны үшін Вадим саяси қылмыскер ретінде абақтыға жабылса, оны іздеп барғаны үшін Мұстафаны да темір тордың аржағынан бір-ақ шығарады. Алайда Оспан ағасының іздеп

қалғанын білген Кобрин оларды байқамаған болып жылы жауып шығарады. Қол астындағы ұлттарға тізесін батырып отыру, олардың аяқ алысын бақылып, соңдарына адам салу – отаршыл империяның әккі саясатының бір көрінісі. Роман Вадимнің: – Звери, звери, звери! – деген сөзді үш рет қайталап, Мұстафаны құшақтап отырғанымен аяқталады. Вадимнің сөзі – шектен шыққан отаршылдыққа деген наразылықтың белгісі.

Роман соңында Таскенттен солтүстікке қарай бет алған Оспанның екі күймесі Вадим мен Мұстафаны оқуға алып шығады. Алайда, кетіп бара жатқанда тағы бір сұмдық оқиғаға кезігеміз. Әли деген кісінің қыстауына көз тіккен Пәнтелей, жерін бермегені үшін бес-алты үйлі жанды қырып салған оқиғасына тап боламыз. Төрт ұлы, екі қызды әке-шешесімен қосып атып кетуі – қазақ даласында болып жатқан содырлы сойқанның бір ғана көрінісі еді. XX ғасыр басында қазақ біткен өздерінің құт мекендерінен айырылып, тау-тасты сағалап, өлместің күйін кешкені тарихтан белгілі. Әміршіл империяның отаршылдық саясаты бұл кезде өз әмірін күллі қазақ даласына жүргізіп жатыр еді.

Болашақ қайраткердің шыңдала түсуі оның студенттік жылдардағы басынан кешкен оқиғалармен байланысты. Мұстафаның саяси көзқарасының беки түсуі Санкт-Петербург университетінің заң факультетінде оқығандығымен де байланысты екені рас. Кез келген мәселеде өзі пікірін ашық айтатын студенттің жоғары оқу орнынан жинаған білімі оның ғұмырына азық болды.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Тарази Ә. Шығармалары. ҮІ. Мұстафа Шоқай: роман. – Астана: Фолиант, 2013. – 424 б.
2. Бегманов Қ. Күреңбел: Өлеңдер, дастан, толғаулар. – Алматы: «Каратау КБ» ЖШС; Дәстүр., 2014. – 296 б.

Ғылыми жетекшісі: ф.ғ.к қауымд. проф. Балтымова М.Р.

АКАДЕМИЯЛЫҚ ТЕРМИНЖАСАМ ТҮСІНІГІ

Махамбетияров А.Қ.

m.askar_97@mail.ru

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Орыс тілінің қазіргі терминологиялық жүйесінде атап өтілген мақсатты номинативті әрекет, бұл оның маңызды сипаттамаларының бірі ретінде терминдік жүйенің қалыптасуының жасандылығын көрсетеді. Бұл терминологиялық ақпарат пен тиімді арнайы байланысты қамтамасыз ететін арнайы термин арасындағы оңтайлы сәйкестікке қол жеткізу үшін қажет. Әлемнің ақпараттық көрінісін жалпылау терминдік жүйенің маңызды әлеуметтік-коммуникативтік компоненті болып табылады. Терминологияны саналы түрде құру лингвистер үшін үнемі ғылыми ізденіс тақырыбы болып табылады.

Тілдік қысқарту тенденциясы лингвистикалық экономика принципіне қарсы келеді, оны алдымен зерттегендер И.А.Баудуин де Куртенай, П. Пасси, Г.Суит, О.Эсперсен, кейінірек А.Мартин, С.Балли, А.М.Пешковский, Э. Д. Поливанов, В.В. Борисов.

Жоғары білім терминологиясында синонимдік жұптардың болуы (мысалы, *студент - жоғары оқу орнының оқушысы, несие - сынақ бірлігі*) синонимдік қатарға немесе тірек сөздерді бір-бірінен ажыратуды қажет етеді. Бірақ көптеген терминдерді түсіну және аудару қиын, өйткені олардың анықтамасында сәйкессіздік бар және осы елдердегі білім беру жүйелеріндегі айырмашылықтар бар. Мерзім талаптарына барынша сәйкес келетін доминанттар: стилистикалық бейтараптық, қисындылық, нақтылық. Айта кету керек, бұл жерде тілдік экономика қағидасы да жүзеге асырылады: университеттің белгісі - бұл ең маңыздысы жоғары кәсіби оқу орны туралы ақпаратты берудің қысқаша әдісі.

Терминологиялық жүйелердің қалыптасуы сектораралық және жүйеаралық омонимия процестерімен де сипатталады. В.П.Даниленконың пікірі бойынша, салааралық омонимдер - бұл бір білім саласының терминдері, олар қайта қарастырылып, басқа ғылымның терминологиясына енген.

Жүйелік омонимия жалпы әдеби сөздерден құрылған және оларға қатысты омоним болып табылатын терминдерден тұрады [Даниленко 1977]. Терминологиядағы омонимияның мысалдары ретінде, *несие, модуль, өлшем, бағалау, беру, құзыреттілік, дисциплина, кредит, модуль, мера, оценка, транскрипция, transfer, competence, transcript, follow-up, mobility* келтіруге болады.

Терминдердің қалыптасу процесі көп қолданылатын сөздіктердегідей бірдей заңдылықтарға бағынады, дегенмен, сөзжасамдық процестердің барлығы терминді қалыптастыруда нәтижелі бола бермейді.

Қазіргі уақытта орыс тілінде терминдерді қалыптастырудың ең тиімді әдісі - **қарыз алу** (терминологиялық жүйелерді салыстыру кезінде сөзжасамның бұл әдісі қазіргі кезде қазақ тілінде болып жатқан үлкен өзгерістерге байланысты құрылымдағы ең маңызды және күрделі болып көрінеді). Ағылшын тілінде терминдерді қалыптастырудың ең тиімді әдістері - **конверсия, аббревиатура** және **блендинг**. Қазіргі терминологиялық білім беру жүйесінде белгілі бір - **англизация** деген түсіндіру бар

Терминологиялық жүйелерді қалыптастыру үшін танымдық тәсіл ең перспективалы болып табылады. Термин тұжырымдамасының өзегі - берілу тұрғысынан мүмкіндігінше өкілдік ететін оның семантикалық доминанттары терминнің мағынасы. Терминдердің тұжырымдамалары өз кезегінде ядролық және перифериялық болып қалыптасады. Ядролық тұжырымдамаларға сүйене отырып, терминдер арасындағы негізгі функционалды қатынастарды анықтайтын рамалық диаграмма құрылады.

Сонымен, терминологияның қалыптасуы жалпы әдеби тілге тән сол лингвистикалық процестермен байланысты.

Қарым-қатынас прагматикасы - терминдік жүйені қалыптастыратын факторлардың бірі. Терминдер тек жазбаша түрде ғана емес, сонымен қатар

ауызша сөйлеу барысында қолданылатындықтан, қарым-қатынас прагматикасы терминологияны қолданушылардың белгілі бір шеңберіне тікелей байланысты, сондықтан функционалды стиль мұнда жетекші рөл атқарады. Университет оқытушысы журналдарда ғылыми мақала жазуда, бірінші курс студенттері мен магистранттарға дәріс оқығанда, сонымен қатар ғылыми жетекші ретінде жұмыс жасайтын магистранттармен қарым-қатынас жасауда әртүрлі ғылыми стильдерді қолданады.

Б.Драйлер атап өткендей, тілдік құралдарды үнемдеу үшін қолданылатын ауызша және жазбаша тілдегі терминдердің қысқартылған нұсқалары да прагматикалық қатынастар терминологиялық жүйелердің қалыптасуында экстралингвистикалық факторларға жатқызылуы керек екендігінің дәлелі болып табылады [Dressler 2011]. Қысқартулардың мысалдары:

- Министерство образования и науки – МОН РК;
- государственный стандарт – госстандарт;
- высшее учебное заведение – вуз;
- научно-исследовательская работа студентов – НИРС;
- ҚР Ғылым және Білім министрлігі - ҚР ҒЖБМ
- Жоғарғы оқу орны - ЖОО
- Студенттің ғылыми зерттеу жұмысы – СҒЗЖ
- дополнительное профессиональное образование – ДПО;
- European Higher Education Area – EHEA;
- European Research Area – ERA;
- European Credit Transfer and Accumulation System – ECTS;
- European Network for Quality Assurance in Higher Education – ENQA;
- Cross-College Advising Service – CCAS;
- Free Application for Federal Student Aid – FAFSA.

Осылайша, қазақ, орыс және ағылшын тілдеріндегі жоғары білімнің терминологиялық жүйелері лингвистикалық және экстралингвистикалық факторларды ескере отырып қалыптасады, олардың көпшілігі орыс және ағылшын тілдеріндегі жалпы әдеби тілдердің сөздік қорының жағдайын көрсетеді.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Ожегов С. И. (2006) Толковый словарь русского языка : 80000 слов и фразеологических выражений
2. Даниленко, В.П. Лингвистический аспект стандартизации терминологии. [Текст] / В.П.Даниленко. – М.: «Наука», 1993 – 126[2]с.
3. Дресслер, Б. Формирование и эволюция терминологии предметной области "Высшее и послевузовское профессиональное образование": когнитивно-деривационный и социокультурный аспекты: на материале русского и немецкого языков: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.20 / Дресслер Бригитте. – Краснодар, 2011. – 229 с.: ил

ҚАЗІРГІ ӘЛЕМДЕГІ ШЕТ ТІЛІН МЕНГЕРУДІҢ ӨЗЕКТІЛІГІ

Махсотова Г.М.

makhsotova_gulnaz@mail.ru

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Соңғы онжылдықта шет тілдерін үйрену аса қызығушылық тудырады. Бұл ретте адамдардың сана-сезіміне және қызметіне ықпал етуді жүзеге асыруда шет тілдерін атқаратын рөлі артып келеді. Сондай-ақ, тілдерді білу маңызды рөл атқара алады және жеке және кәсіби коммуникацияда кейбір артықшылықтар бере алады.

Әлемдік жаһандану мен интеграция нәтижесінде біздің өміріміздің барлық салаларында мәдениетаралық қарым-қатынас қарқынды өсуде: мектеп пен ЖОО-да алмасу, ғалымдардың тағылымдамасы, халықаралық конференциялар, бірлескен кәсіпорындар, туристік сапарлар, көрмелер және т. б. сияқты мәдениетаралық қарым-қатынас жағдайларының алуан түрлілігі пайда болды.

Шет тілін меңгеру – табысты адамдар білімінің ажырамас бөлігі. Бұл тармақты қазір мемлекеттік және коммерциялық ұйымдардың кадрлар бөлімдерінің сауалнамаларынан табуға болады. Ана тілінен басқа, кем дегенде бір адамды білетін адамдар жұмыс берушілерге жағымды әсер етеді. Қазіргі адамның тұлғалық және кәсіби дамуы шет тілдерін білмей тұра алмайды. Әр түрлі мәдениеттердің өкілдерімен қарым-қатынас жасай білу ой-өрісінің дамуына ықпал етеді және мансаптық баспалдақпен көтерілуге, пайдалы танысуға мүмкіндік береді.

Бүгін жұмыс берушілер шет тілдерін білуді құптайды. Қазіргі уақытта ең сұранысқа ие – ағылшын тілі болып табылады.

Ағылшын тілі – халықаралық қарым-қатынас тілі. Бұл навигация, авиация, Әдебиет, Білім, заманауи музыка, халықаралық спорт, туризм, бағдарламалау тілі. Әлемдік хат-хабарлардың 75%-ы ағылшын тілінде жүргізіледі, радиостанциялардың 60%-ы ағылшын тілінде хабар таратады, әлемдік мерзімді басылымдардың жартысынан астамы ағылшын тілінде шығарылады, ақпараттың 80%-ы осы тілде сақталады. Ағылшын тілі бүгінде әлемдегі ең көп тараған тіл болып табылады: 400 млн. адам ана тілі болып табылады, бірақ шет тілі ретінде білетін адамдар саны үш есе көп.

Алайда, кейбір компанияларда ағылшын тілінен басқа, мысалы, неміс немесе француз тілін талап етеді. Ең танымал тілдердің рейтингі ағылшын тілінен басқа тілді анықтауға көмектеседі. Неміс тілі ағылшын тілінен кейін сұранысқа ие болып келеді, өйткені Германия бүгінде экономикалық тұрақты елдердің бірі болып табылады. Алайда, белгілі бір тілдің пайдасына таңдау жасай отырып, адам шын мәнінде оған қажет екенін талдау керек. Бүгінгі таңда көптеген жоғары білікті мамандардан кәсіби қызметте білім мен тәжірибе ғана емес, сонымен қатар шет тілін білу де талап етіледі. Мысалы, ағылшын тілін білмей маркетинг және жұртшылықпен байланыс саласында іске асыру қиын.

Шет тілін білудің маңыздылығын бағалау қиын. Қазіргі коммуникация мен қарым-қатынас құралдарының көпшілігі тілді меңгерген адамдарға

бағытталған. Мысалы, күнделікті өмірде ағылшын тілін жиі кездестіреміз – интернет, музыка, сипаттамасы орыс тілінде жиі сатып алынған және тұтынушының талаптарына әрдайым жауап бермейтін шетел тауарларына аннотациялар және т.б. қазіргі кезде ақпараттық технологиялардың Жұмыс ортасына әсері өте жоғары, онда шет тілдерін білу толыққанды және сауатты жұмыс жасауға көмектеседі.

Жиырмамыншы ғасырдан бастап, адамның табыстылығы мен білімділігінің көрсеткіштерінің бірі ретіндегі ағылшын тілінің рөлі артты, бұл оның еліміздің көптеген оқу орындарында, орта және жоғары мектептерде қарқынды және терең оқытылуына тікелей әкеп соғады. Ағылшын тілін жоғары деңгейде меңгерген студенттер өз мансабын құруда өздерінің кәсіби қызметі саласында жаңа сапа стандарттарын енгізуге мүмкіндігі бар болып табылады.

Ағылшын тілін білу ғана емес, оны түсіну, оны үйрену барысында алған дағдыларын қолдана білу маңызды. Қазіргі таңда заманауи білім беру стандарттары білімді, ойлайтын және шығармашыл жағынан дамыған, заманауи әлеуметтік-экономикалық ортаға бейімделуге қабілетті адамды дайындауға бағытталған. «Тұлғаның тұлғалық және кәсіби қалыптасуы мен дамуының Ғаламдық стратегиясының қажетті құрамдас бөлігі ретінде коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыру мақсатында маманды кәсіби даярлауда шет тілінің құралдары мен мүмкіндіктерін мақсатты пайдалану қажет».

Көптеген студенттер ағылшын тілін ғана емес, кем дегенде бір немесе екі шет тілін үйренуге көп уақыт бөледі. Сіз ағылшын, испан, неміс және қытай тілдерінің үйлесімін таба аласыз. Сондай-ақ шет тілін білу шетелде білім алуға көмектесе алады. Мұндай білім болашақ кәсіби қызметпен тікелей байланысты бұрыннан бар, сондай-ақ негізгілерге қосымша болуы мүмкін. Шетел тілдерін жақсы меңгерген студенттерді ғылыми жұмысқа белсенді тартып, түрлі студенттік ұйымдарға қабылдап, халықаралық конференцияларға институт атынан өкілдік етуге сеніп, гранттарға қатысқанға дейін жол беретіні байқалды, бұл болашақта оларға білім беру жүйесінде қаржылық қолдау алуға мүмкіндік береді (олар болашақта олардың кәсіби қызметіне де ықпал етуі мүмкін), бұл олардың беделін ғана емес, сонымен қатар олар ұсынатын жоғары оқу орнының беделін де көтереді.

Тіл білімі бар студенттердің бағасыз тәжірибе алуға ғана емес, шетел бизнесінің құрылымымен танысуға, қызықтыратын саланың даму үрдістері мен соңғы әзірлемелері туралы білуге, тілді жетілдіруге және елдің мәдениеті туралы білімдерін кеңейтуге мүмкіндік беретін бағдарламалар бойынша тағылымдамадан өту мүмкіндігі бар.

Жұмыс берушілер оны пайдалану қарқындылығына қарамастан тілді меңгерген мамандардың өз қызметкерлері ретінде болуға мүдделі. Ерекше жағдай – жұмыс тәжірибесі мол сирек кәсіпқойлар, сондай-ақ мұнда да тілді білетін үміткер мінсіз болады. Тілді меңгеру деңгейі адамның білім деңгейінің және оның компания үшін перспективасының көрсеткіші болып табылады. Лауазымы жоғары болған сайын, әсіресе тілді білуге қойылатын талаптар аса маңызды. Топ-менеджмент ағылшын «әдепкі бойынша» ие, өйткені бұл

беделдің, имидждің элементі болып табылады. Ағылшын тілі – іске қосылатын компаниялардың жұмыс тілі, онда барлық ішкі құжаттар, хат алмасулар, кеңестер жүргізіледі. Халықаралық компанияларда шет тілін меңгеру – барлық мамандар үшін міндетті талап. Ағылшын тілін білу – шетелдік нарықтарда жұмыс істейтін немесе шетелдік серіктестері бар компанияларда жұмысқа орналасу шарттарының бірі. Бұл талап тек «топ» позицияға үміткерлердің алдында ғана емес, сонымен қатар орта буын қызметкерлерінің алдында да қойылады. 30% бос жұмыс орындары туралы хабарландыруларды жұмыс берушілер кандидаттан позицияға байланысты базалық, сөйлесу немесе еркін ағылшын тілін білуді талап етеді. Бұл білімді тексеру, әдетте, резюме мен бірінші әңгімелесу кезеңінде орын алады. Ресейлік ұйымдарға келетін болсақ, олардың көпшілігі шетелдік серіктестермен ынтымақтасады және де олардың қызметкерлері ағылшын тілін білгісі келеді. Бірақ айта кету керек, ресейлік компаниялардың шектеулі санының кәсіби білім мен шетел тілін белсенді пайдалануды қоса атқару қажет ететін лауазымдары айқындалған.

Қазіргі уақытта шет тілін білу Жұмысқа орналасу кезіндегі негізгі критерийлердің бірі болып табылады, сондай-ақ әңгімелесуде басқа кандидаттар алдында бәсекелестік артықшылыққа қызмет етеді. Сондықтан да, бүгінгі таңда көптеген шетел тілдерін меңгеруге тырысатыны таңқаларлық емес. Осыған байланысты мансаптық сатымен ілгерілетуге бағытталған көптеген мамандар Екінші шет тілін, тіпті үшінші тілді өз бетінше үйренуге мүмкіндік бермейді.

Бұрын ағылшын, неміс, поляк сияқты шет тілдері оқу үшін ең тартымды және қажет болды. Қазіргі уақытта көптеген ресейлік компаниялар Қытаймен ынтымақтастық жүргізуіне байланысты қытай тіліне сұраныс айтарлықтай артты. Алайда, көптеген компаниялар Чех немесе словак тілін білетін, сондай-ақ скандинавиялық топ – фин, швед, Норвег, Дат тілдерін білетін мамандарды белсенді түрде қабылдайды. Көптеген корпорацияларда иврит, португал, хинди жақсы білетін мамандар бағаланады.

Қазіргі заманғы әлемдік экономика салаларын қалыптастыру жоғары қарқынмен дамуда. Қазіргі кезеңде әлемдік қоғамдастық өзінің дамуында ақпараттық технологиялар, компьютерлендірілген жүйелер, жоғары өндірістік технологиялар және оларға негізделген инновациялық технологиялар, Инновациялық жүйелер, қызметтің түрлі түрлерін инновациялық ұйымдастыру, Қызмет көрсету саласы басты рөл атқарады. Бұл салаларда біздің мамандарымыз, біріншіден, әлемдік технологиялар мен инновацияларды дамыту жөнінде хабардар болуы қажет, бірақ бұл ретте басқа елдерде бар аналогтарды құруға уақыт пен қаражат жұмсамауы қажет. Екіншіден, біздің экономикамызды дамытуда әлемдік ғылым мен техникада неғұрлым сапалы және алдыңғы қатарлы, олар үшін ең аз шығынмен қолданды. Осыған байланысты, шетел тілі нақты аударма және осы құралдарды қолдану үшін қажет болды.

Шетел тілдерін білу бізге бай кәсіби қасиеттерге ие болуға, өздерінің зияткерлік мүмкіндіктерін кеңейтуге және рухани мүмкіндіктерін дамытуға мүмкіндік береді. Шет тілін меңгере отырып, біз жақсы жаққа қарай өзгереміз,

өйткені өз тілін және онымен салыстырғанда шет тілін жақсы түсіне аламыз, шетел мәдениетін түпнұсқа тілінде оқып, өз халқын түсіне аламыз. Шетел тілдерін меңгерген, адам әлемді таниды, басқа елдердің сұхбаттастарымен қарым-қатынас жасайды, олар үшін жаңа көкжиектер ашылады, жаңа таныстар пайда болады, олар коммуникативтік қабілеттерін дамытуға және әлемдік мәдениетке араласуға мүмкіндік алады.

Шет тілдерін үйренуді көздейтін факторлар:

- жұмыс – шет тілін білу неғұрлым перспективалы жұмыс табуға, қызмет бойынша жоғарылатуға, басқа елге іссапарға шығуға және т. б. көмектеседі.;

- ғылым – шет тілдерін білмей-ақ шетелдік дереккөздермен танысу және шетелдік әріптестермен өзара іс-қимыл жасау мүмкін емес;

- басқа елдерде оқыту және олардың мәдениеті мен өнерін зерттеу үшін оқу;

- эмиграция;

- саяхат;

- дін – әлемнің түрлі елдерінде дінді уағыздау;

- жеке уәждер – интернационалдық некелер, шетелдік достармен қарым-қатынас, хобби.

Қазіргі әлемде тіл:

- мәдениетаралық коммуникация механизмі;

- халықтардың өзара түсіністігі мен төзімділігінің құралы;

- өзін-өзі дамыту және ішкі әлемді байыту құралы;

- шетелдік әдебиеттің, мәдениет пен техниканың жетістіктерімен тікелей танысу құралы.

Шет тіліндегі құзыреттілік сөздіктер мен грамматиканы, сондай-ақ тілдік стильдер мен вербалды өзара іс-қимылдың негізгі түрлері туралы хабардарлықты талап етеді. Әлеуметтік шарттар мен мәдени аспектілер мен әртүрлілікті білу де маңызды. Шет тілін үйрену адамдардың рухани әлемін бай етеді, оларды өз ойларын қысқа және анық білдіруге үйретеді. Ол адамдармен басқа көзқараспен және менталдылықпен қарым-қатынас жасауға мүмкіндік береді, нәтижесінде стереотиптердің бұзылуына ықпал етеді. Шет тілдерін білу халықтардың өткеніне енуіне, олардың шынайы білімін білуге, болашақты болжауға ықпал етеді.

Осылайша тіл үйрену адамның өзі жұмыспен қамтылған іске қатысы болған кезде ғана табысты болуы мүмкін болып табылады. Әр түрлі кәсіби жағдайларды талдай отырып, тілді үйренуші топқа біріктірілген сөздер мен өрнектердің тұтас кешенін меңгереді, сондықтан әрбір келесі жаңа өрнек алдыңғы табиғи салдары болып табылады. Бұл адамға оның кәсіби қызметінің ерекшелігін көрсететін ағылшын тілінің аспектілеріне тереңірек және толық шоғырлануға мүмкіндік береді, сондықтан оқыту процесі салыстырмалы қарапайым, жеңіл және нақты болуы мүмкіндік береді.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Колесник А. А., Волкова С. А. Актуальность владения иностранным языком в современном мире // Молодой ученый. – 2017. – №3. – С. 562–564. <https://moluch.ru/archive/137/38511/> (дата обращения: 21.03.2019).
2. Сорокина Н. И. Коммуникативная компетентность в профессиональной подготовке специалиста // Аграрное образование и наука. – 2016. – № 2. – С. 62.

Ғылыми жетекшісі: аға оқытушы Мурсалиева А.К.

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ЕТІСТІК НЕГІЗДІ СӨЗЖАСАМДЫҚ МОДЕЛЬДЕРДІҢ (отыр, тұр, жүр, жатыр) ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мұқан Ф.

mukan.fariza@mail.ru

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Қазіргі заман тіл білімі – кең салалы, көп тармақты ілім. Оның құрамында әртүрлі лингвистикалық бағыттар, мектептер, зерттеудің әртүрлі әдіс-тәсілдері бар және сипатын, бүгінгі күйін жеке бір мектеп, немесе зерттеудің жеке бір әдіс-тәсілі көрсете алмайды. Сол бағыттарды, мектептерді, әдіс-тәсілдерді бірлікте алып қараған жағдайда ғана тіл білімінің қазіргі күйін, сипатын толық түсінуге болады. Осыған орай, қазақ тіліндегі етістік негізді сөзжасамдық модельдердің мағыналық ерекшеліктері – тіл ғылым үшін, оның болашағы үшін аса маңызды қажеттілік. Етістік негізді сөзжасамдық модельдер туралы қазіргі қазақ тіл білімінде алғаш ғылыми анықтама берген профессор Н.О.Оралбаева [1, 4]. Сөзжасамдық модельдерге берілген анықтамалар мен кішігірім сипаттамалар А.Салқынбай, З.Бейсембаева еңбектерінде [13, 14] де кездеседі. Бірақ ғылыми еңбектерде сөзжасамдық модельдер негізгі нысанаға алынбаған. Бұл – сөзжасамдық етістік негізді сөзжасамдық модельдер мәселесінің қазіргі қазақ тіл білімінде арнайы зерттеу нысаны болмаған тың тақырып екендігіне дәлел. Етістік негізді сөзжасамдық модельдер – қазақ тіліндегі сөзжасамның өзекті бір күрделі мүшесі. Оның өзіндік құрылымы, атқаратын қызметі, өзіндік белгілері бар. Етістік негізді сөзжасамдық модельдер сыр-сипаты ашылмай, тілдегі сөзжасам жүйесінің күрделі мәселесіне жататындығы жан-жақты айқындалмайды. Осымен байланысты қазақ тіліндегі етістік негізді сөзжасамдық модельдер жұмсалып аспектсі және аффикстермен функционалдық-ұрылымдық байланысының мағыналық ерекшеліктері қазақ тіл білімінің дамуында қандай болды, ұстанған концепциялары қай мектеп өкілдерінің тұжырымдарымен үндес келеді деген мәселе төңірегінде ізденгенімізде жалпы тіл білімі, қазақ тіл біліміндегі сөзжасам мен морфология саласы бойынша орнықты пікірлер, ғылымның қазіргі кездегі қол жеткен биігінен күні бүгінге дейін маңызын жоймағаны байқалады.

Қазақ тіл білімінің мәселелеріне байланысты ғылыми еңбектерде, монографияларда, мақалаларда қазақ тіліндегі етістік негізді сөзжасамдық модельдердің жұмсалып аспектсі және аффикстермен функционалдық-

құрылымдық байланысының мағыналық ерекшеліктері туралы пікірлері ескеріліп, талданды [1, 2, 4, 11, 15, 16, 17]. Ғылыми басылымдардың сөзжасам мен морфология бөліміндерде етістік категориясына байланысты тұжырымдар, көзқарастар, пікірлер бар. Сол сияқты қазақ тіліндегі етістік негізді сөзжасамдық модельдердің мағыналық ерекшеліктерінің сөзжасам мен морфологияға қатысты концепциялары қазіргі ғылыми таным тұрғысынан жан-жақты, жүйелі түрде қарастырылып, арнайы зерттеу объектісі ретінде қарастырылды [1, 3, 4, 5, 8, 13, 14].

Қазақ тіліндегі қазақ тіліндегі етістік негізді сөзжасамдық модельдер мәселесі, оның категориялық ерекшеліктері, грамматикалық сипатары айқындайды. Тілдің өзгеріске ұшырауына түрткі болатын жағдайлар көп. Тіл дамуы заңдылықтарының қатарында оның құрылымдық элементтерін абстракциялап қолдану заңы туралы айтылған. Етістік негізді сөзжасамдық модельдер, жалпы алғанда, тілдің құрылымдық элементтері болып табылады. Демек, абстракциялап қолдану заңы көмекші етістіктерге де тән. Етістіктер бастапқы лексикалық мағынасынан абстракцияланып, бірте-бірте грамматикалық мағынаға көшіп, көмекші етістіктерге айналады. Толық мағыналы сөздердің бәрі грамматикалық формаға айналғанда көлемін ықшамдайды. Бұл – тілдегі заңдылық. Тұлғаның шағындығы оның грамматикалық амалға айналуын жеңілдетеді. Ендеше, сөздің көлемінің қысқалығы – грамматикаланудың екінші факторы. Етістік – диапазоны кең, грамматикалық мағынасы мен формалары мол сөз табы. Етістік негізді сөзжасамдық модельдер – мағыналарға, мағыналық реңктерге бай әрі кең құлашты болуының бір себебі осында жатыр. Етістік негізді сөзжасамдық модельдердің тіркес жүйесінде жұмсалуды, негізгі етістікпен байланысу амалдары да грамматикалық сипатқа әсер етеді. Тілдің дамуына адам факторының елеулі ықпалы бар. Тілдің жалпыхалықтық сипатына, оны жасаушы және дамытушы халық екендігіне күмән жоқ. Әсіресе, етістік негізді сөзжасамдық модельдердің көрінісі тілде аспект (қалып категориясы), модальдылық, қарқын (темпоральность) – функционалды грамматиканың негізгі белгілері де тән екендігі байқалады. Етістік негізді сөзжасамдық модельдердің мағыналары «инвариант» теориясына сәйкес дифференцияланды (жіктелді, сараланды). Алдымен әр түрлі реңктер, келе-келе көпмағыналық пайда болды. Егер көпмағыналықтан әрі дифференцияға ұшыраса, онда омонимиялық дәрежеге жеткен болар еді. Алайда, олар бұл дәрежеге жеткен жоқ. Өйткені етістіктердің әр түрлі мағыналық реңктері мен категориялық мағына белгілері бір сөздің шеңберінде туған, бірімен-бір байланысты мағыналар болып қалды. Аталған факторлардың негізінде етістік негізді сөзжасамдық модельдер мағыналары грамматикалық сипатқа ауысты. Бұл – олардың лексикалық мағынасын мүлде жоғалтуы емес. Етістік негізді сөзжасамдық модельдерде қазіргі қазақ тіліндегі қалып етістіктердің жүйелі жұмсалуды орны бар. Тілімізде олар белгілі бір қызмет атқарады. Отыр, тұр, жүр, жатыр етістіктері өз түбірлеріне жақ жалғауларын тікелей қабылдап, есімдер сияқты өзгереді. Бұл туралы алғаш айтқан профессор Қ.Жұбанов болды [8]. Қазіргі қазақ тіліндегі отыр, тұр, жүр, жатыр етістіктерінің осылай тікелей

жіктеле алуы жағынан ғана емес сонымен бірге басқа да сипаттары жағынан ерекшеленеді. Тілімізде үшінші жақ жіктік тұлғасы мен бұйрық райдың екінші тұлғасы сәйкес келеді (ол отыр, сен отыр, ол жүр, сен жүр). Тек қана «жатыр» етістігі үшінші жақта «ол жатыр» болып, бұйрық райдың екінші жағында «сен жат» болып беріледі. Сол сияқты қалып етістіктері отыр, тұр, жүр, жатыр есімдерше, етістіктердің ішінде есімдерше жіктеледі. Қазақ тіліндегі етістік негізді сөзжасамдық модельдер (отыр, тұр, жүр, жатыр) мұндай ерекшеліктері олардың түбір тұлға еместігінен болып отыр. Қазіргі кезде түбір тұлға деп айтылып жүргенімен, етістіктің белгілі бір формалары негізінде қалыптасқан да, онда сол формалардың грамматикалық қасиеттері қалып қойған. Етістік негізді сөзжасамдық модельдер қалып етістіктерінің (отыр, тұр, жүр, жатыр) осындай әр түрлі мәндері бар бір ғана тұлғасының көрінісі емес. Мысалы, «тұр» түбір десек «ол тұр» үшінші жақта жіктеліп қолданылған. Бұлардың мағыналары қандай әр түрлі болса, формалары да сондай әр түрлі, түбірлерден басқасы, әр грамматикалық категориялардың нөлдік формалары. Етістік семантикалық мәні айқын болса да, грамматикалық сипаты сан салалы, түрлену тұлғалары әр алуан сөз табы. Сондықтан қазақ тіліндегі сөз таптарының бірі болып табылатын етістік өзіне белгілі мағына білдіре алатын, қазіргі кезде сол күйінде қолданылмайтын түбір тұлға және неше түрлі грамматикалық мағынаның тұлғалы көрсеткіштері болып табылатын формалардың түрлену жүйесінің бірлігінен тұрады. Етістік тұлғаларының жүйесін, оның грамматикалық сипатын түсіну үшін сөйлемде, сөйлеу процесінде қолдану ерекшеліктерінен байқауға болады. Етістіктің бұйрық рай және қалып етістіктерінің тікелей жіктелмейтіндігінде. Қалып етістіктерінің (отыр, тұр, жүр, жатыр) тікелей жіктелмеуінің сыры ерекше. Бұлар тарихижағынан негізгі түбірлер емес. «отыр ол тұрұр, тұр, тұр – ұр, жүр, жүр – үр, жатыр жатыр – үр» деген сөздерден қалыптасқан да, қосымшалар түбірге сіңісіп кетсе де, немесе түсіп қалса да олардың грамматикалық сипаты, яғни жіктелу сипаты сақталып қалған. Бұл қалып етістіктерінің (отыр, тұр, жүр, жатыр) осы қасиеті олардың үшінші жақта ол отыр, ол тұр, ол жүр, ол жатыр болып, ұқсас тұлғалық түрде қолданылуынан да көрінеді және тікелей осы шақ көрсеткіші болуы да соған байланысты. Қорыта айтқанда, етістік негізді сөзжасамдық модельдердің көп мағынаға ие болуы көптеген факторларға сүйенеді. Сол факторлардың негізгі бір түрі – негізгі етістік пен көмекші етістіктің байланысу амалдары. Бұл амалдар айтылып жүрген түрлерден әлдеқайда мол екеніне, етістіктердің етістік негізді сөзжасамдық модельдер қатарына өтуі осы амалдарға тәуелді екеніне, әрі бұл фактор олардың грамматикалық сипатына әсер ететіні байқалып отыр.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесі. – Алматы, 1989
2. Қазақ грамматикасы. – Астана, 2002.
3. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тіл. – Алматы, 1991
4. Оралбаева Н. Қазіргі қазақ тіліндегі етістіктің аналитикалық формалары. – Алматы, 1975
5. Жылқыбаева М.С. Қазақ сөйленістеріндегі етістіктің функционалды-семантикалық

- жүйесі. Автореферат. – Алматы, 2006
6. Манкеева Ж.А. Қазақ тіліндегі байырғы түбірлерді жаңғырту. – Алматы, 2010
 7. Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. –Алматы, 1992
 8. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы, 1999
 9. Қалиев Ғ. Сөз тудыру – жеке сала // Қазақстан мектебі. 1984, №6. 57-60 бб.
 10. Қалыбаева-Хасенова А. Етістіктің лексика-граматикалық сипаты. – Алматы, 1971
 11. Оралбаева Н. Қазақ тілінің сөзжасам жүйесі // Қазақ ССР ҒА Хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы. 1984, №3. 31-36 бб.
 12. Жанпейісов К., Нұрханов С. Қазақ тіліндегі сөзжасам мәселелері // Қазақ ССР ҒА Хабар. Тіл, әдебиет сериясы. 1985, №4. 49-50 бб.
 13. Салқынбай А. Тарихи сөзжасам (семантикалық аспект). – Алматы: Қазақ университеті, 1999. - 309 б.
 14. Бейсембаева З. Сөзжасамды оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздері (көмекші құрал). – Алматы: Республикалық баспа кабинеті, 1998. - 220 б.

Ғылыми жетекші: ф.ғ.к., доцент Алдашев Н.М.

ПРОБЛЕМА ЯЗЫКОВЫХ КОНТАКТОВ И ЕЁ ОТРАЖЕНИЕ В СМИ

Мұханова Ж.Н.

zhanar140494@mail.ru

Актюбинский региональный государственный университет им. К.Жубанова

Во II половине XX века случилось глобальное изменение лингвистической ситуации в мире, что связано с распространением английского языка как языка межкультурного общения, который применяется теперь не только носителями из традиционных англоязычных стран (Великобритании, США, Канады, Австралии, Новой Зеландии), но и в гораздо большей степени теми коммуникантами, для которых он является неродным. По данным Д. Кристала, автора всемирно известной Кембриджской энциклопедии языка, сегодня на одного носителя английского языка приходится четыре пользователя английским языком как вторым или иностранным языком [1, с. 212].

Характеризуя данный процесс и приводя статистические данные, зарубежные учёные ввели новые понятия «*Linguistic Imperialism*» of English и «*World Englishes*». А некоторые из статистических данных таковы: английский язык является родным для 400 млн. людей, вторым языком - для 430 млн., языком, на котором говорят хорошо - для 750 млн.; является официальным языком для более 60 стран мира и 85 % международных организаций; 80 % информации по экономике, управлению, науке и технике хранится в электронном виде на английском языке; английский язык используют две трети учёных всего мира и большинство научных журналов [2, с. 183].

Авторы исследования Дж. Айтчисон и Д. М. Люис пришли к выводу, что распространение английского языка в глобальном масштабе происходит в двух направлениях. Первое – это изучение английского языка как второго или дополнительного языка со всей его языковой системой, который может воспроизводиться говорящими множеством его вариантов. Второе –

заимствование английских слов в другие национальные языки, в результате которого заимствованные слова «национализируются» и становятся частью других языковых систем. Причём, заимствование может проявляться в такой степени, что люди говорят не на родном языке, используя заимствованную (английскую) лексику, а говорят на английском языке, используя слова родного языка [3, с. 209].

В XXI веке информация стала решающим фактором во всех сферах человеческой жизни. Новые информационные технологии вносят значительные изменения в существующую картину мира. Такие средства массовой информации, как пресса, радио, кино, телевидение, реклама, и всё больше Интернет и сотовая связь являются неотъемлемым элементом социального бытия современного человека, главным способом его приобщения к событиям окружающего мира, посредником развития культуры.

Невозможно переоценить роль СМИ в образовании стереотипов, формирующих общественное и языковое сознание. К основным чертам, свойственным для языка СМИ сегодня, относят: усложнение сфер речевой коммуникации, главным образом с помощью Интернета, где развиваются новые виды текста и диалогических форм; разнообразие норм речевого поведения отдельных социальных групп, что выражается в экспансии некодифицированных пластов языка – просторечия, жаргона, арго, вульгаризмов, нецензурной лексики; демократизация публицистического стиля и расширение нормативных границ языка массовой коммуникации; перенасыщение языка СМИ заимствованиями, прежде всего, англицизмами и американизмами; следование речевой моде. Языковая ситуация продолжает формироваться таким образом, что всё больше повышается влияние СМИ на язык нации как систему, на владение языком. Формирование представлений о языковой норме и речевой культуре происходит на основе устной речи, образцом которой становится именно язык СМИ. В связи с этим особенно остро встаёт вопрос о формировании высокой информационно- языковой культуры, о сохранении национальных языковых традиций и культуры речи. СМИ стали занимать место языкового авторитета для значительной части социума во многих странах. В то же время очевидно, что хотя язык СМИ и претендует фактически на роль «законодателя речевой моды», он не может быть образцом для подражания, ориентиром для сохранения языковой нормы, ибо по своим коммуникативным задачам, по целевым установкам в поисках экстремальной выразительности всегда будет выходить за пределы норм, как языковых, так и этических [4, с. 103-110].

В своём исследовании особенностей современного американского сленга на материале прессы США А. В. Гуслякова отмечает, что одной из наиболее распространённых сфер формирования и функционирования сленгизмов в США являются средства массовой информации – более 60% сленгизмов зарождаются именно в этой среде. В американском обществе СМИ, особенно печатные издания, играют роль «четвёртой власти», осуществляя постоянный контроль над государственной властью и поддерживая устои демократии. Для формирования требуемой оценки в общественном сознании американские

печатные СМИ часто прибегают к различным экспрессивным средствам, к числу которых относится сленговая лексика. Исследователь приходит к выводу, что сленг в СМИ США – это автономно существующая языковая система, во многом определяемая экстралингвистическими факторами, стремящаяся сделать язык прессы более выразительным, неординарным, юмористичным и подчеркнуть индивидуализм авторского слова. Многие современные лингвисты полагают, что сленг – это творение не множества людей, а одного человека. Таким человеком часто становится журналист, имеющий склонность к словотворчеству, а большое количество сленгизмов распространяется именно благодаря прессе и другим СМИ. Привлекательность сленговой лексики, к которой человек довольно часто обращается в обычной, непринуждённой обстановке, так велика, что пренебрегать привычными словечками или свободным построением фраз журналисты не могут и, более того – становятся авторами многих сленгизмов.

«Некоторые учёные прогнозируют в не очень отдалённом будущем великую языковую революцию. И произойдёт она, по их мнению, не потому, что последующие поколения не захотят воспользоваться всем богатством своего родного языка. Их к этому приведут объективные факторы – компьютер, Интернет и сотовый телефон. Именно они формируют в наше время особенности молодёжного сленга и жаргона: информируй как можно быстрее и короче, используй телеграфный стиль в SMS-ках, обрезай концы слов, придумывай краткие смысловые символы. Зарождаясь в виртуальных сетях Интернета в комментариях к блогам, в чатах, Интернет-форумах, это словотворчество сразу же проникает в повседневную жизнь» [5, с. 3].

Язык коротких текстовых сообщений вошёл в повседневную жизнь давно. Свой смс-сленг есть у пользователей мобильной связи во всех странах мира, будь то Америка, Россия, Китай, или любая другая страна. Но если несколько лет назад сообщениями обменивались в виде простых сокращений, то сегодня «телефонный диалект» значительно изменился: появилось много новых значений, правил, т. е. происходят процессы, которые характерны для любого человеческого языка. Колоссальное влияние на мобильных пользователей оказал Интернет, особенно англоязычный. Принятые в виртуальном пространстве жаргонизмы смело перекочевали в сотовое пространство. Так появились англоязычные сокращения типа *lol* — «laughing out loud» (громко смеяться), *asap* — «as soon as possible» (как можно быстрее) и др.

Использованные источники:

1. Crystal, D. English as a Global Language / D. Crystal. — 2-nd. ed. — Cambridge : Cambridge University Press, 2003. — 212 p
2. Machin, D., Leeuwen, van Th. Global Media Discourse. A Critical Introduction / D. Machin, van Th. Leeuwen. — L., N.Y. : Routledge, 2007. — 183 p.
3. Aitchison, J. and Lewis, D.M. New Media Language / J. Aitchison, D.M. Lewis. — L., N-Y. : Routledge, 2004. — 209 p.
4. Швейцер, А.Д. Опыт контрастивного стилистического анализа : язык русских и англо-американских средств массовой информации / А.Д. Швейцер // Филологические науки. — 1994. — № 1. — С. 103—ПО.

5. Смирнов, С. Книга, Интернет, русский язык... / С. Смирнов // Рабочий край. — 2009. — 8 июля.

Научный руководитель: к.ф.н., доцент Сарбасова А.Е.

ПРОБЛЕМА НОРМАТИВНОСТИ В СЛОВАРЯХ СЛЕНГА

Муханова Ж.Н.

zhanar140494@mail.ru

Актюбинский региональный государственный университет им. К.Жубанова

Как известно, ведущая форма реализации любого национального языка - литературная речь, нормы которой кодифицируются, распространяются средствами массовой информации. Однако при определении правильности речи нельзя опираться только на общелитературную норму. Необходимо учитывать ситуацию, в которой происходит общение. То, что «правильно» в одной сфере общения, в одном стиле, может оказаться "неправильным" в другой сфере, в другом стиле. Языковая норма накладывает ограничения на выбор вариантов языковых элементов при использовании их в том или ином функциональном стиле.

В недавнем прошлом нередко диалекты рассматривались некоторыми лингвистами как отклонение, «порча правильного», нормированного, литературного языка. Поэтому трудно не согласиться со сторонниками объективно-познавательного рассмотрения и изучения языковых явлений, которые считают: «Норма – это, прежде всего, нечто объективно существующее в языке, в частности, его языковая реальность» [1, с. 8]. В любом национальном языке вследствие ряда социальных причин выделяется некая подсистема норм, обычно базирующаяся на образцовых литературных текстах данной национальной литературы и составляющая так называемую литературно-правильную норму, которой обществом отводится наиболее престижная роль. Именно престижность её и служит основанием связывать само понятие нормы только с данной подсистемой, т. е. только с явлениями, так или иначе канонизированными литературной традицией.

Проблема нормативности имеет самое непосредственное отношение к теории и практике словарного дела. «Прежде всего, сама объективность существования нормы, независимо от воли и желания исследователя, предполагает, что словарь любого языка должен быть адекватным отражением того, что реально существует в языке, а не того, что хотелось бы иметь в нём лексикографу или грамматисту» [1, с. 21].

Норма языка – одна из сложнейших проблем лингвистики, которая определяется фактами историческими, культурно-социологическими и собственно лингвистическими. Проблему определения понятия и термина «норма языка» с точки зрения неотчётливости их семантических границ и неоднозначности трактовки можно сопоставить с проблемой определения понятия и термина «сленг».

Словарь «Merriam-Webster Online Dictionary» даёт такое определение нормы английского языка: «Standard English: the English that with respect to spelling, grammar, pronunciation and vocabulary is substantially uniform though not devoid of régional différences, that is well established by usage in the formal and informal speech and writing of the educated, and that is widely recognized as acceptable wherever English is spoken and understood» [2]. То есть, норма английского языка предполагает единый, стандартный язык с правильной орфографией, грамматикой, произношением и словарным составом, не лишенный региональных отличий, который уместен как в официальной, так и неофициальной устной и письменной речи, понятен и приемлем всем носителям и знающим английский язык.

Проблема нормы по отношению к другим основным общелингвистическим проблемам была основательно освещена в работе Э. Косериу [3, с. 143]. Косериу понимает под «нормой» систему обязательных реализаций, принятых в данном обществе и в данной культуре. Под понятием «система» он понимает систему возможностей, координат, которые указывают на открытые и закрытые способы реализации в речи, понятные данному коллективу. Недостаток определения нормы как обязательной реализации системы у Косериу некоторые отечественные лингвисты видели в её статичности. Такое понимание исключало из нормы потенциальность, которая таким образом приписывалась только системе [4, с. 29].

Долгое время в лингвистике норма понималась как образцовое, закреплённое литературными произведениями, охраняемое наукой и государством правило, регулирующее произношение, ударение, образование слов и их форм, построение предложений и их интонацию. Это "правило" понималось прежде всего как объективная закономерность самой структуры и системы языка, а затем уже как её описание, формулирование в грамматиках и словарях. Разработка понятия нормы привела к многочисленным определениям. Например, группа учёных определяет языковую норму как: «Языковая норма - это правила использования речевых средств в определённый период развития литературного языка, т.е. правила произношения, словоупотребления, использования традиционно сложившихся грамматических, стилистических и других языковых средств, принятых в общественно-языковой практике. Это единообразное, образцовое, общепризнанное употребление элементов языка» [5, с. 71]. Более того, основываясь на показателях различных нормативных словарей, эти учёные выделяют три степени нормативности: норма 1 степени – строгая, жёсткая, не допускающая вариантов; норма 2 степени – нейтральная, допускает равнозначные варианты; норма 3 степени – более подвижная, допускает использование разговорных, а также устаревших форм.

«Норма, стандарт, правильное на сегодня произношение – это то, что в словаре, чего придерживаются люди грамотные, интеллигентные. Благодаря радио, ТВ и массовой миграции диалекты исчезают. Норма становится единой. Но взаимоотношения нормы и реальности в языке сложны. У образованной части общества и основной его массы отношение к языку и роль в его развитии различны. Интеллигенция знает языковые нормы и следит за их соблюдением,

понимает иностранные слова и употребляет их в оригинале. Человек образованный, если и говорит неправильно, не по стандартам, то намеренно, шутя, нарочито, осознавая эту неправильность. В целом же удел людей грамотных – оберегать язык, поддерживать его каноны. Они традиционно исполняют роль консерваторов, хранителей нормы. Творят язык, а вернее, экспериментируют с ним и утверждают языковые правила массы. Они меняют нормы, делают удобными для себя произношение, ударение, вводят в обиход всякие несловарные вольности и непристойности, обкатывают лингвистические изобретения журналистов и писателей. И когда новое становится массовым и общеупотребительным, интеллигенция фиксирует изменения, в том числе в словарях, и эту новую норму опять пытается удержать» [6, с. 79-80].

И, тем не менее, нормированность языка – это признак его высокого развития и залог его устойчивости, целостности и общепонятности, вследствие которых язык ещё лучше обеспечивает взаимопонимание между говорящими на нём людьми. При этом и сам язык, и речь в целом становятся ценностью, и отношение к ним возникает соответственное – как к ценности, а ценностное отношение – это уже признак культуры. То есть, нормы – это механизм сохранения стабильности языка и залог его правильного развития в дальнейшем.

Использованные источники:

1. Ступин, Л.П. Проблема нормативности в истории английской лексикографии XV-XX вв. / Л.П. Ступин. — Л.: Издательство Ленинградского университета, 1979. — 164 с.
2. Merriam-Webster Online Dictionary [Электронный ресурс] — Режим доступа: <http://www.merriam-webster.com>. Дата обращения: 11.06.2011.
3. Косериу, Э. Синхрония, диахрония и история / Э. Косериу // Новое в лингвистике. — М.: Издательство иностранной литературы, 1963. — Вып. III. — С. 143—343.
4. Скворцов, Л.И. Литературный язык, просторечие и жаргоны в их взаимодействии / Л.И. Скворцов // Литературная норма и просторечие. — М.: Наука, 1977. — С. 29—31.
5. Введенская, Л.А., Павлова, Л.Г., Катаева, Е.Ю. Русский язык и культура речи: учебное пособие для вузов / Л.А. Введенская, Л.Г. Павлова, Е.Ю. Катаева. — Ростов-на-Дону: Феникс, 2008. — 539 с.
6. Московцев, Н., Шевченко, С. Вашу мать, Босс! Путеводитель по международной офисной жизни: сленг - общение - переписка / Н. Московцев, С. Шевченко. — СПб.: Питер, 2012. — 384 с.

Научный руководитель: к.ф.н., доцент Сарбасова А.Е.

«ОТБАСЫ» БЕЙНЕСІНІҢ ТІЛДІК САНАДАҒЫ ДИНАМИКАСЫ

Мінсізбаева Э.А.

elmira56789@mail.ru

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Түрлі мәдениет өкілдерінің тілдік санасындағы «Отбасы» бейнесінің ерекшеліктерін анықтауға арналған зерттеу еңбектері ғылыми айналыста жүр. Негізінен бұл мәселені Мәскеу психолінгвистикалық мектебінің өкілдері этномәдени ерекшеліктерді анықтау мақсатында кеңінен талдап жүр.

«Отбасы» бейнесінің тілдік санадағы өзгерісіне әсер ететін – қоғамдағы әр түрлі өзгерістер, нақты айтқанда, жаһандану кезеңіндегі мәдениетаралық қарым-қатынастың өсуі, ақпарат ағымының қарқыны мен сол арқылы түрлі мәдениеттің тілдік тұлғалардың өміріне әсері, үлгіге айналуы. Мұның бәрі де тілдік тұлға санасындағы «Отбасы» бейнесінің өзгерісіне әкеледі.

Отбасы сөзі былай анықталған: «бірлесіп күн көретін, туыстық қатынаста тұратын адамдар тобы. Балалар тәрбиесін жүзеге асырып, басқа да қоғамдық тұрғыдан мәнді қажеттіліктерді қанағаттандыратын некелік немесе туыстық қатынастармен байланысқан адамдар тобы» [1].

Отбасы – кіші Отан, басқаша айтсақ, қоғамның кіші бөлігі, сондықтан қоғамның даму не қызмет ету заңдылықтары отбасының да дамуы мен қызмет етуінің заңдылықтары болып саналады. Қоғам заңдылықтары өзгерген кезде отбасылық құндылықтар да өзгеріске түсіп жатыр. Әсіресе, қазіргі жастардың отбасылық құндылықтарға қатынасы осыған дейінгі құндылықтардан ерекшеленеді, мұның әсері тілдік санадағы өзгерістен көрініс табады. Бұл отбасы мүшелерінің өзара қарым-қатынасын зерттеу арқылы, әрі психолінгвистиканың зерттеу әдістерін қолдану арқылы анықталады.

Ғылыми айналыстағы зерттеулерге сүйенсек, ағылшындардың отбасы бейнесінің динамикасы отбасы мүшелерінің рөлі мен олардың соған қатысы тұрғысынан анықталған.

«Отбасы» бейнесі әке, ана, бала, ата, әже т.с.с. отбасы мүшелерінің қызметі мен рөлдерінің, өзара қарым-қатынасының өзгерісінен көрін табады. Енді нақты мысалдармен түсіндіріп көрейік.

Мысалы, әйелдің/ананың бейнесін, рөлін қарастырайық. ХХІ ғасырға дейін қалыптасқан стереотиптік санада әйелдің бейнесі ас үймен, бала тәрбиесімен, еріне жағдай жасаумен сабақтасатын болса, ХХІ ғасырда әйелдің жоғарыда аталған бейнесіне олардың мансап сатысымен көтерілу бейнесі, бизнестегі бейнесі де қосылды. Біздің аңғарғанымыз – бұл өзгерістердің әйелдің отбасындағы қызметімен ғана емес, олардың қоғамдағы рөлінің өзгерісімен анықталғаны.

Американдық мәдениеттегі отбасы бейнесі туралы зерттеген Е.С.Гриценко ойын былай тұжырымдап беруге болады: ассоциациялық тәжірибе негізінде **mother (5) - father, dad** реакцияларының қолданылу жиілігінің арақатынасы ағылшындардың ХХ ғасырдағы отбасы бейнесінің анамен, яғни әйелмен байланыстырылатындығын дәлелдейді, ал қазіргі жастардың санасында отбасы,

ғалымның айтуынша, ата-ана деген ұғыммен parents (5), mother and sister, pare, mom, father, mother and father (1) ассоциацияланады [2, 64]. Ал ағылшын мәдениетінде **бала/child** түрткі сөзге реакция сөз, негізінен, ер адамға байланысты болады: ассоциациялық тезаурус былай көрініс тапқан: **man (4), father (2), woman (1), mother (1)**. Бұл еуропалық әйелдердің баламен ассоциацияланбауы әйелдердің отбасынан гөрі мансапты басты мақсатқа шығаруымен байланыстырылады.

Орыс халқының мәдениетіне сай отбасы бейнесіндегі өзгерістер де байқалады. Ғылыми зерттеу талдамаларына сүйенсек, **әже** мен **атаның** бейнесі де өзгеріске түскен. Мысалы, әжеге қатысты реакция **пирожки, деревня, мудрость** деген сөздермен берілсе, ХХІ ғасырда ол реакция сөздермен, ассоциативпен өзгерген: **вторая мама, вторая мать, поддержит, помощь, оберег, поможет**.

Отбасы бейнесінің қазақтардың тілдік санасындағы бейнесі де өзгеріске түсіп жатыр. Дегенмен, бала сөзі қазақтар үшін, ең алдымен, ана сөзімен ассоциацияланады, бірақ тілдік санада әйелдердің бала күтіміне байланысты алатын декреттік демалысы кейінгі уақыттарда ер азаматтарға да қатысты қолданыла бастады. Бұл декреттік демалысқа берілетін ақша көлемін тиімді алу үшін ер азаматтың табысы көлемді болса, декреттік демалысты әкесіне, еркекке ресімдеуінен туындап отыр. Бірақ тілдік санадағы отбасы бейнесінің өзгерісін туғыза ма, жоқ па, ол уақыттың еншісінде. Бірақ бұрын **декреттік демалыс** тіркесі тек әйелге қатысты қолданылса, қазір ол ер азаматтарға қатысты да қолданылып жүр. Сондықтан отбасы бейнесінің қазақтың тілдік санасындағы өзгерісі болуы да заңды.

Сонымен қатар **әже** бейнесінің де тілдік санадағы көрінісі өзгерді. Бұрын **әже** түрткі сөзіне **кимешек, ұршық, ертегі, ауыл** сөздері ассоциацияланса, қазір зейнетақы, балмұздақ, демалыс, пицца, т.с.с. сөздер ассоциацияланады. Бұл да қазіргі әжелердің қызметі мен рөлінің өзгерісі салдарынан қазіргі жастардың тілдік санасындағы өзгерістерді танытады. Осы кезге дейін тілде қатар орныққан «Өз балаңды өскенше, немеренді өлгенше бағасың» деген бірлікте орныққан мән өзгерген, «Әркім өз тапқан баласын бағады» деген бірлік мәні белсенді көрініс тауып келеді. Осындай қарым-қатынастағы өзгерістер жалпы қоғамдағы әлеуметтік және экономикалық өзгерістердің, жаһандық мәселелердің, ақпарат ағымының, мәдениетаралық қарым-қатынастың атруының әсерінен болып жатыр. Бұлардың барлығының салдары тілдік санадағы өзгерістерден көрініс табады.

Қорыта отырып айтарымыз, «Отбасы» бейнесі тілдік санада динамикалы сипатта болады. Ол қоғамдағы экономикалық, әлеуметтік және мәдени өзгерістер салдарынан дамып, өзгеріп отырады. Ал оның өзгерісі тілдік бірліктер мазмұнында таңбаланады. «Отбасы» бейнесінің тілдік санадағы динамикасын әр түрлі тілдік бірліктер негізінде талқылау мәдениетаралық қарым-қатынастың сәттілігін, адамдардың ұлттық ерекшеліктерін тануы мен өзара түсінісуіне ықпал етеді. Әрине, осы мақсатта этномәдени сипаттағы ерекшеліктерді зерттеу, соған сай ассоциациялық тәжірибелер жүргізу мен

оларды саралау болашақтың еншісінде. Біз бұл мақалада тек аталған мәселені ғылыми зерттеудің қажеттілігі мен маңыздылығын ғана көрсеткіміз келді.

Қолданылған әдебиеттер:

1. <https://kk.wikipedia.org/wiki>
2. Гриценко Е.С. Язык как средство конструирования тендера: дис. ... доктора филол. наук / Е.С. Гриценко. - Нижний Новгород, 2005. - 405 с.

Ғылыми жетекшісі: ф.ғ.д., проф. Садирова К.Қ.

Ж.БАЛАСАҒҰННЫҢ «ҚҰТТЫ БІЛІК» ДАСТАНЫНДАҒЫ ЕЛ БАСҚАРУ МӘСЕЛЕСІ

Нағметова Н.Н.

nursaya.nagmetova@mail.ru

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Жүсіп Хас Хажиб Баласағұн – ХІ ғасырдың аса көрнекті ақыны, есімі күллі шығыс елдеріне мәшһүр болған данышпан-ойшыл, энциклопедист-ғалымы, белгілі қоғам қайраткері.

Жүсіп Баласағұн өз замандастарына және өзінен көп жылдар кейін өмір сүрген ұрпақтарға орта ғасырдың атақты ғалымы, дәлірек айтсақ, табиғаттану, риезиет (математика), фәләкият (астрономия), тарих, араб-парсы тіл білімі, т.б. толып жатқан ғылым салаларын жете меңгерген ғұлама ғалым ретінде жақсы мәлім болған.

Әйтсе де Жүсіптің есімін әлемдік әдебиет тарихына мәңгілікке өшпестей етіп жазып қалдырған бірден-бір әдеби мұрасы – «Құтадғу біліг» («Құтты білік») дастаны [1;147].

«Құтадғу біліг» – терең ой мен білімнің, асқан даналықтың, адамзат баласының рухани тіршілігінің айнасы. Белгілі ғалым Х.Сүйіншәлиев айтқандай «Орта ғасыр ескерткіштерінің ең көлемдісі және көркемдігі жағынан зерттеушілерін таң қалдырған әдеби көркем туынды. Орта Азия мен Қазақстан жерін мекендеген түркілердің және олардың мәдениетінің жарық жұлдызы деп айтарлықтай әдебиет мұра. Бұл өлкенің бір кездегі өркендеген мәдениетін танытарлық тарихи куә, тамаша ескерткіш [5;140].

«Құтадғу біліг» ғылым әлеміне ХІХ ғасырдың бас шағында ғана мәлім болды. Оны алғаш Австралияның Стамбулдағы елшісі Иозеф Хаммер-Пургшталл жергілікті Әбдіразақ Шейхзада деген түріктен ұйғыр алфавитінде жазылған дастан қолжазбасын сатып алып, Вена Сарай кітапханасына тапсырады. Сөз боп отырған қолжазба Гераттық (кейін Веналық нұсқа деп аталады) нұсқа – Қасан қара Сейіл Шамс дегеннің 1439 жылғы көшірмесі. Ал дастанның Каир кітапханасындағы сирек кездесетін қолжазбалар қорынан 1896 жылы неміс ғалымы Б.Мориц араб әрпімен көшірілген нұсқасын тапқан. Үшінші Наманган нұсқасы 1913 жылы А.З.Валидовтың арқасында белгілі болды. Ғылымда үлкен қызығушылық тудырған тамаша туындының

зерттеушілері де заманының білікті де біртуарлары еді. Дастанның тарихына терең үңіліп, әдебиеттану тіл білімі, тарих ғылымы тұрғысынан жан-жақты зерттеу ісіне С.Е.Малов, Е.Э.Бертельс, А.Валитова, В.Р.Радлов, шетел шығыс зерттеушілерінен Т.Танджей, А.Бомбачи, М.Копрюлзада, қазақ ғалымдарынан Р.Бердібай, Х.Сүйіншәлиев, Қ.Жарықбаев, А.Егеубаев т.б. сияқты ғалымдар мол үлес қосты.

XI ғасыр Қараханидтер мемлекетінің ең бір гүлденген, дәуірленген кезеңі болғандығы белгілі. Бұл ұлы мемлекеттің орталығы – Қашқар, солтүстігінде – Баласағұн, батысында – Самарқанд, ортасында – Өзкент қалалары да үлкен сауда, саяси орталығы болып есептелетін еді. Осындай ұшы-қиыры жоқ кең алқапты алып жатқан, барлық салада дамыған күшті мемлекетті бір орталықтан басқару да жеңіл емес болатын. Ол үшін өз салт-дәстүрін, тарихын терең түсініп, заң қағида сияқты ақыл кеңес беретін бір құнды өсиет-нама керек-ақ еді. Міне, сол үлкен жүкті өзі арқалаған, өзі шешкен «Құтадғу білік» дүниеге келді. Дастанды Қашқарды жазып аяқтаған ақын оны шығыстың әміршісі Табғаш қара Бограханға тарту еткендігін өз кіріспе сөзінде хабарлайды. Бұл тартуға риза болған Бограхан ақынға Ұлы Хас Хажиб деген жоғары атақ береді. Хас Хажибтың қызметі заңдар мен салт-дәстүрлердің дұрыс орындалуын бақылау, қазынашы, бітікші (көшірмеші), шебер, тағы басқа қызметкерлермен байланыста болу, елшілерді қабылдап, шығарып салып отыру, салтанатты жиындарды ұйымдастыру, кедейлердің арызын тыңдап, ел бегіне жеткізіп отыру, қысқасы ел бегінің көмекшісі болған [2;68]. Бұған қарап, Жүсіп Баласағұнның патша сарайында қандай қызмет атқарғанын ғана емес, сонымен бірге ақын «Құтты білікте» өзіне өте жақын таныс мәселелерді мейлінше терең біліп барып жазғанын да аңғарамыз.

Сонымен өз дәуірінің көкейтесті мәселелерін қоғамдық-әлеуметтік тұрғыдан терең түсінген ғұлама-ақын «Құтты білік» дастанында көтерген ең басты мәселелерінің бірі – ел басқару мәселесі. Елді, мемлекетті қалай басқару керек? Ел басқаратын адамда қандай қасиеттері болуы шарт? Міне, автор осы сауалдарға өз заманының оқыған, көзі ашық, ойшыл азаматы ретінде жауап береді.

Алдымен автор әңгімені әмірші-патшаның өзінен бастағанды жөн деп біліп, оған талап қояды, яғни ақынның айтуынша ел жұртты басқаратын адам – ақыл-парасаты ұшан-теңіз, ниеті түзу, сөзі шырын, өнер мен білімге жетік, қолы ашық, пейілі кең, кек сақтамайтын болуы шарт. Әділ заңдарымен халыққа жаққан патша бейнесі дастанда Күнтуды болып сомдалғанын мына мысалдан көруімізге болады: «Ақылмен іс қылған бек елге сүйкімді болады. Осындай ақылды басшы әлибек еді. Өзі әмір жүргізіп тұрған шақта ол көзін де, құлағын да халқы жаққа тіккен еді. Солардың мұңын шаққан-ды. Сондықтан оның тұсында қой мен қасқыр бір жүретін, біріне-бірі тимейтін. Мұны есіткен жаулары өздері келіп, бас иіп, оған қосылып жататын. Күн санап ел бақыты өсе берді...» [4;97].

Жүсіп Баласағұн ел басқарушыларды әділ әрі білімді, парасатты болуға шақыра отырып, өзі бес түрлі жаман қылықтан бойларын аулақ салуға үндейді:

Жүрсін бектер бес нәрседен алыстап,

Есі болса, жұрнақ болса намыстан.
Ұшқалақтық – бірі, екіншісі – сараңдық,
Үшіншісі – ашу, оған егіз надандық.
Бесіншісі – өтірік, жерге тірі кіргізер!
Бек бесеуден бойын аулақ ұстасын,
Білсін сонда, басынан құс ұшпасын [2;68].

Өнер мен білімнен құралақан, керісінше дүлей қара күшіне сенген
зорлықшыл ел басшыларын ақын сынға алады.

Зұлым күшпен бек ұзаққа бармайды:
Күш – зорлыққа халық шыдап қалмайды.
Егер бегі қиянатшыл, сұм болса,
Халқы сорлап, күн көре алмас құл да онша [1;155].

Ойшыл ақын «Әміршінің міндеттері жайлы» деген тарауда әміршілердің
халыққа және қара халықтың әміршіге қояр міндеттеріне егжей-тегжей
тоқталады. «...Байқа, сенің халық алдында үш түрлі міндетің бар. Ол міндетінді
мүлтіксіз орында, өзіңе реніш шақырма».

Бірінші – қолыңа тап-таза күміс ұста. Сапасын тексеріп отыр.

Екінші – халыққа шығарған заңын дұрыс (әділ) болсын. Ол заңдарды бір-
бірінен ажырата біл. Осыған мұқият бол!

Үшінші – сапарға бастар барлық жолды жақсы ұста. Қалтарыста
отырғандар мен нөкерлерге жақсылап қара!

Өзіңнің өзгелер алдындағы міндеттеріңді орындаған соң, олардан да өз
хұқығыңды талап ет. Халықтың сенің алдында да үш түрлі парызы бар: олардан
(тілегін) сұра және оларға құлағыңды түрік ұста.

Бірінші – жұрт сенің әміріңе қадыр-құрметпен қарайтын және оны тез
орындайтын болсын.

Екінші – қазынаға қол сұқпай, дер кезінде салық төлеп тұрсын.

Үшінші – жұрттың сенің жауларыңа-жау, достарыңа-дос болсын! [5;139].
Бұл тараудан ақынның әкім мен халық арасындағы қарым-қатынастың
демократиялық үлгісін ұсынғандығын көреміз. Ақынның белгілерін талап-
міндеттері бүгінгі күнде де өз мәнін жоймағандығы даусыз.

Ел басқарған адамға қанша зерек, қанша іскер болса да күллі мемлекетті,
барша істі жалғыз өзі ойдағыдай басқара алмайтындығы белгілі. Ол үшін патша
жанынан білімді, парасатты көмекшілердің табылуы шарт. Ақын мұндай
жандар деп уәзір мен ләшкербасын атап, оларды бір аттың басына салынған
жалғыз шылбырдың екі жақ тізгініне ұқсатады.

Бұлардың бірі – елді қалам-қағазбен басқарса, екіншісі – қылышпен
жөнсіздерді жөнге салатындығын ақынның мына сөздерінен көреміз:

Бірі – уәзір, екіншісі – ләшкербасы,
Бірі – қылыш, ал екіншісі – қалам ұстаған.
Бұлар – ел тізгіні, ал тізгіннің екі жағы бар,
Екеуін тең ұстаса, оны ешкім үзе алмайды [1;156].

Өзіміз байқағандай, Жүсіп Баласағұнның ел басқарушы мен оның
көмекшілеріне қоятын талап-тілектері жоғары. Заманының оқымыстысы,
ойшылы, талантты ақыны, белсенді қайраткері ретінде мемлекеттің гүлденуі,

өркендеуі тек ақылы мен парасаты мол, мейірімі мен пейілі көл, әділетті ту еткен жандардың қолынан келер іс екендігіне көз жеткіземіз.

Қорыта айтқанда, «Құтты білік» басынан аяғына шейін өсиет-өнеге, ақыл-парасат, ілім-білімге толы дидактикалық-фәлсафалық дастан. Сонау ХІ ғасырдан мұра болып жеткен ұлы туындының әлі талай ғасырлар бойы өз оқырманы мен зерттеушісін табары талас туғызбайды. Мақаламызды ақынның өз сөзімен аяқтауды жөн деп санадық.

Кісі туды, өлді, сөзі қалды көр.

Өзі өлді, аты мәңгі қалды, көр.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Келімбетов А. Қазақ әдебиетінің бастаулары. – Алматы: «Ана тілі», 1998.
2. Қыраубайқызы А. Ежелгі дәуір әдебиеті. – Алматы: «Мектеп», 2002

Ғылыми жетекшісі: аға оқытушы Ташимбаева С.Ж.

БЕЛГІЛІЛІК/БЕЛГІСІЗДІК МӘНІНІҢ ҚҰРЫЛЫМЫ МЕН ЗЕРТТЕЛУ ЖАЙЫ

Нартаева И.Н.

nartaeva.96@mail.ru

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

Белгілілік/белгісіздік категориясы – антика дәуірінен бастау алатын сан қырлы, көпаспектілі ұғымдық категория. Сол заманның зерттеуші-ғалымдары Гераклит, Аристотель, Платон еңбектерінен бастау алған бұл категория әлі де зерттелуді талап ететін күрделі тілдік жүйе болып отыр. «Белгілілік», «белгісіздік» ұғымдары уақыт, кеңістік, қозғалыс сияқты философиялық ұғымдармен тығыз байланысты [1].

«Тіл білімі сөздігінде» белгілілік/белгісіздік категориясына былайша сипаттама берілген: «...Белгілілік/белгісіздік категориясы (гр. *katēgoria* – бекіту) – сөз құрамындағы категориялы семантикалық белгі. Ол – белгі объектілер класынан бөлініп шыққан жағдайда шынайылық объектісіне сәйкестігін көрсетеді (белгілілік категориясы); осындай кластарға сәйкес қарым-қатынас сипаты (белгісіздік категориясы). Белгілілік/белгісіздік категориясының әдіс-тәсілдік типологиясы бірдей емес. Сонымен, бұл категория роман-герман тілдерінде белгілілік және белгісіздік артикльдерінің ерекшеліктерімен анық көрсетілген, мысалы, ағыл. *the-a*, фр. *le, la-un, une*, нем. *der-ein*. Артикльсіз тілдерде бұл категория сөздің орын тәртібінің, есімдіктің көмегімен ғана бейнеленеді. Мысалы, орыс тілінде сөздің соңғы орында тұруы, әдетте, белгілілікпен байланысады (*Они купили подарок бабушке*). Қазақ тілінде белгілілік/белгісіздік категориясы *бір*-дің көмегімен көрініс табады, мысалы, *бір бала – один ребенок*» [2].

Белгілілік/белгісіздік дәстүрлі түсінік бойынша, сөйлеушіге заттың таныс/бейтаныс болуына байланысты болады. Бірқатар тілдерде ондай қызмет

артикльдердің көмегімен беріледі. Артикль зат есімдерге қосылып, есім сөздер тобы ретінде белгілілік/белгісіздік категориясын сипаттайды. Артикль көп жағдайда зат есімді актуалдандырып, оны белгілілік/белгісіздік категориясының денотаты ретінде сипаттайды. Бұл орайда М.К.Демидова, Е.А.Бокий, М.И.Алехина т.б. ғалымдардың еңбектерін атауға болады. М.К.Демидова неміс тіліндегі белгілілік/белгісіздік категориясының берілу жолдарына тоқтала келіп, артикльді осы категорияның көрсеткіші болумен қатар коммуникативті жүкті арқалаушы негізгі белгі ретінде сөз етеді. Сондай-ақ неміс тілі мен қазақ тілі материалдарын салыстыра, салғастыра зерттеуге арналған Н.Сәрсембаеваның еңбегі де бар. Е.А.Бокий де артикльдің коммуникативті жүк арқалайтын грамматикалық құрал ретіндегі қызметін көрсете отырып, оның берілу жолдары сөйлемнің мағыналық бөлшектенуіне байланысты болатынын атап көрсетеді. Ғалымның айтуы бойынша, айтылым мақсаты зат туралы қандай да бір маңызды мәлімет бермек болса, зат есім белгілі, нақты болады. Зат есімнің қандай заттар тобына жататынына ғана мән берілетін болса, ол грамматикалық белгісіз зат есім ретінде қолданылады.

Қазақ тіл білімінде белгілілік/белгісіздік категориясы арнайы зерттелмегенмен, XX ғасырдың басында-ақ А.Байтұрсынұлы еңбектерінде осы категорияның кейбір ерекшеліктері сөз болады. Мәселен, А.Байтұрсынұлы бүгінгі таңда «белгісіздік есімдігі» деп қолданылып жүрген есімдік тобының орнына «танықтау есімдігі» деп атап, оған «нәрсенің жоқтығын, яки анық белгілі еместігін, яки түгел еместігін көрсеткенде айтылатын сөздер» деп анықтама береді. Яғни есімдіктерді мағыналық топтарына қарай жіктеуде XX ғасыр басындағы ғалымдар функционалды грамматика тұрғысынан түсіндіріп, белгілілік/белгісіздік категориясының мәнін терең түсінгенін көреміз [3].

Профессор М.Балақаев түркі тілдеріндегі белгілілік/белгісіздік категориясының зерттелу тарихына шолу жасай келіп: «Различный подход к объяснению категории определенности и неопределенности в тюркских языках говорит о шаткости основы этой «категории». Понятие «определенность и неопределенность» вообще, выражение его указательными местоимениями и числительным *бір* (один), в частности, хотя в тюркских языках имеются, но не подкреплены определенными системами последовательного выражения. А оформленность и неоформленность падежей служат вариантами контактирования слов в разных позициях и значениях», – дейді [4].

Белгілілік/белгісіздік мәні коммуникацияға қатысушы адресат пен адресантпен, сөзге тірек болатын затпен тікелей байланысты. Белгілілік/белгісіздік бір сөйлем аясында ғана емес, бүкіл мәтін деңгейінде көрінеді. Сол себепті белгілілік/белгісіздік категориясы – сөйлемдік емес, мәтіндік категория.

Қазақ тіліндегі белгілілік/белгісіздік категориясын таным категориясының бірі ретінде қарастыру осы категорияны талдауға негіз болады. Қазақ тіліндегі белгілілік/белгісіздік категориясының зерттеуде функционалды грамматика принциптері басшылыққа алынады. Н.Сәрсембаева зерттеуге алынып отырған категорияның тілдің түрлі деңгейлерінде көрініс табатынын айта келіп: «Белгілілік және белгісіздік категориясының семантикалық, ұғымдық мәні бар

категория ретінде өмір сүруінің өзіндік онтологиялық негізі бар – олар шындық құбылыстардың, табиғаттың, адамзат ойлауының, тілдің, вербальді коммуникациясының өмір сүру формасының түрі болып табылады. Әрбір тіл міндетті түрде халықтың, этностық бүкіл ойлау дүниесін бейнелейді және де семантикалық, мазмұнды категорияларға жататын мәселелердің барлығын қамтиды. Белгілілік-белгісіздік категориясы – вербальді коммуникацияның негізі[5]. Және сол себептен де өзінің әрбір тілдегі берілісінде арнайы құралдарға ие болады. Белгілілік категориясы вербалды коммуникацияның мәнін, ең маңызды мақсатын – ауызша және жазбаша қарым-қатынас иелерінің арасындағы түсінікті қамтамасыз етеді, ал белгісіздік болса, тілдік біртекті емес әртүрлі тұлғалардың, түсінбеушілікті тудырады», – дейді.

Белгілілік/белгісіздік категориясын зерттеуде белгілілік үш негізгі жолмен берілетінін көреміз. Олар: нақтылау, тұтастық, жалпылау. Сол сияқты белгісіздік мәні де үш түрлі жолмен беріледі: даралау, жинақтау, жалпылау. Белгілілік/белгісіздік категориясының құрылымын толық түсіну үшін айтылым деңгейінде зерттеулер жүргізу керек. Яғни белгілілік/белгісіздік категориясының категориялық жағдаятын зерттеп, нақты семантикалық элементтерден құралған мағыналық құрылымын тексеру қажет [6].

Сонымен, белгілілік/белгісіздік категориясы лингвистикалық статуска ие. Оның семантикалық инварианты болумен қатар түрлі деңгейлерді қолданылатын тілдік құралдары бар. Белгілілік/белгісіздік жағдаяттарын зерттеудің мәні зор. Белгілілік/белгісіздік мәндерінің семантикалық варианттары осы мәндердің тілде дұрыс қолданылуын реттейді. Бұл әсіресе қазақ тілін үйренушілер үшін өте қажет.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Сабитова З.К. Категория определенности/неопределенности предложения. Дисс. докт. фил. наук Алматы, 1999. 297 с.
2. Поспелов Н.С. О выражении категории определенности-неопределенности временным значением русского глагола в форме прошедшего совершенного // Памяти акад. В.В.Виноградова. М., 1971. С. 179-184.
3. Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы Алматы, «Ана тілі», 1991. 445 б.
4. Балакаев М. К истории изучения определенности-неопределенности в тюркских языках //ҚазССР ҒА Хабарлары Филология сериясы 1976. №2. 3-12-бб.
5. Арутюнова Н.Д. Лингвистические проблемы референции // Новое в зарубежной лингвистике.М.,1955.-С. 91-92
6. Бондарко А.В. Грамматическое значение и смысл. – Л., 1978. 175 с.

Ғылыми жетекшісі: ф.ғ.к., аға оқытушы Қоқанова Ж.А.

ТІЛДІК САНА ЖӘНЕ ҚАЗАҚЫ ТІЛДІК САНА ҰҒЫМЫНЫҢ АНЫҚТАЛУЫ

Оқасова М.Б.

maka.95kz@mail.ru

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

«Сана» ұғымы психологиялық тұрғыдан да, философиялық тұрғыдан да адамға тән құбылыс. Ол Адамның әлем жайлы түсінігінен, танымыман, бейнесінен тұрады. Бірақ сана жеке адамға ғана мәлім, екінші біреуге құпия нәрсе. Оның заттануы, екінші біреуге түсінікті болуы тіл арқылы жүзеге асады. Осыдан тіл мен сана тәрізді күрделі ұғымдар «тілдік сананы» туғызады. Тілдік сана адам дүниеге келгеннен пайда болып, өмірінің соңына дейін толығып қалыптасады. Ресейлік психолог, психолінгвист, профессор, академик Т.Н.Ушакова тілдік сана жас сәбидің алғашқы жылауынан, гуілдеуінен, дыбыстауынан бастау алатынын айтады. Ғалымның пікірінше, жас сәби әртүрлі дыбыстарды шығару, яғни жылау арқылы өзінің психикалық жай-күйін (қарны ашқанын немесе ауырғанын, қорыққанын) білдіріп, санында жатталған адамдар мен бейнелерді көргенде гуілдеп, күліп санадағы түсініктер мен ақпаратты білдіре бастайды. Бұл – тілдік сананың ең бастапқы бейвербальді формасы [1,9].

«Сана» ұғымын зерттеумен жаратылыстану және гуманитарлық ғылымдар да айналысып, оның кейбір заңдылықтарын айқындады. Философия мен психология үшін сана мәселесі негізгі зерттеу нысандарының бірі болып саналады. Ал тіл білімін сананың тілдік сипаты қызықтыратыны сөзсіз, осы тұрғыдан лингвистиканың қарқынды дамып келе жатқан жас бағыттарының бірі психолінгвистика үшін «тілдік сана» ұғымы орталық ұғымдардың біріне айналып үлгерді, оның себебі де жоқ емес. Тіл – сана мазмұнын білдіретін негізгі құрал болып табылады. Тілдің өзі тіл білімінің жас бағыты психолінгвистикада арнайы бейнеде әлемді бейнелейтін және адамдардың айналадағы ақиқат жайлы ұғым-түсінігін қалыптастыратын тірі құрал ретінде түсініледі.

Тіл және санамен қатар сана мен ойлау, тіл мен мәдениеттің өзара байланыс мәселелері Э. Сепир, А.А. Потебня, Л.В. Щерба, Л.В. Выготский, А.Н. Леонтьев, А.А. Леонтьев, А.А. Залевская, Е.Ф. Тарасов, Н.В. Уфимцева және т.б. секілді әртүрлі ғалымдардың еңбектерінде әрқилы ғылыми және әдіснамалық тұрғыдан түсіндіріліп жүр. Ғалымдардың аталмыш мәселені жан-жақты талдауы арқылы «тілдік сана» ұғымының күрделілігін байқауға болады [2,119].

Жалпы тілдік сана ұғымын ең алғаш ХХ ғасырда В.фон Гумбольдт енгізген. Ғалым сананың тілдегі көрінісін сананың сөйлеу процесіндегі ойды сөзге рефлексті түрде айналдырып жеткізу мүмкіндігін айтқан [3,41].

Т.Н. Ушакова тілдік сана туралы былай дейді: «Тілдік сана» ұғымының өрісі кең, оның екі түрін айқындауға болады: динамикалық – сананың жай-күйін вербалдық түрде білдіру, санаға сөйлеу арқылы әсер ету, сондай-ақ

құрылымдық – субъектінің менталдық тәжірибесінің, оның санасының әрекетінің нәтижесінде қалыптасатын тілдік құрылымдармен жасалады» [4,13].

Ә.Қайдаровтың еңбектерінде «сана», «тілдік сана», «ұлттық сана» ұғымдары біртұтас, тіпті синоним ретінде қарастырылып келген. Демек, «ұлттық сана» тілмен тікелей байланыста десек, «тілдік сана» мен «ұлттық сананы» зерттеу аясы бір.

Қазіргі таңда тілдік сананың ең көп таралған екі түрлі анықтамасы бар. Біріншіден, кең мағынада тілдік сана дегеніміз объективті әлемдегі заттар мен құбылыстар туралы көзқарастардың, ақпараттардың, түсініктердің тілдік белгілер арқылы санада бейнеленуі. Екіншіден, тар мағынада тілдік сана дегеніміз белгілі бір тілде сөздердің құрылымы, оның қолдану ерекшеліктері, айтылу ережелері, мағынасын білуі тәрізді ақпараттардың жиынтығы.

Тіл мен сана бірге байланысып лингвокогнитивті жүйені құраса, сөйлеу мен ойлау, тіл мен ойлау лингвокоммуникативті жүйені құрайды. Ғалым И.Н. Стернин сана мен ойлауды ажырата білу қажет екенін айтады. Сана ол мидің бөлшегі болатын болса, ойлау мидың сана арқылы жүзеге асатын қызметі. Сондай-ақ ғалым тілдік сана мен коммуникативтік сананы ажырату қажет екенін атап көрсетеді. Мысалы: тілдік санада субъектіге бұрыннан мәлім, әрі белгілі сәлемдесу формалары мен сәлемдесу сөздерін орынды қолдану жайлы ақпараттар (сәлеметсіз бе, сәлем, ассалаумағалейкум, таңғы уақыт болса қайырлы таң, түскі уақыт болса қайырлы күн, кешкі уақыт болса қайырлы кеш және т.б.) сақталса, ал коммуникативті санада қалай сәлемдесу керек екендігі жайлы ақпараттар (қол беріп амандасу, қол көтеріп амандасу, құшақтап амандасу, сүйіп амандасу, қашықтықта амандасу, қандай кезде амандасу, қандай көңіл-күймен амандасу, кім бірінші амандасу қажет және т.б.) жинақталған [5,25].

Коммуникативтік сананың құрамын қазақ ұлттық менталдық коммуникативтік ұстанымдар, коммуникативтік категориялар, қазақ қоғамында қазақша сөйлесу нормалары мен талаптары құрайды. Қазақтардың қазақша сөйлеу-сөйлесу барысында ұстануы тиіс қазақша коммуникативтік құзыретті қалыптастыру – қазақ талін үйрету/оқыту үдерісінде ұсталынатын басты бағдар.

Қазақша коммуникативтік сананың құрылымы қазақша коммуникативтік категориялар мен қазақша коммуникативтік концептілерден тұрады. Қазақша коммуникативтік категориялардың міндеті – қазақша «тіл қағысудан» бастап өрбіген тілдік қарым-қатынастың «тіл табысуға» дейінгі өрлеген жолына қажетті қазақы тілдесу нормалары мен талаптарының реттілікпен санада сақталуы, адамдардың қазақша сөйлесуі барысында қазақы коммуникативтік мәдениет өрісінен шығып кетпей, олардың сөйлеу барысын ұйымдастыру және қамтамасыз ету [6].

Тілдік санада белгілі бір тілдік қауымдастыққа тән қоғамдық өмір көрініс табады. Сол қалыптасқан ұлттық-мәдени субъективті әлем бейнесі жалпыхалықтық дүниетанымды құрайды. Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-да жүргізілген теориялық-эксперименталды зерттеу нәтижесінде қазақы тілдік санадағы ұлттық жабдық атаулары төмендегідей сипатқа ие болды.

Жөргек – бесікке бөленетін сәбиді орайтын, асты-үстіне салынатын жұмсақ маталар, баланың бесіктегі жаатын орнының төсеніші мен жамылғы шүберектері. Қазақ халқының ұғымында Жөргек қасиетті саналады. Сондықтан Жөргек үнемі таза болуы керек. Жөргегінде дарыған жақсылық өмір бойы үзілмейді деп есептейтін халық Жөргекті кесірден, ауру-сырқаудан сақтасын деп, ертелі-кеш аршамен немесе адыраспанмен аластап отырған.

Ат әбзелдеріне байланысты ұсынылған стимул сөз: *ертоқым, үзеңгі*. SPSS бағдарламасына бесік жабдықтарына байланысты барлығы мына тілдік бірліктер енгізілді: *айыл, аткөрпе, ауыздық, ашамай, божы, дұры, езулік, ер, жабу, жүген, көрпе, кісен, қамшы, қамыт, қанжыға, қанжыға бау, құйысқан, құйысқаның болмаса, туысқаның не керек, мойындық, ноқта, өмілдірік, таға, таралғы, тартпа, тебінгі, тегене, тоқым, тұсау, тізгін, шылбыр, шідер* [7].

Табалдырық – ұлттық таным, ұлттық сана мағынасындағы киелі сөз. Есіктің маңдайшасына қарама-қарсы төменгі жағындағы жерге, еденге тиіп тұратын көлденең ағаш. Қазақ бабаларымыз табалдырықты қоюдағы міндеті екі дүниенің шекарасы болады деп сенуінде. Сол себепті, үйге табалдырық орнатқан. Тіпті, жыланның өзі табалдырықтан асып кете алмайды дейді-міс. Сондай-ақ, жаңа туған ер баланың кіндігін табалдырық астына көметін дәстүр тағы бар. Ер-азамат сырттың адамы болуымен бірге, «ол – шаңырақтың иесі, босағаны берік ұстайтын тірек болсын» деген ниеттен туған болса керек-ті. Себебі сол, «табалдырықты баспа» дейтін тиымның түйіні осында жатыр.

Қазақ халқында «табалдырықтан артық тау жоқ, кәдесін өтемесең одан асқан дау жоқ, жеңгеден озған жау жоқ» деп, қағытпа қалжың айтып кәде сұрап үйге кіргізген. «Табалдырықта бақ тұрады» деген діни нанымнан бастау алған дәстүр табалдырықты құрметтемеген бағынан айырылады дегенге сенген.

Қорытындылай келе, тілдік сана әрбір ұлттың сана негізінде қалыптасқан тіл мен ойдың жиынтығы. Жоғарыда келтірілген мысалдарға сүйене отырып, бұл сөздердің барлығы да қазақ халқының бастауымен біте қайнасып, күні бүгінге дейін сақталған қазақы тілдік сананың көрінісі деп айта аламыз.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Ушакова Т.Н. Понятие языкового сознания и структура рече-мысле-языковой системы // Языковое сознание: теоретические и прикладные аспекты. – Москва-Барнаул. 2004.
2. Мәмбетова М.Қ. Сана және тілдік сана// ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы, №2(132). 2011.
3. Портнов А.Н. Сознание, язык, смысл: в поисках новой научной парадигмы / А. Н. Портнов // Философский альманах. – Иваново, 1998. – № 1–2. – С. 41–43.
4. Ушакова Т.Н. Языковое сознание и принципы его исследования // Языковое сознание и образ мира. – М., 2000. – С. 13–23.
5. Стернин И.А. (и др.) Языковое сознание жителей Воронежа: Монография.- Воронеж, 2010 г.
6. Құрман Н.Ж., Мухлис К. Текст теориясы және текстті талдау әдістемесі. – Алматы, 1999.
7. Алдашева К.С. Ұлттық жабдық атауларының қазақы тілдік санадағы көрінісі // М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Қазақстан

Ғылыми жетекшісі: ф.ғ.д., проф. Садирова К.Қ.

ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҚТАРЫНДА СЫН ТҰРҒЫСЫНАН ОЙЛАУ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН ПАЙДАЛАНУ

Пайпақова Ы.С.

yrys_gul_98@bk.ru

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Қазіргі мектепте оқу үдерісінде оқытудың жаңа технологиялары мен озық әдіс-тәсілдер жүйелі, мақсатты түрде белсенді қолданылып келеді. Сабақтар оқытудың тиімді жолдарына негізделген озық әдістермен өткізіліп, мұғалім мен оқушының бірлескен әрекеті негізінде екеуінің де белсенділігі артып, жаңа технологиялар негізінде күнделікті сабақтарды әртүрлі формада өткізіп жүр. Оқыту процесі мақсатқа жетуге негізделген, білім алушылардың жас ерекшеліктеріне сай тиімді формада ұйымдастырылуы тиіс. Сабақта білім алушыға білім дайын күйінде беріле салмау керек. Оқытушы шеберлігі арқылы білім алушының білімді игеруге қызығушылығын ояту қажет. Ал қызығушылықты ояту – әр түрлі әдіс-тәсілдер арқылы білім алушының алдына жан - жақты мақсаттар қойып, сол мақсатқа жету жолын көрсетеді.

Тәрбиелеу барысында тұлғаның өзіндік дамуына баса назар аудару қажет. Бұл білім алушылардың сыни тұрғыдан ойлауын дамыту деген сөз. Сын тұрғысынан ойлауды дамыту – сынау емес, шындалған ойлау. Әр түрлі жастағы білім алушыларға кез келген жағдайға немесе ақпаратқа сыни тұрғыдан қарап, саналы шешім қабылдауға үйрету. Сыни ойлау - ашық қоғам негізі. Сыни ойлау – әр жеке тұлғаның кез-келген жағдайдағы мәселені ойлап, зерттеп, қорытып, өз ойын еркін ортаға жеткізе алуы. Мұнда оқушы жаңа тақырып туралы өзінде бар бұрынғы білімі мен сабақта алған жаңа білімін біріктіріп, жаңа білім құрастырады. Сын тұрғысынан ойлау оқышының өзіндік жеке ойлауы болып табылады. Оқу мен жазу арқылы сын тұрғысынан ойлауды дамыту жобасында сабақ құрылымын анық көрсететін және білім алушылардың әрекеттері үшін нақты стратегиялар беріледі. Дегенмен сыни ойлауды дамытатын оқу шарттары бар екенін естен шығармау керек. Олар төмендегідей: Білім алушылардың әртүрлі идеялар мен пікірлерді қабылдауы, Білім алушыларға еркін атмосферада жұмыс істейтіндіктеріне кепілдік беру, Сыни ойлау тәжірибесі үшін уақыт пен мүмкіндіктерді қамтамасыз ету, Сыни ойлауды бағалау [1.16]. Осы аталған шарттарды ұстану үшін білім алушылардың сыни сауаттылығын дамыту қажет. Оның фокусында мәтіннің құрылымы, мазмұны, функциясы жағынан, сондай-ақ ақпараттың мақсатын сыни тұрғыдан қарастырғанда орын алатын ойлау процессі тұрады. Ақпаратты, теорияны түсінуге оның құрамын анықтау ықпал етеді. Сыни сауаттылық, барлық мәтіндер ауызша, жазба және визуалды, қоғамның түрлі топтарын әлеуметтік тұрғыдан, мәдени, саяси және экономикалық түсіну мен көру, білуді білдіреді [2.32].

«Сыни ойлауды оқу мен жазу арқылы дамыту» жобасында оқушылардың ойлау, қабылдау қабілетін аңғаруға топтық жұмыс өте тиімді, яғни сабақты деңгейлеп оқыту арқылы іске асыру және оқушыға тиянақты білім беру, оның сабаққа деген қызығушылығын арттыру, ізденгіштігін, байқампаздығын

дамытып, жеке тұлға болып дамудың биіктігіне шығуына әкелер жолдың бірі – RWCT бағдарламасы. Бұл бағдарламаның ерекшелігі жеке, жұпта, топта бірлесіп жұмыс істей білу, оқуда білімді өз бетінше іздену, білімді терең ұғыну, теория мен практиканы біріктіру, бір-біріне құрметпен қарау, мәдениетті қарым-қатынаста болу, өз пікірін жақтай, дәлелдей білу, ізденіс, еркін таңдау, жеке пікір, топпен талқылау, қажет жағдайда көзқарасын өзгерту т.б. [3.36].

Қазақ тілі сабақтарында оқу мен жазу арқылы сын тұрғысынан ойлау технологиясын қолдана отырып тұлға қалыптастыру тәжірибесі қолданылады. Сын тұрғысынан ойлауда білім алушы болжайды, зерттеп, қорытып, өз ойын жеткізеді, негізін ашады, сұрыптайды, талқылайды, сын көзбен қарайды, пікірін дәлелдейді, пікір алмасады, ортақ пікірге келеді, мақсатқа жетеді, өзін-өзі басқарады, топпен жұмыс істеуге үйренеді, жан дүниесін өзгертеді, қызығушылықты арттырады, кез келген сабақты меңгертеді, білім алушы өзін - өзі тәрбиелейді. Сыни ойлау сабақтарының қазақ тілі сабақтарындағы тиімді тұстары көп. Олар оқушының тіл байлығын көбейтіп, сөйлеу мәнерін өзгертеді, өзгелердің назарын өзіне аударуға машықтанады, жанындағылармен қарым-қатынасқа еркін түсуге, тіл табысуға машықтанады.

Біз 5-сыныптың қазақ тілі сабағынан «Сыртқы келбет және тазалық» атты сабағында сын тұрғысынан ойлау технологиясын қолданғанды жөн көрдік. Сабақтың мақсаты – тыңдалған мәтін негізінде сұрақтарға жауап беру, көтерілген мәселе бойынша өз ойын білдіру, суреттер желісі бойынша әңгіме құрастыру, оқылым стратегияларын қолдану: жалпы мазмұнын түсіну үшін оқу, нақты ақпаратты табу үшін оқу. Жаңа сабақты бастамас бұрын сыныпта психологиялық ахуал орнатып алған дұрыс. Өйткені, оқушы соның көмегімен жаңа сабаққа жаңа көңіл-күймен, қызығушылықпен кіріседі. Сабақта оқушының белсенділігінің маңызы зор. Психологиялық ахуал орнату үшін барлық оқушыларды ортаға жинап, екі-екіден бөлеміз. Барлығы өз жұптарын тапқаннан кейін, әр жұп бір-бірімен әр түрлі қимылмен немесе тәсілдермен амандасады. Мысалы, ән айту арқылы, ым-ишарамен немесе құшақтасу, әр елдің амандасу дәстүрлері арқылы, т.б.

Оқушылар орындарына жайғасқаннан кейін жаңа сабаққа қызығушылықты ояту үшін «Миға шабуыл» әдісін қолданамыз. Бұл әдіс қойылған мәселені оқушылардың шығармашылық белсенділігіне сүйене отырып шешуге бағытталған, оқушыларға мәселені шешуге жауап нұсқасын таңдауға еркіндік беріліп, оны шешудің неғұрлым көп жолдарын көрсетуге негізделген. Кейін ең жақсы идеялар, шешімдер таңдалынып алынады. Берілген сұраққа әр оқушы жауап бере алады. Маңыздысы – айтылған көзқарасқа баға қоймау керек, барлық жауап қабылданады және әр пікір тақтаға немесе қағазға жазылғаны дұрыс. Қатысушылар олардан анықтама немесе түсініктеме талап етілмейтінін түсінулері тиіс.

«Миға шабуыл» әдісі бойынша 1-тапсырмадағы сұрақтарды қоямыз:

1. Адамның сыртқы келбеті дегенді қалай түсінесіңдер? Оған не жатады?
2. Сыртқы келбет пен адамның ішкі дүниесінің байланысы бар ма?

3. «Киіміңе қарап қарсы алады, сөзіңе қарап шығарып салады» деген сөзбен келісесіңдер ме? Адамның сыртқы келбеті маңызды ма, ішкі жан дүниесі маңызды ма? [4.142].

Үйрену процесі – бұрынғы білімі мен жаңа білімді ұштастырудан тұрады. Үйренуші жаңа ұғымдарды, түсініктерді түсіну арқылы өзінің бұрынғы білімін жаңа ақпаратпен толықтырады, кеңейте түседі. Сондықтан да сабақта қарастырылғалы тұрған мәселе жайлы оқушы не біледі, не айта алатындығын анықтаудан басталады. Осы арқылы, ойды қозғау, ояту, ми қыртысына тітіркенгіш арқылы әсер ету жүзеге асады.

Оқушылар өз пікірлерін айтқаннан соң, сыныпты «Ақ», «Қара», «Қоңыр», «Сары» деп аталатын 4 топқа бөлеміз. Ойлану мен үйренуге бағытталған сын тұрғысынан ойлау бағдарламасының екінші кезеңі мағынаны тану (түсіне білу). Бұл кезеңде үйренуші жаңа ақпаратпен танысады, тақырып бойынша жұмыс істейді, тапсырмалар орындайды.

Оқушыларға адамның сыртқы келбеті, ішкі жан дүниесі, тазалығы жайлы қосымша ақпарат беріледі. Яғни, адамның сыртқы келбеті барлық уақытта маңызды роль ойнамайтынын айтып, адам үшін маңыздысы жақсы қасиеттер, жан тазалығы, ар-иманы, еңбекқорлығы болса жеткілікті екендігі туралы түсіндіріледі. Оқушылар өздерін толғандыратын әр түрлі сұрақтарына жауап алады. Келесі жұмыс – топтық жұмыс. Оқулықтағы 2-тапсырма бойынша әр топ бір-бір суреттен алып, әңгіме құрастырады.

Тақырып туралы қорытынды жасау – бағдарламаның үшінші кезеңі. Сын тұрғысынан ойлауды дамыту бағдарламасында бұл сабақтағы аса қажетті мәнді, маңызды әрекет болып табылады. Дәл осы кезеңде үйренуші не үйренгенін саралап, оны қандай жағдайда, қалай қолдану керектігін ой елегінен өткізеді. Оқушылардың орындаған тапсырмаларын жинап алғаннан кейін сабақты қорытындылаймыз. Оқушылар өздерін бағалайды және сол бағаға дәлелдер келтіреді.

Қорыта айтқанда, оқу жұмысын жаңа бағытта интерактивті ұйымдастыру оқуға деген ынтаны көтеріп және білім алушылардың бір-біріне деген сенімдерін арттырып, көтеріңкі көңіл-күйдің тек сабақтан тыс уақытта емес, сонымен қатар оқу барысында да болуына жағдай жасайды.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Нүркенова Ә. Сын тұрғысынан ойлауды дамыту// Білім шапағаты, №9. 20.02.2015 - Б.16-17
2. Мирсеитова С. Словарь RWCT. Казахстанская Ассоциация по чтению. - Алматы: Версия, 2005.-144 с.
3. Тілеуова А.З. Қазақ әдебиетін оқытудағы жаңа технологиялар. -Алматы: «Отан» баспасы,2018.-114 б.
4. Дәулетбекова Ж., Қосымова Г. Қазақ тілі. Жалпы білім беретін мектептің 5 - сыныбына арналған оқулық./ Ж.Дәулетбекова, Г.Қосымова. - Алматы: Атамұра, 2017.-208 б.

Ғылыми жетекшісі: ф.ғ.к., доцент Садуақас Н.А.

ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУДА СЫНИ ТҰРҒЫДАН ОЙЛАУ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ҚОЛДАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Пайпақова Ы.С.

yrys_gul_98@bk.ru

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Қазіргі уақытта білім жүйесінде терең өзгерістер жүріп жатыр. Бұл өзгерістер білім беруді дамыту мен жаңарту бағдарламасында көрініс тапты. Қазақстан Республикасының Білім беру туралы Заңында жалпы білім беру стандартына сай жаңа кезеңнің мақсатын анықтайды. Бұл құжаттарда жаңа білім үлгісі оқушылардың білім жинақтауына ғана емес, жеке тұлғаны танымдық және жасампаздық қабілетін дамытуға бағытталуы керек. Білім берудің адамға, тұлғаға бағытталуы, білім мазмұнының жариялылығы заман талабына сай білім беру мен ұлттық оқу – тәрбие процесінің гуманистік сипаты жаңаша оқытудың әдіснамалық негізі ретінде қызмет ете алады. Оқытудың мазмұнын, өзіндік ерекшеліктерін, одан туындайтын ұстанымдары мен шарттарын жүйелеу арқылы өазіргі ұлттық білім берудің философиялық тұғырнамасын әдіснамалық және әдістемелік негіздерін жасауға болады, мұны ескермей мектептер мен білім беру мекемелеріндегі ұлттық идеяны көздейтін тұжырымдамалық тұтастықты қамтамасыз ету мүмкін емес. Бүгінгі білім жүйесінде, Д.Дьюи атап өткендей, «Үлкен өзгерістер басталуды. Ол маңызы жағынан Н.Коперниктің жаңалығына (күн астрономиялық орталық, басқа планеталар оның айналасына шоғырланады, оны айнала қозғалады) тең болып отыр, яғни, оқушы тұлғасы орталыққа айналып, барлық педагогикалық әрекеттер оның айналасына шоғырландыра жүргізіледі». Бұл өзгерістер білім беруді дамыту мен модернизациялау бағдарламалық құжаттарында көрініс тапты. Еліміздегі жаңа білім беру реформасы 12 жылдық білім беруге көшу арқылы шығармашылық пен дамыған жеке тұлғаны қалыптастыруға бағытталған жаңа ұлттық үлгіні жасауды, «жалпыға арналған білімнен», «білім әркімге өмір бойы» үлгісінде көшуді және әлемдік білім беру кеңістігіне жедел енуді қамтамасыз етуді мақсат етеді. Білімді, білікті, шығармашылықпен жұмыс істей алатын, жылдам өзгеріп отыратын ортада өмір сүруге бейімделген, өздігінше дамуға, өз ойын толық жеткізе білуге, өзінің және қоғамның мүддесі үшін мейлінше өзін – өзі іс жүзінде көрсете білетін жеке тұлға дамытып қалыптастыру қажет екендігін ашық көрсеткен[1]. Жалпы білім беретін мектептер әмбебап оқу әрекетінің бүтін жүйесін қалыптастыруы керек, сонымен қатар өз бетінше әрекет ету, және қабылдаған шешіміне жауапкершіліктен қарау, яғни заманауи білім беру сапасын анықтайтын негізгі күзінеттіліктері. Сондықтан мектептің негізгі міндеті – өмірдің әр алуан жағдайларынан жол тауып шыға алатын, тез икемделіп кете алатын, қажет білімді өз бетінше меңгере алатын, пайда болған мәселені шешуге сол алған білімін қолдана алатын оқушы тәрбиелеу.

Сондай мәселелерді шеше алатын технологиялардың бірі – сыни тұрғыдан ойлауды дамыту технологиясы. СТО технологиясы тұлғаға жеке келуге

негізделген, яғни оқу үрдісінде танымдық, коммуникативтік және зерттеушілік тапсырмаларды өз бетінше шешіп, дұрыс шешім қабылдауына бағытталады. Бұл коллективтік, өзін – өзі толықтыратын, барлық қатысушылардың өзара әрекетіне негізделген, оқу процесіне оқушының қатыспай қалуы мүмкін болмайтын оқу процесін ұйымдастыру. Бұл оқыту әрекетінің нәтижесін көруге, ойлауға, күнделікті тәжірибеде қолдануға болады. Технология оқушының өзіндік таным әрекетіне бағытталған – белгілі бір уақыт аралығында оқушылар жеке, жұпта, топта жұмыс жасайды [2].

Сыни ойлау – ашық қоғам негізі. Сыни ойлау деген – әр жеке тұлғаның кез – келген жағдайдағы мәселені ойлап, зерттеп қорытып, өз ойын еркін ортаға жеткізе алуы. Сыни тұрғыдан ойлау, өзіндік, жеке ойлау болып табылады [5]. Ол – өз алдына сұрақтар қойып және үнемі оларға жауап іздеу, шешімін табуды қажет ететін мәселені анықтау, әр мәселеге байланысты өз пікірін айту, оны дәлелдей алу, сонымен қатар басқалардың пікірлерін дәлірек қарастыруды және сол дәлелдемелердің қисынын зерттеу дегенді білдіреді. Нағыз сабақ – ол әрқашан диалог, іздене, дайындала, үйрене, шәкірттер болашағын ойлай жасалған еңбек пен тәжірибенің бірлігі. ***Сын тұрғысынан ойлау үш бөліктен тұрады:***

Біріншіден, сын тұрғысынан ойлау өзіндік және жеке ойлау болып табылады.

Екіншіден, сын тұрғысынан оқыту жаттанды қағидаларды дәлелдеп айта беру емес, оқушы оқып, оны еске сақтап айту қабілеті жоқ, керісінше терең ойлау арқылы ескіге жаңаша көзқарас қалыптастыруы мүмкін, тың идеялар ойлап табуы мүмкін.

Үшіншіден, сын тұрғысынан ойлау сұрақтар қойып, шешімін табуды қажет ететін мәселелерді анықтаудан басталады. Жалпы адамзат баласы тумысынан білуге құмар болып келеді. Өзінің жеке қызығушылықтары мен қажеттіліктеріне жауап беруге талпынады.

Сын тұрғысынан ойлау бағдарламасы ***қызығушылықты ояту, мағынаны ашу, ой толғаныс*** кезеңдерінен тұзіледі.

Қызығушылықты ояту. Үйрену процесі – бұрынғы білетін және жаңа білімді ұштастырудан тұрады. Үйренуші жаңа ұғымдарды, түсініктерді, өзінің бұрынғы білімін жаңа ақпаратпен толықтырады, кеңейте түседі. Сондықтан да, сабақ қарастырылғалы тұрған мәселе жайлы оқушы не біледі, не айта алатындығын анықтаудан басталады. Осы арқылы ойды қозғату, ояту, ми қыртысына тітіркенгіш арқылы әсер ету жүзеге асады. Осы кезеңге қызмет ететін «Топтау», «Түртіп алу», «Ойлану», «Жұпта талқылау», «Болжау», «Әлемді шарлау», т.б. деген аттары бар әдістер (стратегиялар) жинақталған. Қызығушылықты ояту кезеңінің екінші мақсаты – үйренушінің белсенділігін арттыру. Өйткені, үйрену – енжарлықтан гөрі белсенділікті талап ететін іс – әрекет екені даусыз. Оқушы өз білетінін еске түсіреді, қағазға жазады, көршісімен бөліседі, тобында талқылайды. Яғни айту, бөлісу, ортаға салу арқылы оның ойы ашылады, тазарады. Осылайша шыңдалған ойлауға бірте – бірте қадам жасай бастайды. Оқушы бұл кезеңде жаңа білім жайлы ақпарат жинап, оны байырғы білімімен ұштастырады.

Ойлау мен үйренуге бағытталған бұл бағдарламаның екінші кезеңі *мағынаны ашу* (түсіне білу). Бұл кезеңде үйренуші жаңа ақпаратпен танысады, тақырып бойынша жұмыс істейді, тапсырмалар орындайды. Оның өз бетімен жұмыс жасап, белсенділік көрсетуіне жағдай жасалады. Оқушылардың тақырып бойынша жұмыс жасауына көмектесетін оқыту стратегиялары бар. Соның бірі *INSERT*. Ол бойынша оқушыға жаңа тақырыппен танысу барысында *V – «білемін»*, *- - «мен үшін түсініксіз»*, *+ - «мен үшін жаңа ақпарат»*, *? – «мені таң қалдырады»* белгілерін қойып отырып оқу тапсырылады. *INSERT* – оқығанын түсінуге, өз ойына басшылық етуге, ойын білдіруге үйрететін ұтымды құрал. Бір әңгіменің соңына тез жету, оқығанды есте сақтау, мәнін жете түсіну – күрделі жұмыс. Сондықтан да, оқушылар арасында оқуға жеңіл – желпі қарау салдарынан түсіне алмау, өмірмен ұштастыра алмау жиі кездеседі. Мағынаны түсінуді жоғарыдағыдай ұйымдастыру – аталған кемшіліктерді болдырмаудың бірден – бір кепілі.

Үйренушілер білетіндерін анықтап, білмейтіндерін белгілеп сұрауға әзірленеді. Бұл әрекет арқылы жаңаны түсіну үшін бұрынғы білім арасында көпірлер құрастыруға, яғни байланыстар құруға дағдыландырады. Тақырып туралы *ой – толғаныс* – бағдарламаның үшінші кезеңі. Күнделікті оқыту процесінде оқушының толғанысын ұйымдастыру, өзіне, басқаға сын көзбен қарап, баға беруге үйретеді. Оқушылар өз ойларын өздері байқаған ақпараттарды өз сөздерімен айта алады. Бұл сатында оқушылар бір – бірімен әсерлі түрде ой алмастыру, ой түйістіру, өз үйрену жолын, кестесін жасау мақсатында басқалардың әр түрлі кестесін біліп үйренеді. Ес үйрену сатысы – ойды қайта түйіп, жаңа өзгерістер жасайтын кезең болып табылады. Әр түрлі шығармашылықпен ой түйістіру болашақта қолданылатын мақсатты құрылымға жетелейді. Осы кезеңді тиімді етуге лайықталған *«Бес жолды өлең»*, *«Венн диаграммасы»*, *«Еркін жазу»*, *«Семантикалық карта»*, *«Т кестесі»* сияқты стратегиялар әр сабақтың ерекшелігіне, ауыр – жеңілдігіне қарай лайықтала қолданылады. Сабақта оқушыға білім дайын күйінде беріле салмау керек. Мұғалім шеберлігі арқылы баланың білімді игеруге қызығушылығын ояту қажет. Ал, ол сұрақ әр түрлі әдіс – тәсілдер арқылы баланың алдына жан – жақты міндет қойып, іске асыруына жол көрсетеді. Технологияның басты мақсаты – дамыта оқыту негізінде *«Сын тұрғысынан ойлау арқылы оқу мен жазуды дамыту»*. **RWCT** бағдарламасы – ағылшын тілінен аударғанда *«сын тұрғысынан ойлау үшін оқу мен жазу»* дегенді білдіреді. Бұл бағдарлама оқытудың 60 түрлі стратегияларының әдістерінен тұрады. Мақсаты – шығармашылық ойлауды, сын тұрғысынан ойлауды дамыту.

Сабақтың мақсаты:

- а) қызығушылықты ояту – сұрақ қою;
- ә) мағынаны ажырату – жауаптар іздеу, мәселені зерттеу;
- б) ой толғаныс – ойлау процесінің ең жоғарғы сатысында мәселені талқылау, яғни үш фазада сабақты бөліп өту, оқыту мен оқу процесін осындай үш сатыда ұйымдастыру.

Қазақ тілі сабақтарында оқу мен жазу арқылы сын тұрғысынан ойлау технологиясын қолдана отырып тұлға қалыптастыру тәжірибесін сабақтарда

қолданудамын. Сын тұрғысынан ойлауда оқушы болжайды, зерттеп, қорытып, өз ойын жеткізеді, негізін ашады, сұрыптайды, талқылайды, сын көзбен қарайды, пікірін дәлелдейді, пікір алмасады, ортақ пікірге келеді, мақсатқа жетеді, өзін – өзі басқарады, теориямен жұмыс істеуге үйренеді, жан дүниесін өзгертеді, ойлауды дамытады, қызығушылықты дамытады, қызығушылықты арттырады, кез келген сабақты меңгертеді, оқушы өзін – өзі тәрбиелейді [6]. Мен жұмыс жасап отырған технологиямен дәстүрлі сабақтан шығатын нәтижені салыстыруға болады. СТО технологиясы тек қана зияткерлікті дамытуға бағытталып қана қоймайды, сонымен бірге оқушылардың ерікті қызығушылығын, адамгершілік сезімталдығын да дамытады. Оқушылардың шағын топта бірлесе әрекет етуіне баса назар аударылады, одан өзге жан дүниесіне, еркіне, түйсігіне бағытталады. Аталған технология ақпараттық қоғамда, өз бетінше керек ақпаратты таба білу және қолдана білу іскерлігін дамытады. Бүгінде орта мектепте қазақ тілінен білім беру оқушының оқу әрекетін қалыптастыру негізіне – оқу мен таным мотивінің жүйесін, шешім қабылдау, қорғау, оқу мақсатын жүзеге асыру, жоспарлау, қадағалау және оқу әрекеті мен оның нәтижесін бағалауды қосады. Орта мектепте қазақ тілінен білім беру – оқушылардың таным мотивациясы мен қызығушылығын, сыныптастарымен, мұғаліммен бірлесе еңбек етуге дайын және қабілетті, адамгершілік қасиеттердің негізін қалыптастыруға, тұлғаның қоғаммен және айналадағы адамдармен анық қарым – қатынасын қамтамасыз етуі керек. Сабақта сыни тұрғыдан ойлаудың әдістерін қолдану арқылы біз оқу материалын меңгеру процесінде тұрға аралық байланысты жүзеге асыратын мүмкіндіктерге қол жеткіземіз. Шындығында, топта оқушылар арасында өзара қарым – қатынас өздігінен туындайды, ол байланыстың қандай болатыны оқу әрекетіндегі жетістіктеріне байланысты. Оқу материалы негізінде оқушылардың өзара қарым - қатынасын ұйымдастыра білу – оқу әрекетінің тиімділігін тұтас арттырудың қуатты дерегі.

Қазақ тілі сабағында сыни тұрғыдан ойлауды дамыту технологияларын қолдана отырып, біз алдымызға аса маңызды білім беру мақсаттарының қатарын қоямыз:

- меңгерілетін пән мен жалпы білім беру жоспарына мотивация мен қызығушылығын ояту;
- талдау дағдысын, сыни ойлауын, өзара қарым – қатынасын, коммуникациясын дамыту;
- қағидалар (бірлесе әрекет ету, эмпатия) мен әлеуметтік құндылықтарды өзгерту;
- оқу процесінде мұғаліммен, басқа қатысушылармен ойлау әрекеті мен диалогиялық қарым – қатынас белсенділігін дамыту, өзіндік дамуын арттыру.

Мұғалім оқытудың шығармашылық дамыту жүйесінде жұмыс жасауға дағдылануы қажет. Оқушының мұғалім мен пәнге қызығушылығын, мүмкіндігін, деңгейін, мотивациясын ескермей, жалпы сыныпты меңгертуге құрылған деректерді есте сақтауға, жаттатқызуға мәжбүрлейтін қалыптасқан алгоритм бойынша құралған оқытудың ішкі мазмұны баланың дамытпайды.

Оқушыны жаңа идеялар мен мәселелерді шешудің түрлі жолдарын қарастыруға үйрету маңызды саналады. Бірақ одан да маңыздырағы оқушыны барлық топтамада (цикл) жұмыс жасауға үйрету: берілген мәселе бойынша ізденіс және саралау – мәселені маңыздылығына қарай деңгейлеп құру – мәселені талдау – әрекеттің бағыты мен міндетін, мақсатын анықтау – мүмкін жауаптардың нұсқасын әзірлеу – ең үздігін таңдау – ішкі және ресурстарға қажетті шарттарды есептеу – мәселені шешудің тетігін анықтау – бағдарлама жасау және болуы мүмкін жағдайдың жоспарын құру.

Оқушылардың жеке бастамасын басып тастамау үшін және оларда берік дағды қалыптастыру үшін біз келесі ережелерді басшылыққа аламыз:

- Барлық оқушылар материалды меңгеруге, іскерлік пен дағдыны игеруге қабілетті;

- Оқушылар мұғалімнің олардың қабілеті мен күшіне сенетінін білуі керек;

- Біз оқушыларға білім мен іскерлікті көршіден көшіргенше, өз бетінше үйренгені артық екеніне иландырамыз.

Сабақта біз оқушыларды: таным белсенділігі үшін марапаттаймыз, сабақты құрғақ жаттап алғанша, түсініп оқығанын талап етеміз, дұрыс емес жауабы үшін жазаламаймыз, оқылған материал бойынша сұрақ қойса, мадақтаймыз, білімді дайын күйде ұсынбаймыз, оны бәріміз оқушылармен бірге меңгереміз, оқушыларға ойды үйлесімді жалғастыруды, болжай білуді ұсынамыз; қанағаттанарлықсыз бағаны журанлға бірден қоймаймыз, өзінің білімді меңгере алатынын ұғынуына мүмкіндік береміз, олардың тұлғалық жетістігінің көрінуіне жағдай туғызамыз.

Сонымен, проблемалық жағдай мен сұрақтарды талдау процесінде міндетті шешу процесіндегідей мотивациялық зияткерлікті пәндік тәжірибелік салада дамытуға мүмкіндік туады, яғни тұлғаны тұтас қалыптастыру.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Никишина И.В. Интерактивные формы методического обучение, 2007г.
2. Шликене Т.Н. Метод проектов как одно из условий повышения мотивации обучения учащихся, 2007г.
3. Аствацатуров Г.О. Технология современного урока и творчества учителя школы. 2002г.
4. Аханова Б. Шығармашылық тұлға қалыптастыру// Сыныптағы тәрбие. – №1. – 19-22б.
5. Жеке тұлғаға бағытталған сабаққа қойылатын талаптар// Қазақстан тарихы әдістемелік журнал. – 2008.18 – 24 б.
6. Қабдешова Ә. Сын тұрғысынан ойлау// Қазақ тілі мен әдебиеті. - №10.35 – 45 б.
7. Ешанова Г. Сұлтанбек Қожахметовтың жеке тұлғаның дамуын бағытталған ой – пікірлер// Қазақстан жоғары мектебі. – 2006 №1. 96-99 б.
8. Ташенова А. Сын тұрғысынан ойлауды оқу мен жазу арқылы дамыту// Білім – Образование. – 2006. - №2.15-18б.
9. Тілдік тұлға қалыптастыруда сын тұрғысынан ойлаудың маңызы// Білім – Образование. – 2007. - №5. 12б.

Ғылыми жетекші: PhD, доцент Кушкимбаева А.С.

9 СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ АҒЫЛШЫН ТІЛІ ПӘНІ БОЙЫНША ТЫҢДАУДАҒЫ ҚИЫНШЫЛЫҚТАР

Сайфуллаев Ж.Б., Қали С.М., Амандықова А.Б., Асқар Ұ.М.

vip.zhanseit@mail.ru, mrs.symbat@mail.ru, choco1998cake@gmail.com, ulmaaan@bk.ru

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Қазіргі кезде ағылшын тілін меңгеруде (тыңдау арқылы) оқу фильмдерін көру, ұнтаспалар тыңдау және тағы басқа мүмкіншіліктері өте көп. Шетел мамандарының сөйлеуімен жазылған ұнтаспалар, бейнефильмдер көптеп саналады. Тыңдау қабілетін ұнтаспа көмегімен дамыту үшін арнайы бейнежаттығулар мен аудиомәтіндер қажет. Осы орайда мәтінді тыңдау, оқып отырудың мәні зор. Тыңдауға үйренуді сөйлеумен бетпе-бет отырып тыңдаудан бастаған жөн. Аудиториялық сабақтарда оқытушының сөйлеуі, бейнефильмді көрсете отырып, оқытушының оқуы оқушы үшін үлкен өнеге, үлгі болады. Тыңдауға үйрету шетел тілім оқытудың ең қиын аспектісі болып саналатындықтан, ең негізгі мақсат — естігенін түсіне білуге үйрету. Түсінуді тексерудің ең басты бөліктерін — сурет арқылы, екіншіден — жазбаша жауап беру арқылы жүргізуге болады.

Бірақ оқушылардың тыңдаудағы қиындылығын жылдам әрі тиімді шешу үшін көптеген педагогтар ағылшын тіліндегі фильмдерді көруді ұсынады.

Көріп біткен фильм бойынша төмендегідей жұмыс түрлерін орындауға болады:

1. Жазбаша жоспар құру, мәтінге ат қою, сөз тіркестерін жазу.
2. Ауызша мәтіннің қысқаша мазмұнын беру, толық мазмұнын беру.
3. Бір кейіпкерді таңдап, диалог құру.

Жұмыстың мұндай түрі ағылшын тілін тыңдап түсіне білу мен сөйлеуге үйретеді. Ағылшын тілін тыңдап түсіне-білуге үйрену үшін тек ұнтаспа ғана емес, сонымен бірге бейне-фильм және диафильмдердің көмегіне сүйенуге болады. Ағылшын тілінде тыңдап түсіну қабілеттері дамып жетілгеннен кейін, радиобағдармаларды тыңдауға немесе көркем және деректі фильмдерді көрсету арқылы оқушылардың білімдерін нығайтуға болады.

Сонымен бірге сынып ішінде ойнайтын ойындар мен іс-әрекеттер арқылы да тыңдауды дамытуға болады. Мысалы, ойынды сабақ үстінде жаңа сөздерді қайталау үшін, өтілген жаңа сабақты еске түсіру үшін қолданған жөн. Ойындар оқушылардың танымын кеңейтіп, білім мен білік шеберліктерінің жан-жақты қалыптасуына, дамуына, тілдік материалдарды жақсы біліп, сөз іскерліктерін меңгеруіне көп көмектеседі. Ойындар оқушылардың танымын, ақыл-ой белсенділігін қалыптастырудың маңызды құралы бола отырып, олардың бағдарлама материалының негізгі тақырыптары бойынша алған білімдерін тереңдете түсуді, әрі пысықтауды көздейді. Бұл ойындар балалардың сабақ үстіндегі жұмысын түрлендіре түседі, олардың пәнге қызығушылығын оятып, ынта-ықылас қоюына баулиды және оқушылардың зейінін, ойлау қабілеттерін дамытады. Ойындар арнайы мақсатты көздейді және нақты міндеттерді шешеді. Ойынды сабақтың әр кезеңдерінде, тақырыбына қарай мұғалім өзі

таңдап алып, қолданып отырады. Сынып ішінде мынадай ойындарды ойнауға болады: What's in the bag? Around the world, Order Race, Question race, Bingo, Go fish т.б.

Ағылшын тілін үйрету барысында музыканың ықпалы зор. Ән тілдік қарым-қатынас құралы ретінде жаңа сөздер мен сөз тіркестері құралып оқушының сөздік қорының молаюына ықпал етеді. Ән, өлең тыңдау кезінде таныс лексика оқушы есінде тез жатталады. Шет тілінде ән айтып үйрену барысында оқушы дыбыстарды дұрыс атап үйренеді, сөйлемге дұрыс екпін қояды. Әнмен жұмыс барысында оқушының көңіл – күйі көтеріліп, тілге деген қызығушылығы арта түседі. Сабақ барысындағы әндер мұқият жас ерекшелігі ескеріліп таңдап алынуы тиіс. Сонымен қатар электронды оқулықтардың пайдасы өте зор. Сабақта электронды оқулықтарды пайдалану арқылы оқушының шығармашылық қабілетін арттыруға, ізденісін ұлғайтуға, танымдық көзқарасын қалыптастыруға, өзіндік жұмыстарды тез орындауға машықтанады.

Оқушыларға музыка арқылы тыңдау үйрету кезінде колонкаларды қолданған дұрыс. №30 мектепте жүрген ағылшын тілі практиканттары The Beales тобының атақты «Yesterday» әнін 9-сынып оқушыларына тыңдаттырды. Бұл ән оқушыларға өте жеңіл.

Тілдік жаттығудың мақсаты — сабаққа деген бетбұрыс туғызу. Тілдік жаттығу барысындағы мұғалімнің жылы дауысы, сұрақтардың алдын ала ойластырылып тапсырмалардың дұрыс жоспарлануы мұғалім мен оқушының арасындағы жақсы қарым-қатынас туғызып, алдағы сабақтың нәтижесін жоғарлата түседі. Әдетте оқып болғаннан соң түсінік айтылады және жаттығулар жасалады. Сөйлей алудың әдістерімен қорытындыланады. Әңгімелесу балалардың логикалық ойлауын, тілдің қалыптасуына, қорытынды жасауға көмектеседі. Оқушылардың ағылшынша тыңдау дағдысын қалыптастыру үшін сөйлеудің дұрыс үлгісін көрсету керек. Оқушының тыңдау дағдысын қалыптастыру үшін: сөзді, сөз тіркестерін дұрыс айтуға үйрету, мәтінді, өлең сөздерді айтқанда дауыстың анық болуын қадағалау, сұрақтарға жауап беру, дұрыс сөйлеуге үйрету, сұрақ қоя білу мен әңгімені бастау, жалғастыру, аяқтай білу қабілетін қалыптастыру сияқты жұмыстар қатар жүргізіледі. Сондай-ақ берілген мәтіннің мазмұнын айту мен сөйлеу үлгілерін сауатты түрде құрастыра білуге, диалог арқылы сұхбаттасу сияқты жұмыстар кеңінен жүргізіледі. Осындай жұмыс кең түрде жүрген тұста оқушының тыңдау ерекшелігі күннен күнге дамып, жан-жақты артып отырады. Ал бұл оқушының тыңдау дағдысын қалыптастыру үшін: оқушы меңгерген лексикалық материалдар бойынша талқылауға қатысып, мәтін бойынша тыңдағанын еркін жеткізе білуге дағдыланады. Қойылған сұрақтарға тез және нақты жауап беру және сурет бойынша әңгіме құрастыру, әр түрлі жағдаяттарға байланысты сұрақ қоя білу мен схема бойынша сөйлемдер құрастырып, қатесіз айту жұмыстары басты рөл атқарады. Себебі тыңдап отқан оқушылар сөздерді қатесіз естуі қажет.

Қорыта айтқанда, қазақ мектептеріндегі 9-сынып оқушыларының ауызша сөйлеу дағдыларын қалыптастыру үшін тиімді әдістерді пайдаланып, әр түрлі

жаттығулар орындатудың маңызы зор екендігін байқадық. Тілді үйретуде «қарапайымнан күрделіге қарай» принципін ұстану қажеттігін түсіндік.

Адамдар тілді қолданғанда «Нені?», «Қалай?», «Қайтіп?» деген сұрақтарға жауап беру үшін пайдаланады. Енді осыны үйрету мақсатында қолданса, үйретуші мен үйренуші үшін екеуара тиімді тәсіл болары даусыз. Үйретуші толып жатқан тілдік құбылыстардың қайсысын бірінші, қайсысын кейінірек оқытуда құрылым және мағына бойынша басымдыққа ие бола алса, үйренуші де дәл солай таңдау мүмкіндігіне ие бола алады.

Ауызша сөзді түсіну адамның естіген сөздерінің мағынасына талдау жасап, аяқталған ойды білдіруіне, ойша жинақтау қабілетіне байланысты болады.

Ағылшын тілі пәні мұғалімдері қазіргі кезде ағылшын тілін оқыту сапасын жақсарту мақсатында тіл үйретуде әлемдік озық тәжірибелерді, жаңа технологиялар мен әдістерді барынша қолдануда.

Ауызша сөйлеуді үйретуде әр түрлі технологияларды пайдаланған тиімді. Мысалы, қазіргі білім беру үдерісінде еніп жатқан инновациялық технологияларды басшылыққа алып, практика жүзінде ауызша сөйлеуді іске асыруға болады. Яғни, біз деңгейлеп саралап оқыту технологиясында білім алушыларға деңгейлік тапсырма беру арқылы әр баланы ауызша сөйлеуге үйретеміз. Балалар сөйлеу арқылы өз ойындағысын жеткізу үшін, ең біріншіден, оқушылардың сөздік қорын байытып, содан соң жаңа өткен сөздердің есте сақтап және де әр жағдайда қандай мағынаны беретінін түсіндіру қажет. Кейін осы жаңа сөздері бар фильмдер көрсету, өлеңдер тыңдату, диалог және монолог құрастыру арқылы жұмыстар жүргіздік.

Ұжымдық, топтық білім беру технологиясы түрінде ауызша сөйлеуге үйрету оқушылар мен мұғалімдер, оқушы мен оқушы арасында іске асырылады. Біріншіден, олар бір-бірімен ауызша тілдесу арқылы қарым-қатынаста болса, екіншіден, ұжым арасында еңбек етуге үйренеді. Дегенмен әр ұстаз қандай технологияны таңдаса да ең алдымен өзі сол технологияны жете түсініп, меңгеруі тиіс. Өйткені техникалық құралдардың әрқайсысын жете білу және меңгеру — оқушы үшін ең қажетті шарт. Сонда ғана оқушылар ауызша сөйлеуге үйреніп, олардың сөйлеу дағдылары қалыптасып, сөйлеуге жаттығады.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасы жалпы орта білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты. — Астана: ҚР БЖҒМ, — 5-б.
2. Жұмаева Э.С. Ағылшын тілін оқытудағы жаңа ақпараттық технологияларды пайдаланудың тиімділігі. — Қызылорда: Санат, 2012. — 20–24-б.
3. Қойшығұлова Л. Ағылшын тілін оқытуда жаңа ақпараттық технологияларды қолдану // Ағылшын тілін оқыту әдістемелігі. — 2014. — № 1. — 44, 45-б.
4. Брекеева А.С. Жаңа білім беру әдісі // Ағылшын тілін оқыту әдістемелігі. — 2014. — № 1. — 10–13-б.
5. Бақытов А., Жұманова Р. Шетел тілін үйренуде тілдескіш оқу құралдарының тиімділігі // Мектептегі шет тілі. — 2011. — № 4. — 23–25-б.
6. Бакишева Л.Б. Шетел тілі сабағында ойын технологиясын қолдану // Мектептегі шет тілі—Иностранный язык в школе. — 2011. — № 4. — 7, 8-б.

7. Альмухамбетова Г.К. Влияние стратегий технологии критического мышления на раскрытие творческих способностей учащихся // Респ. пед. журн. «Мастер-класс». — 2011. — № 5. — С. 3–6.

Ғылыми жетекші: аға оқытушы Оразова А.А.

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ КЕЙБІР СӨЗДЕРДІҢ ҒЫЛЫМИ-ТАНЫМДЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Сали М.Н.

salimarzhan@gmail.com

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Қазақ тілінің даму үрдісі, қалыптасуы, қазіргі заман талабына сай жауап беруі ең алдымен тілдің өзіне тән қасиеттері негізінде өзінің мүмкіншіліктерін пайдалану арқылы жүзеге асады. Қазақ тілінің мемлекеттік мәртебе алуы, қол жеткен табыстарымызды сақтап қалумен қатар, ұлтаралық қарым-қатынастың тұрақтылығын, этникалық мәдениеттің элементтерін саралау және әрбір ұлттың, адамзаттың қол жеткен табыстарын үйрету болып табылады. XX ғасырдың аяғындағы әлеуметтік саяси және қоғамдық өзгерістер қазақ әдеби тілінің үлгілеріндегі қолданылып келген әр түрлі сферадағы сөздік құрамына өз әсерін тигізді. Бұл – қазақ әдеби тілінің сөздік құрамына, тіл дамуына әсер ететін сыртқы жағдаяттардың-қоғам өзгерісінің, ғылым мен техниканың, мәдениет пен шаруашылық салаларындағы жаңалықтар, еңбек үдерісінің күрделенуі, еңбекке қатысты мамандықтар мен кәсіптердің құрал-жабдықтардың жаңаша өркендеуінің ықпалынан пайда болды.

Тілге өз әсерін тигізетін жағдаят, қоғамдағы жаңаша қарым-қатынастар қазақ тілінің жаңаша қолданысынан, сөзжасамынан байқалады. Ең алдымен тілге енген сөздердің қолданысы мен оны игеру мәселесі, стилистикалық көшірмелер (транспортировка) жасау, деархизация үдерісі, қазіргі қазақ тілінің әр түрлі лексикалық топтарындағы өзгерістердің және т.б. тілдік құбылыстарды игеру. Айқындауды қажет ететін мәселе, сауаттылықтың көзі, оқырман қауымды білімге, көзі ашықтыққа және тіл мәдениетіне тәрбиелейтін құрал – күнделікті бұқаралық-ақпарат құралдары мен баспасөз беттерінде жаңа сөз бен термин сөздер ала-құла жазылады. Атап айтарлық бір жағдаят, кірме сөздердің игерілуі, басқа тілге дендеп енуі қалыпты тілдік құбылыс деп есептелінеді. Себебі тарихи өзгерістер мен қоғамдағы саяси-әлеуметтік ақуал ең алдымен сол тілдің сөздік қорынан көрінеді.

Қазіргі қазақ тілінің даму барысында енген сөздердің қолдану аясы мен игерілуі сөздік қордың баюына үлкен әсер етті, оны толықтырды. Сондықтан басқа тілден енген сөздермен байып, толығып отырған тіліміз, қазақ тілінің грамматикалық және дыбыстық құрлымын сақтауға өз әсерен тигізуде. Сондықтан мұндай сөздердің игерілуі туралы мәселе өзінің актуальдығын жойған жоқ. Алайда, сөздердің енуі, игерілуі туралы мәселелер жан-жақты шешілген сияқты көрінгенімен, шын мәнісінде олай емес екендігі анық.

Сондықтан осы мәселеге қатысты сұрақтар әлі толық шешіліп бола қойған жоқ. Мысалы, кірме сөздер және олардың игерілуі дегенде көбіне – көп бір тілден екінші тілге енген сөздер деп қаралады. Сонымен бірге кірме сөздердің мәртебесін анықтау да оның үрдісі мен сөзжасамдық қабілеті туралы айтуды қажет етеді. Шындығына келгенде қазақ тіліне тән төл сөздер мен кірме сөздердің арасындағы айырмашылықтар мен ұқсатықтықтарды айқындаудың өзі бір мәселе болып отыр. Себебі, қазақ тіліне тән төл сөздің жасалуы мен енуі қай тілден енді немесе жаңа сөз қалай жасалды деген сұрақтар келіп шығады. Мысалы, қазақ тілінде толыққанды сөз болып қолданылып жүрген полк сөзі неміс тілінен орыс тілі арқылы біздің тілімізге енген. Кейбір жағдайларда кірме сөздердің кейбіреулері морфемалары да басқа тілден енген әрі ол морфемалары да әр түрлі топқа жататын немесе бір-біріне жақын тілдердің сөздері екендігі көрініп тұрады. Мысалы, қазіргі қазақ тілінің айналымында жүрген лифтер сөзін алайық. Бұл сөздің түбірі – ағылшын тілінен енген *lift* сөзі, -ер суффиксі француз тіліндегі *-eur* қосымшасының бірігуінен жасалған, орыс тілі арқылы қазақ тіліне енген. Мұндай сөздердің қатарына қазақ тілінде айналымда жүрген минер, тапер, режиссер сияқты сөздер де кіреді. Бұл сөздердің бойындағы тағы бір ерекшелік, олардың ағылшын тіліндегі түбір сөз бен француз тіліндегі қосымшаның бірігуі арқылы жасалғандығы деп есептейміз. Қазақ тілінде мағынасы сақталған, алайда шығу тегі жағынан басқа тілден енген сөз болып саналатын және де өзінің бойында шетелдік тілдік элементтерді сақтап қолданылатын сөздер қазіргі уақытта көптеп кездеседі. Сондықтан мұндай сөздер қазақ тілінің топырағында жасалып, қазақ тілінде «азаматтық алған сөздер» қазақ тіліндегі сын есімнің *-лық, -лік, -дық, -дік, -тық, -тік* жұрнақтары арқылы мағынаға ие болып отыр (8.10). Мысалы, тарихилық, аристократиялық, антикалық, сатиралық, географиялық, модельдік, және т.б. Мұндай сөздердің сөзжасамдық жасалу үлгілері мынадай болып келеді: сөзжасамдық үлгі + *туынды негіз + морф + * -лық, -лік, -дық, -дік, -тық, -тік* жұрнақтары болып келеді (8.10). Қазақ тіліндегі кірме сөздер туралы сөз қозғағанда – калька туралы айтпай кету мүмкін емес. Калька сөзі қазақ тіліне француз тіліндегі /*calque*/ сөзі орыс тілі арқылы енді. Мысалы, водород, кислород – латын тіліндегі *hydrogenium* және *oxygeneum* деген сөздерден жасалған. Кірме сөздердің басқа тілге ену үрдісінде оның грамматикалық тұлғасы мен фонетикалық жасалуына көп өзгеріс енбейді. Ал ауызша кірме сөздердің енуі мен игерілуінде сөздер үлкен өзгерістерге түседі. Мысалы, итальян тілінен енген *tartufolo* – орыс тілінде – *картофель*, ал қазақ тілінде *картон*, неміс тілінен енген *ярмарка* сөзі- *жәрмеңке* болып жұмсалады. Зерттеуші ғалымдардың пайымдауынша мұндай сөздердің бір тілден екінші тілге ауысу және игерілуі ең адымен бірнеше объективті себептерге байланысты деп есептейді. Олардың қатарына : халықтар арасындағы тарихи байланыстылық; жаңадан пайда болған атаулар мен түсініктерге ат беру; белгілі бір халықтың жаңа бір сферадағы қол жеткізген табыстары мен жетістіктері; тілдік снобизм мен мода; тілдік үнемдеу заңдылықтары; сол сөзге бастау, ұйытқы болған бір тілдің беделді болуы; (2) Бұл көрсетілген объективті себептердің барлығы да – экстралингвистикалық факторлар;

Ал тілдің ішкі мүмкіндіктерін пайдалану, яғни интралингвистикалық факторлардың қатарына мыналар жатады:

1. жаңадан пайда болған атаулар мен түсініктерге сол тілдің ішкі мүмкіндіктерінде балама, дәл сол мағынаны бере алатын сөздердің болмауы; Мысалы, *плеер, хэтинг, импичмент* және т.б. Біздің көзқарасымызша, бұл жағдаят сөздердің игерілуі мен енуіне басты себеп болды.

2. бұрыннан қолданыста бар сөздермен бірге сол сөзге пара-пар суреттеу, баяндау бағытында қолданылатын сөздердің енуі; Мысалы, автотуристерге арналған қонақ үйді – *мотель*, бұқаралық-ақпарат құралдарына арналған кішкентай конференция – *брифинг*, шаңғымен мәнерлеп сырғанау – *фристайл*, қысқа қашықтыққа жүгіру – *спринт* және т.б.

3. кейбір сөздерге детальды анықтама беру, жаңадан пайда болған ұғымдар мен заттарға жаңаша түсінік беру қажеттілігі, яғни тек қана бір сөзбен аталып келген сөздерге қосымша атау беру қажеттілігі пайда болды; Мысалы, француз тіліндегі *портье* сөзі орыс тілі арқылы қазақ тіліне еніп орнықты. Сол сияқты қайнатпаның аса бір сортын көрсету мақсатында – *джем* сөзі қалыптасты.

4. экспрессивті құралдар арқылы кірме сөздерден жасалған стилистикалық синонимдер қатарының құралуы; Мысалы, қызмет көрсету – сервис, шектеу қою – лимит.

5. Егер де тілге енген кірме сөз тұрақтап, толыққанды сөз болып айналымда жүрген болса, кейін сол сөздің үлгісімен жаңа сөздер жасауда көп қиындық болмайды. Мысалы, ағылшын тіліндегі джентельмен сөзі қазақ тілінде ХХ ғасырда көнерген кірме сөз тетінде қолданылса, қазір бұл сөз белсенді қызмет атқаруда. Осы сөздің үлгісімен қазіргі қазақ тілінде спортсмен, полисмен, яхтасмен рекордсмен, бизнесмен, конгресмен деген сөздердің үлгілері де белсенді жұмсалады..

Бұл жағдай соңғы жылдары қазақ тілінің мемлекеттік тіл ретіндегі қоғамдық қызметінің өсуіне байланысты барынша қарқынды қалып алды. Бұл — занды құбылыс.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Құрманбайұлы Ш. Ахмет Байтұрсынұлы және термин жасау ісі // «Қазақ тілі мен әдебиеті» журналы, №7-8, 1997.
2. Мемлекеттік тілді үйрету жолдары: теориясы мен тәжірибесі. – Астана, 2004.
3. Сыздықова Р. Тіл және ұлттық мәдениет. 14-том. 2018 ж.
4. Қайдаров Ө.Т. Қазақ терминологиясына жаңаша көзқарас. – А., 1993.
5. Құрманбайұлы Ш. Қазіргі қазақ тіліндегі жаңа атаулар мен қысқарған сөздер. – Астана, 2009.
6. Айтбайұлы Ө. Қазақ сөзі: қазақ терминологиясының негіздері. – Алматы: Рауан, 1997. -240б.
7. Қазақ грамматикасы. – Алматы, 2000.
8. Оралбаева Н. Қазақ тілінің сөзжасамы. – Алматы, 2002.
9. Алдашев Н.М. Қазіргі қазақ тіліндегі қысқарған сөздердің қысқаша анықтамалық сөздігі. – Ақтөбе, 2002.
10. Айтбайұлы Ө., Қажыбек Е., Жүнісбек Ә. Қазақтың ұлттық ең- таңбасының (кодының) бірі – ұлттық жазу // «Ана тілі» газеті, 18 мамыр, 2017 жыл.
11. «Ана тілі» газетінің 2017-2019 жылдардағы басылымдары.

Ғылыми жетекшісі: ф.ғ.к., доцент Алдашев Н.М.

КӨРКЕМ ШЫҒАРМАДАҒЫ ТҮС КӨРУ ҰҒЫМЫ

Самалбаева Н.А.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Түс – адамзат санасында еріксіз түрде жүзеге асатын психологиялық процесс. Түстің анықтамасы психологиялық өздікте: «Түс көру – жеке адамға тән табиғи психологиялық құбылыс. Түстің мағынасы мен эмоционалдық бояуы түс көрушінің тұлғалық ерекшелігіне, сол сәттегі жағдайына тікелей байланысты» [1, 366], - деп көрсетілген.

Ал, мұсылмандық күнтізбе анықтамасында былай делінген: «Жер бетінде әрбір адам мұны білуі шарт. Түс көру екі түрлі болады. Бірі – Алла тағаланың көрсететін түсі, екіншісі - шайтанның көрсететін түсі. Түс – Құдайдың адамға жіберетін сыйы. Алла тағаланың құдіретімен енетін түс адамға бір жақсылықтан немесе келер қауіптен сақтануға хабар берсе, шайтаннан келетін түс шым-шытырық, пайдасыз түстер» [2, 24].

Негізінен түс – адамның күндізгі өмірінің табиғи тәмәмдалуы, жан мен тәннің келесі күнгі жаңаруына дайындығы десек те болады. Түстің табиғи болмысын сана астарындағы психологиялық үдеріс екендігін жантану ғылымы тұрғысынан зерттеген Ж.Аймауытов былай түсіндіреді: «Адамның есі бүтін болмайтын күндері болады. Сондай күйдің бірі – түс көру. Ұйқы дегеніміз – мерзімді демалыс, тыныс алыс. Ұйықтаған адамда сана мүлдем болмайды, не кем болады... Шырт ұйқыда жатқан адам түк сезбейді. Бірер ұйықтап алған соң, ұйқы сергек бола бастайды, ұйқылы-ояу деген күйге келеді. Сондай кезде санамыз кіресілі-шығасылы болып, түс көрсе керек. Түс дегеніміз ояуда көретін нәрселердің пернесі болады. Түсімізде сол пернелерді өңіміздегі екен деп ойлаймыз» [3, 192].

Көркем шығарманы талдағанда түс ұғымының кейіпкер санасында болып кеткен армандаған көріністері екендігін аңғаруымызға болады. Мұның көркем шығармадағы іс-әрекеттерге де соқпай өтпеуі мүмкін емес екенін аңғарамыз.

Түс көру тәсілі Ә.Кекілбаевтың шығармаларында шебер қолданылып, көркемдік, характерлік, символдық, мифологиялық, психоаналитикалық қызмет атқарар әдіс қана емес, түгелдей бір туындының тұтқасын құрайтын көркемдік тұтастыққа ие болғандай. Мысалы, Ә.Кекілбаевтың “Аңыздың ақыры” мен “Ханша-дария хикаясы” роман-повестері бастан-аяқ түстен тұрады де болады. Бұл шығарманың идеялық, көркемдік тұтастығын құрайтын түс – ішкі монологтың бір элементі ретінде кейіпкердің көңіл-күйін, санасында үздіксіз жүріп жатқан психикалық процесті бейнелейтін бірден-бір тәсіл. Қазақ прозасында соншалықты мән беріп, одан үлкен философиялық ой, әлеуметтік-қоғамдық мәселе көтеретін Ә.Кекілбаевтың көркемдік әлемі әлі де ашылмай жатқан арал секілді.

Жазушы Ә. Кекілбаевтың әрбір шығармасында түс – ақиқат. Олар оқырманға ақыл айтпайды, жол сілтемейді. Ол тек тұспалдайды, ой толғайды. Өмір мен өлім, тазалық пен настық, қуаныш пен қасірет, адалдық пен жауыздық т.б. толып жатқан қайшылықтар жайында сыр шертеді.

Енді бір сәт осы түстердің өздеріне, олардың берілу тәсілдеріне де тоқтала кетейік. “Аңыздың ақыры” романындағы “Махаббат” атты тараудан бір үзінді: «...Бауыры от құшақтағандай өртеніп барады. Ол төсегіне батылсыз енген жас жігіттің мойнына оратыла кетті. Бұның баяғыдан бергі сарылып күткен ыстық іңкәрі басқа ешкімде емес, тек осы ғана...» [4, 151]. Бұл – кіші ханымның түсі, екі бетке созылып әйелдің есін алған шебер жігіттің ыстық құшағы түс емес тап өңдегідей өртеп барады, яғни бұл көрініс бар бояуымен, табиғи болмысымен бейнеленеді. Кіші ханым да күні бойы алыс сапардан оралған Әміршіні ойлап, аңсап, бар жан-тәнімен соған бағышталды, бірақ түсінде шебер жігіттің шырмауынан шыға алмай қалады. Өйткені, ол өтірік өрге баспайтын түс өлкесінде, өзге әлемнің ішінде жүр. Ешқандай ақыл-еске, ырыққа көнбейтін бейсаналы елінде саяхатта жүр. Күндізгі өзін-өзі алдаусыратқан алдамшы, жалған өмірден өзге шынайы өмір, шындық пен тазалықтың, адалдық пен ақиқаттың ауылында ол. Өзін-өзі алдайын, ұстайын десе де, ерікке көнбейтін түн, түс деген тылсым күш оның бүкіл шын бет-пердесін ашып тастады.

Адам атаулыға тән тәжірибеге сүйенсек, әркім көрген түсінің мағынасын, оның себеп-салдарын іздейтіні – табиғи құбылыс. Сондықтан да Ә.Кекілбаев шығармаларындағы түс көрушінің түсі де, ондағы оқиға да оқырманды ойландырмай қоймайды. Және олардың бәрі де романдағы шындықтан алшақтамайды. Олар бейне бір суреткер-автордың философиялық ойлары жинақталған, өз бетінше аяқталып тұрған аңыз-әңгіме, новелла секілді. Түсті алып тастар болсақ көркем шығарманың құндылығынан түк те қалмайтындай.

"Аңыздың ақыры" дейтін төртінші тарауда Әміршінің өз түсі баяндалады. Мұнда да жазушының терең ойлы, әлеуметтік-философиялық мән-мағынасы терең адам жанының ішкі иірімдеріне үңгірлей, қазбалай үңілетін айшықты стильдік мәнері айқын көрініп тұр. «Ол мынау қарғыс атқан қағынды өлкедей алыстаған сайын басындағы зіп-зілдей тәжден, үстіндегі оқалы киімнен арылып, тұла бойы жеңілейіп бара жатқандай көрінді. Бір уақытта тіпті иығындағы лыпа ихрамға айналып кеткен екен дейді...». Үш бетке дейін созылған түстің қысқаша мазмұны осындай. Автор Әміршінің көрген түсін ертеңіне еске ала отырып, ондағы әрбір іс-әрекет пен оқиғаға талдау жасау арқылы жадында қайта жаңғыртады: "Есіне таң алдында көрген түсі оралды. Анау қарлы шыңдар түсіндегі Арафа мен Мұздалифтің, Саф пен Мәрудың күйген бауырдай қоп-қоңыр шоқыларына, көп шуылдақ қиқу салып аң қуып жүрген көк жасыл қойнау аяғынды бассан бұрқ-бұрқ шаң ұшқан Мин алқабына атымен ұқсамайды. Алайда, түсінде көрген өңірдің шаң-тозаңы, ыстық жалап кеткен топырақтың күңірсік иісі көкірегіне біржола орнап қалғандай. Ғұмыры көрмеген алые өлкенің көз алдына тап осынша анық сайрап келе қалғанына қайран қап отыр. Әлде қажыға сан рет барып қайтқан пірінің әңгімесінің әсері ме екен. Кешелі - бүгін ойына да алмаған жер түбіндегі киелі өлке бұның түсіне неге кірді? Әлде ата-баба бұған басындағы мына дағдарыстан қалай шығудың жолын меңзеді ме... Шынында да, осы қажыға неге бармайды?.... Осылай өз түсін әзі ұзақ ойға беріле отырып, болжауы осындай тосын түйін жасатты. Жер жаһанды жаулаған Әмірші болса да ғұмырында бір рет жолы түспеген өлкені тап өңінде көргендей тау-тасына, топырағына дейін анық көріп, Құранды да өз

құлағымен өңіндегідей естуі, елге сүйдірген Қағбаның бұдан қашып сүйдірмей қоюы да тек түс көру тәсілі арқылы жүзеге асатын қиял-ғажайып оқиғалар, эмоционалдық, психологиялық, сезімдік құбылыстар екендігін дәлелдей түседі.

Өлгі түстен кейінгі тынышын тонаған сансыз сауалдарына көңіл орнығатындай жауап ала алмаған Әміршінің көңіл күйзелісі, күдік пен күмәнға толы көңіл-күйі, жан дүниесіндегі арпалыс шығарма соңына дейін үздіксіз жүріп жатады. Екінші, Әміршінің өз түсіне тоқталайық: "...Жан даусы шығып: "Хақ тағала қай қызметіңе де әзірмін, - деп айқай салып келеді. "Тек жұртқа жасаған мейірімінді маған да қия гөр", - деп екі етек боп жалбарынып келеді. Бірақ тірсегінен қағып өтіп, шырқөбелек үйіріліп, шыр айнала қашып жүрген қағбаның қасиетті тарғыл тасы бұған бәрібір жеткізер емес" [4, 186]. Мынадай ауыр жазаға қай пиғылынан тап болғанын, оны неге жорырын білмей дал болады. Әміршінің түсі, міне, осындай сюжеттік оқиғаға бай, романның көркемдік құндылығын арттырып тұрған символдық, мифологиялық, психоаналитикалық сана актісі екендігі шынайы айқындайды.

Сондай-ақ оған аң аулауға барғанда оқыстан шыға келген жолбарыстың неліктен бұған шаппағаны қосымша болып, қайғы үстіне қайғы жамағаны белгілі. Жолбарыс қарсы алдында тұрса да ол түс туралы ойланады, оның шешуін тапқандай болады: "Түсіндегі тастың мұны маңайлатпай қойғаны мынадай тосын ажалға көрінген екен" дейді. Алайда ол тірі қалады, есін жиып садағымен атып алған олжасы арасындағы осынау қас-қағым сәтте түсіндегі қара тас секілді Ажал да бұған ұстатпай кетеді. Мұны да жаман ырымта санаған Әмірші енді өзінің Піріне барып, "анау күнгі түсі мен тосыннан тап болып, бірақ шаппаған жолбарыс жайын айтып" жауап тосады. Ол тағы да: "Кие үркіткен, әруақ ренжіткен жерің бар шығар, балам, ойлан" - дейді де қояды [6, 130].

Ә.Кекілбаевтың "Күй" повесінде де Сырым деген жігіттің Құрбан қариядан естіген Жөнейт батыр туралы хикаясы да бастан-аяқ түстен тұрады. Күй шежіресіне айналған бұл аңыз-әңгімеде Жөнейт батырдың ұлы Дәулет күйшінің жауға барып, қайтыс болғаны, оның құнына әкелінген қазақ күйшісін тірідей жерге көмгелі батырдың көрген күні азаппен, түні түс көрумен өтеді. Өмірі мен өнері Дәулетінен айнымайтын күйші күн сайын өз баласы болып түсіне еніп, Жөнейттің өзін ажал құштырады. Күн мен түнін ауыстырып, ақыл-есінен айрылғандай ахуал кешкен Жөнейттің күні күн емес. Ол ашумен күйшіні тірідей жерге көмдіргенімен кейін жаны ашып, талай түн кірпік ілмей, құтқарудың да амалын ойластырады. Бірақ бәрі ойы, түсі арқылы ғана жүзеге асады.

"Күй" повесінде шым-шытырық оқиға жоқ, онда тек ой бар, Жөнейттің күндіз жорудан, түнде көруден жалықпайтын түсі бар. Тіпті, шығармадағы оқиғадан түсті бөліп алып тастауға мүлдем болмайды. Өйткені, олар біртұтас дүние. Мәселен: "Ояуында көңілін паршалап жан жүйесіне ұша сіңіп қалған ойран ой ұйықтаған соң да мазалады. Көзі ілініп кетсе, аяғының астында жыланша ирелеңдеген қу томар жатқан, қарсы алдыңнан шабынған буыршындай кеудеңнен қағып, алапат бұталар андаған қара түлей келеді..." деген секілді кілең жүйелі ой ағымына кеңінен орын беріп, көңілдің ала-құйын

асау сезімін селдете жөкелген суреткердің дара стильдік ерекшелігі, ойлау сипаты, көркемдік әлемі бірден назар аудартады. Үлкен өнері барда қандай өлімге де бас имейтін тәкаппар тұтқын күйші тағдыры мен оның аянышты өлімі туралы жазушы толғанысы сана актісі арқылы айшықталады. Туындының өн бойында өріліп, тақырыпқа тұтасқан түс мазмұны тұтқын күйшіні қалай құтқарудың амалын таппай тордағы арыстандай аласұрып, беймаза күй кешкен Жөнейттің жан азабына құрылған.

"Анау бір күні түсінен шошып оянып, кешке дейін ес жия алмай қойды. Қара түлейден шыға келсе, күйшіге бір көк шулан бөрі тісін ақситып, желкесін күдірейтіп тап-тап беріп тұр. Көре сала мылтығын оқтап еді. күйші: "Атпа! Оны атқанша мені ат! - деп шыңғырды. Бөрі мұны көріп безе жөнелді..." [5, 112].

Аңыз - әңгімеге құрылған бұл түс бір емес бірнеше күн қатарынан енетін болды. Тіпті, түсін жорытып, көңілін аулағысы келіп Темір бабасына да барады. Алайда, атағы жер жарған әулиенің өзі "жүні жығылып, ықтап кеткендей көрінеді" оған.

Бүгін де көргені сол түс, сол айдаладағы құм ішінде өлімін күткен күйші кейпі қайталанды. Мұнда күйшінің басы қу басқа айналыпты: "Ендеше, сол күйшінің басын жұтқан өзің емес пе?" - деп тісін ақситып, сақ-сақ күледі. Бұл түсі. Жөнейт қу бастан сырт айналып қашамын деп, сүрініп құлап, мерт болады. Бірақ, бұл түсі емес, өңі еді.

Қазақ жазушыларының ішінде дәл Ә.Кекілбаевтай түске терең мән берген, оның мағыналық мәнін, табиғатын, поэтикасын танып, оны бояуы қанық көркем психологиялық көріністермен кестелей білген суреткер сирек.

Ә.Кекілбаевтың шығармаларында түс көрмейтін кейіпкер кемде-кем. Және олар жәй түс көрмейді. Олардың түстері өміріне өзгеріс әкелетін, кейіпкерлердің жан дүниесін, өмірге деген көзқарасын түбірінен жаңартатын түстер. Оған Әбілхайыр, Әмірші, Жөнейт т.б. түстері куә. Олардың бәрі де түстерінен соң өздерінің қанды қолдарымен қиратқан өмірдің мәңгі құндылықтарының қадіріне жетіп, бағалай бастайды.

Ә.Кекілбаевтің өзге жазушылардан ерекшелігі де сол, ол түс көру тәсілін жоғарыда айтқандай тек психологиялық тұрғыда емес, мифологиялық, философиялық түрде де ала отырып, аңыз бен шындық өмірді байланыстыра, көркемдік шындықта бейнелейді. Сол арқылы ұлттық дүние танымды негіздейді.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Психология. Словарь. – М., «Политиздат», 1990
2. Мусулманский календарь. Справочник /Сост. Т.А.Шайхуллин. – Казань, 2003
3. Аймауытов Ж. Бес томдық шыңармалар жинағы. – Алматы, «Ғылым», 1998
4. Кекілбаев Ә. Аңыздың ақыры. – Семей, 2016
5. Кекілбаев Ә. Күй. – Алматы., «Өнер», 1981
6. Ә.Кекілбаевтың 80 жылдығына арналған материалдар жинағы. – А., 11 қазан 2019

Ғылыми жетекшісі: ф.ғ.к., қауымд. проф. Балтымова М.Р.

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК ТІЛДЕРІНДЕ КЕЗДЕСЕТІН АУРУ АТАУЛАРЫНА БАЙЛАНЫСТЫ ТАБУ МЕН ЭВФЕМИЗМДЕР

Серкебаева Т.Қ.

togzhan95.95@mail.ru

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

Сөз магиясына сену мен әр түрлі әлеуметтік себептердің негізінде қалыптасатын тыйым салынатын сөздер мен эвфемизмдердің бір тобы ауру атауларымен байланысты. Бұл – көптеген халықтарда кездесетін өте кең тараған этнолингвистикалық құбылыстардың бірі. Әр түрлі тез тарайтын, адамдар мен малдарды қырғынға ұшырататын қатерлі дерттердің атын атау сол ауруларды шақырады немесе олардың иесін шамдандырады деген қорқыныштан туындаған анимистік әрі магиялық нанымдар ертеректе жиі кездескен. Соның салдарынан ондай ауру-індеттердің тура атаулары табуға айналып, олардың орнын эвфемистік жанама атаулар басып отырған.

Халық арасында қызылша ауруына деген көзқарас пен шешек ауруына байланысты көзқарас көбінесе бірдей болып келетіндіктен, олардың эвфемистік жанама атаулары да ұқсас. Мысалы, Алтай түріктері шешек секілді қызылшаны «*шеше*» немесе «*ана*» деп атайды. Абакан түріктері де сүзек ауруын шешек пен қызылша сияқты «*шеше*» немесе «*ана*» деп атайды [1, 76-бет].

Адамда, малда кездесетін әрі эпидемия кезінде көп шығынға ұшырататын оба, шешек, қызылша, мәлік, топалаң, қорасан т.б. жұқпалы дерттерден қазақтар қатты сескенген, өйткені оларды киелі немесе құдай жібереді деп санаған. Бұл жөнінде Д.Зеленин еңбегінен кездестіруге болады. «Особенно появление эпидемии и эпизоотии производит на киргиз панический страх. Они убеждены, что когда люди забывают Бога, тогда на земле появляются эпидемии. К довершению общего бедствия является джут (голодная зима). Извращенная фантазия киргиз создает каких то злых духов, невидимо истребляющих людей и скот. Они убеждены, что оспа на землю является в виде дряхлой старухи без зубов, с большой косматой головой. Она невидимо входит в юрту, где есть дети. Злая старуха подкрадывается к детям и целует в лицо. Дети, почувствовав ее прикосновение с криком пробуждаются и лицо их алеет» [2, 57-бет].

Осындай нанымдардың салдарынан қазақ арасында да адам мен малға жаппай келетін жұқпалы аурулардың иелерін шамдандырып, оларды өршітіп алмау мақсатымен дерттің атын тура атамай, басқа эвфемистік жанама атауларды қолданатын болған. Сондай дерттердің бірі *қызылша* болған. Дәл қазір аса қатерлі дерт болмағанымен, ертеректе бұл аурудан қазақ арасында балалар шығынға өте көп ұшырайтын болған. Оның себебін діни нанымдармен байланыстыратындықтан, халық арасында қызылшаны тура атамай, ептеп өзгертіп «қызыл көйлек» деп атау да кездеседі. Үйде біреу сырқаттанып жатса, «бір нәрсе көрініп жатыр еді» деп, қатерлі дертті тұспалдап жеткізетін. Қызылшаны тура атамай, оны «*қызыл*» деп те атайды. Мысалы, «Мәдениет және тұрмыс» деп аталатын журналға бір оқушы редакцияған хат жолдағанда

былай деп жазыпты: «Біздің ауылда жылда қыста, көктемде балалар арасында қызылша деген дерт ұшырасады. Және бұл отбасыда баланың біреуі ауырса, өзгелеріне соқпай өтпейді. Запыс болған жұрт оның тіпті атын тура атамай «қызыл» дейді. *Қызылдың* алдын алуға болмай ма?» [3, 16-бет].

Ертеректе қазақтарда қызылша секілді шешек ауруын да тура атамаған. Бұл қатерлі дерттен адам жаппай қазаға ұшырап, немесе тірі қалған күннің өзінде де, көбіне кемтар болып қалатындықтан, оны киелі ауруға балап, тура атауының орнына «*мейман*» немесе «*әулие*» сияқты эвфемистік бүркенші атауларды қолданатын болған. Мысалы, Шымкент облысының Созақ ауданынан жинаған деректерге қарағанда, ертеректе шешекпен ауырып жатқан адам болса, ол жөнінде: «Үйде мейман бар еді» немесе «қонақ қонып жатыр еді» деп, қатерлі дерттің атауын тұспалдап эвфемистік сөз тіркестері арқылы білдіретін болған. Онымен қоймай, жаңағы үйден от бергізбеу, сырттан бөтен кісі кіргізбеу сияқты сыйымдар да қатты сақталған. Кейде ауру шыққан үйді жұртқа жалғыз тастап, алысқа көшіп кететін болған [4, 87-бет].

Ғабиден Мұстафиннің «Көз көргенінде»

– Отағасы, неге жалғыз үй отырсыз? Неге жақындатпайсыз?

– Шырағым, ел үркіп жалғыз тастап кетті. *Әулие* шығып жатыр. Бес баланың әзірге үшеуін бердім. Екеуі шешесімен қоса төсекте [5, 154-бет].

Өлім қауіпі бар жұқпалы инфекциялық аурудың бірі – шешек, медицина тілінде смолпокс немесе вариол деп аталады. Шешек кезінде адамның денесінде қатпаршақ іздер байқалады. Түрік халықтарының арасында өлімге әкелетін бұл індет қош иісті және өсімдіктердің ең әдемісі гүл (сіңек) сөзімен қолданылады және осы ауруға ұшыраса гүлдерді жоятын болған. Сонымен қатар, шешекті *donanma*, *sıbar*, *çeşek* деген сөздер де қолданылады. Шешектің қауіпті түрі «*түйе шешегі*» (*daha tehlikeli*) [6, 5-бет] деп аталады.

Шешек ауруының әртүрлі қосалқы атаулармен аталатындығына диалектологиялық зерттеу жұмыстарының нәтижелері де көз жеткізеді. Мәселен, белгілі ғалым С.Аманжоловтың еңбегінде, шешек ауруы оңтүстікте – *мейман* болып аталса, солтүстікте және шығыста *әулие* болып аталады [7, 152-бет].

Алайда бұл еңбекте шешектің *әулие*, *мейман* болып аталу себептерін түсіндірмейді. Бұл тек жергілікті тіл ерекшелігі тұрғысынан қарастырады. Осы жерде белгілі диалектолог ғалым Ж.Болатовтың: «Біз қазақ тілінің жергілікті ерекшелігін зерттегенде диалектизм мен табуды шатастырмай, олардың бірін екіншісінен ажырата біліуіміз керек», - деген пікірінің өте орынды айтылғандығына көз жеткіземіз [8, 64-бет].

И.Лауде-Циртаутастың пікірінше, кейбір түркі табудың әсерінен «ауру», «науқас» деген сөздер мүлдем қолданыстан шығып, оның орнын өзге тілден енген эвфемизмдер басқан. Мысалы, түрік тілінде «ауру», «науқас» деген ұғымдарды араб тілінен енген «*hastalig*» деген сөз алмастырған. Қазақ тілінде монғол тілінен енген «*сырқат*», парсыдан «*ақау*», «науқас» деген сөздер қолданылады.

Ақпарат құралдары мен ауызекі тілде аты суық аурулар көбінесе «ауыр науқас», «ұзаққа созылған науқас» немесе «жаман ауру» деген жатық, бірақ

жалпы ұғымды білдіретін эвфемистік сөз тіркестерімен алмастырылып отыратындығын байқауға болады.

Ауру атауларын эвфемизмдермен алмастыру көркем шығармаларға да тән. Мәселен, тура атауы әр түрлі эвфемизмдермен ауыстырылатын аурулардың бірі – құрт ауруы. Медицинада бұл атаудың орнына көбіне туберкулез немесе одан да жатықтау латынша атауының қысқарған *tbc* немесе *koh* түрі жиірек қолданылса, көркем шығармаларда: *жөтел ауру*, *көкірек ауру*, *жіңішке ауру* сияқты эвфемизмдер жиірек ұшырасады.

Сәт екеумізді тапқан шешеміз, аузынан ақ майды ағызып отырып-ақ, сол «*жіңішкерген науқастан*» қаза болған [9, 23-бет].

Бір жаман жері – жеңгесі *жөтел ауру*, сырқаты нашар деп естідім [10, 231-бет].

Әділғазыдан басқа, бір ұзатылған қызы бар еді, бұдан екі жыл бұрын ол да *көкірек науқасынан* қайтыс болды [11, 16-бет]

Бұл мысалдардағы эвфемистік қызмет атқарып тұрған сөздер құлаққа жағымсыз сөздерді қалқалап, олардың тігісін жатықтау етіп тұр.

Түрік халықтарының арасында туберкулездің орнына оны айқындайтын мына сөздер пайдаланылады: *аты белгісіз (adı bellisiz)*, *атауы басқаша (adı batası)*, *келіншек (gelincik)*, *сұлу ауру (gözel hastalık)*, *гүлденген (gözellem/güzelleme)*, *әдемі ауырсыну (güzelağrı)*, *жеңіл ауырсыну (ince ağrı)*, *жеңіл ауру (ince hastalık)*, *жеңіл дерт (ince dert)*, *жеңіл індем (ince illeti)*, *кел ауру (kel hastalık)*, *құрғақ (kurudan)*, *өкпе ауруы (örpe avruu)*, *сүтше (sütçe)*, *жылан сияқты (yılancık gibi)* [12, 79-бет].

Хансен таяқшасынан туындаған жұқпалы және созылмалы тері ауруы халық арасында «бұлшықет ауруы» (*misikin hastalığı*) деп аталады. Ауру тарала бастаған кезде және оның емі белгісіз болған, ауру қарғыс алғаннан болды деп есептеп, жанындағылар ауру жұқпас үшін көшіп кететін болған. Проказа ауруы халықта *әке (baba)*, *құда (cudam)*, *аударылған (dönük)*, *жаман жара (kötü yara)* [5, 6-бет] деген эвфемистік жанама атаулармен сипатталады.

Қорыта келгенде, тыйым салынған ауру атаулары мен олардың орнына қолданылатын эвфемизмдердің пайда болу себептері қай халықтың мәдениетін алып қарасақ та ұқсас болып келеді. Әлеуметтік, діни және басқа да себептермен алмастырылған ауру атауларының эвфемистік баламасын қолдану арқылы сырқат атауларын жұмсақ қабылдаумен қатар, сөздік қорды байытуға да көп үлес қосатынын байқауға болады.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Зеленин Д.К. Табу слов у народов Восточной Европы и Северной Азии. Запреты в домашней жизни. – Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1929.
2. О суевериях киргиз // Киргизская степная газета. 1984. №47
3. Мәдениет және тұрмыс. 1973. №12.
4. Ахметов Ә. Түркі тілдеріндегі табу мен эвфемизмдер. – Алматы: Ғылым, 1995.
5. Мұстафин Ғ. Таңдамалы шығармалар жинағы. – Алматы: «Жазушы», 1981.
6. Aylin Koc, Hastalik isimlerinde ortmece, Türk Dünyası Araştırmaları, Sayı: 188, Ekim 2010
7. Аманжолов С. Қазақ тілінің диалектологиясы. – Алматы, 1997.

8. Болатов Ж. Аякөз ауданында тұратын қазақтардың тіліндегі жергілікті ерекшеліктер // Қазақ диалектологиясы. – Алматы, 1955.
9. Әуезов М. Шығармалар жинағы. – Алматы, 1986. 12-том
10. Мұқанов С. Ботакөз. – Алматы: «Жазушы», 1989
11. Ғабдуллин Н. Өмір, қымбатсың маған. – Алматы: «Жазушы», 1966
12. Ayşe Tekin, Sağlık-Hastalık Olgusu ve Toplumsal Kökenleri (Burdur Örneği), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta, 2007

Ғылыми жетекшісі: ф.ғ.к., доцент Қобланова А.Ж.

Қ.ЖҰБАНОВ ТАНЫМЫ: ГРАММАТИКА ЖӘНЕ СӨЗТАНЫМ

Серікова Г.Н.

gulshataaay@mail.ru

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Профессор Қ.Жұбановтың тілдің даму заңдылықтары, оның ішкі-сыртқы жағдайларға қатысты өзгерістері, тіл мәдениеті мен терминдік қолданыстары, диалект, сөз сөйлеу, сөз бен ой, сөйлем, тіл қызметі, сөйлем қызметі, жөніндегі пайымдауларының барлығы да, түптеп келгенде, сөзтаным мәселесіне келіп тіреледі. Осы мәселе жөнінде ғалым Б.Хасанұлы: «Қ.Жұбанов болса жалпы тіл білімі мәселелерін ана тілі негізінде өрбіте отырып, әр қилы мәселелерді сан алуан тіл өрнектерімен өре білген. Отандық жалпы тіл білімі профессор Қ. Жұбанов шығармашылығы мұрасынан бастау алған», - деп жазып, одан әрі оның сөзтанымдық ізденістеріне терең талдау жасайды [1, 15]. Қ. Жұбановтың қазақ сөйлемінің құрамында сөздің бір-бірімен грамматикалық қатысқа түсетіні және осы арқылы сөздің мағыналары айқындалатыны, әр сөздің орны, мағыналық ерекшелігі грамматикада сөзтанудың маңыздылығын көрсетіп берген.

Қ.Жұбанов сөзтаным мәселесінде сөздің құрылым ерекшеліктеріне назар аударып, «Сөздің сыртқы көрінісін сөздің тұлғасы дейміз», - деп анықтама беріп, «1.Түбір сөз, 2.Қосымшалы сөз, 3.Кіріккен сөз, 4.Қыйулы сөз, 5.Қосар сөз, 6.Қосалқы сөз»деп оларды сөз тұлғасының түріне қарай алтыға бөліп көрсетеді [2, 163]. «Сөздің түп мағынасын беретін бөлшегін түп бөлшек, немесе қысқартып түбір дейміз», -деген анықтама беріп, «Айдын көл-де шағала, Айдын көл-ді жағала», - деген өлең жолындағы «көл-де, көл-ді» сөздерінің түп бөлшегі «көл» деп көрсеткен. «Екі сөзден құралып, бір нәрсенің атын көрсетіп, тұратын», «әрқайсысы о баста екі сөз болғанмен, бүгінде бір сөз болып кеткен» сөздер айтылып, оны «жалғасушы кіріккен», «қиюлы кіріккен» деп екі түрде қолданған. «Қосар сөздер» деп қазіргі қос сөздерді атаған екен. «Қосарынан айтылатын сөздерді қосар сөздер дейміз», -деп «бала-шаға», «үлкен-кіші», «ұзын-қысқа», «сатыр-сатыр», «көзбе-көз», «шай-пай», «қап-қара», «сап-сары» деген сөздерді мысалға келтірген. «Қайсыбір сөздер түбірше, онша жұмсала алмай, басқа бір түбір сөз, үстеулі сөз, жалғаулы

сөздердің біріне қосалқы болып ғана жүре алады. Ондай сөздерге көбінесе жаңадан үстеу де, жалғау да жалғанбайды. Осындай сөздерді қосалқы сөздер дейміз», -деп, «шейін», «сайын», «менен», «да», «тым», «өте», «ең» деген т.б сөздерді мысалға келтірген. Сөйтіп ғалым түбір сөз, қосымшалы сөз, кіріккен сөз, қыйулы сөз, қосар сөз, қосалқы сөз түрлерін атап, олардың өзара ажыратым белгілерін көрсетіп, барлығына мысалдар келтірген. Осы морфологиялық тұрпатына қарай сөзтаным мәселесінің сыртқы құрылымдарын көрсетіп бергенін білеміз. Қ.Жұбановтың сөзтаным мәселесін жан-жақты қарастырғанын, оның сөздің тұлғалану процесін зерделеуші ғалым екендігін, қазіргі «сөзформа» терминін Қ.Жұбанов айтқандай, «сөзтұлға» деп атаған дұрыс деп кезінде белгілі ғалым А.Ибатов айтып кеткен еді [3,135].

Қ.Жұбанов «Жаңа грамматиканың жаңалықтары жайынан» атты мақаласында құрмалас сөйлемді «күрделі сөйлем» деп атап, оны екі түрге бөледі. Мұнда бірінші күрделі мүшесі бар сөйлем - сабақтас. Екінші салалас түрін «жалғасқан сөйлемнің жинағы» деп қарастырады. Ғалым сөйлемнің жеке түрлері мен бөлшектері болатындығын айта келіп, әр түрге айырып топтастырады: 1). Жай сөйлем; 2). Жайылма сөйлем; 3). Күрделі сөйлем /Құрмалас/. Бұл үш түрлі сөйлемді қандай мүшелері бар, қандай мүшелері жоқ болуына қарай топтастырған [4, 73]. Қ. Жұбанов өз еңбегінде Күнсұлу, Айсұлу, Таңсұлу, Күнжарық, Айжарық, Таңжарық сияқты күрделі есімдердің қазіргі синтаксистік нормалар аясында бөлшектеуге келмейтіні, қазіргі тілімізде сын есім анықталушы мүше орнында тұрғанда, зат есім ешқашан анықтауыш қызметінде жұмсалмайтыны да даусыз екенін айтқан [2, 173]. Қазіргі қазақ тілінде изафетті құрылымдағы бірінші сөзі де, екінші сөзі де зат есім болуға тиіс. Сын есімдер басқа зат есімдерден бірігіп, бір анықтауыштық топқа енгенде ғана олардан кейінгі зат есімдермен (ұзын құйрық тұлкі, биік өкше етік т. б.) изафеттік байланыста айтыла алады деп көрсетеді. К. К. Юдахин түркі тілдерінде изафет деп – екі зат есімнен тұратын анықтауыштық тіркесті атайтынын және осы изафеттің үш түрі (типі) түркі тілдерінде морфологиялық бай тәсілдерді жеткізудің құралы екенін мойындай отырып, заттардың белгілерін нақтылауда бұл типтердің жеткіліксіз екенін көрсетеді. Сондықтан түркі тілдерінде қазіргі кезеңде «сын есімдердің мұнан арғы қалыптасуы және изафеттік құрылымдардың мағыналық жағынан қайта құрылуына сәйкес кей жағдайда оларды сын есіммен алмастыру процесі де жүріп жатыр» деп тұжырымдайды. «Әрине, изафеттік тіркестердің ертеде сөзден сөз тудырудың тарихи жағынан ең көне және негізгі амалдарының бірі болғанына шек келтірмейміз. Бірақ, Айжарық, Таңжарық, Күнсұлу, Айсұлу т. б. тіркестерді синтаксистік (изафеттік) құрылымның жемісі деп те айта алмаймыз», дейді ғалым Ж.Тектіғұл [5, 164].

Қ.Жұбанов сөзтанымның тарихи грамматикалық ерекшеліктерін таныту мақсатында «бір сөз мағынасының кеңейіп тарауы» туралы талдаулар жасап, «Қатын деген сөз ерте замандарда ханның әйелдеріне ғана арналған атау болған, кейін келе ханның уәзірлерінің әйелдерін де солай деп атаған, ақыр соңында байға тиген барлық әйелдерді «қатын» деп атап кеткен», - деген сөз мағынасының тарихи жағына қатысты мысал арқылы түсіндірген. Қ.Жұбанов

сөзтанымда тарихи ерекшеліктің бірі: «Қол – иықтан бастап саусақ басына дейінгі адам мүшесінің аты. Шынтақ, білек, қар, саусақ бұрын қол болған» деп, бүтін сөздің мағынасының бөлшекке көшуі туралы бірнеше мысалдар келтіре дәлелдеген [4, 75].

Қ.Жұбанов тілдік құбылысты танудың жекелеген салалары: фонетика, морфология, синтаксис, лексика және семантика бір-бірінен «қытай қорғанымен» бөлінген емес, керісінше олар өзара байланысып, араласып, біте қайнасып жатады деп, оған «көз-көр», «семіз-семір» секілді сөздердің шығу төркіні синкретті түбірлерге келіп саятындығын, ол сөздердің соңындағы р~з дыбыстары өздері жалғанған түбір-негіздерді есіммен етістікке ажыратудың басты критерийі ретінде қарастырылуы керектігін сөз еткен. Бұрын тіл дамуының көне дәуірінде р ~ з сәйкесімі есімнен етістік тудырып, етістікті сөз табы ретінде қалыптастыруға негіз болған фактор қызметін атқарған; -з форманты – есімнің, -р форманты – етістіктің көрсеткіші болған [2, 406]. Олай болса, «синкретті түбірлердің түркі тілдерінде зерттелуін барлай отырып, тілші ғалымдардың пікірлерін салыстыра отырып, түркі синкретизміне байланысты туындаған көптеген сұрақтарға жауап беру әлі де мүмкін еместігін аңғарамыз. Оның себебі, біріншіден, осы мәселе бойынша бір-біріне қарама-қайшы ойтұжырымдардың молдығы болса, екіншіден, түркі тілдеріндегі есім, етістік түбірлерді этимологиялық анықтаудың қиындығынан болып отыр» [5, 133]. Демек, сөзтаным мәселесінде сөздің тарихи грамматикалық ерекшеліктеріне назар аудару ерекше маңызды мәселелердің бірі деп білеміз.

Қ.Жұбанов еңбектерінің өн бойынан сөз мағынасы, тұлғалық ерекшелігі, шығу тарихы, айтылым-жазылым реті, әдеби тілдік, лексика-стильдік, терминдік қолданыстары, өзге тілмен салыстырмалы-салғастырмалы ерекшеліктері туралы т.б. сөзтанымдық қатарлары жан-жақты қарастырылғанын байқауға болады. Ғалымның сөзтаным мәселесі жөніндегі көзқарастарын оның қазақ тілінің грамматикасына қатысты ғылыми еңбектерімен танысу үстінде көз жеткізуге болады.

Қорыта айтқанда, Қ.Жұбанов «сөзтаным» деп арнайы атаумен атамаса да, оның барлық еңбектерінде сөзтаным мәселелері өте терең, тілдің жалпы мәселелерімен тығыз байланыста қарастырылғанын байқаймыз. Қ.Жұбановты еңбектеріндегі сөзтанымның әртүрлі мәселелері тілдің барлық деңгейлерінде жан-жақты қарастырылған. Ғалым сөзтаным мәселелерін басқа тіл деректерімен байланыстырып, тілдің терең қабаттарына бойлап, өзіндік ойтұжырымдарымен өре отырып талдаған. Профессор Қ.Жұбановтың қазақ тілі жөніндегі зерттеулерімен танысу барысында оның тек қазақ тілі ғана емес, жалпы тілтаным мәселелеріне терең барлау жасағанына куә боламыз. Сондықтан оның грамматика саласындағы сөзтанымның теориялық мәселелерін қалыптастырып, кейінгі ұрпаққа қалдырған сөзтанымдық зерттеулерінің маңызы зор деп білеміз.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Хасанұлы Б.Қ. Жұбанов мұралары - отандық жалпы тіл білімі, әлеуметтік лингвистика, психолінгвистика бастаулары. Тіл саласындағы қуғын-сүргін. - Ақтөбе, 2000. - 119 б.
2. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. -Алматы: Ғылым, 1999. - 581 б.
3. Ибатов А. Сөздің тұлғалану процесін зерделеуші // Құдайберген Жұбанов және қазақ совет тіл білімі / Ғалымның 90 жылдығына арналған жинақ. - Алматы: Ғылым, 1990. 128-136-б.
4. Садуақас Н.А. Профессор Қ.Жұбанов зерттеулеріндегі тілтаным мәселелері. // «Қазақстанның ғылыми әлемі» халықаралық ғылыми журнал. – Шымкент, 2011. №5.–70-75 б..
5. Тектіғұл Ж.О. Қ.Жұбанов және тарихи грамматика мәселелері. -Ақтөбе: 2018.-133б.

Ғылыми жетекшісі: ф.ғ.к., доцент Мұратбек Б.Қ.

СМАҒҰЛ СӘДУАҚАСОВ – СЫНШЫ

Серікова Г.Н.

gulshataaay@mail.ru

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

1921 жылдың қазанында толтырылған анкетасында «Қоғамдық өмірдегі қандай жұмысқа өзіңізді лайық деп санайсыз?» деген сұраққа Смағұл Сәдуақасов: «Әкімшілік және әдеби жұмыстарға» деп жауап береді. С.Сәдуақасов Омбыда жүрген кезінде-ақ әдебиетпен айналыса бастайды. Ол алғаш «Бірлік» ұйымының «Балапан» атты қолжазба журналын шығаруға катысады. Кейіннен жастар ұйымдары бірігіп, «Жас азамат» ұйымын құрған кезде, Смағұл Сәдуақасов «Жас азамат» газетін шығаруға ат салысады.

1921 жылы Орынборда жарық көрген «Жастарға жаңа жол» деген еңбегінде автордың сол кезде жинаған ой-тұжырымдарын байқауға болады. Осы алғашқы кітапшасынан-ақ біз С.Сәдуақасовтың 1917 жылы қос революция кезіндегі және онан кейінгі кезеңдегі қазақ қоғамында болып жатқан өзгерістерге нағыз ғылыми талдау жасағанын анық байқауға болады. Жастар өмірін тілге тиек ете отырып, автор бүкіл қоғамға тән жағдайларды публицистикалық өткір стильмен, мазмұнды тілмен бейнелей алғанын байқаймыз.

Ол өзін қоршаған ортада болып жатқан құбылыстарға өзінің жеке басының қарым-қатынасын да үнемі білдіріп отырған. Қай кезде болмасын С.Сәдуақасов кез-келген құбылысқа өзінің көзқарасын айтуда ешкімнен де, ештеңеден де именбеген, қаймықпаған. Жоғарыда аталған «Жастарға жаңа жол» деген еңбегінде жаңа қоғам молдаларға қандай көзқараста болу керек деген сұрауға былай жауап берді: «... орыстың поптары ертеңнен кешке шоқынудан басқаны білмеді. Қазақтың молдалары бір жағынан дінді үйретсе, екінші жағынан балаларға хат тануды үйретеді... қысқасын айтқанда, орыстың поптары мен қазақтың молдаларын бір көзбен өлшеуге болмайды. Олай болса, орыстар поптарын жамандайды, біз де молдаларымызды жамандайық деудің қисыны

жоқ». Міне, осындай соны пікірлер айту - С.Сәдуақасовтың ойлау жүйесінің өзіндік ерекшелігі деп айтуға болады.

Өмірдің өз жолы, даму жолы бар деп білетін «секірістерге» сене бермейтін сыншы, қоғам қайраткері С.Сәдуақасовқа Бейімбет Майлиннің елімен, халқымен бірге өзгеріп, жетіліп келе жатқан Мырқымбайы жақын. Ол мұны жасырмайды. Ол үшін "Мырқымбай - ашық қазақ, қазақтың нағыз қалың бұқарасы», "...Қазақстанның кіндігі- Мырқымбайлар", "Мырқымбай - Қазақстанның негізі". Сәдуақасовтың "Мырқымбайды адам қылсақ, дүниенің бәрі түгенделеді" дейтіні де сондықтан. Оның "Әдебиет әңгімелерінде" Мырқымбайға әдейі тоқталып, Бейімбет Мырқымбайының революцияға дейінгі де, кейінгі де "өміріне" шолу жасап өтетіні де сондықтан. Сәдуақасовтың айтуынша, "Мырқымбайдың әңгімесі үлкен тема, бұны түгендеу үшін бір Бейімбет емес, әлденеше Бейімбеттің кезеңі керек".

С.Сәдуақасовтың «Киргизская литература» (историко-критический очерк) деген көлемді шолу мақаласы да қазақ әдебиетіне тарихи талдау жасап, қазақ ақындарына, жазушыларына, сол кездегі сынға, алғашқы газет, журналдарға тоқталып, өзіндік пікір айтады. Мақала орыс тілінде жазылған. Мақаласының басында қазақтың Каспий теңізі мен Қытай шекарасына дейін созылып жатқан кең байтақ сардаласына тоқталады. Қазақтың суырып салма ақындары Шөже, Біржан сал, Сара туралы Сәдуақасов былай дейді: «Среди акынов были и очень талантливые, которые приобрели все киргизскую известность. Так, например, имена акынов Шоже, Биржан Сала, певицы Сары и других будут жить еще несколько поколений. Киргизы не только знают их прекрасно до сего времени, но не забыли даже некоторые песни, воспетые ими»-дей келіп, «.. Шөже, Биржан Сал и др. избородили всю киргизскую степь, чем и объясняется их общекиргизская известность. Песни этих акынов предавались от поколения в поколение в устном виде и в редких случаях в виде рукописи; поэтому их в настоящее время можно услышать от стариков».

«Қазіргі дәуір – іс дәуірі» деген мақала С.Сәдуақасовтың сыншылдық творчествосында елеулі орын алатын дүние. Жоғарыда айтқанымыздай, мұнда автордың мәдениет пен әдебиетке көзқарасы ғана емес, сонымен қатар жалпы дүниетанымы да айқын аңғарылады. Ол осы мақаласында жалпы қоғам дамуына қысқаша шолу жасауы арқылы ғана өзінің тарихи материализм позициясында бекем тұрғанын да көрсете білген.

Оның адамзат тарихында, қоғамның даму тарихында капитализмнің бір кезде прогресшіл роль атқарғанын айта келіп, «ескі» мен «жаңа» ұғымдарының ара қатынасы жайында ой толғауын философиялық айқындама деп атауға болады. Сәдуақасовтың өз сөзімен айтқанда, «бұл екеуінің арасында байлам бар, қатынас бар... Ескі мен жаңаның ортасындағы байламымен бірге түсіну керек». Оның халықтық өндіріс күші, тұрмыс(болмыс) пен ой туралы айтқан пікірлері де осыны дәлелдейді.

Смағұл Сәдуақасовтың «Әдебиет әңгімелері» (айтыс ретінде) деген көлемді мақаласында айтылған пікірлер де «Қазіргі дәуір – іс дәуірі» деген мақаладағы көзқарастардың табиғи жалғасы деуге болады. «Бұл сыны жетілмеген әдебиеттің «ауруын жасырмай айтқан туынды». Сынның күш-қуаты

неде? Ескі мұра тек мансұқталуға тиіс пе? Ақын – жазушының жазушылығы немен өлшенеді? Әдебиеттің ұлттық бет- бедері оның кемшілігі не? Мақалада автор осы сұрақтарға жауап іздейді, ілгерідегі туындылардағы ойын өрбітеді.

Арамызға қайта оралған асыл азаматымыз, таза қазақ тілін терминдерінің негізін салушы, ағартушы, ақын, жазушы Ахмет Байтұрсынов туралы сол кездің өзінде қандай әділ пікір айтқан десек, қателесе қоймаймыз. «Он первый пионер в области создания чисто киргизского языка» дей келіп, «...Байтурсунов поэт- народник и духовный учитель молодежи», - дейді С.Сәдуақасов. Мұнан кейін М.Дулатовқа, М.Жұмабаевқа, Шәкәрімге, С.Дөнентаевтарға тоқталады. Олардың әдебиетте алатын орнын нақты айтып бере алған. Мысалы, Мағжан турасында: «Он поэт- лирик совершенно самостоятельного направления. Его стихотворение очень распространены среди молодежи и по звучности не уступают даже стилям Абая. По искренности мысли и художественности слога он превзошел всех поэтов-лириков, писавших до сего». Бұл пікірі кейін 1927 жылы «Еңбекші қазақ» газетінде басылған, «Әдебиет әңгімелері» деген көлемді мақаласында өз жалғасын табады. Жалпы алғанда, Смағұл Сәдуақасов қазақтың әдеби сынының тууында елеулі орын алатын тұлғалардың бірі. Ол – қазақтың ақын-жазушыларының өткені мен болашағы туралы аталы сөз айта білген сыншы. Мысалы, оның «Жүсіпбек пен Мұхтарды жоқ қылу осы күнгі қазақ әдебиетінің бір қолы мен бір аяғын кесіп тастаумен бір есеп» - деп жазушының өзінде олардың сол кезде жазғандарын мойындаумен бірге болашақтарына да деген үлкен сенім жатқан еді. Сол сықылды, Смағұл Сәдуақасов өзінің сын мақалаларында «ұлт», «ұлттық», «ұлтшылдық» деген ұғымдарға бір-біріне ұқсамайтын анықтама береді. Оның бұл анықтамалары күні осы кезге дейін де өз мағынасын жоғалтқан жоқ. Ал оның әдебиеттегі таптық принцип туралы айтқан пікірлері де ескірмек емес. Смағұл Сәдуақасовтың өзі көзімен көрмесе де «сыртқы сипаты қазаққа ұқсас, ішкі мазмұны жалпы адам баласының» игілігіне, қазынасына айналып отырған қазіргі қазақ әдебиеті сыншының кезіндегі көрегендік сөздеріне айғақ болып отыр.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Дәрімбетов Б. Ағып өткен бір жұлдыз, «Жалын», 1990, №3.
2. Дәрімбетов Б. Сын-таным айнасы, «Жалын», 1990, №4.
3. Кәкішев Т. Дәуір дидары. - Алматы, 1985.
4. Қойшыбаева Б. Қайраткер Сәдуақасов, «Қазақ әдебиеті», 1988, 2 қыркүйек.
5. Сәдуақасов С. Қазіргі дәуір - іс дәуірі, «Лениншіл жас», 1925, №7.
6. Сәдуақасов С. Әдебиет әңгімелері (айтыс ретінде), «Еңбекші қазақ», 1927, 15-16 ақпан.
7. Сәдуақасов С.Бейімбеттің өлеңдері, «Лениншіл жас», 1925, №6.
8. Сәдуақасов С. Киргизская литература (историко-критический очерк), «Трудовая Сибирь», 1919, №1.
9. Смағұл Сәдуақасұлы. Екі томдық шығармалар жинағы, - Алматы: «Алаш», 2003.

Ғылыми жетекшісі: аға оқытушы Ташимбаева С.Ж.

ЖАЗУШЫ М.АЙЫМБЕТОВТІҢ АВТОРЛЫҚ ҰСТАНЫМЫ

Серікова Г.Н.

gulshataaay@mail.ru

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Осы мақалада аймақтық әдебиеттану өкілі, жазушы Мәди Айымбетов жайында қарастырылады. Ол 1972 жылы Қазақ мемлекеттік университетінің журналистика факультетін аяқтаған соң, ұзақ жылдар бойы республикалық газет- журналдарда қызмет еткен. Еңбек жолында «Қазақстан пионері» газеті мен «Пионер» журналында –кіші, аға әдеби қызметкер, бөлім бастығы, жауапты хатшы; «Қазақстан коммунисті» журналында аға әдеби қызметкер болып жұмыс атқарған. 1986-1993 жылдар аралығында республиканың Баспасөз жөніндегі мемлекеттік комитетінде көркем әдебиет бөлімінің бастығы, «Ғылым» баспасының бас редакторы болған. 1993-2003 жылдар аралығында республиканың заң шығару органы – Жоғары Кеңесте, одан соң Қазақстан Республикасы Парламентінің Мәжілісі мен Сенаты Аппараттарында Редакциялық-баспа бөлімі меңгерушісінің орынбасары, 2003-2011 жылдары – Сенат Аппаратында Редакциялық-баспа бөлімінің меңгерушісі қыметтерін атқарды. Мемлекеттік зейнет демалысына 2009 жылы шықты, сол кезден бастап ҚР Әділет министрлігі жанындағы Заң шығару институтының жетекші ғылыми қызметкері. Мәди Айымбетов 2006 жылы Қазақстан Республикасының Мәдениет қайраткері атағын алса, 2011 жылы Ақтөбе облысы Байғанин ауданының Құрметті азаматы атанған. Сондай-ақ, 1986 жылдан КСРО Жазушылар Одағының, тәуелсіздік жылдарынан бастап Қазақстан Жазушылар Одағының мүшесі. Алғашқы әңгімелер жинағы «Тәтті мұң» деген атпен жарық көрді, содан бері жиырмаға жуық прозалық кітаптардың авторы атанған. Тіпті бірқатар кітаптары орыс тіліне аударылған, кейбір жекешеленген шығармалары украин, белорус, молдован, туркмен, өзбек, қырғыз, ұйғыр, шешен және тағы басқа ұлт тілдеріне аударылған. Қырық жылдан астам уақыт шығармашылық жұмыспен айналысып келе жатқан танымал жазушышының бірқатар таңдаулы прозалық шығармалары «Жазушы» баспасының «Қазіргі қазақ прозасы» кітапханасының сериясымен жеке кітап болып жарық көрсе, «Партиет» баспасы өзінің «Қазақ прозасының алтын қазынасы» сериясымен оқырмандарға қазақ және орыс тілдерінде ұсынды.

Ауыл перзенті, ауылдың момақан көрініс сөзбен сурет салғандай өрнектеген ауыл ғана емес, елдің баласы дәрежесіне жеткен қарымды қаламгер бар. Ол – Мәди Айымбетов. Қаламгердің шығармалары қазақ әдебиетінде өзіндік орыны бар, суреткерлік әлеуетімен оқырмандарға кеңінен танымал болып келеді. Жетпісінші жылдардан бастап күні бүгінге дейін жарық көрген прозалары негізінен повесть пен әңгіме жанрында жазылған. Прозаның бұл жанрында жазушы өзінің басты стихиясы – әсіресе ауыл өмірін, кейіпкерлерінің өмірлік танымын, характерін, өзіндік болмысын әр қырынан көрсете білген. Әңгімелеріндегі әртүрлі образдар адам әлемінің тұтастай бір галереясын құрайды.

Иә, бес күндік жалған пәниде пенденің дүниеге келіп, өскен ортасы, күліп-ойнап есейген жері ыстық болады ғой. Ауылға деген, балалық шаққа деген сағыныш - ерекше сезім. Адамзаттың ғұмыры жалт еткен найзағайдай қысқа болса да, есінен кетпейтін, мәңгі санада сақталатын кезі – ауылда өткен балалық шағы. Қаламгер әңгімелерінің өзегі де – өзінің балалық шағы өткен ауылы Құмөзек. «Құмөзек хикаялары» деген кітабын қолыңызға алсаңыз ауылыңызды сағынбауыңыз мүмкін емес. Шығарманы оқи отыра ауыл тіршілігімен сусындап, бір тыныстап аласыз. Құмөзектің топырағында дүниеге келген қаламгер өмірде болған шынайы оқиғаларды ерекше суреттеуімен мықты. Оның «Тақыр» деген туындысы осының дәлелі десек болғандай. Ақтөбе өңірінде «Күлдір» деген үлкен тақыр бопты, Кәсіпкер-аңшылар аң етін дайындау мақсатында осы теп-тегіс тақырға мыңдаған киікті айдап, машина жарығымен байлап атқан екен. Осындай кезекті қатыгез істе аңшы-кәсіпкерлерді бастап келген басшыны киік текесінің өлімші етіп сүзгені әлі де айтылатын көрінеді. Мәди Айымбетов Жоғары лауазымды жұмыс атқарған тұлға. «Егемен Қазақстан» газетінде жарияланған «Заң лингвистикасы және терминдер» мақаласын көріп, оның онымен қоса тіл жанашыры екеніне көзіміз жетті. Мақалада заңнама лингвистикасында терминдердің қолданылу мәселелерін қамтиды. Қаламгердің сынайтыны заң саласындағы сөздердің қалай болса солай аударыла салуы; оның мағынасының дәмі болмауы. Мәселен, «судопроизводство» деген қос сөзді терминді сот өндірісі деп аударған; тура мағынасына келсе, әрине бұл дұрыс дейді қаламгер, алайда бұл арадағы ұғымдалу – «сот ісін жүргізу» екен. Жазушының дабыл қағатын өзекті мәселесі – ана тілімізде орнықты сөз тіркестерін дұрыс мәнде аударылып, дұрыс қолданылуы. Өмірдің әр саласында өз ана тіліміз жетімсіремей, өз орнында дұрыс мәнде пайдалану керектігін айтады.

Соңғы жылдардағы шығармашылығына тоқталатын болсақ жазушы ерекше миниатюра жанры бойынша «Тіршілік миниатюралары» деген топтамасын байқай аламыз. Жалпы миниатюра дегеніміз – әдебиетті көлемі шағын, құрылысы күрделі, мазмұны бай, ойы тұжырымды көркем шығарма. Миниатюра шағын жанрлар түрінде жазылады. Қаламгердің Астана, Бурабай этюдтері туралы жазған миниатюрлері, Еуропаның үш еліне жасаған саяхаты туралы жазғандары тағылымды сөз жауһары десек болғандай. Тіршілік миниатюрасының бір парасы – Көзбейне мен Сөзбейне. «Сәбит Мұқановтың «Сырдария» романындағы Сырбай шалдың қауындықта жайылып жүрген есегі кеулей жеп-жеп ішіне кіріп кеткен әлгі бір зор қауынды «WhatsApp» желісі арқылы суретпен салыстыра қарап отырып, классик Мұқановтың әсірелеп, сөз құдіретімен бейнелеген қауынына көбірек сенгім келді; осы орайда «көзбейне мен сөзбейненің арасы қанша сүйем» деген сұрақ та тіл ұшына орала кетті» - дейді Мәди Айымбетов. Шынымен де, сөз құдіретімен асыра әспеттелетін туындыларға сенетініміз рас. Қаламгердің «Тіршілік миниатюрасын» тіршіліктегі жазушының өзінің түйген сөз түйдектері секілді.

Тұрақты оқырманы, әдебиет майданыда өз орны бар әр жазушы – бақытты. Әр шығармасы шындық шеңберінен аспайтын, өзекті тақырыбы бар, сөз

өрнектері бір төбе, әңгіме жазудың шебері – Мәди Айымбетов қазіргі қазақ әдебиетінің шоқ биігі болып жана береді.

Жазушы Есенбай Дүйсенбайұлы Мәди Айымбетов туралы Құмөзек хикаялары кітабында жазған пікірінде «... барша адамзатпен бауырластырған талантты перзентіңе мың да бір тағзым!» деп ерекше ықыласпен алғысын білдірген [1. 3-б.]

Қолданылған әдебиеттер:

1. Айымбетов М. Құмөзек хикаялары: хикаяттар мен әңгімелер. Алматы: Партиет, 2015.-256 бет. «Алтын қор» кітапханасы.
2. Айымбетов М. Көгілдір соқпақ: Повесттер мен әңгімелер. Алматы: Жалын, 2015.-144 бет.

Ғылыми жетекшісі: аға оқытушы Ұлықпанова Ә.Ж.

АДАМЗАТ ТАРИХЫНДАҒЫ АТАУЛАРДЫҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ СИПАТЫ

Тахирова Г.

nuni2575@gmail.com

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Ономастика – соның ішінде, адам және мекен атаулары (антропонимдер мен топонимика) – тіл білімінің маңызды, әрі қызықты салаларының бірі. Ономастика саласына қатысты көптеген зерттеулер жазылып, ауқымы өте кең мәселелер қарастырылды. Онда негізінен жалқы есімдердің маңызы мен мағыналық сипаты, атаулардың, есімдердің шығу тарихы, олардың қоғамдағы жұмсалыу, қолданылу деңгейі, есім мен адам арасындағы байланыс мәселелері сөз болады.

Тілдегі жалқы есімдер мен географиялық жер-су атаулары өзінде біршама ономастикалық мәселелерді жасырып жатырғаны белгілі. Мәселен, жалқы есім, лақап ат, фамилиялар секілді антропонимдер тілдік таңбалар ғана болып табылмайды, нақты сол ұлттың дүниетанымын көрсететін ұлттық таңбалар да болып табылады. Жалқы фамилиялар өздерінің бойында ұлттық мәдениет пен ұлттық сананың белгілерін сақтайтын тарих пен қоғамдық дамудың нәтижесі болып табылады. Бұл жөнінде А.В. Суперанская былай деп жазады: «Онимия, как и любая лексика, живо реагирует на все явления, происходящие в окружающей человека среде, в результате чего имена оказываются невольными регистраторами явлений природы и событий, имевших место в общественной жизни. Все это фиксируется в именных основах, при этом в зависимости от явлений, характерных для той или иной эпохи, могут быть выделены и онимические основы, типичные для определенного времени, поскольку слова, обозначающие актуальные явления, легко делаются основами собственных имен» [1,36].

Есімнің керемет қасиеттері олардың сыңарларының жоғары қайталаушылық сипатына қарамастан қоғамға қызмет ету қабылетінде жатыр (Ресейде мыңның мыңы *Иванов* пен *Ивановых* және мыңдаған *Ивановок*). Әрине, егер де волонтаристік фактор килікпесе, жүйелердің араласуы болмаса және сәтсіз атаулар жасалмаса, мұндай ономастикалық жүйелер әрқашан да қалыпты жұмыс істей береді. Есімдердегі мұндай қабылеттілік ономастикалық жүйелердің көптеген жеке шағын жүйелермен қатар өмір сүруге негізделгенімен байланысты. Сондықтан бірдей атаулар әртүрлі ұжымдарға қызмет ете алады. Ономастикалық жүйенің мұндай құрылымы олардың қоғамның хал-жайын қалай бейнелейтінін түсінуге мүмкіндік берсе, ал топонимия – географиялық ортасын түсінуге мүмкіндік береді. Бұл бейнелеу, әрине, толық емес, дегенмен «топонимдерді жанама негативті заңнан қалай алып шығуды көрсететін қисық айна болып табылады. В. А. Никоновтың пікірінше, атаулар олардың сирек белгілеріне сәйкес беріледі, әрі раритеттердің жинағы болып табылады [2,77].

Шындығында да, минимальды микрожүйе шегінде, мысалы, селолық тұрғылықты мекендердің топонимиясында, міндетті түрде атаулардың бір-бірінен өзгеше болу ережесі әрекет етеді, бұл өз кезегінде олардың атауларының қайталанбауына себепші болады. Топонимдердің жиілігі мен раритеттігі бұл жағдайда маңызды емес: мұнда бірін-бірі қайталау болмайды. Дегенмен әрбір жекелеген микрожүйелерді алатын болсақ, өзара типтес топонимдер раритетті топонимдерге қарағанда жиі ұшырасады (*Жіңішке* өзені, *Үлкен* жазығы, *Талдысай*). Сондықтан микрожүйелерді қосу топонимияда үстемдік ететін, әрі қоршаған әлемді толық емес, жартылай объективті түрде бейнелейтін жоғары жиіліктегі атаулардың басым болуына ықпал етеді. Бұл заңдылық, өйткені атаулардың қызметі тек заттарды айырып, бөліп көрсету ғана емес, сондай-ақ, болмыстағы құрылымдық ұйымдарды айырып көрсетуге, ең алдымен, шектеулі ұжымдар үшін (әскерлер, аңшылар, туристер) пайда болған шартты топонимикалық жүйелерді айырып көрсетуге ықпал ету болып табылады. Түптеп келгенде егер ол жүйе әлемді игеруге көмектесетін болса, мұндай жүйені бір адам өзі- ақ жасай алады.

«Адам, ең алдымен, жалпы ұғым, түсініктерді белгілейтін сөздерді жинақтап, жасай білуі керек, содан кейін ғана біртектес құбылыстарды, бір класқа жататын заттарды ажырата білу техникасын игеріп, индивидуальды, жекелеген заттарға ат беруді үйренуі керек. Қарама- қайшылық *адам- қарама- қарсы тұрған әлем* уақыт өте келе қарама-қарсы *адам – басқа адамдар* ұғымдарымен *толығады*. Қарап отырсақ, бәріміз –әртүрліміз, ал мен – барлығынан өзгешемін. Мұндай инстинктивті хайуандық эгоизм бірте-бірте ақылды эгоизмге *homo sapiens* ұласады»[3,87]. Солай бола тұрса да, бұл аталған құбылысты ой елегінен өткізе отырып, адам қалыптасуындағы есімнің орнын, маңызын естен шығармауымыз керек.

Адамзат тарихында атаулардың, есімдердің пайда болуы адамдарды хайуандардан ажыратуда ең маңызды шекара болды. «Эволюциялық дамудың белгілі бір кезеңінде адам өзінің промискуитетті тобырдан бөлек, ерекше екенін түсінді де, сол кезден бастап атау пайда болды. Бұл сатыда адамның «өзімдік»

белгісі айқын аңғарылып, жеке адамдық қасиеттер қалыптасады, жекелік сана дамиды. Міне, осыдан барып, атау, есім адам баласын жасайды, жасаушы деуге болады» »[3,87].

Жалпы адамзат қоғамындағы есімдердің алатын орны белгілі. Адамзатты тілінен айыру қандай мүмкін болмаса, атаулық таңбаларды да тілдесуден алып тастау соншалықты мүмкін емес. Бірақ өткен дәуірлерде есім, атаулардың рөлі маңыздырақ болған. Ежелгі дәуірде адам есімді өзінің ажырас бөлшегі ретінде ерекше мұқият қорғаған. Ол өз есімін жын-шайтандардан аластау үшін құпияда сақтауға тырысқан, ал жауларының аттарын білген жағдайда магияның көмегімен оларды жойып жіберуге тырысқан.

«Есім дегеніміз – бұл өмір» деп жазды А.Ф. Лосев. Ол «тек есімдерде ғана қоғамның барлық терең табиғаты негізделген [4, 617]. Атауларда ұжымдық бейсаналық (К. Юнг) немесе «үнсіз білім» (Э. Сэпир, Л. Витгенштейн) саласына жататын жалпыадамзаттық мәдениеттің прото-элементтер, әлеуметтік миф-архетиптер қамтылған. Е. Кассирердің пікірінше, әрбір мифтік бейненің мәні оның есімі арқылы анықтауға болады. Атауы мен мәні іштей бір-біріне қажетті қарым-қатынаста болады, атау тек мәнді ғана белгілеп қоймайды, сондай-ақ оның өзі мән болып табылады, әрі сол мәnnің бар күші сол атауында шоғырланған[5,328]. Сондықтан мәдени- мағыналы сөзді зерттеуді оның атауынан бастау керек. Е. Кассирердің айтуынша, «лингвистика мен этимология әрдайым мифтерді түсіндірудің негізгі тәсілі мен әдісі ретінде қызмет еткен».

Есім мен миф, есімдер магиясы, олардың фетиштендірілуі (киелі затқа табыну) – мұның бәрі белгілі лингвоэтномәдени себептер. Ал қазіргі заманның адамдары болса мұндай соқыр нанымдардан айырылған. Содан болар олар аты мен фамилияларын жеңіл өзгерте береді. Қоғамдағы мұндай құбылулар, өзгертулер өз кезегінде қала, ауылдардың атауларын қайта атауға, өзгертуге алып келуде. Атау, есім қорғансыз. Осы жағынан алғанда негізгі лексикалық қоры адамға тәуелсіз немесе мүлдем тәуелсіз тілдегі есімнің жекеленуі, бөлектенуі көрініс береді. Есімді өзгертуге, бұрмалауға, тіпті мүлдем қысқартып тастауға болады. Соған қарамастан есімдер магиясы өмір сүре береді. Тіпті қоғамның мәдени құлдырауы, кері кетуі кезінде де ол кеңінен тарай береді.

Олай болса, ономастикалық жүйе лингвистикалық, тарихи және географиялық тұрғыдан түсіндіруге болатын тарихи жадыны есте сақтап, өткен уақыт кезеңіндегі түрлі тілдік ақпаратты жинақтай да біледі. Ономастиканың бұл қасиеті оның тұрақтылығымен, тілдегі оқшаулығымен, сондай-ақ, басқа тілдерде жеңіл меңгерілетіндігімен байланысты. Қазақ этносының қалыптасуына көптеген тарихи жайттар, оқиғалар, халықтардың өзіндік үлесі болғандығы белгілі. Сол тарихтан қалған мұра - топонимдер мен антропонимдер.

Қорыта айтқанда, кез келген халықтың болмысын, оның жер бетіндегі өмір тіршілігін ономастика жүйесіне қатысты деректер құрайды. Осындай тілдік деректерді, яғни тіліміздегі топонимдер мен антропонимдердің қалыптасу тарихын халқымыздың бай тарихи мұраларымен тығыз байланыстыра отырып, олардың түрлі дәрежеде этнос тарихы мен тілін зерттеуде мол дерек көздері бола алатындығын анықтауға болады.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Общая теория имени собственного. – М.: Наука, 1973, 367с.
2. Никонов В. А. Краткий топонимический словарь. Москва: Мысль, 1966, 514 с.
3. Матвеев А.К. Апология имени //Известия Уральского государственного университета. – Екатеринбург, 2001. - № 21.С.87.
4. Лосев А. Ф. Бытие. Имя. Космос. Москва: Мысль, 1993, 958с.
5. Эрнст К. Избранное: Индивид и космос. Москва: Университетская книга, 2000.654с.

Ғылыми жетекшісі: ф.ғ.д., проф. Тектігүл Ж.О.

THE USAGE OF ONLINE-LEARNING TERMS IN THE PROCESS OF COMMUNICATION

Тулебаева А.

tulebaeva1995@inbox.ru

Актюбинский региональный государственный университет им. К.Жубанова

Online learning has completely transformed the educational landscape. It has made learning open to all. So far, online learning has been effective enough in providing valuable education for lower costs. A majority of people believe that that online learning offers a plethora of new opportunities to students.

Despite offering so many benefits, Online learning still faces criticism. People often think that students who get educated through online learning are not as smart as college or university students. This causes a sense of disagreement in many people from taking online courses.

However, in a highly competitive world, online learning helps people to get the right skills and broaden their horizons while overcoming time and monetary hindrances.

With online learning, almost anyone can get access to education irrespective of the location.

These days online courses/training have become extremely popular, as more and more institutes and companies are offering courses online. However, despite the popularity of online education, vast groups of people consciously stay away from such methods, mostly due to misconception. At the same time, despite the rising popularity of online courses, traditional (classroom) training is fighting back and trying to adopt newer means of retaining learners' interest. There are always two sides of a coin. For some individuals, online training is more appropriate, while for others classroom training is the preferred delivery method. But now situation in our country is extremely dangerous to study at school, that is why schools, universities and other educational companies are studying online or in distance.

Some say that wisdom comes with age while others insist that it comes from learning. Nowadays, thanks to the internet, learning is open to all. Hence, people in the countries where traditional learning is facing various obstacles can take advantage of online courses. So far, e-learning has been effective to the people that understood its value. It offers the chance to have great results for lower costs and sometimes for

no costs at all. Despite these, online learning has many other advantages. Education may have several purposes, and online courses help to fulfill it. Some even say that e-learning can revolutionize education as it provides new opportunities for traditional learning. Taking online classes has a lot of advantages and below are some of the most important.

Everyone can access education no matter the location, but for online education you need computer, internet sources.

When people choose to pursue a study program in numerous cases they need to move to another city, away from their home, family, and friends. Meanwhile, there are countries where gender issues prevent young women from accessing education. In such cases, online learning helps to eliminate borders and barriers, both social and physical. Online courses are a great solution to the challenges that these people face as they are provided with high-quality education and on their own place and time.

Online study has a lot of advantages, such as:

Comfort and flexibility

It happens to young students to find themselves into a highly competitive learning environment. Meanwhile, it is easier to accept it at home. This makes people feel comfortable. Speaking of comfort, online courses help to avoid long classes and uncomfortable classrooms. The bed or the couch are more comfortable.

Further on, you can save time and cut the cost of commuting from home to the campus. Another thing that a lot of people agree is the fact that there will be no need to wake up early in the morning. Yet, keep in mind that in order to be successful it is important to leave your comfort zone.

Sharing knowledge with others

It is common that when we learn something new we feel the need to share it with others. This is another purpose of education, sharing knowledge. In the case when the course you are taking is part of a bigger community or network of people like the campus of the Youth Citizen Entrepreneurs Competition, you can encourage others by sharing what you have learned from the free online courses.

Nowadays, most higher education institutions offer individual online training programs. The peculiarity of distance education allows people to choose the profession that they have dreamed of all their life or it is vital for them. Delivery of term papers and tests is performed online at a convenient time for each student. The only thing that a student needs is to agree in advance with the teacher about handing over the work. Training in this way involves independent study of literature and information related to a particular subject. Practical classes and consultations are held several times a month. If necessary, the teacher can consult more often. This is already negotiated by each student individually.

The Government of Kazakhstan introduces quarantine regime in Kazakhstan due to an outbreak of coronavirus. A state of emergency was declared in Kazakhstan from March 16 to April 15 in connection with the coronavirus pandemic. Officials are prohibited from traveling abroad, places of mass gathering of people, for example, theaters and cinemas, schools and universities are closed, and other events are prohibited. And all of our country's schools and universities are also switched to

online learning. It is very important today, because each of us wants to continue studying.

The modern sources of online or distance studying :

Zoom is the leader in modern enterprise video communications, with an easy, reliable cloud platform for video and audio conferencing, chat, and webinars across mobile, desktop, and room systems. Zoom Rooms is the original software-based conference room solution used around the world in board, conference, huddle, and training rooms, as well as executive offices and classrooms. Founded in 2011, Zoom helps businesses and organizations bring their teams together in a frictionless environment to get more done. It provides remote conferencing services that combine video conferencing, online meetings, chat, and mobile collaboration [1]. Our University also uses this type of source, during the seminars and lectures.

Skype is a telecommunications application that specializes in providing video chat and voice calls between computers, tablets, mobile devices, the Xbox One console, and smart watches over the Internet. Skype also provides instant messaging services. Users may transmit text, video, audio and images. Skype allows video conference calls [2].

Discord is a free voice, video and text chat app for teens and adults ages 13 and up. It was created to bring people together through a love of gaming. They can join a chat they've been invited to or they can create private servers and invite their friends to play and discuss games by voice, text or video. They can also message each other individually or in group chats with up to ten other friends [3].

TED hosts thought-provoking talks given at events all over the world on the core topics of technology, entertainment and design – but in fact covering pretty much every aspect of human experience. The TED site is where you can find all the videos of these talks. They're another good procrastination device, but you may also find some inspiration for your next essay [4].

In conclusion I would like to point that, every year online learning becomes more real and more attractive for people who do not have the opportunity to attend classes at the University. And there can be many different reasons for this. For example, a person is planning a career growth, for which it is necessary to improve their skills. But this person simply does not have time to study for a full-time, part-time or evening course. Therefore, they choose distance learning. Such e-learning is a real chance to get a good education for those categories of people who have problems with the musculoskeletal system. Diseases of this category simply negate the possibility of inpatient or evening education.

Использованные источники:

1. Maldow, David S., Esq. (27 January 2013). "Zoom's Full Featured UME Videoconferencing Platform Exceeds Expectations". Telepresence Options.
2. "Global social networks by users 2015 | Statistic". Statista. Retrieved 4 November 2015.
3. DiscordApp (July 21, 2019). "• Global social media ranking 2019 | Statistic - Changelog". DiscordApp. Retrieved July 21, 2019.
4. "History of TED". TED: Ideas Worth Spreading. TED Conferences LLC. Retrieved May 11, 2016.

Научный руководитель: к.ф.н., доцент Сарбасова А.Е.

М.АЙЫМБЕТОВ ПРОЗАСЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ИДЕЯНЫҢ КӨРКЕМ БЕЙНЕЛЕНУІ

Урынбаева М.Р.

mausymzhan.urynbaeva@bk.ru

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

М.Айымбетов оқырманға қауымға жиырмаға жуық прозалық кітаптары арқылы жақсы таныс. Өз шығармашылығында қазақ елінің өмірі мен тыныс-тіршілігіне, әлеуметтік тұрмысына қатысты сан тарау тақырыпты қозғағандығымен және қаламгерлік қыры қалыптасқан өзіндік қолтаңбасымен бізге құнды. Себебі, адам бойындағы ізгіліктің нышанын табиғатты сезінуге бағыттап, өз туындыларында тілге тиек етеді.

Мәди Айымбетов есімінің жалпы ел үшін, соның ішінде Ақтөбе өлкесі үшін аса ыстық болатын себебі, көрнекті прозаик жазушы ретінде танылған қаламгер Қостанай облысында дүниеге келгенмен, балалық және жастық шағының елеулі кезеңдері Ақтөбе облысының Байғанин ауданында өткен. Еңбекке енді араласқан күнінен бастап, қаламгерлік қырының да қалыптасуына түбегейлі әсерін тигізген өлке – Ақтөбе өңірі.

Автордың алғашқы қадамдары балалар әдебиетінен бастау алды «Көгілдір соқпақ», «Көлге шомылған Ай», «Нәзік жаңғырық» атты туындылары оқырман назарына ұсынылып, үлкен қызығушылықпен қабылданды. Әңгімелерінің бірі «Тәтті мұң» жетпісінші жылдарда жарық көрді, содан бергі жиырмаға жуық прозалық кітаптардың авторы. Бір қатар кітаптары орыс тіліне, ал жекеленген кітаптары украин, белорус, молдован, түрікмен, өзбек, қырғыз тағы басқа ұлт тілдеріне аударылған.

Филология ғылымдарының докторы, профессор Серік Негимов: «Мәди Айымбетов шығармалары – ел суреттерінің көрмесі деуге лайық» - деп баға берген еді. Шындығында да, жазушы шығармашылығы туралы зерттеу жүргізу барысында ғалым С.Негимов берген бағаның ақиқаттығына көзіміз жете түсті. Сөзіміздің дәлелі ретінде 2019 жылы жарық көрген «Тіршілік миниатюралары» атты эссе-күнделік кітабын айтуға болады.

Әлемдік әдебиеттің көркемдік даму тенденциясы, оның озық үлгілері алдымен өз ұлт топырағында көксейтіні мәлім. Олай болса, бүгінгі күннің көкейкесті, ортақ проблемасын көбіне тақырып шешпейді. Әдебиеттанудың қандай да нақты мәселесі ендеше, сол бір күрделі процесс ауқымында шешілмек. Әдебиеттанудағы тұтас талдау тәсілі, синкретизм тенденциясы осындай творчество табиғаты ерекшелігінен туындап отыр.

Қаламгерлеріміздің дара ерекшелігін әдебиетіміздегі дәстүр мәселесімен өзектес қарастырудың мәні зор. Өйткені әдеби процестің бірден-бір катализаторлары – дәстүр. Біздің пайымдауымызша, ежелгі замандағы рухани мәдениетіміздің қайнар көзі фольклордағы этно-фольклорлық сарындарды, образдарды прозада жазушы дәл сол қалпында өрнектемейді, оны өңдеп, өз шығармасына белгілі бір қажетіне жаратып отырады. Екіншіден, фольклорда көбінесе оқиға бақытты түйінмен аяқталатын болса, ал кемелденген прозада

оқиғаның аяқталуы әрқалай болып келеді. «Әдебиет пен фольклордың байланысы мәселесінде жазушының фольклорға қатынасы – маңызды аспектінің бірі. Жазушының фольклорға қызығушылығы бар да, сол фольклорды өз шығармасында не үшін және қалай қолданылатыны тағы бар» [1,17-б.].

Жазушы М.Айымбетовтің туындыларынан ұлттық танымның сипаттары анық байқауға болады. Мәселен, «Адыраспан» атты әңгімесінің сюжетінде этнопсихологизм басты рол атқарады. Әңгіменің негізгі кейіпкері – Оспанқұл ақсақалдың адыраспан шөбін отатпай, қызғыштай қоруы жер қадірін, әрбір өсімдіктің киесін қастерлеген дала қартының бейнесін тудырған. Автор Оспанқұл қарияның бойындағы анасынан келе жатқан бақсылық, емшілікті оның табиғатын даралайтын қасиеті ретінде көрсетуге назар аударған. Мұнда оттың көне мифтік семаникасы авторлық шешім арқылы түрленген. Ол Оспанқұл қарияның адыраспанды кие тұтуы, даланы жамандықтан тазарту үшін от қою әрекеттерімен берілген. Оспанқұл қарияның атадан көрген жөн-жосығын жасап құрдасына иман үйіруі, өзгелердің үмітін оятып, емшілік рәсімдер жүргізуі оның өзін де жан қиналысына түсіреді. Осы психологиялық ауыр әрекеттің (фольклордағы бақсының зікір салуын еске түсіреді) де сипатын жазушы асқан сезімталдықпен көрсете білген.

«Қаламгердің «Кие» атты туындысында халықтық наным-сенімнің рөлі негізгі кейіпкерлердің мансап пен бақталастыққа, адамдықтан азғындап, ақыры тәубәсіне түсу жолдары арқылы бейнеленген. Шығармадағы өткен мен бүгіннің арасындағы бітімгер, адасқанның айыбын бетіне баспай, адамгершілік пейіл танытатын қарт образы – қазақтың қасиетті ақсақалдарының символы. Автор оның тұрмыстық өмір сүру ерекшелігін түгелімен фольклорлық фонда көрсеткен. Киіз үйдің ішіндегі тыныс-тіршілік, этнографиялық өзге де детальдар – қарияның ішкі жан әлемімен сабақтасып жатқан көркемдік детальдар. Шығармадағы көкірегі қазыналы қария мен басындағы бағының буына мастанған кеудемсоқ жан арасындағы диалогтың өзі талай сырды ақтарып тастайды. Екі түрлі таным, екі түрлі адами қасиеттер оқырманға айқындала береді. Ұзақ жылдар бойына халықтық қасиеттерден ажырап, мәңгүрттік сана мендеген заманның кесірі ел билеген Жарылғасов секілді жартыкеш, жаны жұтаң типтерді көбейткені белгілі. Бұл – ата-баба дәстүрінен мақұрым, ел, жұрт дейтін киелі ұғымдардан өз мансабын биік қоятын билікқұмар жандардың типтік, жиынтық тұлғасы» [2, 27-б.].

Авторлық шеберлік фольклорлық әңгімелерді шығарма сюжетіне енгізіп қана қоймай, оның жанрлық ерекшеліктерін сақтай отырып, көркем прозамен сабақтастыруынан да көрінеді. Мәселен, кейіпкердің әңгімесіндегі түс көру, аян беру, оны орындау, әке аманатын орындау жолындағы Бекет пен Барақ секілді аруақтарға арнайы жол шегу шығарма ішіндегі әңгіменің негізгі фабуласын құрайды. Шығармада Қалжігіт атты кейіпкердің ұзын-сонар, өмір тарихын баяндайтын фольклорлық әңгіме–сюжеттің негізгі компоненттерінің бірі.

М.Айымбетов «Құмалақшы Нұрберді» [3.] атты әңгімесінде тылсыммен тілдесуші тұлғалар жайлы мифтік түсініктердің сілемін жалғызын тосқан ананың психологиялық ахуалын көрсету үшін пайдаланылған. Құмалақшы –

тылсым мен реальды дүние арасындағы ырымдық делдал. Олардың жай адамнан артық киелі, айырықша қасиеттері бар, өзінің қырық бір құмалағын таратып, адам тағдырын және өзге оқиғаларды алдын-ала болжап білетін ерекше тұлғалар дейтін сенімнің қиын-қыстау сәттерде адам болмысы үшін рухани демеу болатындығын көрсету арқылы жазушы фольклорлық ұғымдағы жақсылық, ізгіліктің мәңгілігі туралы ойларды мұрат еткен.

Табиғат пен адамды егіз ұғымда алып қарастыратын мифтік түсініктегі құбылыстар сыры да авторлық стиль арқылы түрленген. Ол «жақсы адам өлімі үстіндегі табиғаттың жайлылығы», «жаңбырдың жаууы – нұрдың жаууы», «адамның қайта табиғатқа айналуы» сияқты көне ұғымдармен тамырласып жатыр.

Жалпы, шығармадағы фольклорлық сипатты екі тұрғыдан көрсетуге болады. Оның ең бастысы – туған жерге қатысты. Жалпы жер ұғымы – ежелден бергі түсінік (мифтік, тәңірлік) бойынша, өзгермеудің, мәңгіліктің, тұрақтылықтың символы. Яғни «туған жер» әлемнің реттелген, игерілген, тәртіпке келтірілген, кеңістігі (ата-бабалар қонысы, атамекен, атажұрт). Оның сыртындағы «жат», «бөтен», кеңістік жауға тән кеңістік иелерінің мекені (сиқырлық, зұлым, күштердің мекені). Туған жердің тауы мен тасы, өзен суы бәрі осындай киелі қасиетке ие. Тұтастай алғанда, адамның кесір күштерден қорғанатын панасы, саясы дейтін ұғымды жинақтайды.

Қазақ прозасының сюжеттік құрылымындағы, мифо-поэтикалық түсініктегі мифтік, тотемдік, аруақ культінің көріністері елеулі орын алады. Мәселен, М.Айымбетовтің «Кәрі жыланның азасы» атты әңгімесінде науқастанған баланың қойнына кіріп шыққан жыланның күдіреті арқылы жылан культінің мәнін жаңғырту автордың айқын қолтаңбасы.

Сондай-ақ, этно-фольклорлық үрдістің көркем прозадағы мән-маңызы адам мен табиғат бірлігін, адамның табиғатқа мейірбандығы, аң мен құстың киесі туралы ұғымдар мен дүние, жаратылыс жайлы көне түсініктерді қайта жарата білуден көрінді. Қорыта келгенде, қазақ прозасындағы этно-фольклорлық сарындардың тағы бір арнасы, ол әр замандағы уақыт талабына сәйкес, М.Айымбетов прозасында да әртүрлі көрініс тауып отырған деп ой түйіндеуге болады.

Қорыта келе, адам тіршілігі табиғатпен біте қайнасып, ұлттық рухпен ұштасып жатады демекпіз. Табиғаттың әсемдігін бейнелеу арқылы, ұлттық болмысымызды одан әрі ашып бергендей. Осынау аспан асты әлеміндегі тіршілік атаулысын зерттеп, зерделеп адам бойындағы сезімталдықты, ту,ан жердің табиғат арқылы көрсеткен туындысы, жаңа бағытта ұсынылған.

Әдебиет жазушы еңбегі арқылы жасалса, жанр да, кезі келгенде сөз суреткерлерінің ізденістерінен туады. Барлық жанрлар да өздерін қызықтырған нәрсені жалаң оқиғалар тізбегімен дәлелдей салмай, образ арқылы көрсетеді, бейнелейді, суреттейді. Суреттеу, дәлелдеу арқылы өздерін тебіrentкен, толқытқан жайдың сырын ашып, жазушы жанрды идеялық ой жеткізуге тәсіл, амал есебінде пайдаланады. Қалаған жанрды таңдауға жазушы ерікті, ықтиярлы.

Прозаның бұл жанрында қаламгер өзінің басты стихиясы – әсіресе ауыл өмірін, кейіпкерлерінің өмірлік танымын, характерін, өзіндік болмысын әр

қырынан көрсете біледі. Әңгімелердегі әртүрлі образдар адам әлемінің тұтастай бір галереясын жасайды. «Құла түздегі үнсіздік», «Кәрі жыланның азасы», «Ақша бұлт-Таңкөрік», «Құмөзектің Донкихоты», «Сырлы зерен» және тағы басқа да әңгімелерде прозашының кейіпкер жан-дүниесін психологиялық, әлеуметтік сипатын ұтымды иірімдермен аша біледі.

Көркем прозаға қатысты көрікті ой мен тірі табиғатты толыққанды танып, көңіл көрігіне суара білетін сөз зергері жазар әлемін әдбен зерттеп, зерделеп, иін қандырып, илеуін пісірмей, тақырыбына тағдырын танып, табиғатын түгендемей, тәуекелге бармайды. Орнықсыз ой балалатып, орынсыз күшену, кейіпкерін тізелетіп тезге салу, жалған, жылтыр сөйлеу жазушыға жат демекпіз.

Әдебиет нормалары сақтай отырып және оны терең білу арқылы жазушы қазақ өміріндегі толғауы тоқсан тіршілікті, ұлттық болмысты шынайы өрнектеп келеді. Осы қасиеттер арқылы кейіпкерлерінің жан-дүниесін, психологиясын терең де нәзік иірімдермен бейнелеп, адамның жұмбақ әлемінің сан түрлі сипатын алға тартады. Ал, бұл ерең еңбек пен терең білімнің нәтижесі. Қаламгер қолтаңбасы деген міне осы.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Қаскабасов С. Әдебиет пен фольклордың байланысы туралы // Қазіргі әдебиет және фольклор. Алматы: Арда, 2009 – 475 б.
2. Таңжарықова А.В. Филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. А., 2008.
3. Айымбетов М. Көгілдір соқпақ. Повесттер мен әңгімелері. Алматы: Жалын, 1980.

Ғылыми жетекшісі: аға оқытушы Ұлықпанова Ә.Ж.

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ В РАЗВИТИИ ПОЛИЯЗЫЧИЯ

Шатанова А.А.

ai.mukhamedyarova@gmail.com

Актюбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова

Что такое полиязычие и для чего нужно внедрять полиязычное образование? Полиязычие – основа формирования поликультурной личности. Полиязычный человек – это не только человек, который может говорить и понимать иностранную речь, но и умеющий в различных ситуациях общения пользоваться иностранными языками. Годы развития суверенного Казахстана показывают, что полиязычие в обществе не только не ущемляет права и достоинства казахского языка, но и создает необходимые условия для его развития и прогресса. В Казахстане уделяется большое внимание изучению английского языка. Более половины (56%) содержания интернета доступно только на английском. Он доминирует и по степени использования в науке и литературе. Только в 2011 году на английском было издано 550 тыс. книг, а количество научных публикаций достигло 78 тыс. В свою очередь, за тот же период на русском языке книг было издано в 5 раз меньше, а на казахском – в

200 раз меньше. Английский язык выступает в качестве рабочего языка абсолютного большинства международных научных, технических политических и профессиональных международных конференций, симпозиумов и семинаров. Перед людьми, владеющими английским, открыт доступ ко всем новым знаниям, передовым технологиям и инновациям. Успешным примером практической реализации казахстанской модели полиязычного образования являются Назарбаев Интеллектуальные школы и Назарбаев Университет, преподавание в которых ведется на английском языке. Годы развития суверенного Казахстана показывают, что двуязычие и полиязычие в обществе не только не ущемляет права и достоинства казахского языка, но и создает все необходимые условия для его развития и прогресса. Это зависит от глубоко продуманной языковой политики Нурсултана Назарбаева и способности национальной интеллигенции сохранить и развить культуру, историю и язык казахского народа.

Поликультурность Казахстана — это прогрессивный фактор развития общества. Евразийские корни народов Казахстана позволяют соединить восточные, азиатские, западные, европейские потоки и создать уникальный казахстанский вариант развития поликультурности». Реализация полиязычного образования требует расширения образовательного пространства, обмена опытом, увеличения лингвистического капитала казахстанцев и формирования поликультурной личности, эффективно функционирующей в условиях глобализации демократического общества. С каждым годом вуз увеличивается дисциплины, изучаемые на трех языках, а также увеличивается качественный и количественный состав преподавателей ведущих занятия в полиязычных группах. Одновременно университет на своей базе готовит преподавателей, которые будут в будущем преподавать на английском языке дисциплины базового и профилирующего компонента, обеспечивая их подготовку курсами английского языка разных уровней.

С какими проблемами сталкиваются вузы при внедрении полиязычного образования? Любые реформы, нововведения в образовании сталкиваются в первую очередь с определёнными проблемами и противоречиями. В настоящее время проблема стоит в разработке нормативно-правовых и теоретических вопросов полиязычного обучения, его научного, учебно-методологического и организационного обеспечения. Проблема состоит в количественном, а также качественном составе ППС, ведущих занятия на трех языках, а также в повышении квалификации ППС в соответствии с требованиями полиязычного образования. Для того чтобы обеспечить качественное полиязычное обучение преподавательскими кадрами необходимо планировать участие их в программах международной и внутриреспубликанской академической мобильности, на семинарах и тренингах по полиязычному обучению. Организовать издание учебников, учебных пособий, словарей на трех языках. Приглашать для проведения лекций и мастер-классов зарубежных и казахстанских специалистов в области полиязычия. Все эти проблемы требуют не только правильного организационного и методического подхода, но и не малых финансовых затрат. Естественно с проблемами с аналогичными

проблемами столкнулся и наш университет. Дальнейшими мерами по реализации полиязычного образования в нашем вузе являются:

- разработка и внедрение новых элективных курсов на трех языках в соответствии с международными стандартами;
- разработка инновационных методик полиязычного образования на основе изучения передового опыта зарубежных стран;
- разработка модели полиязычного дистанционного обучения;
- увеличить число ППС для прохождения стажировок в рамках обмена за рубежом;
- разработка программы издания учебной, учебно-методической и научной литературы в соответствии с учетом полиязычного обучения.

Владение казахским, русским и иностранным языками становится в современном обществе неотъемлемым компонентом личной и профессиональной деятельности человека. Всё это в целом вызывает потребность в большом количестве граждан, практически и профессионально владеющих несколькими языками и получающих в связи с этим реальные шансы занять в обществе более престижное как в социальном, так и в профессиональном отношении положение.

Одной из главных задач приобщения молодежи к универсальным, глобальным ценностям, формирования у студентов умений общаться и взаимодействовать с представителями других культур в мировом сообществе. В этой связи понимание роли языков на данном этапе ставит перед нами вопрос обучения языкам и повышение уровня языковой подготовки обучающихся, а так же преподавателей вузов, которые должны знать государственный язык, русский язык как язык межнационального общения и английский язык как язык международного общения.

Использованные источники:

1. Бюлер, К. Теория языка. Репрезент. функц. яз. [Текст] / К. Бюлер. - М.: Прогресс, 2001. - 528 с.
2. Жетписбаева Б.А. Теоретико-методологические основы полиязычного образования: Автореф. дис. ... д-ра пед. наук. - Караганда, 2009. - 46 с.
3. Жетписбаева Б.А., Аязбаева С.С. Лингводидактический аспект учебно-методических комплексов в полиязычном образовании // Вестн. Караганд. ун-та. Сер. Педагогика. - 2011. № 2 (62). С. 4-8.

Научный руководитель: к.ф.н., доцент Коптлеуова К.Б.

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОПРЕДЕЛЕНИЯ ЭЛЕМЕНТОВ ДИАЛОГИЧЕСКОЙ РЕЧИ

Шатанова А.А.

ai.mukhamedyarova@gmail.com

Актюбинский региональный государственный университет им. К.Жубанова

Диалогическая речь, как известно, носит двусторонний характер и имеет свои характерные черты. К лингвистическим характеристикам диалогической формы общения относят: краткость, эллиптичность, недоговоренность, непоследовательность, обрывистость, иногда одновременность обмена репликами, развертывание, включение реплик, изменение характера реплик-стимулов и реплик-реакций под влиянием воли и желания собеседника или условий общения, оговорки, переспросы, подхваты, сопутствующие реплики, бессоюзие, широкое употребление паралингвистических средств. Основой возникновения смысловых взаимосвязей высказываний партнеров в диалоге является ситуация и предмет общения с учетом экстралингвистических факторов.

Тематико-информационная основа в диалоге представлена последовательностью структурно-семантических компонентов различной информационной и смысловой насыщенности.

Одним из видов прагматических связей между репликами диалога является их согласование по коммуникативной функции. Этот вид связи проявляется, в том, что каждому типу вопроса соответствует определенный тип ответа. Связь реплик в диалоге может осуществляться при помощи пресуппозиционной связи. Пресуппозиции как общий фонд знаний говорящего и слушающего приобретают ведущую роль в смысловом строении диалога и обеспечивают взаимопонимание в речевой коммуникации.

В зависимости от степени спаянности и связности реплик выделяют несколько уровней коммуникативных единиц диалогической речи:

- реплика, реализующаяся в границах практически любой коммуникативного элемента языка;
- диалогическое единство, объединяющее минимум две реплики семантически и структурно;
- диалогический абзац – комплекс двух или более диалогических единств, объединенных тематической общностью;
- диалог-текст, если он отвечает характеристикам связности и цельности.

Одним из важных признаков диалогической речи, как известно, является принцип построения речи как цепи стимулов и реакций, то есть каждое высказывание является некоторой акцией, вызывающей и обуславливающей реплику-реакцию. Поэтому основным элементом диалога считается диалогическое единство, рассматриваемое как две, реже три или четыре реплики, связанные семантически и структурно, при этом содержание и форма первой реплики определяют содержание и форму второй и т. д.

Система вопросов и ответов представляет собой один из самых распространенных типов коммуникативной связи, характерной для диалогической формы речи, так как отдельно поставленный вопрос не содержит законченного суждения. Следует учесть также, что только тогда, когда смысловая связь между вопросом и ответом дополнена грамматической и интонационной связями, сочетание двух реплик образует диалогическое единство.

В процессе непосредственного общения говорящий использует для выражения своей мысли направленные речевые произведения, которые называются коммуникативными элементами. Направленность коммуникативной элементом может быть прогрессивной, исходящей от говорящего, и регрессивной, то есть являющейся формой речевой реакции на коммуникативное поведение собеседника или на собственное речевое произведение. В соответствии с признаком направленности, речевых произведений их можно разделить на интенциональные коммуникативные элементы, то есть коммуникативные элементы, в которых произвольно выражается мысль говорящего, и реактивные коммуникативные единицы, в которых формы выражения речевой реакции обусловлены типом речевого стимула. В последнем случае можно выделить два подтипа коммуникативных элементов:

- 1) коммуникативные элементы, являющиеся реакцией на речевой стимул, идущий от собеседника;
- 2) коммуникативные элементы, являющиеся реакцией на собственный речевой стимул.

Коммуникативные элементы, то есть единицы направленного речевого общения, учитывались в теории предложения лишь частично, а именно в виде так называемых коммуникативных типов предложения, выделяемых по цели высказывания. Это — известное всем деление предложений на повествовательные, вопросительные, повелительные и восклицательные. Это деление было основано, прежде всего, на учете синтаксической формы выражения данных коммуникативных типов. Отсюда возникли два недочета классификации, отмечаемые в разной связи рядом исследователей, а именно то, что эта классификация является недостаточно семантической, так как не учитывает многие коммуникативные единицы, не имеющие закрепленной морфологической или синтаксической формы выражения, и то, что эта классификация является недостаточно формализованной, так как некоторые из выделенных по форме коммуникативных типов выражают разное содержание. Например: вопросительное по форме предложение может выражать запрос, предположение, упрек и другие; повелительное — приказ, просьбу, разрешение, запрет и другие

Теория коммуникативных типов предложения, называемых коммуникативными единицами, была недостаточно полной потому, что она базировалась на понятии синтаксической формы предложения, то есть учитывала только традиционно выделяемые члены предложения. Вклад же других элементов предложения (например, вводных и обособленных членов

предложения) в теорию коммуникативных типов не учитывался. Не принимались во внимание номинативные способы выражения коммуникативных элементов, под которыми в данном случае понимаются типы предикатов и аргументов и логико-семантические структуры.

Как уже отмечалось, теория коммуникативных типов предложения постоянно подвергалась уточнению и модификации. Так, в настоящее время выведены из числа коммуникативных типов восклицательные предложения на том основании, что они выражают не особую коммуникативную цель, а эмоциональный аспект.

Поставив во главу угла единицы коммуникативного общения, мы предлагаем рассмотреть сначала те из них, в рамках которых происходит общение только двух собеседников. Коммуникативные единицы выделяются на основе типа речевого действия, производимого говорящим, а также на основе учета типа структурно-семантических элементов, фиксирующих различные стороны отражения человеком объективной действительности в речемыслительном процессе, поскольку лингвисты исходили из того, что существует три типа функционально-семантических элементов, которые, комбинируясь по-разному, создают различные типы коммуникативных единиц:

- 1) Структурно-семантические элементы, отражающие отношения, существующие в ситуациях объективной действительности.
- 2) Структурно-семантические элементы, связанные с отражением психической деятельности человека.
- 3) Структурно-семантические элементы, отражающие логическую деятельность человеческого мышления.

Полная семантическая структура повелительных высказываний включает семантический элемент со значением приказа, просьбы, предложения, запрещения; семантический элемент, номинирующий ту поведенческую реакцию, которую говорящий хочет получить от собеседника, и непредикатный семантический элемент, номинирующий тот предмет, который говорящий хочет получить от собеседника, или тот способ действия, который требуется от собеседника. Как правило, полная семантическая структура повелительного высказывания не используется в процессе непосредственного общения. Именно поэтому можно выделить определенные семантические типы повелительных высказываний в зависимости от типа номинации, представленной в нем.

Научный руководитель: к.ф.н., доцент Коптлеуова К.Б.

ӨТЕЖАН НҮРҒАЛИЕВ ЛИРИКАЛАРЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Шетей К.М.

muratkyzy.kami@mail.ru

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Өмірдің әр алуан құбылысын, адамдар арасындағы тартыс, қарым-қатынастарды көркемсөз өнері арқылы басқаларға жеткізу тілегі – ең алғаш рет

өлеңмен жасалғандығы ақиқат. Сол өлең өлкесінде өзіндік қолтаңбасын қалдырған Өтежан Нұрғалиев – XX ғасырдың 60 жылдарынан қазақ поэзиясының кеңістігінде өзінің ешкімге ұқсамайтын қолтаңбасымен даралана көрінген ақын. Ойы да айқын, сөзі де айқын Өтежан Нұрғалиев – «бүкіл табиғаты: жүрген жүрісі, мінез-құлыж, қимыл-қарекеті, бүкіл болмысы тек поэзия үшін жаралған. Ақын қандай болады десе, ақын мынадай болады деп Өтежанды көрсетуге болады» - деп Мұқағали Мақатаев атап көрсеткен Өтежан Нұрғалиев болатын. Ақынның өлеңдерінде, негізінен образдылық басыңқы. Өтежанның барша өлеңі ассоциацияларға, жарыстырма салыстырулардан құралып қана қоймай, аралық дәуірдегі тілдік колорит молырақ сезіледі. Ақынның жеке көңіл күйі, табиғат, махаббат лирикалары оқырман жүрегіне жылы қабылданады. «Өтежан ізденіс үстіндегі ақын. Оның ұзақ жылдардағы үнсіздігі ақынға тән суреткерлік ерекшелігін ұштай түседі деген сенімдеміз. Онсыз да ауқымды сезім, бай сурет иесі Өтежан қазақ поэзиясының тұлғалы ақындарының қатарынан саналады» - дейді ғалым Б.Кәрібаева [1,79-б.]. Әуелгі жарық көрген өлеңдерімен арақидік болса да осындай бағалы пікірге ие болған. Ө.Нұрғалиев поэзия жанрындағы көркемдік ізденістер аясында өзіндік өрнек, бояуымен оқырмандар жүрегіне жол тапқан ақындардың бірі. . Өзіндік стилі бар ақын түсінік түйсік, тіл төңірегінде күрделі процестен өтіп барып дараланады. Демек, саналы ой мен сезімнің арасалмағы,талғам деңгейі, лирикалық кейіпкер сезімінің диалектикасы деген мәселелер өз-өзінен туындары сөзсіз. Осы тұрғыдан келгенде Өтежан Нұрғалиев жырлары өзінің тазалығымен, табиғи шынайы мәнімен, ұлттық бояуы мен колориті басым нәрлілігімен ерекшеленеді. Ол табиғатқа жан бітіреді.Табиғат құбылыстарын адам жан-дүниесіндегі ерекше сезім күйлерімен керемет тұтастыра береді:

...Кім салмақ желдің салған суретін бұл.

Жансызды би билеуге үйретіп жүр...

...Жамбы ғып жапырақты сатып алып,

Қаңбақты қанжығада сүйретіп жүр [2, 53-б.].

Кейіптеудің has шебері, үлгісін жасаған Абай өлеңдері екені белгілі. Табиғат анаға тіл бітіріп сөйлету, сөз өрнегін қиыстыра жымдастыру, Өтежан Нұрғалиев жырларындағы осы дәстүрдің заңды жалғасы. Табиғат ананың бір сәттік қайталанбас сұлулығын тамаша дәлдікпен көрсетеді. Ақынды тұлғаландыратын осы жәйт. Осы ретте ғалым Б.Кәрібаева: “Қазақ лирикасының тамаша дәстүрін жалғастырушы ақындарымыздың бірі – Өтежан Нұрғалиев. Өтежан да еліктеуге немесе тым жаңаға үйірлігі жоқ. Ұлттық поэзияның байырлығын сүйеді. Бойына барынша сол құнарды жинағысы келеді. Тарих пен бүгінгінің, мәңгіліктің арасына сондықтан, шартты қақпайды, тұтас көреді, тұтас қамтиды. Соның бәрін бүгінгінің биігінен қарағысы келеді. Осыдан болар, Өтежанның көп өлеңдерінен осындай бір «тарихи леп еседі».

Күн кетті батысына сапар шегіп,

Түн жатты түйелерімен қатар шөгіп,

Алыстан иттер үріп, от маздаса,

Жолаушы жоқтамайды бөтен серік [1, 78-б.]. Осы бір жыр жолдарынан «қара өлең» құдіретінің қыр-сырын, ұлттық болмысын жете білетін ақынды

көреміз. Өтежан ақынның бүгінгі жайлы толғауынан өркеш-өркеш замана шегіне сәт сайын алмасып жатқандай.

Тағы бір талантты ақынымыз Қуандық Шаңғытбаев «Ақынның асқақ жырын ғажайып ғұлама жылдардың шежірелі беттерінде сөйлем тұрған сырға балап, осынау сыр жылдар парағы аударылғанда жабылып кетуі мүмкін екенін тыңнан тауып айту арқылы өлімнің өзін сылқым образға айналдырған» [3, 67-б.].

Ө.Нұрғалиев – қазақ әдебиетімен бірге жасасып келген ақындарымыздың бірі. Ол поэзия саласында өндіре жазып өз өнерін танытқан, өзіндік өрнегі мен айшығын жасаған бірегей тұлға. Тобық Жармағамбетовтің «Қазақ әдебиетінде мұндай ұлттық бояуымен поэзияны әбден меңгерген Қасымнан кейінгі ірі құбылыс» [4, 58-б] - деп әділ баға беруі де жайдан жай емес. Ө.Нұрғалиев кейіпкерлер тұлғасын жасауда, әсіресе әйел затының өкілдеріне, оның ішінде қазақ әйелінің қиыншылық жылдарындағы бейнесіне ерекше мән екіпін бере сөйлейді. Ақынның әйел халқына деген құрметінің, ілтипат сезімінің белгісі ретінде:

Қымбат маған - ат үстінде айтқанда – Өңшең жесір көзін сүртіп тыңдаған.

Сонда көрдім – жалаңаяқ... жалаңбас...

Қолдарында айыр емес – ақ алмас...

Өн тыңдаған ӘЙЕЛДЕРДІҢ ЖҮЗІНЕН

ҚАМАЛ КӨРДІМ қаптаған жау ала алмас [5, 93-бет.], – деп келетін шумақтардан байқай аламыз. Ақын өлеңдерінде қазақ әйелдерінің ауыр тағдыры мен тыл жұмысындағы қажымас қайраттылығы, өжеттілігі сенімді суреттеді.

Ө.Нұрғалиевтің поэзиясы – салмақты, саннан сапаға маңыз берілген, мазмұн мен айтар ойы ақындық-азаматтық мықты іргетастан құйылған тума жырлар. Жалынды жастық пен балғын бозбала шақтың бастан кешетін махаббат сезімі де Өтежан ақын өлеңдерінен қалыс қалмаған.

Апрель оятса да жасыл бақты,

Құшағы жап-жас гүлдің ашылмапты,

Еркелеткен көктемді сенен көрдім,

Сенен көрдім асыққан асылзатты [2, 50-б.]. Ақын табиғат құбылыстарымен сезімді әдемі қиыстыра білген.

Ақынның әдебиеттегі орны туралы кезінде замандастары өз пікірлерін білдіріп, ақынның әдеби еңбегін дәрежесіне сай лайықтап, баға берген болатын. Оразақын Асқар: «Өтежанның Алматыға өзінен бұрын өлеңдері келді. Өзі де әдебиетке жаңбыр болып құйылып, нөсер болып төгіліп келді» деп ағынан жарылған [6, 77-б.]. Заңғар жазушымыз Ә.Кекілбаев: «Ерекше күйініп, ерекше сүйініп, ерекше түңілетін Өтежан Нұрғалиев әлі сол өте жұмбақ қалпында. Азу тигізбестей асау. Тіл тигізбестей тылсам. Оның тұңғыығына бойлаймын деп әлі талай ұрпақтың қары талады» – шыншыл ақынның шындыққа толы жырларын зерттеп, жас ұрпақтың зердесіне сіңіру міндеті алдымызда тұр» – деген болатын.

Ө.Нұрғалиев жырлары – қазақ поэзия әлемінде өзіндік стилімен, көркемдігімен, дараланатын өміршең туынды.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Кәрібаева Б. Қазіргі қазақ лирикасының поэтикасы. – Алматы, 1988. – 346 б.
2. Нұрғалиев Ө. Таңдамалы. Өлеңдер. – Алматы, 1977. – 236 б.
3. Шаңғытбаев Қ. Таңдамалары. – Алматы, 1987. – 229 б.
4. Мектеп-тегі А. Байғанин мен үшін – Скифия, мен – Еврипидпін.

Ғылыми жетекші: PhD, доцент Кушкимбаева А.С.

**ПРИМЕНЕНИЕ ПОСЛОВИЦЫ И ПОГОВОРКИ НА ЗАНЯТИЯХ
АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА ПРИ ИЗУЧЕНИИ ДИСЦИПЛИНЫ
«ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ОРИЕНТИРОВАННЫЙ ИНОСТРАННЫЙ
ЯЗЫК»**

Шопина Е.

astragab@mail.ru

Западно-Казахстанский государственный университет им.М.Утемисова

Интерес к этой проблеме обусловлен тем, что основным положением современной методики преподавания иностранных языков в школе является достижение наивысшей степени адекватности условий, способствующих развитию коммуникативных навыков на иностранном языке и употребления речевых средств иностранного языка в общении. Обучение иностранному языку должно с самого начала идти в условиях реального общения или как можно более точно имитировать эти условия. Пословицы и поговорки играют значимую роль в изучении языков в образовательных организациях. Они позволяют обучающимся освоить знания фразеологии иностранного языка и уметь применять их в речи, выражая свои мысли, наполняя речевой поток красивыми оборотами не только в диалоге с оппонентом, но и в прямой речи, а также успешно достигать поставленные цели.

Профессиональная ориентация – один из факторов формирования мотивации в обучении иностранному языку. Предмет «Иностранный язык» способствует профессиональному становлению личности – совершенствует память, внимание, мышление, расширяет кругозор, формирует коммуникативные умения. Наряду с традиционными формами обучения иностранному языку используются активные формы: ролевые и деловые игры, кроссворды, загадки, пословицы, конкурсы, викторины, уроки-КВН и т.д. Очень актуальны на уроках английского языка деловые и ролевые игры. Они помогают обобщить и углубить знания, формируют и закрепляют навыки иноязычной устной речи, оказывают эмоциональное воздействие на студентов, развивают память, внимание и воображение [2].

В процессе изучения пословиц на английском языке и анализа собственного восприятия их образов студенты исследуют свои личностные особенности, учатся лучше понимать себя и окружающих, учатся управлять своей жизнью, это также творческий процесс самопознания, вслед за которым возникает возможность перехода к сознательной коррекции своих действий.

Основная идея работы заключается в понятии толерантности, или терпимости, так как воспитание этого качества - первоочередная задача, стоящая перед всем человечеством.

Необходимо отметить, что развитие личностного компромисса при трудностях в межличностных отношениях является довольно тонким и сложным видом помощи и здесь неопределимую помощь оказывают проективные технологии. В частности, использование пословицы на английском языке в процессе обучения иностранному языку является одним из таких методов: помогает проанализировать свои жизненные ситуации, осознать свои актуальные потребности, скрытые за значимыми символами. Созданная экспериментальная ситуация на уроке английского языка допускает множественность возможных интерпретаций при восприятии её испытуемыми, где самым существенным признаком проективных методик является использование в них неопределенных стимулов, которые испытуемый сам дополняет, интерпретирует и развивает дальше самостоятельно.

Пословицы и поговорки многообразны, они находятся как бы вневременного пространства. Действительно, в какое бы время мы не жили, пословицы, и поговорки всегда останутся актуальными, приходящимися всегда к месту. В пословицах и поговорках отражен богатый исторический опыт народа, представления, связанные с трудовой деятельностью, бытом и культурой людей. Правильное и уместное использование пословиц и поговорок придает речи неповторимое своеобразие и особую выразительность.

Пословицы и поговорки – широко распространенный жанр устного народного творчества. Неизвестно время возникновения пословиц и поговорок, но неоспоримо одно: и пословицы, и поговорки возникли в отдаленной древности, с той поры сопутствуют народу на всем протяжении его истории. Заслуживают внимания те выразительные средства, с помощью которых достигается стойкость или запоминаемость пословиц и поговорок. Одно из таких средств – это точная или ассонансная рифма:

Чтобы избежать этой ошибки, предлагались пословицы, содержащие оба этих звука: A bird never[v] flew on one[w] wing[w]. One volunteer[v] is worth[w] two pressed men. Кроме того, следует дифференцировать звук [w] и его аллофон [m]. Dirty water[w] will[w] quench[w] fire. Watch[w] which[m] way[w] the cat jumps. Which[m] way[w] the wind[w] blows[w]. Щелевой гортанный согласный звук [h] обучающиеся путают с русским фрикативным согласным [x]: To run with the hare[h], and hunt[h] with the hounds[h]. Half[h] the truth is often a whole[h] lie. Home[h] is where the heart[h] is.

В науке о языке пока еще не сложилось общепринятого взгляда на пословицы и поговорки. Чаще всего под пословицами и поговорками понималось меткое образное изречение (обычно нарицательного характера), типизирующие самые различные явления жизни и имеющие форму законченного предложения. Например: What we do willingly is easy То, что мы делаем охотно — дается легко. Это заметили не только англичане — все мы знаем, что для любимых дел всегда находится время, а какие-то не очень приятные рутинные обязанности всегда хочется отложить

В данном случае в проводимом исследовании испытуемым предлагается интерпретировать содержание пословиц на английском языке, завершить незаконченные предложения, дать толкование понятий и т. п. В современном мире коммуникативное обучение иностранным языкам представляет собой преподавание, организованное на основе заданий коммуникативного характера, такое коммуникативно-ориентированное обучение имеет целью научить иноязычной коммуникации (используя не обязательно только коммуникативные задания и приемы) .

Краткость является существенным аспектом запоминаемых высказываний. Лишь очень немногие пословицы и поговорки многословны, большинство из них содержит не более пяти слов:

Boys will be boys.

Dead men tell no tales.

Better late than never.

Practice makes perfect.

Английский язык очень богат идиоматическими выражениями, пословицами и поговорками, которые постоянно встречаются в литературе, в газетах, в фильмах, в передачах радио и телевидения, а так же в ежедневном общении англичан, американцев, канадцев, австралийцев. Английская идиоматика, очень разнообразна, достаточно сложна для изучающих английский язык. Из известных науке языков нет таких, в которых бы совсем не было идиом, фразеологических оборотов, пословиц и поговорок. Но английский язык обошел всех [1].

В английском языке живут сотни пословиц и поговорок. Они создавались многими поколениями людей, развивались и совершенствовались в течение столетий.

Пословицы и поговорки хранят в языке крупницы народной мудрости. В них отражается история и мировоззрение создавшего их народа, его традиции, нравы, обычаи, здравый смысл и юмор.

Пословицы и поговорки, являясь необменным атрибутом народного фольклора, и в свою очередь, атрибутом культуры данного народа, несут в себе отражение жизни той нации, к которой они принадлежат, это образ мыслей и характер народа.

«Пословицы и поговорки обладают большим дидактическим потенциалом в формировании межкультурной коммуникативной компетенции студентов. Поэтому так важно уметь анализировать пословицы и поговорки родного и изучаемого языков, понимать, какими событиями в судьбе народа, особенностями менталитета они вызваны. Подобный культурологический анализ и интерпретация английских и русских пословиц в процессе изучения иностранного языка способствует формированию общей культуры обучающихся, пониманию культурных истоков этноса, осознанию своей культурной идентичности, воспитанию эмпатического отношения к представителям иного лингвосоциума» [3].

Пословицы и поговорки повышают интерес к иностранному языку, помогают развить языковую интуицию, закладывают умение думать

лингвистическими понятиями. Многие пословицы и поговорки интернациональны, и к иноязычным пословицам часто можно подобрать русские пословицы, имеющие почти такой же смысл. Однако, пословицы, используемые на занятии, должны не только иметь воспитательное значение, но и быть простыми по языку, употребительными, а главное - дающими повод к говорению.

Соблюдая принцип коммуникативной направленности, вся система работы преподавателя подчинена созданию у обучаемого мотивированной потребности в иноязычно-речевой деятельности. В основе обучения устной речи должно быть общение, необходимость общения, практика общения.

Пословицы могут применяться на различных этапах занятия. Занимаясь фонетикой, для отработки различных звуков, можно применять специально отобранные по фонетическому принципу пословицы. Например, для отработки английских звуков, отсутствующих в родном языке: межзубные звуки [θ], [ð], носовой звук [ŋ], звук [w]: What will be, will be. - От судьбы не уйдешь. First think, then speak - Сперва подумай, потом говори. Оработка произношения различных звуков идет с большим интересом, если они представлены через пословицы и поговорки. Студенты быстрее их запоминают. При объяснении правил чтения можно также использовать английские пословицы. Например, (гласная + r): First think, then speak - Сперва подумай, потом говори.

Опыт учителей показывает, что применение пословиц и поговорок на уроках английского языка является одним из эффективных приемов обеспечения интереса учащихся к учению. Метафоричность пословиц позволяет успешно использовать их в различных ситуациях и применительно к решению различных проблемно-коммуникативных задач. Знание английских пословиц и поговорок обогащает словарный запас учащихся, помогает им усвоить образный строй языка и его функционирование, развивает память, приобщает к народной мудрости.

Использованные источники:

1. Соловова, Е.Н. Методика обучения иностранным языкам: продвинутый курс: пособие для студентов пед. вузов и учителей / Е.Н. Соловова. – 2-е изд. – М.: АСТ: Астрель, 2010.
2. Чернышова Л. Ю., Жулина Н. А. Профессиональное ориентирование при обучении иностранному языку» журнал «Специалист» №10 2012 г.
3. Крылова Э.О. Семантическое осмысление пословиц и поговорок о труде в русском и английском языках //International Journal of Experimental Education.2014.С.146–147.

Научный руководитель: ст.преп. Полянина О.Г.

№2 СЕКЦИЯ
«ҒЫЛЫМ, ТЕХНИКА ЖӘНЕ ТЕХНОЛОГИЯ: ПРОГРЕСС ПЕН
ИННОВАЦИЯЛАР»

СЕКЦИЯ №2
«НАУКА, ТЕХНИКА И ТЕХНОЛОГИЯ: ПРОГРЕСС И ИННОВАЦИИ»

SECTION №2
«SCIENCE, TECHNIQUE AND TECHNOLOGY: PROGRESS AND
INNOVATIONS»

ИННОВАЦИЯ - ҰЛТТЫҚ ЭКОНОМИКАНЫҢ ҒЫЛЫМИ-
ТЕХНИКАЛЫҚ ПРОГРЕСІНІҢ БАСТЫ ФАКТОРЫ

Әміржан Т.Ә.

togjan_semsk@mail.ru

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті

Бүгінде экономикалық өсу көбінесе ғылыми - техникалық прогреске және өндірістің басты факторларының зияткерлігіне байланысты. Инновацияларды қолдану жаңа неғұрлым өнімді технологияларды монополиялық пайдалану салдарынан туындайтын зияткерлік рентаны алу жолымен жетекші кәсіпорындарға үстеме пайда табуға мүмкіндік беретін нарықтық бәсекелестіктің айқындаушы факторы болып табылады. Бүгінгі күні экономикалық өсудің ерекшелігі басқару жүйесіндегі үздіксіз инновациялық процеске көшу болып табылады.

ҒЗТҚЖ-ны жүргізу ғылымды қажетсінетін секторларда жабдықтар мен құрылысқа арналған шығындарды асыра отырып, инвестицияда үлкен рөл атқарады. Сонымен бірге ғылыми-техникалық прогрестің жалпы бағыттарын айқындайтын мемлекеттік ғылыми-техникалық, инновациялық және білім беру саясатының рөлі ұлғаюда. ҒЗТҚЖ қарқындылық дәрежесі көп жағдайда экономикалық даму дәрежесін қалыптастырады-жаһандық экономикалық бәсекелестікте ғылыми зерттеулер мен ҒТБ үшін қолайлы жағдай жасайтын мемлекеттер жеңеді[1, 211 Б.].

Бүгінгі күні экономикалық өсуді қамтамасыз етудегі ҒТБ мемлекеттік уәждемесінің ерекше рөлі инновациялық процестердің объективті ерекшеліктерімен айқындалады. Олардың арасында мыналарды атауға болады: үлкен тәуекел, деңгейге тәуелділік ғылыми әзірлемелердің үлкен капитал сыйымдылығы, олардың нәтижелерін коммерциялық іске асыру мүмкіндігінің белгісіздігі, персоналдың ғылыми және инженерлік біліктілігіне қойылатын талаптар, зияткерлік құқықтарды құқықтық қорғаудың маңыздылығы. Демек, жекелеген кәсіпорындардың жаһандық бәсекелестіктегі табысты жұмысы мемлекеттердің мемлекеттік ғылыми-техникалық стратегиясымен тікелей байланысты. Өндірісті ұйымдастыруда адам факторының маңыздылығы артып

келеді. Мемлекеттің ғылыми-өндірістік әлеуетінің үлкен жылдамдықпен құлдырауы Қазақстан экономикасының жаһандық экономикалық жүйенің шеткі деңгейіне дейін әлсіреуіне себепші болады.

Бірнеше жылдан кейін қазіргі уақытта елде байқалатын ғылыми-өндірістік базаның құлдырау үрдісі Қазақстан экономикасының перифериялық жағдайын нығайтып, растайды. Экономиканың құрылымдық деформациясы оны шикізат мамандандыруына алып келді. Бұл экспортқа бағдарланатын шикізат секторларының пайызының гипертрофиялық ұлғаюынан және ішкі нарыққа бағдарланатын түпкілікті тұтыну тауарлары өндірісінің азып-тозуынан айқын көрінеді.

Ғылымды қажетсінетін тауарлар өндірісінің едәуір азаюымен бірге бұл үрдістердің сақталуы Қазақстан экономикасын балама емес сыртқы экономикалық алмасуға және технологиялық артта қалудың өсуіне келіседі. Шикізат экспорты мен дайын бұйымдардың импорты Қазақстанның зияткерлік рента алмасатын өндірілмейтін табиғи рентаны жоғалтуына алып келеді, демек, ҒТП мен шетелдердің экономикалық өсуін қаржыландырады.

Жаңа технологиялық тәртіпті қалыптастыру процесінде дамыған елдермен салыстырғанда Қазақстан экономикасының технологиялық дамуындағы үздіксіз өсіп келе жатқан алшақтықты ескере отырып, дамудың инновациялық жолын таңдау уақыты таяудағы екі-үш жылдармен шектеледі. Экономикалық өсудің жаңа толқынын зарядтың өзінде басқару мүмкін салыстырмалы оңай, егер жаңа технологиялық тәртіптің негізгі технологиялары. Егер жаңа технологиялық құрылым негізінде Қазақстан экономикасының құрылымдық өзгеру мүмкіндігі жоғалса, онда оның эволюциясы жаһандық экономиканың шикізат перифериясы болып қала отырып, дамудың инерциялық сценарийі бойынша ілгерілетіледі [7].

Технологиялық режим өзінің өмірлік циклінің үш даму фазасын қарастырады және жүз жыл кезеңімен шектеледі [4, б.48]. Бірінші фаза оның алдыңғы технологиялық тәртіптің экономикасында пайда болуы мен дамуын білдіреді. Екіншісі-өндірістің жаңа технологиясы негізінде экономиканы құрылымдық қайта құру. Үшінші фаза ескірген технологиялық тәртіптің құлдырауын қамтиды. Сонымен қатар, технологиялық тәртіптің гүлдену кезеңі өз дамуындағы ең күшті қалқымалы сипатқа ие [5, б. 240].

Бүгінгі күні бес технологиялық толқын бар [4]:

1785-1835 жылдары - Тоқыма өнеркәсібінің жаңа технологиясына, су энергиясын қолдануға негізделген технологиялық толқын қалыптастырған алғашқы толқын;

1830-1890 жылдары - екінші толқын көлік дамуының жылдамдығымен (бумен кеме қатынасы, темір жолдарды жайластыру), бу қозғалтқышының базасында барлық секторларда механикалық өндірістің пайда болуымен сипатталды;

1880-1940 жылдары - үшінші толқын электр энергиясын өнеркәсіптік өндіріске енгізуден, ауыр машина жасауды және болат прокаты негізінде электр техникалық өндірісті дамытудан, химия саласындағы жаңа жаңалықтардан басталды;

1930-1990 жылдары - төртінші толқынның нәтижесінде байланыс құралдарын, мұнай және мұнай өнімдерін, газды, жаңа синтетикалық материалдарды қолдана отырып, энергетиканы одан әрі дамытуға негізделген қалау құрылды. Бұл автомобильдерді, тракторларды, ұшақтарды, қару-жарактың әртүрлі түрлерін, жаппай тұтыну өнімдерін жаппай дайындау кезеңі;

Бесінші толқын микроэлектроника, информатика, биотехнология, гендік инженерия, энергияның жаңа түрлері, материалдар, ғарыш кеңістігін игеру, спутниктік байланыс және т. б. салаларында ашылған таратылған кәсіпорындарда интернет базасындағы электрондық желімен өзара қосылған және технологиялар, тауарлардың сапасын бақылау, капитал салымдарын жоспарлау жоспарында тығыз өзара іс-қимылды жүзеге асыратын ірі және ұсақ компаниялардың бірыңғай желісімен өзара іс-қимыл жасайды.

Осылайша, Қазақстанның мемлекеттік инновациялық саясатының қағидаттары инновациялық қызметтің басымдығы, мемлекеттік реттеу, инновациялық ортада нарықтық қатынастарды дамыту, барабар инвестициялық ахуалды қамтамасыз ету, халықаралық ынтымақтастықты жандандыру, инновациялық саясат есебінен елдің қорғаныс қабілетін арттыру болып табылады. Мемлекеттік инновациялық саясаттың басым мақсаты мемлекеттің экономикалық өсуін қолдау, оның әлемдік нарықтағы бәсекеге қабілеттілігін, халықтың жоғары өмір сүру деңгейін арттыру үшін Ұлттық ғылыми-техникалық әлеуетті ұдайы арттыру болып табылады.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Инновационный менеджмент. Учебник / Под ред. С.И. Ильенковой. - М.: Юнити, 1997.
2. Давыденко Л.Н., Базылева А.И., Дичковский А.А. Экономическая теория. - Минск: Вышэйшая школа, 2002.
3. Инновационный менеджмент: Учебное пособие / Под ред. В.М. Аныпина, А.А. Дагаева. - М.: Дело, 2003.
4. Инновационный менеджмент и государственная инновационная политика: учеб. пособие / С.А. Агарков, Е.С. Кузнецова, М.О. Грязнова. - М.: Акад. естествознания, 2011.
5. Инновационный путь развития для новой России / Под ред. В.П. Горегляда. - М.: Наука, 2005.
6. Растеряева Т.В. К вопросу о формировании единого науко-технологического пространства // Успехи современного естествознания. - Пенза: ООО ИД «Академия естествознания», 2009. - № 5.

Ғылыми жетекшісі: т.ғ.к., қараст.профессор Касымов С.К.

ISSUE OF PLANNING THE THERMOPHYSICAL PROPERTIES OF MULTICOMPONENT FOOD PRODUCTS

Baibassarova A.R., Zhumabekov A.S., Umyrzhhan T.N.

anelya_baibassarova@mail.ru, Zhumabekov_Askhat@sm.nis.edu.kz,

timirlan-95@mail.ru

Shakarim State University of Semey

Currently, the range of food products is constantly updated. In order to produce competitive products in demand, it is necessary to monitor their quality, storage conditions, and heat and refrigeration treatment modes. In order to control these processes, studies of the thermophysical characteristics of food products are carried out.

The thermophysical characteristics of food products are influenced by many factors, so the purpose of the study was to determine which factor or their combination has the greatest impact on the specific heat capacity. The following factors were selected: the mass fraction of the vegetable additive, fat content, and moisture content.

Carrots were used as a vegetable Supplement. The study was conducted for three types of meat: beef, chicken, and pork. Experiment planning was used to determine the effect of the amount of additive introduced on the change in thermophysical characteristics and to obtain regression equations.

Carrots were used as a vegetable Supplement. The study was conducted for three types of meat: beef, chicken, and pork. Experiment planning was used to determine the effect of the amount of additive introduced on the change in thermophysical characteristics and to obtain regression equations.

In order to determine the effect of the mass fraction of carrots, density, fat content, and moisture content of meat on the heat capacity of the meat-growing composition, a complete factor experiment was selected. The number of variables researched factors-3:

x_1 – the amount of carrots added to the meat (from 20 % to 80 %);

x_2 – fat content, %;

x_3 – moisture content, %.

Response function:

Y_1 – heat capacity of the meat-growing composition, J/(kg·K).

The required number of experiments was determined by the equation:

$$N = n^k \quad (1)$$

where k – number of variables [1].

In order to obtain the regression equations, we used a program developed at the Department of Technical physics and heat power engineering to calculate the FFE (full factor experiment). The program runs in the Windows operating environment.

During the experiments, were entered the number of factors, the minimum and maximum values for each factor, and the number of experiments in the center of the plan (Fig. 1).

Figure 1. The planning of the experiment.

Then were introduced experimentally certain values of heat capacity for the minimum and maximum values of the factors (Fig.2).

X1	X2	X3	Значение
20	2.1	75	3670
80	2.1	75	3
20	8.4	75	4
80	8.4	75	5
20	2.1	86	6
80	2.1	86	7
20	8.4	86	8
80	8.4	86	3869
50	5.25	80.5	3770
50	5.25	80.5	11

Figure 2. Enter results.

The following regression equations were obtained [2]

- for a sample of beef and carrots:

$$Y_1 = 946.5 + 24.5x_1 + 25x_2 + 26x_3 + 941x_1x_2 + 941x_1x_3 + 941x_2x_3 + 24x_1x_2x_3 \quad (2)$$

- for a sample of chicken and carrots:

$$Y_1 = 909.5 + 46.75x_1 + 47.25x_2 + 48.25x_3 + 904x_1x_2 + 904x_1x_3 + 941x_2x_3 + 46.25x_1x_2x_3 \quad (3)$$

- for a sample of pork and carrots:

$$Y_1 = 952.75 + 20.75x_1 + 21.25x_2 + 22.25x_3 + 947.25x_1x_2 + 947.25x_1x_3 + 947.25x_2x_3 + 20.25x_1x_2x_3 \quad (4)$$

From the equation (2) it can be seen that the greatest influence on the heat capacity of the meat-vegetable mixture beef and carrots has a combined effect of the mass fraction of the vegetable additive and fat content of beef, the mass fraction of the vegetable additive and moisture content, fat content and moisture content.

From the equation (3) we can conclude that the greatest influence on the heat capacity of the meat and cereal mixture, the chicken and the carrot has the cumulative effect of the mass fraction of vegetable additives and fat content of chicken, the mass fraction of vegetable additives and moisture content, fat content and moisture content.

Equation (4) shows that the greatest influence on the heat capacity of the meat-vegetable mixture of pork and carrots is the combined effect of the mass fraction of the vegetable additive and the fat content of pork, the mass fraction of the vegetable additive and the moisture content, fat content and moisture content.

References:

1. E.I. Stenina. Metody i sredstva nauchnykh issledovaniy. Mnogofaktorniy experiment. Metodicheskie ukazaniya po vypolneniyu prakticheskix, laboratornykh issledovatel'skikh rabot studentami ochnoi i zaочноi form obucheniya [Methods and tools of scientific research. Multivariate experiment. Guidelines for the implementation of practical, laboratory and research work by full-time and part-time students]. Ekaterinburg: FG BOU VPO Ural'skij gosudarstvennyj lesotekhnicheskij universitet, 2013. – 47 s.
2. Ludchenko A.A., Ludchenko Ya.A., Primak T.A. Osnovy nauchnykh issledovaniy [Fundamentals of scientific research] / Pod red. A.A. Ludchenko. – K.: O-vo «Znanie», KOO, 2001. – 113 s.

Scientific adviser: Cand.Tech.Sc, associate professor Stepanova O.A.

ВОПРОСЫ ВНЕДРЕНИЯ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИИ ПРИ ПРОИЗВОДСТВЕ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОЙ ПРОДУКЦИИ В УСЛОВИЯХ ЗАПАДНОГО КАЗАХСТАНА

Жубангазин Е.А.

yerbol2050@mail.ru

Актюбинский региональный государственный университет им.К.Жубанова

Задача внедрения инновационных технологий состоит в том, чтобы максимально приблизить величину фактического урожая к потенциально возможной за счёт устранения недобора его в процессе выращивания и уборки при высоком качестве продукции и наименьших затратах.

Анализ исследований показывают:

- характерной чертой ресурсосберегающих технологий являются энергосбережение, влагосбережение, защита почвы от эрозий, защита растений от вредителей и болезней, введение научно обоснованных севооборотов, внедрение интенсивных сортов и экономия трудовых ресурсов

- основой получения высоких урожаев зерна является выполнение всех работ в строго определённые сроки с использованием высокопроизводительных машин и орудий комплексной механизации, высоких доз минеральных и органических удобрений, средств защиты растений от вредителей, болезней и сорняков; сохранение плодородия почвы, максимальное накопление и рациональное расходование почвенной влаги;

- повышение эффективности использования технического потенциала заключается в повышении производительности машин, сокращении расхода топлива и снижении затрат на производство механизированных работ, повышении урожайности сельскохозяйственной продукции.

- Технология производства механизированных работ в полеводстве должна предусматривать начальное и предельное состояние предметов труда и наиболее благоприятные физико-биологические сроки проведения работ для получения максимального урожая и качественной продукции.

Использования тракторов повышенной мощности с двигателем 260-280 л.с. и колёсные тракторы средней мощности с двигателем 180-200 л.с., высокопроизводительных зерноуборочных комбайнов класса 9 позволяют повысить производительность труда, сократить потребности в технике и внедрить ресурсосберегающие технологии при возделывании зерновых культур.

Основным направлениями повышения эффективности использования средств механизации является внедрение инновационных мероприятий при производстве сельскохозяйственной продукции [1,2,3]:

- увеличение скорости (до 3 м/с) и ширины захвата (до 12 м и более) агрегата;

- совмещение и сокращение количества технологических операций, применяя эшелонированное, блочно-модульное размещение рабочих органов;

- применение в сельском хозяйстве мощных тракторов при основной обработке почвы, развивающих при сдвоенных шинах тяговое усилие до 50кН и более;

- применение безотвальной и мульчирующей обработки почвы, которые сокращают энергозатраты, сохраняют стерни и растительные остатки на поверхности поля для защиты почвы от эрозии и накопления почвенной влаги;

- создание автоматизированных универсальных и надёжных сеялок для точечного высева, с равномерной и точной заделкой семян, их унификацию;

- внедрение минимальной обработки почвы с локальным внесением основной дозы удобрений и прямого посева зерновых культур, снижающее механическое воздействие на почву до минимума, затраты энергии-на 25% и увеличивающее урожайность-на 10-12%;

- применение на двухфазной уборке урожая порционной технологии, позволяющей повысить производительность зерноуборочных комбайнов в степных зонах Казахстана в 2-2,5 раза. Порционная жатка СПЖ-8-ОГАУ обеспечивает уменьшение потерь при подборе порционных валков в 1,5-2,4 раза, снижение числа проходов комбайна и уплотнения почвы в 3-4 раза;

- создание комбинированных почвообрабатывающих и посевных агрегатов, у которых машины располагаются не только за трактором, но и спереди. Трактор, реализующий мощность двигателя только в виде тягового усилия, уже не отвечает современным требованиям технологов.

- Развитие мобильных энергетических средств должно обеспечить:

- реализацию зональных технологий производства всех видов сельскохозяйственных культур при высоком качестве выполнения технологических операций;

- повышение надёжности и работоспособности машин, сокращение времени на их обслуживание, обеспечение безотказной работы машин в течение одного полного сезона;

- устранение несовершенства их ходовых систем, вызывающих чрезмерное уплотнение почвы;

- максимальное использование уровня единичной мощности;

- формирование конструкции агрегатов как единого целого, вместо раздельных, часто независимых одна от другой конструкций тракторов и технологических машин;

- универсальность, автоматизацию и компьютеризацию управления технологическим процессом агрегатов.

Технологическое обеспечение интенсивного производства зерна предусматривает разработку и реализацию следующих приемов и операций:

- подготовка семян первого класса, их тщательная предпосевная обработка;

- основная обработка почвы – гладкая плужная, ярусная плоскорезная и предпосевная с разрушением комьев и заделкой растительных остатков, выравниванием и уплотнением почвы;

- посев с точным высевом и локальным внесением основной дозы минеральных удобрений;

- уборка урожая зерновых с измельчением и разбрасыванием соломы, уборка с вывозом на край поля всего биологического урожая с последующей обработкой;
- своевременная послеуборочная обработка и безотходное хранение зерна.

Использованные источники:

1. Нелюбов А.М. Пути совершенствования технического обеспечения земледелия // Земледелие, 1989.-№10. - С. 2-5.
2. Нуралин Б.Н. и др. Инновационные направления совершенствования технического оснащения сельскохозяйственного производства // Материалы региональной научно-практической конференции. – Оренбург, 2005. – С. 211-216.
3. Панов И.М., Панов А.И. Современные тенденции развития техники для обработки почвы // Тракторы и сельскохозяйственные машины. – 1998. - №5. – С. 32-36.

Научный руководитель: старший преподаватель Кантарбаев Н.А.

ПРОЕКТИРОВАНИЕ, СТРОИТЕЛЬСТВО И ЭКСПЛУАТАЦИЯ ТРАНСПОРТНЫХ СООРУЖЕНИЙ ПО УСЛОВИЮ ОБЕСПЕЧЕНИЯ БЕЗОПАСНОСТИ ДВИЖЕНИЯ С УЧЕТОМ ТЕОРИИ РИСКА

Жубангазин Е.А.

yerbol2050@mail.ru

Актюбинский региональный государственный университет им.К.Жубанова

Безопасность является основным показателем, необходимым во всех сферах деятельности человека. Особое значение она приобретает в области проектирования, строительства и эксплуатации транспортных сооружений – автомобильных дорог, мостов, тоннелей и др. Рост интенсивности и скоростей движения транспортного потока, эксплуатация транспортных сооружений в сложных природных условиях и многие другие факторы определяют обеспечение безопасности функционирования транспортных сооружений приоритетной и актуальной задачей при их проектировании, строительстве и эксплуатации. Необходимо отметить, что именно при проектировании и строительстве транспортных сооружений закладывается уровень риска причинения вреда, который может оказаться выше допустимого (безопасного) уровня при эксплуатации сооружений.

В области дорожного хозяйства известна теория риска, предложенная профессором Столяровым В.В. и апробированная им с начала 80-х гг. XX в. [1]. В его работах даны новые методы экспертизы дорожно-транспортных происшествий (ДТП), включая наезды на пешеходов автомобилями с антиблокировочными тормозными системами. Разработаны методики определения степени ответственности водителей и пешеходов в ДТП. Проведены экспертизы аварий с учетом оценки участков дорог по безопасности движения и др.

В рамках научной школы профессора Столярова В.В. «Проектирование, строительство и эксплуатация автомобильных дорог по условию обеспечения безопасности движения с учетом теории риска» проводятся научные исследования по следующим вопросам:

- 1) разработка методов оценки риска и надежности вложения средств (инвестиций) в транспортные проекты;
- 2) создание методов оценки фактического срока службы и риска разрушения дорожной одежды;
- 3) разработка теории управления состоянием конструкции с позиции теории риска;
- 4) создание методов проектирования геометрических элементов дорог по допустимой величине риска возникновения ДТП.

Проектирование, строительство и реконструкция автомобильных дорог федерального значения финансируется с привлечением средств федерального бюджета. В целях применения риск-ориентированного подхода при организации федерального государственного строительного надзора строящиеся, реконструируемые объекты капитального строительства подлежат отнесению к определенным категориям риска. В соответствии с критерием тяжести потенциальных негативных последствий возможного несоблюдения требований, установленных федеральными законами, при строительстве, реконструкции объектов капитального строительства такие объекты предлагается относить к категориям риска. Каждое транспортное сооружение несет за собой риск либо не ощутимый (в начале жизненного цикла – строительстве), либо ведущий к дорожно-транспортным происшествиям при эксплуатации автомобильных дорог. Проведенный анализ показал, что основные положения изученных документов технического регулирования отражают современный практический опыт, накопленный в области выбора и применения методов оценки риска.

Риск можно не только устранять, его можно компенсировать.

Методы управления рисками:

- Отказ от риска
- Устранение
- Компенсация
- Снижение
- Принятие
- Передача
- Информирование

Выводы. Используя в основе теории риска нормальный закон распределения, имеют место следующие зависимости для определения значения риска:

- 1) в первом случае, когда величина $A > A_{кр}$, применяют следующую формулу, графическая интерпретация которой представлена на рис.1:

$$r_t = 0,5 - \Phi \left(\frac{A - A_{кр}}{\sqrt{\sigma_A^2 + \sigma_{A_{кр}}^2}} \right), \quad \text{где } A \text{ — математическое}$$

ожидание расчетного или фактического параметра сооружения;

$A_{кр}$ — математическое ожидание критического (минимального) параметра конструкции, при котором вероятность отказа равна 50%;

σ_A и $\sigma_{A_{кр}}$ — средние квадратические отклонения параметров A и $A_{кр}$.

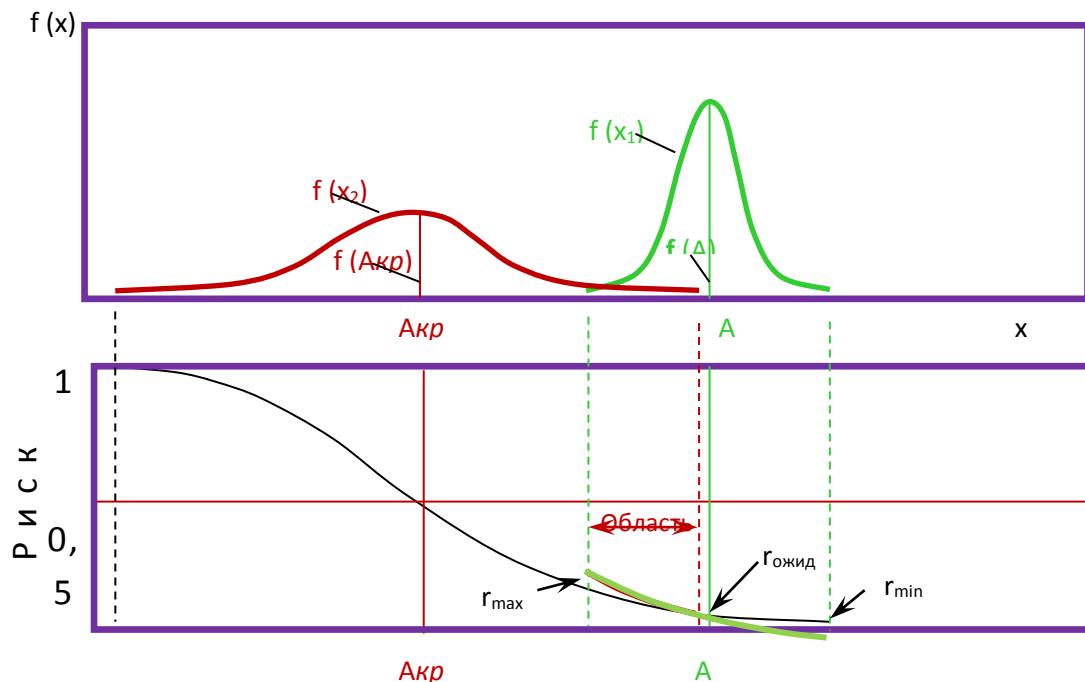

Рис.1. Плотность распределения параметров A и $A_{кр}$ с геометрическим представлением области риска

Анализ формулы (1) показывает, что в случае принятия параметра A равным параметру $A_{кр}$ риск нежелательного события равен 50%, т.е. $r = 0,5$. При $A > A_{кр}$ имеем $r < 0,5$ и в пределе, когда $A \gg A_{кр}$, риск стремится к нулю. При $A < A_{кр}$ имеем $r > 0,5$ и в пределе, когда $A \ll A_{кр}$, риск стремится к единице;

2) во втором случае, когда величина $A < A_{кр}$ применяют следующую формулу, графическая интерпретация которой представлена на рис. 2:

$$r_t = 0,5 - \Phi \left(\frac{A_{кр} - A}{\sqrt{\sigma_{A_{кр}}^2 + \sigma_A^2}} \right), \quad \text{где } A_{кр}, \sigma_{A_{кр}} \text{ — математическое ожидание}$$

критического (максимального) параметра конструкции, при котором вероятность отказа равна 50% и его среднее квадратическое отклонение.

A, σ_A — см. формулу (1)

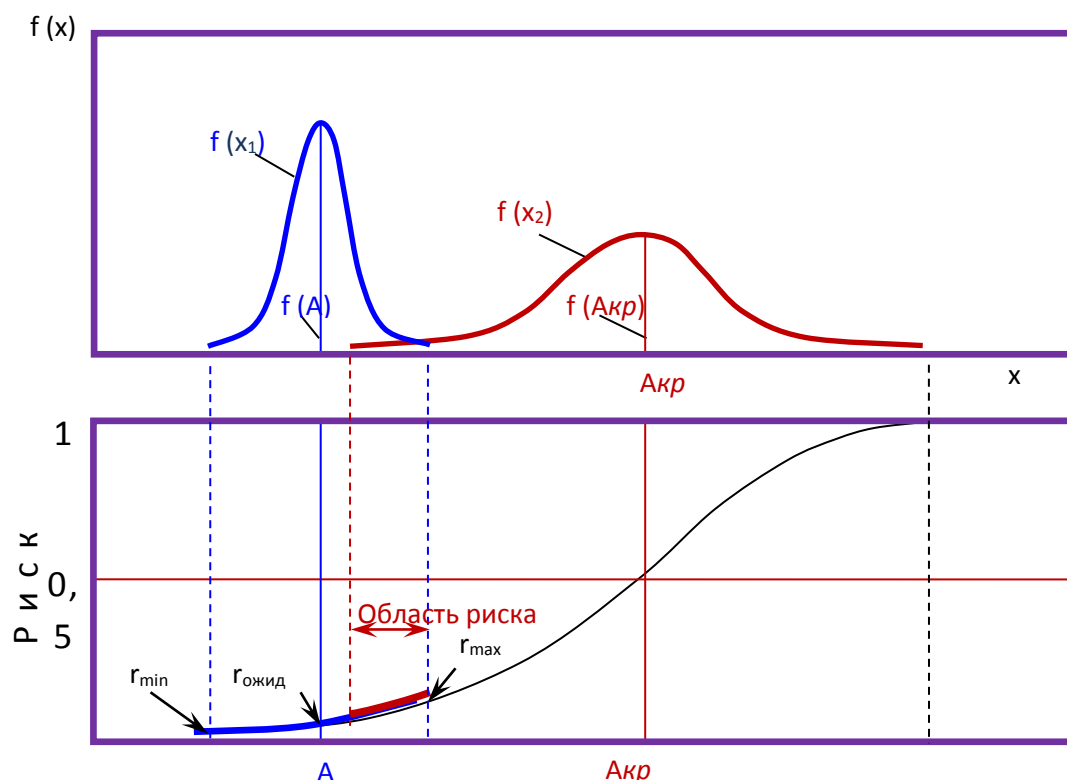

Рис.2. Плотность распределения параметров A и $A_{кр}$ с геометрическим представлением области риска

Анализ формулы (2) показывает, что при принятии параметра A равным параметру $A_{кр}$ риск нежелательного события равен 50%. При $A < A_{кр}$ имеем $r < 0,5$ и в пределе, когда $A \ll A_{кр}$, риск стремится к нулю. При $A > A_{кр}$ имеем $r > 0,5$ и в пределе, когда $A \gg A_{кр}$, риск стремится к единице.

Таким образом, необходимо использовать при проектировании, строительстве и эксплуатации транспортных сооружений теорию риска как необходимую базу для нормирования, анализа, оценки и расчета риска причинения вреда жизни человеку, окружающей среде и имуществу любой формы собственности [1,2].

Использованные источники:

1. Столяров В.В. Проектирование автомобильных дорог с учетом теории риска / В. В.Столяров. — Саратов: СГТУ, 1994. В 2-х ч. — 184 с., 232 с.
2. Столяров В.В. О системе технического регулирования / В.В.Столяров, Н. Е. Кокодеева // Техническое регулирование в транспортном строительстве. – 2013. – № 1;
3. Сухов А.А. Формирование научно-инновационной политики дорожного хозяйства/ А.А. Сухов, С.В. Карпеев, А.В. Кочетков, С.П. Аржанухина// Инновационная деятельность. 2010. № 3. С. 41.
4. Кокодеева Н.Е. Техническое регулирование в дорожном хозяйстве : монография / Н.Е. Кокодеева, В.В. Столяров, Ю.Э. Васильев - Саратов: Сарат. гос. техн. ун-т, 2011. – 232 с.

Научный руководитель: старший преподаватель Ешмуратов Б.У.

ПЕРЕРАБОТКА НЕКОНДИЦИОННОЙ ЖЕЛЕЗО И МАРГАНЕЦСОДЕРЖАЩЕЙ РУДЫ ПУТЕМ ПОЛУЧЕНИЯ МАРГАНЕЦСОДЕРЖАЩЕГО ЧУГУНА

Жұмабаева Ж.М., Бертлюев А., Нуржанов А., Кулмурза М.

Jumabaeva971@yahoo.com

Актюбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова

Добыча марганцевых руд и производство концентратов осуществляется в 30 странах мира. Основной объём товарных марганцевых руд используется в производстве марганцевых сплавов (ферромарганца, силикомарганца, ферросилиция и др.), а также марганца-металла. Главными мировыми производителями сплавов являются страны, ведущие основную добычу марганцевых руд (ЮАР, Украина, Китай), а также обладающие технологическим потенциалом и достаточно дешевой электроэнергией для её переработки (Япония, Франция, Норвегия). Они формируют лидирующую шестерку мира по производству марганцевых сплавов [1].

С годами доля экспорта руд по отношению к экспорту сплавов постепенно уменьшается. Основными потребителями импортной марганцевой продукции, богатой руды и концентратов, являются Япония, США, ФРГ, Франция, Китай, Норвегия, Южная Корея и другие страны с развитой чёрной металлургией, не обладающие достаточным ресурсом собственного сырья.

Как известно республика Казахстан обладает запасами марганцевого сырья, отнесенными к группе полезных ископаемых, имеющих стратегическое значение. Наиболее крупные по запасам месторождения разведаны в Центральном Казахстане - Джездинское и Ушкатын-III. На месторождении Ушкатын-III выявлено 14 марганцевых и 8 железорудных тел. Запасы подсчитаны в четырех рудных телах. Среднее содержание Mn 26,5 %. Основные рудные минералы в первичных рудах - гаусманит, браунит и гематит, во вторичных - псиломелан, пироморфит и манганит [1-3].

Если 20 лет назад стоял вопрос об организации производства марганцевых ферросплавов в РК, то в настоящее время стоит вопрос об эффективном методе ее переработки.

Огромные запасы марганцевого сырья в Казахстане в большинстве представлены железомарганцевыми рудами, доля которых 70% непригодными для производства сплавов марганца. Нехватка богатой марганцевой руды и применяемые малоэффективные методы обогащения (ситовый рассев), не позволяют полностью обеспечить качественным марганцевым сырьем ферросплавные заводы Казахстана [3].

В настоящее время одним из эффективных методов переработки железомарганцевых руд Казахстана является метод прямого получения сплава, на примере получения зеркального чугуна.

В связи с возникшей проблемой в представленной работе была поставлена цель работы: установление возможности получения марганецсодержащего

сплава – чугуна, из некондиционных железомарганцевых руд месторождения Жомарт в лабораторных условиях.

Работа направлена на разработку экономически эффективной технологии переработки железомарганцевых руд месторождения Жомарт. По результатам литературного обзора наиболее предпочтительной на данном этапе технологией для переработки некондиционных железомарганцевых руд представляется технология, предусматривающая получение марганцовистого чугуна как промежуточного или конечного продукта.

Лабораторные исследования проводили на высокотемпературной печи сопротивления Таммана. В качестве основного шихтового материала использовали железомарганцевую руду месторождения Жомарт, химический состав которой представлен в таблице 1.

Таблица 1 - Химический состав исследуемых железомарганцевых руд

Наименование	Содержание, %									
	Fe _{общ}	Mn _{общ}	SiO ₂	CaO	P	S	Al ₂ O ₃	MgO	ппп	Fe/Mn
Жомарт (фр. 0-10 мм)	25,56	13,14	33,83	3,9	0,045	0,055	1,74	0,5	5,34	1,94

Для оценки поведения представленных проб при нагреве и установления температуры начала плавления проведены предварительные лабораторные плавки.

Для расплавления железомарганцевой руды использовали графитовые тигли. Навеска одной плавки составляла 50 г. В камеру печи опускали графитовый тигель с материалом, который нагревали до расплавления. Поведение руды оценивали качественно, наблюдая за состоянием образцов при помощи молибденового прутка.

По результатам выполненных опытов следует отметить, что оплавление всех образцов началось при температуре на 100-200°C ниже температуры окончательного расплавления рудного материала. Определенная в ходе экспериментов температура полного расплавления железомарганцевой руды оценена в 1125-1130 °C [4]. По данной методике было произведено 3 эксперимента.

По результатам химического состава металла всех плавов был произведен расчет степени восстановления ведущих элементов Fe, Mn и Si, результаты которых представлены в таблице 2.

Таблица 2 – Степень восстановления Fe, Mn и Si

№ эксперим-та	Материал	Выход металла, г	Степень восстановления, %		
			Fe	Mn	Si
1	Металл	31,9	77,3	60,2	5,6
2	Металл	33,9	79,73	55,13	4,01
		12,5*	12,8*	12,92*	3,3*
3	Металл	28,9	50,33	51,41	4,5

* – в корундовом тигле.

Наименьшая степень восстановления железа 12,8-47,08% и марганца 12,92-51,41% зафиксировано при плавке №2 в корундовом тигле и с избытком восстановителя 20% соответствующего плавке №3.

Таким образом, по результатам проведенных лабораторных исследований установлена возможность получения сплава, соответствующего марке зеркального чугуна (железа 60%, марганца до 30%, кремния до 3%), из исходной железомарганцевой руды «Жомарт».

Выводы по проведенной работе. В результате проведенных лабораторных опытов установлено, что исследуемые железомарганцевые руды имеют относительно невысокую температуру плавления.

При плавке исходной железомарганцевой руды «Жомарт» с добавлением стехиометрически необходимого количества восстановителя и флюса был получен металл соответствующий марке зеркального чугуна по содержанию ведущих элементов (железа 60%, марганца до 30%, кремния до 3%).

Необходимо также отметить, что при выплавке чугуна из необогащенной железомарганцевой руды «Жомарт» с добавлением извести на получение моносиликата кальция (основность $V_{расч}=1,2$, опытная $1,1\div 1,46$) получили рассыпающийся шлак.

Использованные источники:

1. Святлов Б.А., Толымбеков М.Ж., Байсанов С.О. Становление и развитие марганцевой отрасли Казахстана – Алматы. Искандер, 2002 – 416 с.
2. Отчет. Определение требований к окисленным и первично-окисным концентратам месторождения Ушкатын-III (Заключение). -Харьков, Украинский научно-исследовательский институт специальных сталей, сплавов и ферросплавов. 1989 г. - 47 с.
3. Самуратов Е.К., Алмагамбетов М.С., Досекенов М.С., Шотанов А.Е. и др. Перспективы использования железомарганцевой руды месторождения «Тур» / Материалы межд. научн.-практ. конф. «Проблемы и перспективы развития горно-металлургической отрасли: теория и практика». –Караганды, 2013. – С. 303-306.
4. Гасик М.И., Лякишев Н.П. Теория и технология электрометаллургии ферросплавов. – М.: Металлургия, 1999. – 764с.».

Научный руководитель: старший преподаватель Самуратов Е.К.

ФУНКЦИОНАЛДЫ ТАМАҚТАНУҒА АРНАЛҒАН ӨСІМДІК НЕГІЗІНДЕГІ ЕТ КОНСЕРВІЛЕУ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ЗЕРТТЕУ ЖӘНЕ ЖАСАУ

Калибекова М.Н.

kalibekova97@bk.ru

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті

Мемлекет басшысының «Қазақстан - 2050» Стратегиясы - қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты Қазақстан халқына Жолдауында Қазақстанның

маңызды басымдығы - дүниежүзілік азық-түлік нарығында көшбасшы орынға қол жеткізу және ауылшаруашылық өндірісті ұлғайту. Қазіргі уақытта Қазақстандағы тамақ өнеркәсібінің дамуы қоршаған ортаның өзгеріп жатқан жағдайларында - елдің өсіп келе жатқан халқы жағдайында, тамақ тұтынудың қарқынды өсуі және тұтыну құрылымының жоғары сапалы және алуан түрлі өнімдер бағытында өзгеруі жағдайында ерекше белсенді болып табылады[1].

Тамақ өнеркәсібі - тұтас салалар кешені. Оның орналасуына шешуші әсер ететін негізгі 2 фактор - шикізат және тұтыну. Материалды көп қажет ететін салаларында дайын өнім бірлігін шығаруға кететін шикізат шығыны біршама. Шикізат факторының әсерін көрсететін нақты мысалға - өсімдік негізді ет консервілеу технологиясы негіз болады[2].

Ет консервілеу цехтарын жабдықтандыру және консервілеудің технологиясын үзіліссіз жетілдіруде линиялар автоматты түрде жұмыс істейді. Өнімді банкіге сақтауға салу немесе тұздықтап консервілеу асептикалық жағдайда алдын-ала жасалады, содан кейін өнімді банкіге сақтауға салып консервілейді. Өсімдік шикізаты негізіндегі консервілерін зарарсыздандыруда тоқтың жоғары жиілігін қолданады. Аталған операциялардың ең соңғы мақсаты өнімді дайындау болып табылады және олардың толық дәмдерін, иістерін, түстерін, дәрумендерін сақтап қалу. Өсімдік негізінде ет консервілеу технологиясы функционалды тамақтану үшін қолданыс аясына ұсынылу негізге алынады.

Кейінгі жартыжылдықта ет өнімдерін өндіруде өсімдік тектес шикізатарды қолдану танымал бола бастады, себебі өсімдік тектес шикізатарды қосу дайын өнім шығымдылығын және өнімнің өзіндік құнын арттырады, ет өнімдерінің түрлерін кеңейтуге және функционалды қасиеттері бар тамақ өнімдерін жасауға мүмкіндік береді[3].

Өсімдік тектес шикізатарды қосу негізінде кезінде әртүрлі нұсқалар қарастырылды, мысалы, қырыққабат, картоп, саңырауқұлақтар және т.б.

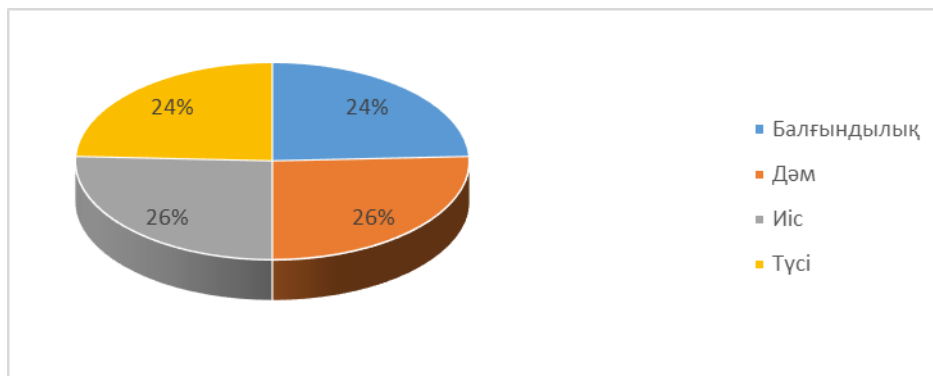
Ет және көкөніс консервілерін дайындаудағы өсімдік компоненті ретінде мен саңырауқұлақтарды (порцини саңырауқұлағы) таңдалды. Саңырауқұлақтарды қолдану пайдалы аминқышқылдарының, дәрумендердің, минералдардың, кальцийдің, магнийдің, фосфордың және диеталық талшықтардың құрамына байланысты дайын өнімнің тағамдық құндылығын арттыруға мүмкіндік береді.

Рецепт компонентті түрде дәстүрлі технология бойынша дайындалды. Дайын пиязды туралған, майға ерітіп, үстіне немесе сүрткішке салынды.

Дайындалған күнбағыс ұнын шамамен 1: 5 қатынасында сүйекпен сорпасымен бірге құйып, ісіну үшін салынды. Рецепттер қатынасындағы көрсетілген компоненттер томат пастасы, сүйек сорпасы, қант, тұз және ұнтақталған бұрыш, қара ащы және лавр жапырақтарымен араластырылды. Алынған қоспаны тұздық алу үшін 10-15 минут пісірді. Сиыр еті мен картоп өсімдік майына қуырылады. Сиыр еті, картоп пен тұздық рецепт бойынша қатынасына тең, қажетті өнімді алу үшін герметикалық және зарарсыздандырылған күйде сақталады.

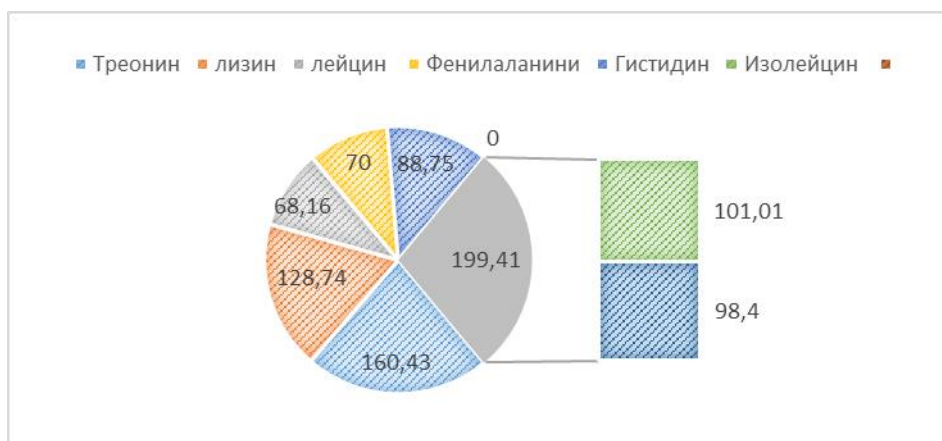
Жаңа өнімді өндіруде дәстүрлі ет және көкөніс консервілерін өндіруде қолданылатын жабдықтар қолданылды.

Дәм тату комиссиялары прототиптің сапасын тұрақты түрде тең бағалады.

Сурет – 1. Өнімнің органолептикалық көрсеткіштерінің нәтижесі

1 суреттен көріп тұрғанымыздай, өнімнің балғындығы мен түсі 24 %-ды, иісі мен дәмі 26 % көрсеткіш көрсетті.

Сурет – 2. Амин қышқылының мөлшерлемесіне арналған өнімді талдау көрсеткіші

Зерттеуде өнімдегі ет өнеркәсібі саласында маңыздылығы және құндылығын арттыру мақсатында өсімдік шикізатын қосу және өзіндік құнын арттыру толығымен іске асырылып жетілдірілді.

Осылайша, өсімдік негізді ет консервісінің биологиялық құндылығы жоғары және жоғары көрсеткішке ие, құрамында адам ағзасының қорғаныш функцияларын күшейтуге және зиянды факторлардың әсер ету қаупін азайтуға бағытталған құрамында пребиотиктер бар, биологиялық құндылығы жоғары ет өнімдерінің рецептері мен технологияларын жасау, ғылыми зерттеулердің болашағы зор және өзекті саласы болып табылады.

Бүгінгі таңда Қазақстандағы тамақ өнеркәсібі салыстырмалы түрде тұрақты күйде, бірақ одан әрі дамуды, бәсекеге қабілеттілікті және экспорттық әлеуетті арттыруды талап етеді. Тиімді технологиялық нұсқаулар шараларын қолданып одан әрі дамыту қазақстандық тамақ өнеркәсібінің сапасын, көлемін және сарапшылық қабілетін арттыруға ықпал етеді.

Қолданылған әдебиеттер:

1. <http://www.akorda.kz/kz/Стратегия> «Казахстан - 2050»
2. Касымов С.К., Тулеуов Е.Т. «Новые направление по использованию эндокринного сырье в производстве мясных продуктов» // Материалы междунар. науч.-практ. конф. «Безопасность и качество продуктов питания и товаров народного потребления», Алматы, 2009. - С. 34-46.
3. Касымов С.К., Асенова Б.К., Нургазезова А.Н., Нұрымхан Г.Н., Игенбаев А.К., Муслимова Н.Р., Технология мяса и мясных продуктов.// Учебное пособие, 2016. С. 17-26.

*Ғылыми жетекшісі: қауымдастырылған профессор м.а.
(доцент) Нургазезова А.Н.*

STUDY OF OSCILLATIONS OF THE DRIVE DEVICE JAW CRUSHER

Жұмабаева Ж.М.

Jumabaeva971@yahoo.com

Aktobe regional state university named after K.Zhubanov

Dynamic loading of machine drives causes fluctuations that can cause breakdowns. Dangerous fluctuations can occur in both unsteady and steady motion. By in steady motion, dangerous vibrations occur mainly in the presence of periodic force-ing on the leading or driven mass in non-equilibrium systems, which include the jaw crusher. In cyclic loading machines, these loads, especially when crushing strong metal ingots, are often close to shock, which leads to large dynamic loads in them. The level of dynamic loads of an oscillatory nature in these machines is very high, which leads to various destructions and breakdowns. The reasons are overloads, fatigue failures from the periodic action of dynamic loads, which are 2.5-3 times higher than technological loads. The study of oscillations of drive systems is reduced to determining the frequency of natural oscillations and comparing it with the frequency of the disturbing force. The transition through the resonance must be carried out quickly so that the de-formation f does not reach a dangerous value. The actual angular velocity must be at least 30% more or less than the speed corresponding to the resonant (critical) state, for example, cheek traditional design crushers operate in the pre-resonant zone up to $n \approx 300$ rpm, and impact jaw crushers Krupp crushers operate in a resonant zone $n \geq 500$ rpm and are equipped with powerful absorbers fluctuations'. A jaw crusher with a simple swing of the movable jaw, in its design, from the point of view of dynamics, is a more perfect machine than a crusher with a complex swing of the cheek. An increase in the stiffness of the spacer plate and the mass of the movable cheek helps to reduce co-lances. In practice, this means that, if necessary, you can increase the stiffness of the front spacer plate and the mass of the movable cheek. The movable jaw in a simple swing crusher is a dynamic vibration absorber.

Technological loading of the mA-bus drives causes fluctuations that can cause breakdowns. Dangerous fluctuations they can occur both in case of an unsteady, and and with steady motion [1-3].

In cyclic loading machines, these loads, especially when crushing strong ingots of metal, often close to shock, which leads to the emergence of them large dynamic loads. The level of dynamic loads of an oscillatory nature in these machines, it is very high, which leads to various destructions and breakdowns.

The reasons are overloads, fatigue failures from periodic action dynamic loads that are 2.5-3 times exceed the processing load [4].

The purpose of the work is to investigate the fluctuations in the water device of the jaw crusher and the causes of their occurrence, to propose measures, preventing the risk of resonance fluctuations.

The study of fluctuations in the drive systems it is reduced to determining the frequency of proper oscillation and comparing it with the frequency of action disturbing force.

The transition through the resonance must be carried out quickly so that the deformation f does not reach to a dangerous extent. The actual angular velocity must be at least 30% higher or less than the speed corresponding to the Rezo-Seventy four resonant (critical) condition, for example, traditional jaw crushers work in the pre-resonant zone up to $n \approx 300$ rpm, and impact jaw crushers of the company «Krupp» operate in the resonant zone $n \geq 500$ rpm and equipped with powerful vibration absorbers.

A jaw crusher with a simple swing of the movable jaw in its design, from the point view of the dynamics, is more perfect better than a crusher with a complex swing jowls.

Increasing the stiffness of the spacer plate and the mass helps to reduce vibrations the moving jaw. In practice, this means that if necessary, you can increase the stiffness the front toggle plate and the movable mass jowls. Movable jaw in a crusher with a simple the swing is a dynamic absorber fluctuations'.

The connecting rod with mass m is fixed on an elastic frame- the rotating shaft and its center of gravity is shifted from- bearer of the shaft by the value of e . under the action of centrifugal force $P_c = m\omega^2 e$ the shaft will be deformed- Yes. The elastic force of the shaft $P_y = c(f - e)$, where c – shaft stiffness at the attachment point of the mass m . When steady rotation of the shaft and the center mass- the magnetic force is balanced by the elastic force $P_c = P_y$ or $m\omega^2 f = c(f - e)$. Converting, we get

$$f = \frac{e}{1 - \frac{m\omega^2}{c}} \quad 1)$$

Thus, the vibrational component of the speed the movable jaw when capturing a flat ingot of metal depends on the moment of crushing of the dynamic moment from the forces of inertia, from the moment of inertia connecting rod with flywheels. Since the amplitude of the rotational component of the velocity is inversely proportional to the moment of inertia of the mass, the connecting rod always acquires an additional oscillatory component of the speed, several times larger than the rotor of an electric motor.

Significant change in the speed of the mobile cheeks, due to fluctuations, may be the cause of unstable capture of a flat metal ingot with the occurrence of slippage and departure metal from the crushing chamber, burning of the V-belts of the drive, which happens in practice. In addition, steady fluctuations of the crushing plant machines can cause fatigue destruction of the frame and Foundation [5].

Thus, to absorb vibrations a two-mass system is enough to attach to leading mass third mass m_3 and the rigidity of the joint link with c_3 . The ratio of Three, m_3 and the frequency of forced oscillations must not be

$$\omega = \sqrt{\frac{c_3}{m_3}}, \quad (2)$$

that is, the movable cheek with the front spacer plate is the third link with the mass m_3 and hard-STU with Three in a jaw crusher with a simple movement of the movable jaw. Other measures are also used to reduce the level of dynamic loads [6].

1. A jaw crusher with a simple swing of the movable jaw, in addition to the existing advantages in its design, from the point of view of dynamics, is a more perfect machine than crusher with complex cheek swing. Besides, from the expression, it follows that an increase in stiffness also contributes to a decrease in vibrations with Two and mass m_3 . In practice, this means that when if necessary, you can increase the stiffness of the front spacer plate and the weight of the movable draw plate. Thus, the mobile jaw of the crusher with a simple swing is a dynamic absorber of vibrations.

2. To prevent deformation of the eccentric shaft not reached a dangerous value, valid the angular velocity must be at least 30% more or less than the speed corresponding to the critical (resonant state).

References:

1. Timoshenko S.P. Kolebaniya v inzhenernom dele [Vibration in engineering]. Moscow, Fizmatgiz, 1959. (In Russ.)
2. Terskikh V.P. Raschety krutilnykh kolebanij silovykh ustano-vok [The calculations of the torsional vibrations of power plants]. Moscow, Mashgiz, 1953, 256 p. (In Russ.)
3. Babakov I.M. Teoriya kolebaniy [Theory of vibration]. Moscow, 1968, 560 p. (In Russ.)
4. Vulfson I.P. Kolebaniya mashin s mekhanizmami tsiklovogo dejstviya [Oscillations of cyclic machines]. Lenin-grad: Mashinostroenie, 1990, 309 p. (In Russ.)
5. Kuzbakov Zh.I. The vibration of the jaw crusher drive and ways to isolate it. Vestnik mashinostroeniya [Bulletin of Mechanical Engineering]. 2014, no. 9, pp. 24-27. (In Russ.)
6. Kuzbakov Zh.I., Franchuk V.P., Fedoskina E.V. On the applicability of energy-efficient equipment in the production of ferro-materials. Trudy VIII Mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii. Energoeffektivnye i resursos-beregayushchie tekhnologii v promyshlennosti [Proceedings of the VIII International Conference. Energy-efficient and resource-saving technologies in industry]. Moscow: MISiS, 2016, pp. 86–91. (In Russ.)

Scientific director: Cand.Tech.Sc, associate professor Kuzbakov Zh.I.

СЛУЧАЙ ВОЛЬТЕРРА ПРИ ИЗУЧЕНИИ ВРАЩЕНИЯ ЗЕМЛИ

Мадиева С.

vostok-ngm@mail.ru

Актюбинский региональный государственный университет им. К.Жубанова

Основной моделью Земли при изучении ее вращения около центра масс является твердое тело. Динамика твердого тела, примененная к исследованию вращения Земли, в основном объясняет закономерности ее вращательного движения. Однако, в действительности в теле Земли существуют относительные движения масс, вызываемые геофизическими процессами различной природы. Это явление есть причина тонких особенностей во вращательном движении Земли, которые не объясняются в рамках динамики твердого тела. К числу таких особенностей относятся:

а) несовпадение траектории и периода действительного движения полюса (точки пересечения оси вращения с поверхностью Земли) с теоретически необходимым для твердой Земли;

б) вариации величины угловой скорости Земли.

В.Вольтерра исследовал влияние на вращение Земли установившихся внутренних циклических движений. В этом случае неизменным во времени по отношению к твердой части Земли остается не только распределение масс, но также и распределение скоростей (относительных) отдельных материальных частиц, подверженных относительному движению. В.Вольтерра отмечал, что не прибегая к предположению о пластических деформациях Земли, движение полюсов всегда можно было бы объяснить, предполагая существование некоторого внутреннего циклического движения, что является возможным на основе того факта, что на самой поверхности Земли можно наблюдать непосредственно движения, которые, по крайней мере, в первом приближении имеют циклический характер (морские, речные, атмосферные течения).

Укажем условия, используемые В.Вольтерра:

- в качестве системы координат $O\xi\eta\zeta$ выбрана система главных осей инерции $Oxyz$. Тогда центробежные моменты инерции D, E, F тождественно равны нулю, а осевые моменты инерции C_ξ, C_η, C_ζ будут равны соответственно главным моментам инерции A, B, C ;

- главные моменты инерции A, B, C постоянны;

- кинетический момент относительного движения $\vec{K}_2$ постоянен в теле Земли, т.е. a, b, c постоянные величины;

- главный момент внешних сил относительно центра масс равен нулю.

При этих условиях система уравнений движения принимает вид [1, с. 172-201]:

$$\begin{aligned} A \frac{dp}{dt} + (C - B)qr + cq - br &= 0, \\ B \frac{dq}{dt} + (A - C)pr + ar - cp &= 0, \end{aligned} \quad (1)$$

$$C \frac{dr}{dt} + (B - A)pq + bp - aq = 0.$$

Решения этих уравнений В.Вольтерра получил в виде эллиптических функций времени

$$p = a \frac{\frac{M_1}{\lambda_1 - A} \sigma_1(u) + \frac{M_2}{\lambda_2 - A} \sigma_2(u) + \frac{M_3}{\lambda_3 - A} \sigma_3(u) + \frac{M_4}{\lambda_4 - A} \sigma(u)}{M_1 \sigma_1(u) + M_2 \sigma_2(u) + M_3 \sigma_3(u) + M_4 \sigma(u)},$$

$$q = b \frac{\frac{M_1}{\lambda_1 - B} \sigma_1(u) + \frac{M_2}{\lambda_2 - B} \sigma_2(u) + \frac{M_3}{\lambda_3 - B} \sigma_3(u) + \frac{M_4}{\lambda_4 - B} \sigma(u)}{M_1 \sigma_1(u) + M_2 \sigma_2(u) + M_3 \sigma_3(u) + M_4 \sigma(u)},$$

$$r = c \frac{\frac{M_1}{\lambda_1 - C} \sigma_1(u) + \frac{M_2}{\lambda_2 - C} \sigma_2(u) + \frac{M_3}{\lambda_3 - C} \sigma_3(u) + \frac{M_4}{\lambda_4 - C} \sigma(u)}{M_1 \sigma_1(u) + M_2 \sigma_2(u) + M_3 \sigma_3(u) + M_4 \sigma(u)},$$

где $M_i, \lambda_i (i = \overline{1,4})$ – постоянные величины, $\sigma_1, \sigma_2, \sigma_3, \sigma$ – функции Вейерштрасса. Между аргументом u функций $\sigma_1, \sigma_2, \sigma_3, \sigma$ и временем t существует связь $u = \gamma t + u_0$, где γ, u_0 – постоянные величины.

Система (1) имеет два первых интеграла

$$\frac{1}{2}(Ap^2 + Bq^2 + Cr^2) = h,$$

$$(Ap + a)^2 + (Bq + b)^2 + (Cr + c)^2 = K^2.$$

Используя эти интегралы, В.Вольтерра пришел к наглядному представлению геометрической картины рассматриваемого движения, аналогичному представлению Пуансо эйлеровского движения твердого тела.

Использованные источники:

1. Бухгольц Н.Н. Основной курс теоретической механики, ч. 2. 7-е изд. — Спб., 2009.

Научный руководитель: **Науразбаев М.А.**

ЕТ ЭМУЛЬСИЯЛАРЫН ДАЙЫНДАУ ҮРДІСІНІҢ НЕГІЗДЕРІ

Мейрамғажыева А.М.

meyramgazhy@bk.ru

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті

Қазіргі таңда ет өндірісінде құрамында екінші зат ақуыз болып табылатын эмульсиялар, қоспалар бар жұқа болып келетін ұсақталған турамадан жасалған өнімдердің технологиясына үлкен қызығушылық тудырды. Ет тартылған еттегі май тінінің немесе ерітілген май эмульсиясымен алмасуы жоғары құрылымдық – механикалық көрсеткіштері бар ет өнімін алуға мүмкіндік береді. Өндіру

кезінде май эмульсияларын қолдану өнімді жылумен өңдеу кезінде ылғалдың жоғалуының алдын алады.

Ет өнімдерің өндіру Қазақстанда жыл сайын кең көлемде дамып келе жатыр.

Қазақстан экономикасының жалпы нарықтық қайта бағдарлануы ет өндірісін бәсекеге қабілетті ет өңдеу өндірістерін құруға көтерді, осы жағдайдың арқасында қазіргі таңда кәсіпорындар мен олардың өнімдерінің бәсекеге қабілеттілігін арттыру аса маңызды болып отыр.

Қазақстан Республикасының Президенті Н. Ә. Назарбаевтың "Қазақстан халқының әл – ауқатын арттыру-мемлекеттік саясаттың басты мақсаты" атты Қазақстан халқына Жолдауы әлемнің бәсекеге қабілетті 50 елінің қатарына кіру жөніндегі миссиялар мен 30 корпоративтік көшбасшыны қалыптастыру негізінде елдің индустрияландырылуы біз үшін бірінші болып қалатынын дәлелдейді.

Ет өнімдерін шығару және өндіру салалары оның жағдайы мен потенциалына, халықтың азық – түлік қауіпсіздігіне, сонымен қатар тамақ өнеркәсібі мекемелерінің даму биіктігі мен жылдамдығына тығыз байланысты болып келеді [1].

Эмульгирленген ет өнімдерінің құрылымы мен тұрақтылығын қамтамасыз ететін негізгі компоненттері ет ақуыздары болып табылады. Ет ақуыздарының ең маңызды қасиеттері эмульсиялық қасиеттері, су ұстағыш қабілеті, жоғары тұтқыр ерітінділер тұзумен ас тұзының қатысуымен суда ерігіштігі, термотропты гель түзуге қабілеттілігі болып табылады. Әрине, ет жүйесінде барлық қасиеттерді іске асыру үшін ет ақуыздарының жеткілікті саны болуы керек.

Ет эмульсиясы тұрақты жүйе болып табылады, ақуыз эмульсияны алу процесі кезінде негізгі құрылымдық рөл атқарады. Эмульсияны алу үш үдеріс арқылы жүзеге асырылады: сұйықтықты диспергирлеу, коалесценция (үю, ірілену құбылысы) және қорғаныштық қабаттардың пайда болу адсорбциялық үрдісі [2].

Тіндердің жоғары инсенсивті механикалық ұсақтау нәтижесінде жасалған ет эмульсиясы, түзілетін дисперсиялық жүйе дисперсиялық фазадан - гидратирленген ақуызды мицелладан және әртүрлі мөлшердегі май тамшыларынан және дисперсиялық шеңберден - ақуыз ерітіндісінен және төмен молекулалық заттардан тұрады. Ет эмульсиясында ақуыз және су майларды қоршайтын матрицаны жасайды, демек, басқаша айтқанда, шикі шұжық тураамасы - бұл судағы май эмульсиясы, сонымен бірге тұз еритін ақуыздар эмульсияның тұрақтандырғыштарымен құрайды [2].

Етті эмульсиялы азық - түліктерінде ақуыз, май және әр түсті реңктердің немесе текстураның бейнелері болады. Сонымен қатар ет эмульсиялы азық – түлік өнімдері бірнеше талшықты материалдың сызықтық бумаларын құрайды.

Етті эмульсиялы өнімдерін өндіру тәсілдері бір немесе бірнеше ет эмульсиясын дайындау операциясының үйлесімінде, бір эмульсияны немесе эмульсияның қоспасын 100 - 165°C температураға дейін қыздыру, қысым әсері, кейбір жағдайларда эмульсияның бойлық спирал тәрізді ағынының пайда

болуы және оны спиральға бұрау, текстуралық ингредиентті енгізу, бояғышты енгізу, қысымның тез төмендеуі кезінде ет эмульсиясын жеделдету, қысым кезіндегі ет эмульсиясын жылу алмасу аппараты арқылы өткізу қарастырылған.

Ет эмульсиялары болон шұжықтары, франкфурт сосискалары және басқа да шұжық өнімдерін өндіру кезінде кеңінен қолданылады. Сонымен қатар, ет эмульсиялары үй жануарларының азығын дайындауда пайдаланылады [3].

Ет эмульсиясына бір немесе одан көп құрғақ ақуыз шикізаты қосылуы мүмкін. Іске асыру барысында нұсқаларының бірінде құрғақ ақуыз материалдары бірінші эмульгирлеуден кейін ет шикізатына қосылуы мүмкін. Қосылған құрғақ ақуыз материалдары бар эмульгирленген ет материалы, содан кейін араластыра алады және қозғалу еңбектерінің қатысуымен жоғары жылдамдықты араластыру кіретін эмульгирлеудің екінші сатысына ұшырауы мүмкін. Айта кету керек, құрғақ ақуыз материалдары бірінші эмульгирлеудың алдында ет шикізатына қосылуы да мүмкін [4].

Ет эмульсиясында су (шикізат массасына 10-35%) ақуыз заттардың ерігіштігін қарастырады және потенциалды су байланыстырғыш қасиетін іске асырады. Нәтижесінде, шығатын өнімнің балғындығы, шырындылығы сонымен қатар тұтастығы артатын болады. Қосылған су мөлшерінің төмендеуі – өнімнің шырындылығының төмендеуіне және консистенциясының қатты резеңке күйге өтуіне әкеліп соғады. Ал суды артық мөлшерде қосылғанда шұжықтар әлсіз консистенцияға және ірі құрылымға ие болады [2].

Ет өнімдерін дайындау кезінде ақуыз - май эмульсия қоспаларын қолдану тұтас химиялық және аминқышқыл құрамын қалыпқа келтіруге, пайдаланылатын негізгі шикізаттың функционалдық - технологиялық қасиеттеріндегі ауытқуларды қалпына келтіруге, құрамында ақуыз бар шикізат прототиптерін тамақ өнімдерін өндіруге, таратуға және жоғары сапалы ет шикізатының бір бөлігін босатуға, дайын өнімнің сапалық сипаттамаларын жақсартуға, жасалатын өнімнің өзіндік құнын азайтуға мүмкіндік береді.

Қолданылған әдебиеттер:

1. И.А.Рогов, А.И.Жаринов, Л.А.Текутьева, Т.А.Шепель, Биотехнология мяса и мясопродуктов.// Курс лекций. 2009. С. 89 - 92.
2. Жаринов А. И., Юрков С. Г. Техничко-технологические аспектыприготовления мясных эмульсия // Мясная индустрия. 2006. № 1. С. 31-34.
3. Касымов С.К., Тулеуов Е.Т. «Новые направление по использованию эндокринного сырье в производстве мясных продуктов» // Материалы междунар. науч.-практ. конф. «Безопасность и качество продуктов питания и товаров народного потребления», Алматы, 2009. - С. 24-26.
4. Касымов С.К., Асенова Б.К., Нургазезова А.Н., Нұрымхан Г.Н., Игенбаев А.К., Муслимова Н.Р., Технология мяса и мясных продуктов.// Учебное пособие, 2016. С. 23-29.

Ғылыми жетекшісі: и.о. ассоц.проф. (доцент) Касымов С.К.

МҰНАЙ ҚАБАТЫ МОДЕЛІНЕ НЕГІЗДЕЛГЕН КЕН ОРНЫН ИГЕРУ ПРОЦЕСІН БАСҚАРУ ЖҮЙЕСІ

Сидагали Б.

sidagali.b.b@mail.ru

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Мұнай-газ саласы ел экономикасының негізгі орындарының бірі болып табылады, онда көптеген еңбекке қабілетті адамдар жұмыс істейді. Президенттің «Қазақстан - 2030» Жолдауында энергетикалық ресурстар республикамыздың 2030 жылға дейінгі дамуының жеті басымдылықтарының бірі деп жарияланды. Фактілер мен сандар біздің еліміз үшін мұнай-газ саласының күн санап өсіп келе жатқан маңыздылығын көрсетеді.

Мұнай тарихы және ұлттық мұнай нарығының жұмыс істеуі Қазақстанды дәстүрлі түрде мұнай мен газ өндіруші елдердің біріне айналдырады. Соңғы уақытқа дейін шикізаттың бұл түрінің ресурстары негізінен оның батыс бөлігінде шоғырланған. Қазіргі уақытта республиканың мұнай-газ аймақтары Каспий маңы ойпаты, Маңғышлақ, Бозашы және Оңтүстік Торғай өзені болып табылады. Каспий теңізінің қазақстандық секторында көмірсутегі қоры бар ашық мұнай және газ кен орындарын бағалау жалғасуда. Әлемдік қорлардың жалпы көлемінде Қазақстан Республикасының көмірсутегі әлеуеті едәуір маңызды деп бағаланады. Қашаған кен орнын ашқаннан кейін аз көлемде, бірақ маңызы жоғары жаңа коммерциялық ашулар болды. Бұл Қаламқас-теңіз, Оңтүстік-Батыс Қашаған, Ақтоты, Қайран. Нәтижесінде, тарихи шкала бойынша өте қысқа мерзім ішінде Қазақстан Республикасының дәлелденген өндірілетін мұнай қоры шамамен 2 есе өсті [1].

Көмірсутек кен орындарын игеру күрделі мәселе болып табылады, оны сәтті шешу ғылым мен инженерлік практиканың түрлі салаларында жинақталған білім мен тәжірибені қолдануды талап етеді. Екінші жағынан, мұнай инженері ұңғыманың жұмыс режимінің өзгеруіне, түбіндегі аймақты өңдеу қажеттілігіне, технологиялық шараның тиімділігін бағалау қажеттілігіне қатысты кез-келген шешімді қабылдауы оның иелігіндегі ақпаратқа негізделеді. Ақпарат болмаған немесе аз болған жағдайда шешімдер мен қорытындылардың сенімділігі қанағаттанарлық болмайтыны анық. Сондықтан ақпараттың жеткілікті көлемін анықтау қажет, оның негізінде мұнай өндірудің белгілі бір деңгейін тиімді қамтамасыз ете отырып, жедел технологиялық шешімдер қабылдауға болады. Жоғарыда аталған ерекшеліктер жаңа кен орындарын игерудің, қолданыстағы кен орындарын пайдалану тиімділігін арттырудың, жаңа технологиялық шаралар мен процестердің тиімділігі мен тиімділігін бағалаудың қиындықтарын анықтайды. Негізгі қиындық - сапалық және сандық қатынастарда бастапқы және алынған ақпаратты шектеу. Бұл - өрістерде жүргізілген эксперименттердің аздығына, зерттеудің күрделілігіне, жедел шешім қабылдау қажеттілігіне байланысты.

Мұнай өндірудің технологиялық процесін басқару жүйесін құру мұнайдың модельделген жүйелерінде болып жатқан процестерді көрсететін адекватты

математикалық модель жасамай мүмкін емес. Мұнай кәсіпшілігі жүйесі өзара әрекеттесетін объектілерді білдіреді, мысалы: ұңғыма - қабат - ұңғыма; ұңғыма - кенжар аймағы; шұңқырдың төменгі аймағы - резервуардың алыстағы бөлігі және басқалары. Шешімнің тиімділігі мұнай кен орны жүйесінің қаншалықты дәл анықталатынына, геологиялық-техникалық шаралар жүргізілетін ұңғыманы таңдауға немесе ұңғымалардың жұмыс режимін реттеуге байланысты болады. [2,3,4].

Жеке ұңғыларды басқару жүйесін және ұңғымалар тобын басқару жүйесін құру олардың өзара әсерін ескере отырып, болашақта мұнай өндірудің техникалық және экономикалық тиімділігін едәуір арттыруға, мәлімделген қуаттылық пен жабдықтардың тозуын азайтуға мүмкіндік береді және өндірілетін мұнайдың өзіндік құнын едәуір төмендетуге мүмкіндік береді. Осы мақсаттарға жету үшін жергілікті және топтық басқарудың ішкі жүйелерін қоса алғанда, мұнай өндірудің технологиялық процесін бақылаудың екі деңгейлі жүйесін құру қажет [5,6].

Мұнай қабаттары учаскілерін құру туралы тарихи деректер (түбіндегі қысым, судың шығыны және өндіру деңгейі туралы мәліметтер) бастапқы деректер болып табылады, соның негізінде мұнай қабаттары учаскесі моделінің параметрлері анықталады. Сәйкестендіру кезінде қабаттағы сұйықтықтың қозғалыс процесіне әсер ететін параметрлер өзгереді. Әрі қарай, модель негізінде басқару жүйесінде белгіленген басқару критерийлеріне сәйкес сұйықтықтың оңтайлы шығыны есептеледі. Байланыс желілері арқылы алынған оңтайлы ағындардың мәні ұңғы сорғысының жұмыс режимін басқару әрекетінің (жылдамдықтың) көлеміне қайта есептелуіне сәйкес ұңғымалық сорғының жұмыс режимін өзгертетін қоздырғыштарға беріледі. Содан кейін, ұңғыма жабдығының жұмысы туралы жаңа мәліметтер жинақталады, олар модель параметрлерін сәйкестендіру блогына кіреді және қалыптасқан деректерді толықтырады. Басқару процесі үздіксіз болып табылады және ұңғымалардың ағымдағы жұмыс режимдері туралы мәліметтерді алғаннан кейін қабатқа жаңа басқарушы әсерлер жиыны генерацияланады.

Басқару жүйесін жүзеге асыру және дамудың негізгі мақсаттарына жету үшін технологиялық жабдық негізінде екі деңгейлі басқару жүйесін құру қажет, оның құрамында екі жергілікті және топтық басқару ішкі жүйесі бар. Мұнай айдау станцияларын басқарудың екі деңгейлі жүйесі мұнай өндіруді басқарудың жалпы үш деңгейінің ажырамас бөлігі болып табылады және төменгі геологиялық және технологиялық деңгейге жатады: ұңғымалардың сорғы қондырғыларының жұмыс режимдерін басқару деңгейі (жергілікті басқару ішкі жүйесі), ұңғымалар тобын басқару деңгейі (топтық басқару ішкі жүйесі). Сорғы қондырғыларын басқарудың жергілікті жүйесі сұйықтықты үздіксіз режимде, сонымен бірге сорғы жұмысының қысқа мерзімді кезеңдерін және ұңғымада сұйықтықтың жинақталу кезеңдерін қамтитын мерзімді сорғы режимінде ұйымдастыруға арналған. Мерзімді сорғы режимін пайдалану ұңғымаларды күрделі жөндеу кезеңінде айтарлықтай өсуге, сонымен қатар қабаттан сұйықтық шығарудың нақты энергия шығындарын азайтуға мүмкіндік береді.

Жақын және гидродинамикалық жалғанған ұңғымалардың бір уақытта жұмыс істеуі кедергіге әкеледі - әрбір ұңғыманың көршілес ұңғымаға әсер етуі. Сондықтан көрші ұңғымалардың әсерін ескерусіз бір ұңғымада өндірісті ұлғайту әрекеттері, сайып келгенде, ұңғылар тобының жалпы өндіру қарқынының төмендеуіне әкелуі мүмкін. Осыған сүйене отырып, мұнай өндіру технологиялық процесінің басқару жүйесі басқару объектісі ұңғыма, орындаушы құрылғы – локальді басқару жүйесі болып табылатын топтық басқару жүйесін қамту керек.

Осылайша, мұнай өндірісін басқарудың заманауи тәсілдерін талдау негізінде қолданыстағы басқару жүйелерінің кемшіліктері анықталды.

Қазіргі уақытта жүйенің элементтері тек жоғарғы басқару деңгейлерінде болады, бірақ төменгі деңгейлерде болмайды. Мұнай өндірудің технологиялық процесін бақылау жүйесі ұсынылған, оған мұнай қабаты учаскесінің моделіне негізделген ұңғымалардың араласуын ескере отырып, ұңғымалар тобын басқарудың ішкі жүйесі кіреді.

Жедел басқару мақсатына арналған мұнай қабаты моделіне қойылатын негізгі талаптар:

- 1) Үлгі ұңғылардың жұмысының өтпелі режимдерін дұрыс жаңғыртуы керек.
- 2) Екі фазалы сұйықтықтың қозғалысын ескеру қажет.
- 3) Үлгі өндіруші және айдау ұңғымаларының жұмысын жаңғыртуы керек.
- 4) Модель енгізілген және айдалған сұйықтық көлемдері арасында теңгерімсіздік болған кезде жағдайды дұрыс шешуі керек.
- 5) Қабаттағы қысым - игеру процесінде өзгеріп отыратын және резервуардан алынатын және шығарылатын сұйықтық көлеміне байланысты.
- 6) Үлгі негізінде кен орнын игеру параметрлерін қысқа мерзімді болжауға болады.
- 7) Үлгіні құру үшін бастапқы деректер мұнай мен су өндірісінің жинақталған көрсеткіштері, сондай-ақ түбіндегі қысым туралы мәліметтер болып табылады.

Қолданылған әдебиеттер:

1. <https://articlekz.com/article/14046>
2. Мирзаджанзаде А.Х., Кузнецов О.Л., Басниев К.Г., Алиев З.С. Основы технологии добычи газа. - М.: ОАО «Издательство Недра», 2003. – 880 с: ил.
3. Мирзаджанзаде А.Х., Хасанов М.М., Бахтизин Р.Н. Моделирование процессов нефтегазодобычи. - Москва-Ижевск: Институт компьютерных исследований, 2004. - 368 с.
4. Мищенко И.Т. Скважинная добыча нефти: - М.: «Нефть и газ» РГУ нефти и газа им. Губкина, 2003. - 816 с.
5. Тагирова К.Ф., Михеев П.С., Исбер Ф.А. Адаптация производительности установки скважинного штангового насоса. - Уфа.: УГАТУ, 2005. - С. 159-165.
6. Тагирова К.Ф., Михеев П.С., Исбер Ф.А. Система управления СШНУ с помощью нейронной сети «Интеллектуальная скважина». Тезисы докладов, шестой международной молодежной научно-технической конференции «Интеллектуальные системы». - М.:РУСАКИ, 2004.- С.419-420.

АВИАЦИЯ И ИЗМЕНЕНИЕ КЛИМАТА: ВОЗДЕЙСТВИЕ И ИНИЦИАТИВЫ

Мацокина Т.М.

tatsha1804@gmail.com

Восточно-Казахстанский государственный университет
имени С. Аманжолова

По оценкам ИКАО, в 2017 году на долю авиационных выбросов приходилось примерно 2% глобальных выбросов парниковых газов, вызванных деятельностью человека, и 3,5% общего радиационного воздействия. RF-это глобальный среднегодовой радиационный дисбаланс земной атмосферы, вызванный человеком, и предсказывает изменения глобальной средней температуры поверхности. Если бы коммерческая авиация считалась страной, то она заняла бы 7-е место после Германии по объему выбросов CO₂. В связи с ростом авиации и сокращением использования ископаемого топлива для других целей к 2050 году, по прогнозам, авиационные выбросы возрастут до 3-5% от общего объема глобальных выбросов. Помимо влияния выбросов на изменение климата, полеты на большой высоте оказывают косвенное влияние на природные климатические процессы. Например: аэрозоль черного углерода (сажа) и водяной пар, выпускаемые реактивными двигателями, могут выступать в качестве ядер для воды, удерживаемой в атмосфере. Это может вызвать изменения в естественных облаках или создать инверсионные следы, которые могут сохраняться. Эти изменения менее понятны и крайне трудно поддаются точному моделированию.

Авиационная промышленность через Международную ассоциацию воздушного транспорта (ИАТА) взяла на себя обязательства по целому ряду задач. К ним относятся следующие:

Повысить топливную экономичность мирового флота в среднем на 1,5% в год с 2009 по 2020 год.

Стабилизировать чистые авиационные выбросы CO₂ на уровне 2020 года за счет углеродно-нейтрального роста.

Сократить вдвое чистые выбросы CO₂ авиацией к 2050 году по сравнению с базовым уровнем 2005 года.

Цель ИАТА в значительной степени зависит от участия всех заинтересованных сторон в области авиации и будет практически невозможна, если все стороны, такие как аэропорты, авиастроительные предприятия, авиакомпании и органы управления воздушным движением (УВД), не будут активно участвовать в поиске решений по уменьшению последствий изменения климата для авиации. Авиационная промышленность в целом сделала свою долгосрочную приверженность решению проблемы изменения климата хорошо известной в преддверии мероприятия КС-21, написав открытое письмо правительствам, в котором они подтвердили свою приверженность достижению этих целей и цели стабилизации чистых авиационных выбросов CO₂ на уровне 2020 года посредством углеродно-нейтрального роста.

Авиационный сектор уже несколько лет признает необходимость принятия мер по смягчению последствий изменения климата. Авиационная промышленность на самом деле стремилась к улучшению в течение ряда лет и как правило, сосредоточила свои усилия в следующих областях:

- технические усовершенствования, включая разработку более легких и экономичных самолетов, двигателей и разработку альтернативных видов топлива, менее интенсивных по содержанию CO₂.

- улучшение инфраструктуры за счет сглаживания работы аэропортов и снижения неэффективности УВД.

- оперативные меры, которые включают в себя более эффективные процедуры полета, снижение веса от операций авиакомпаний, а также улучшение работы в аэропортах.

Использование рыночных мер (РМ), таких как схемы торговли выбросами (ЕТС) или позитивные стимулы для управления и сокращения выбросов, которые не уменьшаются за счет операционных и технических элементов.

Для обеспечения углеродно-нейтрального роста с 2020 года ИКАО предлагает, чтобы глобальная авиационная промышленность приняла устойчивые альтернативные виды топлива и рыночные меры, поскольку одних эксплуатационных усовершенствований и совершенствования авиационной техники будет недостаточно. Кроме того, меры МБМ считаются необходимыми для достижения углеродно-нейтрального роста в 2020 году и будут устаревать позже, когда биотопливо и новые радикальные технологии возьмут верх.

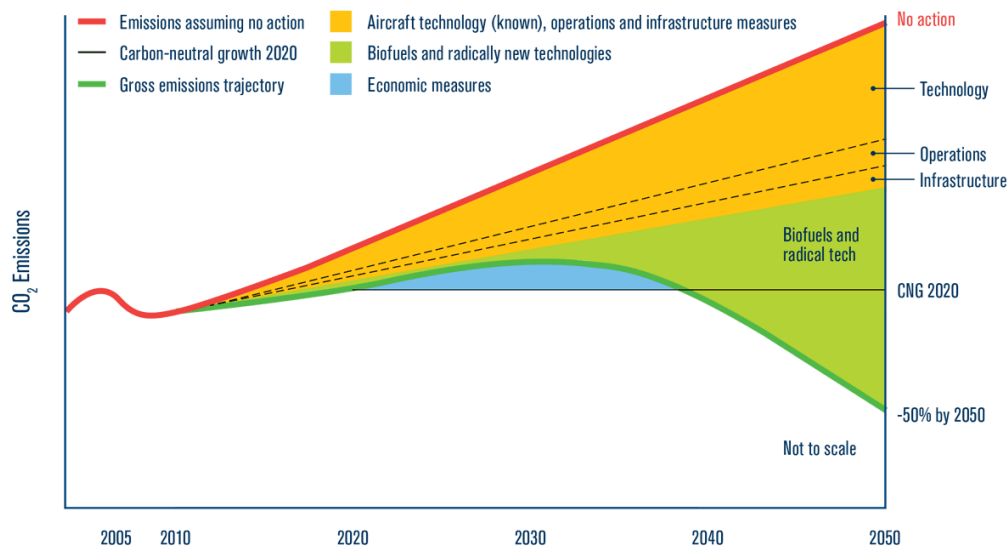

Рисунок 1- схемы выбросы CO₂ план сокращения (ИАТА)

Принципиальная схема снижение выбросов CO₂ (ИАТА) схемы выбросы CO₂ план сокращения (ИАТА)

ИКАО взяла на себя ответственность разработать МБМ в преддверии 39-й Генеральной Ассамблеи ИКАО в 2016 году и в конечном итоге обеспечить глобальную МБМ к 2020 году.

В условиях растущего спроса на ответственные инвестиции CO₂ затрагивает не только экологические вопросы управление CO₂ тесно связано с

бизнес-кейсом и стало частью стратегии устойчивого развития организации. Франция является первой страной в мире, которая ввела обязательство по представлению отчетности о выбросах углерода для финансовых учреждений.

Цель состоит в обеспечении того, чтобы компании предпринимали экономически эффективные, повышающие ценность, углеродные и энергетические меры для улучшения стратегического управления рисками для инвесторов и компаний. Подготовка углеродного следа для аэропортов по-прежнему является в основном добровольной деятельностью, однако в будущем это может стать обязательным, и все аэропорты должны быть готовы к такому развитию событий.

Мы предлагаем решение: Зеленая авиация-это организация экологического назначения. Мы лоббируем значительно более инновационные, более срочные меры по обеспечению устойчивости авиации. В настоящее время мы разрабатываем новую и смелую программу устойчивого развития авиации, которая намного более амбициозна, чем стратегия «четырех столпов» ИАТА и ИКАО, что приведет к углеродно-нейтральной авиационной промышленности в 2025-2030 годах, что по крайней мере на два десятилетия раньше, чем четыре столпа.

Использованные источники:

1. Губенко А.В. Экономика воздушного транспорта: [учеб. по специальности 080502 «Экономика и упр. на предприятиях трансп.»], Издательский дом «Питер», 2019
2. Анощенко Н.Д. Воздухоплаватели. - М.: Воениздат, **2017**. - 184 с.
3. Арсеньев Е.В. История конструкций самолетов в 1951-1965 гг /Е.В. Арсеньев. - М.: Машиностроение, **2017**. - **367** с.7 с.

Научный руководитель: старший преподаватель Ахметова Л.М.

АНАЛИЗ РАСЧЕТА ДЫМОХОДНОЙ ТРУБЫ НА ЭФФЕКТИВНОСТЬ РАБОТЫ ОТОПИТЕЛЬНОЙ СИСТЕМЫ ЖИЛОГО ДОМА

Умыржан Т.Н., Байбасарова А.Р., Тайтенов Р.К., Тулюгалиева А.С.

timirlan-95@mail.ru, anelya_baibassarova@mail.ru, mjxman@mail.ru,
amina_sem@mail.ru

Государственный университет имени Шакарима г. Семей

Дымоходная труба является неотъемлемой частью отопительной системы жилого дома. Она увеличивает силу тяги, а также способствует выводу наружу гари и шлаков.

Металлическая труба для дымохода является самым востребованным видом дымовой трубы. Заказчики делают выбор в пользу металлической дымовой трубы по причине отличных функциональных качеств и ценовой доступности.

Использование металлической трубы дает потребителям ряд преимуществ, которые показаны на рисунке 1.

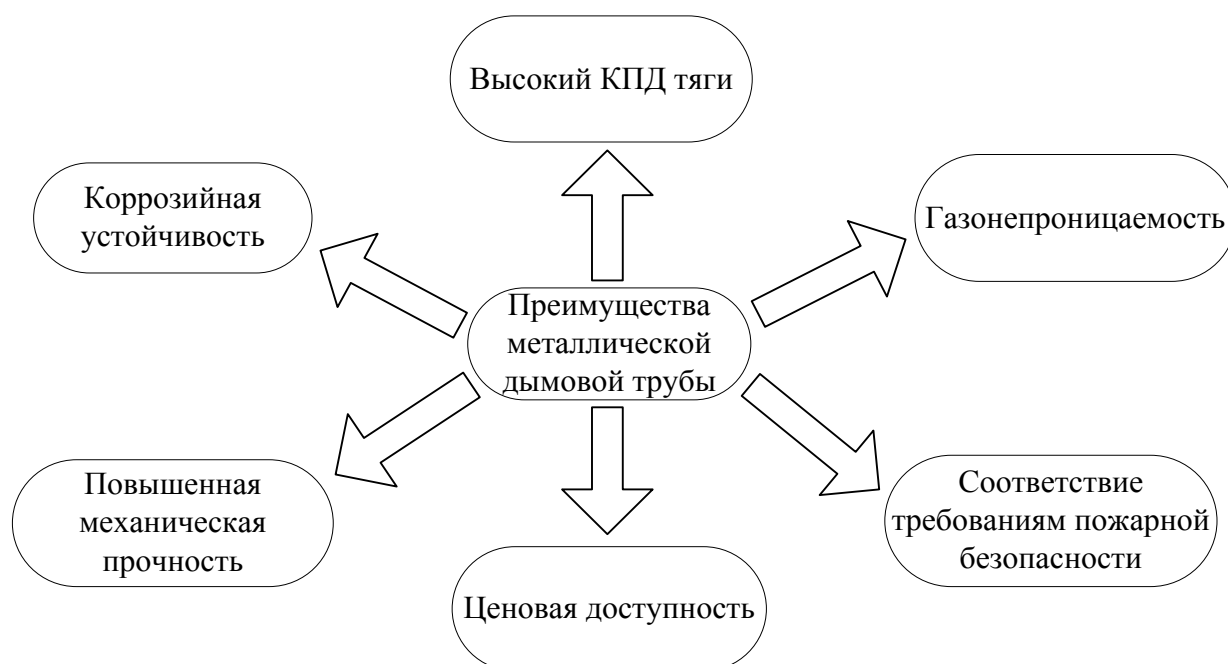

Рисунок 1. Преимущества металлической трубы [1]

Наряду с показанными достоинствами, металлическая труба для дымохода имеет два основных недостатка, которые могут удорожить первоначальный типовый проект:

- высокие дымоходы поддерживаются несущей конструкцией, которая является дополнительной затратой;
- необходимость дизайнерского решения для адаптации стальной трубы к архитектуре дома [1].

Люди выделяют самым главным аргументом в пользу металлической дымовой трубы - возможность на неограниченный срок эксплуатации, если выполнено главное требование, верно подобранный сорт стали.

Основные технические требования к нержавеющей стали для создания дымовой трубы:

1) Высокая устойчивость к химически агрессивным веществам:

- оксид серы;
- оксид азота;
- углекислый газ;
- взвешенные частицы.

2) Повышенная термостойкость:

- температура золы - 1000 °С;
- температура газа - 750 °С.

Для того чтобы определить применимость любой трубы в жилом доме, необходим расчет дымоходной трубы.

Чтобы выполнить расчет дымоходной трубы, нужно определить необходимый объем дымовых газов, который будет обрабатываться при

сжигании конкретного вида топлива за один час, а также диаметр и допустимую высоту ее подъема [2].

Необходимый объем дымовых газов определяется по следующей формуле:

$$V_r = B \cdot V \cdot \left(\frac{1+t}{273}\right) / 3600, \quad (1)$$

где V_r - объем дымового газа, который будет проходить по трубе за один час, $\text{м}^3/\text{с}$;

B -максимальная масса топлива, кг;

V -коэффициент объема дымовых газов, $\text{м}^3/\text{кг}$;

t - температура дымовых газов на выходе из трубы, $^{\circ}\text{C}$.

Для вычисления необходимого диаметра трубы с круглым сечением применяется формула:

$$d_r = \sqrt{4 \cdot B \cdot V \cdot \left(\frac{1+t}{273}\right) / \pi \cdot \omega \cdot 3600}, \quad (2)$$

где V - объем дымового газа, который будет проходить по трубе за один час, $\text{м}^3/\text{с}$;

B -максимальная масса топлива, кг;

V -коэффициент объема дымовых газов, $\text{м}^3/\text{кг}$;

t - температура дымовых газов на выходе из трубы, $^{\circ}\text{C}$ [3].

Дымоход в данной работе представляет собой металлическую изолированную трубу (см. рис.2).

Рисунок 2. Металлическая изолированная труба

Предполагается, что для печи на 1 час работы требуется 15 кг дров. Объем газов (V) в нормальных условиях - $10 \text{ м}^3/\text{кг}$ (с учетом коэффициента избытка воздуха). Температура на входе составляет 145°C .

Следовательно, необходимый объем дымовых газов равен:

$$V_r = B \cdot V \cdot \frac{1+t}{3600} = 15 \cdot 10 \cdot \frac{1+145}{3600} = 0,022 \text{ м}^3/\text{сек.}$$

Тогда, необходимый диаметр трубы с круглым сечением будет равен:

$$d_r = \sqrt{4 \cdot B \cdot V \cdot \frac{1+t}{3600} \cdot \omega \cdot 3600} = \sqrt{4 \cdot 0,34 \cdot 0,011 \cdot \frac{1+145}{3,14} \cdot 10 \cdot 3600} = 0,135 \text{ м.}$$

Таким образом, было получено, что для жилого дома понадобится дымоходная труба с внутренним диаметром не менее 140 мм.

В данной работе проведен расчет металлической дымоходной трубы, определен необходимый объем дымовых газов, а также диаметр трубы.

Данный расчет требуется для определения эффективности использования любой дымоходной трубы в отопительной системе жилого дома.

Использованные источники:

1. Труба дымовая металлическая: инструкция по эксплуатации [//https://otrubah.ru/prednaznachenie/dymovie/truba-dymovaya-metallicheskaya-80](https://otrubah.ru/prednaznachenie/dymovie/truba-dymovaya-metallicheskaya-80) (дата обращения: 18.02.20).
2. Расчет сечения дымохода [//https://kanalizaciya.online/kamin/raschet-secheniya-dymohoda.html](https://kanalizaciya.online/kamin/raschet-secheniya-dymohoda.html) (дата обращения: 18.02.20).
3. Дымовые трубы для жилого дома [//https://udobnovdome.ru/dymovye-truby-dlya-kotelnyx/](https://udobnovdome.ru/dymovye-truby-dlya-kotelnyx/) (дата обращения: 18.02.20).

Научный руководитель: **PhD Касымов А.Б.**

БҰРҒЫЛАНАТЫН ЕРШІКТЕРІ БАР ҚАБАТТЫ ГИДРОЖАРУҒА АРНАЛҒАН МУФТАЛАР

Шурина В.Р.

venera.shurina@mail.ru

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Аталған модель мұнай өндіру өнеркәсібіне, атап айтқанда шегендеу колонналарының жабдықтарына жатады. Еритін ГРП муфтасы аспалы жабдық (құйрық) бағанасының құрамына кіреді және мұнай өндіру үшін ұңғымалар салу кезінде пайдаланылуы мүмкін. Муфтаның ершігі мұнай қабатын гидрожару жөніндегі жұмыстарды жүргізу кезінде шарды отырғызуды қамтамасыз етуге арналған және ГРП муфтасымен ішкі қуыста талап етілетін қысымды құру кезінде бағанішілік кеңістік пен колонналық кеңістікті хабарлау функциясын орындауды қамтамасыз етеді. Муфтаның белсендірілуі ГРП бойынша жұмыстарды жүргізу процесінде гидрожару үшін сұйықтықты айдау кезінде шарды отырғызу кезінде жүргізіледі. ГРП операциясын орындағаннан

кейін муфтаның ершігі тоттану және ұңғымалық ортада еріту нәтижесінде жойылады.

The SURE stack[®] RC-бұл ұңғыманың оқпанындағы ГРП-ның бірнеше сатысына арналған, қабаттың гидрожару шарлы муфтасы.

Шығару корпусында орналасқан шығу тесіктері ГРП сұйықтығының жоғары шығындары үшін жобаланған және жоғары қысымдағы ГРП операциялары үшін қабатпен үздіксіз байланысты қамтамасыз етеді .

Бұл жүйе ұңғыманы игеру кезінде ағысты шақыруды жеңілдету үшін салыстырмалы салмағы төмен композитті немесе еритін шарларды пайдаланады. Шарлар диаметрі:

58,75 мм

60,33 мм

61,93 мм

63,50 мм

Фрезерлеу кезінде айналуы болдырмайтын арнайы конструкция.

Арнайы жылжытушы аспапты пайдалана отырып , муфта су көріністері бар аралықтарды кесу үшін немесе ағуды бағалау үшін жабылуы мүмкін[1].

1 сурет- ГРП муфтасы.

Ерекшеліктері:

- Оңай пайдалану үшін, тиімді дизайн.
- Өндіру тиімділігін арттыру, ершікке шардың номиналды қысымын арттыру, ершіктен шарды алу үшін шардың қондыру ершігінің жақсартылған сипаттамасы.
- Қарапайым дизайн-тек 4 негізгі элемент.
- Қысқа муфтаның ұзындығы ұңғымада ГРП сатыларының тығыз орналасуын береді.
- SUREstart[™]бірінші сатылы гидравликалық муфтаны түсіру кезінде 42 сатыға дейін.
- Қайта ашу және жабу мүмкіндігі.
- Апгрейд мүмкіндігімен стандартты эластомері бар 400° F (204° C) дейінгі забой температураларында қолдану.

Superstock[®] NC жүйесі-бұл цементтелген немесе ашық тесіктер үшін революциялық жапсырмалар жүйесі. Үнемі жабық, шарикпен белсендірілген Surestack[™]NC клапаны отырғызылған тесіктерге орнату үшін құрастырылған және қарапайым, бірақ шар технологиясын пайдалана отырып, ашу үшін

үнемді, еритін, сондай-ақ қарапайым ұсақталатын түрде шығарылады. Бұл жүйе клапанды барынша оңайлату және цементтелетін жүйелерде ашық саңылаулары бар Пакерлерді пайдалану қажеттілігін болдырмау есебінен қосымша беттер жүйесінің құнын төмендетуге арналған. Ұңғыманың оқпанында орнатылған жабдықты азайту жабдықтың құнын ғана емес, сонымен қатар кез келген жабдықты орнатуға байланысты уақыт пен тәуекелді де төмендетеді[2].

Бір түсіру-көтеру операциясы үшін алынатын отырғызу ершіктері бар Sure Stack жүйесі

- Ағынның сапасына байланысты ұңғыманың дебитін реттеу үшін міндетті түрде қайта ашу/жабу циклімен surestack ГРП шығарылатын порттары бар әлемдегі бірінші толық өту жүйесі (бір немесе бірнеше аралықтарды суландыру кезінде)

- Шығындарды барынша азайтумен құйрықтың толық өтпелі ішкі диаметрінің (ГРП муфтасы) болуы-фрезерлеу кезеңін толық алып тастау (ІҚМ немесе ГНКТ-дан фрезерлеуді жинақтауға жоғары шығындар, интенсивтендіруден кейін қабатқа фрезерлеу кезінде сұйықтықтың қосымша шығындары-ұңғыманы игеру кезінде кольматация есебінен жүргізілген ГРП тиімділігін төмендету):

- Ерекшеліктері

- Жұмыс құнын төмендету — ГРП кейін жұмыс циклін 30-ға дейін төмендету%

- ГРП бойынша жұмыстарды жүргізгеннен кейін бірден ұңғыманы өндіруді іске қосу мүмкіндігі

- Игеру кезінде қабаттағы сұйықтықтың жоғалуын төмендету

- * Ұңғыма оқпанының көлденең учаскесінің барлық ашылған аралықтарының жұмысын қамтамасыз ету

- H_2S жоғары аймақ үшін әзірленген жабдық

Алынатын Superstack^o RT клапаны-ұңғыманың көлденең оқпанында қабаттың гидротүсірілуінің бірнеше кезеңін қамтамасыз етуге арналған қаттың гидротүсірілуінің шар муфтасы. Ұңғыма бұзылған соң, оны жабуға немесе кері жіберуге болады. Сервистік бұрғылау қондырғысының немесе колтюбингке арналған қондырғының және ерді алуға арналған құралдың көмегімен таңбалаудың және босатудың қарапайым әдісі арқылы алынады.

Қолданылған әдебиеттер:

1. <https://www.gryphonoilfield.com/products/sureshift/>
2. Karcher, R.J., Giger, F.M. and Combe, J.: "Some Practical Formulas to Predict Horizontal Well Behavior," paper SPE 15430 presented at the 61st Annual Technical Conference and Exhibition of the Society of Petroleum Engineer held in New Orleans, LA, October 5-8, 2019

Ғылыми жетекшісі: аға оқытушы А. Мерекеқызы

№3 СЕКЦИЯ
ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ЗЕРТТЕУЛЕР АЯСЫНДА
ІТ-ТЕХНОЛОГИЯЛАР ЖӘНЕ ФИЗИКА-МАТЕМАТИКА
ҒЫЛЫМДАРЫНЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

СЕКЦИЯ №3
ВОПРОСЫ ІТ-ТЕХНОЛОГИЙ И ФИЗИКО-МАТЕМАТИЧЕСКИХ
НАУК В СВЕТЕ СОВРЕМЕННЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ

SECTION №3
CONSTRUCTION AND TRANSFORMATION OF FUNCTION GRAPHS
IN A SCHOOL MATH

CONSTRUCTION AND TRANSFORMATION OF FUNCTION GRAPHS IN
A SCHOOL MATH

Abdikhaidar A.

aitolkyn.2000@mail.ru

K.Zhubanov Aktobe Regional State University

Graph transformation is the process by which an existing graph, or graphed equation, is modified to produce a variation of the proceeding graph. It's a common type of problem in algebra, specifically the modification of algebraic equations. There are lots of theories about transformation. A very simple definition for transformations is that, whenever a figure is moved from one location to another location, a Transformation occurs [1.32]. When the graph of a function is changed in appearance or location we call it a transformation. There are different types of transformations in Mathematics.

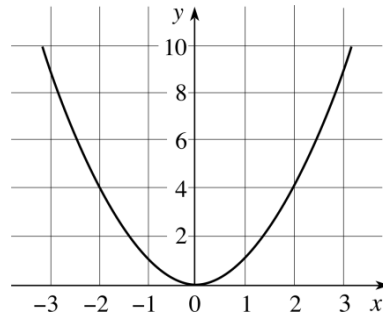
Now, let's investigate different types of transformations.

Transformation Rules for Functions		
Function Notation	Type of transformation	Change to Coordinate point
$f(x)+d$	Vertical translation up d units	$(x, y) \rightarrow (x, y + d)$
$f(x)-d$	Vertical translation down d units	$(x, y) \rightarrow (x, y - d)$
$f(x)+c$	Horizontal translation left c units	$(x, y) \rightarrow (x - c, y)$
$f(x)-c$	Horizontal translation right c units	$(x, y) \rightarrow (x + c, y)$
$-f(x)$	Reflection over x-axis	$(x, y) \rightarrow (x, -y)$
$f(-x)$	Reflection over y-axis	$(x, y) \rightarrow (-x, y)$
$af(x)$	Vertical stretch for $ a > 1$	$(x, y) \rightarrow (x, ay)$
	Vertical compression for $0 < a < 1$	
$f(bx)$	Horizontal compression for $ b > 1$	$(x, y) \rightarrow (\frac{x}{b}, y)$
	Horizontal stretch for $0 < b < 1$	

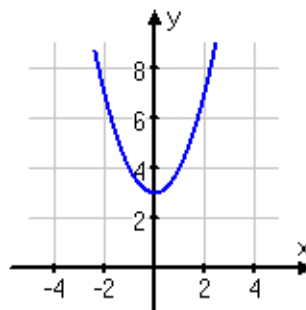
Usually, translation involves only moving the graph around. Squeezing or stretching a graph is more of a "transformation" of the graph. But these two topics are usually taught at the same time, and usually under the same name. Just be aware that

the topic of "function translation" often includes function transformation, and vice versa.

For instance, let's start move this function $f(x) = x^2$. It's graph builded looks like this:

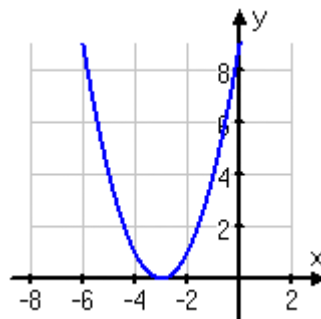

For moving up and down this function we use the table which shown at the top. Let's start moving this graph up to 3 units. And the graph for $y = x^2 + 3$ looks like this:

This is three units higher than the basic quadratic function $f(x) = x^2$. That is, $x^2 + 3$ is $f(x) + 3$. We added a "3" outside the basic squaring function $f(x) = x^2$ and there by went from the basic quadratic x^2 to the transformed function $x^2 + 3$.

To shift a function left, add inside the function's argument: $f(x + b)$ gives $f(x)$ shifted b units to the left. Shifting to the right works the same way; $f(x - b)$ is $f(x)$ shifted b units to the right. [2.56] For example, the graph of $y = (x + 3)^2$ looks like this:

In this graph, $f(x)$ has been moved over three units to the left: $f(x + 3) = (x + 3)^2$ is $f(x)$ shifted three units to the left.

This is always true: To shift a function left, add inside the function's argument: $f(x + b)$ gives $f(x)$ shifted b units to the left. Shifting to the right works the same way; $f(x - b)$ is $f(x)$ shifted b units to the right. [2.57]

Very often, a combination of techniques is used when plotting functions. Consistent application of a number of such techniques can significantly simplify the plotting of the original function and often reduce it in the end to the construction of one of the simplest elementary functions. [3.590]

While working on the project work, various educational and methodological literatures on this problem was analyzed. The results of the research allowed us to identify the most characteristic positive aspects of studying, constructing and converting function graphs in a school mathematics course. The main goal of the project is to develop students' skills in reading and performing drawings, informing their rational methods of independent activity. Needs to improve graphic education in General is dictated not only by modern production requirements, but also by the role of graphics in the development of technical thinking and cognitive abilities of students. The person's ability to process graphic information is one of the indicators of their mental development. Therefore, graphic training should become an integral element of General education training.

Thus, the developed project "Construction and transformation of function graphs in a school Math", dedicated to one of the Central concepts of mathematics - functional dependence, is focused on systematization and expansion of students' knowledge. The study of specific methods for converting graphs of functions is carried out analytically and graphically according to strict methodological schemes. The collected material can be used on lessons and for self-training of students. Various forms and methods of organization and training can be used for conducting classes.

References:

1. M. de Berg, M. van Kreveld, M. Overmars, O.Schwarzkopf. Computational Geometry, Algorithms and Applications. Third Edition, 2017
2. Әбілқасымова А.Е., Кучер Т.П., Корчевский В.Е., Жұмағұлова З.Ә. Алгебра және анализ бастамалары. Алматы:Мектеп, 2019.
3. Зайцев В.В., Рыжков В.В., Сканави М.И., Элементарная математика. Москва, 2010.

Scientific adviser: Master of Arts Issabergenova Zh.T.

БІЛІМДІ АҒЫМДАҒЫ БАҚЫЛАУ ҮШІН ТЕСТ ТАПСЫРМАЛАРЫН ӘЗІРЛЕУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Абдуллина Б. Д.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Оқушылардың білімін бақылау-оқыту процесінің ажырамас бөлігі, білім сапасын бағалау. Ағымдағы бақылау-материалды түсіндіру, бекіту, қайталау кезінде білім беру процесінің қажетті компоненті. Ағымдағы бақылау білімді

анықтауға және олардың негізінде оқыту технологиясын құруға және жетілдіруге мүмкіндік береді. Ағымдағы бақылаудың әр түрлі формаларының үйлесімі студенттердің танымдық қызметін жандандыруға мүмкіндік береді. Тестілеу - көп таралған білімді бақылаудың салыстырмалы жаңа түрі. Бұл, ең алдымен, тестілік бақылау студенттердің білімін жедел тексеруге мүмкіндік береді, студенттер мен оқытушылардың психологиялық түрде аз жүктейді. Ағымдағы тесттік бақылауды ұйымдастырудың бірқатар ерекшеліктері бар. Математикадан білімді ағымдағы бақылау үшін тест тапсырмаларын құрастырудың бірқатар ерекшеліктеріне тоқталайық.

Білімді ағымдағы бақылау кезеңінде негізгі екпін сыналушылардың білім сатылары бойынша қозғалысын қадағалауға, материалды түсінбеу себептерін анықтауға бағытталуы тиіс. Сондықтан тест материалында тапсырмалар болуы керек:

- сыналушылардың анықтамасы мен теоремаларын білу және түсіну;
- сыналушыларға себеп-салдарлық қатынастарды белгілеуді, жіктелуді жүргізуді ұсынатын;
- сыналушыларға ұсынылған шешім нұсқаларында қарама-қайшылықтарды тануға, салыстыру жүргізуге мүмкіндік беретін;

Бұл ретте тест тапсырмалары өте көрнекі және күрделі болуы тиіс.

Тест технологиясының білім сапасына әсері: білім беру жағдайын талдауына қажет оқытудың объективті нәтижесін алу мүмкіндігі (адамның қатысуынсыз алу), кері байланыстың жылдамдығы, оқытудың нәтижесін тексеру әдісінің көптүрлілігі, оқытудың нәтижесінің статистикасын алу ыңғайлылығы.

«Функциялардың үзіліссіздігі» тақырыбы мысалында осындай тапсырмаларды құрастыруды қарастырайық. Төменде оқулықтан үзінді:

Анықтама. Егер x_0 нүктесінде $\lim_{x \rightarrow x_0} f(x) = f(x_0)$ орындалмаса, онда x_0 нүктесі $y = f(x)$ функциясының **үзіліссіз нүктесі** деп аталады.

Теорема: Қарапайым функция анықтау облысында үзіліссіз.

Анықтама. x_0 нүктесі, егер бұл нүктеде бір жақты шектер бір-біріне тең болса, бірақ осы нүктедегі функцияның мәнімен сәйкес келмесе, функцияның жойылатын үзілу нүктесі деп аталады.

Анықтама. Егер $x = a$ нүктесінде $y = f(x)$ функциясының сол жақты және оң жақты шектері бар және нақты сандар болып, бірақ олар өзара тең болмаса, яғни $\lim_{x \rightarrow a} f(x) = \lim_{x \rightarrow a} f(x)$, онда $x = a$ нүктесі $y = f(x)$ функциясының **бірінші текті үзіліс нүктесі** деп, ал мына айырма $\lim_{x \rightarrow a} f(x) = \lim_{x \rightarrow a} f(x)$ берілген функцияның $x = a$ үзіліс нүктесіндегі **секіру шамасы** деп аталады.

Анықтама. Егер $x = a$ нүктесінде $y = f(x)$ функциясының сол жақты және оң жақты шектерінің ең кемінде біреуі болмаса, яғни не шексіздікке тең болса, не анықталмаса, онда $x = a$ нүктесі $y = f(x)$ функциясының **екінші текті үзіліс нүктесі** деп аталады.

Студент нені меңгеруі керек? Иә, жоғарыда жазылған барлық дерлік. «Функцияның үзіліссіздігі» тақырыбы бойынша студенттерді тестілеу тақырып

бойынша дәрістік және практикалық сабақтан кейін бірден өткізуді ұсынамыз. 12 минутқа арналған 12 күрделі емес тапсырмадан тест құрастырамыз. Алғашқы бес тапсырма теорияны білу, қалған 7 тапсырма-практикалық білік.

Терминология білімін тексерудің әдістемелік міндетіне сәйкес ашық түрдегі тапсырмаларды сөз қалдыру арқылы құрастыруды ұсынамыз.

Тапсырма 1. Жетіспейтін сөздерді жазыңыз.

Егер $\lim_{x \rightarrow x_0} f(x) = \lim_{x \rightarrow x_0} f(x_0)$, онда $f(x)$ функциясы x_0 нүктесінде _____, егер $\lim_{x \rightarrow x_0} f(x) \neq \lim_{x \rightarrow x_0} f(x_0)$, онда _____.

Анықтамаларды білуді біртектілік принципі бойынша құрастырылған көп жауаптары бар жабық түрдегі тапсырманың көмегімен, яғни жазу және дыбыстау бойынша ұқсас символдарды пайдалана отырып, тиімді тексеруге болады.

Тапсырма 2. Бір жауап таңдаңыз

Логикалық символиканы пайдалана отырып, бекіту.

D облысындағы $y = f(x)$ функциясы x_0 нүктесінде үзіліссіз:

1. $\forall \varepsilon > 0 \exists \delta > 0 \forall x \in D(0 < |x - x_0| < \delta \Rightarrow |f(x) - f(x_0)| < \varepsilon)$
2. $\forall \varepsilon > 0 \exists \delta > 0 \forall x \in D(0 < |x - x_0| < \delta \Rightarrow |f(x)| < \varepsilon)$
3. $\forall \varepsilon > 0 \exists \delta > 0 \forall x \in D(0 < |x - x_0| < \delta \Rightarrow |f(x) - f(x_0)| < \delta)$
4. $\forall \varepsilon > 0 \exists \delta > 0 \exists x \in D(0 < |x - x_0| < \delta \Rightarrow |f(x) - f(x_0)| < \varepsilon)$

Анықтау тұжырымдарының білімін тексеру үшін дұрыс тізбекті орнатуға арналған тапсырмаларады құрастыру.

Тапсырма 3. Дұрыс сөздерді таңдаңыз

Функцияның үзілу нүктесіне анықтама жасау:

үзіліссіздік
нүктенің
үзіліссіз
үзілу
функциялар

Осы тапсырмада сөз нөмірлерін орналастырғаннан кейін келесі анықтама болуы керек: функцияның үзіліссіздігі үзілу нүкте, функцияның үзілу нүктесі бар.

Білімді тексеру үшін нүктедегі үзілулерді жіктеу сәйкестікті орнату тапсырмасын құрастырамыз.

Тапсырма 4. Тапсырма мәтініне сәйкес нұсқаларды таңдаңыз

Сәйкестікті орнатыңыз

Үзілу нүктесі $x - x_0$

Алшақтықты анықтау

1. Жойылатын

$$a) \lim_{x \rightarrow x_0} f(x) = \lim_{x \rightarrow x_0} = f(x_0)$$

2. Жойылмайтын

$$b) A = \lim_{x \rightarrow x_0} f(x) \uparrow \lim_{x \rightarrow x_0} = B, A, B = \text{const}$$

3. екінші текті үзіліс нүктесі

$$c) A = \lim_{x \rightarrow x_0} f(x) \uparrow f(x_0), A = \text{const}$$

4.

$$d) \lim_{x \rightarrow x_0} f(x) = \lim_{x \rightarrow x_0} f(x) = B, B = \text{const}$$

Тест тапсырмаларын құрастыру кезінде кез келген теориялық материалды меңгеру студенттің таза механикалық қабылдау болуы мүмкін. Оқытушының міндеті-білім алушының мазмұнын түсінетінін анықтау.

Сыналушының практикалық дағдыларын тексеру мақсатында келесі тест тапсырмаларын құрастырамыз. Екі немесе үш жауап нұсқасымен жабық формадағы тапсырмаларды құруды ұсынамыз. Бұл жағдайда оларды орындау студент үшін қиын емес болады. Бұл ретте жеңіл жүзеге асырылатын қарама-қайшылық, кумулятивтілік принциптері студентті оқыту процесінде тапсырманың тиімділігін арттырады.

Қорыта келе, дұрыс құрастырылған тест тапсырмаларын жүйелі пайдалану оқыту сапасын жақсартуға, студенттің бойында уақытты үнемдей білу, тез ойлау, жинақты болу және ұтымды шешім қабылдау, ойын дұрыс тиянақтау, өз бетінше жұмыс істей білу қасиеттерін қалыптастыруға және дамытуға мүмкіндік береді. Әрине, тест арқылы бақылауды мамандық және пәннің өзіндік ерекшеліктеріне сәйкес басқа да дәстүрлі (ауызша, жазбаша, т.б.) бақылау жұмыстарымен үйлестіре (ұштастыра) жүргізу қажет болады. Пән, нақты тарау және тақырып ерекшеліктеріне және оқушылардың бүгінгі білім деңгейіне сәйкес тестілеудің әртүрлі формаларын пайдаланылатын болсақ, соғұрлым оның оқыту және білім алу сапасына тигізетін оң нәтижелерінің қомақтылығы көріне бастайды. Нәтижесінде оқыту және білім алу сапасының деңгейі едәуір жақсара түсетіндігі сөзсіз.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Каланова Ш.М., Усенбаева М.А. «Разработка тестовых заданий для контроля знаний студента» – Тараз, 1998 г.
2. Е.Бидайбеков, А.Сағымбаева. «Тест құрудың бір критерийі» — ИФМ №3, 1997 ж.
3. Русаков С.В., Русакова О.Л., Шестакова Л.В. «Тестовая форма контроля для базового курса ОИВТ» — Информатика и образование, №6-7, 1997 г.
4. Роппорт И., Сельг Р., Соттер Тесты для обучения в средней школе. – Таллин – 1987 г.

Ғылыми жетекші: ф-м.ғ.к., доцент Тлеубергенова М.А.

FLIPPITY - ОНЛАЙН-СЕРВИСІ

Айтбаева А., Еркинова А., Аябаева Б.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Flippity – интерактивті тапсырмалар жасауға арналған онлайн-сервис. Ол пайдаланушымен ешқандай тіркеусіз жұмыс жасайды. Бұл программа Google электрондық кестелерде ақпарат алмасуға және жылдам тапсырмалар құруға мүмкіндік береді[1]. Сайтта жұмыс жасау үшін, алдымен пайдаланушы өз Google шотына кіруі керек, содан кейін flippity сайтының электрондық мекен-жайына кіреміз <https://flippity.net/>. Сайттың басты бетінде сандық дидактикалық құрал-саймандар, дайын шаблондар орналасқан (сурет 1).

1-сурет. Құрал-саймандар

Пайдаланушы өзіне қажетті интерактивті тапсырманың түрін таңдайды. Әрбір жағдайда қарапайым нұсқаулықпен танысуға болады (нұсқаулық ағылшын тілінде, бірақ онлайн аудармашыны пайдалана аласыз <https://translate.google.ru/> немесе Google Chrome браузерінде веб-сайтты ашу және тінтуірдің оң жақ пернесін басыңыз, мәтінмәндік мәзірді ашып, бетті орыс тіліне аудару әрекетін таңдаңыз). Сондай-ақ демонстрациялық үлгі және электрондық тапсырма үлгілері бар(сурет 2).

2-сурет. Тапсырмалар үлгісі

Flippity онлайн-сервисінің мүмкіндіктері:

- онлайн-карточкалар жасау;
- викториналық тапсырмалар дайындау;
- кездейсоқ атау таңдау;
- сұрақтарға жауапты енгізу арқылы жауап беру;
- белгіленген нысанды басуға және сүйреу;
- Google электрондық кестесінде сақтау немесе басып шығару;
- интерактивті уақыт шкаласын пайдалану;
- әртүрлі таңбаларды қолдану;
- жылдам мәтін теру;
- сөздердің оқылуын тыңдау;
- сөзді іздеу;
- сөзжұмбақ құрастыру;
- әріптерді біріктіру;
- бинго ойынын құрастыру;
- палач стилінде ойындар құрастыру;
- графикалық тапсырмалар орындау;
- жұп таңбаларды табу ойынын құрастыру;
- madlibs жасау;
- кездейсоқ араластыру және сәйкестік торын жасау;
- схемалар құрастыру мүмкіндігі.

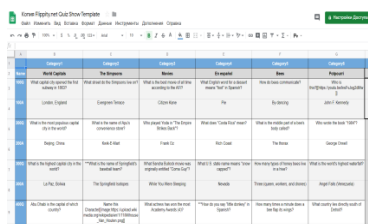
Нақты интерактивті тапсырма құрастыру алгоритміне тоқталайық:

1. Тандалған тапсырма карточкасында "Template" түймесін басыңыз. Дискідегі дайын Google электрондық кесте үлгісінің көшірмесі жасаңыз (сурет 3).

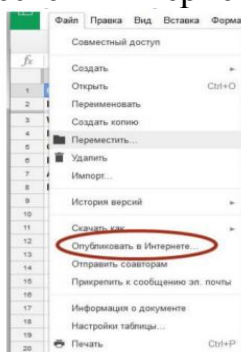
3-сурет. Көшірме

2. Тапсырма үлгісінің көшірмесін өңдеу қажет. Электрондық кесте ұяшықтарына өз тапсырмаларыңызды енгізіңіз (сурет4). Назар аударыңыз! Жолдарды немесе бағандарды жою мүмкін емес. Көк фоны бар ұяшықтарды өзгертуге болмайды!

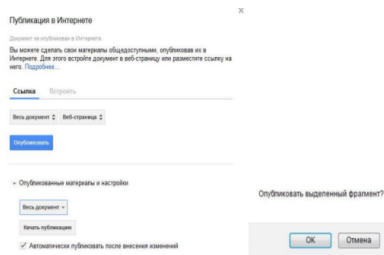
4-сурет. Тапсырмаларды енгізу

3. Бұдан кейін өңделген кестені Интернетке жариялау қажет(сурет 5)

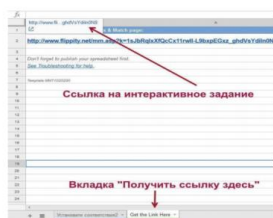
5-сурет. Интернетке жариялау

4. Ол үшін суретте көрсетілгендей, Файл – интернетке жариялау командасын орындаймыз. Кестемізді жариялау үшін «жариялау» батырмасын басамыз(сурет 6).

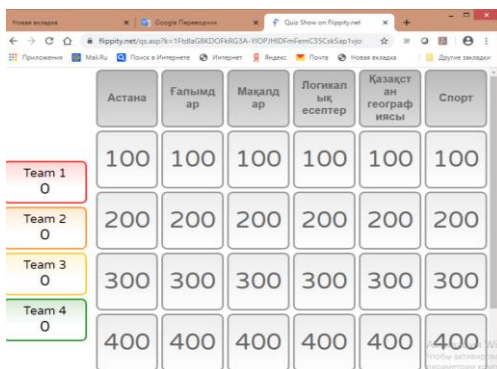
6-сурет. Жариялау

5. Ары қарай экранда пайда болған сілемені көшіріп, жаңа вкладкаға енгіземіз. «Get the Link There» («Сілтемені мына жерден алыңыз») батырмасын басып, өзіміз дайындаған интерактивті тапсырмамызға кіре аламыз(сурет 7).

7-сурет. Сілтеме

Осымен біздің интерактивті тапсырмалар дайын [2].

8-сурет. Интерактивті тапсырма

Қорытындылай келе, бұл онлайн-сервис оқу материалдарын толық қамтып, білімді меңгертуге арналған тест сұрақтары мен тапсырмалар құруға мүмкіндік береді. Студенттермен тығыз қарым - қатынас орнатуға, жаңа материалды тереңдете түсу үшін кең көлемде қолдануға болады.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Аствацатуров Г.О. Коллекция цифровых дидактических инструментов от flippity. - URL:<http://didaktor.ru/kollekciya-cifrovyyh-didakticheskix-instrumentov-ot-flippity/>
2. <https://www.flippity.net/qs.asp?k=1FtdlaG8KDOFkRG3A-YIOPJHlDFmFemC35CskSap1vj0>

Ғылыми жетекші: п.ғ.к., доцент Байганова А.М.

ЛОГАРИФМДІК ТЕҢСІЗДІКТЕРДІ ДӘЛЕЛДЕУ

Алиева Б. Ж.

Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық Университеті

«Алгебра» курсына теңсіздік маңызды мәселелердің бірі болып табылады. Өмірімізде теңсіздіктің алатын орны ерекше. Теңсіздік математикада салыстыру мақсатында қолданылса, теңсіздікті басқа да салаларда қолданады. Сонымен қатар экологиялық, экономикалық және т.б. халық шаруашылығындағы байланыстар теңсіздіктің көмегімен шешіледі.

Теңсіздіктер теориясы білім алушылардың логикалық ойлау қабілетін дамыта алатындай, өз алдына ғылыми-педагогикалық маңызы бар негізгі оқу материалы болып есептеледі. Теңсіздіктер білім алушыларды дұрыс ойлауға,

шамаларды салыстыра білуге, ойды жүйелеуге дағдыландырады. Менің ойымша білім берудегі негізгі мақсат баланы дамыту, оған өмірдегі өз орнын табуға көмектесу, ал математика баланың ойын жинақтауға, жүйелеуге көмектеседі. Ал логарифм теңсіздіктер баланың елестетуін, яғни графиктердің орналасуын, ойды бір жүйеге келтіруге өз септігін тигізеді. Сонымен қатар, логарифм күнделікті күнді жоспарлағанда реттілікті үйретеді деп ойлаймын.

Мектеп бағдарламасында 11 сыныпта «Алгебра және анализ бастамалары» курсына 19 сағат «Көрсеткіштік және логарифмдік теңдеулер мен теңсіздіктер» тақырыбына берілген. Логарифм математикадан басқа да, салаларда химияда, физикада және географияда және т.б. пайдаланылады. Логарифм теңсіздіктер білім алушының ойлау жүйесін дамытуға өз септігін тигізеді.

Мектеп бағдарламасында теңсіздіктерді дәлелдеудің бірнеше тәсілдері бар. Олар: анықтама бойынша, кері жору бойынша, және т.б. Негізінен мектеп бағдарламасынан басқа көптеген теңсіздіктер бар. Теңсіздіктерді дәлелдеуде Коши теңсіздігі, Коши-Буняковский теңсіздігі және Минковский теңсіздігі, т.б. осы сияқты тірек теңсіздіктер қолданылады. Жоғары математикада да теңсіздіктерді дәлелдеудің күрделі тәсілдері келтіріледі, атап айтқанда «Күшейту» әдісі, теңсіздіктің екі бөлігін де 1 санынан азайту әдісі, теңсіздіктің оң және сол бөліктерінің қатынасын 1 мен алыстыру, синтез әдісі, анализ әдісі, математикалық индукция әдісі және функция туындысының көмегімен дәлелденетін теңсіздіктер және т.б.

1-есеп. $\log_3 \log_{\frac{1}{2}}(5 - |x|) < 1$ теңсіздігін шешіндер.

Шешуі: Мұндай мысалдарды «матрешка» деп атайды, яғни өрнек бірнеше логарифм таңбасының астында болады. Осындай жағдайда әрбір логарифм таңбасының астында тұрған өрнекке жүйеде әрқайсысына шектеу қойылады.

$$\log_3 \log_{\frac{1}{2}}(5 - |x|) < 1 \Leftrightarrow \begin{cases} 5 - |x| > 0 \\ \log_{\frac{1}{2}}(5 - |x|) > 0 \\ \log_3 \log_{\frac{1}{2}}(5 - |x|) < \log_3 3 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} 5 - |x| > 0 \\ \left(\frac{1}{2} - 1\right)(5 - |x| - 1) > 0 \\ (3 - 1)(\log_{\frac{1}{2}}(5 - |x|) - 3) < 0. \end{cases}$$

Осыған ұқсас жүйелерді түрлендіруде кейбір артық теңсіздіктер болуы мүмкін, оны шығарып тастауы мүмкін.

$$\begin{cases} 4 < |x| < 5 \\ \log_{\frac{1}{2}}(5 - |x|) - \log_{\frac{1}{2}}\frac{1}{8} < 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} 4 < |x| < 5 \\ \left(\frac{1}{2} - 1\right)\left(5 - |x| - \frac{1}{8}\right) < 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} 4 < |x| < 5 \\ |x| < 4\frac{7}{8} \end{cases} \Leftrightarrow 4 < |x| < 4\frac{7}{8}$$

$$\Leftrightarrow \begin{cases} -4\frac{7}{8} < x < -4 \\ 4 < x < 4\frac{7}{8} \end{cases}$$

Жауабы: $\left(-4\frac{7}{8}; -4\right) \cup \left(4; 4\frac{7}{8}\right)$.

Сонымен осы жерде мен логарифм теңсіздіктерді анализ әдісі бойынша дәлелдеуді жөн көрдім.

2-есеп. $a > 1, b \geq 1, x > 0$ болғанда $(1 + \log_a b) \left((\log_{ab} x)^2 + 1 \right) \geq 2 \log_a x$

теңсіздігін дәлелдеу керек.

Дәлелдеуі: Теңсіздіктің екі жағын $(1 + \log_a b)$ -ге бөлсек,

$$(\log_{ab} x)^2 + 1 \geq \frac{2 \log_a x}{1 + \log_a b} \quad (1)$$

Оң жағын түрлендіреміз: $\frac{2 \log_a x}{1 + \log_a b} = \frac{2 \log_a x}{\log_a a + \log_a b} = \frac{2 \log_a x}{\log_a(ab)} = 2 \log_{ab} x$ бұл мәнді (1)

теңсіздікке апарып қойсақ, $(\log_{ab} x)^2 + 1 \geq 2 \log_{ab} x$ немесе $(\log_{ab} x - 1)^2 \geq 0$; бұл теңсіздік әрқашан дұрыс, ендеше жоғарыға қарай баспалдақтап қайта қарасақ, ең соңында әуелі берілген теңсіздік дұрыс болады.

3 есеп. $a > 0, b > 0, c > 0, d > 0, a \neq b \neq c \neq d \neq 1$ сандары үшін

$$\sqrt{(\log_a b + \log_c d)(\log_b c + \log_d a)} \geq \sqrt{\log_a b \cdot \log_b c} + \sqrt{\log_c d \cdot \log_d a} \quad \text{теңсіздігінің}$$

дұрыстығын дәлелдеңдер.

$$\sqrt{(\log_a b + \log_c d)(\log_b c + \log_d a)} \geq \sqrt{\log_a b \cdot \log_b c} + \sqrt{\log_c d \cdot \log_d a} \quad \text{теңсіздіктің екі}$$

жағын квадраттаймыз.

$$\log_a b \cdot \log_b c + \log_c d \cdot \log_d a + \log_a b \cdot \log_d a + \log_c d \cdot \log_b c \geq \log_a b \cdot \log_b c + \log_c d \cdot \log_d a + 2\sqrt{\log_a b \cdot \log_b c \cdot \log_c d \cdot \log_d a}$$

$$\frac{\log_b c}{\log_b a} + \frac{\log_c d}{\log_c b} + \frac{\log_a b}{\log_a d} + \frac{\log_d a}{\log_d c} \geq \frac{\log_b c}{\log_b a} + \frac{\log_d a}{\log_d c} + 2\sqrt{\frac{\log_b c}{\log_b a} \cdot \frac{\log_d a}{\log_d c}}$$

логарифм қасиеттерін

пайдаланамыз.

$$\log_a c + \log_b d + \log_d b + \log_c a \geq \log_a c + \log_c a + 2\sqrt{\log_a c \cdot \log_c a}$$

$$\log_b d + \log_d b \geq 2$$

$$\log_b d + \frac{1}{\log_b d} \geq 2$$

$$(\log_b d)^2 + 1 \geq 2 \log_b d$$

$$(\log_b d)^2 - 2 \log_b d + 1 \geq 0$$

$$(\log_b d - 1)^2 \geq 0$$

Қолданылған әдебиеттер:

1. Е.Б.Шалбаев, Қ.И.Қаңлыбаев, Қ.М.Шияпов. Теңсіздіктер. Көмекші құрал. – Алматы, 2007.
2. М.А.Асқарова. Теңдеулер мен теңсіздіктер және олардың жүйелерін шешу. Оқу құралы. – Алматы, 2012.
3. А.Әбілқасымов, К.Д.Шойынбеков, З.Ә.Жұмағұлова. Алгебра және анализ бастамалары. Алматы: «Мектеп» 2011ж. 160 бет.

Ғылыми жетекші: т.ғ.к., профессор Ералиев С.Е.

ПОСТРОЕНИЕ СИЛОВЫХ ЛИНИЙ ЭЛЕКТРИЧЕСКОГО ПОЛЯ

Алитуриева Д.

Актюбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова

Электрическое поле внутри сферы отсутствует $\vec{E}=0$, а вне сферы при $r \geq R$ оно определяется суперпозицией однородного поля $\vec{E}_0$ и поля диполя:

$$\vec{E}(\vec{r}) = \vec{E}_0 + \vec{E}_d(\vec{r}). \quad (1)$$

Направляя ось z вдоль поля $\vec{E}_0$ и вводя сферические координаты r, ϑ , запишем:

$$\vec{E}(\vec{r}) = \vec{E}_0 \left(1 - \frac{R^3}{r^3} \right) + \frac{3E_0 \cos \vartheta \vec{r}}{r^4}. \quad (2)$$

Картина поля обладает осевой симметрией относительно оси z . Проектируя (2) на оси y и z , получим выражения:

$$E_z = E_0 \left[1 + \frac{R^3}{r^3} (3 \cos^2 \vartheta - 1) \right], \quad (3)$$

$$E_y = E_0 \frac{R^3}{r^3} 3 \cos \vartheta \sin \vartheta. \quad (4)$$

На поверхности сферы при $r = R$ напряженность $\vec{E}$ направлена по нормали к поверхности сферы, а по величине определяется выражением:

$$E = E_n = 3 E_0 \cos \vartheta = \frac{\sigma}{\varepsilon_0}. \quad (5)$$

Откуда найдем распределение поверхностной плотности зарядов σ на сфере:

$$\sigma = 3 \varepsilon_0 E_0 \cos \vartheta. \quad (6)$$

Так как интеграл от σ по поверхности шара равен нулю, то безразлично считать шар заземленным или изолированным.

В переменных y и z выражения (3) и (4) запишутся в виде:

$$E_z(y, z) = E_0 \left[1 + \frac{R^3}{(y^2 + z^2)^{\frac{3}{2}}} \left(\frac{3z^2}{y^2 + z^2} - 1 \right) \right], \quad (7)$$

$$E_y(y, z) = E_0 R^3 \frac{3yz}{(y^2 + z^2)^{\frac{5}{2}}}. \quad (8)$$

Численно интегрируя дифференциальное уравнение для силовых линий

$$\frac{dy}{dz} = \frac{E_y}{E_z} \quad (9)$$

при различных начальных условиях, найдем уравнения силовых линий для единичной сферы $R=1$ и построим графическую картину поля, которая представлена на рис. 1.

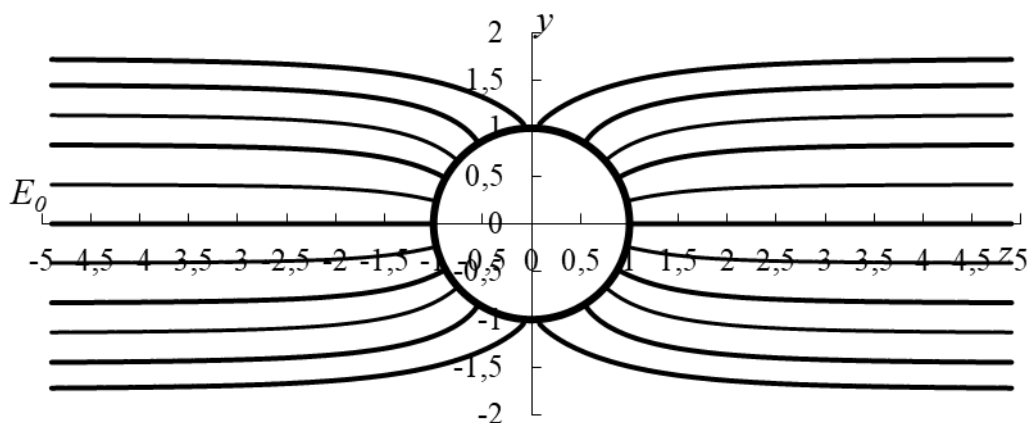

Рис. 1 – Картина силовых линий для проводящей сферы, помещенной в однородное электрическое поле $\vec{E}_0$.

Уравнение (9) интегрировалось численно методом Эйлера. Была написана программа для расчета «Field1» на языке Visual Basic for Application (VBA) в среде MS Excel. С помощью этой программы были получены и записаны в таблицы Excel численные значения координат силовых линий. По этим данным с учетом симметрии поля были построены графики, приведенные на рис. 1.

При решении данной задачи используется оригинальная идея воспроизведения однородного электрического поля с помощью точечного заряда, отодвигаемого на бесконечность. Это позволяет применить для решения стандартный метод изображений для сферы. При этом результирующее поле представляется как суперпозиция однородного внешнего поля и поля диполя. Приведена векторная формула для напряженности результирующего поля вне сферы, а также формулы для компонент напряженности в декартовых и сферических координатах. Записано дифференциальное уравнение для силовых линий поля в декартовых координатах, которое численно интегрируется методом Эйлера. Написана программа на языке VBA в среде MS Excel, с помощью которой решение задачи доведено до построения графической картины поля. Показано, что результирующее поле обладает осевой симметрией. Таким образом, рассмотренная задача представляет адекватное сочетание аналитических и компьютерных технологий, что несет достаточный креативный заряд для обучающихся и отвечает современным требованиям к подготовке магистров в области естествознания.

Использованные источники:

1. Джерксон Дж. Классическая электродинамика. – М.: Мир, 1970. – 694 с.
2. Ландау Л.Д., Лифшиц Е.М. Электродинамика сплошных сред. – М.: Наука, 1982. – 619 с.
3. Батыгин В.В., Топтыгин И.Н. Современная электродинамика. – Институт компьютерных исследований, 2003. – 351 с.
4. Матвеев А.Н. Электродинамика. – М.: Высшая школа, 1980. – 383 с.
5. Гречко Л.Г. и др. Сборник задач по теоретической физике. – М.: Высшая школа, 1972. – 336 с.

МАГНИТ ӨРІСІ: КАТУШКА

Амангелді Н.Д., Мұнарбай А.Б.

Қ.Жұбанов ат. Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Жұмыстың мақсаты: соленоид ішіндегі электромагниттік өрісті зерттеу.

Құрал-жабдықтар: деректерді жинау жүйесі; түрлі айналымдардағы катушкалар, бірақ бірдей радиус (3); ток сенсоры; метр таяқша; магнит өрісінің сенсоры; тұрақты ток қуаты, 10 в 1 а минимум; сенсор ұзарту кабелі (қосымша); патч-корд, 4 мм банан шнұры.

Зертханаға қойылатын уақыт талаптары

•Дайындау уақыты	10 минут
•Зертханалық талқылау	10 минут
•Зертханалық жұмыс	20 минут

Теориялық бөлім

Электромагниттік құрылғылар ретінде катушкалардың қолданылуы әртүрлі. Төменде катушкалардың қолдану тізімі берілген:

•Электр энергиясын ұзақ қашықтыққа жеткізуге мүмкіндік беретін трансформаторлар мен электр энергиясын механикалық энергияға, механикалық энергияны электр энергиясына айналдыратын катушкалар.

•Металл гитара жолдарының қозғалысын динамиктер арқылы күшейтілетін электр токтарына айналдыратын пикторлық катушкалар.

Катушкаларға арналған өтінімдердің көбеюі олардың өздерін қалай ұстау керектігін түсіну үшін маңызды. Магнит өрісінің кернеудегі беріктігі сымның орамдар санына, сымның тогының шамасына және катушаның радиусына байланысты болады:

$$B = N \frac{\mu_0 I}{2R} \quad (1)$$

мұндағы B – магнит индукция векторы. N – орамдар саны, μ_0 – магнит тұрақтысы ($\mu_0 = 4\pi \times 10^{-7} \text{ Н} \cdot \text{А}^{-2}$), I – ампердегі ток, ал R – метрдегі радиолокация.

Магнит өрісінің бағыты ток бағытына байланысты. Магнит өрісінің бағытын анықтаудың бір жолы «Оң қол» деп аталады 2-ереже: Сымды (тірісымды ұстамаңыз) оң қолыңызбен ұстап, бас бармағыңызды ток бағытына бағыттаңыз. Саусақтарыңыз сымның магнит өрісінің бағытын көрсетеді.

Практикалық бөлім

1 бөлім – Магнит өрісіне орамадағы орамдардың саны

Орнату

1. Деректерді жинау жүйесінде жаңа тәжірибені бастаңыз.

2. Магнит өрісінің датчигі, метрлік сызғыш, ток сенсоры арқылы магнит өрісінің күші немесе tesla-ның магнит ағынының тығыздығы, ампердегі ток және катушкалар радиусын өлшеңіз.

3. Патч-кабельдерді қолданып, теріс терминалды қуат көзінен бірінші катушкадағы терминалдардың біріне тікелей жалғаңыз. Позитивтік терминалды

қуат көзінен ток сенсорындағы оң терминалға жалғаңыз, содан кейін ток сенсорындағы теріс терминалды катушкадағы екінші терминалға қосыңыз, ток және магнит өрісін бақылау үшін деректерді жинау жүйесін орнатыңыз.

4. Қуат көзін қосыңыз да, ток сенсорымен өлшенген ток шамамен 0,5 А болғанша кернеуді реттеңіз.

Деректерді жинау

5. Деректерді талдау бөліміндегі токтағы мәнді жазып, 1-кестеде катушкалар мен магнит өрісінің беріктігіндегі орамдардың санын, жазыңыз.

6. Қуат көзін өшіріңіз, катушканы ажыратыңыз, катушканы және магнит өрісінің сенсорын ауыстырыңыз да, қуат көзін қайта қосыңыз. Кернеуді алдыңғы түтікпен бірге қолданылған шамаға дейін реттеңіз.

7. Қуатты сөндіріп, катушканы ажыратып, катушканы және магнит өрісінің сенсорын ауыстырыңыз да, қуат көзін қайта қосыңыз. Кернеуді алдыңғы түтікпен бірге қолданылған шамаға дейін реттеңіз.

Деректерді талдау

8. Деректер талдау бөлімінде берілген кеңістіктегі катушкалардың бұрыштарына қарсы магнит өрісінің сызбасын сызыңыз, бірінші жақындаған деректер сызықтық математикалық қатынастарда көрінеді.

2 бөлім – Токтағы магнит өрісі

9. 1-бөлімде көрсетілгендей бірдей параметрді пайдаланып, кернеуді төменге қосыңыз, деректерді жинау жүйесін қолмен іріктеу режиміне қойыңыз.

10. X-осіндегі Уақытпен графиктің у-осіне магнит өрісін көрсетіп, айнымалы мәнді Time to Current ішінен өзгертіңіз

11. Магнит өрісі токпен байланысты қалай өзгереді? Графикалық осьті белгілегеніне көз жеткізіңіз (1 сурет).

Деректерді жинау

12. Қолмен іріктелген деректер жинағын жазуды бастаңыз.

13. Кернеудің шамасы 0,1 А-ға дейін сәл жоғарылатыңыз, одан кейін ток 0,1 А-ға дейін күшейгенше кернеуді реттеп, 0,1 А деректер нүктелерін жинаңыз, содан кейін деректерді жинауды тоқтатыңыз.

Ескерту: Қолданыстағы катушаның токтағы рейтингінен аспаңыз.

Деректерді талдау

14. Деректер жинау жүйесінен деректер талдауы бөлімінде берілген кеңістікке токтағы диаграммадағы магнит өрісін сызыңыз, сызба бойынша, магнит өрісінің күші мен тоғының катушкалар арасындағы ара қатынасы қандай? (Сызықтық немесе тікелей пропорционалды байланыс).

15. Деректер жинау жүйесіндегі, сызбаға қисық сызықты қолданып, магниттік өріске қарсы токтағы сызбаға қосыңыз

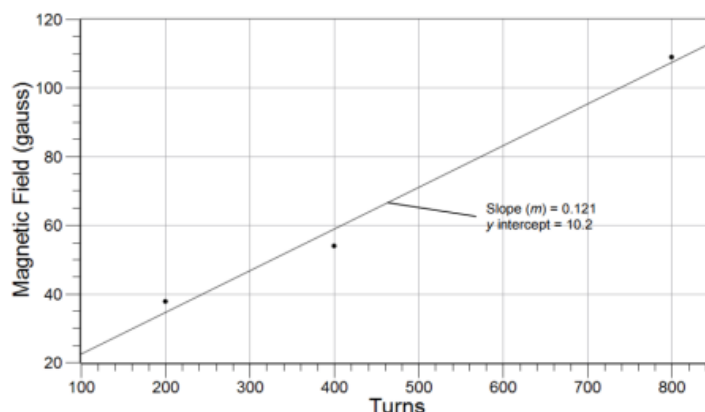
16. Нәтижелеріңізді мұғалімнің нұсқауы бойынша сақтаңыз.

Деректерді талдау

Катушкалардың тогы: 0.612 А катушканың радиусы: 0.023 м

1 кесте – Катушка мен магнит өрісіндегі орам саны

Катушкадағы Кірістің нөмірі	Магнит өрісі (Т) Өлшенген	Магнит өрісі (Т) есептелді	Пайыздық айырмашылық
200	0.0032	0.0033	3.1%
400	0.0059	0.0067	12%
800	0.011	0.013	15%

1 сурет. Магнит өрісі кернеуіндегі орамдар санына қатысты графигі.

Тапсырма 1

Төменде келтірілген осы зертханалық жұмыстың бір бөлігі болып табылады. Олар дұрыс ретпен орналаспаған. Дұрыс ретпен (2-1-4-3) орналастырыңыз.

1. Магнит өрісін қаптаманың ортасында өлшеу және жазу.
2. Магнит өрісінің сенсорын деректер жинау жүйесіне қосыңыз. Қуат көзін катушкаға қосыңыз.
3. Барлық басқа катушкалар үшін алдыңғы қадамдарды қайталаңыз.
4. Токтағы ішкі катушка мен радиус катушасын жазыңыз.

Тапсырма 2

Төменде келтірілген осы зертханалық жұмыстың бір бөлігі болып табылады. Көп нүктенің орнына тиісті сөздерді қойыңыз.

Магниттердің екі негізгі түрі тұрақты магниттері мен электромагниттері болып табылады. Токты тасымалдайтын сымның айналасында магнит өрісін тудырады. Егер катушкаларда әртүрлі орам болса, магнит өрісінің күші артады. Ток магнит өрісінің күшіне тікелей пропорционалды. Радиус магнит өрісінің беріктігіне кері пропорционалды.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Physics through Inquiry Student Guide: Handout Masters. 21st Century Science. PASCO scientific, 2014, Roseville, USA. 457 p.

Ғылыми жетекшісі: **ф.ғ.к., доцент Жұбаев А.Қ.**

КЕЙБІР ДӘСТҮРЛІ БЕТТЕРДІ АНАЛИТИКАЛЫ ТҮРЛЕНДІРІП ЖАҢА ПІШІНДІ БЕТТЕРДІ АЛУ ӘДІСТЕРІ ЖӘНЕ КОМПЬЮТЕРЛІК БЕЙНЕЛЕУІ

Асылхан Ш.

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Базалық (бастапқы) бет деп осы беттің кейбір параметрлерін пайдалана отырып басқа пішінді бетті құруға болатын бетті айтамыз. Біз базалық бет ретінде дөңгелек цилиндрді (немесе дөңгелек конусты) алып математикалық түрлендірулердің нәтижесінде пішіндері өзгерген беттер аламыз. Пішіндерін компьютер көмегімен бейнелейміз.

Біз өз жұмысымызда: 1. Цилиндрлік беттің бағыттаушысын тамаша қисық етіп алып, жаңа пішінді бет алуға болатынын көрсетеміз; 2. Цилиндрлік беттің бүйір бетін “ісіндіріп” (немесе “қысып”) түрлендіруден алынған беттерді алу әдісін; 3. Цилиндрлік беттерді тұйықтап түрлендіру әдісін көрсетеміз.

I. Цилиндрлік беттің бағыттаушысы ретінде “Паскаль ұлуы” деп аталатын тамаша қисықты алсақ беттің пішіні 1-суреттегідей өзгереді, бағыттаушысы ретінде “Жүрек тәріздес” тамаша қисықты алсақ беттің пішіні 2-суреттегідей болады.

$$x = 2(\cos(v)^2 + \cos v);$$

$$y = 2\sin v \cos v + \sin v;$$

$$z = 1/3u;$$

II. `ParametricPlot3D[{x,y,z},{u,0,2π},{v,0,2π},Axes→False,Boxed→False,PlotPoints→30]`

$$x = 16(\sin v)^3;$$

$$y = 13\cos v - 5\cos(2v) - 2\cos(3v) - \cos(4v);$$

$$z = 2u;$$

III. `ParametricPlot3D[{x,y,z},{u,0,2π},{v,0,2π},Axes→False,Boxed→False,PlotPoints→30]`

1-сурет

Бағыттаушысы "Паскаль ұлуы" болатын цилиндрлік бет

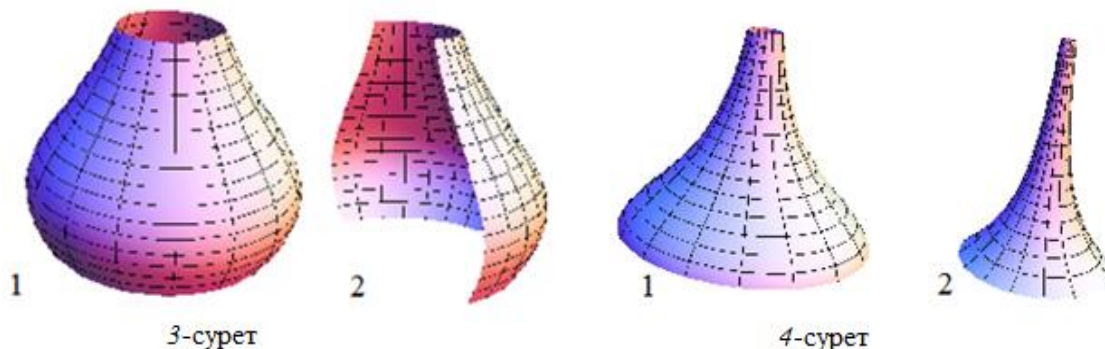
2-сурет

Бағыттаушысы "Жүрек" тәрізді қисық болатын цилиндрлік бет

II. Оз осіне қатысты цилиндрдің бүйір бетін “ісіндіру” (немесе “қысуды”) келесі түрлендіру арқылы аламыз:

$$X = \frac{x}{1+k(u-u_c)^2}, \quad Y = \frac{y}{1+k(u-u_c)^2}, \quad Z = z$$

мұндағы x, y, z –тер алғашқы берілген цилиндрдің теңдеулерінен алынады, ал k ісіндіру(қысу) дәрежесін көрсетеді, u_c - Oz осі бойынша ісіндіру(қысу) деңгейлі нүктесі. 3-суретте $u_c = 0,8$ деңгейлік нүктеде цилиндр бүйірін $k = 0,3$ дәрежеде кеңейтіп ісіндіруден алынған бет бейнеленген. Ал 4-суретте алғашқы дөңгелек цилиндрден $k_1 = 0,6$, $u_c = 0,1$ және $k_2 = 1,2$, $u_c = 0,8$ жағдайларға сәйкес түрлендіруден алынған беттер бейнеленген.

III. Тұйықталған цилиндрлік бетті алу әдісі. Бастапқы дөңгелек цилиндрдің параметрлік теңдеулерін келесі түрлендірулер

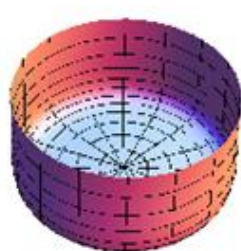
$$x = (\cos u - 6\cos(u/3))\cos v, \quad y = (\cos u - 6\cos(u/3))\sin v, \quad z = \sin u - 6\sin(u/3),$$

$$0 \leq v \leq 2\pi, \quad 0 \leq u \leq 2\pi$$

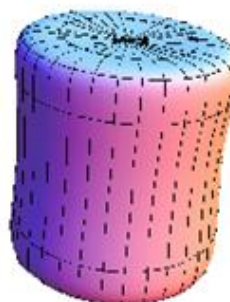
көмегімен түрлендіру арқылы дөңгелек цилиндрлік бетті бір жағынан тұйықтауға болады(5-сурет).

Екі жағынан да тұйықтау үшін u айнымалының жоғарғы шегін 6π –ға шейін өсіреміз(6 -сурет).

Осындай әдістермен дөңгелек конустық бетті де түрлендіріп өзгеше пішінді беттерді ала аламыз.

5-сурет

6-сурет

Қолданылған әдебиеттер:

1. Сборник задач и упражнений по дифференциальной геометрии. Под редакцией В.Т.Воднева, Изд. Высшэйшая школа, Минск, 1970.
2. Қайдасов Ж. Кейбір беттерді түрлендіруден алынған беттердің параметрлік теңдеулері және графикалық бейнелері. “Қолданбалы математика және информатика мәселері”. И.И.Ильясовтың 80 жылдық мерей тойына арналған ғыл. сем.еңбектері (71-75 беттер). Қ.Жұбанов атындағы АӨМУ, Ақтөбе 2019.

Ғылыми жетекші: ф.-м.ғ.к., профессор Қайдасов Ж.

РАЗРАБОТКА МОБИЛЬНОГО ПРИЛОЖЕНИЯ ДЛЯ GPS МОНИТОРИНГА, НА ОСНОВЕ БАЗ ДАННЫХ FIREBASE

Багисов А.

Актюбинский государственный региональный университет им. К.Жубанова

Приложения для отслеживания местоположения смартфонов, часто используются компаниями или обычными пользователями, при наблюдения за объектами, находящимися в движении. В этой статье будет описано, как использовать Google Maps Android API вместе с базой данных Firebase Realtime для создания мобильных приложений, которые могут использоваться для GPS мониторинга в режиме реального времени [1].

Разрабатываемое приложение должно удовлетворять следующим требованиям:

- Приложения для смартфона должны работать на Android версии 4.1 и выше. Приложения должны отправлять и принимать координаты через облачный сервис Firebase;
- Система состоит из двух Android приложений: Приложение Tracker, отслеживает местоположение устройства и приложения Display, которое отображает каждый запущенный экземпляр приложения Tracker в качестве движущихся маркеров на карте;
- Данные с приложения Tracker отправляются на сервер. Сервером представляется облачная база данных от Firebase. Данные с сервера пересылаются в приложение Display, которое выводит их на карту в виде маркеров.

Для начала необходимо создать новый проект в облачном сервисе Firebase. Для этого нужно перейти на сайт www.firebase.google.com. Добавить способ входа и регистрации по электронной почте для аутентификации пользователей.

Для работы с местоположением телефона необходимо добавить новые библиотеки и соединить наше приложение с сервисом Firebase.

Используя API `android.Location`, установить `SensorEventListener`-слушатель и получить данные. На данный момент есть два провайдера: GPS и сеть. Сети используются для более точного определения координат.

Создать новый сервис и назвать его `TrackService.java`. Это нужно для работы в фоновом режиме. Так же необходимо добавить уведомление о начале отслеживания.

Нужно добавить строки в `string.xml`, которые должны идентифицировать исполняемый экземпляр приложения. Это адрес электронной почты, пароль и идентификатор для конкретного устройства.

Добавить разрешение на использование GPS и Интернета в `AndroidManifest.xml`

В Android есть служба класса, через которую можно получать и записывать данные приложения в фоновом режиме (работает в одном потоке с

Activity), когда телефон заблокирован, или приложение неактивно. Сервис может передавать информацию в Activity или другие сервисы.

Перейти в файл TrackerActivity.java и написать код для проверки работоспособности GPS и запросить разрешение к местоположению устройства.

Приложение запущено и есть разрешение на чтение и запись данных, теперь можно увидеть текущее местоположение через консоль Firebase.

Приложение Tracker создано. Далее необходимо создать приложение Display, которое будет использоваться для отслеживания всех запущенных экземпляров приложения Tracker.

Создать новый Android Studio проект. Назвать TransportDisplay. Выбрать шаблон Google Maps Activity задав имя DisplayActivity.

Открыть google_maps_api.xml. В ней сгенерировать ссылку на Google API Console. Скопировать выданный ключ и добавить в google_maps_api.xml.

Подключить приложение к ранее созданному проекту Firebase. Как и в случае с приложением Tracker, необходимо убедиться, что номера версий для каждого из сервисов Google Play (включая Firebase) одинаковы.

Приложение Display должно отображать карту с маркерами, соответствующими каждому из отслеживаемых устройств. Данные будут браться с Firebase Realtime Database, информация обновляется каждый раз, как только одно из устройств изменит свое местоположение. Когда это произойдет, оно создаст новый маркер, либо переместит маркер к последнему местоположению устройства.

Перейти в DisplatActivity.java и напомним код самого приложения.

Методы subscribeToUpdates () и setMarker (), отвечают за подписку на обновления в Firebase и установку маркера на карте при обновлении местоположения устройства.

Метод subscribeToUpdates () вызывает setMarker () всякий раз, когда он получает новое или обновленное местоположение отслеживаемого устройства. setMarker () принимает данные местоположения из Firebase, который содержит широту и долготу, а также идентификатор устройства, который записан в файле strings.xml приложения Tracker. Затем мы сохраняем сопоставление этих ключей с маркерами в переменной mMarkers, чтобы мы могли решить, нужно ли нам создавать новый маркер или обновить позицию предыдущего. Наконец, setMarker () создает переменную LatLngBounds, использующее местоположение всех маркеров, которые нам понадобятся, чтобы анимировать камеру карты, для отображения всех маркеров одновременно.

Для тестирования приложений использовались эмуляторы Genymotion и смартфон Xiaomi Mi A1 с отладкой по USB. Было запущено четыре устройства одновременно. Все они были отмечены на карте в виде маркеров.

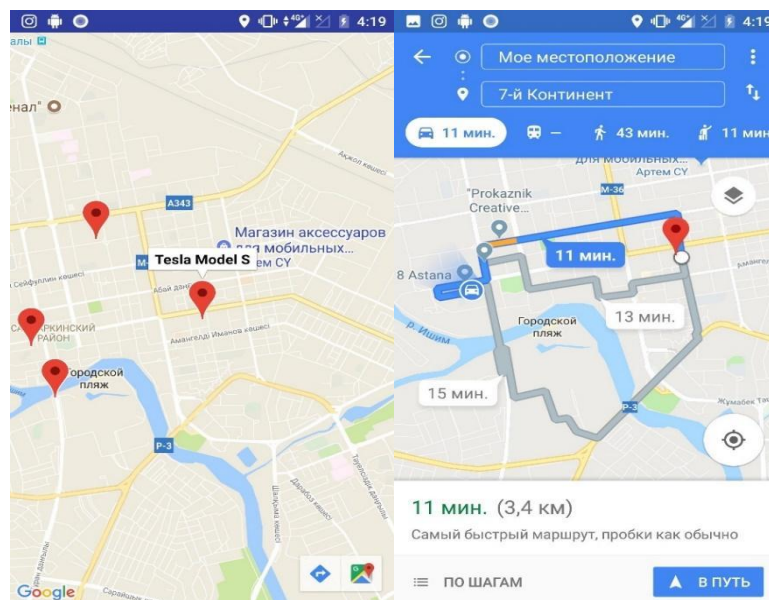

Рисунок 1. Главный экран приложения Display и построенный маршрут до выбранного маркера.

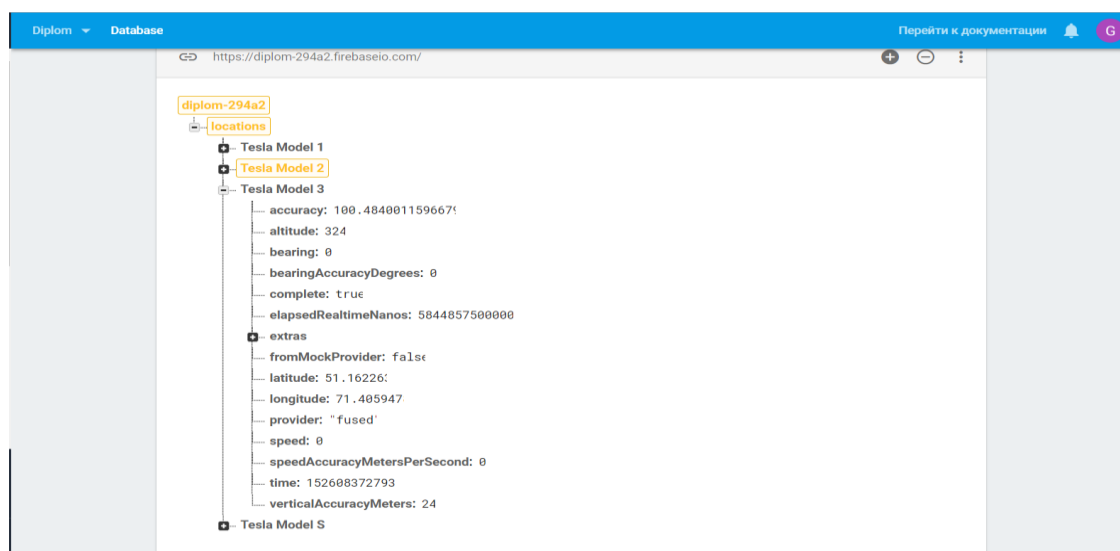

Рисунок 2. База данных.

Использованные источники:

1. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://developer.android.com/>.
2. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://software.intel.com/ru-ru/android/articles/developing-sensorapplications-on-intel-atom-processor-based-android-phones-and-tablets>.

Научный руководитель: к.ф.-м.н., доцент Талипова М.Ж.

ЭЛЕКТРОМАГНИТТІК ТОЛҚЫНДАРДЫ КОМПЬЮТЕРЛІК МОДЕЛЬДЕУІ

Базарбаева А.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Физика ғылым ретінде материалдық объектілер мен олардың жүйелерінің жалпы қасиеттері мен заңдылықтарын зерттейді. Физика ғылымдарының іргелі негіздері ол іргелі техникалық қосымшалар физиканың оқу пәні ретінде мазмұнын құрайды.

Компьютерлік модельдер пайдаланушыға эксперименттердің бастапқы шарттарын өзгертіп, монитор экранындағы объектілердің мінез-құлқын басқаруға және түрлі физикалық тәжірибелерді жүргізуге мүмкіндік береді. Кейбір модельдер монитордың экранында көруге мүмкіндік береді, біреуі-эксперимент, экспериментті сипаттайтын бірқатар физикалық шамалардың уақытына графикалық тәуелділіктерді құру. Физика сабақтарында материалды түсіндіру немесе бекіту кезінде физикалық процестердің компьютерлік үлгілерін қолдану зерттелетін тақырыптың өзекті мәселесі болып табылады.

Осыған байланысты компьютерлік модельдеу физикалық эксперименттер мен құбылыстардың көрнекі динамикалық иллюстрацияларын алуға, олардың нақты құбылыстар мен эксперименттерді бақылау кезінде жиі қолданылатын жұқа бөлшектерін шығаруға мүмкіндік береді. Модельді пайдалану кезінде компьютер нақты физикалық экспериментте қол жетімді емес, нақты құбылысты визуализациялау мүмкіндігін береді, ал қазіргі уақытта ғылыми-әдістемелік негізделген оның оңайлатылған моделін ұсынады.

Іс-әрекет реті.

Excel кестелерінашаңыз. А бағанына керекті формулаларды енгіземіз және 1-ші суретте көрсетілгендей бастапқы мәліметтерді енгізу үшін ұяшықтар дайындамыз.

	A	B		A	B	C	D	E	F	G	H	I
1	Есептеу формулалары		1	Есептеу формулалары				N	Уақыт, с	Заряд, Кл	Уақыт, с	Ток күші, А
2	$\omega(0)=1/\sqrt{LC}$		2	$\omega(0)=1/\sqrt{LC}$					1			
3	$q=q(max)\cos(\omega(0)t+\varphi)$		3	$q=q(max)\cos(\omega(0)t+\varphi)$					2			
4	$I=\omega(0)q(max)\cos(\omega(0)t+\varphi+(\pi/2))$		4	$I=\omega(0)q(max)\cos(\omega(0)t+\varphi+(\pi/2))$					3			
5			5						4			
6	Бастапқы мәліметтер		6	Бастапқы мәліметтер					5			
7	Бастапқы уақыт мезетіндегі конденсатор заряды (Кл)	$q(max)=$	7	Бастапқы уақыт мезетіндегі конденсатор заряды (Кл)	$q(max)=$				6			
8	Катушка индуктивтілігі (Гн)	$L=$	8	Катушка индуктивтілігі (Гн)	$L=$				7			
9	Конденсатор сыйымдылығы (Ф)	$C=$	9	Конденсатор сыйымдылығы (Ф)	$C=$				8			
10			10						9			

1 сурет, 2 сурет

Келесі кезекте $I(t)$ және $q(t)$ графиктерін салу үшін кестелер дайындаймыз (сурет 2). 500 ұяшықтан кем емес (Е бағаны).

Бағдарлама қадамын есептейік (Δt уақыт интервалы). Сурет 3-те көрініп тұрғандай, В12 ұяшығына уақыттың бастапқы мәнін енгіземіз «0»; В13 ұяшығына – уақыттың максимал мәнін, мысалы «0,005»; В13 – Δt уақыт интервалы «=(В13-В12)/Е501».

	A	B	C	D	E	F	G	H	I
1	Есептеу формулалары				N	Уақыт, с	Заряд, Кл	Уақыт, с	Ток күші, А
2	$\omega(0)=1/\sqrt{LC}$				1				
3	$q=q(\max)\cos(\omega(0)t+\varphi)$				2				
4	$I=\omega(0)q(\max)\cos(\omega(0)t+\varphi+(\pi/2))$				3				
5					4				
6	Бастапқы мәліметтер				5				
7	Бастапқы уақыт мезетіндегі конденсатор заряды (Кл)	$q(\max)=$			6				
8	Катушка индуктивтілігі (Гн)	$L=$			7				
9	Конденсатор сыйымдылығы (Ф)	$C=$			8				
10					9				
11	Уақыт интервалы				10				
12	$t(0)=$	0			11				
13	$t(\max)=$	0,005			12				
14	$\Delta t=$	0,00001			13				
15					14				

3 сурет

Бастапқы мәліметті толтырамыз. Мысалы, уақыттың бастапқы мезетіндегі конденсатор заряды $q_{\max}=0,000002$ Кл, $L=0,5$ Гн, $C=0,00000005$ Ф. Жиілікті есептейміз. B2 ұяшығына « $=1/(C8*C9)$ » формуласын жазамыз. (F) уақыт бағанын келесідей жазамыз: ұяшық F2 « $=B12$ »; ұяшық F3 « $=F2+B\$14$ »; ұяшық F4 « $=F3+B\$14$ »; ұяшық F5 « $=F4+B\$14$ » және т.б. (G) Заряд бағанын келесідей толтырамыз: ұяшық G2 « $=C7$ »; ұяшық G3 « $=C\$7\cos(B\$2*F3)$ »; ұяшық G4 « $=C\$7\cos(B\$2*F4)$ »; ұяшық G5 « $=C\$7\cos(B\$2*F5)$ » және т.б. (H) уақыт бағанын келесідей толтырамыз: ұяшық H2 « $=F2$ »; ұяшық H3 « $=F3$ »; ұяшық H4 « $=F4$ »; ұяшық H5 « $=F5$ » және т.б.

(I) ток күші бағанын келесідей толтырамыз: ұяшық I2 «0»; ұяшық I3 « $=B\$2*C\$7*\cos(B\$2*H3+(3,14/2))$ »; ұяшық I4 « $=B\$2*C\$7*\cos(B\$2*H4+(3,14/2))$ »; ұяшық I5 « $=B\$2*C\$7*\cos(B\$2*H5+(3,14/2))$ » және т.б.

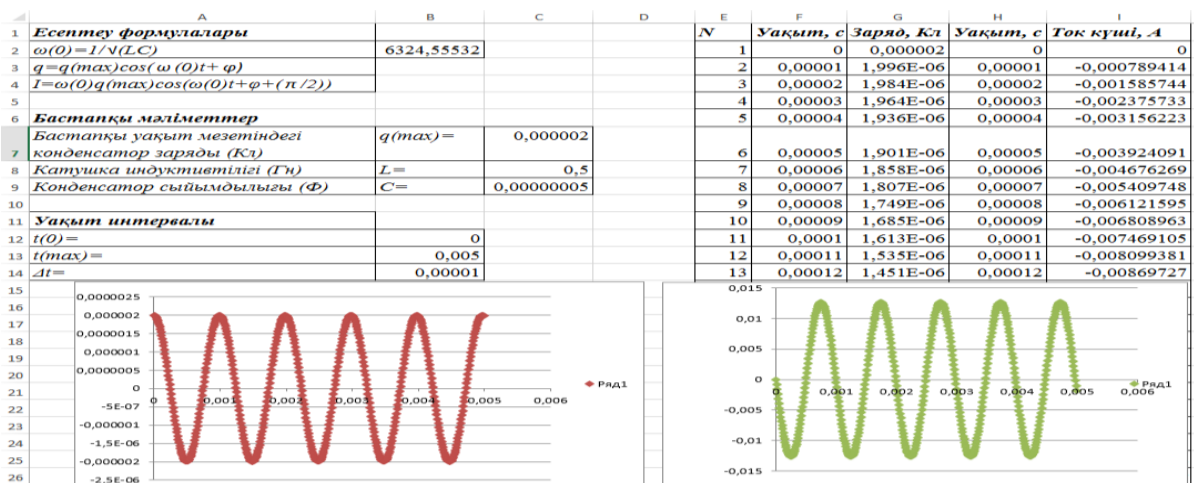
Алынған нәтиже 4 суретінде көрініп тұр.

	A	B	C	D	E	F	G	H	I
1	Есептеу формулалары				N	Уақыт, с	Заряд, Кл	Уақыт, с	Ток күші, А
2	$\omega(0)=1/\sqrt{LC}$	6324,55532			1	0	0,000002	0	0
3	$q=q(\max)\cos(\omega(0)t+\varphi)$				2	0,00001	1,996E-06	0,00001	-0,000789414
4	$I=\omega(0)q(\max)\cos(\omega(0)t+\varphi+(\pi/2))$				3	0,00002	1,984E-06	0,00002	-0,001585744
5					4	0,00003	1,964E-06	0,00003	-0,002375733
6	Бастапқы мәліметтер				5	0,00004	1,936E-06	0,00004	-0,003156223
7	Бастапқы уақыт мезетіндегі конденсатор заряды (Кл)	$q(\max)=$	0,000002		6	0,00005	1,901E-06	0,00005	-0,003924091
8	Катушка индуктивтілігі (Гн)	$L=$	0,5		7	0,00006	1,858E-06	0,00006	-0,004676269
9	Конденсатор сыйымдылығы (Ф)	$C=$	0,00000005		8	0,00007	1,807E-06	0,00007	-0,005409748
10					9	0,00008	1,749E-06	0,00008	-0,006121595
11	Уақыт интервалы				10	0,00009	1,685E-06	0,00009	-0,006808963
12	$t(0)=$	0			11	0,0001	1,613E-06	0,0001	-0,007469105
13	$t(\max)=$	0,005			12	0,00011	1,535E-06	0,00011	-0,008099381
14	$\Delta t=$	0,00001			13	0,00012	1,451E-06	0,00012	-0,00869727
15					14	0,00013	1,361E-06	0,00013	-0,009260381

4 сурет

Е және G бағандарын 2-501 жолы арасында белгілейміз. Бас мәзірде «Вставка» → «Диаграмма» → «Точечная». H және I бағандарын 2-501 жолы арасында белгілейміз. Бас мәзірде «Вставка» → «Диаграмма» → «Точечная».

Зарядтың уақыттан тәуелділік графиктерін (қызыл) және ток күшінің уақытқа тәуелділік графиктерін алдық (жасыл) (Сурет 5).

5 сурет

Бастапқы мәліметтерді өзгертіп, $I(t)$ және $q(t)$ графиктерінің өзгерісін байқаймыз.

Қорытындылай келе компьютерлік модельдер физика ғылымы үшін эксперименттердің бастапқы шарттарын кең көлемде өзгертуге мүмкіндік бере алады, бұл оларға көптеген виртуалды эксперименттерді орындауға жол ашады. Мұндай интер активтілік қатысушылар алдында үлкен танымдық мүмкіндіктер береді, оларды тек бақылаушылар ғана емес, сонымен қатар өткізілетін эксперименттердің белсенді қатысушылары да жасайды. Кейбір үлгілер эксперимент барысын бір уақытта бақылауға мүмкіндік береді, бұл олардың көрнекілігін және пәнге деген қызығушылығын арттырады.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Бөрібаев Б., Нақысбеков Б., Мадиярова Г. Информатика, 9 сынып. «Мектеп», 2013.
2. Жақсылықова Г. И., Каженова А.М., Исмагилова Н.З. Интербелсенді әдіс-тәсілдер., Өскемен, 2014.
3. <https://distributed.org.ua/> сайтының материалдары.

Ғылыми жетекші: **ф.-м.ғ.к., қауым. профессор Мясникова Л.Н.**

РАЗРАБОТКА СИСТЕМЫ «УМНЫЙ ДОМ» НА ПЛАТФОРМЕ ARDUINO

Бекеева С.И.

Актюбинский региональный государственный университет им.К.Жубанова

Вопросы автоматизации и цифровизации различных отраслей в настоящее время активно дискутируются на всех уровнях и сообществах. Развитие средств автоматизации привело к созданию комплексных систем, улучшающих качество жизни человека. И среди этих вопросов вопросы внедрения и использования Интернета вещей все активнее обсуждается в профессиональных кругах ИТ-специалистов, а также тех, кто хотел бы внедрить эти технологии в повседневную жизнь[1]. Поэтому вопросы выбора

технологий, организации и функционирования Интернета вещей являются одними из самых актуальных на сегодняшний день.

Одной из областей проявления Интернета вещей являются системы домашней автоматизации «умный дом»[2,3]. В пределах рынка недвижимости спрос на квартиры, оснащенные системами домашней автоматизации «умный дом», продолжает неуклонно расти. Эта тенденция сохраняется уже несколько лет подряд не только в Казахстане, но и во всем мире.

Благодаря компьютерным технологиям появились различные системы автоматизации в том числе и в обычных домах. Система «умный дом» (англ. smarthouse) — система домашних устройств, способных выполнять действия и решать определенные повседневные задачи без участия человека» [4,5,6]. Домашняя автоматизация включает доступные через интернет домашние устройства [7].

Для систем автоматизации «умный дом» используют различные платформы и одними из самых распространенных являются платформы Arduino и RaspberryPi. В настоящей работе для реализации был избрана платформа Arduino.

Популярность систем «умный дом» в том, что эти системы являются открытыми, что позволяет сторонним производителям участвовать в ее развитии и копировать уже существующие Arduino - совместимые устройства, а также выпускать программное обеспечение для них. Одной из целей нашей работы было создание оптимального комплекта «умный дом» на базе микроконтроллеров Arduinoв соотношении цена-качество для внедрения и повсеместного использования в казахстанских реалиях. Также были исследованы вопросы управления «умным домом» при помощи контроллера Arduino. Система управляется дистанционно, с помощью мобильного приложения.

В качестве устройств, генерирующих входные сигналы, выступают датчики, которые контролируют те или иные параметры в помещении. Производством Arduino-совместимых датчиков и приборов на рынке занимается много компаний, ассортимент этой продукции обширен. Чаще всего используются сенсоры, отслеживающие такие климатические параметры как температура, влажность, осадки, освещённость, давление, сенсоры, позволяющие определить пространственное положение объекта, на котором они закреплены – это шестиосный датчик-гироскоп с акселерометром, компас, сенсоры, позволяющие регистрировать присутствие различных объектов – это датчик движения, инфракрасный датчик, ультразвуковой датчик, аварийные сенсоры, такие как датчик дыма, датчик огня, датчик утечки газа, датчик углекислоты. В системе могут использоваться также и такие устройства как микрофон, часы, датчик открывания двери, пульты дистанционного управления (радиочастотные и инфракрасные) с приёмниками, удалённые кнопки.

Рисунок 1. Макет реализованного «умного дома»

Создано мобильное приложение для управления системой. Мобильное приложение разработано на AndroidStudio[8]. В качестве языка программирования использовался язык JavaScript[8].

Разработанная система-прототип на платформе Arduino включает в свой состав контроллер с процессором, который обрабатывает входящие сигналы и формирует импульсы для управления внешними устройствами.

Процесс подключения всех модулей и датчиков Arduino представляет собой последовательное подключение к центральному контроллеру датчиков и исполнительных устройств, используя для этого расширительные платы и соединительные проводники.

Созданная система «умный дом», управляется через Web интерфейс, что позволит удаленно контролировать работу системы с любого устройства, подключенного к интернету. Также поддерживает Arduino GSM управление с помощью обычных мобильных телефонов или смартфонов.

Контроллер дает системе управления освещением необходимый «ум» и позволяет управлять различными режимами освещения, автоматически выключать свет в светлое время суток или когда в помещении никого нет. Он позволяет подключить управление освещением к домашней сети и управлять им через телефон или компьютер. Настроив соответствующим образом маршрутизатор можно получить возможность управления через интернет из любого места.

Организация управления микроклиматом, температурой в системе «умный дом» осуществляется на основе управления отоплением и вентиляцией и осуществляется с помощью специальных датчиков, установленных внутри и снаружи помещения. Они измеряют температуру и в случае, если она не соответствует заданным параметрам, посылают сигнал на главный пульт управления. После чего принимаются меры для достижения оптимальных показателей. Также используются автоматические терморегуляторы, которые поддерживают в помещении заданный температурный режим. Причем, диапазон доступных температур колеблется в пределах от 0 до 125 градусов Цельсия. Для регулирования температурой в доме также используют системы электрических теплых полов, которую при желании можно запрограммировать на недельный или месячный цикл обогрева.

Кроме сбора и анализа информации «умный дом» должен реагировать на возникающие события. Присутствие на современных бытовых приборах

продвинутой электроники позволяет обращаться к ним напрямую, используя Wi-Fi, GPRS или EtherNet. Обычно, для систем Arduino реализуют коммутацию микропроцессора и высокотехнологичных устройств посредством Wi-Fi. Например, для того чтобы с помощью Arduino включить кондиционер при высокой температуре в доме, заблокировать телевизор и интернет в ночное время в детской комнате или запустить бойлер отопления к приходу хозяев был установлен модуль Wi-Fi на материнскую плату, определены незанятые каналы частоты, чтобы избежать конфликта систем, изучены и определены команды приборов и запрограммированы их действия.

Автором разработана система-прототип «умного дома» на платформе Arduino. В комплект входит прототип, мобильное приложение. Прототип разработан на платформе Arduino и содержит следующие датчики: температуры, влажности, освещённости, давления, датчик движения, датчик дыма, датчик огня, датчик утечки газа, датчик открывания двери, а также пульты дистанционного управления с приёмниками.

Мобильное приложение разработано на платформе Android. Оно позволяет управлять домом дистанционно.

Разработанную систему, можно встроить в квартиры в жилых домах. Системы, построенные на платформе Arduino, отличаются тем преимуществом, что их можно модернизировать и масштабировать. Открытость платформы Arduino позволяет использовать компоненты различных производителей, что позволяет варьировать ценой проекта и легко конструировать «умный дом» под запросы пользователя.

Использованные источники:

1. Кабанова А.Б. Исследование интернета вещей и его применение в создании «Умного дома» // Символ науки, Уфа, 2016. - № 11-3 (23). - С. 73-75.
2. Богданов С.В. Умный дом / Пособие, изд. 2 е, перераб. и доп - СПб.: Наука и Техника, 2005. – 210 с.
3. Петин В.А. Создание умного дома на базе Arduino / Издательство: М.: ДМК Пресс, 2018. – 118 с.
4. Ву Т. З. Исследование методов автоматического управления умным домом // Технические науки в России и за рубежом: материалы Междунар. науч. конф., г. Москва, май 2011. - С. 39-41. — URL <https://moluch.ru/conf/tech/archive/3/709/> (дата обращения: 13.02.2020).
5. Кирсанов Н. С. Исследование и синтез системы управления умным зданием // Молодой ученый. — 2018. — №16. — С. 127-130. — URL <https://moluch.ru/archive/202/49486/> (дата обращения: 13.02.2020).
6. Карвинен Т., Карвинен К., Валтокари В. Делаем сенсоры. Проекты сенсорных устройств на базе Arduino и RaspberryPi, СПб.: Вильямс, 2015. – 402 с.
7. Кривоногов В.Г., Кривоногов Н.В. Умный дом (управление освещением, микроклиматом (отоплением и вентиляцией) и видеонаблюдением) с помощью Arduino // Студенческий: электрон. научн. журн. 2019. № 11(55). URL: <https://sibac.info/journal/student/55/134880> (дата обращения: 22.12.2019).
8. Харди Б., Филлипс Б., Стюарт К., Марсикано К. Android. Программирование для профессионалов, 2-изд., СПб.: Питер, 2016.– 640 с.

Научный руководитель: к.ф.-м.н., доцент Сарсимбаева С.М.

МАТЕМАТИКАНЫ ОҚЫТУДА СТАНДАРТТЫ ЕМЕС ЕСЕПТЕРДІ ҚОЛДАНУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Бердіахмет И.

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

Стандартты емес есептеу ұғымының нақты анықтамасы жоқ. Жұмыстың анықтамасы ретінде келесідей қабылданды: стандартты емес есептер -бұл шешу үшін мектеп математикасы курсына нақты ережелер мен алгоритімдер қарастырылмаған тапсырма. Стандартты емес есептер өзгеше болады. Олардың кейбіреулері әдеттегідей көрінеді бірақ стандартты әдістермен шешілмеген. Стандартты емес есептерді шешу әдістері олардың түрімен анықталады. Мәселен төмендегідей: 1)Шешімді таңдау мәселесі; 2) Логикалық құрылымдарды құру мәселелері; 3)Қателерді анықтау міндеттері ; 4)Тапсырмалардың әр түрлі шешімдерді табу және олардың ең жақсысын таңдау.

Жоғары сыныптарда математиканы оқыту кезінде мұғалім оқушылардың теориялық білімін тапсырмаларды шешу кезінде қолдануға бейімдеуде көптеген оқушылар тұйықталған немесе теорияны тәжірибеде қолдану кезінде өрескел қателіктер жібереді. Мұндай кемшіліктерді жеңу үшін мектепте стандартты мектеп бағдарламасында көрсетілген әдістерімен шешілетін типтік қарапайым тапсырмаларды орындаумен шектелмей проблемасы бар стандартты емес есептерді де қарастыру қажет. Қиындығы жоғары есептер оқушылардың дамуында ерекше рөл атқарады. Оларға материалды күшті және саналы меңгеруге көмектеседі. Берілген жағдайды талдай білу, мәліметтерді салыстыра білу және мәліметтерді іздеу, осы жағдайдың жасырын қасиеттерін анықтау, есептерді шешу үшін пайдалы ақпаратты синтездеу, есептерді шешу үшін ғана емес, қажетті дағдыларды қалыптастыру болып табылады. Барлық осы дағдылар стандартты емес есептерді толық көлемде шешу кезінде қолданылады.

Оқу үрдісінде стандартты емес тапсырмаларды пайдалану проблемасымен көптеген ғалымдар біздің елде де, шетелде де айналысады. Мұндай ғалымдардың бірі- Д.Пойя. Өзінің "тапсырманы қалай шешу керек" кітабында ол кез келген математикалық, соның ішінде стандартты емес есептерді шешу проблемаларына психологиялық-педагогикалық талдау жасайды. Оның кітабының соңында кесте бар, оның көмегімен мұғалім тапсырманы өз бетінше орындауға кірісуге немесе одан әрі жалғастыру үшін оқушыға жібере алады. Шын мәнінде, осы кестелер өз бетімен жұмыс істеуге мүмкіндік беретін құрал болып табылады. Кестелер ұсынымдар немесе жетекші сұрақтар түрінде көрсетілетін стереотиптік басшылық принциптердің күрделі жүйесін білдіреді.

Математиканы оқытуда есептерді шеше білу дағдысын қалыптастыру және оны жалпы түрде дамыту аса маңызды мәселелердің бірі болып табылады. Есептер шешу туралы жалпы-білік дағдылар әдетте көптеген есептерді шешіп жаттығу арқылы қалыптасады. Шешу жолы беймәлім, әр түрлі теориялық фактілерді байланыстыруды қажет ететін, барлық оқушы шығара алмайтын

есептер жиы кездеседі. Сондықтан оқушыларды да кез келген математикалық есепті шешудің жалпы тәсілдерімен қаруландыру керек. Практикадан байқалатыны көбінесе геометриялық, пропорцияға байланысты экономикалық, дирхиле принципне байланыты логикалық, математикадағы төрт шаманың бір трапецияда табуы, геометриялық теңсіздіктер, сандардың бөлінгіштігіне есептер қызықты әрі әр түрлі тәсілдермен логикалық тұрғыда көбірек ойлануды қажетсінеді.

Стандартты емес олимпиадалық есептер

Сөзімнің дәлелі ретінде жалпы мектеп бағдарламасында қарастырылмайтын мына бірнеше есетің шешу әдістерін қарастыруды жөн көрдім:

1) 1728000001 сынын жай көбейткіштерге жіктеңіз.

Шешуі: $1728000001 = 1728000000 + 1 = 1200^3 + 1 = (1200+1)(1200^2 - 1200*1 + 1) = 1201*(1200^2 + 2*1200 + 1 - 3600) = 1201*((1200+1)^2 - 3600) = 1201*(1201^2 - 60^2) = 1201*(1201-60)(1201+60) = 1201*1141*1261$

2) Өлшемі 20см*30см терезеде 15 шыбын отыр. Диаметрі 20см болатын шыбын ұрғышпен бір рет ұрғанда 3 шыбын өлтіруге болады ма?

[1,с.201-202]

Шешуі : Дирхиле принципі бойынша есеп шартына сәйкес

тік төртбұрыш пішінді терезені 10*10см бөліктерге бөлемізде 15 шыбынды әр бөлікке орналастырамыз. Сонда бір бөлікте міндетті

түрде үш шыбын табуға болады. Демек диаметрі 20 см шыбын ұрғышпен 3 шыбынды өлтіруге болады.

3) $K^4 + 64$ саны K нақты сандар жиынында жай сан бола ма?

Шешуі: берілген өрнектің жай немесе құрама сан екенін білу үшін өрнекті жай көбейткішке жіктеп көреміз. Егер жай көбейткішке жіктелсе онда ол құрама сан.

$$K^4 + 64 = (k^2)^2 + 8^2 = (k^2 + 8)^2 - 2k^2 * 8 = (k^2 + 8)^2 - 16k^2 = (k^2 + 8 - 4k)(k^2 + 8 + 4k)$$

Берілген өрнек көбейткішке жіктелді ендеше жай сан бола алмайды.

4) Жайлымдық алқаптың шөбі біркелкі және бірдей жылдамдықпен өседі.

Алқаптың шөбін 70 жылқы 24 күнде, 30 жылқы 60 күнде жеп тауысады. Осы алқаптың шөбін неше жылқы 96 күнде жеп тауысады?

Шешуі:

- Жайлымдық алқаптың шөбін –х деп белгілейік;
- Күн сайын өсу жылдамдығы – у шөп/күн;
- 70 жылқы 24 күнде - $x + 24y$ шөп;
- 30 жылқы 60 күнде - $x + 60y$ шөп;

$$\frac{70*24}{30*60} = \frac{x+24y}{x+60y} \text{ қысқартуды орындасақ}$$

$$\frac{14}{15} = \frac{x+24y}{x+60y} \text{ өрнегін аламыз.}$$

+1	+1
	+1

$14(x + 60y) = 15(x + 24y) \quad 480y = x \quad \text{ал енді өзімізге}$
қажетті жылқыны табу үшін:

- 70 жылқы 24 күнде - $x+24y$ шөп;
- М жылқы 96 күнде - $x+96y$ шөп алып x – тің орына $480y$

қоятын болсақ,

$$\frac{70 \cdot 24}{m \cdot 96} = \frac{480y + 24y}{480y + 60y} \Rightarrow \frac{70 \cdot 24}{m \cdot 96} = \frac{504y}{576y} \Rightarrow 35 \cdot 576 = 2m \cdot 126 \Rightarrow m = 20$$

Жауабы: 20 жылқы.

Оқушылардың қызметін педагогикалық басқару стандартты емес тапсырмаларды өз бетінше құрастыруы және тапсырмаларды бірнеше тәсілмен шешу барысында ақыл-ой әрекетінің эвристикалық тәсілдерін қалыптастырумен тығыз байланысты.

Қорыта айтқанда қай салада болмасын жас ұрпақты оқыту мен тәрбиелеудегі мемлекеттің, сонымен бірге білім беру мекемелерінің басты мәселелерінің бірі – Қазақстан халқының мүддесін өз мақсат-мүддесінен жоғары қоятын білімді, саналы, кәсіпқой мамандарды тәрбиелеу. Ал оның ішінде бәсекеге қабілетті, құзіретті болашақ мамандарды студенттерді даярлау – жоғарғы оқу орнындағы міндеттердің бірі. Ал бұл бағыттағы мәселе білім беру саласына тікелей қатысты, себебі білім – жеке тұлғаның саяси-әлеуметтік көзқарасын дамытатын, дүниетанымдық аясын кеңейтетін маңызды фактордың бірі болып саналады. Сондықтан еліміздің жоғарғы оқу орындарына, оның материалдық-техникалық базасына жаңаша талаптар қойылып, студенттерге білім беруде және тәрбиелеуде ерекше мән беріп, құзіреттұрғыда білім беруді одан әрі жетілдіру қажет. Математиканы оқытуда стандартты емес есептерді шешу оқушыны логикалық тұрғыда дамытуға көмек беріп қана қоймай алған білімді практикада қолдана білу дағдыларын қалыптастырады. Сонымен қатар басқа физика, экономика т.с.с пәндермен байланыстыра отырып өмірде қолданылатын кейбір проблемалық мәселелерді шешуге жол табады.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Әлиасқаорв Д., Бейсеков Ж. 8 сыныптағы оқушыларды математикалық олимпиадаға даярлау. Шымкент, 2013. -300с.
2. Шыныбеков А.Н. Алгебра : жалпы білім беретін мектептің 8 сыныбына арналған оқулық – Алматы Атамұра 2012.-256б

Ғылыми жетекші: т.ғ.к., профессор Ералиев С.Е.

ФИЗИКАНЫ БАҒДАРЛЫ ОҚЫТУ ЖӘНЕ ОНЫҢ КЕЙБІР ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Бозшин Б.Ж.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Бүкіл әлемде, әсіресе соңғы он жылда экономиканың, техниканың, ғылым мен қоғамның дамуын мектептегі білім берудің мазмұны мен технологиясын өзгертумен байланыстыруға талпынуда. Бағдарлы оқыту жеке тұлғаның өзіндік ерекшеліктері мен қабілеттіліктерін есепке алып, оның және қоғамның сұраныстарын қанағаттандыруды көздейді. Көптеген шет елдердің тәжірибесі көрсеткендей еліміздің жеке аймақтарының еңбек ресурстарына деген қажеттіліктерінің артуын есепке алу арқылы да бағдарлы оқытуды тиімді, әрі үйлесімді ұйымдастыруға болады. Сөйтіп бағдарлы оқыту арқылы жалпы орта және мамандық бойынша білім беру арасындағы сабақтастық орнайды. Бағдарлы оқыту жоғары класс (10-11 класс, ал 12 жылдық мектепте 11-12 класс) оқушыларының материалдық жағдайға тәуелсіз толыққанды сапалы білім алуларына бірдей мүмкіндік береді. Осылайша әлеуметтендіру де жүзеге асырылады.

Оқушылардың икемділіктерін, қызығушылықтарын және қабілеттіліктерін толық ескеру үшін оқу қызметін ұйымдастырудың бағдарлы саралап оқыту түрінің қажеттілігі анық.

Физиканы бағдарлы оқытудың кейбір өзекті мәселелері

- Бағдаралды даярлық үрдісін толыққанды ұйымдастыру.
- Оқушының икемділіктерін, т.б. жеке ерекшеліктерін және болашақ оқу бағдарын анықтау.
- Физикалық құрал – жабдықтардың жетіспеушілігі.
- Оқушылардың бойында физикалық есептерді шығаруға деген жағымды мотивацияны қалыптастыру.
- Оқушыларға күрделілігі әр түрлі эксперименттік, сандық, сапалық есептерді шығара білуді үйрету.
- Әрбір оқушының таңдаған болашақ мамандығы негізінде саралап, даралап оқытуды жүзеге асыру.

Оқушыларды оқыту бағдарын таңдауға дайындау негізгі мектепте (7-9 (8-10) кластарда) жүзеге асырылады. Бұл кезде оқушылардың қызығушылықтарын, икемділіктерін, қабілеттіліктерін айқындау, олардың әр түрлі танымдық және мамандық қызмет салаларындағы практикалық тәжірибелерін қалыптастыру және еңбексүйгіштікке, жігерлілікке, жауапкершілікке, мақсаткерлікке баулу қажет. Оқушылардың оқыту бағдарын дұрыс таңдауы өте маңызды. Физика пәні күрделі пәндердің бірі болғандықтан мектеп оқушыларының көпшілігі оны жақсы оқуға талпынудан қашқақтайды. Соңғы жылдары техникалық мамандықтардың мәртебесі артты, ал физика оқушыларға алынбас қамал секілді болып көрінеді. Бірақ бұл олай емес. Егер оқушылардың күшті ішкі мотивациясы болса, бағдарлы оқыту оларды барлық талаптарға сәйкес техникалық мамандық бойынша оқуға түсуге дайындайды.

Сондықтан оң-солын ескеріп, барлығын таразылап, шешім қабылдаған жөн. Дұрыс таңдау жасамаса аз уақытын болса да текке өткізіп алады.

Бағдаралды даярлық кезінде сауалнамалар, әңгімелесулер жүргізу арқылы оқушылардың, ата-аналардың сұраныстарын біліп, ескеру және тіркеу қажет. Оқушылар болашақ оқыту бағдарын дұрыс таңдауы үшін бағдаралды таңдау курстары, консультациялар ұйымдастырылуы тиіс. Оқушылардың оқыту бағдарын таңдауға даярлығын сараптау, олардың таңдау курстарындағы оқу нәтижелерінің мониторингін жүргізу керек.

Физиканы бағдарлы оқыту кезінде мұғалім келесі әрекеттерді жүзеге асыруы керек:

1. Әрбір оқушының жеке ерекшеліктерін: қызығушылықтарын, оқу мотивациясын, қабілеттіліктерін, ағымдағы оқу үлгерімінің деңгейін, оқудағы өзекті қиыншылықтарын, білімі мен біліктілігіндегі қалыстарын және т.б. анықтап, есепке ала отырып, оның физиканы меңгеру траекториясын құру.

2. Оқушының жеке ерекшеліктерін ескере отырып, оның оқу қызметін ұйымдастыру. Өз білімі мен біліктілігін жаңа практикалық жағдайларда қолдана білуді үйрету.

3. Оқушы орындаған тапсырмаларды тексеріп, бағалау және сараптау. Оқушы жіберген қателерді талдау негізінде оның оқу қызметін түзету (коррекциялау). Жіберген қателерін оқушының өзінің түзетуін ұйымдастыру. Қажет болған жағдайда көмектесу.

4. Оқушы білімі мен біліктілігіндегі қалыстарды жою мақсатында жүргізілетін шараларды анықтау.

5. Оқушының зерттеу жұмыстарымен айналысуын ұйымдастыру, өзбетімен жұмыстану және шығармашылық қабілеттерін дамыту.

6. Оны таңдаған бағдар бағытында баулу және еңбекқорлыққа, жауапкершілікке, жігерлілікке, мақсаткерлікке, ізденімпаздылыққа тәрбиелеу.

Бағдарлы оқыту үрдісіндегі физикалық қолданбалы курстардың міндеті оқушылардың физикалық білімдерін кеңейте және тереңдете отырып, оларды практикада қолданудың жолдары мен әдістерін үйрету.

Қазіргі уақытта физикалық білім берудің өзекті мәселелерінің бірі оқушыларға физикалық есептерді шығаруды үйрету. Әр түрлі деңгейдегі физикалық есептерді шығара білу – оқушының оқу материалын өте жақсы меңгергендігін білдіреді. Дейтұрғанмен көбіне физикалық есептерді, әсіресе күрделі есептерді шығаруға сабақ уақыты жетпей жатады. Сондықтан физика – математика бағдарында оқыту үрдісіндегі “Физикалық олимпиадалардың есептерін шығару” атты қолданбалы курстың орны ерекше. Әрине оқушылар бірден күрделілігі жоғары есептерді шығарып кетпейді, бірақ сол жағдайға жетуді көздейміз. Бұл қолданбалы курс барысында оқушылар білім, білік, дағдыларды игерумен қатар өзбеттерімен білім алуды, әр түрлі физикалық мәселелерді өз білім, білік, дағдыларын пайдаланып тиімді шеше білуді үйренеді, зерттеу, талдау, есте сақтау, логикалық және шығармашылық

қабілеттері дамиды, жігерлілік, мақсаткерлік, еңбекқорлық, ізденімпаздық, жауапкершілік секілді жеке қасиеттері қалыптасады.

Физиканы бағдар деңгейінде оқыту үрдісін ұйымдастыруда негізгі роль оқушылардың өзіндік танымдық қызметтеріне беріледі. Бұл шарттың орындалуы үшін қолданбалы курстарда оқушылардан меңгерген физикалық білімдерін және біліктіліктерін әр түрлі деңгейдегі эксперименттік, сандық, сапалық есептерді шығаруда қолдануларын талап ететін қызмет түрлерін (өзбеттерімен есеп шығару, үй тапсырмаларын орындау, бақылау жұмысы, сынақ жұмысы) ұйымдастыру керек.

Физиканы оқу кезінде танымдық іс-әрекеттің дамуы ғылыми зерттеу әдістерін, әсіресе физикалық және математикалық модельдеу әдістерін меңгеру арқылы жүзеге асады. Бұл әдістер күрделі деңгейлері әр түрлі болып келетін физикалық есептерді шығару кезінде орын алады. Жоғарыда аталған қолданбалы курс бағдарламасындағы әрбір сабақ көпдеңгейлік сипатқа ие болып, оқушыларды таңдаған бағдар негізінде саралауға мүмкіндік береді. Орындалған тапсырмалардың күрделілік деңгейінің өсуіне байланысты оқушының даму қарқынын айқындауға болады.

ИНТЕРНЕТ-ДҮКЕН ҮШІН ҚОЛДАНЫЛАТЫН CRM ЖҮЙЕСІ ТУРАЛЫ

Борантаев А.Б., Амантаев А.

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Көптеген компаниялар өздерінің бизнес-процестерін автоматтандыру үшін шешімдерді іздеуде CRM (Customer Relationship Management) басқару жүйесіне жиі жүгінеді. Ол клиенттермен қарым-қатынасты жақсартуға көмектеседі және жұмыс уақытын тиімді бөлуге мүмкіндік береді [1].

CRM жүйесінің ерекшеліктері

Желідегі сауда бизнестің кез-келген басқа саласы сияқты нақты және тиімді басқаруды талап етеді. Тек осы жағдайда ғана компания табысқа жетеді. Бастапқы кезеңде, интернет-дүкен өз жұмысын бастағанда, бизнес-процестерді бақылау қиын емес. Бірақ компания өзінің жұмысын әрі қарай көрсете білген кезде барлық тапсырыстарды, қоңырауларды, жөнелтілімдерді қадағалап отыру мүмкін емес. Міне, осы жағдайда интернет-дүкен үшін CRM жүйесі қажет болады.

Басқару жүйесін таңдау кезінде сауда ерекшеліктеріне назар аудару өте маңызды. Интернет-дүкендер үшін әзірленген мамандандырылған CRM шешімдерге көңіл аударған дұрыс.

Мәселен, интернет-дүкен үшін ең жақсы CRM жүйесінің төмендегідей функциялары болуы керек:

- дүкеннің барлық келушілері туралы ақпаратты жинау. Жүйе клиенттің кез-келген іс-әрекеттері туралы ақпарат береді, олардың негізінде оның сатып алушы ретінде қызығушылығын және дүкенге қатынасын анықтауға болады. Осы деректердің негізінде клиент үшін ұсынылған тауарлар, жеңілдіктер,

акциялар бар хаттар дайындалуы мүмкін. Келуші бірден тапсырысты ресімдемесе де, ол оны кейінірек жасайды;

- сатып алушыларды әртүрлі параметрлер бойынша жіктеу. Жақында телефон сатып алған клиентке жүйе құрылғыға арналған қажетті аксессуарларды сатып алу туралы ұсынысы бар хабарлама жібереді, ал кәрзеңкеде төленбеген тапсырыстары бар сатып алушыға оларды төлеуге ескерту келеді. Бизнес-процестерді автоматтандыру, яғни клиентке арналған хабарларды таратуды білдіреді. Интернет-дүкен үшін CRM жүйесі қандай пайдаланушыға хат жіберу керектігін анықтайды, ол үшін ең жақсы уақытты, сондай-ақ сатып алушы үшін пайдалы ақпаратты таңдайды. Клиент компания тарапынан назар аударылғанды өзіне жасаған қамқорлық ретінде бағалайды;

- тапсырысты өңдеуді жеделдету. Бұған тапсырыстың жоғалуын толығымен болдырмай отырып, келісім уақытын азайту арқылы жетуге болады. Интернет-дүкен үшін CRM жүйесі клиент тапсырыстың қай кезеңінде көп уақыт жұмсайтынын түсінеді;

- интернет-дүкен қызметкерлерін қосымша ынталандыру. Басқару жүйесі де қызметкерлердің өнімділігін арттырады. Әрбір қызметкердің жетістіктері бүкіл командаға көрінеді. Егер тамаша жұмыстың нәтижесіне компания басшылығы тарапынан берілетін сыйақы болса, бұл басқа қызметкерлер үшін өз көрсеткіштерін жақсартуға ынталандырады.

Кейде персоналдарда клиенттермен қарым-қатынас жасау үшін жеткілікті техникалық мүмкіндіктер болмай қалады. Бұған телефонмен сөйлесу кезіндегі үзіліс, гарнитураның нашарлығы, жабдықтың сынуы себеп болуы мүмкін. Саал-орталыққа қоңырау шалған клиенттер телефонның трубкасындағы кедергілерді немесе арнайы ұсыныс туралы әңгімелердің тоқтап қалғанын естігісі келмейді. Интернет-дүкен үшін CRM жүйесі клиентті телефон нөмірі бойынша тануға және оны анықтауға көмектеседі. Осылайша, оның өтініштерінің толық тарихын, тапсырыстарын және басқа да пайдалы ақпараттарын бірден көруге болады.

Кез-келген бизнес жақсы табыс әкелу үшін оны алдымен айналдыру керек. Әрбір компания SEO-оңтайландыру, танымал іздеу жүйелеріндегі трафик, әлеуметтік маркетинг және басқа да құралдар кіретін жарнама шығындарының белгілі бір бабына ие. Бірақ көбінесе компания клиенттермен дұрыс қарым-қатынасты ұмыта отырып, жарнамаға көп ақша жұмсайды. Осы олқылықтардан құтылу үшін CRM жүйесін дұрыс құра білуіміз керек. Ол сатуды орындайтын қызметкерлердің жұмысына тиімді бақылауды қамтамасыз етеді, клиенттердің кең мәліметтер қорын құруға, компанияға келіп түскен қоңырауларға талдау мен статистиканы жүргізуге мүмкіндік береді. Осының барлығы жұмыс сапасын арттыруға және даму стратегиясын әзірлеуге көмектеседі. Кез келген бизнестің мақсаты - клиентті ұстау. CRM жүйесі пайдаланушыларға туған күн немесе жаңа жыл мерекесі құрметіне құттықтау мәтіндерін, пайдалы ұсыныстар немесе жеңілдіктер туралы ақпаратты жіберіп отырғаны өте маңызды емес. Ең бастысы, компанияның клиентпен өзара әрекеттесуі. Сонда тұтынушыларды тартумен байланысты барлық күш-жігер толықтай ақталады.

Жалпы CRM жүйесі клиенттермен тікелей байланысы бар компаниялар үшін пайдалы және олардың сатып алушыларының санын арттыруға көп үлесін тигізеді. Егер бизнес жұмысы кіріс өтініштеріне байланысты болса, онда басқару жүйесі жай ғана қажет. Егер ұйымның негізгі қызметі - бұл ұзақ мерзімді шарттар, клиенттермен жеке байланыстар болса, тіпті интернет-дүкен үшін ең жақсы CRM жүйесі ешқандай нәтиже бермейді. Бұл клиенттің деректерін тіркеу мүмкін емес бөлшек сауда дүкендеріне де қатысты. Егер ұйымның қызметі кіріс өтініштермен байланысты болса, CRM-нің телефониямен интеграциясы болуы тиіс. Осылайша, компания барлық келіп түскен қоңырауларды бақылай алады, жаңа байланыстарды қадағалай алады, сатумен айналысатын бөлімнің жұмысына талдау жасай алады. Жұмысқа осындай көзқарас бизнестің өркендеуіне және жақсы пайда алуына мүмкіндік береді.

Қолданылған әдебиеттер:

Рязанцев А.В. Как внедрить CRM - систему за 50 дней. (электр. версия)

Ғылыми жетекші: ф.-м.ғ.к., доцент Талипова М.Ж.

ANDROID ОПЕРАЦИЯЛЫҚ ЖҮЙЕСІНЕ ҚОСЫМША ҚҰРУ ҚҰРАЛДАРЫ ТУРАЛЫ

Букатаев Р. М.

ruslan_95b@mail.ru

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

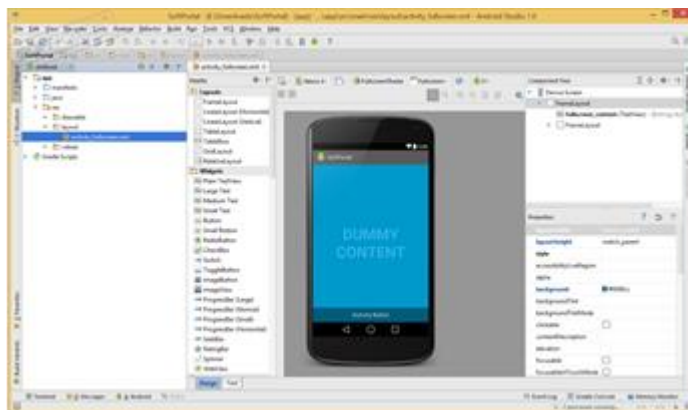
Қазіргі таңда смартфондарға арналған танымал үш операциялық жүйе бар. iOS, Android, Windows Phone. Статистика бойынша әлемнің 86% смартфонында Android операциялық жүйесі орнатылған. Демек, бұл көрсеткіштен Android қосымшаларына деген сұраныстың көп екенін аңғаруға болады.

Android қосымшаларын құрастыру құралдарының да бірнеше түрі бар. Солардың ішіндегі танымал 5 бағдарламаға тоқталып өтсек:

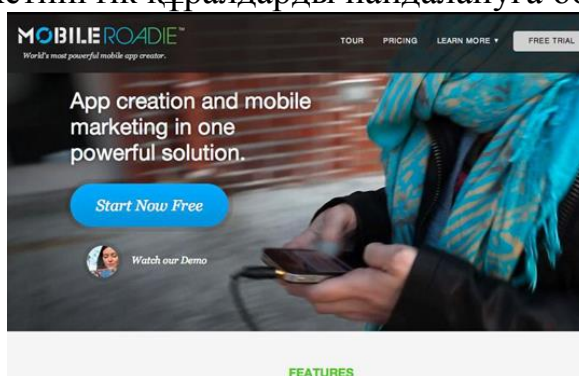
1. Android Studio – Android платформасымен жұмыс істеуге арналған интеграцияланған даму ортасы. Android Studio JetBrains IntelliJ IDEA бағдарламалық жасақтамасына негізделген, ресми Android қосымшаларын әзірлеу құралы. Android платформасы үшін ресми бағдарламалау тілі ретінде Kotlin тілі пайдаланылады [1].

Android Studio көптеген параметрлер бойынша бәсекелестерден асып түседі:

- * әзірлеу ортасының икемділігі;
- * қосымша функциялар жиынтығы;
- * әзірлеушіге бейімделген даму процесі.

2. **Mobile Roadie** – Android және iOS үшін қосымша жасауға арналған конструктор. Платформа барлық медиа форматтарын қолдайды. Мәліметтерді тікелей бағдарламаға, сайтқа немесе блогқа көшіруге болады. API тілге байланысты емес, сондықтан XML, JSON, PHP, CSV және HTML сияқты түрлі форматтардағы деректерді жіберуге болады. Қолданбаның бірегей түрін жасауға, оны барлық платформаларда қолдануға болады, және іске қосылғаннан кейін маркетингтік құралдарды пайдалануға болады.

3. **Xamarin** – бұл C# тілін талап ететін күрделі бағдарлама. iOS, Android, Windows, Mac платформаларына қосымша құруға мүмкіндік береді. Xamarin .NET платформасындағы open source негізінде құрлыған.

4. **Appery** – бұл Android, iOS және Windows Phone үшін мобильді қосымшаларды жасауға арналған бұлтты сервис. Бұл бұлтты қызмет болғандықтан, ешқандай компоненттерді орнату және жүктеу қажет емес. Визуалды редактор көмегімен компоненттерді сүйрету арқылы пайдаланушы интерфейсін құрастыруға болады.

Appery плагиндер каталогында өз плагиндерін жасау үшін барлық қажетті функционалдылық бар. Бизнес-пайдаланушылар және тұтынушылар тобымен мобильді жобамен бөлісуге болады [2].

5. AppMachine – кәсіби Android және iOS қосымшаларды жасау және әзірлеу үшін ыңғайлы платформа. Әр түрлі элементтерді және көптеген функцияларды, ақпаратты, фото және бейнелерді біріктіруге болады. Бұл элементтер қосымшаны Facebook, Twitter және онлайн дүкендермен байланыстыруға мүмкіндік береді [2].

Use AppMachine to make professional apps for yourself or your customers — fast.

Біз қазіргі таңда мобильді қосымша құру мақсатында Android Studio программалық жабдығын таңдап, жұмыс жасап жатырмыз. Себебі, көптеген функциялар жиынтығы, әзірлеу ортасының икемділігі, тестілеу мүмкіндіктері, бірнеше бағдарламалау тілдерін қолдау және кірістірілген эмулятор секілді артықшылықтар бізге қосымша құру жұмысын жеңілдетеді.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Б.Филлипс, К.Стюарт. / Android. Программирование для профессионалов. /3-е издание, 2017. – 384 с.
2. Интернет ресурстар.

Ғылыми жетекші: ф.-м. ғ. к., доцент Жахина Р.У.

АЛГЕБРА КУРСЫНДАҒЫ «ТУЫНДЫ» ТАҚЫРЫБЫН ОҚЫТУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Біргебаев С.

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

Жалпы білім беретін мектеп оқушыларының негізгі мектеп пәндері, оның ішінде математика бойынша білім жүйесі қарастырылған және толық қанағаттанарлық емес. Оқу бағдарламасында мектептің негізгі пәндерін оқуға көп уақыт бөлінгеніне қарамастан, оқушылардың білімі әлі де формалды және тез ұмытылады. Ғылыми-әдістемелік әдебиеттерге, мектеп практикасына және педагогикалық зерттеулердің нәтижелеріне талдау қазіргі білім берудің басты қайшылықтарының бірі өзгеріп отырған қоғам қажеттіліктері мен мектеп пәндерін оқытуда қалыптасқан дәстүрлер арасындағы қайшылық болып табылады. Ұзақ уақыт бойы оқу процесін жетілдіру тек оқу материалының мазмұнын өзгерту арқылы жүзеге асырылды, сонымен бірге оқытудың жаңа формалары мен әдістерін дамытуда үлкен резервтер жатыр. Мектепте математикалық анализ элементтерін оқыту барысында «туынды» және «алғашқы функция» ұғымдарына ерекше көңіл бөлінеді. Бұл мектеп математикасында да, физикада да осы ұғымдарды кеңінен қолданылуымен байланысты. Математикада туынды функцияны зерттеуде қолданылады, ал алғашқы функция қисықсыздықты фигуралардың ауданын есептеу кезінде қолданылады. Алдымен жалпы білім беретін жоғары сыныптарда алгебра және анализ бастамалары пәнінде енгізілетін барлық жаңа ұғымдарды келтірейік. Үлкен кеңес энциклопедиясында: "Математикалық талдау - функцияларды зерттеумен жұмыс істейтін ғылым; дифференциалдық және интегралдық есептеу - аралық және дифференциалдық функцияларды зерттейтін ғылым, сондай-ақ дифференциалдық және интегралдық теңдеулерді шешетін ғылым" деп жазылған. Бір жағынан, функция ұғымы "негізгі" болып табылады, екінші жағынан дифференциалды және интегралды есептеулердің талаптары бар. Осы жерден математикалық талдау элементтерінің негізгі ұғымдарына дифференциалдық және интегралдық есептермен байланысты ұғымдарды, атап айтқанда:

1. тізбектің шегі;	9. тізбектің шектелуі;
2. жинақталатын тізбек;	10. тізбектің шегі және функцияның шегі;
3. туынды;	11. дифференциалдаудың формулалары;
4. анықталған интеграл;	12. аргумент пен функцияның өсімшесі;
5. нүктедегі функцияның шегі;	13. дифференциалдаудың ережелері;
6. үзіліссіз функция;	14. функцияның графигіне жанаманың теңдеуі;
7. алғашқы функция;	15. функцияның экстремумдары;
8. шектің қасиеті;	16. функцияны монотондылыққа зерттеу.

Жалпы білім беретін мектептің оқулықтарына салыстырмалы талдау жүргіземіз — бұл Әбілқасымова А.Е. «Алгебра және анализ бастамалары» (10

сынып). және Шыныбеков А.Н. «Алгебра және анализ бастамалары (10 сынып). Талдау нәтижелері кестеде берілген.

Салыстыру үшін санаттар	Әбілқасымова А.Е. «Алгебра және анализ бастамалары».	Шыныбеков А.Н. «Алгебра және анализ бастамалары».
Туынды ұғымның енгізілетін орны (10-сыныпта)	Туынды 10-сыныптың 2 жартысында енгізіледі.	Туынды 10-сыныптың бірінші жартысында енгізілді, сондықтан туынды әр түрлі функциялардың - тригонометриялық, логарифмдік, күштік және басқалардың қасиеттерін жалпылайды және жүйелейді ..
Туынды ұғыммен таныстыру үшін қолданылатын математикалық ұғымдар	Туынды ұғыммен таныстыру үшін бірізділік шегі, геометриялық прогрессия және функция шегі туралы ұғымдар енгізілген. Бұл ұғымдар мұқият талданады және есептерді шығару дағдыларын дамытуға көптеген мысалдар келтірілген.	«Туынды» тақырыбын зерттеу функцияларды көбейту ұғымын енгізуден және оны есептеу ережесін тұжырымдамадан басталады. Сонда сараланатын функциялар қарастырылады. Шекті қолдана отырып, нүктеде дифференциалданатын функция анықталады. Функциялардың саралануы мысалмен дәлелденді.
«Туынды» анықтамасын енгізудің әдіснамалық ерекшеліктері	Екі түрлі физикалық және геометриялық мәселелер қарастырылады, оларды шешу процесі жаңа математикалық модельдің пайда болуына әкеледі.	Біріншіден, функцияны жоғарылатуға арналған шешімдермен проблемалар қарастырылады, соның негізінде туынды анықтама енгізіледі.
Туынды функцияның геометриялық мағынасын енгізуді	Бұл тақырып геометриялық мағынада басталады. Берілген графиктер мен толық сипаттама. Ол шешімге қатысты проблемалар түрінде тұжырымдалған.	Бүкіл түсінік иллюстрациялық мысалдармен берілген
Функцияларды зерттеуде туынды қолдануды зерттеудің әдіснамалық ерекшеліктері	Оқулықта функцияны зерттеу алгоритмі сипатталған: 1. функцияның туындысын табыңыз; 2. Тұрақты және сыни нүктелерді табыңыз; 3. алынған интервалдар бойынша туынды белгілерін анықтаңыз; 4. Теоремаларға сүйене отырып жасаңыз функцияның және экстреманың біркелкілігі туралы тиісті тұжырымдар	Оқулықта осы тақырып бойынша көптеген теоремалар бар. Анық алгоритм қарастырылмаған.

Біздің пікірімізше, Әбілқасымова А.Е. оқулығында математикалық талдау ұғымдарын енгізу бойынша теориялық материал қолжетімді деңгейде ұсынылған, оқушылар өз бетімен материалмен таныса алады, оқулықтарға ұсынылған мысалдар тере алады және оларға қойылған міндеттерді шеше алады. Тапсырмалар әртүрлі деңгейлі және көп мөлшерде ұсынылды, оларды

толық көлемде шешуге уақыт жетпей қалды. Екінші жағынан, мұғалімнің мектеп оқушыларымен қосымша немесе математикадан ең табысты оқушыларға сабақта және үй тапсырмасында қосымша жұмыс ұсынуға мүмкіндігі бар. А.Шыныбековтың оқулығы және т.б. базалық және профильді деңгейлерде оқуға арналған, бұл әр түрлі дайындық деңгейіндегі оқушылармен жұмысты табысты ұйымдастыруға мүмкіндік береді. Бірақ сұрақ бар: базалық және бейіндік деңгейдегі оқушылар үшін бірдей қолжетімді тіл жазуға бола ма? Жалпы, оқулық оқушылар үшін қолжетімді тілмен жазылған, оқытылатын формулалар мен негізгі міндеттерге көптеген мысалдар бар. Оқулық қосымша қайталауға арналған материалды қамтиды.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Әбілқасымов А.Е. Математиканы оқытудың теориясы мен әдістемесі: дидактикалық-әдістемелік негіздері. – Алматы: Мектеп, 2014. – 224 б.
2. Әбілқасымов А.Е. Математиканы оқытудың теориясы мен әдістемесі. – Алматы: «Білім», 2005. – 272 б.
3. А.Е.Әбілқасымов,З.А.Жұмағұлова,К.Д.Шойынбеков, В.Е.Корчевский. Алгебра және анализ бастамалары. – Алматы: Мектеп, 2014.
4. Шыныбеков А.Н. Алгебра и начала анализа 10 класс. – Алматы: Атамұра, 2006.- 304с.

Ғылыми жетекші: п.ғ.к., доцент Жадраева Л.У.

ХАРАКТЕРИЗАЦИЯ ПОВЕРХНОСТИ МЕТОДОМ РЕНТГЕНОВСКОЙ ДИФРАКТОМЕТРИИ

Ережепова С.К., Омарпатша Г.Ж.

Актюбинский региональный государственный университет им.К.Жубанова

Кристаллическая решетка твердого тела состоит из атомов, которые удерживаются один возле другого электростатическими силами [1]. Если кинетическая энергия молекулы велика, то она может, преодолевая силовые поля, покинуть поверхность и уйти в окружающее пространство. Попадая в более мощное силовое поле, она может большее время оставаться адсорбированной [2]. Кристаллическую решетку твердого тела можно разбить на элементарные ячейки, которые повторяются в пространстве с периодом, называемым постоянной решетки. Параллельный перенос кристаллической решетки, позволяющий совместить ячейки решетки друг с другом, называется трансляцией [3].

Дифракция рентгеновских лучей зависит от строения рассеивающего объекта. Дифрагированные пучки составляют часть всего рассеянного веществом рентгеновского излучения. Наряду с рассеянием без изменения длины волны наблюдается рассеяние с изменением длины волны – комптоновское рассеяние [4].

Наблюдения дифракции рентгеновских лучей известной длины волны на кристалле неизвестной структуры позволяют установить характер этой

структуры (расположение ионов, атомов и молекул, составляющих кристалл), что послужило основой рентгеновского структурного анализа. На рис.1 приведена рентгеновская дифрактограмма образца α -Fe, прокатанного до толщины 10 мкм и отожженного при температуре 850°C в течение 2 часов.

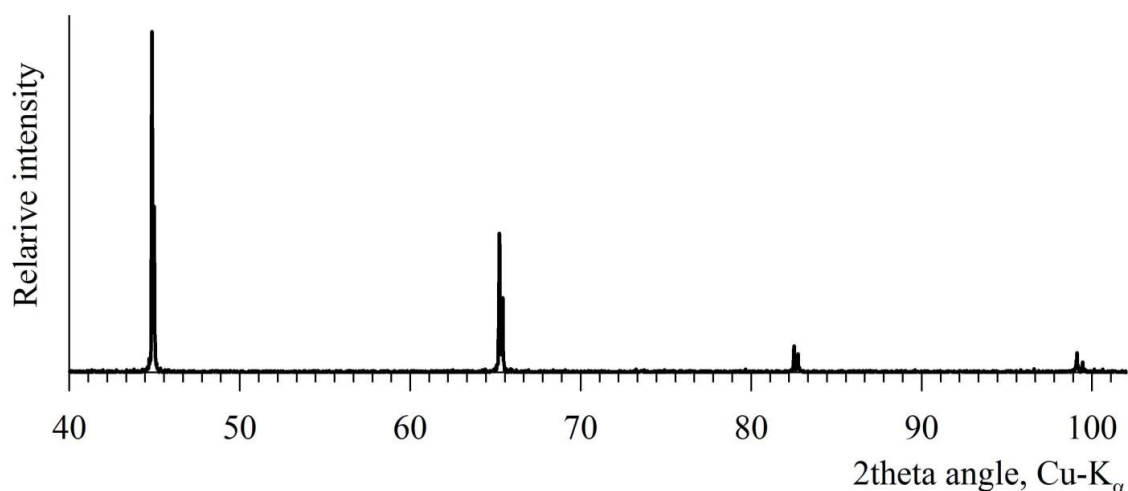

Рисунок 1. Рентгеновская дифрактограмма фольги α -Fe

Идентификация кристаллических веществ с помощью рентгенографии основана на том, что индивидуальность кристаллической структуры соединения обуславливает индивидуальный вид его рентгенограммы: число дифракционных максимумов в заданном угловом интервале, их фиксированное положение на рентгенограмме и определенная интенсивность рефлексов. Наиболее часто приходится решать задачи выяснения природы вещества по записанной рентгенограмме.

В настоящее время подобные задачи решаются с помощью картотеки рентгенограмм JCPDS-ASTM [5]. Каждому веществу в этой картотеке присвоен номер, например, 12-345, где первое число – номер раздела (блока), второе – непосредственный номер вещества в разделе. На индивидуальную карточку каждого вещества заносится его рентгенограмма (значения межплоскостных расстояний, отвечающих рефлексам, их интенсивность и соответствующие им индексы Миллера), библиографическое описание источника данной информации, цвет вещества, параметры элементарной ячейки и т.д. на базе этой картотеки составлены указатели для поиска рентгенограммы вещества по его химической формуле, идентификации вещества по наиболее интенсивным линиям на его рентгенограмме и др.

Программа RTP (Рентгеноструктурный табличный процессор) позволяет рассчитывать параметры кристаллической решётки для сингонии от кубической до моноклинной, а также положение рефлексов при известных параметрах и индексах отражения [6]. Имеется возможность подбора индексов методом перебора для решёток с неизвестными параметрами, если есть предположения о типе решётки и возможных пределах по индексам и параметрам. Поля ввода расположены в таблице следующим образом: # – номер строки (вводится автоматически), индексы отражения h , k , l в одном

поле, 2θ – угол 2θ , °; $\pm 2\theta$ – погрешность угла 2θ , °; d – межплоскостное расстояние, Å, $\pm d$ – погрешность d , Å, $I_{\text{эксп}}$ – интенсивность.

На практике часто приходится вводить результаты съёмки: индексы, углы отражения и их погрешности. Индексы в поле ввода должны разделяться пробелами. Если введено меньше 3 индексов, то остальные значения считаются равными 0. После нажатия Enter данные заносятся в таблицу, и активным становится следующее по счёту поле. После ввода 2 и погрешности δ (2θ) два следующих поля — d и $\pm d$ заполняются автоматически. Затем для первого отражения программа предлагает ввести интенсивность (в любых единицах). Далее по клавише Enter поле ввода перемещается на следующую строку.

Если поле $I_{\text{эксп.}}$ в первой строке таблицы заполнено, переход в эту колонку будет происходить и на следующих строках, в другом случае после ввода погрешности сразу будет выполняться переход на новую строку. Погрешность в новой строке подставляется из предыдущей строки, а для первой строки устанавливается значение precise из файла RTP.INI (или 0.01°). Это позволяет не набирать однотипные величины. На рис.2 представлен результат обработки рентгеновской дифрактограммы α -Fe.

Файл: alfa-fe.par				Имя:		Дл.волны: 1.54051		Тип: кубическая					
Параметры		Ошибка 1		Ошибка 2		Параметры		Ошибка 1		Ошибка 2			
a=		2.8651		0.0004		0.0002							
b=													
c=													
Оценка результатов: дисп. 2th = 0.021 - отлично								U= 23.518		0.009		0.004	
#	h	k	l	2th	+2th	d	+d	I эксп.	2th расч.	отклонение			
1	1	1	0	44.67	0.05	2.0270	0.0022	100.0	44.693	-0.023			
2	2	0	0	65.03	0.05	1.4330	0.0010	40.0	65.053	-0.023			
3	2	1	1	82.35	0.05	1.1700	0.0006	10.0	82.376	-0.026			
4	2	2	0	98.99	0.05	1.0130	0.0004	10.0	99.000	-0.010			
5	3	1	0	116.46	0.05	0.9060	0.0002	12.0	116.458	0.002			
6	2	2	2	137.30	0.05	0.82700	0.00010	6.0	137.278	0.022			
F1-помощь F3-правка F4-излучение F5-тип F6-расчёт F7-выбор F9-печать F10-меню													

Рисунок 2 – Результат обработки рентгенограммы

Использованные источники:

1. Угай Я.А. Введение в химию полупроводников. – М.: Высшая школа, 1975. – 304 с.
2. Чмутов К.В. Хроматография, - М.: Химия, 1978. – 128 с.
3. Елманов Г.Н., Залужный А.Г., Скрытний В.И., Смирнов Е.А., Яльцев В.Н. Физика твердого тела. – М.: МИФИ, 2007. – 636 с.
4. Рентгенография. Спецпрактикум. Под ред. А.А.Кацнельсона. – М.: МГУ, 1986. – 240 с.
5. Jenkins R., Fawcett T.G., Smith D.K., Visser J.W., Morris M.C. and Frevel L.K. JCPDS – International Centre for Diffraction Data Sample Preparation Methods in X-Ray Powder Diffraction. // Powder Diffraction, 1986, vol.1, No 2, pp.51-63.
6. www.xray.physics.usu.ru

Научный руководитель: к.ф.н., доцент Жұбаев А.Қ.

ҚАРАПАЙЫМ ПАЙЫЗДАР МАҢЫЗЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫ БАНКТЕРДЕ ҚОЛДАНУ

Ермекбаева А.Б., Сibaғатова П.М.

assel.yermekbayeva@mail.ru, sibagatova99@list.ru

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Қаржылық математика тар ұғымда қаржылық операциялардың сандық талдауы деп атауға болатын қаржылық ғылымдардың бастапқы бөлімдерімен шектеледі. Қаржылық математика қаржы - банктік операцияларды есептеу әдістерін қамтиды. Қаржы-банктік операцияларда үш параметрдің нақты мәндері айтылады, олар: құндық сипаттамалар (төлем мөлшері, борыштар міндеттемесі, несие көлемі және т.б.), уақыттық берілгендер (төлем күні және мерзімі, жеңілдік кезеңінің және төлемді кейінге қалдыру ұзақтығы және т.б.) және пайыздық ставка (олар ашық немесе жабық түрде болуы мүмкін). Аталған параметрлердің әрқайсысын бірнеше түрде елестетуге болады. Мысалы, төлемдер біржолғы және уақыты тұрақты немесе ауыспалы болатын ұзартылған мерзімді болуы мүмкін. Параметрлер белгілі бір операцияларда теңқұқылы болады және олардың бірін елемей қаржылық зардаптарға әкеп соқтыруы мүмкін. Параметрлердің арасында функционалдық тәуелділік болады. Осы тәуелділіктерді зерттеу және зерттеу негізінде қаржылық есептерді шешу әдістерін табу қаржылық математика пәні болып табылады. Қаржылық математиканың ауқымы кең. Ол элементар есептеулерден бастап салыстырмалы күрделі есептеулерді қамтиды. Мысалы әртүрлі факторлардың облигацияларды шығару тиімділігіне әсерін бағалау.

Қарапайым пайыздар.

Қарапайым пайыздар - бұл несие берушінің қарыз алушыға берген ақшасынан түскен табысты есептеу әдісі.

Бұл әдіс банктік практикада қарыз мерзімі жылдан аз болғанда, яғни ай немесе күн болғанда қолданылады. Қарапайым пайыздарды сипаттайтын негізгі пропорция мына түрде болады:

$$K:I=100:pg, \quad (1)$$

мұндағы **K**- капитал немесе қарыз мөлшері, қолданғаны үшін қарыз алушы белгілі бір пайыз төлейді;

I- пайыздық төлем немесе табыс, несие беруші қарыз алушыдан ақшалай қарызды қолданғаны үшін алады, яғни қарыз алушы үшін «қарыз бағасы»;

p- пайыздық ставка, белгілі бір уақыт кезеңінде (жыл) 100 бірлік капиталды қолданғаны үшін қарыз алушының қанша ақша төлейтінін көрсетеді;

g- жылмен өрнектелетін уақыт.

Қарапайым пайыздардың маңыздылығы олардың барлық қарыз мерзімінде капиталдың бір ғана шамасына есептелетіндігінде.

Қарапайым пайыздар маңызы және оларды банктерде қолдану мысалдары.

Пайыздық ставка $p\%$ болса, қарыз алушы несие берушіге қандай пайыздық төлем төлейтінін анықтайық. (1) пропорциядан

$$l = \frac{Kpg}{100} \quad (2)$$

табамыз. Егер $g = 1$ болса, онда бір айлық пайыздық төлемді былайша анықтауға болады:

$$l = \frac{Kp}{100} : 12 \quad \text{немесе} \quad l = \frac{Kp}{1200}.$$

Ал m ай үшін пайыздық төлем:

$$l = \frac{Kpm}{1200}. \quad (3)$$

Бір күндік пайыздық төлемді де осылайша анықтауға болады. Практикада екі жағдай кездеседі: есептік жыл шамасы а) 360 күн; ә) 365 күн деп қабылданады: $l = \frac{Kp}{36000}$ немесе $l = \frac{Kp}{36500}$.

Ал d күн үшін пайыздық төлем:

$$l = \frac{Kpd}{36000} \quad \text{немесе} \quad l = \frac{Kpd}{36500}. \quad (4)$$

Олай болса қарапайым пайыздарды сипаттайтын негізгі пропорциялар мынадай түрлерде болады:

уақыт жылмен өрнектелсе: $K:l = 100:pg, \quad (5)$

уақыт аймен өрнектелсе: $K:l = 1200:pm \quad (6)$

уақыт күнмен өрнектелсе: $K:l = 36000:pd \quad (7)$

немесе $K:l = 36500:pd \quad (8)$

Барлық пропорцияда p - жылдық пайыздық ставка.

Уақытты өлшеу базасы үш тәсілмен ескеріледі:

1) шартты түрде жыл 360 күн, ал ай 30 күн болып қабылданады (30, 360). Бұл әдіс Германияда, Данияда, Швецияда қолданылады;

2) қарыз берілгеннен бастап нақты күндер саны есепке алынады (күнтізбе бойынша анықталады), ал жыл 360 күнмен есептеледі (k , 360). Бұл әдіс Францияда, Белгияда, Испанияда, Швейцарияда, Югославияда қолданылады;

3) нақты күндер саны есепке алынады және жылда 365 күн деп есептеледі. Бұл әдіс Португалияда, Англияда, АҚШ-та және т.б. мемлекеттерде қолданылады.

Қарыз күндерін анықтауда күнтізбе бойынша бірінші күн есепке алынбайды, ал соңғы күн есепке алынады.

1-мысал. 22 сәуірден 16 тамызға дейінгі күндер саны былайша есепке алынады:

сәуірде - 8 күн, мамырда – 31 күн, маусымда – 30 күн, шілдеде – 31 күн, тамызда – 16 күн; барлығы – 116 күн.

Әлемдік практикада пайыздарды есептеуде «пайыздық сан» және «пайыздық кілт» (дивизор) ұғымдары қолданылады.

Пайыздық төлемдерді есептеуге арналған (4) формулада бөлшектің алымын да бөлімін де p -ға бөлсек,

$$l = \frac{Kpd}{36000} = \frac{Kd}{36000/p}, \quad l = \frac{Kd}{d},$$

мұндағы Kd - пайыздық сан деп аталады, ал $D=36000/p$ - пайыздық кілт немесе дивизор деп аталады.

Егер жыл 365 күнмен есептелетін болса, онда дивизор $D=36500/p$.

$36500/p$ дивизорын қолданып есептелген пайыздық төлем $36000/p$ дивизорын қолданып, есептеген төлемнен кем болатыны түсінікті. Сондықтан қарыз алушыға қызмет көрсеткенде бір ғана дивизор қолданылады.

2-мысал. Екі капиталдың айырмасы 45000 теңге. Шамасы үлкен капитал 5%-дық ставкамен 6 айға салынған, ал аз шамалы капитал 6%-дық ставкамен 3 айға салынған. Бірінші капиталдың пайыздық төлемі екінші капиталдың пайыздық төлемінен екі есе көп болса, капиталдар шамасын табыңыз.

Шешуі: $K_1 = K, \quad K_2 = K - 45000,$

$$I_1 = 2I_2,$$

$$\frac{K \cdot 5 \cdot 6}{1200} = 2 \frac{(K - 45000) \cdot 6 \cdot 3}{1200}.$$

$$K = 270000, K_1 = 270000, K_2 = 225000.$$

3-мысал. Пайыздық ставка 6% болғанда пайыздық төлем үш еселенген капиталға тең болуы үшін капитал қанша жылға салынуы тиіс?

Шешуі: $I = 3K \quad \frac{K \cdot 6 \cdot g}{100} = 3K, g = 50.$

4-мысал. 150 000 теңге капитал 6%-дық ставкамен 6 айға салынған. 6 айдан кейінгі капитал шамасын табыңыз.

Шешуі: 1-әдіс. $I = \frac{150\,000 \cdot 6 \cdot 6}{1200} = 4500$

$$\tilde{K} = K + I = 150\,000 + 4500 = 154\,500.$$

2-әдіс. $t = 6$ ай немесе $\frac{1}{2}$ жыл.

$$K = \tilde{K} + I = K + K \cdot i \cdot t = K(1 + it),$$

$$K = 150\,000 \left(1 + 0,06 \cdot \frac{1}{2} \right) = 150\,000 \cdot 1,03 = 154\,500, i = p/100.$$

5-мысал. 450 000 теңге капиталды 4%-дық ставкамен салынған капиталдың өсімі қанша уақыта 10.03-тен 22.05-ке дейін 5,75%-дық ставкамен салынған 600 000 капиталдың өсімімен бірдей болады?

Шешуі: $I_1 = I_2,$
 $\frac{450000 \cdot 4 \cdot d}{36000} = \frac{600000 \cdot 5,75 \cdot 73}{36500}$

$$d = 138.$$

6-мысал. 150 000 теңге капитал банкке 6%-дықставкамен 120 күнге салынды. 120 күннен кейінгі капитал шамасын табыңыз.

Шешуі: 1-әдіс. $I = \frac{150000 \cdot 6 \cdot 120}{36000} = 3000,$

$$\bar{K} = K + I = 150\,000 + 3000 = 153000.$$

2-әдіс. $t = \frac{120}{360} = \frac{1}{3}$

$$K = 150\,000 \left(1 + 0,06 \cdot \frac{1}{3} \right) = 150\,000 \cdot 1,02 = 153000.$$

Қолданылған әдебиет:

Красс М.С., Чупрынов Б.П. Математика для экономистов. Санкт-Петербург: Питер, 2009. – 464 с.

Ғылыми жетекші: ф.-м.ғ.к., доцент Ахметова А.У.

DEVELOPMENT OF CHAT BOTS BASED ON MACHINE LEARNING

Zhanorazov T.

Aktobe Regional State University named after K.Zhubanov

Introduction

In the past ten years, mobile devices have become a powerful channel for organizations to interact with consumers and employees. Messaging through channels such as Facebook Messenger, WhatsApp, WeChat, Slack and SMS is becoming the main form of interaction. More than 4.1 billion people worldwide use instant messaging systems. Their user base has grown much faster than social networks. Users prefer these channels because of the important advantage — the instant response of the interlocutor, which is achieved by displaying messages on the screen in real time, as well as using push notifications. Accustomed to instant messaging with friends and relatives, people expect the same quick response from organizations and want to interact with them through the same familiar channels. Like browsers that once replaced client-server applications, these channels take over the functions of applications, in particular replacing the same browsers. This stimulates the development of innovative chat bots with artificial intelligence (AI), which will help organizations automate communication through such channels on the necessary scale. What is a chat bot?

Key words: Chat bots, machine learning, AI

A chat bot (a virtual interlocutor or just a bot) is a computer program that, imitating a live interlocutor, talking to a human user (most often via the Internet). Why now? Rapid spread intelligent bots due to a combination of several factors. First, users are already tired of downloading and installing applications. I call this phenomenon overwork from applications. Secondly, people are massively switching to messaging services and are constantly in chat rooms. Thus, instead of the next application, you can create a service running in the application, which is already

installed on the user's device. Chatbots are becoming a popular and preferred option interactions thanks to advances in artificial intelligence. Powerful machine learning algorithms have been created, with by which the computer (chat bot) is able to maintain dialogue with the end user with minimal intervention the operator.

Artificial Intelligence (AI) - the basis of chat bots.

The concept of artificial intelligence (AI) has been around for quite some time. Even Greek myths mention mechanical people, able to imitate the behavior of a living person. Early European computers were conceived as “logical machines”. In an effort to reproduce functions such as memory and basic arithmetic operations, engineers of that time essentially tried create a mechanical brain. The concept of “artificial intelligence” has a wider scope and implies the ability of machines solve problems in a reasonable way, from our point of view. With the development of technology and the evolution of our views on the structure of the human mind, the meaning of the concept changed "artificial Intelligence". The most significant modern achievements in this area have become possible thanks to improvement of machine learning technologies (a class of artificial intelligence methods, due to which the machine in theory able to solve any problem).

Machine learning involves training a computer based on data analysis and further construction of relevant forecasts when processing new (not previously met) data. Arthur Samuel, one of the founders of the science of artificial intelligence, proposed the term “machine learning” in 1959 and defined it as a branch of science that is dedicated giving computers the ability to learn without explicit programming [1-2]. Machine learning is based on complex statistical-mathematical recognition algorithms. Now they are widely used and gradually penetrate into new areas of activity. Examples: unmanned vehicles, recognition speech, handwriting recognition, face recognition, optical character recognition, spam detection, segmentation market, forecasting, astronomy (creation of theories of the emergence of the Universe), fraud detection, forecasting jet engine failures. Among the technologies of machine learning, a special place is occupied by modern neural networks, which have become the most important technical tool for solving a wide range of problems.

To sum up, artificial intelligence can have a significant impact on all industries, opening up new ways to interact with customers and new tools for effective work around the world. Think about it, chat bots never sleep, don't make you wait, and effectively personalize communication with the client [3]. The newest ones – chat bots with artificial intelligence - are able to learn and build relations. Even if artificial intelligence does not produce a global revolution, it will remain an important tool for optimizing interactions, increasing efficiency and reducing costs. Any modern IT industry leader in charge of automation strategy, sooner or later will be faced with the need to introduce artificial intelligence.

References:

1. Henrik Brink Joseph W. Richards Mark Fetherolf “Real machine learning” (electronic resource).
2. <https://www.kaggle.com/>
3. Oracle Intelligent Bots (electronic resource).

Scientific adviser: candidate of Phys.-Math.Sci., Associate Professor Talipova M.

ЖОБАЛАУ-КОНСТРУКТОРЛЫҚ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМИ-ЗЕРТТЕУ ЕСЕПТЕРІ ШЕШІМДЕРІНДЕ КИІМДЕРДІ ҮШӨЛШЕМДІ ЖОБАЛАУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ

Жантлеуова К.С.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Қазіргі таңда ақпараттық технологиялар белсенді даму үстінде. Қай саланы алып қарасанда, компьютерді пайдалану арқылы ауқымды жобалар мен тиімді бағдарламалар жүзеге асырылуда. Ғылыми бағыттарда ғана емес, сонымен қатар қарапайым күнделікті киетін киімдерді де конструкторлық және ғылыми-зерттеу есептері арқылы жобалауға болады.

Біздің мақсатымыз тұтынушылардың қажеттіліктерін қанағаттандыру негізінде тігін өндірісі кәсіпорындарының потенциалды мүмкіндіктерін кеңейту. Ол үшін заманауи ақпараттық технологияларды пайдалану негізінде, жобалау-конструкторлық жұмыстардың барлық негізгі кезеңдері бойынша іс жүзінде тігін өндірісін дайындау процестерін автоматтандыруды қарқынды дамытуға бағытталған.

Сән саласындағы мамандар қазіргі таңда жобалық-конструкторлық зерттеулерге жүгінеді. Киім өнеркәсібінде үшөлшемді жобалау жүйесінің маңызы мен тиімді тұстарын анықтау және де ғылыми-зерттеу есептері шешімдері арқылы киімдерді жобалау технологиясы тақырыптың өзектілігі болып табылады.

Жүргізіліп жатқан жұмыстың мақсаты жобалық шешімдердің жоғары тиімділігін қамтамасыз ететін және жобалық-конструкторлық шешімдерді қабылдау процесін үлгілеу мен автоматтандыруға ықпал ететін кәсіби және тұрмыстық мақсаттағы бұйымдарды жобалау үшін бірыңғай ақпараттық кеңістік құру болып табылады.

Киімдерді жобалау үшін көптеген бағдарламалар бар, соның ішінде NanoCAD (Нанокad), Valentina (Валентина), RedCafe, Закройщик, Optitex 11, Лeko (Leko), GRAFIS, Assyst (Германия) тігін кәсіпорындарының кең қолданысқа ие бағдарламалары болып табылады.

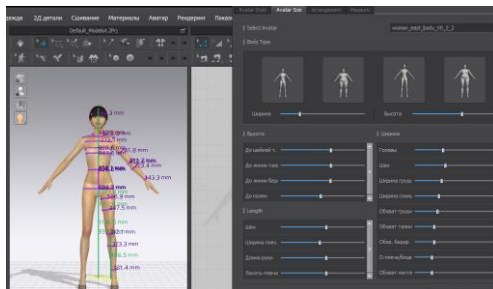
Ақпараттық жобалау жүйелері арқасында көптеген кәсіпорындар өз жұмысын жеңілдетіп қана қоймай, уақытын үнемдеп, шығын санын азайта отырып табысқа кеңелу үстінде. Атап айтқанда әлемге танымал “Adidas”, “Nike” т.б. киім өндіретін компаниялар өз жұмыстарына үшөлшемді жобалау жүйесін алғашқылардың бірі болып қосқан болатын.

Көп жағдайда үшөлшемді визуализациямен компьютерлік графика саласындағы мамандар айналысады және олар сызбаларды мүлдем түсінбейді, сол себептен кейбір компьютерлік бағдарламалар тігін өндірісіне жарамай жатады. Қазіргі таңда әлемнің жетекші мемлекеттері өз өнеркәсіптеріне қолданып жүрген бірнеше бағдарламалар бар. Ең көп сұранысқа ие болған бағдарламалар CLO3D және Marvelous Designer.

Marvelous Designer бағдарламасында киім пішінің сызбаның көмегімен жасау мүмкін болмаған жағдайда, матаны виртуалды түйреуішпен теседі

немесе виртуалды үтікпен тегістейтінін және басқа да мүмкіндіктерін алдыңғы мақалада айтқан болатынбыз [1]. Анимациялық кейіпкерлер киімнің үстінде жұмыс істеу кезінде бұл процесті айтарлықтай жеңілдетеді, бірақ тігін өндірісіндегі адамдарды нақты сәйкес келетін виртуалды өлшеу мүмкіндігі қызықтырады. Осы мақсаттарға арналған ең көп таралған бағдарламалардың бірі CLO3D.

CLO3D бастапқыда пайдаланушыларға *аватарлар* деп аталатын виртуалды модельдер жиынтығын ұсынады және олардың параметрлерін өзгерту мүмкіндігі бар. (1-сурет).

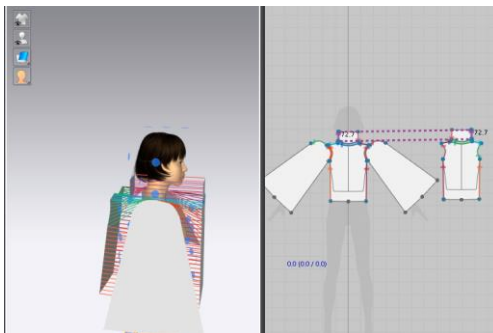

1-сурет. CLO3D бағдарламасындағы стандартты аватар

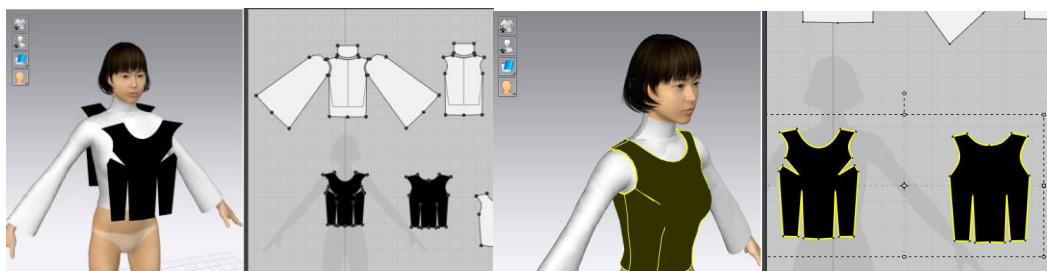
Теориялық тұрғыда бұл аватарды типтік пішін немесе жеке тапсырыс берушінің параметрлеріне айналдыруға болатынын білдіреді. Аватардың стандартты өлшемдік белгілерін талдап, оған көз жеткізу қиын емес, кез келген фигураны визуализациялау үшін әр түрлі параметрлер беру жеткілікті (1-сурет).

Келесі маңызды сәт - киім сызбасын құру. 2D терезесінде киім сызбасын құру немесе DXF-AAMA, DXF-ASTM форматындағы киімді автоматтандырылған жобалау (АЖЖ) жүйесінен файлдарды импорттау мүмкіндігі бар.

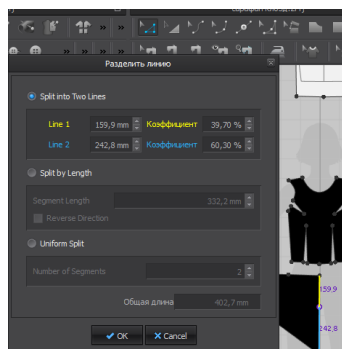
2D терезесіндегі жұмыс процесі әуесқойлар мен студенттер үшін пайдалы болуы мүмкін қағаз лекалдарымен жұмыс істеуге өте ұқсайды, өйткені "қолмен" құрастырудың барлық әрекеттері толық қайталанады. Бірақ егер бұл бағдарламамен кәсіпқойлар жұмыс жасайтын болса, онда АЖЖ салынған сызба қажет. Мұның артықшылықтары: жобалаудың үлкен дәлдігі, сапалы графика және сызбаны автоматты түрде орналастыру мүмкіндігі мен уақытты үнемді пайдалану (2-4 сурет).

2-сурет. 3D терезесіндегі көрінісі, 2D терезесіндегі киім үлгісінің сызылуы мен тігін байланыстарының көрінісі

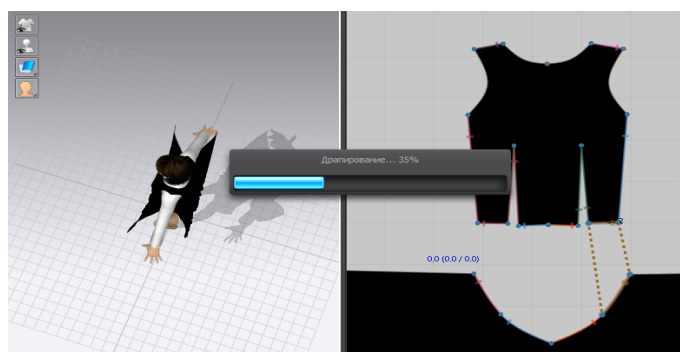

3-сурет. Қымтымаларды өлшем бойынша сызу

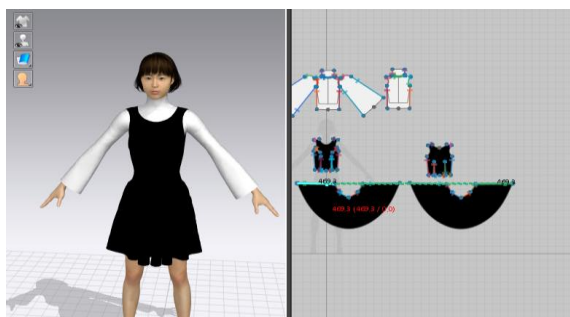
4-сурет. Параметрлерді енгізу арқылы киімнің төменгі бөлігін жобалау

Басқа бағдарламаларға қарағанда CLO3D бағдарламасы өлшемдерді есептеу дәлдігімен ерекшеленеді. Бағдарламаның бұндай артықшылығы тігін өнеркәсібінде қателікке ұшырамауға мүмкіндік береді.

5-сурет. Симуляция процесі

Симуляция процесі киімнің күрделілігіне байланысты жүзеге асырылады. Киімнің сызбасы қаншалықты күрделі болса, соншалықты уақытты алады. Бірақ ұқыпты әрі нақты есеппен сызылған сызба болса, процесс жылдам аяқталады.

6-сурет. Аяқталған симуляция процесінің нәтижесі және 2D терезесіндегі киім үлгісінің сызбалары мен тігін байламдары

ба- сурет. Мата түрлерін таңдау

Бағдарламаның тағы бір артықшылығы мата түрлерін оңай ауыстырып, өзіңіздің қалаған киім үлгісін құра алуыңызда. Дайын болған киім үлгісін анимация бөліміне жіберу арқылы толықтай тәжірибеден өткізе аласыз. CLO3D немесе CLO Virtual Fashion-дизайнға маманданған және маталарды виртуалды құрастыруға арналған бағдарламаны әзірлеуші компания болып табылады. Қазіргі таңда бұл бағдарлама матаның 23 түрімен жұмыс жасай алады. Компания клиенттерінің арасында – *Adidas, Hugo Boss, Nike, Moschino, Under Armour, Helmut Lang, Macy's, Louis Vuitton* және басқа да әлемге әйгілі брендтер бар. Бірақ бірінші кезекте CLO3D – бұл жеке құрал, ал оны қолдану үшін компаниямен ынтымақтасу міндетті емес – құралды пайдалану үшін лицензияны сатып алу жеткілікті.

Қолданылған әдебиеттер:

Жантлеуова К. Киім дизайнының компьютерлік моделін құру //«ЖАСТАР, ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ИННОВАЦИЯ» атты Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламасы мен «Жастар жылы» аясында өткізілген студенттер, магистранттар, PhD докторанттардың XV Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының мақалалар жинағы. Ақтөбе қ., 2019 ж.

Ғылыми жетекшіі: ф.-м.ғ.к., доцент Талипова М.Ж.

LAZARUS ОБЪЕКТИЛІ БАҒЫТТАЛҒАН БАҒДАРЛАМАЛАУ ОРТАСЫН ОҚЫТУДА МӘТІНДІК ҚОСЫМШАНЫ ЖАСАУ

Жұман А.Қ.

Семей қаласы Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті

Мектепте Объектілі-бағытты бағдарламалауды оқытудың негізгі проблемасы - бұл мәселеге жүйелі көзқарастың жоқтығы. Мәселе мынада, мектепте олар бағдарламаны қолдана отырып проблемаларды шешуге және

бағдарламаны жасауға емес, тек бағдарламалау тіліне үйретеді. Мектептегі сабақтар, негізінен, тілдің құрылысын үйренуге және осы құрылыстардағы кез-келген тапсырманы орындауға түседі, бірақ олар одан да маңызды шеберлікті үйретпейді - оларды практикада туындаған мәселелерді шешуге қолданады. Бағдарламалауға қабілеті бар оқушылар мұны өздері үйренеді, ал қалғандары бағдарламалау идеясын «жүйкелерге арналған ішпыстырарлық сабақ» ретінде алады.

Мектепте оқытылатын объектілі - бағытталған бағдарламалау тілдерінің бірі Lazarus. Lazarus – та ресми түрдегі бағдарламалаудың технологиясы қолданылады. Lazarus бағдарламалау тілі «Borland» компаниясы шығарған нысанды-бағытталған кітапхана, көпке таныс Delphi бағдарламалау тіліне өте ұқсас.

Lazarus-ты іске қосу Пуск – Все программы - Lazarus - командасымен жүзеге асырылады. Lazarus – ты іске қосқанда экранда Lazarus IDE v1.0.12 project1 жобасының менеджері өзінің Form1 терезесімен пайда болады.

Жоба - бұл әр түрлі типтегі файлдардың жиынтығы, олар құрастырылғаннан кейін бағдарлама алынады.

Жобада пайда болатын файлдардың 6 негізгі түрі бар:

- Лазарус модулі (* .pas; *. Pp)
- Lazarus жобасы (* .lpi)
- Лазарус немесе Delphi формасы (* .lfm; *. Dfm)
- Lazarus пакеті (* .lpk)
- Lazarus жобасының бастапқы коды (* .lpr)
- Басқа Lazarus файлы (* .inc; *. Lrs; *. Lpl)

Модуль дегеніміз - * .pas кеңейтімі бар файл түрінде жасалған бастапқы кодтың жеке бірлігі. Мұндай бірліктердің жиынтығы бағдарламаны құрайды.

Терезе жасалған кезде ол үшін екі файл жасалады: модуль - * .pas файлы, бастапқы коды бар файл және * .lfm файлы, онда пішінде қолданылатын компоненттер үшін параметрлер бар. Модуль мәтінін Код редакторынан көруге болады. Алайда, модульде әрдайым терезе болмайды, ол жай код мәтіндік файл бола алады. Сонымен қатар, жоба қалтасында жобаға қосылған мәліметтер мен компиляция туралы ақпараттар бар lib қалтасы бар. Егер пайдаланушы жобаны өзгертсе және осы өзгертулерді сақтаған болса, резервтік қалта пайда болады, онда жобаның ескі нұсқаларының сақтық көшірмелері сақталады.

Форма - компоненттер палитрасында жоқ, дегенмен ол компонент болып табылады. Өйткені, форманың қасиеттері мен оқиғалары бар. Басқа сипаттармен қатар, форма AlphaBlend қасиетіне ие. Бұл сипат форманың ашықтығына жауап береді. Біз оның мәнін True мәніне орнаттық, ал төменде AlphaBlendValue қасиетін көреміз. Ол 1 - ден (толық мөлдірлік) 255-ке дейін (толық мөлдір емес) мәндерді қабылдай алады.

Left (Сол жақ) қасиеті пикселдермен экранның сол жақ шетіне дейінгі қашықтықты орнатады.

Name қасиетінде пішіннің аты жазылады, оны біз кодтық редактор терезесінде қолданамыз.

Position қасиеті форма құрастырылғаннан кейін оның орналасуы үшін жауап береді. Одан кейін Top қасиеті Left (сол жақ) сипатқа ұқсас, тек пиксельдер саны экранның жоғарғы шетінен форманың жоғарғы жиегіне өтеді.

Width (ені) мен Height (биіктігі) қасиеттері пикселдердегі пішіннің ені мен биіктігіне жауап береді. Enabled Меншік қызметіне жауап береді.

Объектіге бағытталған бағдарламалау ортасында сіз келесі компоненттермен жұмыс жасай аласыз:

TLabel компоненті заттаңба немесе жазба деп те аталады, ол кейбір мәтінді экранда көрсетуге мүмкіндік береді.

TEdit компоненті сізге кейбір мәтіндерді енгізуге және өңдеуге мүмкіндік береді. Бұл компонент бір жолды редактор деп те аталады.

TMemo компоненті құрамында Tstrings типті жолдардың жиынтығы (массив) түрінде ақпарат бар.

TstringGrid компоненті - бұл жолдар мен бағандар бағандарынан тұратын кесте.

Түрлі қосымшалар жасауға мүмкіндік беретін басқа компоненттер бар.

Lazarus ортасында сіз жұмыс істей алатын бірнеше стандартты түрлер бар:

1. Бүтін сандар (ондықтар: 5; -12; 0)
2. Нақты сандар (нүктелі үтір: 5.3; -3.14; 0.0)
3. Символдық (жеке әріптер немесе басқа белгілер: «B», «Z», «&», «/»)
4. Жолдар (таңбалар тобы: «бұл жол», «бұл мәтін»)
5. Логикалық тип (False - жалған немесе True – шындық мәндерін қабылдауы мүмкін)

Осылайша, объектіге бағытталған бағдарламалауды қолдану әр түрлі күрделіліктегі бағдарламалық жобаларды жасау кезінде жақсы шешім болып табылады.

Объектіге бағытталған бағдарламалаудың ең үлкен артықшылықтарының бірі - бағдарламалық кодты қайта қолдану мүмкіндігі.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Алексеев Е.Р., Чеснокова О.В., Кучер Т.В. Самоучитель по программированию на Free Pascal и Lazarus./ Е.Р.Алексеев, О.В. Чеснокова, Т.В. Кучер.– М.: ALT Linux: Издательский дом ДМК-пресс, 2012. – 503 с.
2. База знаний по Lazarus-CCR.[Электронный ресурс]. - Режим доступа:http://wiki.freepascal.org/Main_Page/ru/.- Дата доступа: 21.09.2016.
3. Лесневский А. С. Объектно-ориентированное программирование для начинающих: Бином. Лаб. Знаний./А. С. Лесневский.— М.: Бином. Лаб. знаний, 2014. — 232с.
4. Мельников С.В. Delphi и Turbo Pascal на занимательных примерах./С.В. Мельников.– СПб.: БХВ-Петербург, 2016. – 448 с.
5. Програмируем на Lazarus.[Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://lazarus.16mb.com/> .-Дата доступа: 05.10.2016.

Ғылыми жетекші: ж.ғ.м. аға оқытушы Умирбаева С.Т.

МАТЕМАТИЧЕСКИЕ МЕТОДЫ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Казмагамбетов Н.

Актюбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова

Правильно говорит на каком - либо языке, в частности, на русском можно, конечно, и не зная математики. Но вот для того, чтобы дать языку научное описание, математика оказывается полезной, а в XXI веке пожалуй что и необходимой.

Все знают, что в русском языке шесть падежей: именительный, родительный, дательный, винительный, творительный, предложный. Такова традиция. Этому учат в школе. Поэтому эти шесть падежей будем именовать **школьными** или **традиционными**.

Когда слово меняет свой падеж, происходит изменение его формы; изменение, в частности, может состоять и в том, что форма слова остаётся прежней: у слова *кровать*, например, совпадают формы именительного и винительного, а у слова *кофе* — вообще все формы. Изменение форм данного слова по всем падежам называется его **склонением**.

Вот, например, склонение слова *сахар*: им. п. *сахар*, род. п. *сахара*, вин. п. *сахар*, дат. п. *сахару*, тв. п. *сахаром*, предл. п. *о сахаре*. Все эти формы: *сахар*, *сахара*, *сахару*, *сахаром*, *сахаре* — называются **словоформами** слова *сахар*; словоформы часто называют просто **словами**.

Спросим себя, какой падеж у словоформы *сахару*. В только что приведённом списке словоформ указано, что это дательный падеж. Теперь посмотрим на фразу

(1) *Положить тебе ещё сахару?*

Согласится ли любезный читатель, что у слова *сахару* здесь дательный падеж? Ведь дательный падеж, как известно, отвечает на вопрос *Кому?/Чему?*. Здесь же слово *сахару* отвечает на вопрос *Чего?*. Но на вопрос *Чего?* отвечает родительный падеж. Но формой родительного падежа для слова *сахар* служит слово (форма) *сахара*. Как же быть?

Отложим ответ на заданный вопрос и рассмотрим похожую ситуацию. Самая знаменитая детская песенка начинается со слов

(2) *В лесу родилась ёлочка....*

В каком падеже здесь слово *лесу*? Судя по окончанию — в дательном. Однако сразу возникают две трудности, препятствующие тому, чтобы радостно принять этот ответ. Первая трудность аналогична той, которую мы видели в примере (1) со словом *сахару*. Дательный падеж у слова *лес* должен отвечать на вопрос *Кому?/Чему?*, как, например, во фразе

(3) *Вернём долги лесу.*

Однако во фразе (2) слово *лесу* отвечает на другой вопрос, а именно на вопрос *Где?*. Вторая трудность для нас новая и связана с **акцентуацией**, т. е. с местом ударения в слове. Во фразе (3), служащей для нас эталоном дательного падежа для слова *лес*, ударение в слове *лесу* стоит на первом слоге, тогда как во фразе (2) слово *лесу* имеет ударение на втором слоге. Выходит, что

во фразе (2) мы встречаемся с какой-то новой словоформой слова *лес* — новой в том смысле, что она отсутствует в традиционном шестичленном списке падежных форм этого слова. Значит, список неполон. И действительно, логика вещей подсказывает, что должен быть специальный падеж, отвечающий на вопрос *Где?*. Этот падеж называется **местным падежом**, или **локативом** (от латинского слова *locus* 'место'). Именно в локативе и стоит слово *лесу* в предложении (2). Вот пример, где местный и предложный падежи противопоставляются друг другу в пределах одной фразы:

(4) *Вороны искали в снегу (местн. п.) пищу, а художники в снеге (предл. п.) — вдохновения для своих картин.*

Теперь нас не должно удивить решение, предлагаемое лингвистами для проблемы, возникающей в связи с фразой (1). Здесь мы также имеем дело с новым падежом, выражающим неопределённое количество, неопределённую часть того предмета, о котором идёт речь во фразе — в данном случае неопределённое количество сахара. Этот падеж называется **отделительным падежом** или **партитивом** (от латинского слова *pars* 'часть'). Поскольку слова в партитиве отвечают на вопрос *Чего?*, этот падеж называют также **2-м родительным**.

В оправдание школьных учебников следует сказать, что найденные два дополнительных падежа встречаются в русском языке значительно реже шести традиционных падежей; к тому же очень часто форма локатива совпадает с формой предложного падежа, а форма партитива — с формой падежа родительного, как, например, во фразах

(5) *Киты живут в океане;*

(6) *Положить тебе ещё каши?*

Ввиду сказанного целесообразно остановиться на 8 стандартных падежах. Для сравнения — один из языков Дагестана, табасаранский, в своём литературном варианте насчитывает 46 падежей. Остаётся вопрос, что такое падеж. Вот тут на помощь приходит математика.

«Математическая составляющая» в вопросе о падежах заключается в том, что первое научное определение понятия '**падеж**' имело в своём основании такие начальные понятия математики, как пара, бинарное отношение, разбиение на классы, а сформулировал его великий математик Андрей Николаевич Колмогоров. Мне это определение стало известно при следующих обстоятельствах. 24 сентября 1956 года на Филологическом факультете Московского университета открылся семинар «Некоторые применения математических методов в языкознании» — первый семинар по математической лингвистике в России. Он посоветовал начать с конкретных задач и предложить участникам семинара две задачи на поиски определений двух популярных понятий — понятия ямба и понятия падежа. Что касается ямба, то убеждение, что в ямбической строке ударения стоят на чётных слогах, было почти всеобщим, несмотря на очевидную ложность. (Взять хотя бы вторую строку «Евгения Онегина»: *Когда не в шутку занемог*. Для наглядности мы подчеркнули здесь гласные в чётных слогах.) Что касается падежа, то удовлетворительное определение этого понятия, хотя бы и неверное,

отсутствовало вовсе (хотя на интуитивном уровне лингвисты понимали, что это такое). Тогда же Колмогоров сообщил основные идеи определений названных понятий.

Некоторые его идеи были им выношены, как определения ямба и падежа, некоторые же возникали внезапно, как это произошло 9 сентября 1954 года на семинаре «Рекурсивная арифметика», тогда, при обсуждении темы конструктивных ординалов, Колмогоров предложил систему понятий, лёгших в основу тогда ещё не существовавшей **теории нумераций** (названная дата и есть день рождения этой теории). Боюсь, что большинство идей, высказанных Колмогоровым таким ненавязчивым способом, остались невоспринятыми, непонятыми, неоценёнными и, тем самым, навеки пропали.

Великий лингвист Андрей Анатольевич Зализняк в §§ 2.3 — 2.4 своего классического труда «Русское именное словоизменение» уточнил конструкцию Колмогорова и переложил её на более наглядный и более понятный его коллегам язык. А в 6.20 названного труда читателя встречают три теоремы. Формулировки и доказательства их совершенно математические. Теоремы эти нужны их автору для обоснования того, что предложенный им способ описания устройства ударения в парадигмах русских существительных оптимален.

Предложенный Зализняком способ основан на введённом им новом понятии — понятии **условного ударения**. Поясним на примере. Во всех косвенных падежах слова *стол* ударение стоит на окончании; в именительном падеже окончания вроде бы нет, а слово односложно, поэтому спрашивать, где здесь ударение, бессмысленно. Но можно считать, что и в именительном падеже слова *стол* имеется окончание, только мы его не видим, и именно на нём стоит условное ударение. В других же падежах условное ударение совпадает с действительным. А тогда можно сказать, что ударение (условное!) во всех падежах слова *стол* стоит на окончании. Это явно короче, чем говорить, что в одних падежах — одно правило, а в других — другое.

Математика нужна в лингвистике всюду, скажем, в фонетике, где звуки описываются некими графиками и математическими формулами, и в синтаксисе, где синтаксическая структура описывается некоторой геометрической картинкой, я уж не говорю о всевозможных современных поисковых системах. Когда вы что-то ищете в Яндексе или в Гугле, то там применяются очень тонкие современные методы лингвистики (в частности, разработанный Зализняком способ описания системы словоизменения), лингвистические алгоритмы представления синтаксической структуры предложений, и, что очень важно, лингвистическая статистика. Без неё развитие лингвистики весьма затруднительно, так как совершенно ясно, что нужно понимать, что встречается часто, а что — редко; а для этого очень важно понимать, что именно мы считаем.

Использованные источники:

1. Зализняк А. А. Русское именное словоизменение. — М.: Наука, 1967.
2. Зализняк А. А. Лингвистические задачи. — 3-е изд. — М.: МЦНМО, 2018. — [В 3-м издании кроме предисловия В. А. Успенского добавлена статья А. Ч. Пиперски, посвящённая работам А. А. Зализняка].

3. Успенский В. А. Труды по нематематике. — 2- е изд. — Кн. 4: Филология. — М.: ОГИ, Математические этюды, 2012. — [Стр. 491—509].
4. Успенский В. А. Труды по нематематике. — 2- е изд. — Кн. 3: Языкознание. — М.: ОГИ, Математические этюды, 2013. — [Стр. 18—32].

Научный руководитель: к.п.н. Иргалиева И.С.

АҚПАРАТТЫҚ ІЗДЕУ ЖҮЙЕЛЕРІНІҢ ҚҰРЫЛЫМЫ МЕН ТАЛАПТАРЫ ТУРАЛЫ

Каратаев Р. Қ.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Қазіргі таңда деректер қоры кеңінен қолданылады, оларды дұрыс өңдеу пайдаланушылардың ақпаратпен жұмыс жасауын жеңілдетеді. Көптеген үлкен корпоративтік есептеу орталықтары деректер қорымен жұмыс жасау үшін күрделі бағдарламалық өнімдерді пайдаланады. Деректер қорындағы үлкен көлемді ақпаратпен жұмыс істеуге ыңғайлы болу үшін оларды тақырыптық белгі бойынша бөледі және ыңғайлы интерфейсі бар бағдарламаға орналастырады.

Ақпараттық-іздеу жүйесі – бұл ақпараттық-іздеу тілі және тиісті іздестіру ережелері негізінде ақпарат көздерінің (индексте) сипаттамасымен арнайы базада қажетті деректерді іздестіруді және іріктеуді қамтамасыз ететін жүйе. Кез келген ақпараттық-іздеу жүйесінің мақсаты – нақты әлемнің объектілері туралы деректерді өңдеу және пайдаланушының ақпараттық қажеттіліктеріне байланысты ақпаратты іздеу екені мәлім.

Алғашқы іздеу жүйелері ХХ ғасырдың 90-шы жылдардың ортасында пайда болды. Іздеу жүйесінің базасында жүздеген сайттар беттерінде негізгі сөздер сақталды және іздеу тек қана сол негізгі сөздер бойынша жүзеге асырылды. Кейінірек толық мәтінді іздеу жасалды. Әрбір сөз бен фраза іздеу жүйесінің индексінде жеке тіркелген. Бұл кез-келген сөздер мен олардың тіркестері бойынша іздеу мүмкіндігін берді.

Іздеу және қызмет көрсету әдістері бойынша іздеу жүйесін төрт түрге бөледі: іздеу роботтарын пайдаланатын жүйелер, адам басқаратын жүйелер, гибридті жүйелер және мета-жүйелер. Іздеу жүйесінің архитектурасын (Сурет 1-ге қатысты) көрсетілген құрамда қарастыруға болады:

1. Интернет желісі сайттарынан немесе басқа құжаттардан ақпаратты жинайтын іздеу роботы.
2. Жинақталған ақпарат бойынша жылдам іздеуді қамтамасыз ететін индексатор.
3. Іздеу-пайдаланушының жұмыс істеу үшін арналған графикалық интерфейс.

Сурет 1. Ақпараттық-іздеу жүйесінің сұлбасы

Жүйеде екі кіріс және бір шығыс бар. Кірістерде құжаттар мен сұраныстарды индекстеу үшін түрлендіргіштер бар. Құжаттардың іздеу бейнелері оларды сақтау адрестерімен (нөмірлерімен) бірге белсенді есте сақтау құрылғысына, ал құжаттардың өздері - пассивті жіберіледі. Әрбір сұрау салудың индекстері шешуші құрылғыдағы барлық құжаттардың индекстерімен салыстырылады, олар сәйкес болған жағдайда (толық немесе алдын-ала берілген критерийінде көзделген) сақтау орнына құжатты беруге команда береді. Бұл сақтау орны библиографиялық (бір контурлық) жүйелер жоқ жүйенің екінші контурын (құжаттардың өздері) құрайды.

Қазіргі таңда пайдаланушылар қолданып жүрген ақпараттық-іздеу жүйелері өте көп. Ең танымал ақпараттық-іздеу жүйелеріне Google, Yandex, Yahoo, Rambler... т.б. Бірақ әрбір ақпараттық-іздеу жүйесінің артықшылықтары мен кемшіліктері салыстырмалы түрде сараланды. Нәтижесінде, ақпараттық-іздеу жүйелерінің артықшылықтары мен кемшіліктері төмендегі кестеде талдап көрсетілді:

Іздеу жүйесі	Артықшылығы	Кемшілігі
Яндекс	- Жүйенің үздіксіз дамуы; - Өңделетін терминдердің терең морфологиялық талдауы; - Үлкен индекстік базасы;	- Іздеу базасының индекстерін жаңарту жиі және тұрақты емес; - үлкен (кішкентай) әріппен сөзді теру кезінде берілетін айырмашылық;
Google	- Тұрақты дамудағы өте қуатты іздеу жүйесі; - Бұл жүйенің индекстер базасы жаңартылады, сапасы өте жоғары, қажетті құжатты немесе ақпаратты табу өте оңай; - Бағдарламалау тілінің семантикасы бойынша сұрауларға нәтижелерді беруге қабілетті (бастапқы іздеу коды);	- Ескірген ақпараты бар сайттарға сілтемелер жиі кездеседі; - Сөздің нақты грамматикалық нысанын көрсету мүмкіндігінің болмауы, сондықтан ақпаратты іздеу процесін айтарлықтай қиындатады.

Іздеу жүйесі	Артықшылығы	Кемшілігі
Yahoo	- Іздеуде көрсетілген тақырыпқа неғұрлым толық жауап беретін сілтемелер бар; - эрқашан қажетті ақпараттың қай бөлімінде екенін анықтау оңай;	- Веб-серверлер әдетте іздеу жүйелерінен өз сайттарын жоюды ұмытады; - Yahoo-да автоматты жаңарту тетігі жоқ; - Жеке іздеу машинасы жоқ;
Rambler	- Жүйе үлкен жылдамдықпен жұмыс істейді; - Іздеуші әрдайым ең жаңа құжаттар мен соңғы жаңалықтарды табады; - Іздеу нәтижелерін оңтайлы шығару мүмкіндігіне ие.	- Ізделінетін терминдердің бір-бірінен шекті қашықтығын көрсете отырып, тұтас сөз тіркесі бойынша іздеуді жүзеге асыру мүмкін еместігі; - Индексінің көлеміне байланысты желідегі сайттың жұмыс істеу уақыты әсер етеді. Бұл бұрыннан бар ресурстарды табуға мүмкіндік береді;

Жалпы қорытындылай келе, библиографиялық ақпараттық-іздеу жүйесін құру мақсатында, ақпараттық-іздеу жүйелерінің негізгі элементтері, талаптары мен архитектурасы қарастырылды. Бүгінгі күні ақпараттық-іздеу жүйелері желілік ақпараттық ресурстарды іздеудің ең қуатты тетігі болып табылады.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Информационно-поисковые системы (электрондық ресурс).
2. Гараев И.М. «Сравнение возможностей популярно информационно-поисковых систем» (электрондық ресурс).
3. Яковлев С.А. «Корпоративные информационные системы», Санкт-Петербург, Россия, 2010.
4. Неелова Н.В. «Sembook энциклопедия поискового продвижения Ingate» (электрондық ресурс).

Ғылыми жетекші: п.ғ.к., доцент Байбақтина А.Т.

ҮЗІЛІССІЗ ДИФФЕРЕНЦИАЛДАНАТЫН ФУНКЦИЯЛАР ҚАСИЕТТЕРІН АНАЛИЗ БАСТАМАЛАРЫНЫҢ СТАНДАРТТЫ ЕМЕС ЕСЕПТЕРІН ШЫҒАРУ ҮШІН ҚОЛДАНУ

Кенжегарина А.М

daimkkk@mail.ru

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Дифференциалдық және интегралдық есептеу қағидаларын жақсы үйрету үшін оларды, алдымен, мұғалімнің өзі терең білуі тиіс. Бірақ, бұл мәселелерді университетте беру стилі мектептегіден өзгешеленетін болғандықтан мұғалім алдында университетте игерген мәліметтерін оқушыға меңгертетін материалдармен үйлестіруге байланысты әдістемелік сипаттағы қиындықтар туындайды.

Осы орайда, аталған бөлімнің негізгі ұғымдары мен қағидаларын теориялық және практикалық тұрғыда жоғары деңгейде оқыту үшін қажетті көмекші әдістемелік құралдардың болуы маңызды екені түсінікті.

Мұндай құралдар, әсіресе жалпы орта білім беретін мектептерде қосымша ретінде және факультативтік сабақтар мен түрлі деңгейлердегі математикалық сайыс конкурс, олимпиадаларға дайындауға, қолданбалылық бағыттағы мәселелерді зерттеуге үйрету барысында өте пайдалы болады.

Мақалада мектеп математикасының теңдеулерді шешу, теңсіздіктерді шешу (дәлелдеу), өрнектерді көбейткіштерге жіктеу, қосындыларды есептеу, функцияның ең үлкен және ең кіші мәндерін табу сияқты мәселелері бойынша стандартты емес есептерін дифференциалданатын функциялар қасиеттерінің көмегімен шешудің типтік үлгілері келтіріледі және әдістемелік нұсқаулары беріледі.

1 - мысал. $\ln(1+x) < x, x > 0$ теңсіздігін дәлелдеңіз

Шешуі: $y = x - \ln(1+x)$ деп алсақ берілген теңсіздікті дәлелдеу $(0, +\infty)$ аралығында $y > 0$ екенін көрсетуге эквивалентті. $y' = 1 - \frac{1}{1+x} = \frac{x}{x+1}, x > 0$. Демек, $(0, +\infty)$ -да, $y = x - \ln(1+x)$ функциясының туындысы оң. Яғни функция - өспелі. $y(0) = 0 + \ln(1+0) = -\ln 1 > 0$ екенін ескерсек: $x - \ln(1+x) > 0, x > 0$

2-мысал. $\left(\frac{1}{2}\right)^{x-7} + \left(\sqrt{x-5.3}\right)^2 + 13.3 = \frac{x^2-2x+1}{x-3} + x$ теңдеуінің түбірін табу керек.

Шешуі: Түрлендірулер арқылы теңдеуді мына түрге келтіреміз: $\left(\frac{1}{2}\right)^{x-7} + 8 = \frac{(x-1)^2}{x-3}$. Сонда $x = 7$ теңдеуінің түбірі болатындығын оңай байқауға болады. Басқа түбірлерінің болуы мүмкін емес екенін дәлелдейік. $y = \left(\frac{1}{2}\right)^{x-7} + 8$ функциясы кемімелі болғандықтан, $y = \frac{(x-1)^2}{x-3}$ функциясының теңдеудің анықталу облысында, яғни $[5.3; +\infty)$ аралығында өсетіндігін көрсетсек жеткілікті. Туынды табайық $y' = \left(\frac{(x-1)^2}{x-3}\right)' = \frac{(x-1)(x-5)}{(x-3)^2}$; Егер $x \geq 5.3$ болса, онда $y > 0$, яғни $y' = \left(\frac{(x-1)^2}{x-3}\right)'$ функциясы $[5.3; +\infty)$ - да өспелі. Демек, $x = 7$ - теңдеудің жалғыз түбірі.

3 - мысал. $\sin^3 x(1 + \cot x) + \cos^3 x(1 + \tan x)$ өрнегін ықшамдау керек.

Шешуі: өз анықталу облысында

$f(x) = \sin^3 x(1 + \cot x) + \cos^3 x(1 + \tan x)$ функциясы үшін

$$f'(x) = 3\sin^2 x \cos x (1 + \cot x) - \sin^3 x \frac{1}{\sin^2 x} - 3\cos^2 x \sin x (1 + \tan x) + \cos^3 x \cdot \frac{1}{\cos^2 x} = 3\sin^2 x \cos x - 3\cos^2 x \sin x - \sin x + \cos x +$$

$+3 \sin x \cos^2 x - 3 \cos x \cdot \sin^2 x = \cos x - \sin x$ Сондықтан,
 $(\cos x + \sin x)' = \cos x - \sin x$ тепе-теңдігінен: $f(x) = \cos x + \sin x + C$, C - тұрақты сан.

$x = \frac{\pi}{4}$ болғанда:

$$f(x) = \sin^3 \frac{\pi}{4} \left(1 + \cot \frac{\pi}{4}\right) + \cos^3 \frac{\pi}{4} (1 + \tan \frac{\pi}{4}) = \cos \frac{\pi}{4} + \sin \frac{\pi}{4} + C \text{ яғни}$$

$$\sqrt{2} = \sqrt{2} + C, C = 0 \text{ екендігі шығады.}$$

$$\sin^3 x (1 + \cot x) + \cos^3 x (1 + \tan x) = \sin x + \cos x, x \neq \frac{\pi}{4}, k \in \mathbb{N}$$

4 - мысал. $Q(t)$ көпмүшелігі үшін $\sin(nx) = \sin x \cdot Q(\cos x), n \in \mathbb{Z}$, теңбе-теңдігі орындалатындығы белгілі. Осы көпмүшелік коэффициенттерінің қосындысы неге тең?

Шешуі: Берілген теңбе-теңдік кез-келген $x \in \mathbb{R}$ үшін дұрыс болғандықтан оның оң және сол жақтарындағы функциялардың туындылары да теңбе-тең: $n \cos(nx) = \cos x \cdot Q(\cos x) + \sin x \cdot Q'(\cos x) \cdot (-\sin x)$ Ал. енді көпмүшелік коэффициенттерінің қосындысы оның аргументсізге тең болғандағы мәніне пара-пара екенін еске түсірсек:

$n \cdot \cos(n0) = \cos 0 \cdot Q(\cos 0) + \sin 0 \cdot Q'(\cos 0) \cdot (-\sin 0)$. Бұдан $Q(1) = n$ екені шығады.

5- мысал. Екі оң санның қосындысы a - ға. Бұл сандар қандай болғанда олардың кубтарының қосындысы ең аз болады?

Шешуі: Бір санды x деп алсақ, екіншісі $a - x$ болады. Сондықтан $f(x) = x^3 + (a - x)^3$ функция қандай нүктеде ең аз мән қабылдайтынын анықтау керек. $f(x) = a^3 - 3a^2x + 3ax^2, 0 < x < a$

$$f'(x) = 6ax - 3a^2 = 3a(2x - a), f'(x) = 0 \leftrightarrow 2x - a = 0 \rightarrow x = \frac{a}{2};$$

$$f'(x) < 0, 0 < x < \frac{a}{2}; f'(x) > 0, \frac{a}{2} < x < a \text{ Демек, } f_{\text{ең кіші}} = f\left(\frac{a}{2}\right). \text{ Яғни}$$

қосындысы a - ға тең екі оң санның кубтарының қосындысы ең аз болуы үшін олар $\frac{a}{2}$ және $\frac{a}{2}$ болуы тиіс.

6 - мысал. $x^3 + 4x - 16 > 0$ теңсіздігін шешу керек.

Шешуі: $f(x) = x^3 + 4x - 16$ функциясын қарастырайық: $D(f) = \mathbb{R}$

$f'(x) = 3x^2 + 4 > 0, \forall x \in \mathbb{R}$. Демек, $f(x)$ функциясы бүкіл $\mathbb{R}$ -де өспелі.

Сонымен қатар, $f(2) = 0$ екенін байқау оңай, яғни $f(x)$ функциясының, графигі абсцисса өсін тек $x = 2$ нүктесінде қияды. Бұдан шығатыны, берілген теңсіздіктің шешімі: $\{x: x > 2\}$ жиыны немесе $(2; +\infty)$ аралығы.

Математикалық ұғымдардың ішінде ең іргелі де, негізгілерінің бірі "функционалдық (функциялық) тәуелділік" ұғымы екенін кіріспеде атап кеткен болатын. Бұдан "функция" ұғымы "функционалдық тәуелділік" ұғымы мен

қатар жүріп, бірдей қолданылатын, тіпті екі ұғымды мәндес, яғни екеуі синоним деп қарастыруға болатынын көреміз.

Мектеп бағдарламасында және мектеп оқулықтарында "функция" ұғымына, функцияның түрлеріне жеткілікті деңгейде көңіл бөлініп, көптеген мәселелер белгілі бір дәрежеде қарастырылған. Бірақ бір өкініштісі, функцияның анықталу облысы, мәндерінің облысы, өсу және кему аралықтары, иілу нүктелері, ең үлкен және ең кіші мәндері (берілген аралықтағы), графигі және тағы басқа да мәселелерді жаттап алу негізінде үйретіледі. Функцияның құрылымы, оның локальді және глобальді қасиеттеріне көбірек көңіл бөлінбейді. Ғылым мен техникада, жалпы өскелең ұрпаққа математика саласынан білім беруде "функция" тақырыбын жетік меңгеруге көп пайдасын тигізетін "функцияның туындысы" тақырыбы мектеп математика оқулықтарында (бағдарламаға сай) үстіртіндеу қарастырылады. Өмірде, техникада кездесетін көптеген құбылыстар математикалық түрде бейнелейтін функциялардың көптеген жағдайларында дифференциалданатын функциялар болатындығын еске түсірсек, туынды ұғымының қаншалықты маңызды екенін түсінуге болады.

Қолданылған әдебиеттер:

1. В.А. Садовничий, А.С. Подколзин. «Задачи республиканских олимпиад по математике». –М: «Наука», 1978. [412 с]
2. Э.Э. Гриншун, М.С. Якунина. «Задачи республиканских олимпиад по математике». Алматы, «Рауан», 1993. – [278 с]
3. Х.Т. Отаров. «Математикалық анализ». – Алматы, 2012. [536 бет]
4. Жәутіков О.Ә. Математикалық анализ курсы. - Алматы: Мектеп, 1958
5. Ибрашев Х.И., Еркеғұлов Ш.Т. Математикалық анализ курсы. 1 - бөлім. - Алматы: Каз.уч.пед.изд., 1963.
6. Темірғалиев Н. Математикалық анализден лекциялар курсы. 1-бөлім. - Алматы: Мектеп, 1973.
7. Тарасов Л.В. Математический анализ: Беседы об основных понятиях. Пособие для учащихся. - М.: Просвещение, 1991.

Ғылыми жетекші :ф.ғ.к., доцент Отаров Х.Т.

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ИССЛЕДОВАНИЙ ПАРЕНТЕЗ В ЛИНГВИСТИКЕ. КЛАССИФИКАЦИЯ ВВОДНЫХ СЛОВ ПО ЗНАЧЕНИЮ И ФОРМЕ ИХ ВЫРАЖЕНИЯ.

Куносбаева Ж.

kunosbaeva@gmail.com

Актюбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова

В английском языке, как в русском, так и во всех остальных языках также существуют вводные слова и фразы, которые необходимо знать для составления любого предложения как то в письменной или устной форме. Особенно эти фразы необходимы при написании сочинений, краткого изложения простых и официальных писем. Но главное, эти фразы необходимо

знать при сдаче языкового экзамена, так как они не только удлиняют и увеличивают по количеству слов сочинение, но и показывают экзаменатору, что вы в полной мере владеете языком. Вводность представляет собой сложную иерархическую систему, объединяющую элементы разных уровней языка — слово, словосочетание, предложение, сверхфразовое единство.

А теперь давайте рассмотрим классификации вводных слов или парентезы из различных источников.

1. Данную классификацию предлагает доктор филологических наук профессор М.Я. Блох.

Выражение отношения к собственному высказыванию: Некоторые адьюнкты (от [лат.](#) *adjunctus* «присоединённый») употребляются для того, чтобы выразить отношение говорящего к собственному высказыванию или побудить слушающего, занять определённую позицию по отношению к высказыванию.

Самоотстранение и оценка. Некоторые адьюнкты предложения косвенным образом показывают, что вы не полностью признаете истинность вашего высказывания.

I think some money changed hands in this transaction, for as we trotted around the corner past the Radley Place I heard an unfamiliar jingle in Jem's pockets [1, с.8]. *Наверно*, тут совершилась выгодная сделка: когда мы рысцой огибали угол дома Рэдли, я услышала необычный звук - в кармане у Джима позвякивали монетки [1, с.8].

Такие выражения, как *I think, I believe, I suppose, I guess* также указывают на то, что вы не вполне уверены в истинности вашего сообщения.

Обозначение чужого мнения. С помощью наречий, таких как *fortunately, happily, unfortunately, luckily* вы можете указать, чью точку зрения вы выражаете, добавив предлог *for* и субстантивную группу, обозначающую лицо.

Указание на оправдание или обоснование высказывания. Если вы основываете своё заявление на чём-то, что видели, слышали или читали, то можете употребить соответствующий адьюнкт, указывающий на это. Например, если вы видите, что некоторый предмет изготовлен вручную, то можете сказать '*It obviously made by hand*'.

Apparently deciding that it was easier to define primitive baptistery than closed communion [2, с.11]. *Наверно*, мисс Модии решила, что проще объяснить символ веры.

Некоторые общеупотребительные наречия, которые могут быть использованы описанным способом: *apparently; clearly; plainly; visibly; unmistakable; manifestly; evidently*.

Предположение о согласии слушающего. Адьюнкты предложения часто используются для того, чтобы убедить кого-либо согласиться с говорящим. Употребляя адьюнкт, говорящий указывает на то, что справедливость его сообщения очевидна. *E.g. We are indeed* [2, с.14]. Да, конечно [1, с.15].

Указание на реальность или возможность. Целый ряд адьюнктов используется для того, чтобы указать, является ли ситуация реально существующей, только кажущейся или возможной.

Выражение позиции говорящего. Если говорящий хочет чётко обозначить свою позицию относительно того, что он сообщает, он может употребить адьюнкт предложения. E.g. *But I suppose it's a gloomy subject* [2, с.9].

Вежливость. Если, выражая просьбу, вы хотите быть вежливым, вам следует употребить адьюнкт предложения - наречие *please*.

Обобщённый характер заявления. Если вы хотите избежать слишком определённых категорических заявлений в силу того, что вам известны факты, несовместные с тем, что вы говорите, то можете употребить адьюнкт предложения, указывающий, что ваше сообщение носит общий или приблизительный характер. E.g. *I did not miss her, but I think Jem did* [2, с.19].

Проанализировав данные классификации, мы сделали определённые выводы и предлагаем свою систематизацию вводных элементов по семантической функции.

Вводные конструкции, указывающие на разную степень достоверности:

а) усиление реальной модальности (*it is clear, undoubtedly, no doubt, surely, of course, certainly, sure, obviously, apparently, manifestly, evidently*). *obviously saw my perplexity* [3, с. 84]. Она, очевидно, поняла, что я совсем сбита с толку. б) ослабление реальной модальности (*possibly, perhaps, maybe, apparently, presumably, evidently, probably, most likely*).

Probably the flue in the kitchen [3, с. 83]. *Наверно*, на кухне загорелась сажа в трубе.

Вводные конструкции, указывающие на степень обычности или регулярности происходящего (*usually, generally, commonly, ordinarily, as ever, as always, as usual*). *None, he doesn't usually get back till late afternoon* [3, с. 142]. Нет, он *обычно* возвращается только к вечеру.

Конструкции эмоциональной оценки сообщаемого факта (*fortunately, happily, unfortunately, luckily, as you please, as you like, after all, for all one knows, who knows, it may be*).

Unfortunately I could think of nothing else to say to her [3, с. 143]. *К сожалению*, я не могла придумать, о чём ещё с ней говорить.

Конструкции, указывающие на источник сообщения или выражающие субъективную оценку говорящего к тому, о чём говорится в предложении и отношение сообщаемого к действительности (*in my opinion, according to my opinion, to my mind, to my way of thinking, in your opinion, according to your opinion, to your mind, to your way of thinking, it is said, as is well known, as everybody knows, thanks to, owing to*). По-моему у нас в кладовой есть обёрточная бумага, Джим. *Jem in my opinion lost his mind* [3, с. 82].

Вводные конструкции, обозначающие отношения к способу выражения мысли (оценка способа выражения) (*so to speak, one might say, as it were, or rather, in other words, tell you the truth*).

Tell you the truth; I'd like to've been with you [3, с. 84]. По правде говоря, мне жаль, что я не стояла там с вами.

Вводные конструкции логического характера, средства логической организации речи (*first, first of all, in the first place, for one thing; firstly, thus, so;*

so then; well, then, now, on the one hand, at last, eventually, at length; lastly, finally, for example, for instance, as a result, in the upshot).

Well, *in the first place* you never stopped to gimme a chance to tell you my side of it - you just lit right into me. When Jem an' I fuss Atticus doesn't ever just listen to Jem's side of it, he hears mine too, an' *in the second place* you told me never you use words like that except in extreme provocation, and Francis provoked me enough to knock his block off [3, с. 98]. *Во-первых*, ты меня не выслушал, не дал слова сказать, сразу накинулся. Когда мы с Джимом поссоримся, Аттикус не одного Джимам слушает - меня тоже. А *во-вторых*, ты говорил - никогда не произносить такие слова, если они не абсолютно необходимы. Фрэнсису абсолютно необходимо было оторвать башку.

Сопоставив ряд английских и русских предложений, можно сказать, что в каждом из них, парентеза играет важную роль в формировании общего смысла предложений и даёт субъективную оценку в соответствии с реальной действительностью.

То есть вводные конструкции являются неотъемлемой частью семантической структуры предложения, хотя и не создают синтаксической связи ни с одним из его членов.

Использованные источники:

1. Аверкина Л.А. Номинативные особенности и коммуникативно-прагматические свойства парантезы в СНЯ. Горький, 1988.
2. Мухин А.М. Структуры предложения и их модели. - Л., 1968. - 230с.
3. Harper Lee. To Kill a Mockingbird. СПб., 2004

Научный руководитель: магистр Исабергенова Ж.Т.

ҚАШЫҚТАН ОҚЫТУ ТУРАЛЫ ФИЗИКАДАҒЫ МӘСЕЛЕЛЕР

Курбанбаева С.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Жаңа коммуникациялық технологияларды қолданудың негізгі мақсаты-оқушылардың оқу материалдарын толық меңгеруі үшін оқу материалдарының практикалық жағынан тиімді ұсынылуына мүмкіндік беру. Осы мақсаттарға қол жеткізу барысында электронды оқулықтар, түрлі тексеру программалар, білім беру программалары секілді программалық өнімдер пайдаға асады. Бұл білім жүйесінде компьютер оқу құралы, ал оқытушы үшін жұмысшы болып табылады.

Ақпараттық-коммуникациялық технология электрондық есептеуіш техникасымен жұмыс істеуге, оқу негізінде компьютерді қолдануға, модельдеуге, электрондық оқулықтарды, интернетте жұмыс атқаруға, компьютерлік оқыту бағдарламаларына негізделген.

Қазіргі таңда білім жүйесінің бүкіл саласы компьютерленіп отыр сондай-ақ, интерактивті тақта пайдалана отырып жүргізген сабақтар оқытушының уақытын үнемдеп, оқушыларға жеткілікті білім беруге көмегін тигізеді.

Физика пәні бойынша оқу сапасын ұлғайту арқылы оқушылардың әрі қарай өсуіне ықпал ету – кез келген мұғалімнің кәсіби шеберлігіне байланысты.

Қашықтан оқытудағы жүйені қарастырсақ, жаңа ақпараттық технологияны физика сабақтарында пайдалана отырып, олардың білім, білік дағдыларын қалыптастыруға қызығушылығын арттырып, түрлі деңгейдегі есептерді шығартып, оны талдай білуге үйретемін. Логикалық ойлау қабілеттерін дамытып, интернет желісінен сабаққа қажетті деректерді өз бетімен ізденуге, компьютерлік сауаттылықтарына жол ашып, сабақта алған білімдерін өмірде қолдана білуге тәрбие беру барысында мен үнемі электрондық оқулықтарды пайдаланамын, бұл оқушылардың бойында ынтымақтастық педагогикасының жүзеге асуына, бірлесіп әрекет етуге, сабақта (аудио немесе видеоқонырау) жайлы да жағымды психологиялық жағдай орнауына мүмкіндік береді.

Білім саласын нығайтуда және өзекті мәселелерді шешу құзыреттілігін дамытуда бүкіл пәндер бойынша компьютерлік оқулықтарды ауқымды түрде оқу процесіне енгізу арқылы білім жүйесін жоғарғы нысанға көтеру болып табылады.

Білім беру жүйесі электрондық байланыс, ақпарат алмасу, интернет, электрондық пошта, телеконференция, On-line сабақтар арқылы іске асырылуда.

Қазіргі білім беру ісінің негізгі шарттарының бірі болып оқушының өзіне керекті ақпаратты өзі іздеп табуына үйретіп, олардың өз оқу траекторияларын өзінің таңдай білуі есептеледі. Менің ойымша, қашықтан оқытудағы жүйенің басты мақсаты оқушының өздігінен оқуға талаптандыру, яғни ізденімпаздыққа үйрету болып саналады.

Қашықтан оқытудағы жүйенің сабақ үрдісінде күтілетін нәтижесі:

1. Ғаламға ғылыми, диалектикалық, материалистік көзқарасты қалыптастыру, оқу мазмұнының бір-бірімен тығыз байланыста болуын қамтамасыз етеді.

2. Қазіргі өндірістің ғылыми негізін меңгеру, техникалық процестер мен құрылымы, оның негізгі принциптерін түсіну жүзеге асырылады.

3. Оқушының жалпы ақыл-ой, психологиялық көңіл күйінің жақсы дамуына үлес қосады.

Сонымен, қашықтан оқытудағы жүйені қолдана отырып, сабақты ұтымды жүргізу оқытушыдан терең білімділікті, оқу үрдісін шеберлікпен ұйымдастыруды талап етеді. Мұндай сабақ материалдары әр алуан ғылымдағы өзара байланыстарды оқушылардың зерделеуіне, олардың білімін арттыруға мүмкіндік береді.

IT-технологиялар барлық аспектілерге әсер етеді, айтарлықтай ұлғайта отырып, адам қызметінің барлық ақпараттық процестерді автоматтандыру дәрежесі бойынша жеделдетудің алғышарты болып табылады.

Ғылыми-техникалық прогрестің қарқыны.

Заманауи ақпараттық технология негізгі белгілері:

- ақпаратты кез келген қашықтыққа беру;

- шектеулі уақыт;
- интерактивті жұмыс режимі;
- басқа бағдарламалық жасақтамалармен интеграциялануы;
- деректерді өзгерту және міндеттерді қою процесінің икемділігі;
- үлкен көлемді ақпаратты сақтау мүмкіндігі.

Ақпараттық технология ғылым мен білім берудегі жұмыс тиімділігінің деңгейін айтарлықтай арттырады:

- өңдеу процестерін жеңілдету және жеделдету, ақпарат беру және ұсыну;
- шешілетін міндеттердің дәлдігі мен сапасын қамтамасыз ету;
- әзірлеу мерзімдерін, еңбек сыйымдылығын және ғылыми-зерттеу жұмыстарының құнын арттыру.

Қазақстанның білім беру саясатының негізгі міндеті - оның іргелі табиғатын сақтау және жеке адамның, қоғамның және мемлекеттің қазіргі және болашақ қажеттіліктерін қанағаттандыру негізінде білім сапасын қамтамасыз ету болып табылады. Бұл дегеніміз, жалпы білім беретін мектеп жалпыға бірдей білім мен біліктің, сондай-ақ оқушылардың дербес іс-әрекеті мен жеке жауапкершілігінің тәжірибесін, яғни білім берудің заманауи сапасын анықтайтын негізгі құзіреттіліктердің тұтас жүйесін құруы керек. Оның сапасын анықтайтын білім берудің негізгі нәтижесі - оқушының алған білімінің көптігі емес, керісінше оның білім алу, проблемаларды өз бетінше шешу, ойлау қабілетін және басқа да жеке қасиеттерін дамыту. Осы тұжырымдамада қашықтан оқытуды қолдану қазіргі білім беру процесінің қажетті компоненттерінің бірі болуы тиіс.

"Физика-математикалық білім берудегі ақпараттық технологиялар" осы жоба аясында негізгі ұғымдар қалыптасады.

Осы жобаның идеологиясы: информатика қарқынды дамып келеді, оның барлық жаңа өзекті бағыттары пайда болады, ал кейбірі қазірдің өзінде

қолданыстағы бағыттар болып табылады.

Дәрістік сабақтарда жүйелендірілген білім саласындағы негізгі бағыттарын

және білім беру мәселелері туралы айтылатын болса, ал практикалық сабақтарда курстың негізгі түсініктерін қалыптастырады:

- ғылыми ақпарат көздері;
- жедел алмасу, яғни интернет желісінің мүмкіндіктері;
- математикалық модельдеу әдістері бойынша деректерді өңдеу.

Қорытындылай келе "Ғылым мен білім берудегі компьютерлік технологиялар" пәнін оқытудың арқасында университет жоғары білікті кадрларды даярлау мүмкіндігіне ие болып отыр. Ақпараттық және коммуникациялық технологиялар бағыттарының кең ауқымында жүйелі негізде жүзеге асырылады.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Кураков, Л. П. Новые информационные технологии / Л. П. Кураков, Е. К. Лебедев: монография. –
2. Чебоксары: Изд-во Чуваш. ун-та, 2000. – 485 с.
3. Шафрин, Ю. А. Информационные технологии:
4. учебник / Ю. А. Шафрин. – М.: Лаб. базовых знаний: Бином, 1998. – 700 с.
5. Компьютерные технологии в высшем образовании / под ред. А. Н. Тихонова, В. А. Садовниченко. М.: МГУ, 1994. – 319 с.
6. 4. Колин К.К. Информатизация образования и фундаментальные проблемы
7. информатики // Образовательные технологии. 2010. N 2. С. 18-29.

Ғылыми жетекші: ф.ғ.к., доцент Аймаганбетова З.К.

ИНФОРМАЦИОННО - ОБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ СРЕДА, КАК СРЕДСТВО ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ПРОЕКТНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТУДЕНТОВ - БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ С ЦЕЛЬЮ РАЗВИТИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ НАВЫКОВ

Курмансейтова Ш.К.

Актюбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова

В условиях обновления содержания образования возросла потребность в преподавателе, способном модернизировать содержание своей деятельности посредством критического, творческого ее освоения и применения достижений науки и передового педагогического опыта. В связи с этим изменяются и функции методического сопровождения, обеспечивающего деятельность преподавателя. Актуальность проблемы обновления образования объясняется стремительным распространением различных инноваций, в том числе новых педагогических технологий, с одной стороны, и недостаточным владением ими педагогами, с другой. Использование же в педагогической деятельности различных образовательных технологий, позволяет преподавателям, повысить мотивацию обучающихся, профессионально – практическую направленность занятий, а, следовательно, добиваться более гарантированных запланированных результатов в своей профессиональной педагогической деятельности.

Обновление образования сегодня требует от педагогов знания тенденций инновационных изменений в системе современного образования, отличий традиционной, развивающей и личностно-ориентированной систем обучения; понимания сущности педагогической технологии; знания интерактивных форм и методов обучения; владения технологиями целеполагания, проектирования, диагностирования, проектирования; умения анализировать и оценивать свой индивидуальный стиль, а также особенности и эффективность применяемых педагогических технологий и собственной педагогической деятельности в целом.

Внедрение в учебный процесс различных информационных сервисов позволяет создать основу для перехода на систему электронного документооборота в учреждениях образования и тем самым снизить затраты на построение и сопровождение соответствующих инфраструктур и баз данных.

Для создания образовательной среды проекта и описания проектной идеи использовала шаблон созданный в среде (VCT-шаблон), чтобы познакомиться с основными разделами образовательной среды нужно пройти процедуру регистрации.

Структура образовательной среды проекта, который предназначен для курсантов, преподавателей педагогических вузов и студентов-будущего учителя представлена на рисунке 1.

Структура образовательной среды проекта (объекты)

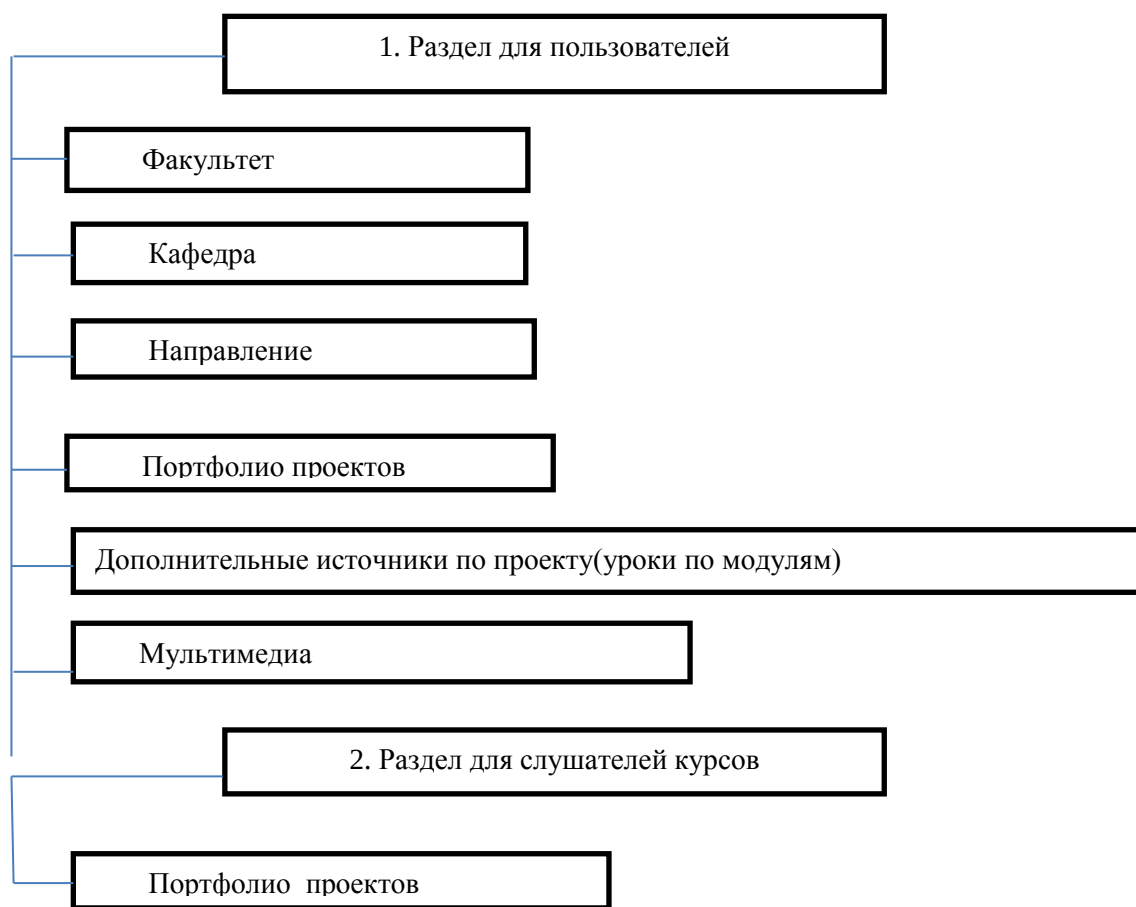

Рисунок 1.- Структура образовательной среды - проекта

Шаблон состоит из двух разделов, в каждом из которых есть необходимая информация, ссылки на материалы. Преподавателю, студенту необходимо заполнить информацию для проведения проекта в виртуальной образовательной среде, а после просмотра выполненного проекта, урока в первом разделе, дополнить лучшими проектами, практическими разработками урока с использованием новых подходов в обучении во втором разделе.

Первый раздел представляет собой хранилище файл – шаблонов различных методических разработок с использованием новых подходов в обучении.

Это готовый алгоритм работы, он освобождает преподавателя от необходимости выполнять рутинную работу по оформлению и структурированию проекта, высвобождая время для творческого решения проблемы.

Разработка данной образовательной среды является, несомненно, актуальной задачей, т.к. помогает создать комфортную и привычную образовательную среду для студентов и преподавателей, привлекая их внимание и вызывая неподдельный интерес к учебному процессу.

Следовательно, применение информационно - образовательной среды приводит к развитию профессиональных навыков, повышению эффективности в образовательной и организационной деятельности преподавателя, студента-будущего учителя, создает благоприятные условия для развития познавательных способностей и активизации самостоятельной работы.

Использованные источники:

1. Тен А.С., Даутова Т.К. Планирование и управление проектами с использованием информационно-коммуникационных технологий.- Алматы, 2008
2. Анянов Е.Я. и др. Организация и управление процессом внедрения ИКТ в образовательное пространство школы <http://festival.1september.ru/articles/549697/>
3. Бычков А.В. Метод проектов в современном образовании. – М., 2000
4. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии. Уч. пособие. М., 1998.
5. Захарова, И. Г. Информационные технологии в образовании: учеб. пособие для студ. высш. педагог. учеб. заведений / И. Г. Захарова. - М.: Академия, 2005 г.

Научный руководитель: к.п.н., доцент Байганова А.М.

ОБУЧЕНИЕ «ОСНОВАМ РОБОТОТЕХНИКИ» НА БАЗЕ ROBOROVO

Қабас Ә.С., Погорелый Е.В.

kazagach@mail.ru

Актюбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова,
Казахско - русский международный университет

Цифровые технологии неуклонно меняют расстановку сил на глобальных рынках. Привычные подходы к управлению производством, разработке продукта, проектированию предприятий теряют свою актуальность, становясь неэффективными. Многие традиционные отрасли, на которые приходился максимальный объем ВВП, теряют свою значимость в структуре мировой экономики. На арену выходят новые индустрии, новые области знания, связанные с развитием цифровых технологий, искусственного интеллекта, обработкой информации, а исследования и разработки в этой области становятся направлениями с самым большим потенциалом.

Чтобы этот процесс был более организованным, более управляемым и, как следствие, более результативным, в Республике Казахстан была принята Государственная программа «Цифровой Казахстан».

В ключевом мировом рейтинге развития ИКТ, рассчитываемом под эгидой ООН – ICT Development Index, – Казахстан в 2016 году занимал 52-ю строчку из 175-ти, не изменив своего положения с 2015 года. В результате реализации Программы и других стратегических направлений страна поднимется в рейтинге до 30-го места к 2022 году, 25-го места к 2025 году и до 15-го места к 2050 году. [1]

Современному производству нужны инженерные кадры принципиально нового типа, обладающие трудовой и социальной мобильностью, способные решать технологические, эксплуатационные и управленческие задачи и имеющие глубокие профессиональные знания по ряду смежных профессий. Все это требует обновления методологии и содержания подготовки студентов инженерно-технического профиля.[2]

Для достижения заданных целей госпрограммы «Цифровой Казахстан» планируется полное обновление образования всех уровней через проведение мероприятий:

- поэтапное введение предмета «Основы программирования» начиная со 2-го класса для развития у школьников творческих способностей и критического мышления;

- изучение языков программирования с включением STEM-элементов (в прикладном понимании - робототехника, конструирование, программирование, моделирование, 3D-проектирование и др.) в старших классах общеобразовательных школ и лицеев;

- проведение регулярных хакатонов (*Хакатон*–(англ. hackathon, от hack (см. хакер) и marathon - марафон) -форум разработчиков, во время которого специалисты из разных областей разработки программного обеспечения (программисты, дизайнеры, менеджеры) сообща работают над решением какой-либо проблемы), олимпиад и конкурсов, организация кружков по робототехнике и программированию с целью развития и поддержки талантливой молодежи и в сфере технического и профессионального образования;

- повышение квалификации учителей и преподавателей по новым цифровым технологиям для совершенствования и освоения новых знаний;

Ассоциация индустрии детских товаров и сервисов, Worldskills Russia, Cisco, IBM, Intel разработали атлас будущих профессий, где влияние робототехники существенно. Вот примеры задач будущего касательно робототехники:

- проектирование роботов и робототехнических комплексов под различные нужды: для медицины, промышленности, домашнего хозяйства, для детей;

- разработка и подбор материалов для элементов робототехнических устройств;

- разработка дизайна роботизированных систем с учетом необходимости

их взаимодействия с людьми и окружающей средой;

- разработка систем обучения роботов;
- проектирование и управление высокосложными робототехническими комплексами. [3]

Материально-техническим обеспечением современных курсов образовательной робототехники могут служить различные имеющиеся на рынке робототехнические наборы: LEGO, Roborobo, FisherTechnics, OLLO, HUNA, Bioloid, Arduino и др. В этих наборах, как правило, присутствуют три части: аппаратная (микроконтроллер, датчики, двигатели и другие детали электроники и мехатроники); программная (программное обеспечение, предназначенное для программирования собранной робототехнической модели); методическая (инструкция по работе с набором, а также задания и рекомендации по сборке различных робототехнических моделей).

Конструкторы роботов - являются главной составляющей системы обучения *STEM – аббревиатура* четырех основных направлений, играющих на сегодня ключевую роль в развитии технологий (S- *Science* (естественные науки), T- *Technology* (технологии), E- *Engineering* (инженерия), M- *Mathematics* (математика));

Простой и оригинальный подход к программированию роботов, реализован в робототехническом конструкторе корейской компании RoboRobo. Южнокорейская компания *RoboRobo* была создана группой докторов технических наук Сеульского Национального университета в 2000 году. Миссия компании заключается в создании системы робототехнического образования STEM, охватывающей школьников и студентов высших учебных заведений. Продукция RoboRobo широко используется в общеобразовательных школах, частных институтах, её изучение включено в учебные планы многих стран азиатского региона.

Компания RoboRobo также предлагает наборы для очень маленьких детей (5-7 лет): Robo Kids №1 и Robo Kids №2. Второй набор – дополнительный к первому. Из первого набора можно собрать 16 роботов, а из второго – ещё 16. В этих наборах производитель предлагает интересный подход к управлению роботами.

На основе ознакомления и опыта работы с конструкторами Lego, в первую очередь, LegoMindstorms NXT, и корейскими робот-конструкторами Roborobo Robo-kit и Robikids мы можем сделать вывод о том, что при соответствующей организации продвижения и методической поддержки Roborobo Robo-kit имеет вполне реальные перспективы стать достаточно сильным конкурентом Lego Mindstorm NXT в Казахстане.

К достоинствам образовательного конструктора Roborobo Robo-kit можно отнести:

- наличие наборов 5 уровней сложности, а также промежуточных наборов для перехода из одного уровня на другой;
- большое количество и разнообразие рекомендуемых производителем базовых моделей роботов;
- использование более мелких деталей и блоков, чем в конструкторах Lego,

что дает больше возможностей для конструирования новых и модернизации базовых моделей роботов;

- более сложный и длительный, чем при работе с конструкторами Lego, но в то же время более увлекательный и полезный для учащихся всех возрастов процесс сборки роботов с использованием таких инструментов, как отвертка и гаечный ключ;

- вполне доступные для образовательных учреждений и родителей цены.

Используя робототехнический комплект RoboRobo, можно рекомендовать ввести курс образовательной робототехники для специальности 5В010200-Педагогика и методика начального обучения.

Использованные источники:

1. Постановление Правительства Республики Казахстан от 12 декабря 2017 года № 827. Об утверждении Государственной программы "Цифровой Казахстан"
2. Абдулгалимов Г.Л, Гулюта А.А, Казагачев В.Н. Робототехника - массовый вид детского и молодежного технического творчества.// Информационные технологии в образовании. XXV Международная конференция-выставка. Сборник трудов Ч.П.-М.:Издательский отдел факультета ВМК МГУ имени М.В. Ломоносова, 2015. С. 21-22.
3. Абдулгалимов Г.Л., Казагачев В.Н., Гулюта А.А. Всеобщее обучение будущих инженеров робототехнике – вложение в конкурентоспособное будущее нашей страны. Журнал Высшее образование в России. №6. 2015.

*Научные руководители: к.ф-м.н, доцент Бекешев А.З.
преподаватель информатики школы № 56 - Абдыгалиева Г.Б.*

ФИЗИКА САБАҒЫНДА БІЛІМ САПАСЫН АРТТЫРУҒА БАҒЫТТАЛҒАН ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ

Қалыбаева А.М.

asylai-97@bk.ru

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Білім мен тәрбиенің негізін қалайтын адамзат әрекетінің ең маңызды түрі – білім алу болып табылады. Білім алу барысында адамзат баласының зейін қабілеті дамып, қоғамда жеке тұлға ретінде қалыптасуна ықпал жасайды. Тұлға басты мақсатқа жету барысында білім алушы мен білім берушінің бірлескен іс-әрекеті, субъектілі қарым-қатынас құру арқылы екі жақты әрекет жасауы тиіс.

Еркін елде өскен ұрпақтың рухы әрдайым биік болуы тиіс. Жастары жалын жүректі, өршіл намысты, биік рухты болса – ол елдің еңсесі де биік болады.

Өршіл, намысшыл жас отаншыл, патриот келеді, халқына, өз ұлтына адал қызмет етуге ұмтылады.

Н.Ә.Назарбаев

Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә. Назарбаев атап көрсеткендей елдің болашағы жастар. Білімді әрі дарынды, ізденімпаз жастар егеменді еліміздің қайнар көзі болып табылады. Осыған орай бүгінгі күні әрбір оқытушының алдында тұрған үлкен, жауапкершілікті қажет ететін міндеттердің бірі жас ұрпақты тәрбиелеу болып табылады. Себебі әрбір мемлекеттің болашағы осы жас буыннан басталады.

Қазіргі білім беру стратегиясының өзгеруі білім беру жүйесі қызметкерлерінен оқытудың жаңаша әдіс-тәсілдер, компьютерлік технологияларға негізделген сапалы оқу үрдісін талап етуде. Оқушылардың өз бетімен оқуға деген ынтасын арттыру, және оның тәжірибеде қолдана білуге үйрету маңызды міндеттердің бірі болып табылды. Әрбір жеке тұлғаның білімділігіне сәйкес бағыт-бағдар беру, біліктіліктерін қалыптастыру, танымдық ізденістерін дамыту барысында, білім беру бағдарламасында-модульдік оқыту технологиясы енгізілді.

Модуль-белгіленген деңгейге жету барысында жүзеге асатын, мақсатты іс-әрекет жүйесі болып табылады. Модульдік оқыту технологиясы оқушының білім сапасын анықтауға бағытталған. Сонымен қатар оқушының оқуға деген мотивациясын күшейтіп, шығармашылық ізденістерге жетелейді. Білім сапасын арттыру барысында берілетін білімді оқушыға алдын-ала модульге бөліп алып үйрету тиімді нәтижеге жетудің басты ерекшелігі болып табылады. Модульдік оқыту технологиясы 60 жылдардың аяғынан бастап көптеген елдерде қолданысқа ене бастады. Жалпы модульдік оқыту дегеніміз білім алушының мүмкіндіктеріне байланысты, мәтіннің деңгейіне байланысты бөлініп берілуін айтамыз.

Модульдік оқыту арқылы оқуға деген белсенділігі мен пәнге қызығушылығын бағыттауға, білім алушының жеке іскерлік қабілетін үндестіруге мүмкіндік беретін оқыту технологиясы болып табылады. Қорыта келе, модульдік оқыту білім беру жүйесінде жүйелілік, бірізділікке алып келетін, нәтижелі процесс болып табылады.

Модульдік оқыту-берілген ақпаратты табысты жүзеге асыру мақсатында оқытушының қолданатын негізгі стратегиясы болып табылады.

Модульдік оқыту-оқушының білім мазмұнын тез игеріп, өз бетінше жұмыс істей алу мүмкіндігін арттыру технологиясы болып табылады.

Модульдік оқыту оқытудағы жаңаша әдіс-тәсілдер арқылы оқытудың дербестілігін қамтамасыз етеді.

Модульдік оқыту технологиясы арқылы жеке тұлғаның көз-қарасын ашып, өз-өзін дамытуға, шығармашылық қабілетін ашуға мүмкіндік береді.

Модульдік оқыту технологиясын пайдалану арқылы сабақтың сапасын көтеріп, сонымен қатар оқушының оқу үлгерімін жоғарылатып, көптеген жетістіктерге жету көзі болып табылады.

Қорыта айтқанда жеке тұлғаны қалыптастырушы бірден-бір себепші технологиялардың бірі болып саналады.

Әдіс дегеніміз – бұл оқыту процесінің ең маңызды нысаны болып табылады. Осы әдісті оқу процесінде пайдалану арқылы көзделген мақсат, міндеттерді оқушымен біріге отырып жүзеге асыру үшін қолданылатын

тәсілдердің бірі. Қазіргі дамыған заман талабына сай білім саласында алдыға қойылып отырған ең маңызды міндеттердің бірі – болашағы жарқын, қоғамда белгілі орны бар, білімді, әрі бәсекеге қабілетті ұрпақ тәрбиелеу. Әрине оқушына осындай жетістікке жеткізуде мұғалімнің атқарар рөлі зор. Оқытушы кәсіби шеберлігі жоғары, сонымен қатар жаңа технологияларды меңгере алатын, қоғамда белгілі орны бар жеке тұлға болуы тиіс деп ойлаймын. Мұғалім оқушының айнасы деген мақал қазақ әдебиетінде бекер айтылмаған. Мұғалім кәсіби шеберлігін пайдалана отырып оқу процесінде оқушыларға әр түрлі әдістерді қолдану арқылы оқушылардың танымдық қасиеттерін арттыра түседі.

Оқу процесінде әдісті қолданудың негізгі мақсаттары:

- Ең алдымен танымдық қасиетін қалыптастыру. Оқушының ойлау, қабылдау, зейін, ес сияқты қасиеттерін қалыптастыру;
- Алдына қойылған мәселені проблемалық әдіс қолдану арқылы шешуге үйрету. Жағдаятты тудыру.
- Оқушылардың бір-бірімен ара-қатынасын реттеу. Бірін-бірі өзара бағалай білуге үйрету мақсатында жүзеге асырады.
- Ең басты қызметі-оқушыны тәрбиелеу, сабаққа ынтасын арттыру болып табылады.

Кітапты жәй ғана оқып, жаттанды түрде сабақ айту ең негізгі қателіктердің бірі. Оқушылардың сабаққа қызушылығының болмауы осыдан ақ байқалады. Осы тұрғыда жаңа оқыту әдістерін қолдану арқылы біз баланың мынадай он қырларын байқай аламыз:

- ең алдымен баланы ұқыптылық пен оқуға деген зейінділікке тәрбиелейді;
 - бала берілген оқу тапсырмаларын оңай жолмен жетік меңгеріп (жаттанды емес), проблемалық есептерді түрлі қызықты әдістер арқылы үйренеді;
 - есте сақтау және ойлау қабілеті дамиды;
 - сыни тұрғыдан ойлап, өзін-өзі бағалай білуге үйренеді;
 - өзгелердің пікірін бағалап және оларды тыңдай, ести білуге дағдыланады.
- Өзгелердің идеясына ой қосып, кері байланыс жасай білуге үйренеді.

Әр сабақты қызықты әрі жаңаша өткізу әртүрлі әдіс тәсілді талап етеді. Оқушылардың назарын сабаққа аудару, әрі қызықты өткізу мұғалімнің шеберлігін қажет етеді. Сондықтан менің сенімім оқушыларды алға жетелеу, менің ең маңызды бағытымның бірі деп есептеймін.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Бұзаубақова К.Ж. Инновациялық педагогика негіздері. Алматы. Білім. 2009. – 142б.
2. Ғ.Қ.Жүсіпқалиева, А.А.Джумашева, Б.С.Құбаева Мектепте физика курсын оқытудың теориясы мен әдістемесі. Оқу құралы. – Орал, 2012. – 195 б.
3. Жүсіпқалиева Ғ.Қ. Джумашева А.А.Құбаева Б.С. Мектепте физика курсын оқытудың теориясы мен әдістемесі. – Орал, 2012. – 187 б.
4. Бабаев С.Б., Оңалбек Ж.К. Жалпы педагогика: оқулық. – Алматы: 2011. – 288 б.
5. Әбенбаев С., Әбиев Ж. Педагогика. Оқу құралы. – Астана: Фолиант, 2009. – 336 б.
6. Педагогика тарихы. Оқулық. – Алматы: 2005. – 430 б.

Ғылыми жетекші: PhD, аға оқытушы Аймағанбетова З.К.

С++ ПРОГРАММАЛАУ ТІЛІНДЕ ПРОГРАММАНЫ ӨНДЕУ ОРТАСЫН ТАҢДАУ ЖӨНІНДЕ

Қуаныш Д., Әділхан Е.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Біріктірілген дамыту ортасы (ағылш. *integrated development environment, IDE*) - бағдарламаушыға бағдарламалық жасақтама дамытуға жағдай жасайтын бағдарламалық жасақтама қосымшасы. Оның ішіне компилятор, интерпретатор, текст редакторы, жөндеуіш кіреді.

С++ IDE-лерінің түр түрі бар. Бірақ олардың ішінде қайсысын таңдау керек деген сұрақ келеді. Сізге бұл сұраққа көмектесу үшін аталмыш мақала жазылып отыр.

Бүгінгі таңда С++ IDE-нің сан-алуан түрлері бар. Бірақ олардың ішінен өзіне керегін таңдау оңай емес. Себебі, әр IDE характеристикалары әртүрлі. Кейбірі тез жұмыс істеуі мүмкін, кейбіріне қуаты үлкен компьютер керек болуы мүмкін және т.б.

Бұл мақалада біз бірнеше IDE-нің салыстырмалы түрде артықшылықтары мен кемшіліктерін көрсетуді жөн көрдік:

Microsoft Visual Studio ортасының негізгі артықшылықтары ретінде «MS Windows» үшін графикалық интерфейсі бар қосымшаларды құру жылдамдығы жоғарылығын, тілді тез үйренуге мүмкіндік беретін қарапайым синтаксисі бар екендігін, машиналық кодта да, Р-кодта да құрастыру мүмкіндігіне иелігін (бағдарламашының таңдауы бойынша), көрсеткіштерді пайдалану мен жадқа қол жеткізуге байланысты қателерден қорғалғандығын (бұл қасиет көбінесе кәсіби бағдарламашылар тарапынан сынға түседі), қосымшаның функционалдығын кеңейту үшін WinAPI функцияларын пайдалану мүмкіндігі барлығын атауға болады.

Негізгі кемшіліктеріне мынадай тұжырымдар жасалық:

- тек «Windows» және «Mac OSx» операциялық жүйелеріне қолдау көрсетіледі;
- объектілерді жүзеге асыруда сақтау механизмінің жоқ;
- бағдарламаның жұмыс істеуі үшін әрқашан ыңғайлы емес *msvbvmXX.dll* орнату туралы міндетті талаптарының бар;
- кіріктірілген тілдік функциялардың барлығы дерлік жұмыс уақытының кітапханасы арқылы орындалатындығына байланысты жұмыс жылдамдығы төмен, бұл өз кезегінде түрлі тексеру және түрлендіру бойынша көптеген «қажетсіз» жұмыстарды орындайды.

Microsoft Visual Studio функционалы өте көп және жаңа программистер үшін берілген қарапайым синтаксисі бар. Бірақ бұл IDE-де жұмыс істеу үшін *Windows* операциялық жүйесінің жаңа нұсқалары қажет.

Eclipse ортасының негізгі артықшылықтарын атайық:

- Орнату және пайдалану өте оңай;
- Ашық, ақысыз, қол жетімді;

- Берілген функциялар, қызметтік бағдарламалар және автотолтыру жазбасы кодын жеңілдетеді;
- Қосымшалардың дамуын тездетеді және бағдарламашылар тобының тиімділігін арттырады;
- Плагиндердің алуан түрлілігінің арқасында ол қосымша функциямен жетілдірілген және кеңейтілген;
- Үздіксіз интеграцияны қолдайды;
- Сеанстарды сақтайды және қалпына келтіреді;
- Реттелетін графикалық интерфейсі өте ыңғайлы, сіз әр түрлі файлдардың мазмұнын үнемі тексеріп отырасыз.

Негізгі кемшіліктері ретінде:

- көптеген жүйелік ресурстарды және процессорды пайдаланады;
- ол баяу басталады, ал кейде жадының көп бөлігін қолданады;
- Eclipse-де көптеген енгізілген және қол жетімді функциялар болғандықтан, оларды үйренуге кейде көп уақыт кетеді;
- кейбір конфигурациялардың үлкендігі,
- жұмыс серверлермен байланысты, сондықтан сіз жиі тазартып, құруға тура келеді.

Eclipse IDE-нің мүмкіндіктері көп және мәліметтер базасы әр-түрлі мәліметтерге бай, сондықтан программаға керек мәліметтерді басқа жерден іздеуді қажет етпейді. Бірақ Eclipse өте ауыр және жадының көп бөлігін алатындықтан баяу жұмыс істеуі мүмкін. Жаңа программистерге ұсынылмайды.

Сол секілді, **NetBeans** негізгі артықшылықтары, яғни кросс-платформаланған IDE, былайша айтқанда, 2 немесе одан да көп аппараттық платформамен жұмыс істей алады, шағын көлемді, жадыдан көп орын алмайды, жобаны қарапайым және тиімді басқару мүмкіндігі бар, кейбір жағдайларда мәтінді автоматты түрде толтыра алатын IDE, CVS қолдана алады, толығымен реттелетін интерфейсімен қамтылған.

Сонымен қатар төмендегідей негізгі кемшіліктерін де төмендегідей талдап өтейік:

- біріктірілген SVN қолдауының болмауы;
- бұл IDE арналған тілге арналған интернеттегі көмек жүйесінің жоқтығы;
- Java қолдану салдарынан жад аз көп қолдануы;
- кейбір жағдайларда мәтінді автоматты түрде толтыру сізге қажет нәрсені ұсынбайды.

Басқаша айтқанда, NetBeans IDE өзінің қарапайымдылығымен және жетілдіруге арналған ортасымен ерекшеленеді. Егер сізге интерфейс қарапайым және реттелген IDE керек болса, онда NetBeans сіздің таңдауыңыз. Сонымен қатар, бұл IDE сізге әртүрлі қосымшаларды тез, әрі жылдам жасауға және ақылды және ыңғайлы мүмкіндіктердің арқасында қатесіз код жасауға көмектеседі.

Келесі бір орта **Code Blocks**, мұның негізгі артықшылықтарына тоқталсақ:

- WxWidgets кітапханасына негізделген ашық бастапқы кодты кросс-платформасы бар;
- көптеген плагиндер арқылы ықшамды және кеңейтілген функциялар қамтылған;
- көптеген компиляторлар мен құралдарға арналған интерфейсі бар;
- түрлі микропроцессорлық архитектураларға (AVR, ARM, PowerPC), жобалық шаблонды жылдам жасауға, көптеген кітапханалар мен компьютерлерге арналған құралдармен: GTK, Qt, WxWidget, OpenGL, т.б. жабдықталған.

Негізгі кемшіліктері де жоқ емес, атап өтсек: қажетті компоненттер жеткіліксіз (компилятор, түзетуші, кітапханалар). Мұның бәрі бөлек жүктеліп, орнатылуы қажет, компоненттерге апаратын жолдар дұрыс берілмеуі мүмкін. IDE-мен жұмыс істеген кезде кейбір қателіктер пайда болуы мүмкін. Мысалы: дұрыс жазылған программаның ашылмауы.

GTK + бағдарламасы тек CodeBlocks ортасында жұмыс істейді. Егер сіз GTK бағдарламасын CodeBlocks ортасында іске қоссаңыз бәрі жұмыс істейді, бірақ егер сіз ехе файлды бөлек іске қоссаң кезде терезелер ашылмайды.

CodeBlocks компиляторы ыңғайлы IDE болып келеді. Ыңғайлы интерфейс, қолайлы функциялары бар. Dev C++-тің “үлкен ағасы” деуге де болады. Кемшіліктеріне кириллица таңбаларын қолдану, бос орындар қалдыру және дұрыс жазылған программаны кейде шығармауын жатқызуға болады.

Қорытындылай келе, мынадай тұжырымдама жасауға болады: әр IDE-нің өз ерекшеліктері бар. Егер сіз жаңадан үйрене бастаған программист болсаңыз, біз сізге Microsoft Visual Studio немесе Code Blocks-ты таңдауды ұсынамыз. Бірақ Microsoft Visual Studio ақылы болғандықтан, бұл IDE-ге әр адамның қолы жетпеуі мүмкін. Сондықтан, өз қалауыңызға қарай таңдау жасаңыз. Ал білікті программистерге бұл IDE барлығын ұсынуға болады. Қарапайым интерфейсі бар, түсінікті және жеңіл IDE керек болса NetBeans, Code Blocks, егер функцияларға бай, басқа тілдерді бірге қамтитын, ауыр IDE керек болса Microsoft Visual Studio, Eclipse-ті ұсынамыз. Әр IDE өзінше ерекше, сондықтан олардың ішінен ең күштісін таңдау мүмкін емес.

Қолданылған әдебиеттер:

1. К.Шереметьев 14 причин, почему CodeBlocks не работает – 2017
2. Мариенко Л., Выбор среды разработки (IDE) – 2012
3. https://mssoft.ru/Makers/Microsoft/Visual_Studio_2015_Professional/SysReq/
4. <https://proglib.io/p/ide-eclipse-za-i-protiv-ot-vedushchih-programmistov-2019-11-02>

Ғылыми жетекші: п.ғ.к., доцент Байбақтина А.Т.

ЗНАКОМСТВО С РОБОТОТЕХНИЧЕСКИМ НАБОРОМ FISCHERTECHNIK

Қылычмұрадова М.Ж.

kazagach@mail.ru

Актюбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова

Мировые экономические кризисы ставят новые вызовы и приводят к большему участию государства в экономике вследствие ориентированности государственной политики на обеспечение необходимой социальной защиты населения. Казахстан является догоняющей страной в рейтинге e-intensity международной консалтинговой компании The Boston Consulting Group с точки зрения текущего уровня цифровизации. Для преодоления догоняющего статуса в Программе требуется наличие революционных, прорывных мероприятий по всем направлениям цифровизации, стоящим на повестке стран мира.

Глава государства в Послании народу Казахстана от 31 января 2017 года объявил о Третьей модернизации, стержнем которой является цифровизация, отметил необходимость культивирования новых индустрий, создаваемых с применением цифровых технологий, и что "важно обеспечить развитие коммуникаций, повсеместный доступ к оптоволоконной инфраструктуре. Развитие цифровой индустрии обеспечит импульс всем другим отраслям". В Общенациональном плане по реализации Послания Президента народу Казахстана от 31 января 2017 года был определен критерий достижения целей реализации Третьей модернизации страны - Казахстан войдет в число 30 развитых государств мира к 2050 году. [1].

На текущий момент Министерство образования и науки Республики Казахстан уже внедряет ряд инициатив:

2) функционируют 372 кружка по робототехнике, обучающих общим основам программирования в рамках робототехники. [2].

Вместе с тем, принимая во внимание новые требования к молодому поколению, назревает необходимость в пересмотре содержания среднего образования через развитие креативного мышления и технических навыков. [3]

Робототехника является важнейшим направлением научно-технического прогресса, и в настоящее время она пронизывает все без исключения сферы экономики. Это делает для значительной части населения необходимым знание основ их проектирования и функционирования. Одним из перспективных направлений решения этой задачи является образовательная робототехника. Уникальность образовательной робототехники заключается в возможности объединить конструирование и программирование в одном курсе, что способствует интегрированию преподавания информатики, математики, физики, черчения, естественных наук с развитием инженерного мышления, через техническое творчество [4].

Робототехнические комплексы широко применяются в образовании. Их использование в учебных заведениях среднего и высшего профессионального образования позволяет реализовывать концепцию «обучения на проектах»,

положенную в основу такой крупной совместной образовательной программы США и Европейского союза, как ILERT.

Во многих странах для демонстрации принципов работы механизмов и машин в профессиональных учебных заведениях и технических ВУЗах, а также для моделирования производственных процессов и презентационных целей широко используются конструкторы Fischertechnik [5].

Компанию Fischertechnik основал знаменитый немецкий ученый — профессор Артур Фишер. Наборы Fischertechnik выпускает немецкая фирма Fischertechnik GmbH. Она входит в состав крупного холдинга Fischerwerke GmbH & Co.KG, дочерние фирмы которого выпускают крепеж, крепежный инструмент, детали для автомобилей и различные изделия из пластмассы.

Среди успешных изобретений Артура Фишера – электрическая синхронная вспышка для фотоаппарата (1948), пластмассовый развивающий конструктор для детей Fischertechnik (1964) и самое известное из многочисленных творений Фишера – пластиковый дюбель(S-дюбель из полиамида (1958), совершивший настоящую революцию в крепежной технике[5].

Одно из последних творений Артура Фишера – съедобные детские игрушки, маленькие цветные типсы, сделанные из картофельного и кукурузного крахмала. Такие игрушки выпускаются под названием 'fischer TiP', а разнообразие цветов достигается путем использования только натуральных красителей. Типс-моделирование помогает детям развить мелкую моторику и абстрактное мышление.

«Материальная» часть конструктора базируется на оригинальной детали Артура Фишера, обеспечивающей соединение элементов по типу «ласточкин хвост» (рис.2). Такая форма дает возможность соединять элементы практически в любых комбинациях.

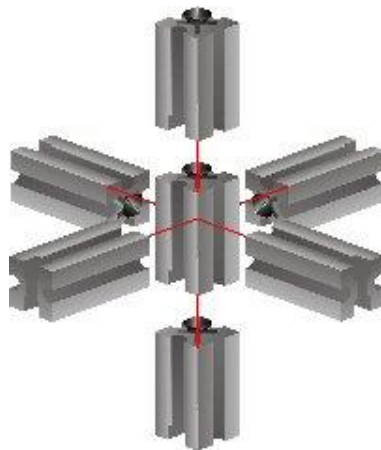

Рис.1. Соединение «ласточкин хвост»

В настоящее время выпускается 6 наборов конструктора Fischertechnik Robotics

В серию **ROBOTICS** входит шесть наборов:

1. ROBOTICS LT Beginner Set (ROBOTICS LT Стартовый набор),
2. ROBOTICS TXT Discovery Set (ROBOTICS TXT Набор первооткрывателя),
3. ROBO TX Automation Robots (ROBO TX Автоматические роботы),

4. ROBO TX ElectroPneumatic (ROBO TX ЭлектроПневматика),
5. ROBO TX Explorer (ROBO TX Исследователь) и
6. ROBO TX Training Lab (ROBO TX Учебная лаборатория).

Конструктор Fischertechnik «Cars & Drives» — это практическое пособие по основным видам двигателей и их применения в автомобилестроении. Из 280 деталей можно собрать 8 самых разных моделей. Конструктор дает понять, как работают инерционные двигатели, как устроен пружинный и даже реактивный двигатели.

Конструктор «Экологическая энергетика», можно собрать целое производство, например, электромобиль с заправочной станцией, настоящий водородный топливный элемент или электростанцию на солнечных батареях.

Использованные источники:

1. Послание Президента Республики Казахстан Н. Назарбаева народу Казахстана. 10 января 2018 г. (Новые возможности развития в условиях четвертой промышленной революции).
2. Постановление Правительства Республики Казахстан от 12 декабря 2017 года № 827. Об утверждении Государственной программы "Цифровой Казахстан"
3. Абдулгалимов Г.Л, Гулюта А.А, Казагачев В.Н. Робототехника - массовый вид детского и молодежного технического творчества.// Информационные технологии в образовании. XXV Международная конференция-выставка. Сборник трудов Ч.П.-М. :Издательский отдел факультета ВМК МГУ имени М.В. Ломоносова, 2015. С. 21-22.
4. Баздерова Т.А. Формирование творческих способностей студентов технических вузов. // Педагогика высшей школы.
5. Сагритдинова Н.А. Fischertechnik – основы образовательной робототехники: учебно-методическое пособие.

*Научные руководители: к.ф.-м.н, доцент Бекешев А.З.
преподаватель информатики школы № 56 - Абдыгалиева Г.Б*

ТЕХНОЛОГИИ И ОСОБЕННОСТИ РАЗРАБОТКИ ЧАТ-БОТОВ

Маден Н.А.

nurbolmaden@gmail.com

Актюбинский региональный государственный университет им. К.Жубанова

В настоящее время чат-боты стали трендовым инструментом, используемым в различных коммерческих проектах как в малом и среднем бизнесе, так и в международных корпорациях. Наиболее популярны чат-боты в сфере обслуживания как способ разгрузить колл-центров и сотрудников, занимающихся обслуживанием клиентов.

Чат-бот — это программа, отправляющая автоматические ответы пользователям в социальных сетях, мессенджерах и на сайтах. С помощью чат-ботов можно упрощать коммуникацию с клиентами, используя алгоритмы искусственного интеллекта, позволяющие имитировать диалог с живым человеком.

Чат-боты существенно различаются между собой в зависимости от задач, которые они должны решать. Самый простой вариант – интерактивная форма, наиболее сложный – программа с искусственным интеллектом, имитирующая собеседника, умеющего поддерживать разговор на любую тему. Также чат-боты различаются по месту использования – их применяют на сайтах, в социальных сетях и мессенджерах. На сайтах боты в чате чаще всего выполняют роль онлайн-консультантов. В социальных сетях больше развлекательных чат-ботов, но есть и варианты, полезные для бизнеса, например, для поиска вакансий и персонала, для бронирования билетов и других. В мессенджерах работает множество чат-ботов для решения разнообразных задач. Помимо обслуживания клиентов, такие боты могут использоваться для информирования – отправки срочных новостей либо статей онлайн-изданий, для получения советов фитнес-тренера и тому подобное. Чат-боты часто используют и бизнес структуры: банки, операторы мобильной связи, туроператоры, рестораны и многие другие компании. Развитие бизнес-процессов с применением алгоритмов искусственного интеллекта – выгодный вариант инвестиций, позволяющий существенно сэкономить на персонале. Например, банковская сфера благодаря внедрению программ с искусственным интеллектом зарабатывает миллиарда долларов. Чат-боты можно использовать для следующих целей: ответов на распространенные вопросы, сбора персональной информации, бронирования билетов и туров, записи к врачу или в салон красоты, заказа еды, информирования об услугах и акциях компании, интервьюирования соискателей перед записью на собеседование, поддержки и информирования новых сотрудников компании, управления расписанием сотрудников, передачи показаний счетчиков и информировании об авариях соответствующих городских служб, оплаты товаров и других.

В настоящее время Telegram использует новые технологии в области программирования ботов. Причина того, что бот Telegram удобен для программистов, заключается в том, что он является открытым API для программистов.

Автором разработан чат бот по транспортировке товаров QPosto. Для создания Телеграм чата по транспортировке товаров использовался язык серверного программирования Node.js. Язык Node.js выбран для разработки чат-бота потому что серверный язык Node.js в настоящее время является передовым, многопользовательским языком серверного программирования. Node или Node.js как платформа программирования основана на языке клиентского программирования Javascript. Node.js использует систему API языка C++ с серверным программированием, а также дополнительные программные библиотеки. Кроме того, существует возможность создания приложений для операционных систем MacOS, Windows и создания приложений для управления микроконтроллерами tessel, espruino.

Node.js разработан Райаном Далем в 2009 году в процессе изучения веб-серверных языков. В ходе своих исследований он пришел к выводу, что вместо традиционной модели параллелизма на основе потоков следует обратиться к

событийно-ориентированным системам. Эта модель была выбрана из простоты низких накладных расходов и быстрых действий. Цель Node - создание масштабируемых сетевых серверов. JavaScript и Node.js запускается в среде исполнения V8. Этот движатель использует свой js-код и преобразует его в быстрый код машины - машинно-низкоуровневой код.

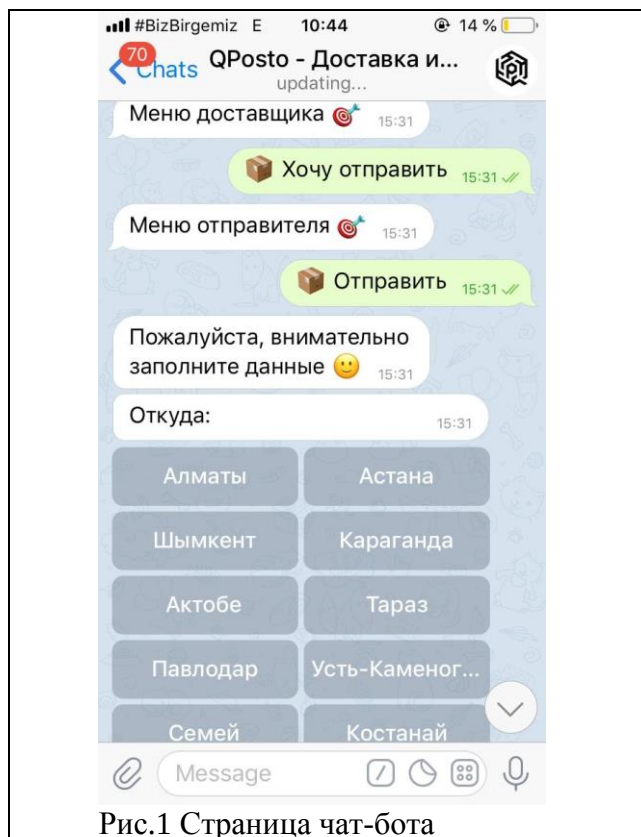

Рис.1 Страница чат-бота

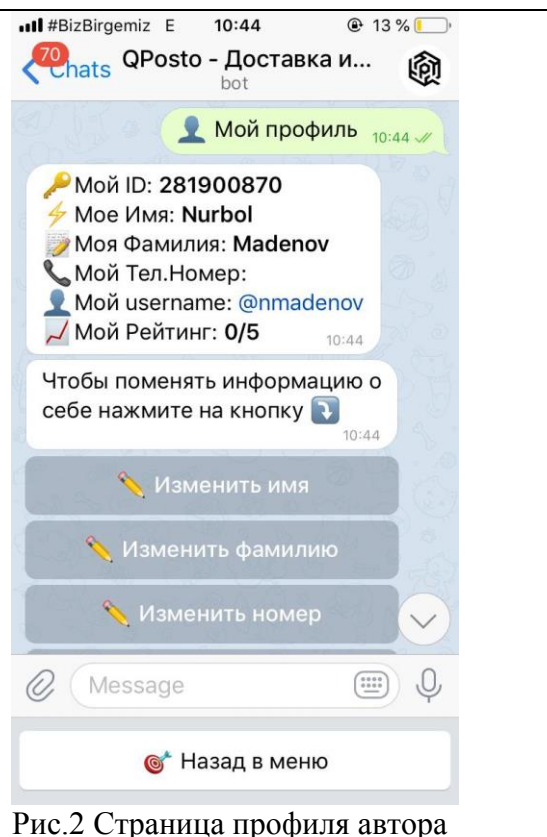

Рис.2 Страница профиля автора

Разработан мобильный сервис, который уже используется и обеспечивает превосходные результаты для заказчиков во всем мире и во всех отраслях. Учитывая скорость распространения, успех среди заказчиков, функциональные возможности продукта, видение и стратегию можно констатировать необходимость таких программных продуктов. Автор стремился предоставить заказчикам средства для создания удобных механизмов цифрового взаимодействия между заказчиками. Создан продукт – мобильное приложение, упрощающий доставку товаров, на основе использования смартфонов, планшетов.

Функциональные возможности приложения расширяются, ведутся работы по разработке инновационных средств для создания ботов с искусственным интеллектом, функционирующих на основе алгоритмов машинного обучения и помогающие заказчикам взаимодействовать с потребителями и сотрудниками. В таких решениях применяется комплекс продвинутых алгоритмов машинного обучения для обработки естественного языка пользователей и мгновенного формирования ожидаемых реакций как при поиске информации, так и при совершении транзакций, например, пользователь желает заказать товар. Благодаря мощной технологии искусственного интеллекта интеллектуальные

боты самосовершенствуются по мере увеличения объема обработанных разговоров.

Чат-боты это эффективный и популярный инструмент, который можно успешно применять для взаимодействия с клиентами, подписчиками и читателями в любой сфере деятельности. Они могут выполнять различные задачи – от простой выдачи ответов на популярные вопросы до создания художественных и литературных произведений. Использование чат-ботов увеличивает конверсии, повышает степень удовлетворенности клиентов и снижает затраты компании на персонал или обслуживание. Для разработки чат ботов используют различные технологии и одним из ведущих является использование серверного языка Node.js.

Использованные источники:

1. Джанарсам С. Разработка чат-ботов и разговорных интерфейсов. – М.: ДМК-Пресс. 340 с.
2. Параскевов А.В., Каденцева А.А., Мороз С.И. Перспективы и особенности разработки чат ботов // Научный журнал КубГАУ, №130(06), 2017, Краснодар, Россия
3. Матвеева Н.Ю., Золоторюк А.В. Технологии создания применения чат-ботов // Научные записки молодых исследователей № 1, 2018, с.28-30, Москва, Россия
4. Гальцов В.П. Интеллектуальные чат-боты, технологии их создания и применение // Вестник науки, Т.5, №6(15), 2019, с.178-182, ИП Рассказова Л.Ф., Тольятти, Россия
5. Messina Chris. 2016 will be the year of conversational commerce // A Medium Corporation. URL: <https://medium.com/chris-messina/2016-will-be-the-year-of-conversational-commerce1586e85e3991#.t8o4698iu> (дата обращения: 30.11.201).
6. Жигач А. Почему интернет-мессенджеры снова стали популярными. URL: http://www.dp.ru/a/2015/04/07/Tak_v_chem_zhe_messedzh (дата обращения: 30.11.2019).
7. Яременко М.М., Афанасьева И.В. Преимущества использования чат-ботов перед приложениями и веб-сервисами. Обоснование выбора Telegram как платформы для разработки чат-бота// Наукове мислення, Матеріали XV Всеукраїнської практично-познавальної інтернет-конференції, 2020 Харків, Україна, <http://naukam.triada.in.ua/index.php/konferentsiji/45-p-yatnadtsyata-vseukrajinska-praktichno-piznavalna-internet-konferentsiya/292-preimushchestva-ispolzovaniya-chat-botov-pered-prilozheniyami-i-veb-servisami-obosnovanie-vybora-telegram-kak-platformy-dlya-razrabotki-chat-bota> (дата последнего обращения 24.03.2020)

Научный руководитель: к.ф.-м.н., доцент Сарсимбаева С.М.

«PROGRAMMING FOR KIDS» НЕМЕСЕ ОЙЫН АРҚЫЛЫ ПРОГРАММАЛАУ ТІЛІН ҮЙРЕНУ

Маликова Ф.Б.

Семей қаласы Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті

Программалау - кез келген жаста меңгеруге болатын дағды. Ол жеке өсуге ықпал етеді, сонымен қатар код жазу арқылы мұқият болуға, креативті ойлауға

және командада жұмыс істеуге үйретеді. Баланың айналасында әлем туралы түсініктері қалыптасқанда ойын әрдайым оқуға қызмет етеді. Бүгінгі күні басты оқу құралы – баланың сандық білім әлеміне жеке жолсерік – смартфон (планшет немесе компьютер) болып табылады. Ойын халықтық педагогикада, мектепке дейінгі және мектептен тыс мекемелерде кеңінен қолданылады. Оқу үдерісін белсендіруге және қарқындатуға баса назар аударатын қазіргі мектепте ойын қызметі келесі жағдайларда қолданылады:

- оқу пәнінің түсінігін, тақырыбын және тіпті бөлімін меңгеру үшін дербес технологиялар ретінде;
- жалпы технология элементі ретінде;
- сабақ немесе оның бөлігі ретінде;
- сыныптан тыс жұмыс технологиясы ретінде.

Ойын баланы әдептілікке, сауаттылыққа баулитын құрал. Ойынды бала саналы, мәдениетті, адамгершілігі мол болып, жан-жақты дамуы үшін және айналадағы өмір құбылысын ұғыну үшін пайдаланудың маңызы зор. А. С. Макаренко «Ойында бала қандай болса, өмірде кәсіби қызмет саласында, көбінесе сондай болады» – деп айтқан. Сондықтан келешекке адамды тәрбиелеу – бәрінен бұрын ойын арқылы жүзеге асыралады. Егер балалар бейне ойындармен әуестенсе, олар ойындарды өз бетінше жасағысы келеді. Ойынның ерте кезеңдері оларға программалау негіздерін меңгеруге көмектеседі. Анағұрлым озық деңгейдегі балалар – алгоритмдерді іріктей алады, жасай алады, өзгерте алады және тіпті ойын кодын өз бетінше жаза алады. [1, с. 10-16]

Программалауды оқыту ойындары өте көп, бірақ олардың барлығы біздің нарыққа бейімделмеген, бұл олардың практикалық қолданылуын біршама қиындатады. Дегенмен, екінші жағынан, бұл ағылшын тілін үйрену және қосымша практика ынталандыру болуы мүмкін. Программалау негіздерінмен танысуға арналған қосымшалардың бірнеше топтамасы бар:

- бірінші топ – ойлау мен зейінді дамытуға арналған қарапайым ойындар мен лабиринттер, басқатырғыштар;
- екінші топ – сурет салғыштар, музыкалық қосымшалар, сандық шығармашылыққа қызығушылықты дамыту үшін қарапайым бейнередакторлар тобы;
- қосымшалардың үшінші тобы – интерактивті кітаптар, ертегілер, аудиокітаптар, вербалды және аудиториялық мәдениетті дамытады. Олар сөздік қорын кеңейтеді және мәтінмен қызығатын тұлғаны үйлесімді қалыптастырады. [3]

Ойын арқылы оқытудың артықшылықтары:

- программалауға қызығушылық оятады;
- программалық тілдің негізгі алгоритмдік құрылымы оқытылады;
- программалау логикасы туралы түсінік қалыптасады.

Оқыту ойындары – балаларды программалау негіздерімен таныстыру үшін тамаша нұсқа. Бұл көңілді! Ал егер бала компьютер экранында көп уақыт өткізсе, онда оны пассивті ойын-сауық үшін емес, пайдалы дүниеге жұмсаған дұрыс. [4]

Программалау логикалық ойлауды және өз іс-әрекеттерін жоспарлай білуді дамытады. Программалауды оқытуға арналған ойындарды үлкен жастағы кісілерден бастап, екі жасар балаға дейін оқып үйрене алады. Баланы программист рөлінде көрмесек те, оған базистік білімді меңгеруге рұқсат ету керек. Программалауды үйренуге арналған ойындар тізімі:

1.Kodable (тіпті ең кішкентай бала да программалауды үйренеді)-оқыту жоспарын құруға арналған сыныпты онлайн-сервис. Ол желіде сабақ жүргізе алатын мұғалімдерге және ата-аналарға қолайлы. Әзірлеушілер екі жасар балалардың да ойын ойнайтындығын ескерткен. Сондықтан Kodable арқылы балалар оқудан бұрын кодтауды үйренеді. Ойын дизайны жарқын және көңілді. Бала лабиринттерде күлкілі бейнелермен ойнайды, ал программалау негіздерін параллельді түрде игеріледі. Нұсқаулықтар мен кеңестер суреттер түрінде ұсынылған, сондықтан ең кішкентай бала да түсінеді. Бұл программа бастауыш мектепте информатика үшін өте жақсы құрал болады. Оқытуды мұғалімдер де, ата-аналар да бақылай алады. Табыс көрсеткіштері мен қиындық деңгейі бар.

2. ПиктоМир- балаларды оқытуға бағытталған ең танымал ресейлік ойындардың бірі. Мұнда ана тілі мен платформасын таңдау туралы ойланудың қажеті жоқ (ДК мен мобильді құрылғыларға арналған нұсқалар бар). Сондай-ақ, бұл ашық бағдарламалық қамтамасыз ету. Ойын оңай іске қосылады және күрделі тіркеулерді талап етпейді. Сонымен қатар, ойынды компьютерге, смартфонға жүктеп алуға болады. Ойын барысында робот өрісті бояйды, ал графикалық кеңестер кішкентай пайдаланушыны алгоритмдерді меңгеру жолында жібереді. ПиктоМир балаға компьютер экранында пиктограммадан виртуалды орындаушы-роботты басқаратын күрделі емес бағдарламаны жинауға мүмкіндік береді. ПиктоМир бірінші кезекте әлі жаза алмайтын мектепке дейінгі балаларға немесе жазуды ұнатпайтын кіші сынып оқушыларына бағытталған.

3.Minecraft- minecraft ойыны барысында алгоритмдерді құру арқылы түрлі міндеттерді шешуді көздейді. Бұл балаларға программалау негіздерін меңгеруге, оның негізгі механизмдерінің қалай жұмыс істейтінін түсінуге мүмкіндік береді. Minecraft шын мәнінде білім беру ойыны: ол кеңістіктік ойлау, математикалық және логикалық қабілеттерін дамытады. Ойын оқу мен жазуға үйретеді, жалпы сауаттылықты арттырады. [5]

Қазіргі сандық дәуірде программалау білімін оқу шеберлігімен салыстыруға болады. Балаларды оқуға, жазуға, бүктеуге және шегеруге үйрету арқылы оларды қоршаған ортамен қарым-қатынас жасауға үйреді. Қазіргі заманғы әлем программалаудың базалық дағдыларына айналған. Сондықтан балаларға кәсіпкерлік және инновациялық қоғамда өркендеуге көмектесетін үздік білім мен құралдар беруге ұмтылу керек.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Петрова И. А. Использование игры в учебном процессе. Нач.шк. №3. 2019
2. Эльконин Д.Б., Учебная деятельность - ее структура и формирование http://obr.1c.ru/fizika_sed/school_ro/elkonin_yd.doc (20.05.2014)

3. Кудашов Г.Н. Теория и практика педагогики социального творчества молодежи: монография. Тюмень: Издательство Тюменского государственного университета, 2010. 244с.
4. Кудашов Г.Н. Школа игротехников: методика игрового конструирования: научно-методическое пособие/Г.Н. Кудашов; Тюменского государственного академия культуры и искусств, Тюмень: РИЦ ТГАКИ, 2008.148с.
5. Цели использования игровой технологии:[Электронды ресурс] // Сайт учителя начальных классов Русых Виктории Борисовны., 2014-2020.URL: http://viktorya.ucoz.com/publ/igrovye_tekhnologii (Дата обращения:30.01.2020).

Ғылыми жетекші: ж.ғ.м., аға оқытушы Рысжанова А.С.

НАУЧНО-ОБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ СЕТЬ КАЗАХСТАНА

Мамраимов А.
Университет «Туран»

В последние десятилетия национальные исследовательские и образовательные сети (NREN) находятся на переднем крае инновационного развития, выступая в качестве тестовых площадок для новых сетевых технологий. NREN является мощным инструментом академического сотрудничества как на национальном, так и на международном уровнях. КАЗРЕНА была создана в 2001 году, когда группа казахстанских исследователей выступили с идеей разработки первого в стране НРЭН. В то же время Научный комитет НАТО предложил правительствам стран Центральной Азии проект "Виртуальный Шелковый путь"[2], направленный на техническую поддержку местных исследовательских организаций и университетов в получении высокоскоростного качественного доступа в интернет. И КАЗРЕНА, будучи некоммерческой организацией, была идеальным кандидатом для управления сетью и представления интересов потенциальных пользователей Сети. KazRENA - Казахстанская сетевая научно-образовательная ассоциация - была зарегистрирована 3 августа 2001 года как объединение юридических лиц в форме ассоциации (некоммерческая организация). Целью Ассоциации является координация деятельности и консолидация усилий членов Ассоциации по содействию развитию единой национальной научно-образовательной сети для повышения уровня образования и науки, развития принципов информационного общества и встраивания страны в глобальное информационное пространство.

KazRENA предоставляет университетам, колледжам, исследовательским центрам и институтам, библиотекам, музеям и неправительственным организациям широкополосный доступ в Интернет, платформу дистанционного обучения, аудио- и видеоконференции, IP-телефонию, видео-телефонию, доступ к электронным библиотекам и образованию, базы данных.

Всегда на переднем крае инноваций, многие национальные исследовательские и образовательные сети (NREN) по всему миру выступали в

качестве первых испытательных стендов для новой технологии. В Казахстане KazRENA - это первый в Центральной Азии NREN, совместимый с IPv6, предлагающий глобальные возможности подключения по IPv6, а также более надежный веб-доступ и, в конечном итоге, лучшую производительность сети для тысяч исследователей, преподавателей и студентов.

На раннем этапе внедрения KazRENA выступает катализатором развертывания IPv6 в других странах Центральной Азии, обслуживаемом CAREN, высокопроизводительным широкополосным Интернетом в регионе для исследований и образования. CAREN облегчает общение, обмен информацией и сотрудничество между университетами и исследовательскими центрами в Центральной Азии и обеспечивает доступ к европейскому и глобальному исследовательскому сообществу через присоединение к GÉANT, его европейскому коллеге. Действуя с июля 2010 года, CAREN в настоящее время связывает ученых и студентов в Кыргызстане, Таджикистане, Туркменистане и Казахстане, а Узбекистан также является страной-кандидатом. CAREN финансируется Европейской комиссией и управляется исследовательской сетевой организацией DANTE совместно с NREN стран-участниц. KazRENA присоединилась к CAREN в начале января 2012 года со скоростью 155 Мбит / с от Алматы до Франкфурта, Германия, таким образом, приблизив идею реальности Шелкового пути от древнего торгового пути к высокоскоростной магистрали передачи данных. «Мы очень гордимся тем, что являемся частью сообщества CAREN[3].

В 2010 году КАЗРЕНА официально получила статус ISIC (International Student Identity Card) временного уполномоченного органа на территории Казахстана. За короткий период КАЗРЕНА выпустила около 35 тысяч ISIC карт, официально принятых в качестве студенческих удостоверений в каждой стране. Карта предоставляет студентам несколько специализированных студенческих скидок. Назарбаев Университет и Актюбинский Государственный университет был первым, кто ввел ISIC карты в качестве своих обычных студенческих удостоверений, карта также может быть использована в качестве банковской карты[1].

В рамках конференции с Казахтелекомом "КАЗРЕНА" расширяет перечень оказываемых ИКТ-услуг, включая услуги хостинга и лизинга серверного оборудования, регистрации локальных доменных имен и многие другие. Существующие и будущие услуги, оказываемые КАЗРЕНОЙ, ее деятельность на местной и международной арене, без сомнения, являются большим вкладом в национальные исследования и образование, а также индустриально-инновационное развитие страны в целом.

Использованные источники:

1. www.kazrena.kz.
2. www.nato.int.
3. www.stat.kz.
4. Wikipedia – the Free Encyclopedia: www.wiki.org

Научный руководитель: PhD Баймуратов А.О.

ТЕРБЕЛІСТЕР МЕН ТОЛҚЫНДАР ТАРАУЫН ОҚЫТУДА ДЕҢГЕЙЛІК ТАПСЫРМАЛАРДЫ ҚОЛДАНУ

Мәжит Н.Б.

nazerke.mazhit@bk.ru

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

Қазіргі қоғамымыздың даму кезеңі мектептегі білім беру жүйесінің алдында оқыту үрдісін технологияландыру мәселесін қойып отыр. Осындай сұраныстарға орай оқытудың әртүрлі технологиялары жасалып мектеп тәжірибесіне енгізілді. Сонымен қатар жас ұрпаққа әрбір жеке пәндерді тиімді ұғындырудың жолы – жаңа технология негіздерін пайдалану болып табылады. Сондай педагогикалық оқыту технологиясының бірі, оқушының да, мұғалімнің де белсенді шығармашылық қызметін дамытатын «деңгейлеп оқыту технологиясы».

Деңгейлеп оқытуға сәйкес қазіргі кезде деңгейлік тапсырмалар, деңгейлік бақылау жұмыстары жүргізілуде. Ең бастысы мұнда оқушыға беретін материалдардың күрделілігіне немесе оның өте жақсы, жақсы, орташа, нашар оқушыларға арнап бөлінуінде емес, оның дамыта оқытуға арналғаны болып табылады. Деңгейлік тапсырмаларды – белгілі бір тақырыпты біткен кезде немесе бақылау жұмысын жүргізгенде және қайталау өткізгенде пайдалану өте ұтымды. Бұл әдістің тағы бір ұтымды жағы – оқушы өзінің нені білмейтінін анық аңғарып, келесіде өзі ізденіп оқып келеді [1].

Барлық өзіндік және бақылау жұмыстары бір-бірінен тапсырмалар күрделілігінің деңгейлерімен ерекшеленетін 4 нұсқада құрастырылған (бастапқы, орташа, жеткілікті, жоғары деңгейлер) [2, Б.193].

Бастапқы деңгей дегеніміз оқушы мұғалімнің көмегімен оңай есептерді, яғни 1-2 логикалық қадам арқылы орындалатын есептер мен тапсырмаларды шеше алады. Дайын формула арқылы белгісіз шаманы таба алады. Оқушы қарапайым математикалық амалдарды қолданып (тепе-теңдікті түрлендіру, есептеу), оқу материалын табиғат құбылыстарын танып білу, айыра алу және «ия» немесе «жоқ» деген жауаптарды ғана талап ететін сұрақтарға жауап беру деңгейінде меңгерген.

Орташа деңгей – оқушы үлгі бойынша кем дегенде 2-4 логикалық қадам арқылы орындалатын есептерді шеше алады. Мұғалім көмегімен кейбір логикалық қадамдарын түсіндіре алу икемділігі бар. Оқушы негізгі қағидаларды білетінін және түсінетінін көрсетеді (заңдар, ұғымдар, формулалар, теориялар).

Жеткілікті деңгейде оқушы мұғалімнің көмегінсіз өз күшімен кем дегенде 4-6 логикалық қадам арқылы орындалатын есептерді шеше алады. Оқушы есеп шығару барысында оқу материалын еркін қолдана алады және дәстүрлі жағдайда оны практикада қолдана алады.

Ал, жоғары деңгей дегеніміз оқушы қиын есептерді дәстүрлі әдіспен немесе ерекше өзіндік тәсілдермен, сонымен қатар дәстүрлі емес есептерді де

шеше алады. Оқушы шығармашылық қабілетін көрсете алады, өз бетімен кем дегенде 5-6 логикалық қадам арқылы орындалатын есептерді шығара алады [3].

Деңгейлік тапсырмаларды орындату арқылы оқушы білімін әділ әрі дұрыс бағалауға, оқушының оқу белсенділігі, білім алуға деген ынтасын, ойлау қабілетін арттырылады.

Енді, мысалға 9-сынып физика пәнінен «Толқындардың таралу жылдамдығына» қатысты әртүрлі деңгейге берілген тапсырмаларды қарастырайық [4].

Бастапқы деңгей

1. Механикалық толқындардың қандай қасиеттері бар? Барлық дұрыс жауаптарды көрсетіңдер.

А) Толқындар энергия тасымалдайды.

Б) Толқындар зат тасымалдайды.

В) Толқындардың көзі тербелмелі дене болып табылады.

2. Қума толқындардың қандай қасиеттері бар? Барлық дұрыс жауаптарды көрсетіңдер.

А) Бұл толқындар тек газдарда таралады.

Б) Қума толқындарда кезектесіп шоғырлану және сиреу болады.

В) Қума толқындарда орта бөлшектері тербеліс кезінде толқындардың таралу бағытымен ығысады.

3. Қума толқындардың қандай қасиеттері бар? Барлық дұрыс жауаптарды көрсетіңдер.

А) Қума толқындарда кезектесіп шоғырлану және сиреу болады.

Б) Бұл толқындар тек қатты денелерде таралады.

В) Толқынның жылдамдығы толқын ұзындығы мен тербеліс жиілігінің көбейтіндісіне тең.

Орташа деңгей

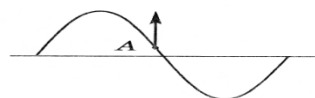
1. Егер толқынның таралу жылдамдығы 340 м/с тең болса, жиілігі 200 Гц болатын дыбыстық толқынның ұзындығын анықтаңдар.

2. Толқын ұзындығы 0,6 м. Толқынның екінші және бесінші жоталарының арақашықтығын анықтаңдар.

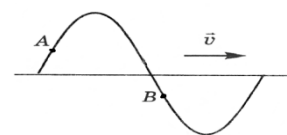
3. Тыныштықтағы бақылаушының жанынан 20 секундта 6 толқын жотасы өтеді. Егер толқын жылдамдығы 2 м/с болса, онда толқын ұзындығы мен периоды қандай?

Жеткілікті деңгей

1. а) Сұйық және газ тәрізді ортада неге көлденең толқындар пайда болмайды?

б) 1-суретте таралып жатқан көлденең толқында А бөлшегінің жылдамдығы жоғарыға бағытталған. Толқын қандай бағытта қозғалады?

2. а) Қатты денелерде неге көлденең және қума толқындар пайда болады? (2-суретте).

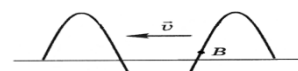
б) Көлденең толқындар оңға қарай қозғалады.

А және В бөлшектері қандай бағытта қозғалады?

2-сурет

3. а) Қандай серпімді ортада көлденең толқындар пайда болады?

б) Көрсетілген В бөлшегі солға қарай қозғалған көлденең толқында қай бағытта орын ауыстырады (3-сурет)?

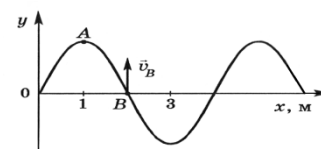

3-сурет

Жоғары деңгей

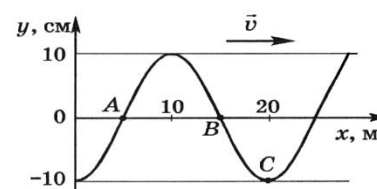
1. Өрт сөндіргіш машинаның сиренасы 2 с сайын қосылады. Бақылаушы сирена дыбысын 1,8 с интервалмен естиді, сонда машина қандай жылдамдықпен келе жатыр?

2. Уақытқа кейбір мезеттіне көлденең толқынның байланысқан графигі 4-суретте көрсетілген. Толқын жиілігі 0,5 Гц-ке тең. Уақыттың бастапқы кезінде А нүктесінің жылдамдығы неге тең? 1,1 с кейін В нүктесінің жылдамдығы қалай бағытталады? Толқын x осі бойынша қандай бағытта қозғалады?

4-сурет

3. Қандайда бір уақыт мезетіндегі көлденең толқын 5-суретте көрсетілген. Толқын жылдамдығы 20м/с тең. С нүктесінің бастапқы мезеттегі жылдамдығы қандай? А нүктесінің y координатының модулі 0,25 с-тен кейін неге тең? А және В нүктелері бастапқы мезетте бірдей бағытта ма, әлде қарама-қарсы бағытта қозғала ма [5].

5-сурет

Қолданылған әдебиеттер.

1. Қожамқұлова Б.Е. Физиканы оқытуда дидактикалық материалдар жүйесі арқылы оқушылардың өзіндік жұмысының тиімділігін арттыру.// Пед. ғыл. канд. диссер. Алматы.:1996.140 б.
2. Қараев А., Кенесбаев С.М., Ергебенова Ұ.Қ. Білім беру саласындағы деңгейлік саралап оқыту технологиясы // Материалы III Международной конференции математического моделирования и информационной технологии в образовании и науке. Алматы, КазНПУ им.Абая.-2005.-III том.-С.192-194.
3. Акитай Б.Е., Құрманғали С., Нуржанова С. Деңгейлік тапсырмалар тиімділігі // Математика және физика. Алматы.-№5.-2012.-Б.33-35.
1. 4.Акитай Б.Е., Нуржанова С., Құрманғали С. Деңгейлеп оқыту технологиясын қолдану //Математика және физика. Алматы.-№2.-2012.-Б.30-32.
4. Перышкин А.В., Гутник Е.М., Акитай Б.Е., Физика 9-сынып // Алматы: Дрофа-Кітап.-2004.-294 б.

Ғылыми жетекшісі: п.ғ.к., аға оқытушы Сыдықова Ж.Қ.

К ВОПРОСУ ОПРЕДЕЛЕНИЯ МЕСТОПОЛОЖЕНИЯ ИСТОЧНИКА РАДИОИЗЛУЧЕНИЯ

Мустафин Т.С.

mustafintima@mail.ru

Научно-образовательный центр КБТУ

Тематика предлагаемой статьи относится к области радиотехники, к методам определения местоположения источника радиоизлучения. Существует множество методов определения местоположения источника радиоизлучения [1-2]. Все они имеют свои достоинства и недостатки.

Нами рассмотрен метод определения местоположения источника радиоизлучения (ИРИ), основанный на измерении напряженности поля на местности перемещением устройства по свободной траектории, и определения по полученным данным вектора градиента электромагнитного поля от исследуемого ИРИ в различных точках на местности. Координаты пересечения векторов градиента электромагнитного поля принимают за координаты местоположения исследуемого источника радиоизлучения, определенные из совокупности измеренных значений напряженности электромагнитного поля и географических координат точек измерения, полученных путем перемещения измерителя по свободной траектории в зоне радио доступности ИРИ.

Метод инвариантен к техническим характеристикам радиоприемного устройства и антенны, частоте излучения, поляризации и виду модуляции принимаемого сигнала [3].

Указанный метод является разновидностью определения местоположения ИРИ методом триангуляции с помощью одного, перемещающегося в пространстве пеленгатора.

Основным недостатком методов данного класса является необходимость доступа ко всему полю, создаваемого ИРИ, что вызывает значительные сложности определения и затраты на передвижение приборов.

Целью предлагаемой нами методики является разработка метода определения местоположения источника радиоизлучения, которая позволит осуществлять поиск ИРИ посредством перемещения измерений по допустимой окрестности физически доступной области приема радиосигналов ИРИ.

Для этого в методе определения местоположения источника радиоизлучения, включающем измерение напряженности электромагнитного поля, прием радиосигналов источника радиоизлучения на заданной частоте, преобразование радиосигнала из аналоговой в цифровую форму, согласно предлагаемому измеряют напряженность электромагнитного поля в точках выбранного локального участка, ограниченного окружностью, точку с наибольшим значением напряженности принимают за центр нового локального участка, ограниченного окружностью с таким же радиусом, и далее таким же образом определяют следующие локальные участки, затем соединяют последовательно найденные центры локальных участков и определяют направление на ИРИ.

Предлагаемый метод определения местоположения источника радиоизлучения осуществляют следующим образом.

Принимают радиосигналы источника радиоизлучения на заданной частоте, преобразуют радиосигнал из аналоговой в цифровую форму, измеряют напряженность электромагнитного поля, записывают результат в запоминающее устройство, измеряют географические координаты точки измерения, записывают результаты измерения координат в запоминающее устройство.

В процессе перемещения устройства измерения по случайным точкам локальной окрестности с центром в точке А зоны радиодоступа сигналов от ИРИ, несколько раз осуществляют для каждой точки совокупность следующих процедур:

- измеряют напряженность электромагнитного поля в точках выбранного локального участка, ограниченного окружностью, и записывают данные в запоминающее устройство;

- точку с наибольшим значением напряженности принимают за центр нового локального участка, ограниченного окружностью с таким же радиусом, и далее таким же образом определяют необходимые последующие участки, записывают данные напряженности и географические координаты;

- соединяют последовательно найденные центры локальных участков и определяют направление на ИРИ.

Пусть А - текущая точка физически доступной зоны доступа сигналов ИРИ. Тогда основные шаги метода имеют следующее содержание. Генерируется некоторое фиксированное количество случайных точек $y_1, y_2, \dots, y_n$, равномерно распределенных по окружности радиуса R с центром в точке А; в каждой из этих точек определяются значения напряженности; находится максимальное из определенных значений; соответствующая точка В принимается за следующую текущую точку - центр окружности такого же радиуса. Далее, генерируется некоторое фиксированное количество случайных точек $z_1, z_2, \dots, z_n$, равномерно распределенных по окружности радиуса R с центром в точке В; в каждой из этих точек определяются значения напряженности; находится максимальное из определенных значений напряженностей - соответствующая максимальному напряженности точка С принимается за следующую текущую точку - центр окружности. И так далее.

Другими словами, в зоне физической доступности приборов выполняется шаг в случайном направлении. Если значение напряженности в новом состоянии меньше или равно исходному, т.е. шаг неудачен, то система возвращается в предыдущее состояние, после чего вновь делается шаг в случайном направлении. Если же шаг удачен, то последующий случайный шаг выполняется уже из нового состояния.

За координаты местоположения ИРИ принимаются координаты пересечения направлений на ИРИ, вычисленных по совокупности измеренных значений потенциала поля и географических координат точек измерения, по крайней мере, в двух точках, полученных путем случайного перемещения

измерителя в двух окрестностях выбранных точек в доступной зоне перемещения поля ИРИ.

Устройство определения местоположения источника радиоизлучения состоит из приемника с аналого-цифровым преобразователем и антенной, устройства навигации, блока обработки, устройства управления и отображения результатов.

Точность определения местоположения ИРИ не зависит от линейности амплитудно-частотной характеристики приемного тракта. В качестве приемной антенны может быть применена любая антенна, в том числе активная малогабаритная, обеспечивающая прием радиосигнала в данной точке на требуемой частоте.

Закключение. Определение местоположения источника радиоизлучения, включающий измерение напряженности электромагнитного поля, прием радиосигналов источника радиоизлучения на заданной частоте, преобразование радиосигнала из аналоговой в цифровую форму, отличающийся тем, что измеряют напряженность электромагнитного поля в точках выбранного локального участка, ограниченного окружностью, точку с наибольшим значением напряженности принимают за центр нового локального участка, ограниченного окружностью с таким же радиусом, и далее таким же образом определяют следующие локальные участки, затем соединяют последовательно найденные центры локальных участков и определяют направление на источник радиоизлучения. Разработан новый метод определения местоположения источника радиоизлучения, который позволит осуществлять поиск ПРИ посредством перемещения измерителя напряженности электромагнитного поля по возможной окрестности физически доступной области приема радиосигналов ИРИ.

Использованные источники:

1. Цветков В.В. и др. Радиоэлектронная борьба: Радиоразведка и радиопротиводействие. М: Вузовская книга, 2012. – 248 с.
2. Справочник по радиоконтролю международного союза электросвязи. МСЭ-R Женева, 2002 г.
3. Александров В.Г. «Метод определения местоположения источника радиоизлучения», патент РФ № 2319169 от 10.03.2008

Научный руководитель: д.ф.-м.н., проф., Кулпешов Б.Ш.

ТЕМПЕРАТУРАНЫҢ ЖЫЛУҒА ТӘУЕЛДІЛІГІН АНЫҚТАУ

Мұнарбай А.Б., Амангелді Н.Д.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Жұмыстың мақсаты: зерттеушінің жылу тасымалдаушы мен температураның өзгеруі арасындағы қатынас туралы түбегейлі түсінігін қалыптастыру. Бұл зертханада студенттер әртүрлі нысандар бірдей температурада басталса да, ерітіндіге әртүрлі жылуды беретіндігін көрсетеді.

Құрал-жабдықтары: деректерді жинау жүйесі, температура датчигі (2), мензурка, 600 мл, электр плитасы, калориметрлік шыныаяқ (2), мыс, массасы 200 г (2), алюминий, массасы 200 г (2), таразы (1 топ үшін), өсімдік майы, 500 г, су, 500 г, жіп, 15 см (4), қағаз қапсырмасы, (2).

Қауіпсіздік ережелері: 1) ыстық заттарды жетекшінің рұқсатысыз ұстамауға тыйым салынады; суды компьютер немесе басқа электр жабдықтарынан бөлек ұстау қажет; жетекші ұсынғандай, алжапқыш, көзілдірік, қолғап киі қажет.

Сұйық денелер мен газдарды құрайтын қозғалмалы бөлшектердің кинетикалық энергиясы температураға байланысты. Себебі әрбір жекелеген бөлшектердің кинетикалық энергиясын тікелей өлшеуге болмайды.

Заттың жылу энергиясы немесе ішкі энергиясы кинетикалық энергияның атомын немесе молекуласын өзіне қосып алады. Жылу—суық денедан ыстық денеге тасымалданатын энергияның өлшемі.

Зертхананы алдын ала талқылау: Зерттеуші температура, жылу энергиясы, жылу ұғымдарын нақты тәжірибелермен байланыстыруды білу қажет.

Мөлдір галлон тәрізді контейнер мен мөлдір шыны ыдысты сумен толтырып, бөлме температурасына дейін жеткізіңіз. Ол үшін температура датчигін пайдаланыңыз. Зерттеушілерге қойылатын сұрақтар:

1. Бөлме температурасын өлшегенде, біз нені өлшеймін?
2. Бір кесе су мен галлон су бірдей температураға ие болу мүмкін бе?
3. Егер екі ыдыстағы судың температурасы бірдей болса, оларда жылу энергиясы бірдей бола ма? Неліктен?
4. Егер екі ыдыстағы судың температурасы бірдей болса, олар бірдей мөлшерде жылуды жібере алады ма? Неліктен?
5. Заттардың қайсысында (айсберг немесе 1 шыныаяқ суда) жылулық энергиясының мөлшері жоғары болады?
6. Айсберг немесе су шыныаяғының қайсысы жылуды бере алады?
7. Осы уақытқа дейін біз қандай масштабты қолдандық? (Цельсий)
8. Бірдей қысымы бар бөлмеде су 0°C және 100°C болғанда нені білдіреді?
9. Температура нөлге жеткенде не болады деп ойлайсыз?

Зертханаға дейін жасалынатын жұмыстар: 1. Су мен өсімдік майды бірдей контейнерге құйыңыз. Мәселені сұрыптау: Төмендегі қадамдар осы зертханалық жұмыстардың бір бөлігі болып табылады. Олар ретсіз орналастырылған. Дұрыс тәртіпті анықтап, қадамдарды дұрыс ретпен (1-4-2-3) орналастырыңыз.

1. Температураның уақытқа тәуелділік кестесін құру.
2. Температура төмендегенде деректерді жинауды тоқтату.
3. Бастапқы және соңғы температура арасындағы айырмашылықты анықтау.
4. Үлгіні ыстық судан бөлме температурасындағы сұйықтыққа ауыстыру.

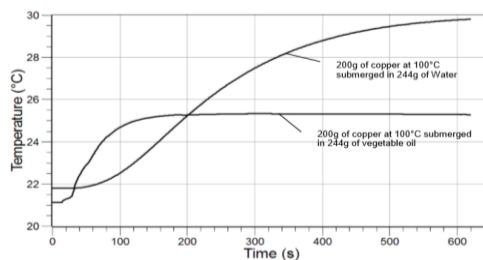
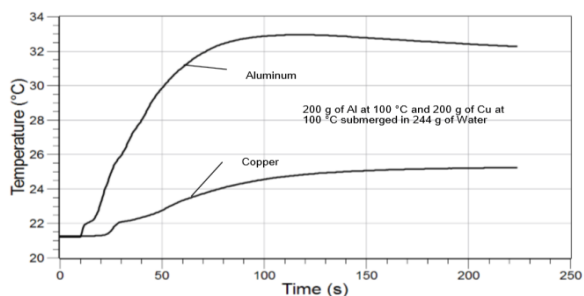
1 бөлім. Бірдей сұйықтықтағы әртүрлі денелер

1. Алюминий мен мыстың массасын «Деректерді талдау» бөліміне жазыңыз.
2. Сіздің ойыңызша мыс пен алюминий массасы неге бірдей болуы керек?
3. Металл массаларының әрқайсысына шамамен 15 см жіпті байлаңыз.
4. Металдық үлгілерді 600 мл ыдысқа салыңыз, байланған жіп сыртында қалуы қажет. Қауіпсіз болуы үшін артық жіпті кесіп тастаңыз.

5. Металдық үлгі салынатын мензуркадағы су жеткілікті болуы қажет.
 6. Мензурканы плиткаға орнатып, программалық модуль мен плитканы қосамыз.
 7. Әр калориметрлік шыныға бірдей мөлшерде суды құйыңыз.
 8. Температура датчигін әр калориметрлік ыдысқа қысқышпен бекітіледі, әр датчик ұшы суға батырылады, бірақ ыдыс қабырғасы мен үлгіге тимеу керек.
 9. Сұйықтықтың массасы – реттелетін айнымалылардың бірі болғандықтан қос ыдыстағы судың массасы бірдей болуы керек.
 10. Осы тәжірибеде калориметрлік шыныаяқтарды пайдалану маңызды.
 11. Деректерді жинау жүйесінде жаңа тәжірибені бастаңыз.
 12. Деректерді жинау жүйесінде температураларды байланыстырыңыз.
 13. Графикте уақыт (Х осі) пен температура (Ү осі) өлшемдерін көрсетіңіз.
 14. Калориметр ыдыстағы су температурасы бірдей болатынына көз жеткізіңіз.
 15. Ыдыстардағы су массасы бірдей болғасын, су температурасы бірдей болуы керек.
 16. Су қайнатыла бастаған кезде, деректерді жазуды бастаңыз.
- Ескерту: 2-ші бөлім үшін шыныаяқтағы ыстық суды сақтаңыз.
17. Ыстық суда орналасқан үлгілерді калориметр ыдыстарына орналастырыңыз, бір ыдыста бір үлгіден болуы керек.
 18. Бірнеше минуттан кейін, температура мен уақыт тәуелділіктерінің диаграммалары теңестірілгенде, деректерді жазып алыңыз.
 19. Әрбір металл сынаманың бастапқы су температурасын және соңғы су температурасын табыңыз және оларды 1 кестеге жазыңыз.

2 бөлім. Әртүрлі сұйықтықтағы ұқсас денелер

20. «Деректерді талдау» бөлімінде екі метал үлгісінің массасын өлшеп, жазып алыңыз.
21. Неліктен үлгілер бірдей материалдан жасалғаны және бірдей массаға ие болуы маңызды деп ойлайсыз? (Жұмыстың бұл бөлігінде материал мен массаның түрі реттелетін айнымалылар болып табылады).
22. Металл массаларының әрқайсысына шамамен 15 см жіпті байлаңыз.
23. Металдық үлгілерді 600 мл ыдысқа салыңыз, байланған жіп сыртында қалуы қажет.
24. Қауіпсіз болуы үшін артық тізбегін кесіп тастаңыз.
25. Пешті су қайнайтындай етіп қосыңыз.
26. Калориметрлік шыныаяқтарға өсімдік майын және суды құйыңыз.
27. Әрбір шыныаяққа температуралық бергіштерді бекіту үшін қағаз қыстырғыштарын қолданыңыз, әр бергіштің ұшы сұйықтыққа батырылады, ал шыныаяқ қабырғасына тимейді.
28. Шыныаяқтардың температурасын бақылаңыз. Су массалары бірдей болуы маңызды.
29. Өсімдік майына сәйкес судың температурасын сәйкестендіріңіз, температуралары бірдей болғаны маңызды.
30. Деректердің нақты уақытында мониторингті тоқтатып, графикалық дисплейге оралыңыз.
31. Су моншасы қайнап бастаған кезде, деректерді жинауды бастаңыз.
32. Пешті өшіріңіз.
33. Ыстық суда орналасқан үлгілерді калориметр ыдыстарына бір-бірден салыңыз.
34. Бірнеше минуттан кейін, температура мен уақыт тәуелділіктерінің диаграммалары теңестірілгенде, деректерін жазып алыңыз.
35. Әрбір сұйық үлгіде бастапқы температура мен соңғы температураны табыңыз да, сол мәндерді деректер талдау бөлімінде 2 кестеге жазыңыз.
36. Мұғалімнің нұсқауларына сәйкес тәжірибені жасаңыз.

Практикалық бөлім

1 бөлім: Метал үлгілерінің массасы ($m_{Al}=200$ г; $m_{Cu}=200$ г)

1 кесте. Металдардың әртүрлі үлгілері

Метал үлгілері	Бастапқы температура (°C)	Қорытынды температура (°C)	Температураның өзгеруі (°C)
Алюминий салынған су	21,2	32,9	11,7
Мыс салынған су	21,3	25,2	3,9

2 бөлім. Металл үлгілерінің массасы ($m_1=200$ г; $m_2=200$ г)

2 кесте. Әртүрлі сұйықтықтар

Сұйықтық	Бастапқы температура (°C)	Қорытынды температура (°C)	Температураның өзгеруі (°C)
Өсімдік майы	21,8	29,8	8,0
Су	21,1	25,3	4,2

Негізгі мәселелер

1. Ғылымда қолданылатын екі жалпы температура таразысы Цельсий және Кельвин шкаласы болып табылады. Температура материалдағы бөлшектердің орташа кинетикалық энергиясына байланысты. Кинетикалық энергия массаға және жылдамдыққа байланысты. Кейбір бөлшектерде паралель немесе түзу сызықты қозғалысы болуы мүмкін, сол кезде басқа бөлшектер қозғалуы немесе айналуы мүмкін.

2. Кейде ғылымда "жылу" термині "жылулық энергия" терминімен қатар қолданылады. Жылулық энергия шын мәнісінде материалда сақталатын энергия қосындысы. Жылу ыстық нысанынан суық нысанға өздігінен ауысады.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Physics through Inquiry Student Guide: Handout Masters. 21st Century Science. PASCO scientific, 2014, Roseville, USA. 457 p.

Ғылыми жетекшісі: **ф.ғ.к., доцент Жұбаев А.Қ.**

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ АЛГОРИТМОВ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА ПРИ РАЗРАБОТКЕ ГОЛОСОВОГО ПОМОЩНИКА

Мырзагүлов Д.Т.

murzagulov.damir97@gmail.com,

Актюбинский региональный государственный университет им.К.Жубанова

Введение

Голосовые помощники – стали новым трендом 21 века. Появившись не так давно, они плотно завоевывают доверие интернет-пользователей, значительно упрощая повседневную жизнь людей. Чтобы сделать запрос в поиске, узнать прогноз погоды или курс валют, проложить маршрут на карте, заказать такси, оформить покупку в интернет-магазине, забронировать отель, подобрать путевку в жаркие страны, достаточно воспользоваться всего лишь одной универсальной программой-помощником, установленной на персональном компьютере планшете или смартфоне.

Основной целью данной научной работы является изучение технологии и разработка голосового помощника.

1. Технология голосового управления

Голосовое управление имеет два типа взаимодействия:

- Голосовые команды: «Позвонить маме», «Вызвать такси» и т. д.
- Голосовой поиск: «Кто выиграл матч», «Где заказать пиццу?».

Голосовой поиск — аналог обычных поисковых запросов, но созданных голосом. Голосовые команды — взаимодействие со специальными устройствами и программами. И то, и другое важно учитывать при продвижении продуктов — значительная часть голосовых команд также имеет поисковую направленность, то есть люди могут искать в интернете какой-то товар или услугу.

Если на вашем устройстве есть функция голосового поиска, вы можете вводить поисковые запросы без использования клавиатуры. А также искать информацию, товары, услуги, отдавать команды электронным помощникам.

При голосовом запросе автоматическая система распознавания речи (ASR system) преобразовывает звуковой сигнал в текст. Затем поисковая система или приложения обрабатывают его и выдают результат.

Обработка голосового запроса происходит в четыре этапа:

- **Фильтрация.** Система убирает из звукового сигнала шумовой фон и помехи, возникающие при записи.
- **Оцифровывание.** Звуковые волны преобразуются в понятный компьютеру цифровой вид. Параметры получаемого кода в том числе определяют качество записи.
- **Анализ.** В сигнале выделяются участки, содержащие речь. Система оценивает ее параметры — к какой части речи относится слово, в какой оно форме, насколько вероятна связь между двумя словами.

– **Выявление шаблонов данных.** Полученную информацию система включает в словарь — собирает разные варианты произношения одного и того же слова. Чтобы точнее распознавать новые запросы, ассистенты сравнивают слова в них с шаблонами.

Если после обработки запроса виртуальный помощник не понимает команду или не может найти ответ, он просит перефразировать вопрос. В некоторых случаях могут понадобиться дополнительные данные — например, при вызове такси ассистент может уточнить местоположение пассажира и пункт назначения.

Одна из самых продвинутых систем распознавания речи принадлежит Google. Интересно, что она может переводить фразы. Уже сейчас искусственный интеллект способен распознавать акценты и интонации, точность распознавания речи Google оценивается в 95% и не уступает человеку.

2. Разработка голосового помощника

В качестве языка программирования для разработки голосового помощника был выбран язык программирования Python. На Python можно строить как простые программы, так и сложные искусственно-интеллектуальные системы. В данной работе будет показано как реализовать распознавание голоса и выполнение различных команд. В связи с этим было выбрано название голосовой ассистент.

Наш ассистент постоянно слушает микрофон и понимает, если обращаются к нему. На данный момент он может ответить на запрос об информации о времени и о нынешней погоде города Актобе. Пока ассистент полностью понимает и говорит на русском языке.

Для начала разработки необходимо установить следующие библиотеки:

speech_recognition – библиотека для выполнения распознавания речи

pyttsx3 – это библиотека преобразования текста в речь на языке Python

time – модуль для работы со временем в Python

datetime – этот модуль предоставляет классы для обработки времени и даты разными способами. Поддерживается и стандартный способ представления времени, однако больший упор сделан на простоту манипулирования датой, временем и их частями.

Os – этот модуль предоставляет множество функций для работы с операционной системой, причём их поведение, как правило, не зависит от ОС, поэтому программы остаются переносимыми.

Fuzzywuzzy – то библиотека Python, которая используется для сопоставления строк. Нечеткое сопоставление строк - это процесс поиска строк, соответствующих заданному шаблону.

Puowm – клиентская библиотека-оболочка Python для веб-API OpenWeatherMap.

OpenWeatherMap – онлайн сервис, который предоставляет API для доступа к данным о текущей погоде, прогнозам, для web-сервисов и мобильных приложений.

Функция, позволяющая проговаривать слова принимает параметр "Слова" и проговаривает их:

```
def speak (what):  
    speak_engine.say(what)  
    print (what)  
    speak_engine.runAndWait()  
    speak_engine.stop()
```

Вызов функции и передача строки именно эта строка будет проговорена компьютером.

Пример: `speak("Привет, чем я могу помочь вам?")`

Далее определяем словарь с настройками нашего ассистента. Всего будет 3 ячейки:

Ячейка `alias` которая будет хранить в себе всевозможные вариации имени нашего ассистента.

Ячейка `tbr` на будет содержать в себе все возможные слова которые нужно удалять из речевой команды.

Ячейка `cmd` хранит себе все возможные команды нашего ассистента.

Для того, чтобы ассистент слушал, необходимо вызывать функцию `adjust_for_ambient_noise(source)`. Данная функция в течение 1 секунды слушает фон, чтобы впоследствии не путать шум с речью человека.

Далее запускается прослушивание микрофона и записываются данные в `source`:

```
with sr.Microphone() as source:
```

Полученные данные записываются в переменную `audio`, но пока получен лишь mp3 звук:

```
audio = r.listen(source)
```

Теперь необходимо запустить 3 функции:

1) `callback` – вызывается в при запуске прослушки микрофонов. Она будет вызываться каждый раз, когда запишет какую-либо фразу, которую вы произнесете в микрофон. В качестве параметров она принимает объект `recognizer` и `audio`. Тем самым `recognizer` преобразовывает аудио в текст

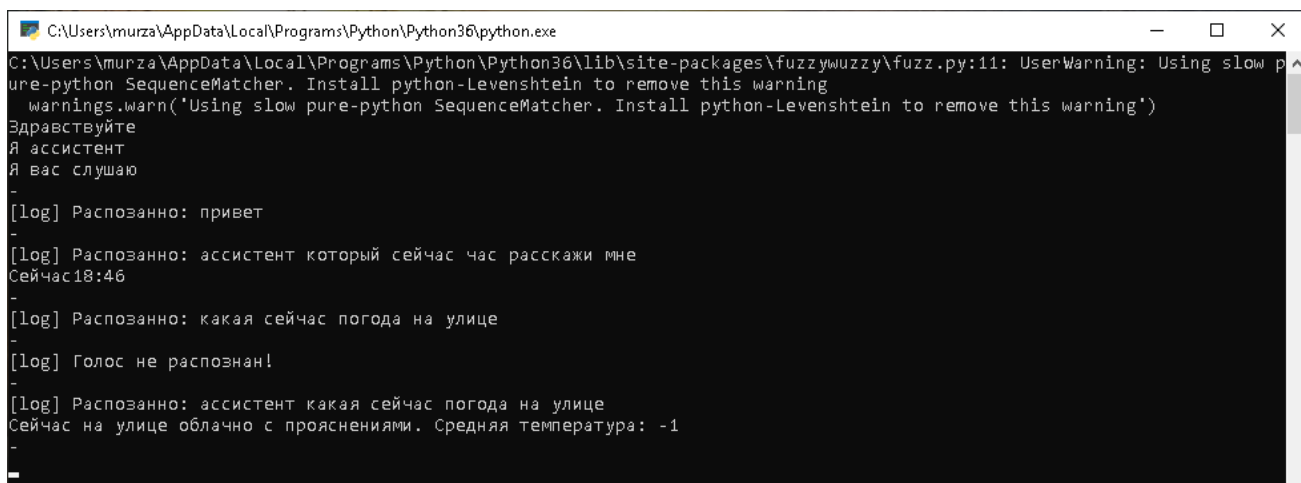
Дальше если фраза начинается с имени нашего помощника, то вырезаем из полученного текста все возможные имена нашего помощника и все фразы из ячейки `tbd` наших настроек

2) `recognize_cmd` – эта функция занимается нечетким поиском команды, которую получил ассистент.

Для распознавания реализован метод `recognize_cmd`, с использованием библиотеки `Fuzzywuzzy`. Данный метод нечетко сравнивает полученную речевую команду со всеми возможными вариантами произнесения команд из ячейки настроек `cmd` и естественно оставляет в результате самую подходящую из всех.

3) `execute_cmd` – эта функция необходима для преобразования команды в какой-то ее действие.

Ниже на рисунке показан интерфейс голосового помощника.


```
C:\Users\murza\AppData\Local\Programs\Python\Python36\python.exe
C:\Users\murza\AppData\Local\Programs\Python\Python36\lib\site-packages\fuzzywuzzy\ fuzz.py:11: UserWarning: Using slow pure-python SequenceMatcher. Install python-Levenshtein to remove this warning
  warnings.warn('Using slow pure-python SequenceMatcher. Install python-Levenshtein to remove this warning')
Здравствуйте
Я ассистент
Я вас слушаю

[log] Распознано: привет

[log] Распознано: ассистент который сейчас час расскажи мне
Сейчас18:46

[log] Распознано: какая сейчас погода на улице

[log] Голос не распознан!

[log] Распознано: ассистент какая сейчас погода на улице
Сейчас на улице облачно с прояснениями. Средняя температура: -1
```

Рисунок. Реализация голосового помощника

Заключение

В ходе работы было выполнено исследование, приведены основные принципы работы актуальных голосовых ассистентов, выявлены их главные недостатки и предложены пути их исправления.

В рамках работы был разработан автономный голосовой помощник, проведена тренировка и оценка способности обучения алгоритмов распознавания намерений.

Исследование показало, что современные интеллектуальные помощники могут обходиться без использования облачных вычислений. Кроме того, это позволит применять их в сферах, где не всегда есть доступ к облачным сервисам, например в таких сферах, как здравоохранение, охрана и системы с повышенным уровнем конфиденциальности, использование в районах, удаленных от вышек связи, и т.д.

Использованные источники:

1. Dempsey P. The teardown: Google Home personal assistant //Engineering & Technology. – 2017. – Т. 12. – № 3. – С. 80-81.
2. Caranica A. et al. Speech recognition results for voice-controlled assistive applications //Speech Technology and Human-Computer Dialogue (SpeD), 2017 International Conference on. – IEEE, 2017. – С. 1-8.
3. Assefi M. et al. An experimental evaluation of apple siri and google speech recognition //Proceedings of the 2015 ISCA SEDE. – 2015.

Научный руководитель: магистр, ст. преподаватель Сартабанова Ж.Е.

9 СЫНЫП ГЕОМЕТРИЯСЫНЫҢ КЕЙБІР ТАҚЫРЫПТАРЫН ЗЕРТТЕУ АРҚЫЛЫ ОҚЫТУ ТУРАЛЫ

Нұрлыбек А.Н.

aikokem.n@mail.ru

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Қазіргі таңда, математика сабағында оқушылардың шығармашылық қабілетін, танымдық ізденісін оқу-зерттеушілігін қалыптастыру үшін қандай да бір әдістемелік тәсіл құру керектігі айқын.

Оқушыларды зерттеушілікке баулитын сабақтар бірқатар белгілермен сипатталады. Ол: проблемалық ахуал, оқушылардың ғылыми-зерттеу әдістерін қолдануы, жаңа білім алуда немесе өтілген материалды қайталауда оқушының өз бетінше жұмыс істеуі [1, 18-19б.]. Алайда қарастырылып отырған мәселенің сипаттылық ерекшеліктеріне қарай сабақ құрылымында елеулі өзгешеліктер де пайда болды. Әдетте, теориялық сұрақтарды зерттеу бірнеше сабақта қарастырылуы, ал кейбірі бір сабақтың өзінде-ақ сұрақтарға жауаптар табылып, ізденіс әрекеті аяқталуы мүмкін.

Оқу-зерттеу жұмысы барысында оқушыларға ұсынылатын тақырыптарды таңдау барысында критерилерді таңдауға ерекше назар аудару қажет.

М.З. Каплан зерттеу әдісі бойынша критерилерді таңдаудың үш түрін қарастырған:

1. Фундаментальды критерийлер.
2. Белгілі бір деңгейге қатысты жүргізілетін зерттеуге арналған тақырыпты таңдау критеріі.
3. Сабақтың типіне немесе сабақтың кезеңдеріне қатысты (сұрау, жаңа, тақырыпты түсіндіру, бекіту, бір кезеңнен екінші кезеңге өту) немесе сабақтың типіне байланысты [2, 134б.].

Қарастыратын тақырыптар бойынша зерттеу іс-әрекетіне оқушыларды үйрету жалпы математикалық заңдылықтарды іздестіру мен оларды репродуктивтік, іздеушілік және шығармашылық деңгейде қолданудың алғышарттарын (негізгі қажетті ұғымдарды енгізу жұмыстары) жасау мен деңгейлік есептерді орындату арқылы жүзеге асырылады.

Геометрия пәнінен 9 сынып оқушыларының оқу-зерттеу іс-әрекеттерін бағытты қалыптастыру критерийлеріне сәйкес таңдалған тақырыптардың кейбірінің үлгісін ұсынамыз (1-кесте).

1-кесте. Таңдалған тақырыптар үлгісі

Тараудың аты	Тақырыптар
Жазықтықтағы векторлар	1) Үшбұрыш ережесі; 2) Тең векторлар; 3) Белгісізді табу;

Үшбұрыш ережесі. Бұл тақырыпты индуктивті ашуға болады. Индуктивті қорытынды жасау ол дәлелдеу емес екенін естен шығармау керек: ол дегеніміз жеке қадамдарды орындау арқылы нақты ережені шығару.

Мұғалім-бағыттаушы: Үшбұрыш ережесіне сәйкес $\vec{a}$ және $\vec{b}$ екі векторды қосу үшін мына әрекеттерді орындаңыздар:

- кез келген $\vec{a}$ векторын салыңыз (мұнда оқушылар алдыңғы тақырыппен байланыстырып, яғни $\vec{a}$ векторын салу үшін кез-келген нүктені таңдап алу керектігі және осы нүктеден бастап берілген $\vec{a}$ векторына тең вектор салуды біледі);

- алынған $\vec{a}$ векторының ұшынан бастап $\vec{b}$ векторына тең вектор салыңыз (вектордың басы және ұшы деген ұғымды ажырата алады);

- енді берілген екі векторды қолдана отырып, үшбұрышқа толтырыңыз. (мұндағы үшбұрыштың екі қабырғасы сәйкесінше $\vec{a}$ және $\vec{b}$ векторлары, ал үшінші қабырғасы олардың қосындысы екендігін олар түсінеді).

Ескерту. Бір оқушы $\vec{a} + \vec{b}$ деп жазса, енді бірі $\vec{b} + \vec{a}$ деп жазатыны күмәнсіз. Бірақ бұл жерде ауыстырымдылық заңы орын алғанмен де екі векторды қосу ережесінің яғни үшбұрыш ережесінің басты шарты: бірінші вектордың басы мен екінші вектордың ұшын қосу керектігі олардың санасында әлі көрініс тапқан жоқ. Мұны атап өту маңызды. Сондықтан оларға жадыда жақсы сақталу мақсатында мына формуланы ұсынуға болады: $\vec{K} = \vec{B}_1 + \vec{Y}_2$ (мұндағы, $\vec{B}_1$ – бірінші вектордың басы, $\vec{Y}_2$ – екінші вектордың ұшы және $\vec{K}$ – қосынды).

Сол секілді проблемалық есепті беру арқылы оны шығару барысында үшбұрыш ережесін пайдаланып, бірнеше вектордың да қосындысын салуға болады. Мысалы, $\vec{AB} + \vec{BC} + \vec{CD} = \vec{AD}$. Ол үшін келесі вектордың басын алдыңғы вектордың ұшына сәйкес келетіндей етіп салу керектігін оқушылар өз бетімен аңғарып, яғни бірінші вектордың басын екінші вектордың ұшымен қосатын вектор осы векторлардың қосындысы болады деген тұжырымға келеді. Параллелограмм ережесін осы секілді дәлелдеуге өз бетімен жұмыс ретінде қалдыруға болады.

Оқушылардың танымдық қызметін дамытуға бағытталған, векторларға қолданылатын амалдардың қасиеттеріне сүйене отырып, өз бетімен орындауға берілетін есептер мысалдарын қарастырайық:

Тең векторлар. $\vec{KD} + \vec{MC} + \vec{DE} + \vec{EM} = \vec{CL} + \vec{LK}$ теңдігі орындалады ма?

Сұрақ: Векторларды қосуда екі теңдік тең бе?

Шешуі: Осыдан іздеуге бейім бала екінші вектордың басын алдыңғы вектордың ұшына келетіндей етіп шығару керектігін түсініп, вектордың орындарын ауыстырып қосуда есепті шешудің оңтайлы әдісін біліп, өзіне жеңілдетіп алар еді. Сөзімізді нақтыласақ,

$\vec{KD} + \vec{DE} + \vec{EM} + \vec{MC} = \vec{KE} + \vec{EC} = \vec{KC}$. Теңдіктің оң жағында $\vec{CL} + \vec{LK} = \vec{CK}$.

Осы жерде оқушылар уәждемелік қызмет қарама-қайшылыққа тап болады олардың шешімі $\vec{KC}$ және $\vec{CK}$ векторлары өзара тең бе немесе тең емес пе? деген сұраққа әкеліп тіреледі. Бұл проблеманы шешуде оқушылардың ойлауында тең векторлар ұғымының анықтамасы еске түсірілуі қажет.

Анықтама бойынша векторлар тең болуы үшін олардың ұзындықтары тең және бағыттары бірдей болуы тиіс. Осыған байланысты, оқушылар өздері мынадай қорытындыға келеді: анықтама бойынша екінші шарт орындалмағаннан кейін $\overrightarrow{KC}$ және $\overrightarrow{CK}$ векторлары өзара қарама-қарсы бағытталғандықтан оларды тең векторлар деп атай алмаймыз. Яғни, бұл есептің жауабы: бастапқы екі теңдік тең емес.

Белгісізді табу. Берілген $\overrightarrow{AM} + \overrightarrow{KN} + \overrightarrow{DK} + \overrightarrow{MC} + \dots + \overrightarrow{ND} = \overrightarrow{AK}$ теңдік орындалуы үшін қандай вектордың жетіспейтіндігін табу. Мұнда оқушының зерттеу қабілетін дамытуға арналған фундаменталды критерий бойынша, базалық бұрынғы өткен білімін қолдану аясында есептің шешімін таба алады. Олардың ойлау актілері: теңдеу секілді шешуге, теңбе-теңдікті дәлелдеу үшін талпынысқа жол ашуға, амалдар қолдануға, ізденіс белсенділігін арттыруға мүмкіндік береді.

Зерттеу іс-әрекеті оқушыларда бірден орындала қоймайтындығын, ол оқушылардың мұғаліммен сабақтастығының негізінде жүзеге асатынын қаперімізге ала отыра, оқушылардан қатты талап ету оларды қиын жағдайға итермелеуі мүмкін. Тіпті кейбірінің алғырлығы, зерттеушілік қабілеті басым болса да олардың денсаулық жағдайы нашар болуы немесе сіз қойып отырған проблеманы немесе олардың мәселені көре білуіне жасап отырған мүмкіндіктеріңізді олар дер кезінде көре алмауы мүмкін. Әлбетте ондай жағдайда оларда сабаққа деген ынтаның төмендеуі, эвристикалық ойлау деңгейіндегі есептерді шығаруға ұмтылатын баланың өзі стандарт есептерге әбден үйреніп қалуы мүмкін жағдай. Бірақта әр қадамды орнымен қолдануға жағдай жасауда мұғалімнің берер бағыт – бағдары мен көмегі мол. Мұндай кезеңде зерттеу технологиясын сабақтың белгілі-бір бөлінде ғана қолданып қоюға немесе керісінше, ойлаудың ең жоғарғы деңгейіне көтеріліп, эвристикалық есептерді шығаруға оңтайлы сәттерде оқушылардың шабытын әрі қарай шарықтатуға қолдануды ұсынамыз.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Беленок И.Л. Методическая подготовка учителя физики в вузе к профессиональному творчеству: Монография. – Новосибирск: Изд – во НИПКИ – ПРО, 1997. – С. 18 – 19.
2. Основы технологии развивающего обучения математике: Учебное пособие. – Н. Новгород: НГПУ, 1997. – 134с.
3. Нұрлыбек А.Н., Қағазбаева Ә.К. Білім беру мазмұнын жаңарту жағдайында «үшбұрышты шешу», «шеңбер және көпбұрыштар» бөлімдерін оқыту әдістемесінен// «Заманауи математикалық білім: тәжірибе, проюлемалар, келешек» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары. - Көкшетау, 8 маусым 2018 ж. –Б. 286-290.

Ғылыми жетекші: п.ғ.д., профессор Қағазбаева Ә.К.

ОРТА МЕКТЕПТЕ ФИЗИКАНЫ ОҚЫТУДА МУЛЬТИМЕДИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯНЫ ҚОЛДАНУ

Нұрсал Д.

Dalel.nursal96@mail.ru

Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті

Мультимедиялық технологияларды пайдалану негізінде жүргізілетін оқыту әдісі оқытудың теориясы мен технологиясын бір-бірімен байланыстырып отыруды қажет етеді.

Оқыту әдісі деп мұғалім мен оқушының оқыту процесінде алға қойылған мақсатқа жету үшін бірігіп атқаратын іс-әрекетін айтамыз. Осы кездегі негізгі талап - үздіксіз білім беру тәсілдерін іздеу, оқушыларды өз бетінше оқу тәсілдеріне үйрету, жаңа оқыту құралдары арқылы білім алу жолдарын іздестіру, шығармашылық және шеберлік іске баулу.

Мультимедия ұғымына зерттеуші ғалымдар түрліше анықтама береді:

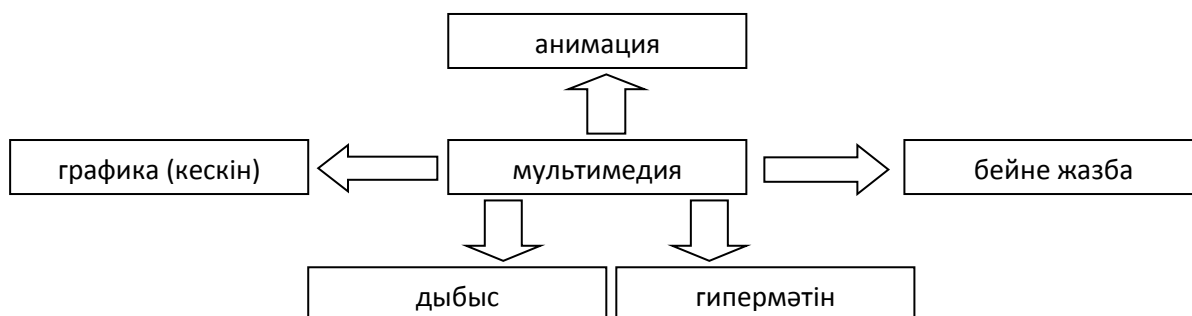
Мультимедия – әртүрлі типті ақпараттарды компьютердің ұсыну мүмкіндігін дамытатын және адамның мультисенсорлық табиғатына негізделген технология (D.Little).

Мультимедия – екі не онан да көп типті ақпараттарды интерактивті формада біріктіру (D.H.Jonassen).

Мультимедия – әртүрлі формада ұсынылған ақпараттарды біріктіруге мүмкіндік беретін компьютердің аппараттық және бағдарламалық құралдары кешені (И.И.Косенко).

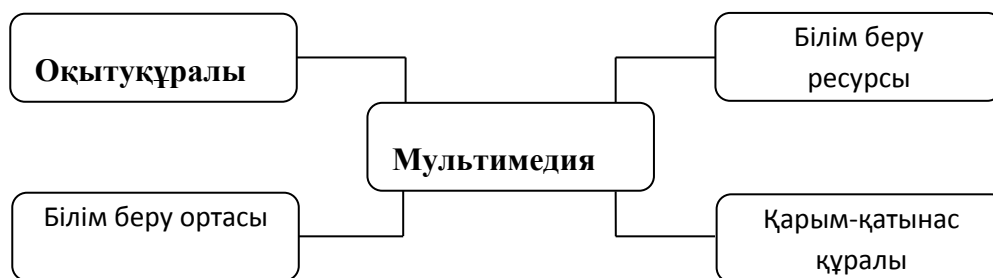
Мультимедия – графика, гипермәтін, дыбыс, анимация, бейнемәліметтерді пайдалануға мүмкіндік туғызатын аппаратты-бағдарламалық құрал (И.Вернер).

Мультимедия термині латын тілінің «multy» (көп) және «media» (орта) деген сөздердің бірігуінен құралған. Мультимедия мәтін, графика, гипермәтін, дыбыс, анимация және бейне мәліметтерді біріктіріп, олармен бір мезетте жұмыс істеуге мүмкіндік беретін ақпараттық бағдарламалық технология болып табылады. Мультимедия – бұл әртүрлі формадағы мәліметтерді жинақтап біріктіруге, сонымен қатар интерактивті режимде жұмыс жасауға мүмкіндік беретін ақпараттық, программалық құралдардың жиынтығы. Мультимедия құрылымы 1-суретте көрсетілген.

1-сурет. Мультимедия құрылымы

Мультимедиялық технологиялардың білім сапасына әсері, оқытудағы тиімділігі, қасиеттері, субъект іс-әрекетін дамыту мүмкіндігі және т.б. сипаттамалары бойынша жіктелуі төмендегі 2-суреттегідей көрсетуге болады.

2-сурет.

Пәнді оқытуда мультимедиялық технологияларды мынадай жағдайларда қолдануға болады: жаңа материалдарды меңгерту кезінде бейнежазба үзінділері қосылған презентациялар, құбылыстар мен құрылғылардың интерактивті модельдері, тапсырмалар мен сұрақтар, сонымен қатар ғаламтор беттеріндегі мәліметтермен жұмыс жасау кезінде; білімді бақылау кезінде жауапты интерактивті талдау және шешімдерді талқылау кезінде; үй тапсырмаларын орындау кезінде сабаққа қосымша мәліметтерді, соның ішінде, ғаламтордағы иллюстративті мәліметтерді іздеу кезінде т.с.с.

Мектеп физикасын оқытуда мультимедиялық ресурстарды қолдану ақпараттарды жеткізу сапасын және ақпаратты қабылдау сапасын да арттырады. Мысалы сабақ өткізу кезінде анимациялық роликтер мен ресурстарды қолдануға болады. Оқушылар ақпаратты көзбен көре отырып, және болып жатқан құбылысты өз қалауынша басқара алу олардың пәнге деген қызығушылығын арттырады сөзсіз. Сол себепті жаңа сабақ түсіндірер кезде анимациялық құралдар қолданған дұрыс.

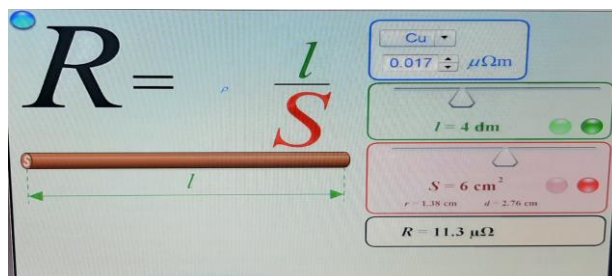
9-сыныптың физика пәнінің [1, Б.37] ІІІ тарауында динамика негіздері бөлімінде қарастырылатын Ньютонның бірінші заңын оқытуды қарастырайық. Аталған тақырыпқа екі сағат қарастырылған. Инерция құбылысын оқытуда (https://www.vascak.cz/data/android/physicsatschool/templateimg.php?s=mech_newton1&l=ru) көрсетілген сілтеме бойынша сабақты түсіндіруге болады. Бейнероликте автобус және оның ішінде жылжымалы орындықта отырған жолаушы, математикалық маятник және гелий газымен толтырылған шар орналастырылған (3-сурет).

3-сурет.

Автокөлікті батырманы басып орнынан қозғаймыз. Автокөліктің жылдамдығын өзіміз басқара аламыз және батырманы басу арқылы көлікті тоқтатқан сәтте ішіндегі жолаушы, шар және маятниктің қозғалысқа келетінін байқаймыз. Бұл массасы бар кез келген дене өзінің бастапқа тыныштық немесе бірқалыпты күйін сақтайтынын көрсетеді.

10-сыныпта [2, Б.62] тұрақты электр тоғы тарауында қарастырылатын электр тоғы, тізбек бөлігіне арналған Ом заңы тақырыбындағы электрөткізгіштің кедергісінің өткізгіштің тегіне, оның ұзындығына және өткізгіштің көлденең қимасының ауданына тәуелділігін оқытуда да мультимедиялық технологияны қолдануға болады. 10-сыныпта аталған тарауға 13 сағат бөлінген. Соның ішінде электр тоғы, тізбек бөлігіне арналған Ом заңы тақырыбына екі сағат қарастырылған. Жаңа сабақты түсіндіру барысында https://www.vascak.cz/data/android/physicsatschool/templateimg.php?s=ele_odpor&l=ru сілтемесін қолдануға болады.

4-сурет.

Сілтемеде электр кедергісінің $R = \rho \frac{l}{S}$ формуласы көрсетілген. Берілген формуладан біз белгішелерді үлкейту немесе кішірейту арқылы кедергінің сол шамаға қандай тәуелділікпен өзгеретінін көре аламыз. Мысалы өткізгіштің ұзындығын арттырған сайын кедергінің белгішесі үлкейетінін, ал ауданын үлкейтке сайын кедергінің кішірейетінін көруге болады. Ал меншікті кедергісін біз өткізгіштің материалын жоғарыдағы батырманы басу арқылы ауыстыра аламыз.

Оқушылар осы үрдістің бәрін өздері қолымен өмірдегідей жасап бақылай алады. Әрі оқушылардың сабаққа, пәнге деген қызығушылықтары да артады.

Жоғарыда көрсетіліп отырған сілтемелер басқа да тақырыптарға байланысты қолдануға болады. Оқушыларға тақырыпты осындай тәсілмен түсіндіру білім сапасын көтеруге оң нәтижесін береді деген сенімдемін.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Башарұлы Р., Ұзақбаева Д., Токбергенова У., Бекбасар Н. Физика және астрономия. Жалпы білім беретін мектептің 9-сыныбына арналған оқулық. Алматы: Мектеп, 2005.-248б.
2. Кронграт Б.А., Қазақбаева Д.М., Имамбеков О., Қыстаубаев Т. Физика: Жалпы білім беретін мектептің жаратылыстану-математика бағытындағы 10-сыныбына арналған оқулық. 2-бөлім. Алматы: Мектеп, 2019.-200б.

Ғылыми жетекшісі: п.ғ.к., Сыдықова Ж.Қ.

ТЕОРЕТИЧЕСКОЕ ОБОСНОВАНИЕ ВЛИЯНИЯ ПРИМЕСНОГО ИОНА НА СТРУКТУРУ КРИСТАЛЛА NaF И NaCl

Оспанов М.К.

Актюбинский региональный университет имени К.Жубанова

Большинство люминесцентных материалов, используемых в настоящее время в нескольких технологических приложениях, включают легирование чистого ионного кристалла, то есть замещение некоторых ионов другими ионами со специфическими характеристиками поглощения/эмиссии. Мелкие детали спектров поглощения/излучения, а также эффективность и разрешение сцинтиллятора определяются системным потенциалом вложения, действующим на примесь, который, в свою очередь, чувствителен к искажению, вызванному примесью на кристаллическую решетку. Таким образом, теоретическое понимание и точное определение этих искажений имеет первостепенное значение, более того, если мы понимаем, что их экспериментальное измерение является трудной задачей.

В настоящее время для моделирования примесных систем применяются два основных метода: метод суперячейки, который использует теорему Блоха, периодически дублируя конечную область кристалла вокруг примеси; и кластерный подход, в котором легированный кристалл моделируется конечным кластером, сосредоточенным на примесях и встроенным в поле, представляющее остальную часть решетки. Этот кластерный подход выбран в настоящей работе для изучения геометрических и оптических свойств легированных кристаллов. Кластер (активное пространство) может быть изучен с использованием стандартной квантово-механической методики. Остальная часть кристалла (среды) может быть описана несколькими способами. В простейшем и наиболее часто используемом подходе среда моделируется путем помещения точечных зарядов на узлы решетки, но эту процедуру необходимо улучшить, чтобы получить реалистичное описание искажений решетки вокруг примеси [1-6]. Разработаны модельные потенциалы для представления эффектов окружающей среды на активный кластер, которые включают в себя притягивающие и отталкивающие квантово-механические термины помимо классического термина Маделунга, [7] но проблема все еще остается: большие вычислительные затраты на обычные молекулярно-орбитальные расчеты не позволяют выполнить исчерпывающую геометрическую релаксацию решетки вокруг примеси. В наиболее точных молекулярно-орбитальных расчетах, [8], только положения ионов в первой оболочке вокруг примеси могут быть ослаблены. Однако можно ожидать геометрических релаксаций далеко за пределами первой оболочки соседей. Фактически, недавно проведенные полуэмпирические моделирования твердых тел [6-9], выполненные с использованием феноменологических потенциалов, показали важность рассмотрения соответствующих крупномасштабных решеточных релаксаций при изучении разнообразных внутренних и внешних дефектов в ионных кристаллах. В статье [8] было представлено исследование легирования

щелочно-галогидных кристаллов (MX: M = Li, Na, K, Rb; X = F, Cl, Br, I) анионами ps^2 (Ag^- и Cu^-). Показано что релаксация решетки вокруг примеси замещения в щелочногалогидных кристаллах включает согласованное движение нескольких координационных оболочек. Однако из результатов, представленных до этого момента, пока не ясно, оказывают ли решеточные релаксации второй, третьей и четвертой оболочек существенное влияние на энергию образования дефекта.

Чтобы установить важность релаксации решетки за пределами первой координационной оболочки, была вычислена энергия образования дефектов ΔH , используя две разные модели для активного кластера, одна из них образованы 179 ионами; другая включает в себя только четыре координационные оболочки вокруг центрального иона (всего 33 иона) (Таблица 1).

Мы видим, что согласно модели малых кластеров энергия образования дефектов всегда положительное значение ΔH в расчете для небольшого кластера понятно: примесь просто толкает соседние катионы, создавая высокую энергию упругой деформации, поскольку остальная часть решетки не реагирует. Во втором случае допускается перемещение еще трех оболочек в ответ на это начальное напряжение, и релаксация настолько снижает энергию упругости, что электронные вклады превращают ΔH в отрицательные значения, то есть ни один из примесных центров не является устойчивым центром. Смена знака в ΔH может быть интерпретирована как предполагающая, что большая часть упругой релаксации решетки была учтена и что упругая релаксация большего числа оболочек будет иметь незначительный эффект.

Таблица 1. Энергия образования дефектов ΔH

Кристалл	Количество ионов в кластере	ΔH , эВ	
		Ag^-	Cu^-
NaF	33	3.38	12.44
	179	0.45	-0.55
NaCl	33	11.20	10.63
	179	-0.02	-0.63

При описании взаимодействия примесного иона с окружающими ионами кристаллической решетки, как правило, рассматривается локальная система с центральным ионом, которому приписываются свойства свободного иона с соответствующим учетом его электронной структуры. Построение теории энергетических спектров базируется на учете основных видов взаимодействия. В общем виде, прежде всего, учитывается электростатическое взаимодействие электронов примесного иона друг с другом V'_{ee} и с ядром парамагнитного иона H'_0 . Взаимодействие примесного иона с окружающими ионами кристаллической решетки $V_{кр}$ в первом приближении описывается как штарковское расщепление его уровней вне некотором среднем электрическом поле лигандов (кристаллическом поле).

Использованные источники:

1. Barandiarán Z., Seijo L. The ab initio model potential representation of the crystalline environment. Theoretical study of the local distortion on NaCl:Cu⁺ // The Journal of Chemical Physics, 89, 5739 (November 1988).
2. Luaña V., Bermejo M., Flórez M., Recio J. M., Pueyo L. Effects of a quantum- mechanical lattice on the electronic structure and d–d spectrum of the (MnF₆)⁴⁻ cluster in Mn²⁺:KZnF₃ //The Journal of Chemical Physics 90, 6409 (1989).
3. Seijo L., Barandiarán Z. Ab initio model potential study of local distortions around Cr⁺ and Cr³⁺ defects in fluorite // The Journal of Chemical Physics, 94, 8158 (1991).
4. Luaña V., Flórez M. Ab initio calculation of the local geometry of Cu⁺:NaF and Cu⁺:NaCl // The Journal of Chemical Physics. 97, 6544 (1992).
5. Luaña V., Flórez M., Pueyo L. Local geometry and resonant vibrations of Cu⁺:NaF. Results of ab initio perturbed ion, cluster- in- the- lattice calculations involving clusters of 179 ions // The Journal of Chemical Physics. 99, 7970 (1993).
6. Pascual J. L., Seijo L. Ab initio model potential embedded cluster calculations including lattice relaxation and polarization: Local distortions on Mn²⁺- doped CaF₂ // The Journal of Chemical Physics. 102, 5368 (1995).
7. Llusar R., Casarrubios M., Barandiarán Z., Seijo L., Ab initio model potential calculations on the electronic spectrum of Ni²⁺- doped MgO including correlation, spin–orbit and embedding effects// The Journal of Chemical Physics. 105, 5321 (1996).
8. Aguado A., Ayuela A., López J. M., J. A. Alonso, Ab initio calculation of the lattice distortions induced by substitutional Ag⁻ and Cu⁻ impurities in alkali halide crystals //Physical Review Journals. B 58, 11964 (1998).
9. Llusar R., Casarrubios M., Barandiarán Z., L. Seijo, Ab initio model potential calculations on the electronic spectrum of Ni²⁺- doped MgO including correlation, spin–orbit and embedding effects // The Journal of Chemical Physics. 105, 5321 (1996).

Научный руководитель: к.ф.-м.н., ассоц. профессор Мясникова Л.Н.

ОҚЫТУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ ЖӘНЕ ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Отарбаева А.Ж

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Бүгінгі таңда білім беру жүйесінің құрылымдарында оқытудың айқындалған көптеген технологияларын пайдаланып жатқандығы белгілі. Қазіргі таңдағы білім беру саясатының ең бірінші міндеті – жоғары сапалы білім беруге қол жеткізіп әрі оны тұлғаның, қоғамның және мемлекеттің өзекті де, өміршең қажеттілігіне сәйкестендіру. Сонымен қатар қазіргі білім берудің оқу-тәрбие үрдісінде оқыту технологияларының алуан түрлерін ұтымды қолдана, жастардың үйлесімді әлеуметтенуіне жаңаша қарым-қатынастарды жүзеге асырып отыру үздіксіз педагогикалық процестің мақсатты құбылысына бет алады. Педагогикалық технология әр түрлі жағдайлардағы нақты өзара іс-қимылдарды, жүйеленген, бағдарланған, оқыту және тәрбиелеу стандарттарына сай тәсілдер негізінде компьютер мен техникалық құралдар қолдану арқылы да ұйымдастырылады. Болашақ маманға тәжірибе беруде ақпаратпен жұмыс істеу әдістеріне, жаңа білімдерді құру әдістеріне, ең

маңыздысы — әлемнің дамуы туралы білімдердің қажетті деңгейін қалыптастыратын әдістерге үйрету. Сондықтан әрбір оқытушыға және оқушыға «оқыту» мен «үйрену» процестерін игеру үшін 3 тілді меңгеруі қажет: ана тілін, ғылым тілін және технология тілін. Сонымен технология көмегімен білімдерді, іскерлікті, дағдыларды игеру процесінде тұлғалық қасиеттің дамуында нәтижелі шешімге жету мүмкіндігі қамтамасыз етіледі.

М. Чошанов оқыту технологиясы негізінен педагогикалық процестегі «Қалай нәтижелі етіп оқыту керек?» мәселесін шешуге бағытталатынын айтады. Оқыту технологиясы жөніндегі ой-пікірлерді саралай келе, біздер оны: біріншіден, оқытудың мақсатқа сәйкес нәтижесіне қол жеткізудегі нақты қадамдарды және олардың үйлесімділігін зерделейтін ғылым саласы; екіншіден, оқытудың нақты жағдайда нәтижелі жүзеге асырылуын белгілейтін жобалау немесе модельдеу; нақты оқыту процесін нәтижелі етіп оқытудағы процес деп білеміз. Жалпы «Педагогикалық технология» түсінігі қаншалықты қолданыста болғанымен, ол жөніндегі түсінік ұғыныңқы болмаған. Білім берудің қазіргі кездегі практикасында бұл ұғым стандартты емес ғылыми көріністерде ереже ретінде қолданылып, педагог жұмыстарының өндірілген әдіс-тәсілдерін, құралдарын білдіреді. В.П. Беспалько технологияны түсіну үшін ең алдымен педагогикалық іс-әрекеттің өндірушілік белгісіне көңіл аудару қажеттігіне зейін аударады, әлеуметтік тұрғыдан бұл белгі, технологияның басқа белгілерінен оның жалпылық сипатымен байланыстылығын сипаттайды. Ш.Т. Таубаева оқытудың қазіргі технологияларының аттарын атап көрсетіп, олардың мақсаттарын, тұжырымының және мазмұны мен әдістерінің ерекшеліктерін сипаттап көрсетеді. Жұмыста педагог-ғалымның зерттеулері басшылыққа алынған. Сонымен педагогикалық технологиялардан төмендегілерін бөле жарып көрсетуге болады:

- ойын арқылы оқыту технологиясы;
- проблемалық оқыту технологиясы;
- тірек сигналдары арқылы оқыту;
- деңгейлік саралап оқыту;
- міндетті нәтижелерге негізделген деңгейлік оқыту технологиясы;
- бағдарламалап оқыту технологиясы;
- оқытудың компьютерлік технологиясы;
- дидактикалық бірліктерді ірілендіру технологиясы;
- дамыта оқыту технологиясы;
- модульдік оқыту. Сондай-ақ Қазақстандық ғалымдардың оқыту

технологиялары белсенді түрде білім беру жүйесінде қолданылуда.

Оқушылардың қызығушылығын қанағаттандыратын «жаңа тұрпатты» сабақ қандай болмақ? Сабақ – оқушы мен мұғалім арасындағы білім алуға негізделген үрдіс. Мұғалімді оқушыға тек қана білім беру ғана емес, сонымен қатар, әрбір оқушының бойында шығармашылық қабілеттерін дамыту жолдары туралы ізденістер толғандыруы қажет. Сондықтан рольдік ойындар, талдау, проблемалық мәселелерді шешу – жаңа форматты сабақтың негізгі құрамдас бөлігі болып табылады. Сонымен бірге педагогикалық технологияларды қолдану. Олардың негізгі қарастыратыны оқытуды нәтижелі ету. Оқытудың

ақпараттық технологиясы — бұл ақпаратпен жұмыс жасау үшін арнайы тәсілдер, педагогикалық технологиялар, бағдарламалық және техникалық құралдар (кино, аудио және видеоқұралдар, компьютерлер, телекоммуникациялық желілер). Оқытудың ақпараттық технологиясы— білімді жаңаша беру мүмкіндіктерін жасау (педагогикалық іс-әрекетті өзгерту), білімді қабылдау, білім сапасын бағалау, оқутәрбие үрдісінде оқушының жеке тұлғасын жан-жақты қалыптастыру үшін ақпараттық технологияның қосымшасы деп түсіну керек. Білімді ақпараттандырудың негізгі мақсаты — «оқушыларды ақпараттық қоғам жағдайында тұрмыстық, қоғамдық және кәсіби салалардың іс-әрекетіне толық, тиімді араластыру» болып табылады. Төмендегі қасиеттер білім жүйесінің өзіндік ерекшелігі болып саналады.

1. Тұтынушының қолдану сапасында;
2. Нәтижесінде әр түрлі салаларда қолданылатын, ақпараттық технологияларды жасаушы сапасында.

Оқытудың ақпараттық технологиялары осы ақпараттық білім жүйесінің шегінде жүзеге асырылатын болғандықтан, осы білім технологиясына ақпараттық және бағдарламалық қолдаумен көрсететін құралдар бір ғана компьютермен, оған енгізілген бағдарламамен шектеліп қалмауы керек. Шын мәнінде бәрі керісінше, оқытудың ақпараттық технологияларының бағдарламалық құралдары және білім технологияларының өздері ақпараттық білім ортасына — ақпараттық білім жүйесінен бөлінген жүйешелер түрінде қосылады [3].

Білім үрдісінде қолдануға негізделетін бағдарламалық құралдарда сақталатын негізгі талаптар — бұл жеңілдік пен табиғилық, оқушының оқу материалымен жеңіл танысуына мүмкіндік жасау. Бағдарламаларға сай келетін талаптар мен сипаттамаларды **НСІ** (ағылшын тілінде «Human — Computer Interface» — «Интерфейс-адам-компьютер») аббревиатурасымен белгілеу қабылданған. Бұл сөзбе-сөз аударуды «адаммен сұхбаттасуға арналған компьютерлік бағдарламалар» деп түсінуге болады. Білімді ақпараттандыру жағдайында болып жатқан кемшіліктерге қарамастан, оны «ақпараттық революция» деп атауға болады, өйткені қол жетерлік табыстар мыналар:

- ақпаратты ұсынудың жаңа формасы. Қызықты, жанды немесе алдын ала жазылған мультимедиялық ақпарат тек текстен емес, графикалық бейнелерден, анимациядан, дыбыстан және видеоүзінділерден құралып, Internet желісі арқылы беріледі немесе басқа телекоммуникациялық құралдар арқылы компакт-дискілерге жазылады;

- жаңа кітапханалар. Интеллектуальдық ресурстар көлемі және табыстары өседі. Internet электрондық кітапхана каталогтарымен бірігіп, жер қашықтығы мен уақыт айырмашылығына қарамастан, зор ақпараттар көлемін жинауға қол жеткізеді. Әрине, мұндай кітапханалар онда сақталатын ақпараттарға толық жол аша бермейді;

- оқу сабақтарының жаңа формалары. Студенттер мен оқытушылардың виртуальды семинарлар және лабораториялар режимінде бірігіп жұмыс жасауы, сонымен бірге жаңа синхрондық мүмкіндік пайда болды. Бірқатар студенттер үшін мұндай жұмыс формалары анағұрлым ыңғайлы, өйткені дәстүрлі оқытуға

қарағанда, оларға өз мүмкіндіктеріне қарай, өздеріне қолайлы графикпен жұмыс жасау және артық ескертулермен кездеспей отырып ашу қызықты(мысалы: қазіргі кездегі қашықтықтан оқыту технологиясы);

Қорытындылай келе, егерде білім беру технологиясында төмендегідей базалық шарттар сақталған жағдайда сапалы білімге қол жеткізуге болады:

- қымбат тұратын технологиялар мен бағдарлама өнімдерін қолдану;
- іштей және қашықтан оқыту түрлерін біріктіру;
- қажетті ақпараттық ресурстарды табуды жеңілдететін толық каталогтар жасау.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Селевко Г.К. Современные технологии в образовании. — М., 1998.
2. Таубаева Ш.Т. Оқытуың қазіргі технологиялары // Бастауыш мектеп. — 1999. — №4. 5–12 бб.
3. Бөрібаев Б, Балапанов Е. Жаңа ақпараттық технологиялар. — Алматы, 2001.
4. Stud.kz сайты

Ғылыми жетекші- доцент, ф.м.ғ.к.Сагимбаева Ш.Ж.

ГЕОМЕТРИЧЕСКИЕ ЗАДАЧИ НА РАЗВИТИЕ ФУНКЦИОНАЛЬНОЙ МАТЕМАТИЧЕСКОЙ ГРАМОТНОСТИ

Рахимова Г.Н.

r-gulzada@mail.ru

Актюбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова

Целью общего среднего образования является развитие у учащихся:

- способностей творческого применения полученных знаний в учебных и жизненных ситуациях;
- самоуправления и саморазвития путём развития ключевых и предметных компетенций.

Функциональная математическая грамотность является одним из критериев оценки качества знаний школьников в международном сравнительном исследовании PISA. В исследовании PISA оцениваются умения аргументации, постановки, моделирования, использования различных методов, решения и представления результатов предложенной проблемы.

Для повышения интереса, мотивации и вследствие эффективности изучения геометрии на уроках рекомендуется использовать практико-ориентированные задания, направленные на развитие функциональной математической грамотности, т.е. на формирование умений применять приобретённые знания и умения по геометрии в повседневной жизни и практической деятельности.

При решении таких видов задач у учащихся возникают затруднения на этапе осмысления необходимой информации из текста (задачи представляются в непривычной форме: рисунок, таблица, схема и т.д.) и интерпретации

полученного результата (связан с умением округлять, отбирать целочисленные значения по смыслу задачи и т.д.). Опыт решения задач на формирование функциональной математической грамотности на уроках геометрии способствует решению данной проблемы.

При решении задач у учащихся развиваются:

- наблюдательность, умения воспринимать, перерабатывать информацию, делать выводы;
- умения применять знания для анализа наблюдаемых процессов;
- творческие способности;
- понимания роли геометрии в современной цивилизации.

Далее предоставляются задачи в формате международного исследования PISA.

Задача 1. ПЛОЩАДЬ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАНА

На рис. 1 изображена карта Республики Казахстан. Стороны квадратных клеток равны 100 км.

Рисунок 1. Карта Республики Казахстан.

Вопрос 1. ПЛОЩАДЬ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАНА

Используя данную карту, определите примерную сухопутную площадь Республики Казахстан. Объясните, каким способом вы получили свою оценку площади и приведите свои вычисления.

Вопрос 2. ПЛОЩАДЬ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАНА

Определите примерную площадь озера Балхаш.

Ответ: _____ км².

Задача 2. ПИРАМИДА ХЕОПСА

Пирамида Хеопса имеет форму правильной четырехугольной пирамиды (рис. 2). Угол наклона боковой грани к плоскости основания 52° . Длина стороны основания пирамиды 230 м.

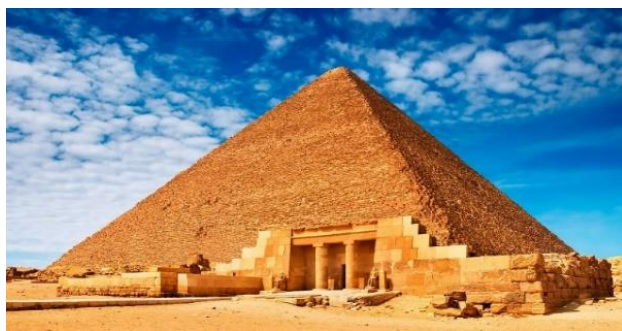

Рисунок 2. Пирамида Хеопса.

Вопрос 3. ПИРАМИДА ХЕОПСА

Вычислите длину бокового ребра, если $\cos 52^\circ = 0,6$.

Ответ: _____ м.

Вопрос 4. ПИРАМИДА ХЕОПСА

Вычислите высоту пирамиды Хеопса.

А) ≈ 130 м. В) ≈ 147 м. С) ≈ 126 м. D) ≈ 135 м.

Задача 3. ВМЕСТИТЕЛЬНЫЙ СОСУД

На рис. 3 изображены сосуды цилиндрической формы.

Рисунок 3. Сосуды.

Вопрос 5. ВМЕСТИТЕЛЬНЫЙ СОСУД

Которая из двух сосудов вместительнее – правая, широкая, или левая, втрое более высокая, на вдвое более узкая [1, с. 253-254]. Ответ обоснуйте.

Задача 4. ВОЗДУШНЫЙ ШАР

Воздушный шар (аэростат) состоит из части сферы без сферического сегмента и усеченного конуса (рис. 4). Радиусы оснований усеченного конуса равны 3,6 м и 0,6 м соответственно, высота 7,4 м. Радиус сферы 4,2 м. Примите $\pi \approx 3$.

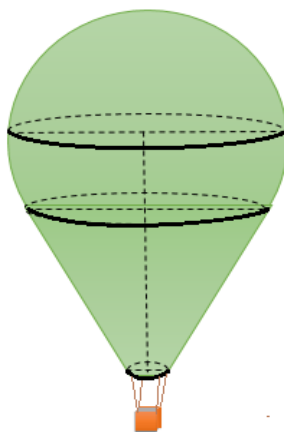

Рисунок 4. Воздушный шар (аэростат).

Вопрос 6. ВОЗДУШНЫЙ ШАР

Найдите площадь полной поверхности воздушного шара.

Ответ: _____м².

Вопрос 7. ВОЗДУШНЫЙ ШАР

Найдите объём воздушного шара.

Ответ: _____м³.

Представленные геометрические задачи обеспечивают не только рост качества обучения геометрии, но и личностные изменения учащихся, рост их интереса к геометрии как к науке.

Использованные источники:

1. Перельман Я. И. Занимательная геометрия. Государственное издательство технико - теоретической литературы. – Ленинград. - Москва: 1950.

Научный руководитель: д.п.н., профессор Кагазбаева А.К.

VISUAL STUDIO ОРТАСЫНДА «ҚАЗАҚСТАН ТЕМІР ЖОЛЫ» МӘЛІМЕТТЕР ҚОРЫНЫҢ ҚОСЫМШАСЫН ҚҰРУ

Розметова П.Ф., Умбетова А.П.

rozmetova.patma@mail.ru, Ai_nur_99@mail.ru

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Мәліметтер қоры дегеніміз - нақты серверлік МК, байланыс-мәліметтермен байланысты қамтамасыз ететін компоненттер, адаптерлер-компоненттер дегеніміз мәліметтерді алуға және өзгертуге серверлік мәліметтер қорына SQL-сұрауды құрушылар, мәліметтер жиыны- алынған немесе өзгертілген мәліметтерді сақтаушы компонент, визуализациялау-мәліметтердің визуалды бейнеленуін қамтамасыз етуші компоненттер. Технологияның ерекшелігі мәліметтер жиынының аралық буферінің болуы. Мәліметтер жиыны мәліметтерді жаңарту және оқудың ыңғайлы механизмін бейнелейді, кестелер жиынын инкапсулайды және арасында байланыс орнатады[1].

Компьютерлі технологиялар қазіргі уақытта барлық салада кеңінен қолданылады. Компьютерлік бағдарламалардың негізін ақпараттық жүйелер құрайды. Ақпараттық жүйелердің барлығы мәліметтер қорымен жұмыс істейтін бағдарламалар болып табылады [2]. Сондықтан, мәліметтер қорын құру және оларды заманауи технологиялармен басқаратын арнайы Visual Studio ортасында «Қазақстан темір жолы» мәліметтер қорының қосымшасы құрылды.

«Қазақстан темір жолы» мәліметтер қоры негізгі кестелер мен қосымша кестелер, барлығы 28 кестеден . Негізгі кесте мына өрістерден тұрады:

- 1.Пойыздың номері
- 2.Бағыты
- 3.Келу уақыты

4.Тұру уақыты

5.Жөнелтілуі

6.Жол жүру күндері

Бұл мәліметтер қорынан мынандай әрекеттер орындалады:

1.Пойыздың бағытын(Ақтөбе-Ақтау) және жүру мерзімін(24 наурыз) кестеден көре аламыз.

2. Негізгі кестедегі әр пойыздың жол жүру маршрутын жеке кестеде көре аламыз. (Қай уақытта қай станцияға келуі, әр станциядағы тоқтау уақыты және жол жүру ұзақтығы).

3.Билетті сатып алу әрекетін орындай аламыз және оның түбіртегі тексттік құжатта сақталады да содан шығарып алуымызға болады.(Төлемсіз)

4. Мәліметтер қорында кестелер байланысын көре аламыз. Мысалы, алғашқы кестеде пойыздың маршруты және оған байланысып тұрған екінші кестеде билеттердің бағасы шығады.

5. Мәліметтер қорында таңдау, өшіру, өзгерту, сұрыптау, енгізу, т.б. амалдар орындалады. Программаны жүктеу үшін Decanat.exe файлын таңдаймыз.

Экранда қосымша заставкасы шығады. (Сурет 1). Келесі қадамда қосымшаның негізгі интерфейсі шығады.

Сурет 1- Қосымша заставкасы

Сурет 2 – Қосымша интерфейсі

Ақтөбе теміржолы бойынша жүретін пойыздардың бағыты, жүру күндері туралы деректер қоры 3-суретте көрсетілген.

Қазақстан Республикасы Ақтөбе темір жолы бойынша жолаушылар жүйірік пойыздарының жүру кестесі (Нұр-Сұлтан уақыты бойынша)					
Жергілікті уақыт: 20:55:57					
№	Пойыз нөмірі	Бағыты	Келу	Тұрақталу	Жөнелтілу
1	1	ТАШКЕНТ-АКТОБЕ	04:05	20	04:25
2	6	АКТОБЕ-ТАШКЕНТ	11:05	20	11:25
3	7	АКТОБЕ-САРАТОВ	18:40	40	18:40
4	8	САРАТОВ-АКТОБЕ	19:45	40	20:25
5	17	БИШКЕК-АКТОБЕ	04:05	20	04:25
6	18	АКТОБЕ-БИШКЕК	11:05	20	11:25
7	23	АКТОБЕ-АКТОБЕ	00:25		00:25
8	24	АКТОБЕ-АКТОБЕ	18:40		18:55
9	33	АКТОБЕ-АКТОБЕ	18:40		18:55
10	34	АКТОБЕ-АКТОБЕ	18:40		18:55
11	40	Астана-Нұр-Сұлтан-Орал	07:04	30	07:34
12	50	Орал-Нұр-Сұлтан-Астана	01:34	40	02:14
13	57	Нұр-Сұлтан-Нуржол	02:36	34	03:10
14	58	Орал-Нұр-Сұлтан-Нуржол	00:36	41	01:17
15	65	Нұр-Сұлтан-Нуржол-Орал	07:04	30	07:34
16	66	Орал-Нұр-Сұлтан-Нуржол	01:34	40	02:14
17	149	АКТОБЕ-АКТОБЕ	04:05	20	04:25
18	150	АКТОБЕ-АКТОБЕ	11:05	20	11:25

Сурет 3 - Негізгі кесте

Ақтөбе темір жол вокзалы бойынша өтетін әрбір пойыздың жеке бағыттары 4-суретте көрсетілген.

5 Ташкент-Москва жүйірік пойызының жүру бағытының кестесі Ресей темір жолдары ережелеріне сәйкес Ресей ішіндегі станцияларын кестесі Мәскеу уақыты көрсетіледі. Ресейден тыс станцияларда Нұр-Сұлтан уақыты көрсетіледі.					
Жергілікті уақыт: 20:56:46					
№	Станция	Келу уақыты	Тұрақталу уақыты	Келу уақыты	Жол жүру уақыты
1	Ташкент-Плат. Дев.			19:03	
2	Сарытау	22:14	10 минут	22:39	10 минут
3	Арал	02:10	20 минут	02:36	10 минут
4	Ташкент	03:33	7 минут	03:40	10 минут
5	Ташкент	04:32	17 минут	04:49	10 минут
6	Астана	06:27	5 минут	06:32	10 минут
7	Астана	07:33	20 минут	07:53	10 минут
8	Астана	10:01	20 минут	10:21	10 минут
9	Астана	12:21	5 минут	12:26	10 минут
10	Ташкент	13:31	5 минут	13:36	10 минут
11	Астана	15:24	20 минут	15:44	10 минут
12	Арал теміржолы	17:33	5 минут	17:38	10 минут
13	Сарытау	18:26	20 минут	18:46	10 минут
14	Ташкент	21:31	20 минут	21:51	10 минут
15	Астана	00:36	24 минут	01:00	10 минут
16	Астана	02:34	6 минут	02:40	10 минут
17	Астана	04:03	20 минут	04:23	10 минут

Сурет 4- Пойыздың жеке бағыттары

Ақтөбе темір жол вокзалы бойынша өтетін әрбір пойыздың таңдалған бағыттарына сәйкес билеттерді сатып алу жүйесі 5.1., 5.2., 5.3 - суреттерде көрсетілген.

Сурет 5.1 – Билет сатып алу жүйесінің жалпы түрі

Сурет 5.2 – Билет сатып алу жүйесінің орындалу реті

Сурет 5.3 – Сатып алынған жүйенің түбіртегі

Алғашқы кестенің көрсетілген бағыттарына сәйкес екінші кестеде бағалары бойынша байланыс 6 – суретте көрсетілген.

24 Ақтөбе-Алматы жолдаушылар пойызының билет бағасы					
№	Станция	Келу уақыты	Тұратын уақыты	Кету уақыты	Жол жүру уақыты
24	Чинли	13:25	20 минут	13:45	21сағат 30минут
25	Тюмень...	14:10	2 минут	14:12	22сағат 15минут
26	Яны-Ку...	14:33	5 минут	14:38	22сағат 38минут
27	Талап	15:13	2 минут	15:15	23сағат 18минут
28	Беш-Ар...	16:28	2 минут	16:30	1күн 33минут
29	Түркест...	17:41	20 минут	18:01	1күн 1сағат 46минут
30	Тимур	18:53	2 минут	18:55	1күн 2сағат 58минут
31	Арыс 2	19:46	20 минут	20:06	1күн 3сағат 51минут
32	Шымкент	21:22	15 минут	21:37	1күн 6сағат 27минут
33	Маякент	22:08	2 минут	22:10	1күн 6сағат 13минут
34	Тюлькы...	23:24	25 минут	23:49	1күн 7сағат 29минут
35	Бұрное	00:58	3 минут	01:01	1күн 9сағат 3минут
№	Бағыты	Плоскарт	Купе	Люкс	
32	Шымкент	6393 т	9066 т	17821 т	

Сурет 6 – Кесте арасындағы байланыс

Мәліметтер қорына сұрыптау, таңдау, өшіру, өзгерту және енгізу амалдарының орындалуы 7- суретте көрсетілген.

Сурет 7- Мәліметтер қорындағы сұрыптау, таңдау, өшіру және өзгерту амалдары

Сурет 7.1- Мәліметтер қорына жазба енгізу

Қорытындылай келе, студенттерге мәліметтер қорын жобалау негіздерін үйренуге, практикалық дағдыларын қалыптастыруға үлкен пайдасын тігізетініне сенімдіміз.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Текесбаева, Н.А. Мәліметтер қорының жүйесі: Оқу құралы, 2014
2. Постоит А. Visual Studio .NET: разработка приложений баз данных. - СПб.: БХВ-Петербург, 2003. — 544 с.: ил.

Ғылыми жетекшілері: ф.ғ.к., доцент Ерекешева М.М., магистр Рысдаулетова А.А.

МАТЕМАТИКАЛЫҚ ИНДУКЦИЯ ӘДІСІНІҢ МАТЕМАТИКАЛЫҚ АНАЛИЗ ЕСЕПТЕРІНЕ ҚОЛДАНЫЛУЫ

Сағындықов Т.Н.

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

Индукция туралы кең мағынада, ойлау қозғалысының жеке жағдайлардан жалпы жағдайға көшу нәтижесіндегі таным әдісі, тану амалы деп айтуға болады. Тұжырымдарды математикалық индукция әдісі арқылы дәлелдеуде оның негізі болып саналатын математикалық индукция қағидасын білу және оның мағынасын түсіну өте маңызды. Математикалық индукция әдісі – математикалық индукция қағидасына негізделген, көптеген тұжырымдарды дәлелдеудің әмбебап әдісі.

Математикаға «индукция» сөзін Джон Валлис енгізді («Жалпы арифметика», 1656 ж.). «Математикалық индукция» термині алғаш рет шотланд математигі Августа де Морганның Британ энциклопедиясындағы мақаласында жарық көрді (1838).

Математикалық индукция әдісінің негізінде *математикалық индукция қағидасы* деп аталатын арифметиканың аксиомасы жатыр. Алдымен осы қағиданы келтірейік.

Әрбір натурал n үшін $A(n)$ тұжырымы айтылған болсын. Егер:

- 1) $A(n)$ тұжырымы $n=1$ болғанда дұрыс болса, яғни $A(1)$ сөйлемі орындалса,
- 2) әрбір тіркелген натурал n саны үшін $A(n)$ тұжырымы орындалғанда $A(n+1)$ тұжырымы да орындалса, онда $A(n)$ тұжырымы кез келген натурал n саны үшін орындалады.

Математикалық индукция қағидасын (аксиомасын) символдар арқылы келесі түрде жазуға болады:

$$A(1) \& \forall n(A(n) \rightarrow A(n+1)) \rightarrow \forall n A(n)$$

немесе басқа кванторлар арқылы жазсақ:

$$A(1) \wedge \forall n(A(n) \Rightarrow A(n+1)) \Rightarrow \forall n A(n).$$

$A(n)$ тұжырымы әрбір n натурал саны үшін орындалатынын дәлелдеу үшін *математикалық индукция әдісі* қолданылады.

$\forall n A(n)$ тұжырымының математикалық индукция әдісімен дәлелденуі екі бөліктен тұрады. Алдымен $A(1)$ тұжырымы дәлелденеді. Бұдан соң әрбір натурал n саны үшін $A(n)$ тұжырымы орындалғанда $A(n+1)$ тұжырымы да орындалатыны дәлелденеді. Осыдан кейін кез келген натурал n саны үшін $A(n)$ тұжырымы дұрыс болатыны дәлелденді деп есептеледі. $A(1)$ сөйлемінің дәлелдеуі *индукция базисі* деп аталады. $\forall n (A(n) \rightarrow A(n+1))$ тұжырымының дәлелдеуі *индукция қадамы*, ал индукция қадамындағы $A(n)$ тұжырымы *индукция болжамы* деп аталады [1].

Сонымен, $\forall n A(n)$ тұжырымының математикалық индукция әдісімен дәлелдеу үшін келесі екі сөйлемді дәлелдеу керек:

- 1) Индукция базисі: $A(1)$;
($A(1)$ сөйлемінің орындалуын айқындау керек)
- 2) Индукция қадамы: $\forall n (A(n) \rightarrow A(n+1))$ (n -тіркелген натурал сан).
($A(n)$ тұжырымымен бірге $A(n+1)$ тұжырымы орындалатынын дәлелдеу жеткілікті).

Математикалық индукция әдісімен дәлелдеудің схемасы былай болады:

$$\frac{A(1) \quad \forall n(A(n) \rightarrow A(n+1))}{\forall n A(n)}.$$

Төменде математикалық индукция әдісінің меншіксіз интегралдарды есептеуде қолданылуы келтірілген.

1-мысал. $\int_0^{\infty} x^n e^{-x} dx$ меншіксіз интегралды есептеу керек.

Шешуі. $n=1$ болса, онда $I_1 = \int_0^{\infty} x e^{-x} dx$. Интегралды бөліктеп

интегралдау әдісі арқылы есептейміз: $\int_0^{\infty} u dv = uv|_0^{\infty} - \int_0^{\infty} v du$.

Сонда,

$$\int_0^{\infty} x e^{-x} dx = (-x e^{-x} - e^{-x})|_0^{\infty} = 1 = 1!.$$

$n=2$ болса, онда

$$I_2 = \int_0^{\infty} x^2 e^{-x} dx = (-x^2 e^{-x})|_0^{\infty} + 2 \int_0^{\infty} x e^{-x} dx = 2 = 2!.$$

$n=3$ болса, онда $I_3 = \int_0^{\infty} x^3 e^{-x} dx = 6 = 3!.$

Соңғы теңдіктерден келесі ұйғарымды аламыз:

$$\int_0^{\infty} x^n e^{-x} dx = n!$$

Осы формуланы математикалық индукция әдісі арқылы дәлелдейік.

Дәлелдеуі.

Индукция базисі. $A(1)$ сөйлемі дұрыс.

Расында да,

$$\int_0^{\infty} x e^{-x} dx = (-x e^{-x} - e^{-x}) \Big|_0^{\infty} = 1.$$

Индукция қадамы. Кез келген натурал n саны үшін $A(n)$ тұжырымы ақиқат деп ұйғарамыз, яғни

$$\int_0^{\infty} x^n e^{-x} dx = n!$$

Енді $A(n+1)$ тұжырымының дұрыстығын дәлелдейік, яғни

$$\int_0^{\infty} x^{n+1} e^{-x} dx = (n+1)!$$

Расында да,

$$\int_0^{\infty} x^{n+1} e^{-x} dx = -x^{n+1} e^{-x} \Big|_0^{\infty} + (n+1) \int_0^{\infty} x^n e^{-x} dx = (n+1)n! = (n+1)!$$

Дәлелдеу керегі де осы [2].

1.1-мысал. $\int_0^{\infty} x^n 2^{-x} dx$ меншіксіз интегралды есептеу керек.

Математикалық индукция әдісі кейбір функциялардың n -ретті туындысын есептеуде қолданылады.

2-мысал. $y = \frac{1}{ax+b}$ функцияның n -ретті туындысын табу керек.

Шешуі. Бірінші ретті туындысы $y' = -\frac{a}{(ax+b)^2}$, екінші ретті туындысы

$$y'' = (y')' = \frac{2a^2}{(ax+b)^3}, \text{ сол сияқты } y''' = (y'')' = -\frac{6a^3}{(ax+b)^4}, \dots$$

Осы формулалардан келесі ұйғарымды жасаймыз:

$$y^{(n)} = \frac{(-1)^n a^n n!}{(ax+b)^{n+1}} \cdot (n \geq 0)$$

Бұл формуланың дұрыстығын математикалық индукция әдісімен дәлелдейік.

Дәлелдеуі.

Индукция базисі. $A(1)$ сөйлемі дұрыс.

Расында да,

$$y = \frac{(-1)^1 a^1 1!}{(ax+b)^{1+1}} = -\frac{a}{(ax+b)^2}.$$

Индукция қадамы.. Кез келген натурал n саны үшін $A(n)$ тұжырымы ақиқат деп ұйғарамыз, яғни

$$y^{(n)} = \frac{(-1)^n a^n n!}{(ax + b)^{n+1}}$$

Енді $A(n+1)$ тұжырымы дұрыс екенін дәлелдейік, яғни

$$y^{(n+1)} = \frac{(-1)^{n+1} a^{n+1} (n+1)!}{(ax + b)^{n+2}}$$

Расында да,

$$y^{(n+1)} = (y^{(n)})' = \left(\frac{(-1)^n a^n n!}{(ax + b)^{n+1}} \right)' = \frac{(-1)^{n+1} a^{n+1} (n+1)!}{(ax + b)^{n+2}}.$$

Дәлелдеу керегі де осы.

2.1-мысал. $y = \ln x$ функцияның n -ретті туындысын табу керек [3].

2.2-мысал. $y = \sin x$ функцияның n -ретті туындысын табу керек.

2.3-мысал. $y = e^{\alpha x} \sin \beta x$ функцияның n -ретті туындысын табу керек:

Қолданылған әдебиеттер:

1. Соминский И.С., Головина Л.И., Яглом И.М. О математической индукции. – М.: Наука. -144 с.
2. Ильин В.А., Садовничий В.А., Сендов Бл.Х. Математический анализ. – М.: МГУ, 1985. – 662 с.
3. Винберг Э.Б. Курс алгебры. – 2-е изд., стер. – М.: МЦНМО, 2013. – 590 с.

Ғылыми жетекші: ф.-м.ғ.к. Естаева Ғ.Ж.

ОБ АЛГОРИТМАХ РАСПОЗНАВАНИЯ ДВИЖУЩИХСЯ ОБЪЕКТОВ

Сәндібай Д.А.

Актюбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова

Обнаружение движущихся объектов является основным шагом для дальнейшего анализа видео. Он обрабатывает сегментацию движущихся объектов от стационарных до фоновых объектов. Общепринятыми методами обнаружения объектов являются вычитание фона, статистические модели, временная разность и оптический поток. Из-за динамических условий окружающей среды, таких как изменения освещенности, теней и размахивающих ветвей деревьев в сегментации ветровых объектов, это сложная и значительная проблема, которую необходимо хорошо решать для надежной системы визуального наблюдения.

Обзор нашей системы обнаружения, классификации и слежения за видеообъектами в реальном времени позволяет отличить временные и остановленные объекты переднего плана от статических фоновых объектов в динамических сценах; обнаруживать и различать оставленные и удаленные

объекты; классифицировать обнаруженные объекты по различным группам, таким как человек, группа людей и транспортное средство.

ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНАЯ И ВЫЧИСЛИТЕЛЬНАЯ ИНФОРМАЦИЯ

Каждое приложение, которое получает выгоду от обработки видео, имеет разные потребности, поэтому требует различного подхода. Однако у них есть нечто общее: движущиеся объекты. Таким образом, обнаружение областей, которые соответствуют движущимся объектам, таким как люди и транспортные средства в видео, является первым основным шагом почти каждой системы зрения, поскольку она обеспечивает фокус внимания и упрощает обработку на последующих этапах анализа. В этой статье рассматривается метод вычитание фона.

Вычитание фона является особенно распространенным методом для сегментации движения в статических сценах. Он пытается обнаружить подвижные участки путем вычитания текущего изображения пиксель-на-пиксель из фоновое опорное изображение, которое создается путем усреднения изображений с течением времени в период инициализации. Пиксели, где разница превышает пороговое значение, классифицируются как передний план. После создания карты пикселей переднего плана выполняются некоторые морфологические операции постобработки, такие как эрозия, расширение и закрытие, чтобы уменьшить влияние шума и улучшить обнаруженные области. Справочный фон со временем обновляется новыми изображениями для адаптации к динамическим изменениям сцены.

Существуют различные подходы к этой базовой схеме вычитания фона с точки зрения обнаружения области переднего плана, поддержания фона и последующей обработки. В Хейккиле и Сильвене используется простая версия этой схемы, где пиксель в местоположении (x, y) на текущем изображении помечается как передний план, если $|I_t(x, y) - B_t(x, y)| > Th$ выполняется; где Th - предопределенный порог. Фоновое изображение B_t обновляется с помощью фильтра бесконечного импульсного отклика (IIR) следующим образом: $B_{t+1} = \alpha I_t + (1-\alpha) B_t$

За созданием карты пикселей переднего плана следует морфологическое закрытие и удаление областей малого размера. Хотя методы вычитания фона эффективны при извлечении большинства релевантных пикселей движущихся областей, даже если они останавливаются, они обычно чувствительны к динамическим изменениям, когда, например, стационарные объекты не раскрывают фон (например, припаркованный автомобиль выезжает с парковки) или происходят внезапные изменения освещения.

Для уточнения результатов были использованы комбинации фоновой модели и низкоуровневых методов постобработки изображений для создания карты пикселей переднего плана и извлечения объектов в каждом видеокadre. Фоновые модели обычно имеют два отдельных этапа в своем процессе: инициализация и обновление. Механизмы инициализации и обновления вместе с методами обнаружения областей переднего плана, используемыми в трех фоновых моделях, которые мы протестировали в нашей системе.

Операция THRESHOLDING выбирает некоторые из пикселей в качестве пикселей переднего плана, которые составляют интересующие объекты, а остальные - в качестве фоновых пикселей. В простейшем случае выбрано единственное пороговое значение t .

Морфологические операции применяют структурирующий элемент к входному изображению, создавая выходное изображение того же размера. Морфологическая операция выполняется для заполнения небольших промежутков внутри движущегося объекта и для уменьшения шума, оставшегося в движущихся объектах. Реализуемые морфологические операторы - это расширение с последующей эрозией. При расширении каждый пиксель фона, который касается пикселя объекта, превращается в пиксель объекта. Расширение добавляет пиксели к границе объекта и закрывает изолированный фоновый пиксель.

Особенностью объектов, извлеченных в пространственной области, является положение объекта дорожки. Особенностью объектов, извлеченных в пространственной области, является положение отслеживаемого объекта. Пространственная информация в сочетании с объектами во временной области представляет траекторию отслеживаемого объекта, поэтому можно оценить движение и скорость движущихся объектов, которые необходимо отслеживать. Поэтому особенности пространственной области очень важны для идентификации объекта. После получения интересующего движущегося объекта, извлекаем интересующий движущийся объект с помощью ограничительной рамки. Ограничивающий прямоугольник можно определить следующим образом: если ширина больше высоты, то это автомобиль, а если наоборот, это люди.

В этой научной статье мы представили алгоритм отслеживания, основанный на идее определения направления движения. Результаты отслеживания, основанные только на направлении движения, не являются быстрыми. Таким образом, выполнены экспериментальное и теоретическое исследование вычитания фона, обнаружения движения, порога и классификации. Результаты эксперимента были успешно интерпретированы перечисленными операциями. Основные проблемы: назначение идентификатора, направление активной области, ограничивающие объекты. Для улучшения результата может потребоваться машинное обучение. Так как расстояния и размеры не могут быть точно определены.

Использованные источники:

1. L. Shapiro, G. Stockman, "Computer Vision", 2001, Prentice Hall.
2. R. Gonzalez, R. Woods, "Digital Image Processing", Pearson International Edition, 3rd edition.
3. J CezarSilveira Jacques, Claudio Rosito Jung, and SoraiaRauppMusse. Background subtraction and shadow detection in grayscale video sequences. In Computer Graphics and Image Processing.
4. Joseph Howse, OpenCV Computer Vision with Python, PACKT Publishing, 2013.

Научный руководитель: к.ф.н., доцент Жахина Р.У.

ФУНКЦИЯНЫҢ МӘНДЕРІ МЕН ЖИЫНДАРЫНЫҢ ҚАСИЕТІ

Сейтен А., Қайратқызы Ж.

aru.seiten@mail.ru, djako_99.kz@mail.ru

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Қарапайым функциялардың негізгі қасиеттерін терең меңгеру мақсатында күрделі функциялардың мәндерін табылатын есептердің тиімді пайдалануға болады. Күрделі функциялардың мәндерін табуға арналған есепте, әдетте мектеп математика курсына жеткілікті деңгейде қарастырылмаған. Қарапайым функцияларды толық зерттеуде оның көп шешімі қойылса да бірақ көп жағдайда нақты жауапсыз қалады. Функциялардың мәндерінің жиынын табуға арналған неғұрлым күрделі есептер

- а) функциялардың ең кіші және ең үлкен мәндерін қолдану
- ә) функциялардың монотондылық және үздіксіздік қасиеттерін қолдану
- б) туындыны қолдану
- в) функциялардың күрделі аргументтерінің мәндерін біртіндеп табу
- г) бағалау әдісі
- д) графикалық әдіс
- ж) параметрді енгізу әдісі
- з) кері функциялар әдістері арқылы шешіледі

Бұл есеп өз кезегінде берілген схема бойынша шешіледі:

а) $[a; b]$ аралығының шекті нүктелеріндегі функцияның мәндерін есептейміз $f(a)$ және $f(b)$.

ә) f функциясының $(a; b)$ аралығындағы $x_1, x_2, \dots, x_k$ күдікті нүктелерін табамыз және $f(x_i)$ функциясының осы нүктелердегі мәнін есептейміз.

б) $f_{\min} = \min \{f(a), f(b), f(x_1), \dots, f(x_k)\}$, $f_{\max} = \max \{f(a), \dots, f(x_k)\}$ есептейміз.

Белгілі бір аралықта функцияның ең үлкен және ең кіші мәндерін табу мұндай алгоритмі Вейерштрасс теоремасына негізделгенін атап көрсетеміз.

1-мысал. $y = 4x^2 - 6x + 5$, $x \in [-1; 3]$ функциясының міндерінің жиынын табыңдар:

Шешуі: Берілген функция $[-1; 3]$ аралығында үздіксіз, сондықтан юерілген схемаға сәйкес табамыз.

$$y(-1)=15, \quad y(3)=23;$$

$$y'=8x-6;$$

$$y'=0 \text{ при } x_1 = \frac{3}{4} \quad (x_1 \in (-1; 3)), \quad y\left(\frac{3}{4}\right) = \frac{11}{4};$$

$$y_{\min} = \min\left\{\frac{11}{4}; 15; 23\right\} = \frac{11}{4};$$

$$y_{\max} = \max\left\{\frac{11}{4}; 15; 23\right\} = 23;$$

$$E(y) = \left[\frac{11}{4}; 23\right].$$

$$\text{Жауабы : } E(y) = \left[\frac{11}{4}; 23\right].$$

Функцияның аралықтағы мәндері жиынының үзіліссіздігін табуға және функцияның қасиеттерінің көп мәнділігіне арналған мысалдар, соның ішінде

- $f_{\min}$ және $f_{\max}$ барлық аралықтағы сан мәндерін қабылдайды
- $f_{\min}$ ең үлкен мәніне жету оқушылардың ерекше назарын аударуға мүмкіндік береді.

Келесі мысалдар тобы- күрделі функцияның кез келген жиынындағы, дербес жағдайдағы нақты аймақтардағы мәндерінің жиынын табуға арналған.

Бұл мысалдарды шығару мектеп бағдарламасындағы функцияның барлық қасиеттерін білуді және оны қолдана білуді қажет етеді.

Сонымен қатар, бұл топтағы мысалдар функция құрамының қалыптасу «механизмі» туралы көрнекті түрде мәлімет алуға көмектеседі.

Функцияның бірігуінің негізгі қасиеттеріне тоқталайық:

Айталық $y = f(g(x))$, $x \in X$ күрделі функция $u = g(x)$, $x \in X$ функция үзіліссіз және X аралығында қатаң түрде өседі(кемиді).

$y = f(u)$, $u \in U$, $U = g(X)$ функциясы U аралығында үзіліссіз және монотонды (қатаң өседі және кемиді). Ендеше күрделі функция $y = f(g(x))$, $x \in X$; X жиынында үзіліссіз және монотонды.

Сонын ішінде:

- Қатаң түрде өсетін f және g функциясының $f \circ g$ құрамында қатаң түрде өседі.

- Қатаң түрде кемімелі f және g функциясының $f \circ g$ құрамында қатаң түрде кемімелі болады.

- f және g функциясының бірігуі қатаң түрде өспелі, ал екіншісі қатаң түрде кемімелі, онда $f \circ g$ құрамы қатаң түрде кемімелі болады.

Екінші қасиетін дәлелдейік;

Айталық $u = g(x)$, $x \in X$ функциясы X аралығында қатаң түрде кемімелі, ал $y = f(u)$, $u \in U$, $U = g(X)$ U аралығында қатаң түрде кемімелі. $y = f(g(x))$, $x \in X$ күрделі функциясы X аралығында қатаң түрде өспелі екендігін көрсетеміз.

$g(x)$ функциясының X аралығында қатаң түрде кемімелі болса, онда анықтама бойынша, X -тың кез келген $x_1, x_2 \in X$, мәндерінде $x_1 < x_2$ үлкен мына теңсіздік $g(x_1) > g(x_2)$ орындалады. $f(u)$ функциясы U аралығында монотонды кемімелі болса, онда кез келген $u_1, u_2 \in U$ үлкен және $u_1 > u_2$, мына теңсіздік $f(u_1) < f(u_2)$ орындалады.

$g(x)$ функцияның үзіліссіздігі X аралығының $U = g(X)$ аралығындағы кескінделуінде қамтамасыз етеді; $g(x)$ функциясының монотондылығы $u = g(x)$ функциясы бір рет қабылдайтындығын көрсетеді. Сондықтан $u_1 = g(x_1)$ $u_2 = g(x_2)$ және $f(u_1) < f(u_2)$ теңсіздігі мынадай түрде $f(g(x_1)) < f(g(x_2))$ болады деп есептейміз. Бұл теңсіздік $x_1, x_2 \in X$ жиынының $x_1 < x_2$ кез келген мәні үшін орындалады және екі қатаң түрде кемімелі функциялардың құрамы қатаң түрде өспелі болатындығы білдіреді.

2-мысал. $y = \arccos(x-4) + \log_2|x-7|$ функциясының мәндерінің жиыны болатын аралығының ұзындығын табу.

Шешуі: $y_1 = \arccos(x-4)$ функциясы $[3;5]$ кесіндісінде анықталған, анықталу облысында қатаң түрде кемімелі және $[0; \pi]$ кесіндісінің барлық мәніндерін қабылдайды $E(y_1) = [0; \pi]$.

Функция $y_2 = \log_2|x-7|$ барлық $x \in R$ анықталған, тек $x=7$ нүктесі басқа, сонымен қатар $[3;5]$ кесіндісінде қатаң түрде кемиді және $E(y) = [y_2(5); y_2(3)] = [1;2]$ егер $x \in [3;5]$. $y(x) = y_1(x) + y_2(x)$, $x \in [3;5]$ екі қатаң түрде кемімелі $y_1(x)$ және $y_2(x)$ функцияларының қосындысы болғандықтан, олда қатаң түрде кемімелі болады сондықтан $E(y) = [y_1(5) + y_2(5); y_1(3) + y_2(3)] = [1; \pi + 2]$ және сәйкесінше $l = \pi + 2 - 1 = \pi + 1$.

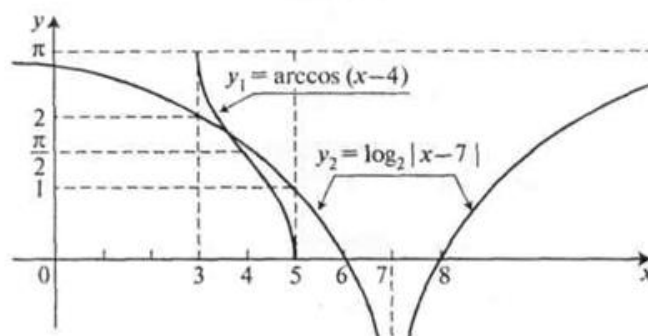

Рис. 3

Бұл мақалада функцияның мәндерінің жиынын табуда функцияның қасиеттерін зерттеу әдістерінің ең тиімдісі екендігіне баса назар аударады. Алайда бұл әдістің көрсетілген тиімділігі бұдан да көп. Функцияның мәндерінің жиынын табуға арналған есептер оқушыларға біршама қиындық туғызады.

Мұндай есептер әр түрлі математикалық тесттерде, байқаулар да, ҰБТ тапсырмаларында міндетті түрде кездеседі. Бұл мақаланың мақсаты функцияның мәндерінің жиынын табу әдістерімен таныстыру. Сондықтан функцияның мәндерінің жиынын табу үшін функцияның қарапайым қасиеттерін, әсіресеі анықталу облыстарын, монотондылық қасиетін жақсы білу қажет.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Сильвестров В. В. Множество значений функции: Учебное пособие. -Чебоксары, 2004. [64 с].
2. Амелькин В.В., Рабцевич В.Л. Задачи с параметрами. -Минск, 1996. [64 с].
3. Горнштейн П.И., Полонский В.Б., Якир М.С. Задачи с параметрами. - Москва-Харьков, 1998.[336 с].
4. Шарыгин И.Ф., Голубев В.И. Факультативный курс по математике: Учебное пособие.- Москва, 1991.[384с].

Ғылыми жетекші: магистр, оқытушы Амирханова Н.Н.

ЫҚТИМАЛДЫҚТАРДЫ ЕСЕПКЕ АЛА ОТЫРЫП КЕЗДЕЙСОҚ ҚҰБЫЛЫСТАРДЫ БАҒАЛАУ

Слямгазы А.

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті

Ықтималдықтар теориясы-бұл кездейсоқ құбылыстар мен процесстерде болатын заңдылықтарды зерттейтін математикалық пән. Ықтималдықтар теориясының пайда болуымен ғылым кездейсоқ құбылыстар мен процестерді зерттеудің қуатты аппаратын алды. Бұған дейін тек детерминацияланған құбылыстар мен тәжірибелер ғана зерттелді, онда бастапқы жағдайлар нәтижені анықтауға мүмкіндік берді. Сонымен қатар, кездейсоқ құбылыстар ғылымның көптеген салаларында (биология, генетика, Агрономия, экономика, демография, сақтандыру және т. б.) кездеседі.

Оқиғалар ықтималдығын қолдану мүмкіндігін иллюстрациялау үшін тиімділік өлшемдері ретінде бірнеше мысалдарды қарастырайық.

1-мысал. Энергия шығынын жоспарлау туралы міндет. Зауытта 300 бірдей станоктарды қарастырайық. Егер станоктардың орташа алғанда 70% жұмыс істесе және 30% жөндеуде болса, онда орташа есеппен 210 станокты энергиямен қамтамасыз ету қажет. Алайда, кейде барлық 300 станоктар жұмыс істей алады. Барлық 99,9 % жарамды станоктар жұмыс істей алуы үшін фабриканы қандай мөлшерде энергиямен қамтамасыз ету керек? (Станоктар бір-біріне қарамастан істен шығады деп болжанады).

Шешімі. Шарт бойынша

$$\Phi(x) = \frac{99,9}{100} = 0,999$$

Лаплас функциясы мәндерінің кестесі бойынша $x=3$ аламыз. Бірақ $x = \frac{k - np}{\sqrt{npq}}$.

Мұнда $k = np + x\sqrt{npq}$. Онда $n = 300, p = 0.7, q = 0.3$. Сонымен аламыз, $k = 300 \cdot 0.7 + 3 \cdot \sqrt{300 \cdot 0.7 \cdot 0.3} \approx 234$.

Осылайша, энергия шығыны кезінде 234 станокты назарға алу жеткілікті.

2-мысал. *Шешімді таңдауға арналған есептерде Байес формуласын қолдану.* Үш кәсіпорыннан ақаусыз бұйымдардың партиясы жиналады. Бірінші зауыт 60% – ды, екінші – 30% - ды, үшінші-10% - ды жеткізеді. Бірінші кәсіпорын бұйымдарының жарамды жұмыс істеу ықтималдығы 0,98; екінші – 0,99; үшінші – 0,96 тең. Ақаусыз бұйымдардың жиналған партиясына бұйымның бірінші, екінші және үшінші кәсіпорындардан тиісінше түсуі ықтималдығын анықтау.

Шешімі. Оқиғалар: А -бұйым дұрыс; гипотезалар

B_1 -бұйым бірінші зауытта жасалған;

B_2 -бұйым бірінші зауытта жасалған;

B_3 -бұйым бірінші зауытта жасалған.

$P(A) = 0.981, P(B_1 / A) = 0.599, P(B_2 / A) = 0.303, P(B_3 / A) = 0.098$

Қорытынды: Байес формуласы бойынша жарамды бұйымдар партиясындағы кәсіпорындардың үлесін сандық қайта бағалау мынаны құрайды: бірінші кәсіпорынның 59,9% -ы, екінші кәсіпорынның 30,3%-ы, үшінші кәсіпорынның 9,8%-ы.

3-мысал. Экономист келесі жылы кейбір компанияның акциялары құнының өсу ықтималдығы 0,75-ке тең болады деп есептейді, егер ел экономикасы өсе түссе; және бұл ықтималдылық 0,3-ке тең болады, егер ел экономикасы табысты дамымаса. Оның пікірінше, жаңа жылда экономикалық өрлеу ықтималдығы 0,6-ға тең. Экономистің болжамын пайдалана отырып, компанияның акциялары келесі жылы бағада көтерілетіндігін бағалау.

Шешімі. Шараны белгілейміз: A - "компания акциялары келесі жылы бағада көтеріледі", B_1 – "ел экономикасы көтерілуде", B_2 – "ел экономикасы табысты дамымайды".

A оқиғасы B_1 және B_2 оқиғаларының бірі мен бірге ғана орыналуы мүмкін, B_1 және B_2 оқиғалары сәйкес келмейді. A және B_1 , A және B_2 оқиғалары тәуелді. Жағдай бойынша оқиғалардың ықтималдығы белгілі

$$P(B_1) = 0.6, \quad P(B_2) = 0.4, \quad P_{B_1}(A) = 0.75, \quad P_{B_2}(A) = 0.3$$

Сонда толықықтималдылық формуласы бойынша аламыз

$$P(A) = 0.6 \cdot 0.75 + 0.4 \cdot 0.3 = 0.57$$

Компанияның акциялары келесі жылы 0,57 болады деп болжануда.

Сонымен, қорытынды жасауға болады: мұндай міндеттерді шешу ықтималдықтар теориясы бойынша оқу материалын неғұрлым берік меңгеруге ықпал етеді; оқушылар алған білімдерін практикада қолдануды көреді.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Бектаев Қ.Б. Ықтималдықтар теориясы және математикалық статистика. – Алматы: Рауан, 1991. – 432 б.
2. А.Әбілқасымова, И.Бекбоев, А.Абдиев, З.Жұмағұлова «Алгебра: Жалпы білім беретін мектептің 9-сыныбына арналған оқулық»-Алматы: «Мекеп» баспасы 2006-184 бет.
3. М. С. Красс, Б. П. Чупрынов. Основы математики и ее приложения в экономическом образовании. // Москва: Дел, 2000.

Ғылыми жетекші: аға оқытушы Нурсултанова Г. К.

РАЗРАБОТКА ИНФОРМАЦИОННОГО ПОРТАЛА «ЖУБАНОВТАНУ»

Токтамысов Ж.А.

Актюбинский государственный региональный университет им. К.Жубанова

Что такое интернет-портал? Примерно то же самое – это интернет-сайт, который содержит большое число ссылок на другие сайты Интернета. При помощи портала посетитель может направиться в любом интересующем его направлении. Это удобный интерфейс, который помогает сориентироваться в

сети, найти нужную информацию по всему интернету. Помимо навигационной части интернет-портал имеет оригинальный контент – новости, обзоры, финансовые сводки и сервисную часть, которая включает в себя различные услуги – почту, форумы, информацию о погоде, доски объявлений, голосования, развлечения, и т.п. [1].

В различных интернет-порталах эти части развиты неодинаково. Одни порталы позиционируют себя в основном как поисковые системы, другие – информационные либо сервисные. Но каждый развивает все три направления. Набор предоставляемых порталом услуг зависит от владельца сайта, его возможностей, желания и фантазии. Все это служит одной цели – удовлетворить потребности как можно большего числа потребителей.

- *Горизонтальные порталы*, их еще называют *универсальные*. Ориентированы на максимально широкую аудиторию, предлагают разноплановый контент и имеют большой набор разнообразных сервисов. Как правило, они выстраиваются вокруг поисковых систем.

- *Вертикальные порталы* или *порталы-ниши*. Это порталы узко тематические. Они направлены на какую-то определенную тематику или сферу деятельности и представляют интерес для пользователей сети по определенным направлениям. Среди таких тематических порталов наиболее распространены финансовые, технологические, развлекательные и религиозные ресурсы, а также это могут быть региональные порталы – сайты какого-нибудь региона, города. Как правило, такие порталы образуют вокруг себя «сообщества» («community») – более-менее постоянную группу людей, систематически общающихся между собой в чате или форуме этого портала. Которое используется в нашем случае.

В процессе создание информационного портала был разработан сайт про семейство Жубановых. Так как для современного портала требуется много разных сервисов и разных дополнительных функций. Было решено сделать его KMS движке WordPress. Преимуществом Wordpress является его гибкость использовании и простота. Так как сайтом будут пользоваться простые сотрудники вуза или обычные студенты, которые не имеет навыков программирования. Нужно чтобы материалы, новости, а также новые изменения могли делать каждый человек, у которого есть доступ. По этому для таких целей Панель Управления сайтом Wordpress отлично подходит.

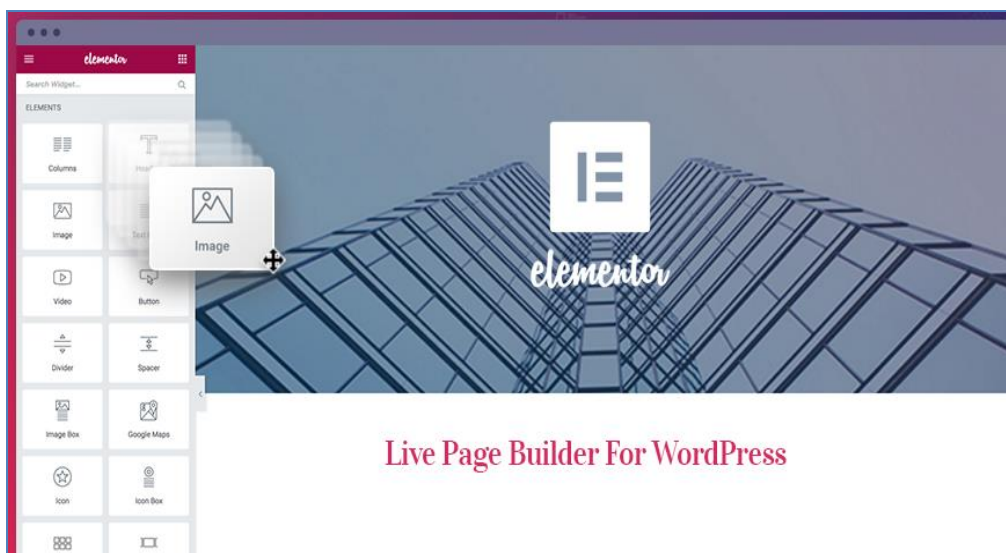

Рисунок 1. Начальная страница Wordpress

Для начала создание сайта нужно сформировать таблицу базы данных и саму платформу сайта.

Таблица	Действие	Строки	Тип	Сравнение	Размер	Фрагментировано
☐ wp_commentmeta		0	InnoDB	utf8mb4_unicode_ci	48 Kб	-
☐ wp_comments		1	InnoDB	utf8mb4_unicode_ci	96 Kб	-
☐ wp_links		0	InnoDB	utf8mb4_unicode_ci	32 Kб	-
☐ wp_options		247	InnoDB	utf8mb4_unicode_ci	1.5 MB	-
☐ wp_postmeta		1,934	InnoDB	utf8mb4_unicode_ci	7.8 MB	-
☐ wp_posts		403	InnoDB	utf8mb4_unicode_ci	1.6 MB	-
☐ wp_termmeta		3	InnoDB	utf8mb4_unicode_ci	48 Kб	-
☐ wp_terms		5	InnoDB	utf8mb4_unicode_ci	48 Kб	-
☐ wp_term_relationships		29	InnoDB	utf8mb4_unicode_ci	32 Kб	-
☐ wp_term_taxonomy		5	InnoDB	utf8mb4_unicode_ci	48 Kб	-
☐ wp_usermeta		31	InnoDB	utf8mb4_unicode_ci	48 Kб	-
☐ wp_users		1	InnoDB	utf8mb4_unicode_ci	64 Kб	-
12 таблиц		2,659	InnoDB	utf8_unicode_ci	11.3 MB	0 Байт

Рисунок 2. Структуры таблицы БД

Структурой БД называется таблица с перечнем таблиц входящих в эту базу данных. БД WordPress состоит из 12 таблиц и управляются с помощью phpMyAdmin. На нем храниться сам сайт, содержимое каталога wp-content, которое включает все темы, плагины и файлы.

Чтобы начать работу нужно войти на страницу <http://arsu.kz/zhubanovtanu.php>.

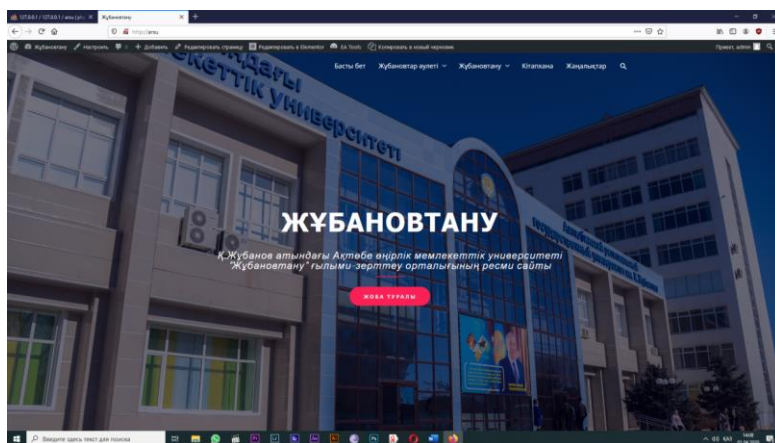

Рисунок 3. Главная страница портала

Портал состоит из 15 вкладок посвященный «Жубановтану», а также разных сервисов и плагинов такие, как «Басты бет», «Жоба туралы», «Мультимедиялық энциклопедия», «Виртуальды тур», «Жұбановтар әулеті», «Жұбановтану», «Кітапхана», «НАШИнстаграм», «Соңғы жанадықтар», «Конференциялар», «Есімдерімен аталады», «Арнаулар».

В разделе «Жоба туралы» изложено краткое описание нашего проекта и его цели.

В разделе «Кітапхана» размещены все книги авторов, начиная Кудайбергена Жубанова, Аскара Жубанова и всех остальных. Все книги сохранены формате PDF, их можно читать онлайн, а также скачать с нашего портала.

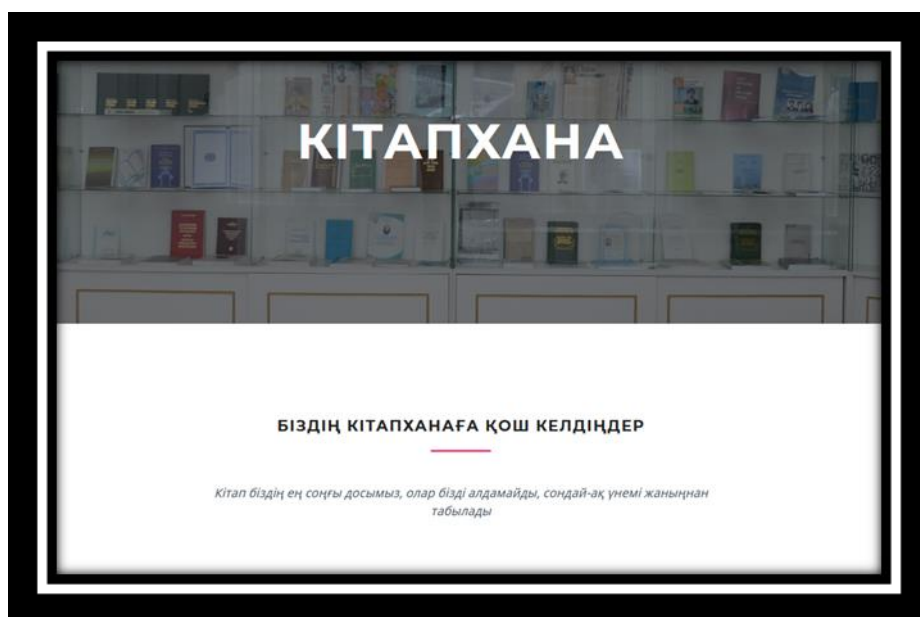

Рисунок 4. Страницы «Кітапхана»

Также используя гибкость и функциональность движка Wordpress была добавлена 2 новостных колонок. Одна из которых добавляется с помощью прав

администратора, а второй благодаря сервис платформы Instagram используя постов определенного аккаунта или же определенных хэштег меток.

Использованные источники:

1. <http://www.links-guide.ru/chto-takoe-internet-portal>

Научный руководитель: к.ф.-м.н., доцент Талипова М.Ж.

VISUAL STUDIO ОРТАСЫНДА «ИНТЕРАКТИВТІ СХЕМАЛАР МЕН КАРТАЛАР» ҚОСЫМШАСЫН ҚҰРУ

Тулеп М., Бакыткалиев А.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Visual Studio – C# тіліндегі кодты қабылдайтын (сонымен қатар C++ және басқа да тілдер) интегралды өңдеу ортасы, негізгі ерекшелігі .NET жабдықтарының қолданушымен құрылған кодқа интегралдануының қарапайымдылығында. .NET –қосымшасын құруға арналған ең қолайлы интегралды орта ретінде Visual Studio-ның төмендегідей функционалды мүмкіндіктерін ерекше атап өтуге болады:

Visual Studio компиляциялануға тиіс бастапқы кодты автоматтандырады. Сонымен қатар, егер қолданушыға өзгеріс енгізу қажет болған жағдайда қолданылған кез келген опцияны толық басқаруға мүмкіндік береді.

Visual Studio-ның текстік редакторы құрамындағы тілдерге (C# тілімен қатар) интеллектуалды түрде қателерді өзі таба алатындай, табылған жағдайда қажетінше өзі код ұсынатындай етіп ыңғайланып жасалған.

Visual Studio құрамына Windows Forms және Web Forms типті қосымшаларына қолданушы интерфейсінің элементтерін қарапайым тасу арқылы қосуға мүмкіндік беретін конструкторлар кіреді.

Visual Studio құрамында кең таралған тапсырмалардың орындалуын автоматтандыратын, оның ішінде басым көпшілігі қолданушыға жазылған синтаксисте қате болады деп қам жемеуге көмектесетін, автоматты түрде өзі сәйкес кодқа сәйкесінше файлды қосып отыратын бірнеше шеберлер бар.

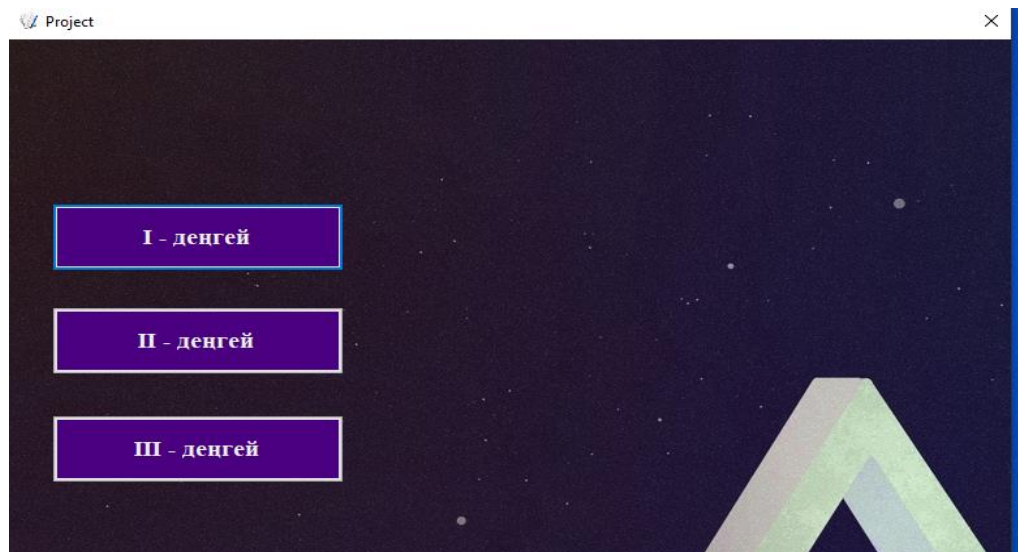
Программалау тілдерін меңгеру үшін алдымен программалау технологияларын үйренген маңызды. Соңғы кезде жетекші рольді жұмысында объекті бағдарланған программалау технологиялары алып тұр. Бұл технологияларды меңгерген білім алушы әртүрлі қолданбалы қосымшалар құра алады. Visual Studio интегралды ортасы программалық жабдықтарды жобалауға және құруға мүмкіндік береді. Сондықтан да мақалада қаралып отырған мәселе өзекті болып табылады. Visual Studio интегралды ортасында C# программалау тілінде «Интерактивті схемалар мен карталар» қолданбалы қосымшасы құрылды.

Қосымшаның негізгі модульдері:

- Интерактивті схемалар(деңгейлі тапсырмаларға бөлінген)

– Интерактивті карталар.

Мысалы, бірінші деңгейлі тапсырмада WinForms компоненттерінің схемасы берілген.(1-сурет) Сызбадағы кез-келген компонентті таңдасаңыз жаңа терезеге компонент туралы толық ақпарат шығады.

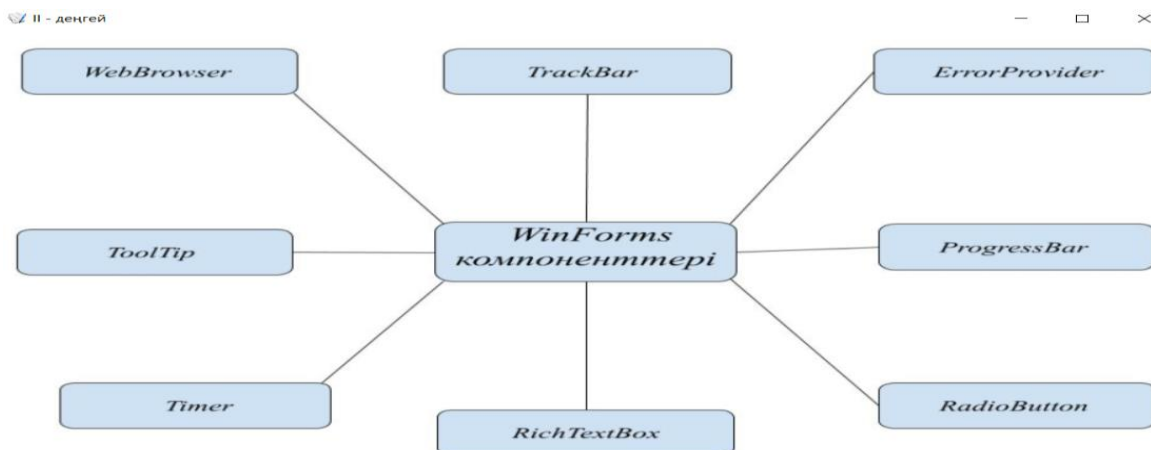

Сурет 1. Деңгейлі тапсырмалар

Программа коды:

```
namespace ProjectTulep
{
    private void Button1_Click(object sender, EventArgs e)
    {
        if (ValidateChildren(ValidationConstraints.Enabled))
        {
            MessageBox.Show(textBox1.Text, "Tulep", MessageBoxButtons.OK,
            MessageBoxIcon.Information);
        }
    }
    private void TextBox1_Validating(object sender, CancelEventArgs e)
    {
        if (string.IsNullOrEmpty(textBox1.Text))
        {
            e.Cancel = true;
            textBox1.Focus();
        }
    }
}
```

WinForm компоненттеріне мысалдар 2 -суретте көрсетілген.

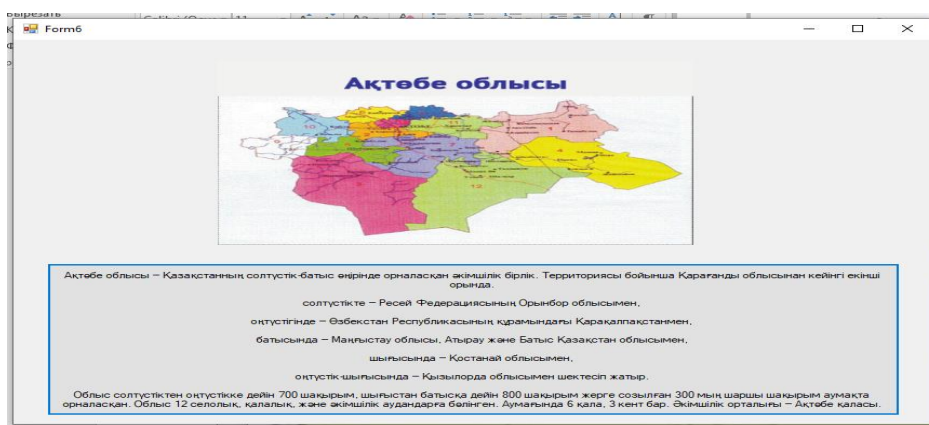

Сурет 2. WinForms компоненттерінің схемасы

Интерактивті карталар модулінде Қазақстанның жалпы картасы (3-сурет) берілген. Таңдалған мекенге(қала, облыс) байланысты жеке картасы және мәліметтері жаңа терезеге шығады(4-сурет).

Сурет 3. Жалпы карта

Сурет 4. Ақтөбе облысы туралы мәлеметтер терезесі

Қорыта келгенде, программалау тілін үйренудің ең ұтымды әдісі – оқу құралында немесе электронды ресурста келтірілген мысалды талдағаннан кейін тақырыпқа сәйкес өз есептеріңізді ойлап табу және қосымшасын құру. Бұл әдісті қолданған білім алушы программалау тілдерінің әдістері мен принциптерін, программалау технологиясын тереңірек меңгереді. Осы ұстанымға сүйене отырып бізде жоғарыда құрылымы келтірілген қосымшаны құрдық және C# тілінде объекті бағдарланған программалау технологиясы меңгерілді;

Қолданылған әдебиеттер:

1. М.Абрамян. Visual C# на примерах. БХБ-Петербург, -2008 г.
2. Г.Г Бегаришева. C# тілінің негіздері және NET платформасы, Оқу құралы, Алматы: TechSmith, 2018. - 144 бет
3. М.Ерекешева. C# тілінде программалау негіздері ,Оқу құралы, - 2018ж

Ғылыми жетекші: ф.-м.ғ.к., доцент М.Ерекешева

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ЕСЕПТЕРІН ШЕШУ ҮШІН ДИФФЕРЕНЦИАЛДЫҚ ТЕНДЕУЛЕРДІ ҚОЛДАНУ

Тұржан А.Т.

akbota.turzhan@mail.ru

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Жаратылыстанудың, техника мен механиканың, биологияның, медицина мен ғылыми білімнің басқа да салаларының көптеген есептері (радиотехникадағы өтпелі процесстер, химиялық реакциялардың кинетикасы, биологиялық популяциялардың динамикасы, ғаламшар объектілерінің қозғалысы, экономикалық даму модельдері) процесстерді формула түрінде, яғни функционалдық тәуелділік түрінде математикалық модельдеуге келтіріледі.

ДТ практикалық есептерді математикалық шешудің ең танымал және тиімді құралы болып табылады. Жұмыс концепциясы И. А. Зайцевтің, Н. Я. Виленкиннің, И. И. Бавриннің және т.б. ДТ теориясын зерттеу проблемасы бойынша алынған негіздері бойынша құрылады.

Физикалық есептерді шешу. Өтпелі құбылыстарды сипаттайтын, белгілі физика заңдылықтарын t , $t + \Delta t$ мәндері, яғни процеске қатысатын шамалар арасында, және олардың өсімшелері арасында қатынас орнату үшін қолдануға мүмкіндік береді.. Осыған ұқсас, дифференциалдық түрдегі теңдеуді Δt өсімшесін dt дифференциалына, ал функция өсімшесін сәйкес дифференциалға алмастырып алуға болады.

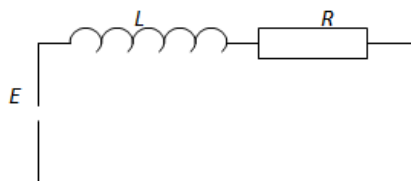
Есеп №1. Тұйық электр желісіне (1–сурет) біртіндеп ЭҚК-пен барлық уақытта өзгеретін $E(t)$ ток көзі, R кедергісі мен L индуктивті катушка (орама) қосылған. Егер алғашқы моментте ($t = 0$ болғанда) ток күші нөлге тең болса, онда барлық уақыт бойы ток күші қалай өзгереді?

Шешуі. Физика курсынан $E(t) = U_{\text{акт}} + U_{\text{кат}}$ екені белгілі, мұндағы $U_{\text{кат}}$ – желінің белсенді аймағындағы қуат, ол Ом заңы бойынша өрнектеледі: $U_{\text{акт}} = IR$, ал $U_{\text{кат}}$ – L пропорционалдық коэффициентімен берілген ток күшінің өзгеру жылдамдығына пропорционал шама: $U_{\text{кат}} = LI$.

$$LI + RI = E(t) \quad (5)$$

теңдігі орындалады.

(5) теңдеудің екі жағын да L -ге бөлеміз: $I' + \left(\frac{R}{L}\right)I = \frac{E(t)}{L}$.

Біз $I(0) = 0$ алғашқы шартымен берілген ток күші үшін бірінші ретті сызықтық біртекті емес дифференциалдық теңдеу алдық.

Мұндай теңдеудің жалпы шешімі $I = e^{-\int \frac{R}{L} dt} \int \frac{E(t)}{L} \cdot e^{\int \frac{R}{L} dt} dt$,

$$I = \frac{1}{L} e^{-\frac{R}{L}t} \int E(t) \cdot e^{\frac{R}{L}t} dt \quad (6)$$

болып табылады.

Екі жағдайды қарастырамыз:

1. ЭҚК – тұрақты шама, $E(t) = E_0$. Бұл жағдайда (6) теңдеуінен мынаны аламыз:

$$I = \frac{E_0}{L} e^{-\frac{R}{L}t} \int e^{\frac{R}{L}t} dt, \quad I = \frac{E_0}{L} e^{-\frac{R}{L}t} \left(\frac{L}{R} e^{\frac{R}{L}t} + C \right), \quad I = \frac{E_0}{R} \left(1 + C e^{-\frac{R}{L}t} \right).$$

$I(0) = 0$ алғашқы шартынан, яғни $0 = E_0 \frac{1+C}{R}$ -ден, $C = -1$ екенін аламыз

және осыдан
$$I = \frac{E_0}{R} - \frac{E_0}{R} C e^{-\frac{R}{L}t} \quad (7)$$

шығады. $t \rightarrow +\infty$ кезде $I \rightarrow \frac{E_0}{R}$ екенін аламыз, яғни тұрақты ЭҚК-ті

қосқаннан кейін, мән нөлден бастап Ом заңымен берілетін, $\frac{E_0}{R}$ мәніне дейін өседі (3 – сурет).

2. ЭҚК периодты түрде синусоидалық заңдылық бойынша өзгереді:

$$E = E_0 \sin \omega t.$$

Бұл жағдайда (6) теңдеуінен

$$I = \frac{E_0}{L} e^{-\frac{R}{L}t} \int e^{\frac{R}{L}t} \sin \omega t dt, \quad I = \frac{E_0}{L \left(\frac{R^2}{L^2} + \omega^2 \right)} \left(\frac{R}{L} \sin \omega t - \omega \cos \omega t \right) + C e^{-\frac{R}{L}t} \quad \text{аламыз.} \quad I(0) = 0$$

алғашқы

шартынан,

$$C = \frac{E_0 \omega}{L \left(\frac{R^2}{L^2} + \omega^2 \right)},$$

$$I = \frac{E_0}{L \left(\frac{R^2}{L^2} + \omega^2 \right)} \left(\frac{R}{L} \sin \omega t - \omega \cos \omega t \right) + \frac{E_0 \omega}{L \left(\frac{R^2}{L^2} + \omega^2 \right)} e^{-\frac{R}{L}t} \quad \text{табамыз.}$$

$t \rightarrow +\infty$ уақыт мезетінде екінші қосылғыш нөлге ұмтылады, яғни

$$I \approx \frac{E_0}{L \left(\frac{R^2}{L^2} + \omega^2 \right)} \left(\frac{R}{L} \sin \omega t - \omega \cos \omega t \right).$$

Егер
$$\sqrt{\frac{R^2}{L^2} + \omega^2} = A, \quad \frac{R}{LA} = \cos \alpha, \quad \frac{\omega}{A} = \sin \alpha$$

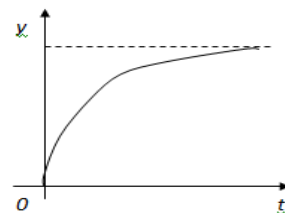
деп белгілесек, онда бұл теңдікті келесі түрде жазуға

болады:
$$I = \frac{E_0}{LA} \sin(\omega t - \alpha).$$

Жауабы. Ток күшінің тербелісі – ЭҚК-тің синусоидалық тербелісінің шегі.

2. Биологиялық есептерді шешу

Заттың өсу жылдамдығының осы зат санына пропорционал болу заңдылығы - «табиғи өсу» заңдылығы. «Табиғи өсу» заңдылығы қаншалықты

нақты процеске сәйкес келетіндігі туралы сұраққа тәжірбиелі сынау жауап береді.

Есеп №3. Егер 3 сағат ішінде бактериялар саны 100-ден 200-ге дейін өзгертін болса, онда 9 сағатта олардың саны қанша есе өсетінін анықтау.

Шешуі. Тәжірбие жүзінде, егер бактерияларда артығымен тағамдар болса және басқа да қажетті сыртқы шарттар (мысалы, басқа түрдегі бактериялардың болмауы) жасалған болса, онда олардың көбею жылдамдығы олардың санына пропорционал болатындығы анықталған.

x – берілген моменттегі бар бактериялар саны болсын, сонда олардың санының өзгеру жылдамдығы $\frac{dx}{dt}$ -ға тең болады.

Бактериялардың көбею жылдамдығы олардың санына пропорционал болғандықтан, $\frac{dx}{dt} = kx$ болатындай k бар болады. ДТ-де айнымалыларды

ажыратамыз: $\frac{dx}{x} = kdt$. Интегралдай отырып, аламыз: $\int \frac{dx}{x} = \int kdt$,

$\ln x = kt + \ln C$, мұны потенциалдай отырып, $x = Ce^{kt}$ шешімін табамыз.

C -ны табу үшін алғашқы шартты қолданамыз: $t = 0$ болғанда $x = 100$ болады. Бұдан аламыз: $Ce^0 = 100$, $C = 100$, яғни $x = 100e^{kt}$ болады.

$$200 = 100e^{3k}, \quad e^k = \sqrt[3]{2}.$$

$t = 3$ болғанда $x = 200$ болу шартынан e^k коэффициентін табамыз.

Аламыз: $x = 100 \cdot 2^{\frac{t}{3}}$.

$t = 9$ болғанда ізделінді функция $x = 800$ -ге тең болады.

Жауабы. 9 сағатта бактериялар саны 8 есе көбейеді.

Жұмыс барысында нақты объектілерді модельдеу негіздерін неғұрлым толық үйрену қажеттігі туындады. Математикалық модельдеу әдісінің практикалық бағалылығы келесі түрде қорытындыланады:

- дұрыс құрылған және жан-жақты қолданылған математикалық модель уақыт бойынша нақты жүйені үйренуді тиімді етуге мүмкіндік береді;
- математикалық модель нақты жүйеде өткізілетін эксперименттердің өту деңгейі мен нәтижелерін жеңілдетуге мүмкіндік береді.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Баврин И. И. «Высшая математика: Учебное пособие для студентов хим.-биол. фак. пед. ин-тов.» – М.: Просвещение, 1980.
2. Виленкин Н. Я. и др. «Дифференциальные уравнения: Учебное пособие для студентов-заочников IV курса физ.-мат. фак.» - М.: Просвещение, 1984.
3. Владимиров Ю. А. и др. «Биофизика: Учебник» - М.: Медицина, 1983.
4. Глинка Н. Л. «Общая химия: Учебное пособие для вузов» - М.: Химия, 1985.

Ғылыми жетекші: магистр, оқытушы Амирханова Н.Н.

КСІ ЖӘНЕ КВr КРИСТАЛДАРЫНЫҢ ТЕРМИЯЛЫҚ ЫНТАЛАНДЫРЫЛҒАН ЛЮМЕНЦИЯСЫ

Узакбаева А.Б.,

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

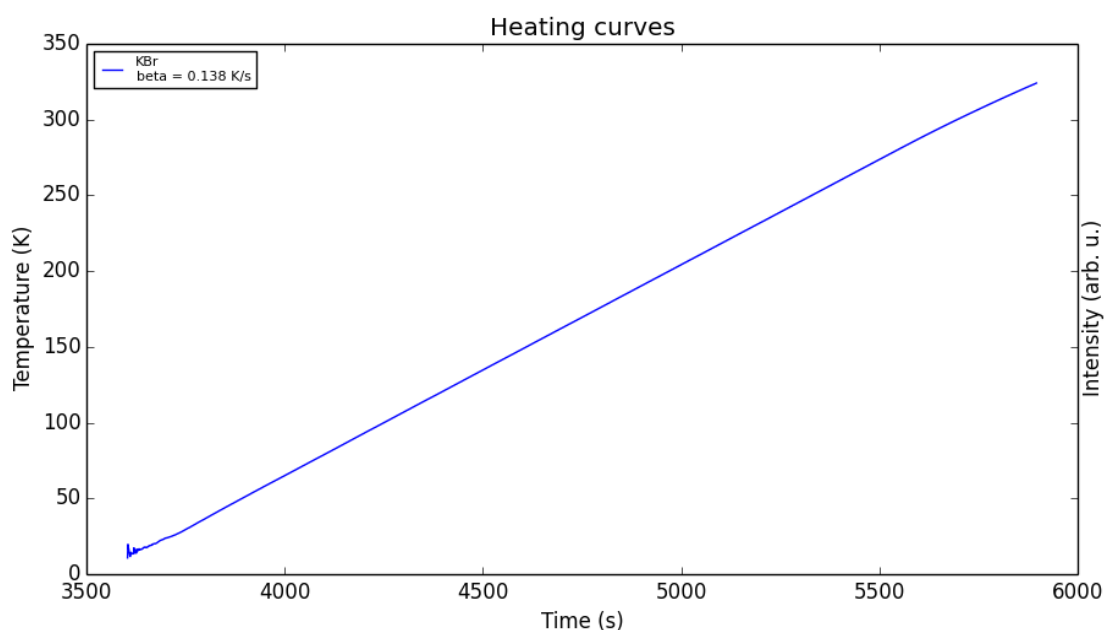
Термиялық ынталандыратын люминесценциясының мәні төмен температурада сәулелендіретін кристалдарды қыздыру кезінде электрондар мен кемтіктердің орталықтарындағы электрондар мен кемтіктердің делокализациясымен байланысты. Делокацияланған электрондар мен кемтіктердің жойылуы кезінде электрондар мен кемтіктер орталықтарында фотонның белгілі бір энергиямен шығуы байқалады. Басқа арнада рекомбинациялық сәулелену энергиясы қоспаның эмиссия орталықтарына жіберіледі. Сәулеленудің энергетикалық спектрі түйісу орталықтары арасындағы энергия айырмашылығымен анықталады немесе қос электронды ауысулар болатын жергілікті эмиссия орталықтарының энергия деңгейіне сәйкес.

Зерттеудің мақсаты мен міндеттері

Сілтілі гологенді кристалдардағы термиялық ынталандырылған люминесценцияның ерекшеліктерін анықтау.

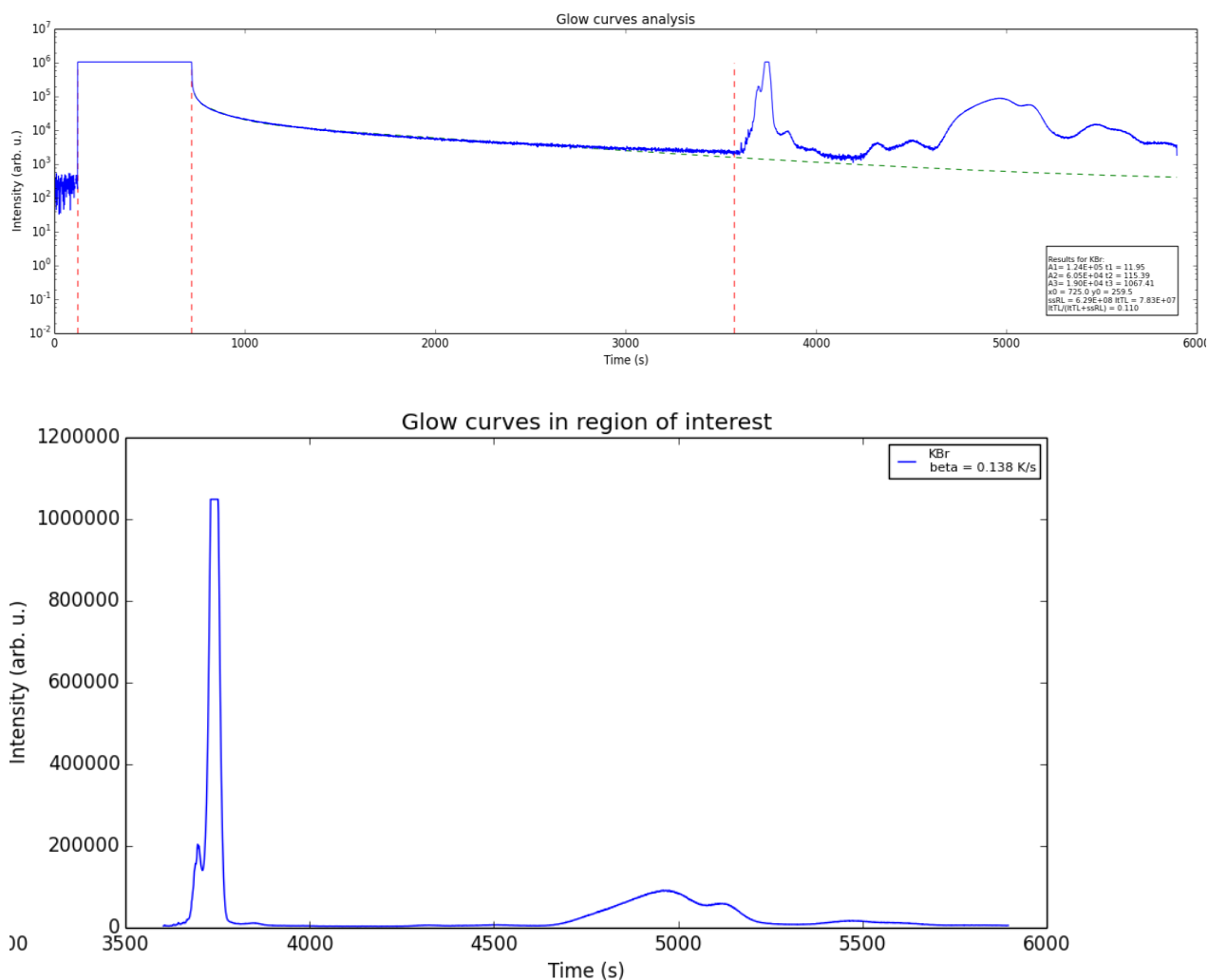
КСІ және КВr кристалдарының термиялық ынталандырылған люминесценциялық спектрлерін температураны 0,13 К/с көтерілгенде өзгерісін анықтау және сәулелендірілген кристалды рентген сәулесімен алдын-ала суығаннан кейін белгіленген температурада әсер еткен кезде температура 10 К нан 325 К- ге дейін көтерілді.

(1, 2, 3, 4 сурет).

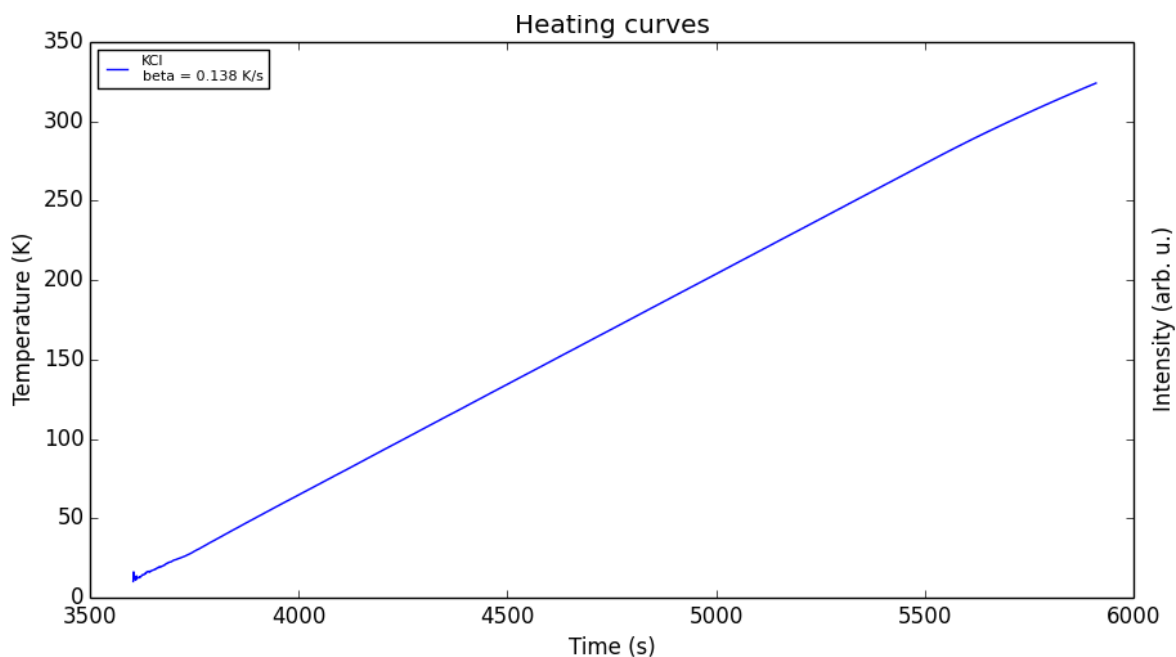
1 сурет –КВr кристалын қыздыру кинетикасы

КВr кристалының термиялық ынталандыратын кинетикасы

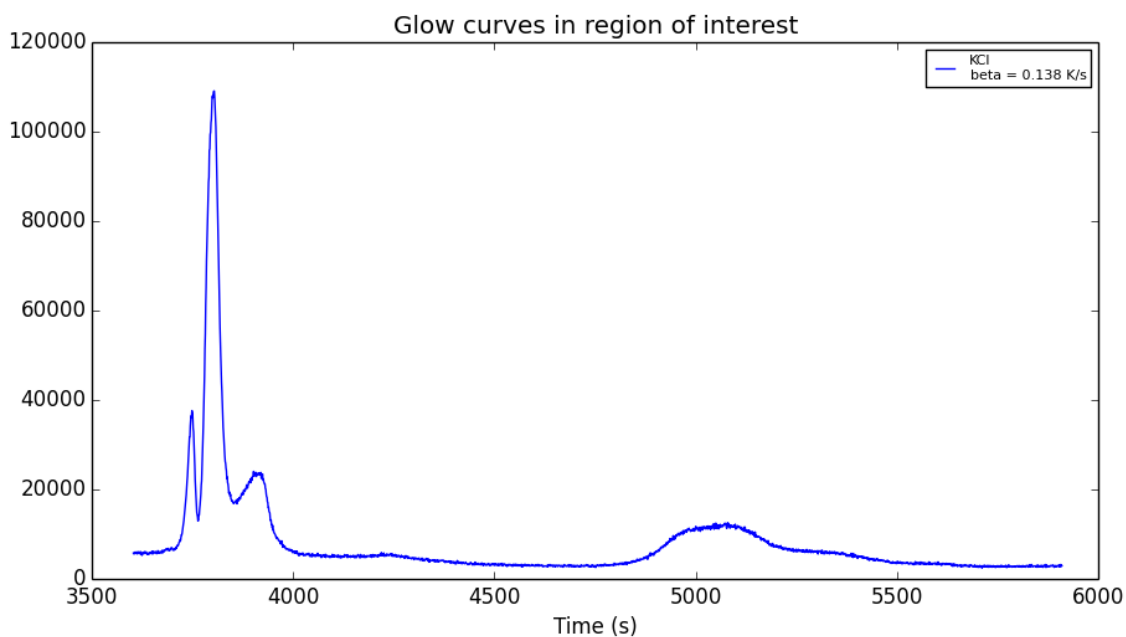

2 сурет –КВr кристалының температурамен қоздырылатын люминесценциясы қарқындылығының қыздыру уақытына тәуелділігі

КВr кристалының термиялық ынталандырылған люминесценция қисығында екі негізгі жолақ байқалады, шамамен 30 К температурада бірінші жолақ, бұл АЛЭ люминесценциясына сәйкес келеді, бұл кезде көптеген қоздырғыштардың өздігінен локализацияланған күйге ауысу ықтималдылығы жоғары. Одан әрі температураның жоғарылауымен радиациялық баяу температура шегінде қатып қалады, саңылаулар қозғалғыштығын жоғалтады. Бұған 170 К шамалас келетін температура сай келеді.. Бұл аймақта таза кристалдың ішкі сәулеленуі пайда болады, бұл өздігінен жүретін кемтіктері бар электрондардың рекомбинациясымен байланысты. Кемтіктердің босаған кездегі автолокацияланып жарқырауы кемтіктердің рекомбинациялық люминесценциясы деп аталады. .

3 сурет–KCl кристалының қыздырылу кинетикасы

4 сурет – KCl кристалының температурамен қоздырылатын люминесценциясы қарқындылығының қыздыру уақытына тәуелділігі

33 К, 50 К, 65 К, 230 К- дағы негізгі максимумдар KCl кристалының термостимуляцияланған люминесценция қисығымен ерекшеленеді. (4 сурет)

KCl кристалындағы автолокализацияланған кемтіктерді термиялық жағу 33 К нан 37 К-ге дейін болады, ал балқыту люминесценциямен жалғасады. а л 37 - 43 К аралығында –H-центр санының едәуір артуы олардың орталықтандырылуы 36-50 К аралығында болатын F орталықпен қатар жүреді. Осылайша KCl ретнгенмен сәулелендірілген кристалында 15-35 К аралығында α , I-жұп кезіндегі күйдірілу, ал 35-55 К аралығында F,H-жұбының күйдірілуі жүреді.

Төмен температурдағы ТСЛ максимумдары 25 К, 50 К және 70 К кезінде электрондық түстер орталықтарының әлсіз байланысқан тұзақтарынан электрондардың туннельдік ауысуымен байланысқан. (F – және H - центрлі).

230 К- нен жоғары температурада кеңістікте бөлінген KCl кристалында F - және H -центрлерінің рекомбинациясы жүреді. Құрылымы бар АЛЭ температураны одан әрі жоғарылатуымен кристалдағы диффузияны тоқтату мүмкіндігіне ие болады.

Осылайша кристалдардың сәулеленуінен туындайтын термолюминесценцияның пайда болуы радиациялық ауытқулардың пайда болуымен байланысты, яғни электрондардың және кемтіктердің түсуі.

Сәулелену температурасына, активатордың концентрациясына, энергия мен сәулелену түріне байланысты орталық механизмдері бірнеше болуы мүмкін: таза иондық кристалдардың көпшілігінде экситондар өздігінен басылып қалып, ақауларға түседі.

Бұл жағдайда электронды және кемтіктер түсірілетін орталықтардың шоғырлануы алғашқы сәулеленуге дейінгі ақаулар мен қоспаларды санына байланысты. Бұл процесс табиғатта фундаментальды емес. Басқа жағдайда сәулеленудің нәтижесінде F -центрінің ішкі ақаулары пайда болады. Осылайша кристалда құрылған түс орталықтарын KCl және KBr кристалдарының термиялық ынталандырылған люминесценциясының спектрінен бағалауға болады. Бөлме температурасынан жоғары, төменгі температураның (20 К-70 К) негізгі максимумдарының 2 түрі анықталды. Төмен температурадағы максимум түс орталықтарынан электронды бөліп шығару кезінде сәулеленуге сәйкес келеді, ал бөлме температурасынан жоғары температурада әлсіз максимумдар рекомбинацияның люминесценциясына сәйкес келеді.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Шендрик Р. Ю. Введение в физику сцинтилляторов. – Иркутск, 2013. – 106 с.
2. Zhanturina N., Shunkeyev K. Rate of the exciton self-trapping in KI and RbI at different temperatures // The 26 th international conference on low temperature physics. – China, 2011. – P. 320.
3. Шункеев К.Ш., Жантурина Н.Н. Моделирование кинетики автолокализации экситонов в кристаллах KI и RbI // Вестник Карагандинского государственного университета им. Е.А. Букетова. – 2011. – №3. – С. 3-8.
4. Zhanturina N., Shunkeyev K. Rate of the exciton self-trapping in KI and RbI at different temperatures // Journal of Physics: Conference Series. – 2012. V. 400. 052045.
5. Нурахметов Т.Н., Азмаганбетова Ж.Р., Рамазанова Р.К., Тажигулов Б., Юсупбекова Б. Природа термолюминесценции в облученных сульфатах щелочно-земельных металлов // Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева. – 2011. – №6. – С. 59– 62.
6. Tanaka K., Kan'no K., Nakai Y. Lattice relaxation of self-trapped excitons in binary mixed crystals of KCl and KBr // J. of the Physical Society of Japan. – 1990. – Vol. 59, №4. – P. 1474–1487.
7. Шункеев К. Ш. Релаксация электронных возбуждений в щелочногалогенидных кристаллах в поле точечных дефектов и напряжения одноосного сжатия при 4,2-300 К: дисс.д.ф.-м. н.: 01.04.07.– Тарту, 1998. – 224 с.

Ғылыми жетекші: PhD, доцент Жантурина Н.Н.

«ФИБОНАЧЧИ ТІЗБЕГІ ЖӘНЕ АЛТЫН ҚАТЫНАС» ТАҚЫРЫБЫН ОҚЫТУДА ЖОБАЛАУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ ЭЛЕМЕНТТЕРІН ҚОЛДАНУДЫҢ ӘДІСТЕРІ

Утегенова А. Т.

The-life-is-perfect@mail.ru

М.Өтемісов атындағы БҚМУ

Бұл технология әлемдік педагогикада жаңалық емес. Ағылшын тілінен аударғанда «cooperative learning» – бірге үйрену деген мағынаны білдіреді. Түсіндірме сөздікте оған төмендегідей анықтама беріледі: **Жобалау технологиясы** - студенттердің жоспарлау және күрделене беретін тапсырмаларды орындау арқылы меңгеретін білімі.

Жобалау технологиясы 19 ғасырдың 2-ші жартысында АҚШ ауылшаруашылығы мектептерінде пайда болған. Оның негізін қалаған – Джон Дьюи атты психолог және педагог, философ. Дьюидің ілімін жалғастырушы – Колумбия университетінің жанындағы мұғалімдер колледжінің профессоры Уильям Херд Килпатриктің ойынша, балаларды өз жұмысының жемісін көруге ынталандыру арқылы үлкен өмірге дайындау – бұл технологияның негізі. «Өзіне көйлек тігіп киген бойжеткенді мысалға алайық. Егер ол кейін өзі киетін көйлегі үшін жанын аямай, ерінбей, аса қызығушылықпен көйлек үлгісін өзі ойлап тауып, өз бетімен өлшеп, пішіп, тігіп кесе - бұл мысал жобалау технологиясының нағыз типтік үлгісі» - деген екен Хилпатрик.

Жоба тақырыбы ретінде келесі тақырыптарды таңдап алдым: **«Фибоначчи тізбегі» және «Алтын қатынас»**

Жоба өзектілігі: Қазіргі жаңа формацияда жұмыс істеп жүрген оқытушының алдында тұрған негізгі проблемалары:

- Студентті іздене білуге үйрету.
- Студентті ойлауға үйрету.
- Студентті өзін өзі тұлға ретінде дамуына жағдай жасау.

Жоба студенттердің өзбетімен білім алуына, оны практикада қолдану іскерлігін дамытуға бағытталған.

Жоба мақсаты: математика сабақтары барысында және сабақтан тыс уақытта студенттердің жоба жұмыстарын ұйымдастыру тәжірибесін талдау, оның тиімділігін анықтау.

Жоба міндеті:

- Тақырып бойынша ғылыми жұмыстармен танысу.
- Оқушылардың жоба жұмыстарына талдау жасау.
- Тақырып бойынша қорытынды жұмыстарды рәсімдеу.

Жоба типі: ақпараттық, шығармашылық

Жоба әдістері: ақпарат қорларын зерттеу, салыстыру, индукция, дедукция

Жоба технологиясы: АКТ, проблемалық

Зерттеу нысаны: арнайы әдістеме

Зерттеу пәні: алгебра пәніндегі арифметикалық, геометриялық прогрессия тақырыбы

Жобаның мазмұны:

1. Табиғаттағы Фибоначчи сандары

2. Алтын қатынас

Жобаның нәтижесі:

9-сыныптың «Алгебра» пәнінен «Арифметикалық, геометриялық прогрессия» тақырыбын оқытуда қолданылатын электрондық көрнекі құралдар.

Практикалық кезеңі:

Оқытушының іс – әрекеті:	Студенттің іс – әрекеті:
Студенттердің жұмыстарды орындау барысын қадағалайды.	Екі топ өз тақырыптары бойынша практикалық жұмыстарын орындайды. 1-топ: Табиғаттағы Фибоначчи сандарын іздестіріп, гүлдердің жапырақтар санын, аралар тармағын, жапырақтар тізбегін анықтайды; ананас бүршіктерін сағат тілі бағытымен, сағат тіліне қарсы және тіке тұрғандағы орналасу құрылымдарын анықтайды; 2-топ: екі қатар тұрған Фибоначчи сандарын бөлгенде «Phi» атты сан шығатынын, алтын төртбұрыштың заңдылықтарын формуламен анықтайды. Студенттер қолдарына өлшеуіш құралды алып, адам қолының әр буынын есептеп, алтын қатынас құрайтынына көз жеткізеді. Адамның бет әлпетіндегі алтын қатынасты анықтайды.

Іздену кезеңі:

«Арифметикалық, геометриялық прогрессия» тақырыптарын оқыту әдістемесімен таныстырылғаннан кейін, сабақ барысында студенттерге өз бетімен білім алуға, оны практикада қолдану іскерлігін дамыту мақсатында, итальян ғалымы Леонардо Фибоначчи еңбегі жайлы мағлұмат берілді, білім деңгейлеріне байланысты екі топқа «Табиғаттағы Фибоначчи сандары», «Алтын қатынас» моножоба түрінде қысқа мерзімді (2 жұма) жоба дайындау тапсырылды.

1-топ жұмысы: Табиғаттағы Фибоначчи сандары

Мақсаты: а) ақпараттық: табиғаттағы Фибоначчи сандары туралы ақпарат беру, талдау, қорыту, құрылымдау, тақырыпқа сәйкес мәліметтер жинақтау;

ә) коммуникативтілік: табиғаттағы Фибоначчи сандарының негізгі құрылымын анықтауды жүйелі түрде жұмыс істеуді қалыптастыру, ауызша және жазбаша тілін дамыту;

б) проблеманы шешу: күтілетін нәтижеге бағытталған ақыл-ой әрекеті арқылы проблема қою және шешу нәтижесінде өз қызметіне баға бері іскерлігін дамыту.

2-топ жұмысы Алтын қатынас

Мақсаты: а) ақпараттық: алтын қатынас туралы ақпарат беру, талдау, қорыту, құрылымдау, тақырыпқа сәйкес мәліметтер жинақтау;

ә) коммуникативтілік: алтын қатынастың неізгі құрылымын анықтауды жүйелі түрде жұмыс істеуді қалыптастыру, өз ойын нақты айта білу;

б) проблеманы шешу: проблеманы шешу: күтілетін нәтижеге бағытталған ақыл-ой әрекеті арқылы проблема қою және шешу нәтижесінде өз қызметіне баға бері іскерлігін дамыту.

Бағалау критерийі (1 – 10 ұпай) :

Критерийлер	1 топ	2 топ
Жобаның мазмұны мен жүйелілігі	8	8
Жұмыстың рәсімделуі, дизайны	9	9
Қорғаушының компьютерлік сауаттылығы, мәдениеті.	9	9
Проблеманы шешу құзыреттілігі.	8	9
Қорғаушылардың коммуникативтік құзыреттілігі.	9	9
Қорытынды ұпай	43	44

Қолданылған әдебиеттер:

1. А.Б. Василевский «Методы Решения Геометрических задач» издательства «Вышэйшая школа» Минск 1969
2. Квант №3 1972 Научно-Популярный Физико-Математический журнал. Академии наук СССР и академии педагогических наук СССР Главный редактор академик И. К. Кикоин
3. Ф.Ф. Нагибин. Е.С. Канин «Математическая шкатулка» Издательства «Москва просвещение» 1988
4. Квант Научно-Популярный Физико-Математический журнал. Редактор академик И. К. Кикоин №7 1973
5. В. Кессельман «Занимательная математика» издательства Москва, АСТ, Астрель, 2008 г.- 224 с..
6. Malkiel, Burton G. [1996], A Random Walk Down Wall Street, W.W. Norton & Company
7. Eng, William F. [1988]. The Technical Analysis Of Stocks, Options & Futures, Probus Publishing

ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ НАНОТЕХНОЛОГИЯ САЛАСЫНДАҒЫ ЭНЕРГИЯНЫ ТҮРЛЕНДІРУГЕ АРНАЛҒАН НАНОМАТЕРИАЛДАР

Худайбергенов Н.М

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Нанотехнология - бұл жеке ғылыми сала емес, ол қазіргі химия, физика, биология, медицина, неврология, ақпараттық технологиялар және машина жасау, жаңа ғылыми зерттеулердің көп салалы салаларына арналған кешенді алаң болып табылады. Соңғы жылдары нанотехнология синтез әдіснамасында

да, медицинада, энергетикада, қоршаған ортада, электроникада және басқаларда кеңінен қолданылады.

Нанотехнология саласындағы елеулі ілгерілеушілік пен наноматериалдар, наносфера және технологияны қоса алғанда, коммерциялық өнімдер санының өсуіне қарамастан, ол әлі күнге дейін көптеген жаңа міндеттермен бетпе-бет келеді, әсіресе халықты толғандыратын салалардың бірі энергетика және денсаулық саласы.

Энергияны түрлендіруге арналған наноматериалдар оптоэлектрондық құрылғының компоненті бола отырып, нанокұрылымды материалдар өздерінің атомдық деңгейде жарық пен энергия ағынын басқарудың қабілеті арқасында үлкен назар аударды. Шыныменде, келесі буын деп аталатын күн батареяларының көпшілігі нанокұрылымды материалдарға, соның ішінде наноматериалдарға және нанокұрылымдарға негізделеді (мысалы кванттық нүктелік күн батареялары, нановирустар, мезоскопиялық нанокұрылымдар және т.б.).

Қазіргі заманғы коммерциялық күн батареяларының тиімділігі 10-25% кремнийге негізделген. Күн энергиясын басқа энергия көздерімен салыстырғанда бәсекеге қабілетті ету үшін тиімділікті арттыру арқылы күн батареясының құнын төмендетудің жолдарын табу өте маңызды. Нанотехнология бізге пайдалы мәлімет береді, өйткені наноматериалдар сәйкес сусымалы материалдармен салыстырғанда мүлдем өзгеше және жаңа қасиеттерге ие бола алады, бұл бізге күн энергиясын электр энергиясына немесе отынға айналдырудың жаңа әдістерін жасауға мүмкіндік береді.

Әдетте, күн ұяшықтарының құнын төмендету үшін қолданылатын нанокұрылымға негізделген үш бағыт бар:

(1) материалдарды пайдалануды азайту, мысалы, жұқа қабатты күн батареяларын өндіруді азайту;

(2) фотоэлектрлік құрылғылардың тиімділігін арттыру, мысалы, көп тармақты күн батареяларын шығару;

(3) құрылғының тұрақтылығы мен өмірлік циклін арттыру.

Барлық әдістер жеке немесе үйлесімді түрде күн энергиясының шығынын едәуір төмендетуге әкелуі мүмкін.

Нанотехнология - бұл екі жақты технология, күн элементтеріне пайдалы кейбір ерекшеліктер бір уақытта қосымша проблемалар тудыруы мүмкін. Беттер мен интерфейстердің рекомбинация жолына әсері нанокристалдар үшін бетінің үлкендігінің көлемге қатынасына байланысты маңызды. Фотоэксциттік зарядтардың миграциясы нанокристалдардың түйірлері арқылы қиынға соғуы мүмкін, ал беткі күйлердің көбеюі заряд тасымалдаушыларды ажыратады.

Осылайша, нанокристалды қатты құрылғыда, әрбір жеке нанокристалл наноматериалдардың мөлшеріне тәуелді қасиеттерін иемденеді, зарядты беруде жұпаралық орта басым болады.

Күн энергиясын тиімді түрлендірумен қатар, түрлендірілген энергияны сақтау да өте маңызды, өйткені түнде немесе бұлтты ауа-райы күн энергиясының тұрақтылығын бұзуы мүмкін. Біз күн сәулесіндегі үзілістер кезінде пайдалану үшін күн энергиясын жинап, сақтауымыз керек.

Сондықтан энергияны үнемдеу энергия көздерін тиімді пайдалану үшін өте маңызды. Наноматериалдар маңызды компоненттердің бірі бола отырып, энергияны түрлендірумен және сақтаумен тығыз байланысты. Материалтану саласындағы инновациялар мен жетістіктердің арқасында энергия сақтау нанотехнологиясы қазіргі кезде өзекті мәселе ретінде қарастырылып шешімін табуда.

Қорытындылай келе, әр түрлі қосымшаларда наноматериалдарға әр түрлі ерекше талаптар бар болғанымен, наносфераны зерттеуге арналған жалпы критерийлер келесі түрде құрастырылып, жинақталынды:

(1) Біріншіден, наноматериалдар мен қосымшалар арасындағы құрылымдық-белсенділік қатынастарын құру керек, бұл наноматериалдарды жобалау үшін өте маңызды. Біздің басты мақсатымыз - қолданбаның жақсы өнімділігі, сондықтан мүмкіндіктерді жақсарту үшін қандай материалдар жақсы екенін білуіміз керек.

(2) Нанотехнологияның негізгі компоненттері ретінде наноматериалдар көптеген функциялары бар күрделі құрылғыларды өндіруге арналған негізгі құрылыс блоктарын ұсынады. Құрылымдық-белсенділік қатынастарын құруға жақсы қызмет ету үшін, мақсаттылықтың бақыланатын синтезі - нанотехнологияны зерттеудегі тағы бір шарт.

(3) Жаңа нанотехнологияларды кеңінен қолдану үшін кең ауқымды, арзан өндірістің синтез бағыттарын зерттеу өте маңызды.

(4) Сонымен қатар, наноматериалдардың уыттылығы мен экологиялық қауіптерін жүйелі түрде бағалау маңызды болып табылады.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Наночастицы алюмогидрида натрия - связь размера со свойствами накопления водорода. (Балде, С.П., Герайжгерс, Б.П., Ащы, Дж.Х. және де Джонг, К.П. (2008)).
2. Перспектива и вызов наноструктурированных солнечных элементов. (Борода М.С., Лютер Дж.М. және Нозик А.Д. (2014)).
3. Фотовольтаика третьего поколения, основанная на генерации многократных экситонов в квантово-ограниченных полупроводниках. (Борода М.К., Лютер, Дж.М., Семонин, О.Е. және Nozik, A.J. (2012)).
4. Вариации квантовой эффективности генерации многократных экситонов для ряда химически обработанных нанокристаллических пленок. (Миджет, А.Г., Лоу, М., Семонин, О.Е., Эллингсон, Р.Дж. және Нозик, А.Дж. (2009)).
5. Улучшенная производительность и стабильность в солнечных элементах с квантовыми точками благодаря технологии выравнивания полос. (Чуанг, С.Х., Браун, П.Р., Булович, В. және Баавенди, М.Г. (2014)).
6. Определение структуры и фазового перехода нанокомпозитов легких элементов в мезопористом кремнеземе: тематическое исследование NH_3BH_3 . (Ким Х., Каркамкар А., Отри Т., Чупас П. и Проффен Т. (2009).)

Ғылыми жетекші: ф-м ғ.к Бекешев А.З

№4 СЕКЦИЯ
ӘЛЕУМЕТТІК-ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒАЛЫМДАР ДАМУЫНЫҢ ҚАЗІРГІ
МӘСЕЛЕЛЕРІ МЕН ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ (ФИЛОСОФИЯ,
ӘЛЕУМЕТТАНУ, САЯСАТТАНУ, ТАРИХ, ДІНТАНУ, МӘДЕНИЕТТАНУ
ЖӘНЕ Т.Б.)

СЕКЦИЯ №4
СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ И ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ
СОЦИАЛЬНО-ГУМАНИТАРНЫХ НАУК (ФИЛОСОФИЯ,
СОЦИОЛОГИЯ, ПОЛИТОЛОГИЯ, ИСТОРИЯ, РЕЛИГИОВЕДЕНИЕ,
КУЛЬТУРОЛОГИЯ И ДР.);

SECTION №4
MODERN PROBLEMS AND TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF
SOCIAL AND HUMANITARIAN SCIENCES (PHILOSOPHY, SOCIOLOGY,
POLITICAL SCIENCE, HISTORY, RELIGIOUS STUDIES, CULTURAL
STUDIES, ETC.)

ИСТОРИКО – КУЛЬТУРНЫЙ ПОТЕНЦИАЛ РЕГИОНА КАК ГЛАВНЫЙ
ФАКТОР РАЗВИТИЯ ТУРИЗМА
(НА ПРИМЕРЕ АКТЮБИНСКОЙ ОБЛАСТИ)

Абдрахман А.А.

Актюбинский региональный государственный университет имени К. Жубанова

В ходе всей истории человечества люди обменивались культурным опытом, идеями, ценностями и товарами через искусство, торговлю и миграции. Культурное самовыражение народа всегда вызывает интерес. Природная любознательность туриста в отношении различных уголков мира образуют один из наиболее сильных побудительных туристских мотивов. Объекты, посещаемые туристами, способствуют их духовному обогащению, расширению кругозора.

Историко-культурный потенциал страны является одним из главных факторов туризма, потому что он:

- 1) Является важным средством для привлечения туристов, поскольку знакомство с историко-культурным наследием - это сильнейший побудительный туристический мотив;
- 2) Объекты культурного и исторического наследия являются важным активом современных городов, который может приносить прибыль и существенно влияет на их экономическое развитие;
- 3) Имеет большое значение в социальной сфере, выравнивая сезонные колебания и равномерно распределяя туристские потоки по территории;

4) Создает благоприятный имидж региона, «брендинг» историко-культурного наследия, которое используется в качестве эффективного инструмента утверждения лидерства на туристической арене.

И наконец, культурно-исторические центры не только приносят доходы региону, но дает местному населению основание гордиться своим уникальным наследием и предоставляет возможности делиться им с туристами [1].

Историко-культурные туристические ресурсы - это совокупность созданных в процессе исторического развития определенной территории памятников материальной и духовной культуры, которые являются объектами туристского интереса. В группу историко-культурные рекреационные их ресурсов относятся памятники истории, исторические архитектурные памятники, памятники современной архитектуры, уникальные сооружения культуры и спорта [2].

Историко – культурные наследия региона это главная «визитная карточка» для туристов. Поэтому оценка историко – культурного потенциала региона является главным вопросом в данное время.

Для определения историко – культурного потенциала административных районов Актыбинской области мы выделили несколько этапов оценки.

Первый этап - мы рассчитали плотность объектов историко – культурного наследия на 100 км².

По результатам ранжирования мы выделили 3 естественные группы.

Районы относящиеся к первой группе – Уилский район (0,06км²), Байганинский район (0,04км²), Иргизский район (0,03км²), Шалкарский район (0,01км²).

Районы относящиеся к второй группе - Айтекебийский район (0,19км²), Мугалжарский район (0,16км²), Темирский район (0,15км²), Хромтауский район (0,14км²).

Районы относящиеся к третьей группе - Каргалинский район (2,48км²), Мартукский район (1,93км²), Хобдинский район (0,64км²), Алгинский район (0,30км²).

Второй этап исследования мы оценили культурную значимость объектов историко – культурного наследия по следующей методике. Путём балльной оценки мы определили потенциал административных районов Актыбинской области по культурной значимости объектов историко-культурного наследия.

А также, методом ранжирования провели группировку административных районов Актыбинской области по культурной значимости объектов историко-культурного значения.

Категориям памятников присваиваются следующие баллы:

Памятники истории, археологии – 1 балл;

Памятники искусства и архитектуры – 2 балла;

Памятника республиканского значения получают дополнительный 1 балл.

По результатам исследования район с высоким потенциалом является Мартукский район -131 балла, относительно повышенным потенциалом по культурной значимости объектов историко-культурного наследия обладает

Каргалинский район (127 балла), Хобдинский район (98балла) и Айтекебийский район (82балла).

Средний результат показали Мугалжарский район (55 балла), Алгинский район (32 балла), Байганинский район (31 балла) и Темирский район (24 балла). Остальные районы показали низкий результат (12-23 балла).

Историко-культурная тематика неизменно привлекает к себе внимание на самых разных уровнях, и сфера туризма не является исключением. Культурный туризм — один из наиболее распространенных видов туризма, вобравший в себя многочисленные способы знакомства путешественников с культурным наследием тех или иных городов, регионов, стран. В связи с этим особый интерес вызывает возможность использования исторического наследия и этнокультурных традиций регионов Актюбинской области в качестве базы для развития туризма[3].

Одновременно с работой по улучшению инфраструктуры культурнопознавательного туризма и повышению общественного интереса к отдельным историко-культурным памятникам и туристским кластерам соответствующего профиля продолжается деятельность по созданию тематических маршрутов, которые должны интегрировать эти памятники, и обеспечению инфраструктуры [4].

В прошлом чужестранцы путешественники в своих дневниках и книгах писали о Казахстане как о суровом скудном на растительность крае бесконечных просторов и огромных песчаных массивов. Это объясняется тем, что редкие иноземцы видели не весь Казахстан, а лишь его южные пределы, граничащие с великими пустынями Средней Азии, по которым пролегали тропы легендарных караванных путей древности, связывающих крупные рынки Запада и Востока. И там, где пролегали эти дороги, в самом деле, мало на чем можно было остановить любопытствующий взор странникам. Разве только на барханах да такырах, перемежавшихся небольшими пяточками оазисов. И как сказочное предание передавалась из уст в уста весть о том, что есть на суровом пути удивительное место, где собраны все ландшафты, существующие на нашей планете. Этими удивительными местами являются и земли Актюбинской области, привлекающее внимание туристов многих стран не только природным разнообразием, но и своим богатым культурным наследием.

В заключении этой статьи хотелось бы сказать, что по данным вышеуказанных таблиц, Актюбинская область очень богата историко-культурными наследиями .

Использованные источники:

1. Культурология. [Электронный ресурс]. Роль историко – культурного наследия в развитии въездного туризма. URL: https://studbooks.net/577285/kulturologiya/rol_istoriko_kulturnogo_naslediya_razvitii_vezdnogo_turizma (дата обращения: 05.12.2019)
2. Туризм [Электронный ресурс]. Историко – культурные туристические ресурсы. URL: http://uchebnikirus.com/turizm/mizhnarodniy_turizm_i_sfera_poslug_malska_mp/istoriko-kulturni_turistichni_resursi.htm (дата обращения: 02.01.2020)

3. Бургов Д.Б. Историческое наследие и этнокультурные традиции как ресурс развития туристского потенциала регионов //Известия УрФУ. Серия 2. Гуманитарные науки. - 2017. - Т. 19. № 4 (169). - С. 268–278
4. Александрова А. Ю., Аигина Е. В. Туристский вектор в актуализации культурного наследия //Современные проблемы сервиса и туризма. - 2016. - Т. 10. № 2. - С. 19–28.

Научный руководитель: магистр, преподаватель Омирзакова М.Ж.

АНТИЧНОСТЬ КАК ТЕМА И ИСТОЧНИК ОБРАЗНОЙ СИСТЕМЫ АКМЕИЗМА В ЛИРИКЕ О. МАНДЕЛЬШТАМА

Айбусинова М.К.

akmaira@mail.ru

Актюбинский региональный государственный университет им. К.Жубанова

Ранний период творчества Осипа Мандельштама, связанный с утверждением поэта на позициях акмеизма, характерен мотивами отречения от жизни с ее конфликтами, поэтизацией камерной уединенности, ощущения иллюзорности происходящего, стремление уйти в сферу изначальных представлений о мире.

Сборник стихотворений поэта «Камень» не только начало, но, по мнению многих, непревзойденная вершина творчества Мандельштама. Поэт определял акмеизм как «тоску по мировой культуре». Постигание действительности становится для него прежде всего постижением многообразия исторических культур. Современность проецируется на мифологию, читается в знаках и символах ушедших времен.

Вторая половина «Камня», как заметил в рецензии на книгу Н. Гумилёв, образцово «акмеистическая». В противовес символистским «экстазам слога», нарочитой звукописи и декоративности здесь царствует «классическая» форма стиха, зачастую приподнятая интонация оды, равновесная экономия стиля и образа. Сборник «Камень» О. Мандельштама можно воспринимать как постепенное движение от внешних форм культуры, прежде всего античной, к их внутреннему смыслу. Это отражается на отношении поэта к античной образности.

Актуальность изучения данного аспекта в творчестве Мандельштама заключается в недостаточной исследованности художественности сборника «Камень» с позиций эстетического воздействия античности с её темами и образностью. Между тем в некоторых ранних стихотворениях («Отчего душа так певуча...», «Теннис» и др.) поэт использует античные образы для создания определённого эффекта: эти образы призваны создавать ощущение величия, огромности описываемого. Так, в стихотворении «Теннис» появляется ряд «античных» эпитетов на фоне расширяющегося пространства: начинаясь с описания теннисной партии, стихотворение «увеличивается» до уровня «мира».

«Теннис» можно рассматривать как поворотное для античной темы в творчестве Мандельштама. Здесь поэт открывает для себя возможность «узнавания» в дне сегодняшнем «дня античного», здесь возникает сплав античности и современности. Одновременно стирается граница между основными и вспомогательными образами: античность перестаёт быть исключительно бутафорной, декоративной, «классической» и становится предметом пристального внимания Мандельштама.

В стихотворении «О временах простых и грубых» [1, с. 94] главным становится процесс «узнавания» (термин С.А. Ошерова) лирическим героем в окружающем его мире реалий античной эпохи [2]. Шум конских копыт напоминает поэту «о временах простых и грубых»; войдя в «ауру» этого воспоминания, поэт «узнаёт» в зевоте привратника образ скифа, который как бы является уточняющим для характеристики времени, о котором говорит Мандельштам: это время ссылки Овидия. В сознании поэта возникает смысловая ассоциация, поэт «узнаёт» близкие ему смысловые фрагменты и перемещает их в реальность, при этом в большей мере обращаясь к античному миру.

Место античности в смысловом пространстве поэта постепенно меняется, она становится ближе поэту. Это положение отразилось и в стихотворении «Природа – тот же Рим...» [1, с. 96]. Первая фраза «Природа – тот же Рим и отразилась в нем» эллиптична: природа сравнивается с Римом, и в то же время мы узнаем, что в самом Риме можно увидеть отражение природы.

Рим – это метафора могущества, власти. Для Мандельштама Рим, по мнению Рышарда Пшыбыльского, – «символическая форма культуры» [3, с. 41]. Миф Рима – дело совместных усилий многих поколений, захотевших освободить человека от судьбы, начертанной звёздами, и превратить прах в источник постоянного возрождения. Эта победа над судьбой, над временем, представила возможность превратить Рим в неподвижную точку мира, в несокрушимый вечный Центр Бытия. Вот почему символический Рим позволяет человеку разгадать тайну существования.

Как поэт понимал этот символ, мы можем узнать из стихотворения, написанного в 1914 году:

Пусть имена цветущих городов
Ласкают слух значительностью бренной.
Не город Рим живет среди веков,
А место человека во вселенной
(«Пусть имена цветущих городов») [1, с. 96].

В этом стихотворении образ Рима находится в равновесии с «местом человека во вселенной». Эти два образа равно нагружены. Несмотря на то, что в первой строфе отрицается жизнь Рима среди веков, во второй строфе оказывается, что жизнь «без Рима» теряет смысл.

Римская тема развивается в стихотворении «С веселым ржанием пасутся табуны...» [1, с. 105]. Это стихотворение относится к группе стихов, завершающих «Камень», подводящих итог. Теперь Рим для поэта – вновь

обретённая Родина, Дом. Всё стихотворение строится на «узнавании». При этом необходимо учесть двуплановость других «античных» стихов Мандельштама: стихотворение написано от лица Мандельштама, «узнающего» в себе Овидия.

К этому стихотворению примыкает стихотворение «Бессонница. Гомер. Тугие паруса...» [1, с. 104], отличающееся от большей части «античных» стихотворений «Камня». В стихотворении фактически отсутствует момент внешнего восприятия окружающего мира, момента, почти обязательного в предыдущих стихотворениях, поскольку именно ему и сопутствовало «узнавание» античных реалий в реалиях настоящего. Стихотворение становится точкой соединения в единый узел нескольких ключевых для «Камня» мотивов: речи и молчания, моря, античности, любви. В результате стихотворение становится размышлением о космической роли любви.

Таким образом, «Бессонница...», несомненно, принадлежит к числу итоговых стихотворений «Камня», в которых отражается стремление поэта увидеть реальность глазами человека античности – стремление, определяющее, как уже сказано, этот период творчества Мандельштама.

Этот выбор можно истолковать как символический отказ от ненужного больше «помощника»: то, что ранее Мандельштам мог увидеть только при посредстве античного автора, стало для него столь близким, что он более не нуждается в подобном посреднике. В то же время это обретение оказывается связано с острым ощущением недоступности «классического» восприятия мира, выраженным в последнем стихотворении «Камня» – «Я не увижу знаменитой Федры...».

В упомянутом выше стихотворении «Теннис» ряд «античных» эпитетов и их «увеличение» до уровня «мира» являет такое видение:

Кто, смиливший грубый пыл,
Облеченный в снег альпийский,
С резвой девушкой вступил
В поединок олимпийский? [1, с. 90].

Античная тема в этом стихотворении остается сугубо вспомогательной, но она оказывается связана с представлениями об особой значительности происходящего.

Итак, анализ античности как темы и источника образной системы акмеизма в ранней лирике Мандельштама позволил обосновать следующие выводы. В духе акмеистического понимания предметности стирается граница между основными и вспомогательными образами. Античность лишается свойственной традиционно салонной, бутафорной, декоративной роли высокой классики. Стремление поэта увидеть реальность глазами человека античности становится способом реконструкции первоначального смысла слова.

Использованные источники:

1. Мандельштам О.Э. Собрание сочинений в 2 т. Т.1. – М.: Художественная литература, 1990. – 612 с.
2. Жизнь и творчество Осипа Мандельштама. [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://infoferats.com/referat/literatura-xix-nachala-xxvv/zhizn-i-tvorchestvo-osipa-mandelshtama?page=14>

ЕЖЕЛГІ ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ ГРЕК ЖАЗБА ДЕРЕКТЕРІНДЕ

Аманжолова М.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Ежелгі Қазақстан тарихын зерттеп тануда археологиялық заттай деректермен қатар жазбаша деректердің маңызы өте зор. Әсіресе өте ертедегі Қазақстан территориясын мекендеген халықтардың саяси, әлеуметтік және шаруашылық мәдени өмірі, тұрмысы туралы дерек қалдырған ежелгі қытай, көне парсы, антикалық авторларды ерекше атап өтуге болады. Осыған орай ерекше маңызға ие, құнды грек авторларының еңбектеріне сараптама бермекпін.

Ежелгі Қазақстан жөнінде көп хабар жинақтаған антик (көне грек) авторларының шығармалары. Көбіне грек және ішінара латын тілдеріндегі деректердің ішінен Кіші Азиядағы Галикарнас қаласынан шыққан ежелгі грек тарихшысы Геродотты (біздің заманымызға дейін 490 және 484-425 жылдардың арасы) ерекше атауға болады. Біздің заманымызға дейін V ғасырдың ортасында жазған «Тарих» атты тоғыз томдық еңбектің 4-томында тұңғыш рет антикалық әдебиеттесактардың географиялық орналасуы, саяси тарихы, әдет-ғұрпы, тұрмысы суреттеледі. Геродот скифтердің Шығыстағы далалық көшпелі тайпалар арасынан келгенін айтады. Геродот грек авторларының көпшілігі сияқты сақтарды «азиялық скифтер» [1] деген терминмен атайды. Скиф атауы Солтүстік Қара теңіз өңірі мен Алдыңғы Азияның көшпелі тайпаларына қатысты қолданылады.

Грек деректемелерінде Қазақстан территориясын мекен еткен басқа да тайпа атаулары кездеседі. Мысалы массагеттер, исседондар, аргипейлер, сарматтар (савроматтар), аримаспылар т.б. Геродот массагеттерді Каспий теңізінен шығысқа қарай, Сырдарияның (Аракстің) арғы жағына орналастырады. Сақтар мен массагеттер еліне жасалған Дарийдің, Кирдің жорықтарын егжей-тегжейлі әңгімелейді.

Сақтардан солтүстікке қарай орналасқан сайримдер туралы Геродоттан барынша толығырақ деректер алуға болады. Геродот: «Танаис өзенінің (қазіргі Дон) арғы жағы сарматтардың қолында— дей келе, Доннан Еділге дейінгі аралықты меңзейді» [1]. Қазақстанның батыс өңірін мекендеген Сарматтар тайпа бірлестігі құрамына Солтүстік-батыс Қазақстан өңірінен шыққан аорстар да енген. Жайық - Елек өзендері аралығынан табылған археологиялық ескерткіштер де аорстардың сарматтармен мәдени ұқсастықтары бар екендігін анықтады.

Ал Геродот болса, халықтардың шығыстан батысқа қарай көшуін айта келіп: «Солтүстік-шығыс Қазақстанды мекендеген аримаспылар исседондарды

өз жерінен ығыстырып шығарды. Ал исседондар скифтерді отырған орнынан қозғады, ал киммериліктер скифтердің тепкісіне төтеп бере алмай, өз елін тастап кетті», — деп жазды. Геродот: «Осынау көші-қон біздің заманымызға дейін VII-VI ғасырларда жүзеге асты» — деп көрсетеді.

Исседондарға ерте темір дәуіріндегі Орталық Қазақстандағы Тасмола мәдениеті тән. Археологиялық зерттеулер Орталық Қазақстан, Жетісу мен Орталық Азияда табылған қару-жарақ үлгілерінің ұқсастығын анықтап берді. Тасмола мәдениетіндегі тайпалар (исседондар) сақ тайпаларының қуатты бөлігін құраған.

Геродоттың баяндауынан сақ тайпалары ішінен массагеттер мен исседондардың бір-біріне ұқсас тайпалар екендігін байқауға болады. Тарихатасының айтуынша, массагеттер Аракс (Сырдария) өзенінен шығысқа қарай исседондарға қарама-қарсы мекендеген ірі әрі күшті тайпа болған.

Сақтар туралы дерек қалдыра отырып, Геродот сақтарды «массагет» деп атаған. Геродот сақтардың қыс кезінде ағаш үйлерде тұрғанын және «сақтардың киімі мен өмір сүру дағдысы скифтерге ұқсас. Олар егін екпейді, үй малдары мен өзеннен аулайтын балықтарды азық етеді, сүт ішеді» — деп жазған. Геродот сақ жерінде парсы патшасы Кирдің өлтірілгендігін де жазып қалдырған. Массагеттер скиф тәрізді киім киеді және ұқсас өмір салтын ұстанады. Олар ат үстінде және жаяу әскермен күреседі (және т.б.). Олар әдетте садақ, найза және соғыс балталарына ие. Алтын мен мыстан оларда бәрі бар. Бірақ найзалардың, жебелердің және соғыс құралдары барлық металл бөліктері мыстан жасалған, ал бас киімдері, белбеу және таңғыштар алтынмен безендірілген. Олардың шаруашылығында темір мен күміс жоқ, өйткені бұл металдарды бұл елде мүлде кездестірмейсің», — деп жазады Геродот [3].

Сонымен қатар, Геродот сақтарға қарсы жорыққа шыққан амазонка тайпасы туралы да дерек келтіреді. Онда: «Ақыр соңында скифтер амазонка әйелдерінің жеңілмейтінін түсініп, бір-бірімен ақылдасып, амазонкаларға жастары өздерімен қарайлас сонша жас жігіттерді жібереді» Бірақ олар қайтпай қалып, амазонкалар бірігіп, Танаис (Дон) арқылы өтіп, кейіннен "савроматтар елі" деп аталатын өз елін құрғандығын айтады. «Савроматтық әйелдер өздерінің ұлттық салт-дәстүрлерін сақтайды, әскерии жорықтарға шығып, ерлермен бірдей киім киеді» [1, 110-117б].

Геродот: «Скифтер өз үстемдігін бүкіл Азияға таратты. Содан кейін скифтер Мысырға кетті. Сирияға барар жолда палестиналық скифтерді Египет патшасы Псамметих [Псамметих I, 670-616] қарсы алды, сыйлықтар мен өтініштерімен жауынгерлерді бұдан әрі алып бармауды өтінді. Скифтер қайтып оралып, Сирияның Аскалон қаласына жетті. Скифтердің көпшілігі қалаға зиян тигізбестен өтсе, аз ғана артта қалған сарбаздар Уранияның Афродита киелі үйін тонады. Скифтер Азияда 28 жыл билік еткен тұста өздерінің қатыгездігімен есте қалды. Олар бағынышты әр халық тұрғындарынан жыл сайын салық алып отырғанымен қоса, қалаларды қиратып, тонаған болатын.» — деп жазған [3].

Ертедегі грек географы әрі тарихшысы «География» еңбегінің авторы Страбонның (біздің заманымызға дейін 64 — біздің заманымызда 23 жылдары)

мәлімдеуіне қарағанда, Каспий теңізінің шығысына қарай тұратындар массагеттер мен сақтар делінеді. Ал қалғандарын Страбон жалпылама скифтер деген атаумен береді. «Бірақ әрбір тайпаның дербес атауы бар. Олардың арасындағы барынша белгілілер: асиилер, пассиактар, тохарлар, сакаравилер. Массагеттер тек Күнді ғана Құдай деп санайды және оған құрбандыққа жылқы шалады.... Ұрысқа алтын белдік тағып шығады. Аттарына алтын жүген салады. Оларда күміс жоқ, темір аз, бірақ қола мен алтын өте көп. Екіншілікпен айналыспайды, қайта номадтар (көшпенділер) скифтер сияқты мал бағып, барлық аулап тіршілік етеді», — деп жазды. Бұдан Страбонның тарихи материалдарды көбінесе Геродоттікіне ұқсасекендігін аңғаруға болады[2].

Каспийдің солтүстік-батыс жағалауын мекендеген ғұндар жөнінде алғаш рет Дионисий Перигиэт (II ғ) еңбегінде аталады. Оның пікірінше, о баста солтүстік скифтер, оның оңтүстік жағын ғұндар, ғұндардан әрі каспийлер, олардан әрі жауынгер аландар қоныстанған. Птолемей (II ғ) «бастерндер мен роксоландардың арасында ғұндар тұрады» деп, ғұндарды Қара теңіз жағалауына жинақтайды. Алайда, сол кезде ғұндардың негізгі бөлігі Арал мен Оңтүстік Орал маңында мекендеген болса керек, ал олардың жекелеген шағын топтары Птолемей, Перигиэт атаған жерлерде болуы мүмкін.

Тарихшы әрі дипломат Приск ғұндар жайлы ең көп білетін адам ретінде танымал. Шынында да, 448 жылы Палонияда (Венгрияда) ұлы жауынгер Аттиланың ордасында болып, онымен кездесуі жайында жазбалар қалдырған Прискінің еңбегі толығымен сақталмаған. Оның «Византия тарихы» атты шығармасының үзінділері Иорданның кітабынан алған.

Қорыта келгенде, ежелгі Қазақстан тарихы туралы антикалық авторлардың деректерінде келтірілген ақпараттар қазақ жерін ертеде мекендеген тайпалар, одақтар туралы маңызды саналады. Геродот, Страбон, Прииск, еңбектеріндегі деректердің кейбіріне келісіп, ал кейбіріне келіспеуге тура келеді. Себебі кейбір деректерде келтірілген деректерде «көшпелі тайпаларда мәдениет болмаған, надан халық, варварлар» деген пікірлер кәте. Себебі көшпелі халықтардың өзіндік мәдениеті, қалалық өркениеті болды. Оған дәлел ретінде антикалық авторлардан басқа қытай, парсы, араб деректеріндегі жазбаларды айта аламыз. Ежелгі грек авторлары географиялық орналасуы, территориясы туралы аса құнды деректер қалдырған. Сол деректер арқылы біз ежелгі Қазақстан тарихы туралы ақпарат ала аламыз.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Суриков И. Геродот. «История»: Молодая гвардия. 2009.-444с.
2. Динашева Л, Пала А. История тюркских государств-Алматы, 2014.-348с.
3. Гаркавец А.Н. Античные источники по истории Казахстана в двух томах. Том 1. Астана, 2005, -361с.
4. Акишев К.А. Идеология саков Семиречья (по материалам кургана («Иссык»)) КСИА, 1987.

Ғылыми жетекші: т.ғ.к. Еспенбетова А.М.

ШӘКӘРІМ ДҮНИЕТАНЫМЫНДАҒЫ СОПЫЛЫҚ ІЛІМНІҢ МӘНІ

Амидуллаева А.К.

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Абайдың ізбасары ретінде Шәкәрімнің философиялық көзқарастарының түп-төркінін талдай отырып, оның идеялық қайнар көздері – бұл ежелгі түркі мәдениеті, қазақтардың халық ауыз әдебиеті, көпғасырлық тарихы бар Шығыс мәдениеті мен *сопылық дәстүр*, сондай-ақ орыс мәдениеті арқылы, өз қайнарларында антикалық дәуірден бастау алатын батыс еуропалық мәдениет екендігін кесіп айтуға болады. Ол өзінің «Жасымнан жетік білдім...» деген өлеңінде өз дүниетанымының үш қайнар көзін көрсетеді:

«Жасымнан жетік білдім түрік тілін,
Сол тілге аударылған барлық білім.
Ерінбей еңбек еттім, еңбек жанды,
Жарқырап қараңғыдан туып күнім.
Оятқан мені ерте – Шығыс жыры,
Айнадай айқын болды әлем сыры.

Талпынып орыс тілін үйренумен
Надандықтың тазарып кетті кірі» [1, 143 б.]

Шәкәрімнің діни дүниетанымының қайнар көзі көпғасырлық тарихы мен өзіндік ерекшеліктері бар сопылық дәстүр болып табылады. Аскетизм мен шектелу арқылы жанды тіршіліктің былғанышынан тазарту, ал ең бастысы – Құдайға деген шексіз махаббат, онымен тұтастықта бірігіп кетуге мүмкіндік беретін құдіретті махаббат идеясы – суфизм сияқты күрделі ілімнің маңызды белгілері мен сипаттамалық ерекшеліктері болып табылады. Сопылықты уағыздаушылардың есептеуінше, адамның жаны – бұл оған уақытша ғана қонған Құдай жанының бір бөлігі және сенушілердің басты мақсаты – Құдаймен қайта қосылу. Уағызшылардың бірі былай дейді: «Сопылар – бұлар барлығын Құдай жолына құрбан етушілер. Сол үшін Құдай оларды барлығынан жоғары қояды».

Сопылықтың мәні *Ақиқат* болып табылады, ал сопылықтың өзі – бұл Ақиқатты тану. Сопылықтың практикасы махаббат пен адалдықтың көмегімен Ақиқатқа қарай қозғалыс болып табылады. Бұл қозғалыс «тарикат» немесе Құдай жолы деп аталады. Сопы – бұл Ақиқатқа ғашық жан, махаббат пен адалдықтың көмегімен ақиқат пен кемелдікке қарай қозғалушы және өзінің табиғи-сүйіспеншілік ұмтылысында ол Ақиқаттан басқаның бәріне бөтен болып қалыптасады. Барлық сопылық шығармаларда махаббат, ғашықтық, масандану сияқты сөздердің мистикалық сипатта болатыны және өзінді ұмыта отырып Құдайға табынуға дейінгі шаттықты білдіретіндігін ескеру қажет. Сопының махаббаты барлығын қамтиды және шексіз. Оның шекарасы жоқ, өйткені ол білім көзі ретінде таусылмас кәусар бұлақ. Ақиқат қаланатын, бірақ бой жетпейтін ару қыз сияқты, әрқашан да қол жетпейтін бұлдыр сағым.

«Үш анықта» Шәкәрім Ақиқат туралы мәселені қояды және бұл мәселенің арнайы шешімін ұсынады. Ақиқатқа жетудің жолы күрделі, соқтықпалы екендігін атай отырып, ойшыл былай деп жазды: «Адам ақиқатты бас көзімен көрмейді, ақыл көзімен көреді...».

Шәкәрімнің «Иманым» деген өлеңінде «Әбден толып жарық ай» өлеңінде Хақ (Ақиқат, Құдай) дәл сондай мистикалық мағынада көрінеді, онда «жар» («ғашығы», «сүйгені») сөзі «Ақиқатты» білдіреді. Шәкәрім өзінің сопылық көзқарастарын білдіре отырып, былай жазады:

«Кімге келсе бір бәле-
Жар жіберген көлеңке.
Жақсылық болса егерде –
Жар нұрынан бір сәуле.
Бұл әлемнің әр түрлі,
Бөлек емес ешбірі.

Бәрі де жардың бір сыры,
Не көлеңке, не нұры» [2, 256 б.]

Шәкәрім бойынша, жалғыз нақтылық Құдай болып табылады, ал қалғанының барлығы одан шағылысқан шұғыла. Бұл қағиданы түсіндіре отырып, сопылар Құдайды шамның айналар шоғырындағы бейнеленуімен салыстырғаны белгілі. Тек шам ғана нақтылы, ал оның бейнелері, оған қатысында ештеңе емес: шам болмаса оның бейнелері де болмайды.

Өзінің шығармаларында Шәкәрім адам мәселесіне қайта-қайта оралады. Оның түсінігіндегі адам – универсумның ең кемелденген болмысы, сондықтан ол өзінің осы жазмышына лайықты болуы тиіс, бірақ ойшыл бүкіл әлем мен адамның өзінің Жаратушыға тәуелділігін, Жаратушының сарқылмас мүмкіндіктерін және бүкіл болмыстың, оның ішінде адамның да Онан төмен деңгейлілігін үнемі айтып отырады.

Сопылықтың аскетизмді, тақуалықты және өмірден ерікті бас тартуды уағыздайтыны белгілі. Сопылықтың моралі тіршілік қамынан іштей ойға шомуды жоғары қояды. Сондықтан ол күйкі тіршіліктің қамынан, машақаттан бас тартуға, өзімен оңаша қалуға, Құдай туралы толғанысқа батуға және осылайша өзінің өзге адамдардан жеке тәуелсіздігінді сақтап қалуға шақырады. Мұндай адам сопылықтың адамгершілік мұратының үлгісі болып саналады. Шәкәрім орта жасқа келгенде тіршілік қамынан бас тартып және өзін толығымен шығармашылыққа арнап, өз-өзімен оңашада толғаныстарға беріле отырып, он сегіз жыл оқшау өмір сүрді. «Кейбіреу безді дейді елден мені» деген өлеңінде Шәкәрім өзінің пендешілік өмірден кетуіне байланысты төңірегінде қалыптастан ахуалды былайша түсіндіреді: «Елу бес жыл жинаған қазынамды, Оңашада қорытам ойға салып.

.... Жоспарым? Жайым осы, мақтаным жоқ. Ел жеген әкімдерді ақтарым жоқ. Өлгенімше жазумен еңбек етем, Қажыдым, кәртайдім деп жатқаным жоқ» [3, 172 б.]

Сопылыққа сондай-ақ, өзінің пайда кезінен бастап; үстемдік етіп отырған әлеуметтік тәртіпке жасырын әлеуметтік қарсылық байлықты зорлық-зомбылықты айыптау кедейлікті көнбістікті еңбексүйгіштікті

жұпыны өмір тәртібі мен әділеттілікті мадақтау тән екендігін ескерген жөн. Қазақтың ақын философының келесі шумақтарының негізінде дәл осы әлеуметтік этикалық идеялар жатқандығы сөзсіз:

Ұлық болған талай мықты, Қылып жүрген жуандықты, -
Ішінен көп бәле шықты. Дедім мен «астапыралда!»
Кедейдің еңбегін жеген, Жылатқан ол талай неген, Ісінен сескеніп денем,
Дедім мен «астапыралда!» [4, 258 б.]

Осылайша, Шәкәрім әділетсіздік зорлық-зомбылық және қазақ қоғамындағы өз заманының өзгеде бірқатар әлеуметтік кеселдерін айыптап, сондай-ақ, барлығының Құдай алдындағы теңдігін, кедейлер мен қаналушыларға, адамдық қатынастың қажеттілігін уағыздай отырып, өзінің айрықша жарқын гуманистік көзқарасымен көзге түседі. Қазақ ойшылдарының даналықтарындағы адамның өзін-өзі тануы мен рухани-интеллектуалдық кемелдікке ұмтылу аңсарлары түркі мұсылмандық дәстүрдің асыл мұраттарымен бой түзеп, өзіндік құндылықтар жүйесін түзген. Бүгінгі күні сол құндылықтарға жүгініп, өзінің рухани мұрасы арқылы ұрпақтар арасын жалғастырған тарихи тұлғалардың сара жолын бағамдап, төл мәдениетіміздің келбетін қайта танып, саралауға деген ұмтылыс бар. Сондықтан да сопылық рухани көріністерінің философиялық-этикалық, танымдық, моральдық, эстетикалық, теологиялық, философиялық тұрғыдан сарапталуы маңызды. Адамды адамгершілік тұрғыда жетілдірудің жоғары жалпы адамзаттық идеясын, сондай-ақ, қайырымдылық, мейірімділік, еркіндік пен әділеттілік идеяларын бойына сіңірген Шәкәрімнің философиялық этикалық көзқарастары егеменді Қазақстанның рухани қайта түлеуі мен жаңаруының іргетасы қызметін атқара алады.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Құдайбердиев Ш. Шығармалары (Өлеңдер, дастандар, қара сөздер). Алматы, Жазушы, 1988. - 143 б.
2. Құдайбердиев Ш. Шығармалары (Өлеңдер, дастандар, қара сөздер). Алматы, Жазушы, 1988. - 256 б.
3. Құдайбердиев Ш. Шығармалары (Өлеңдер, дастандар, қара сөздер). Алматы, Жазушы, 1988. - 172 б.
4. Құдайбердиев Ш. Шығармалары (Өлеңдер, дастандар, қара сөздер). Алматы, Жазушы, 1988. - 258 б.

Ғылыми жетекші: г.ғ.м, аға оқытушы Ешниязова А.Ч

САҚ- САВРОМАТ ЕСКЕРТКІШТЕРІНЕ САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ

Байқұлова А. Ә.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Ұлы даланың заманалар керуенінің белін қайыстырған ұлық өркениетіне зер салған жан баласы адамзат тарихының біз шеше алмаған жұмбақтары әлі де

көп екеніне шүбә келтірмес. Соның бірі «Алтын адам» бейнесі. Қазақ топырағының төрт тарабынан да Алтын адамның табылуы –тарихи сананың бетбұрыс жасар тұсы болса керек. Тарихи сана дегенде біз өз мәдениетін ерекше, өзгелерден зор санайтын халықпыз. Қазақ далаысының қай бұрышына барсаңызда- тұнған шежіре. Бірегей тарих.

Тарихтан белгілі Қазақстан даласынан бірнеше Алтын адам табылды: Олар 1969 жылы Жетісу өңіріндегі Есік қорғанынан, екіншісі 1999 жылы Ақтөбе облысының Жылыой ауданына қарасты Аралтөбе қорымынан табылған Алтын адам, үшінші Алтын адам- Шығыс Қазақстан облысының Шілікті жазығынан табылса, төртіншісі Талды-2 Қарағандыдан табылған.

Есік қорғанынан табылған «Алтын киімді адам». Алматының іргесіндегі Есік қорғанынан 1969 жылы табылған «Алтын киімді адам» - құнды тарихи жәдігер. Тарих ғылымдарының докторы Кемел Ақышев бастаған ғалымдар Алтын киімді адамды тауып, б.з.д V-IV ғ. өмір сүрген сақ ханзадасы деген шешімге келген болатын. Бұл алғашқы Алтын киімді адам бұдан екі жарым мың жыл бұрын өмір сүрген. Ол кезде бұл оқиға әлем назарын Қазақстанға аударған үлкен жаңалық болғаны шындық. Алғашқы Алтын адам- Алматы облысындағы Есік қаласаның солтүстігіндегі Есік өзенінің сол жақ жағалауындағы темір дәуірінен сақталған сақ обасынан табылған. Жерленген адам- 17-18 жас шамасындағы темір дәуірінен сақталған сақ ханзадасы. Алтын киімді адам сақ мәдениетінің бірегей үлгісі. Есік Қорғанынан табылған алтын бұйымдардың көптігіне қарап, бұл мәйітті «Алтын киімді адам» деп аталды. Жауынгер сақ тайпалары қазақ халқының негізін қалаған. Алтын адам киімі 4 мыңға жуық алтын әшекейлер мен безендірілген.Әшекейлер барыс,бұлан, таутеке, арқар, ат, түрлі құс жебеушілерге сыйыну ғұрыптары болған[1].

Екінші Алтын адам - Аралтөбеден табылған сақ көсемі. Археолог З.Самашев 1999 жылы зерттеу жұмыстарын жүргізіп, Ақтөбе облысының Жылыой ауданына қарасты Аралтөбе қорымынан сақ көсемін табады. Көсемнің киіміне тоқталсақ, үстіне мата көйлек, қысқа жеңді сауыт кигізілген, белдік тағылатын жерге дейін ромб фигурасындағы алтын тағалармен қапталған. Зерттеу барысында көсемнің киім-кешегі өте бай асыл бұйымдармен, алтын әшекейлермен безендірілгені аңғарылды. Бұған дәлел ретінде қабірден табылған әртүрлі дәрежедегі ромб,шеңбер және жылан пішіндермен безендірілген 400-ге жуықалтын фольга мен қапталған абыз асатаяғының бөліктері табылған. Зерттеу нәтижесінде ер адамның шашы өрілген бұрым болғаны б.з.д. I мыңжылдықта Еуразия аймағында өрілген бұрым тек жоғары дәрежедегі салт аттыларда кездесіп отырған. Ал сауыттың жеңдері жағасы мен төменгі бөлігі шеңбер тәрізді алтын қаптырмалармен толықтырылған. Көсемнің оң жағына алтынмен жалатылған ұзын абыз аса таяғы, сол жағына қорамсаққа алтын қаптырмалармен безендіріліп, әшекейленген жүзден аса жебелер салынған қорамсақ, қылыш қойылған. Шалбар тегіс бойымен ұсақ алтын қаптырмалармен әдептелген және балақтары шалбардың тігісіндей ұсақ алтынмен қаптырылған саптама етікке сұғындырылған. Қорғаннан табылған қолөнер бұйымдардың тарихи маңыздылығы зор. Қорғанда әр түрлі ырым сыйқырлық іс-әрекеттер және құрбандық шалу әрекеттері жүзеге асқан..

Шілікті қорғанынан табылған Үшінші «Алтын адам»- сақ патшасы. Үшінші «Алтын адам» 2003 жылы табылған. Үшінші Алтын адамды Шығыс Қазақстан облысына қарасты Зайсан ауданының Шілікті жазығынан археолог-этнолог, профессор, тарих ғылымының докторы Әбдеш Төлеубаев бастаған археологтар қазба жұмыстары кезінде тапқан. Жалши ауылындағы маңайда үлкен 17 оба бар. Солардың ең басында тұрған үлкеноба тегін адамға қойылмаған ескерткіш екенін сезген. Шілікті патша қорғанынан табылған. Алтын адам б.з.д. YIII ғ. аяғы мен YII ғ. басындағы жәдігерлердің бірі. Қазақстан жерінде табылған Алтын адамдардың ең көнесі[2]. Бұл археологиялық жаңалық тарих ғылымында сақ дәуірінің тағы бір жарқын ескерткіші ретінде танылып отыр. Үшінші Алтын киімді адам екінші Алтын киімді адамнан мың жылбұрын өмір сүрген. Есік қорғанынан табылған Алтын адаммен салыстырсақ айырмашылықты да көруге болады.

Қазақстаннан табылған төртінші Алтын адамды археолог Арман Бейсенов басқарған зерттеушілер Қарағанды облысына қарасты Талды-2 қорымында қазба жұмыстары кезінде тапқан. Қазба жұмыстары барысында жүзге жуық белдіктің әшекейі, сегіз арыстан бейнесі, жиырмаға тарта құйма алтын, түрлі формадағы әшекейлер, айдаһар пішіні сомдалған алтындалған зат, секіруге бейімделген қабан. Елтаңбамыздағы пырақтардың бейнесіне ұқсас суреттер бедерленген жәдігермен бірге, мыңнан аса асыл моншақтар табылды. Бұл қорғанға аса беделді адамның жерленгендігі осыдан-ақ белгілі. Археолог Арман Бейсеновтың айтуынша, қорым бұған дейін әлденеше рет тонауға ұшырап, бұданда үлкен деректі дүниелер қолды болғанға ұқсайды. Төртінші Алтын адам тарих үшін аса маңызды ақпарат, ғылыми дерек. Мұндай байлық күнде кезіге бермейді, - дейді археолог. Бұл да тұтас халқымыздың, еліміздің олжасы, тарихтағы ғылыми қол жеткен құндылығымыз, тіпті әлем тарихының жаңа бір тың да сүбелі дерегі. Қазақстаннан табылған төртінші Алтын адамды сипаттасақ ол сақ жауынгері. Сақ жауынгерінің кеуде тұсы толықтай алтынмен қапталған, мұндай үрдіс күн билеушісі болғандарға жасалатын құрмет. Сондықтан бұл мола – Күн билеушісіне тұрғызылған дейді- зерттеу барысы. Тарихшылар аталмыш қорымды Патшалар даласы деп атады. Арғы ата-бабаларымыз Күнді құрмет тұтып, Тәңірдің мекені сол жақта деп түсінгенін ескерсек, археологтың айтқанының жөні де бар сияқты. Патшалар даласынан кезіккен күн билеушісі-ұлт мәдениетінің өшпес шұғыласы сияқты жарқырап тұрар күнде туды. Бұл Күн - сөнбейтін Күн. Қазақстаннан табылған «төртінші Алтын адамның» аздап өзгешелігі болғанмен, бұл еліміздің басқа аймақтарынан табылған Алтын адамдармен негізінен ұқсас.

Ақтөбе облысының аумағында 2017 жылдың тамыз айында ақтөбелік археолог-мамандар археологиялық барлау жұмыстарын жүргізді. Экспедицияға Ақтөбе облыстық тарихи-мәдени мұраларды қорғау жөніндегі мемлекеттік инспекциясы, Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі және Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті жанындағы тарих, этнография және археология орталығының мамандары қатысты.

Батыс Қазақстан облысы аумағында өткен жүз жылдықтың 70 – 80 жылдары бірінші жерлеулер табылды. Ақтөбе облысында XX ғасырдың 80-

жылдарында б.з. II-IV ғасырына жататын жерлеулер табылды. Зерттеу жұмыстары барысында Батыс Қазақстан даласында ескі тарихи орындар, кешендер көптеп кездесті. Сонымен қатар бір ескерткіштің аумағында әртүрлі қорғанды жерлеулер, ғибадатхана және т.б. объектілер бар. Қазба жұмыстарын жүргізу кезінде қорғанда жерленген адамдардың қасынан өте үлкен көлемде олжалар табылды. Оларға алтын бұйымдар, жебенің ұштары, қанжар және т.б. құнды бұйымдарды жатқызуға болады.

Зерттеу жұмыстарының нәтижесінде Батыс Қазақстан аумағында ғұн-сарматтар дәуіріне жататын археологиялық ескерткіштер көп екені анықталды. Тек қана Ойыл және Қобда аудандарының аумағында ғұн-сармат дәуіріне жататын 20 археологиялық ескерткіш анықталып тіркелді. Ол кездегі халықтар өздерінің туған-туысқандарын биіктікке, өзеннің суайырықтарына жерлеген. Барлық анықталған ескерткіштер Ойыл, Қиыл және Қобда өзендерінің алабында сондай-ақ Көптоғай, Саралжын, Ақшатау, Калиновка, Байтақ, Ақраб ауылдарынан қашық емес жерде орналасқан. Савроматтарға тиесілі Бесоба қорымы — б.з.б. 6- 4 ғасырлардан сақталған ғұрыптық жерлеу орындары. Ақтөбеоблысы, Мартөк ауданы, Родниковкаауылынан оңтүстік-батысқа қарай 3,5 км жерде орналасқан. 1973, 1974, 1976 жылдары Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясы (жетекшілері М. Қадырбаев, Ж. Құрманқұлов) зерттеген. Қорым шығыстан батысқа қарай тізбектеле, топырақтан үйілген 12 обадан тұрады. Олардың диаметрі 16- 48 метр, биіктігі 0,3 --3 метр. Үйіндіастында балшықтан, ағаштан салынған төртбұрышты және дөңгелек қабір болғаны анықталды. Іші тегістеліп сыланған. Мәйіттердің басы бір жаққа қаратылып (батысқа қаратылғаны басым), шалқасынан жерленген. Әрқабірінде 1- 4 адам қаңқасы бар. Олардың қасынан аттың жүгені (темірауыздық, аң бейнесі салынған тоғалар, т.б.), тартпасы, киім әшекейлері, қорамсақ пен темірақинақтар, ағаш, қыш ыдыстар, сырға, моншақтар табылған. Аса беделді әскербасы (9-оба) үлкен обаастындағы қабірге және абыз әйел (3-оба) диаметрі 6 метр, тереңдігі 0,6 метр шұңқырына жеке-жеке жерленген. Бұлардың жандарынан алынған заттары да ерекше. Әскербасының қорамсағында қоладан жасалған 94 жебе ұшы, белінде балдағы алтынмен апталған темірақинақ, асатаяқ және мойнында алтын алқасы бар. Абыз әйел мойнына алтын моншақтар, алқа, киімінің өңіріне жартышар пішінді жапсырмалар тағылған. Белбеуіне ілдірілген қалталарға жасыл, көк, сары, ақ түсті минерал ұнтақтары, охра кесектері, жеке қалтаға қола айна салынған. Аяқ жағында жыртқыш аңның басын бейнелейтін үш аяқты тас тостаған бар. Оң жағында айналасына жылқы сүйектері қойылған төртбұрышты жерошақ. Қабір үстін шатыр тәрізді етіп ұзын бөренелермен жапқан. Бесоба қорымының материалдары б.з.б. 6-4 ғасырлар аралығында Елек өзені бойын мекендеген сармат тайпаларының материалдық және рухани мәдениетінің, әлеуметтік құрлысының куәлары болып табылады [3].

Зерттеу жұмысымды саралай келе жер жаханды дүрсілкіндірген, тарихи санаға бет бұрыс жасаған, көшпелі мәдениеттің өзіндік жоғары деңгейі б.з.д. V-VI бұрын пайда болғаны туралы айтқым келеді. Сақ-саврамат тайпаларының ескерткіштеріне жүргізілген зерттеу жұмыстары олардың өмір-тіршілігі (киіз

үйге ұқсас, төбесі шатырланып, дөңгелете жабылған ағаш құрылыста тіршілік еткен), әдет-ғұрпы (ата-бабааруақтарына, патшаларға, күн бейнелі күшті қамқоршыларға табынды), салт-санасы (жазудың, әліпбидің болу фактісі әлеуметтік - экономикалық ұйым дамуының жоғарғы деңгейін білдіреді), жерлеу ғұрпы (сақтар өздерінің өлген патшаларына алтын киімін киіндіріп, кең лақытқа қойған, ал олардың үстіне зәулім архитектуралық ескерткіш – алып оба тұрғызған), шаруашылығы (мал шаруашылығы мен егіншілікпен қатар қосалқы кәсіп ретінде аңшылық пен балық аулау) туралы көптеген деректерді береді. Бұл ескерткіштеросы арадағы өмірсүрген тайпалардың мәдениет дәрежесінің, әлеуметтік-экономикалық даму сатысының, бірдей өмірсүру сипатының этникалық, қан жағынан және географиялық шоғырлану жағынан (Іле өзенінің жағалауында) туыстық, жақындық белгілерін дәлелдейді.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Акишев А.К. Искусство и идеология саков. А., 1984., 154-156 сс. Қ.М
2. Байпақов Ж.Қ Таймағанбетов Қазақстан археологиясы. А., 2011., 155.237-242.б.
3. Акишев А.К., Кушаев Г.А. Древняя культурасаков и усуней долины реки Или. А., 1963, 140-141 сс.

Ғылыми жетекші: т.ғ.к., Еспенбетова А.М.

**ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУ БАҒДАРЛАМАСЫ НЕГІЗІНДЕ
ГЕОГРАФИЯЛЫҚ КАРТАЛАРДЫ ОҚЫТУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ
ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Болатбек Н. Ж.

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Жаңартылған білім беру мазмұнының басты ерекшеліктерінің бірі- шығармашылық ойлау дағдысы. Біздің мақсат - осы дағдыны қолдана отырып, жоғары оқу орнында немесе мектептерде жаңартылған білім берумен географиялық карталарды оқыту.

Карта – болмысты танып білудің кілті. Ғылыми және іс- тәжірибелік әрекеттерде картоматериалдарды толық та терең пайдалану олардың ерекшеліктерін және талдануын білу арқылы іске асады[1].

А.А. Половинкин айтқандай: «Егер, сіз географияны картасыз білем десеңіз, онда қателескеніңіз. Жалпы география пәнін географиялық карталарды білмей, еркін оқымай, түсінбей меңгеру мүмкін емес. Карта - географияны оқытудың негізгі құралдарының бірі болып табылады. География және географиялық карта өзара тығыз байланысқан[2].

Карта - адамзат коммуникациясының ажырамас бөлігі ретінде бекітілген адамзат өркениетінің әмбебап тілдерінің бірі, ақпараттың маңызды және өте үлкен арнасы. География пәнінің мұғалімі бастауыш және орта мектепте картографиялық білімдер мен дағдыларды негізге ала отырып, тікелей жұмыс істейтін, заманауи білім беру контекстінде өте ерекше міндетке ие - карта тек

ақпарат көзі ғана емес, көкжиектерді дамыту ғана емес, сонымен бірге дүниетанымды қалыптастырудың құралы[3].

Мектептерде оқытылатын география пәні сабағында басымдылық география пәнінің теориялық негізіне беріледі. Тақырып атаулары қалыптастырушы түсінікке немесе жалпылама теориялар үшін беріледі. Жаңа тақырыпты түсіндіру барысы видеоматериалдар көрсету, оқулықпен және дәптермен жасалынатын тасырмалар, ойындар арқылы жүзеге асады. Ал, ең бастысы картамен жұмыс үшін арнайы тақырыптар берілмейді. Бірақ, жоғарыда айтып өткеніміздей, география картасыз тек теориялық біліммен немесе сармандық жұмыспен шектеліп қалар болса, оқушыға кітаптағы ақпаратта не айтылып жатқанын ұғыну қиын болады.

Мектептен өткен оқу практикасы кезінде, түсінгенім, оқушыларға сабақты картамен байланыстырып түсіндіретін болсақ, сабақ әлдеқайда қызықты өтеді.

Сабақ басталардың алдында –ақ, ұйымдастыру кезеңінде топтарға бөлу үшін елдер атауы(шығанақ, бұғаз, тау, көл,өзен атаулары) жазылған түрлі түсті стикерлерді таратамыз.Оқушылар стикер түсі бойынша бөлінеді. Бір топта отырған 6-7 оқушының қолындағы стикердегі мемлекеттердің қосылуы бір мағынаны білдіреді. Мәселен, ол мемлекеттер 1 материкте орналасуы мүмкін немесе осындай секілді бірнеше себептер оларды байланыстырады. Топқа бөлінген соң, ол топтар не үшін біріккенін өздері түсініп, табуы керек. Олар - тақырыпқа байланысы бар мемлекет немесе белгілі бір объект атауы болуы тиіс.

Сабақ басталып, жаңа тақырып түсіндіріліп, тапсырмаларды орындап болған оқушы, мұғалімнің топқа бөлінуде берген стикерін сабақтың соңына дейін пайдаланады. Топқа бөліну үшін берілген стикерлерде жазулы әр оқушыға тиесілі объект атауын оқушылар сергіту сәтінде тез арада картадан тауып, сол мемлекеттің бетіне жабыстыруы қажет болады. Біз осылайша, оқушылардың жаңа тақырыппен байланысы бар мемлекет, шығанық, бұғаз, көл, таулармен таныстырып жаттатқызып отырамыз.

Сабақ соңында яғни, рефлексия уақытында «Әуе шары» әдісі арқылы оқушылар стикерде жазулы мәселен, ел атауынан сол мемлекеттегі барғысы келетін мұражай немесе қыдыру орнының атауын армандап жазып, сабақтан алған әсерімен бөлісіп, шар астында байлаулы себетке қағазды алып келіп орналастырады. Содан соң, мұғалімнің «..... жерге саяхаттап қайтайықшы, қанекей», - деген сөзімен сабақ аяқталады.

Яғни, мұнда біз, бірнеше әдіс арқылы оқушыға ол объект туралы біраз ақпаратты ұғындыра аламыз.

Қазіргі заман талабына сай картаға объектілерді түсіріп, оны жаттап қана қою аз, жоғары оқу орнындағы оқытушы номенклатураны жаттаған студенттің білімін тексеру үшін жаңартылған білім беру бағдарламасы мазмұнына сай жаңа технологияны пайдалана отырып, оқытушы құраған кескін картаға нөмірленген объектілерді студенттен сұрай алады. Мәселен, мына кескін картада көрсетілген нөмірлерді (18-Бофорт теңізі, 23-Гудзон шығанағы немесе т.б.) деп оқытушы сұрағанда ол жерде орналасқан объектіні студент атайды.

Сонымен қатар олардың қай жерде орналасқанын атап қана қоймай, мысалы өзен болса, бастауы мен құяр тұсын анықтай алу.

Картаға түсіру барысында бір атаудың бірнеше рет қайталануы мүмкін. Мысалы: Алматы облысы, Алакөл аудандарындағы өзен – Ақсу өзені мен Түркістан облысы, Төле би және Сайрам аудандары аумағындағы өзен, Арыс өзенінің сол саласы – Ақсу өзені. Атаулары бірдей болғанымен, олардың орналасуы да, ұзындығы, көлемі жағынан айырмашылық жасайды.

Бұл жағдайда студент қайталанатын жер-су атауларын жаттау үшін және есте сақтау үшін ұқсастық пен айырмашылығын «Венн» диаграммасына салу қажет.

Қорыта айтсақ, жоғары оқу орындарында және мектептерде географиялық карталарды жаңартылған білім беру бағдарламасы негізінде педагогикалық оқытудың ерекшеліктері жоғарыда атап көрсеткен типтегі әдіс-тәсілдер арқылы ұйымдастырылады. Жаңартылған білім берудегі кейбір артықшылықтар географиялық карталарды оқытуда маңызды рөл атқарады.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Жұмаділда Б.Ы. Картография негіздері. Оқу құралы. (2-ші басылым). - Қарағанды, ЖК «Ақ Нұр баспасы», 2012. - 132 бет
2. О.Ю. Сушкова
3. Душина И.В. «Методика и технология обучения географии»: Пособие для учителей и студентов. - М.: ООО Издательство «Астрель», 2004, 218 с.
4. Бейсенова Ә.С. Қазақстанның физикалық географиясы: Оқулық/ Ә.С.Бейсенова. - Алматы: 2014. - 540б.

Ғылыми жетекші: аға оқытушы Айгужина С.У.

ӘЛЕУМЕТТІК-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ БЕЙІМДЕЛУДІ ТЕОРИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУ

Дюсупова А.М.

aida.dyusupova@yahoo.com

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Қазіргі таңда бейімделу үрдісін ғылыми салалардың әртүрлі деңгейі биология ілімінен философия ғылымына дейін зерттеп келеді. Тұлғаның бейімделу үрдісінің ерекшеліктерін әр түрлі уақытта шетел және отандық ғылымда көптеген авторлармен қарастырылуда, олардың ішінде: Л.Филиппс, Х.Гартман, А.Роберт ле Вин, Ю.А.Александровский, Т.Шибутани, А.Налчаджан, О.И.Зотова, И.К.Кряжева, Ф.Б.Березин, В.Е.Сараева, О.Ф.Алексеева және т.б. бар.

Г.Гартман бойынша, тұлғаның бейімделуі деңгейі адам денсаулығының кепілі деген ғалымның пікірі ғылыми әдебиеттерде кең тараған, яғни бейімделу - адамның психикалық қызметінде ауытқушылықтар мен қалыпты жағдайды ажыратуына байланысты. В.И.Лебедев «тұрақты бейімделу» ұғымын, «қалыпты», «денсаулық» синонимі деп есептейді. Психиятрияда «психикалық бейімделу» және «кәсіби бейімделу» ұғымдарын ажыратып қарастырады, психикалық бейімделу деп – адаманың психикалық әрекеттері ортаға сай икемделуі. А.Н.Сухова бойынша әлеуметтік-психологиялық бейімделу тұлғаның жаңа әлеуметтік жағдайға кіру кезінде рөлге ие болуы, оның есептеуінше әлеуметтік-психологиялық бейімделу екі деңгейге, яғни мінез-құлықтық әлеуметтік бейімделу, және тұлғааралық психологиялық, психикалық бейімделу.

Ф.Б.Березин, П.К.Анохин, Ю.А.Александровский психикалық бейімделуді зерттеп, олар психикалық бейімделуді адамның қоршаған ортаға тұтас, өзін-өзі реттейтін жүйенің жұмыс істеу үрдісі мен нәтижесі деп қарастырып, субъектінің бейімделу үрдісі ортақ жүйелілікте шарты түрде өзара байланысты деңгейлерге былай бөлінеді:

- өзекті жәй күйін қамтитын, жеке-психологиялық, жеке ерекшеліктер;
- әлеуметтік-психологиялық, микроәлеуметті әрекеттесу ерекшеліктерін қамтитын, қалыпты тұлғааралық әрекеттесуді қалыптастыру, әлеуметтік маңызды мақсат-міндеттерге қол жеткізу;
- психофизиологиялық, оған адамның психофизиологиялық және биохимиялық ерекшеліктер кіреді.

Психологиялық және психикалық бейімделу ұғымы әлеуметтік екі жақты қамтиды, себебі тұлға табиғаты сипаты жағынан әлеуметтік субъект болып келеді. Сыртқы ортаға бейімделу, тек қана тұлғаға тән қасиет, яғни ортаға бейімдеуді көздеп, тұлға психика иесі ретінде сипатталады, психикалық білім, қасиеттер, ерекшеліктер, үрдістер арқылы қоғамға бейімделеді.

Сондықтан «әлеуметтік-психологиялық бейімделу» ұғымын енгізген абзал, себебі бейімделудің әлеуметтік жағына назар салып, психикалық факторлардың бейімделуге себепші болатыны белгілі.

Ф.Б.Березин мен Ю.П.Александровский тұлға-орта жүйесінде қалыпты қатынасты қолдауда шешуші рөл атқаратынын атап, тұлғаға әртүрлі табиғи, әлеуметтік факторларға оңтайлы қарсы тұруға мүмкіндік беріп, сонымен бірге оларға белсенді, мақсатты ықпал ететінін ескеріп, психикалық бейімделуге көп көңіл бөлген, мұнда зерттеушілер психикалық бейімделу функцияларын жалпы бейімделу үрдісі аясында қарастырып өткен.

П.К.Анохиннің ойынша, қоғам-орта жүйесін қалыпты ұстап тұру үшін психикалық бейімделу шешуші орын атқаратынын, оның барысында тұлғаның орта параметрлері мен ішкі жағдайы өзгеріп отырады. Ал, Ф.Б.Березин психикалық бейімделуді өте күрделі үрдіс деген пікірде болған, олармен қатар психикалық бейімделу екі негізді қамтиды, олар: тұлғаның ортамен тұрақты өзара әрекеттесуін оңтайландыру мен психикалық, физиологиялық сипаттамалардың араларында тең сәйкестікті орнату керек, - деген пікірде болған.

С.Шапкин мен Л.Дикая, «бейімделу үрдісіне – іс-әрекет, яғни бейімделудің бірегей жолы, қорытындысына қарамастан – реттеу жүйелерін сапалы орындау үшін алғышарттар жасайды»-деп пікір білдірген. А.Н.Леонтьев іс-әрекет концепциясын дамыта отырып, бейімделуді әлеуметтік тәжірибелерді игерудің жолы, яғни әлеуметтік рөлдер мен қарым-қатынас дағдысын белсенді меңгереді. Оның ойынша: «қоғамда тұлға сыртқы жағдайларды тауып қана қоймай, ол іс-әрекеттерін икемдейді, қоғамдық жағдайлар оның іс-әрекетіне мақсаттар мен мотивтер қойып, керек құралдар мен жолдарға алып келеді, қоғамның өзі тұлғаны құрайтын қызметтер атқарады»-деп пайымдаған. Жалпы қоғамдық жағдайлар жеке тұлғаның өзінің дүниетанымына, зияткерлігіне және өнегелілік-адамгершілік мақсаттарына қарай қабылданады.

В.Ольшанский бейімделудің келесідей түрлерін анықтаған: биологиялық, физиологиялық, психологиялық, әлеуметтік.

Физиологиялық бейімделу – ағза мен оның бөліктерінің белсенділігінің тұрақты деңгейіне қол жеткізуден тұрса, биологиялық бейімделу - барлық жүйенің тепе-теңдігімен анықталады. Физиологиялық түрі бейімделудің негізін, қалыптасуы мен механизмдерін зерттеп, ал ол өз кезегінде тікелей әлеуметтік бейімделуге, яғни адам өмірінің немесе іс-әрекетінің жана жағдайына байланысты болып келеді.

Психологиялық бейімделу-әлеуметтік саламен өте тығыз байланысты. Психологиялық бейімделу – тұлғаның әлеуметтік, психологиялық, іс-әрекет байланыстары мен қарым-қатынастарына психологиялық қосылу үрдісі:

- әлеуметтік салада-адамгершілік саяси, құқықтық, нормалар және т.б.
- тұлғаның психологиялық қарым-қатынастар мен байланыстарды орындауда әлеуметтік-психологиялық тартылуына байланысты әлеуметтік-психологиялық рөлдерді орындауына байланысты.

А.Н.Леонтьевтен кейін О.А.Тихомандрицкая мен Е.П.Белинский бейімделу үрдісінің әлеуметтену мәселелерін байланыстырған, яғни әлеуметтену үрдісін талдау кезінде ықтимал нәтижелер тұрғысынан қарастыру. Сонымен бірге негізгі қорытынды ретінде әлеуметтендіруді қалыптастырудың нормативті қызметті қамтамасыз ететін тұлғаның сипаттамаларын құрайды.

Бейімделудің әрбір бағытында тұлға бейімделуінің тиімділік критерийлері бар. Мысалы Л.Филипс интеркционистік бағытта бейімделу ішкі психикалық және сыртқы факторларға байланысты деп тұжырым жасайды. «Бейімделу» ұңымымен бірге «тұлғаның тиімді бейімделуі» және «бейімделушілік». Тиімді бейімделу – жалпы бейімделудің бір түрі ретінде қарастырылады және оған жеткен кезде тұлға қоғамның ең төменгі талаптары мен үміттерін қанағаттандырып, бұдан басқа «тиімді бейімделуге» қол жеткізу үшін бейімді мінез-құлықтан: табысты шешім қабылдай алу, бастамашы ниет көрсету, өз болашағын айқын анықтау дағдыларына ие бола алу қажет.

Соған сәйкес, тиімді бейімделуде үрдісінде қоғаммен әрекеттесуге жауап екі түрімен көрсетіледі:

1. адам жасы мен жынысына қарай кездесетін әлеуметтік үміттерді қабылдау және тиімді жауап беру.

2. жаңа және ықтимал қауіпті жағдаймен кездескен кезде икемділік пен тиімділік, сондай-ақ белгілі бір оқиғаларда өзі үшін қажетті бағыт бере білу қабілет қалыптастыру.

Психоаналитика бағыты бойынша бейімделу үрдісі мен сол үрдістің нәтижесі ретінде айырмашылықты қарастырып, әлеуметтік-психологиялық бейімделудің келесідей критерийлерін атап өтеді:

- тұлға мен ортаның бірігуінің нәтижесінде, әлеуметтік күтулерге өнімділікпен, икемділікпен және тиімділікпен беретін жауаптары;

- тұлғаның хал ахуалы, өмірден ляззат алуы мен психикалық тепе-теңдікке қол жеткізе алуы.

Бейімделу үрдісі кезеңінде тұлға мен орта өзгеріп отырады, нәтижесінде орта мен тұлғаның арасында бейімделушілік қарым-қатынас орналасады. Жоғарыда айтып өткеніміздей, психология ілімінің функционалды бағытының өкілдері, оның ішінде Л.Фестингер, Р.С.Лазарус, Р.Лоунер, «бейімделу үрдісінің тиімділігі» деп – тұлғаның бейімделушілік жағдайындағы қажетті және жеткілікті сипаттамасы ретінде орта мен тұлғаның өз-өзін іске асыру мен бірігу критерийлерін қолдану қажеттігін сипаттайды. Ал, А.Н.Леонтьев, О.Ф.Алексеева, А.Н.Жмаринов жүйелі-іс-әрекет бағытын ұстанушылар, бейімделудің критерий ретінде – іс-әрекет тиімділігі критерийіне үлкен орын береді, олар тиімділіктің көрсеткіші ретінде пәндік іс-әрекет, ұжымдағы тұлғааралық қарым-қатынас және де тұлғаның пәндік, тұлғааралық қарым-қатынаста өзінің «жетістіктеріне» деген уайымның болуы-деп есептейді.

Н.Г.Ярлыкова мен Д.В.Ольшанский адамның тұлғамен әрекеттесуінің негізгі белсенді бейімделу жолы – іс-әрекет, олардың пікірінше: «әлеуметтік іс-әрекет деңгейін енгізу бейімделуді түсінуге мүмкіндік берді, біріншіден ол адамның сыртқы факторға жәй икемделу емес, нақты әлеуметтік нақтылығы жағынан түсіну, екіншіден қарқындылық, үшіншіден бейімделуші мен бейімделушінің өзара қарым-қатынасы, төртіншіден әлеуметтік, педагогикалық, психологиялық деңгейлер сияқты жүзеге асырылатынын бірігу феномені түсіне білу».

С.А.Ларионова 2002 жылы өзінің зерттеу жұмысында әлеуметтік-психологиялық бейімделуді өздігінен ұйымдастырылатын құрылымды-

функционалды үлгісін ұсынды. Бұл жұмыс Ю.А.Александровскийдің жүйелік принципіне негізделген, оның бейімделу ұғымына мынадай анықтама береді: «бейімделу өздігінен өзін-өзі басқаратын біртұтас жүйе, оның белсенділігі жекелеген компоненттердің жиынтығымен ғана қамтамасыз етіліп қоймайды, олардың кіші жүйелерге тән емес жаңа бірегей қасиеттерді тудыратын өзара әрекеттесуімен толық қамтамасыз етіліп отырады». С.А.Ларионованың пікірінше, тұлғаның әлеуметтік-психологиялық бейімделу өзін-өзі ұйымдастыратын жүйе болып табылады және жүйеге қойылатын талаптарға толықтай жауап береді: «қоршаған ортамен әрекеттесуі арқасында өзінің тұрақтылығын сақтап тұрады және өз бетімен қоршаған ортаның әсерінен жүйенің өзінде болып жатқан үрдістердің де дербес қайта құрылуына қабілетті болып келеді».

С.А.Ларионованың пікірінше тұлғаның «мен-концепциясы» әлеуметтік-психологиялық бейімделу жүйесінің дербес элементі болып табылады, жүйелердің бірегей факторлары ретінде қарастырылуы да мүмкін. Мұнда автор Т.Шибутани еңбектеріне сүйене отырып «Мен концепциясын» тұлғаның бейімделу үрдісі мазмұнында қарастырады. К.Роджерс болса, Мен-концепциясының астында бақылаушы және бірегей мінез-құлықты тетіктерін барын, одан тұлға бейімделуінің басты факторы деп қарастырып өткен. Өзін-өзі жағымды бағалау, өз-өзіне сенімділік, өзін-өзі қадірлеу және т.б. қасиеттер тұлғаның тиімді әлеуметтік-психологиялық бейімделуіне септігін тигізеді. Бұл пікірге И.К.Кряжева мен Д.Майерс қолдап, әсіресе Д.Майерс бойынша: «өзін-өзі жоғары бағалау немесе өзін-өзі қадірлеу бейімделудің факторы болып табылады», бірақ та өзін-өзі тым жоғары бағалау, тұлғааралық жағдайды объективті талдауға кедергі келтіреді және топтық жанжалға әкеп соғуы мүмкін. К.Роджерс бойынша, «Мен-концепциясы» тұрақты мінез-құлық мазмұнына себепші болады. Ю.Н.Емельянова, «Мен-концепциясы ұйымдастырылған танымдық құрылымды анықтауға пайдаланылады».

Сонымен, бейімделу үрдісі келесідей байланысты деңгейлермен жіктеледі: жеке-психологиялық, тұлғаның жеке және типология ерекшеліктері, оның өзекті жағдайлары, әлеуметтік-психологиялы, микроәлеуметтік әрекеттесуді қамтитын, тұлғааралық әрекеттесуді қамтитын, әлеуметтік мақсаттарға қол жеткізу. Бейімделудің екі деңгейі: бейімделу және бейімсіздік. Бейімделудің негізгі тиімді критерийлері: өзін-өзі жетілдіру, тұлға мен орта бірегейлігі, іс-әрекет тиімділігі, іс-әрекет нәтижесімен қанағаттану. Бейімделудің тиімділік критерийлері бір ғана іс-әрекетпен сипатталып қойылмайды, бейімделу үрдісінің тиімділігіне баға беру үшін нақты жағдайға сипаттама бере отырып, ережелердің негізінде бейімделу түрлері әртүрлі жіктемелерге бөлініп қарастырылады. Тұлғаның қоғамдағы бейімделу үрдісі жеке тұлғаның қандай әлеуметтік жағдайларға жататыны, қандай жеке сипаттамаларға ие болатынына тікелей байланысты болып келеді.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Руденский, Е. В. Концептуальные основы психологии адаптирующейся личности / Е. В. Руденский. - Новосибирск, 1997. - 234 с.

2. Садвакасова З.М. Жизнестойкость: технологии и практикум в работе с воспитанниками детского дома: Учебно-методическое пособие - Алматы: Казак университеты, 2016.- 192 с.
3. Реан, А. А., Кудашев, А. Р., Баранов, А. А. Психология адаптации личности: Учебно-научное издание / А. А. Реан, А. Р. Кудашев, А. А. Баранов - СПб.: Медицинская пресса, 2002. - 352 с.

Ғылыми жетекші: PhD, аға оқытушы Иманчиев Ж.Е.

САҚТАРДЫҢ ДҮНИЕЖҮЗІЛІК ӨРКЕНИЕТКЕ ҚОСҚАН ҮЛЕСІ

Жасар Е.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Қазақстан территориясын ертеректе мекендеп, өркениеттің ізін қалдырған халықтардың бірі- сақтар. Олардың негізгі кәсібі және күнкөрісі мал шаруашылығы болып, көшіп қонып тіршілік етті. Көшпелілер туралы түсінік алдымен отырықшы халықтар арасында қалыптасты және олар туралы түрлі көзқарастар болғандығы да мәлім. Көне Қытайда «көшпелілер – жабайы, мәдениеттің қас жауы» деген түсінік қалыптасты. Шындығында сақтар көшпелілер өркениетін қалыптастырған бірден-бір халық, бұл туралы кәсіптеген тұжырымдар бар (Ш.Л. Монтескье, Адам Смит, Ф.Гегель, И.Кант, А.П.Чулошников, П.Кушнер, Л.Н.Гумилев, О.Сүлейменов т.б). ғылымда түрлі пікірталастарды тудыра отырып, нәтижесінде кеңестік тарихнама жоққа шығарған Еуразия кеңістігіндегі тарихи – мәдени ерекше құбылыс, ғылымға «Дала өркениеті» деген атпен ене бастады.

Әлемдік өркениетке қосқан үлесіне Үндінің саяси қараткері Д.Неру «Әлемдік тарихқа көзқарас» атты еңбегінде төмендегідей баға беріп, «Атлас картаны ашсаң, алып Азия құрлығының қойнына кіріп жатқан кішкентай Еуропаны көресің. Ол өз алдына дербес құрлық емес, Азияның жалғасы сияқты. Ал тарихты оқитын болсаң – ұзақ уақыт бойы, белгілі бір кезеңде Азияның үстемдік құрғанына көзің жетеді. Еуропаны жермен жексен еткен де, өркениет еткен де солар. Азияның әлде – бір өңірінен шыққан арийлер, сақтар, ғұндар, моңғолдар, түркілер Азия мен Еуропаға қанат жайып, жаппай қоныстанды. Еуропа ұзақ уақыт Азияның отары сияқты болды» деп атап көрсетті[1]. Осынау Еуразия аумағында көшпелі мәдениетті қалдырған ерте мемлекеттердің бірі – Сақтар болатын.

Археологиялық зерттеулер Қазақстандағы Сақ мәдениеті жөнінде неғұрлым толығырақ деректемелер береді. Сақ тайпалары тарихы мен олардың материалдық және рухани мәдениетінің аса маңызды деректері – қорымдар, жартастағы суреттер, сақ бұйымдарының көмбелері. Археологтар зерттеулері Қазақстанның әртүрлі аймақтарынан сақтардың аса жарқын, байырғы мәдениетін ашуға мүмкіндік берді.

1930 жылдардың соңында басталған зерттеу жұмыстары іс жүзінде 1946 жылдан кейін кең өрістеді. Орталық, Шығыс, Солтүстік Қазақстан және Жетісу

жерлерінде Сақ мәдениетінің ескерткіштері ашылды және қорымдар, ғұрыптық орындар, жәдігерлер қазылып зерттелді. Жетісудағы Есік, Бесшатыр, обалары мен көмбелер, Сырдың төменгі ағысындағы Ұйғарақ қорымы, Орталық және Солтүстік Қазастандағы Тасмола мәдениетінің обалары (Ғалым археолог М.К.Қадырбаевтың зерттеуі бойынша Тасмола мәдениетінің ерекшелігі «мұртты обалар»), Шығыс Қазақстандағы Берел, Шілікті қорымдары т.б ескерткіш қорымдар сақтарың тамаша ескерткіштері ретінде танымал.

Сақ мәдениеті – Дунай, Карпат, Батыс Тянь – Шань, Таулы Алтайдан бастап Памирге дейінгі аймақтарда қалыптасқан. Сақ өнерінің зерттеушілері, Иранның Ахеменид және Бактрияның көркем өнерімен және Қытадағы Чжоу мен Хань дәуірлері өнерімен тығыз баланысты болған деп есептейді. Мәдениеттің мұндай тұтастығы сақ шеберлерінің бейнелеу өнеріндегі «аң стилімен» баланыстырады. Сақ шеберлері кескіндеме, қолөнер бұйымдарында «аң стилі» талғаммен үйлесімді қолданып, қияли бейнені ұтымды бере білген.

«Аң стилін» 3 кезеңге бөлуге болады: **1)** Б.з.д VIII – VII ғасырларда – Архаикалық кезең: жануарлардың өзара үйлесімділігін сақтамай, қозғалматын бейнеде кескінделуі; **2)** Б.з.д VI – IV ғасырларда – Классикалық кезең: жануарлардың өзара үйлесімділігін сақтап, қозғалыста, реалистік түрде бейнеленуі; **3)** Б.з.д III – I ғасырларда – Біртіндеп құлдырау кезеңі: жануарлардың сұлбасын бейнелеу, жекелеген элементтердің өрнекке ауысуы (құстың тұмсығы, мүйізі және т.б);

Есік қорғаны – XX ғасырдың 50-60 жылдарынан бері күллі дүниені өзіне қаратқан, Алматы қаласынан шығысқа қарай 50 шақырым жерде «Есік» қорғаны табылды. «Алтын адамды» 1969 – 1970 жылдары көрнекті ғалымдар, қазақ археологиясында айтарлықтай орны бар К.А.Ақышев бастаған археологтар тапты[2].

Антропологтардың анықтауынша, Есік обасына жерленген адам 17-18 жасар, бет – бітіміне қарағанда ол сақтарға жатады. Жетісу жерін мекендеген сақтардың жас көсемі немесе әскербасы екенін айқын көрсетеді. Себебі ол алтынмен мол тігілген сәнді киім киінген. Басына түрлі алтын бұйымдармен сәнделген шошақ (65-70 сантиметрге дейін) бас киім киген. Бас киімде жебе ұшты және «аң бейнелі» жылқы, барыс, тау теке, құс бейнеленген 150-дей алтын қаптырмалармен және тоғалармен сәнделген. Көне дәуірдегі материалық мәдениет, мифология, өнер тағы басқа салалардан мол дерек береді және сол кездегі сақ қоғамындағы мемлекеттік өркениет ертеден қалыптасқанын көреміз. Сонымен қатар ыдыс аяқ, қару жарақ және әшекейлі төсеніш үстіне бес қаруы түгел асыңған өлік қойылған.

Берел қорымы – б.з.б V-VI ғасырларда салынған Сақ дәуірінің ескерткіші. Шығыс Қазақстанның ежелгі мал өсірушілерінің мәдениеті бұданда айқындалып, кемелдене түседі. Таулы аудандарда обалардың таспен нобайланған, жер шұңқырда ағаш қимасы бар және аттар көмілген бұрыннан белгілі тұрақты түрі таралды. Берел ескерткішін алғаш Вильгельм Радлов 1865 жылы зерттеп, «Үлкен Берел» қорымын ашқан болатын. «Үлкен Берел» обасынан, шамасы тайпа көсемі немесе ру ақсақалы болуы керек. Оның моласы байлығымен және салтанаттылығымен ерекшеленеді. Бірақ жерлеу ғұрпы

тапаның қатардағы мүшелерін жерлеу салтынан айырмашылығы жоқ. Одан кейін есімі Берел ескерткіштерімен қатар аталатын Зейнолла Самашев. Қазба жұмыстарын алғаш 1998 жылы «патшалық оба» кезеңін зерттеу барысында алтынмен апталған 13 жылқы мен сол заманғы көсем бекзада мен әйелдің сүйегін тапты.

3. Самашев «Берел» атты еңбегінде: ...Берел жазығы кейінгі көшпелілер үшін де киелі мекен болып қала берген, осы жерде орта ғасырларға жататын обалар да орналасқан. Берел қорымы төрт обалар тізбектерінен тұрады. Ең ірі тізбекте, үстінен қарағанда, эллипс тәріздес обалар болса, ал басқа тізбектегілер дөп-дөңгелек келген. Әрбір тізбекте доминат оба болады. Бұдан туындайтын ой – әрбір тізбекте, мүмкін, осы кеңістікте бірін-бірі алмастырып билік жүргізген көшпелілер әулеттердің билік мұрагерлері, олардың қандас туыстары мен қоғамның бекзадалары жерленуі мүмкін» деп деректер қалдырады. «Заттарға құрылымдық-технологиялық сараптама көпшілік заттар мүйіздің белгілі бір қабаттарынан ғана және белгіленген мөлшерде жасалғандығын көрсетті [3]. Ең ұзындары ер тоқымнан тарайтын қайыстарға, орташалары жүгеннің маңдайлығы мен өмілдірік, құйысқандарға пайдаланылған. Грифондардың бейнелерін төртбұрышты пластиналармен жасаған. Барлық қолданбалы-декоративтік сонымен қатар культтік-рәсімдік заттарда кездесетін қызыл, ақ және сары түстердің белгілі бір мифтік, поэтикалық көзқарастармен символикалық байланыстары бар болуы мүмкін

Шілікті қорымы – 200-ден астам обадан тұратын Шығыс Қазақстанның далалық бөлігінің тамаша ескерткіші болып табылады. Белгілі археолог С.С.Черников қазып зерттеген оба Шығыс Қазақстан сақтарының мәдениеті мен өнері жайында аса қызықты материалар береді. Шіліктідегі нөмірі 5-ші қорғаннан табылған тарихи жәдігерлер Ресей Федерациясының Мемлекеттік қорында сақтаулы тұр. Археологтарға жеткен мүліктен тәптіштеп тізімдеген С.Черников барлығы 524 алтын зат тіркеді. Үш жүзден астамы, алайда, ұсақ тесікшелер (бисер) және кейбір зат сынықтары мен фрагменттері болған. Аң бейнелі стильмен жасалған көлемді алтын әшекейлер – 59 (29 - қабылан, 14-бұғы, 9 – бүркіт, 5 - қабан, 1 – балық, 1 - құс). Олардың қатарына 13 қола жебенің ұшын жатқызуға болады. Зерттеушілер қорамсақтың қалыңдығына қарап, оның бұғының немесе жылқының терісінен жасалғанын анықтады. Осы қазба жұмыстарын жүргізген С.Черников бұл қорамсақ жерлеу салтына сай арнайы жасалған деген тоқтамға келген.

Қорыта келсек, күні бүгінге дейін не бір тайпалар, мемлекеттер болғаны және сол тайпалық одақтар мен мемлекеттердің өзіне тән мәдениеті, салт-дәстүрі, әдет-ғұрыптары болғандығын білеміз. Сақ тайпалары халықаралық қатынастарда белсенді болды. Көршілес елдердің көпшілігі сақтармен соқтығысқанша, одақтас болуды дұрыс деп санаған. Сақ тайпаларының ескерткіштерін анықтау барысында Қазақстан территориясының басым бөлігінде сақ ескерткіштерінің орналасуы және әр ескерткіш құнды археологиялық материялдар, жазба деректер толықтыра түседі. Сондықтан сақ тайпалары тарихын зерттеу қазақ халқының түп – тамырының негізін ашудағы өзекті мәселелердің бірі болып табылады

Қолданылған әдебиеттер:

1. Неру Дж. Взгляд на всемирную историю. В трёх томах. Изд. 4. — М.: Прогресс, 1989. — 360+472+432 с
2. Акишев К.А. Археологические исследования в Казахстане //Историческая наука Советского Казахстана. — Алма-Ата, 1990.
3. Самашев.З. Берел. Алматы, 2011-236 б.

Ғылыми жетекші: т.ғ.к. Еспенбетова А.М.

ҚАЗАҚ, ОРЫС ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ ‘ОТБАСЫ’ КОНЦЕПЦИЯСЫ

Жұбатов Н.Қ.

nureke_zhubatov@mail.ru

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Отбасылық феномендер көпмәдениеттілікпен сипатталады, бұл зерттелетін ғылыми пәндердің тұтас қатарымен расталады: әлеуметтану, әлеуметтік психология, психология, Әлеуметтік антропология және лингвистика.

Гуманитарлық ғылымның мәні болып табылатын "отбасы" феномені оны қараудың барлық екі аспектісінде көруге болатын құбылыс болып табылады. Кең мағынада отбасы ішкі құрылымы күрделі макроорганизацияланған әлеуметтік институт ретінде зерттеледі. Кең мағынада отбасы туыстық, неке немесе ата-ана қатынастары негізінде қалыптасқан топ ретінде зерттеледі. Екі жағдайда да отбасы өзінің бірегей функцияларын атқарады. Отбасы қоғамдағы алғашқы әлеуметтік институт болып табылады.

Қазіргі уақытта екі негізгі бағытта лингвистикалық, тұжырымдамалық зерттеулер когнитивті лингвистика аясында белсенді өтуде. Лингвистика, когнитивті лингвистика және өнеркәсіп негізіндегі антропоцентрикалық бағыттағы тіл білімінің зерттеу нәтижелері мен анықтамаларының тұжырымдамалық талдауының көпшілігі.

Антропоцентрикалық парадигма зерттеуші пән мәнінің білімін беруге мүдделі, яғни екі тілді адам. Яғни, қазіргі лингвистика когнитивті лингвистика және антропоцентрикалық парадигма бағытындағы лингвистикалық-мәдени жұмыс.

Когнитивті лингвистикада тіл тек ақпаратпен ғана шектелмейді, бірақ бейнелі символдар арқылы әлемнің тілдік бейнесін сипаттауда ерекше рөл атқарады.

Когнитивті лингвистика тілге когнитивтік көзқарасқа, адами көзқарасқа, адам санасындағы ғаламның тұжырымдамасына, когнитивті модельдер арқылы ашылатын білім кодына, шындық пен ақиқат және сананың нәтижесі арасындағы байланыстарға негізделген.

Танымдық процестің басты ерекшелігі-тілді үйренудің жаңа тәсілдерін енгізу ғана емес, сонымен қатар таза когнитивті бағыттың танымдық аспектісі.

Когнитивті лингвистиканың негізгі мәселелерінің бірі когнитивті мән болып табылады. Тілдік бірліктердің мағынасы адамның ойлау жүйесімен бір мезгілде оқытылады. Осы саладағы негізгі ұғымдар: "әлем бейнесі", "әлемнің тілдік бейнесі", "әлем моделі" немесе "когнитивті модель" болып табылады. Когнитивті құндылық тілмен жасалуы мүмкін когнитивті ақпарат ретінде қарастырылады. Когнитивті семантика-бұл таным моделі арқылы адам санасында тұжырымдамалық білімді зерттейтін ғылым.

Лингвомәдениеттану-бұл лингвистика мен мәдениеттанудың ұштасуымен құрылған тілде бейнеленген және бекітілген халық мәдениетінің көріністерін зерттейтін ғылым. Лингвомәдениеттану әлеуметтік, когнитивті, этикалық, эстетикалық, саяси, моральдық, рухани, күнделікті принциптер мен заңдарды жеткізеді.

Когнитивті лингвистика мен әдістемесінің ұқсастығын атап өткен жөн. Лингвомәдени мәдениет эксперименталды-когнитивті лингвистиканың көмегімен материалдарды үйренуге қабілетті, ал материалдың ең маңызды көзі тіл тасымалдаушы болып табылады. Бұл әдістер тіл мен мәдениеттің оның лингвистикасының күрделі формасымен - талдау әдістерімен және әртүрлі когнитивтік принциптердің ерекше дәйексөзімен өзара толықтыруы туралы ғылыммен өзара әрекеттесуін зерттеуге мүмкіндік береді.

Лингвомәдени таным ұғымы мәдениеттің базалық бірлігінің түсінігі болып табылады. Ұғым-тіл, сана және мәдениет кешенін зерттеуге бағытталған жалпы қабылданған менталдық бірлік.

Әлемнің лингвистикалық бейнесі біртекті құрылым емес, ол әртүрлі ерекшеліктері бар тұжырымдамалардан тұрады. Бұл бірнеше макеттерде бір тұжырымдаманы қарауға мүмкіндік береді және барлық түрлі тұжырымдамаларды анықтайды. "Отбасы" ұғымын әр түрлі жіктемелерде қарастыру ықтималдығын анықтау үшін кейбір ұғымдарды талдайық және "отбасы" ұғымының не екенін анықтауға тырысамыз. Осы орайда "отбасы" ұғымын қарастырайық. Ең алдымен, отбасы тақырыбы тұрғысынан отбасы ұғымы эмоционалдық болып табылады, бұл махаббат, бақыт, бақытсыздық сияқты басқа эмоционалдық ұғымдарды тудырады.

Адам санасы тұжырымдамасының тұжырымдамалық элементі ретінде концепт күрделі әмбебап құбылыс болып табылады. Бір-бірімен тығыз байланысты тұжырымдамалар бар екеніне күмән жоқ, тұжырымдамалық шеңберлер өзара байланысты және бір-бірін сәйкестендіруге болады.

"Отбасы" концептін зерттеуге арналған таңдау қазіргі әлемде тілге сәйкес әсер ететін отбасы ұғымына қатысты өзгерістер туындауымен түсіндіріледі.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Баранов О. С. Идеографический словарь русского языка. М., 1995.
2. Большой толковый словарь русского языка / Под ред. С. А. Кузнецова. СПб., 1998.
3. Новый объяснительный словарь синонимов русского языка / Под ред. Ю. Д. Апресяна. М.-Вена, 2004.

Ғылыми жетекші: ф.ғ.к., доцент Сулейменова З.Е.

ОРАЛ, ТОРҒАЙ ОБЛЫСТАРЫНЫҢ ҚҰРЫЛУЫ ЖӘНЕ ӘСКЕРИ-ХАЛЫҚТЫҚ БАСҚАРУДЫҢ ЕНГІЗІЛУІ

Қанапин Б.О.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

XIX ғасырдың 60-жылдарының ортасына қарай патшалық Ресейдің қазақ даласын әскери отарлауы аяқталғаны белгілі. Осы кезеңнен бастап патша үкіметі XIX ғасырдың 20-жылдарында басталған қазақ даласын тиімді басқаруға бағытталған эксперименттік іс-шараларын қорытындылап, қазақ халқын азаматтық жолмен тиімді басқару жүйесін жасақтауға кірісті. Оның үстіне, сол кезеңде өмір сүріп тұрған қазақтарды басқару жүйесі қазақ даласында патша билігінің толық ықпал етуін қаматамасыз ете алмады. Бұл жөнінде Торғай облысының отарлық басқармасының шенеунігі А.И.Добросмыслов 60-жылдардың басында қазақ даласын басқаруды реформалауға жоғарғы үкіметтің ерекше назар аударғандығын, сібірлік және орынборлық ведомстволардың барлық қазақтарына азаматтық өмір заңдылықтарын енгізуге, олардың жоғарғы билік, мемлекет және жергілікті әкімшілікпен барынша тығыз қарым-қатынастар орнатуына қабілетті бірдей басқаруды қалыптастыру жоспарланғандығын жазады [1, 422 б.].

Қазақ даласын басқаруды жеңілдету үшін отаршылдық әкімшіліктің ықпалды шенеуніктері XIX ғасырдың 60-жылдарының басында қазақ даласы мен Орал, Орынбор және Сібір округтері казак әскерлерінің аумағы үшін бір жалпы басқарма белгілеуді, Тобыл, Томск және Енисей губернияларынан азаматтық Батыс-Сібір генерал-губернаторлығын құруды ұсынды. Осы мақсатпен құрамында барон К.Врангель, Имшеник-Кондратович, П.Солнцев, А.Орлов, Г.Ловицкий, К.Селевестрович, Н.Довеновский бар Ерекше комитет құрылды [2, 417 б.]. Ерекше комитетке әскери министр Д.А.Милютин төрағалық етті [3, 39 б.]. 1863 жылы құрылған [4, 66 б.] бұл Ерекше комитеттің міндеті Далалық өлкені басқару жөніндегі ереже жасақтау болды.

Д.А.Милютин басқарудың әскери-әкімшілік тұрғыда ұйымдастырылуын көздеді. Оның бұл көзқарастары «жоғары азаматтық басқаруды әскери бөлімнен немесе бөлмеу» туралы мәселені талқылаған кезде айқын көрінді.

ҚРОММ мен РМӨТМ-да сақталған мұрағат материалдарын негізгі алғанда реформалардың басты мақсаттары мыналар болған деп қорытынды жасауға болады:

1) Басқаруды қайта ұйымдастыру – реформаға дейінгі кезеңмен салыстырғанда неғұрлым тиімді әкімшілік аппарат құру және өзін-өзі қаржыландыруға тиісті жергілікті «өзін-өзі басқарудың жаңа жүйесін құру».

2) Аса маңызды Орта Азиялық рыноктарды басып алу, оның аса бай өсімдігі мен минералдық ресурстарын игеру үшін және Орталық Азияға одан әрі шабуыл жасау үшін Қазақстанды патша үкіметінің базалық лагеріне айналдыру.

3) Әскери бөлімшелерді және шенеуніктердің орасан көп мөлшерін ұстауға арналған шығындарды жабу үшін салық жинауды көбейту.

4) Қазақстан жерін мемлекеттік меншік деп жариялау – қазақ даласын одан әрі отарлау үшін алғышарттар жасау.

5) Әкімшілік басқаруды жеңілдету және қазақ халқына салық салу жүйесін жетілдіру мақсатымен нақты әкімшілік-аумақтық бөліністі айқындау және оны дамыту.

6) Жалпыимпериялық азаматтық және қылмыстық заңдарды қолдану.

7) Сот органдарының байырғы халықтың қарсылығын неғұрлым икемді реттейтін және өзінің өткір жүзін олардың күресіне қарсы бағыттайтын жаңа құрылымын жасау [2, 447-448 бб.].

Көріп отырғанымыздай, патша үкіметі бұл реформалар арқылы қазақ халқын толықтай отарлауды аяқтап, қазақ жерін көп шығын шығармай басқаруға мүмкіндік беретін тұтастай жүйе құруды көздеді.

Сонымен, Азиялық Ресей және Орынбор өлкесін басқару мәселелерін талқылаған Ерекше комитеттің жұмысының нәтижесінде төмендегідей сұрақтар туындады: 1) жалпы басқару қандай болуы тиіс және оны жергілікті жағдайлармен байланыстыру қажет пе; 2) аймақтағы ішкі ахуал қандай және ол жаңа басқаруды енгізуге алғышарт жасай ма; 3) аймақтарды басқаруды біртұтас орталық мекемеге жинақтау қажет пе (аймақтың жекелеген бөліктері Министрлер кабинетіне, Әскери министрлікке, Ішкі істер министрлігіне, Төрағалық етуші сенатқа бағынды).

Осы сұрақтарды шешу үшін Ерекше комитет 1865 жылы Әскери министрлік және Ішкі істер министрлігіне Комиссия ұйымдастыруды тапсырды. Комиссия сол жерлердегі істің жағдайымен танысып, жекелеген бөлімдерін жазуы тиіс болды. Комиссияның басшылығына ІІМ-нің шенеунігі статтық кеңесші Ф.Гирс (әкімшілік және соттық бөлімдер) сайланды. Әскери министрліктен полковник А.Гейнс (ішкі тұрмыс бөлімі) тағайындалды. Орынбор өлкесінен депутат болып полковник Чутковский (өлке халқын жер және алым-салық жағынан реттеу бөлімі) тағайындалды. Батыс-Сібір өлкесінен депутат болып Бас штабтың капитаны А.Проценко (әскери іс және дін бөлімі) тағайындалды.

Комиссия үш жыл жұмыс жасады. Нәтижесінде, 1867 жылы жоба жасақталып, Шығыс және Батыс-Сібір генерал-губернаторымен талқылауға Әскери министрлікке және Ішкі істер министрлігіне берілді [4, 67 б.]. Осы жобаның негізінде жаңа басқару ережелері қабылданып, әкімшілік-территориялық реформалар жүзеге асырылды.

1867 жылғы 11-шілдеде ІІ Александр патша «Сырдария және Жетісу облыстарын басқарудың уақытша ережесі туралы» жобаны, 1868 жылғы 21-қазанда екінші жоба – Орал, Торғай, Ақмола және Семей облыстарын басқару туралы «Уақытша ережені» бекіту туралы жарлыққа қол қойды. «Уақытша ережелердің» екі жобасы да 1869 жылғы 1-мамырдан бастап енгізілетін болып ұйғарылды [2, 418 б.].

Сөйтіп, Орынбор және Сібір қазақтары, Семей облыстарының және Орал мен Сібір казак әскерлері жерлерінен 4 облыс: Орал, Торғай, Ақмола және Семей құрылды. Орал және Торғай облыстарын орынборлық генерал-губернатор басқарды.

Орал облысы Орал казак әскерлері жерлерінен және Орынбор қазақтары облысының батыс бөлігі мен орта бөлігінің бірқатар жерлерінен құралса, Торғай облысына Орынбор қазақтары облысының шығыс бөлігі және орта бөлігінің қалған жерлері қарады. Орал облысының облыстық қаласы болып Орал қаласы белгіленсе, Торғай облысын басқару уақытша Орынбор қаласында орналастырылды [5, 323-324 бб.]. Орал қаласында облыстық басқарма 1869 жылы 6-наурызда ашылды [6, 21 б.].

Уақытша ереже бойынша облыстар уездерге бөлінді. Орал облысы 4 уездге бөлініп, оларды басқару Орал және Гурьев қалаларына, Калмыков станицасына және Ембі постына орналастырылды. Ереже бойынша соңғы екеуіне қалалық қоныс статусы берілді. Александровск бекінісі Орал облысының құрамына қосылды. Аталған бекініс жанында көшіп жүрген халықты басқару үшін ерекше кестеге сай Маңғышлақ приставтығы бекітілді.

Торғай облысына қараған 4 уезд Елек қамалы, Николаев станицасы, Орал (атауы Ырғыз деп өзгертілді) және Орынбор (атауы Торғай деп өзгертілді) бекіністерінен басқарылды. Ырғыз және Торғайға қалалық қоныс статусы берілді [5, 324 б.].

Генерал-губернатор басшылығындағы облыстарды басқару облыстық және уездік болып бөлінді. Облыстық басқарма әскери губернатор мен облыстық басқарудан тұрды. Ереженің 22-бабына сәйкес әскери губернаторлар облыстағы әскерге де басшылық жасады. Орал облысының әскери губернаторы сонымен бір мезгілде Орал казак әскерінің атаманы қызметін атқарды.

Әскери губернаторлар генерал-губернатор және әскери министрінің алдына келісімі негізінде Ішкі істер министрлігінің ұсынуымен императормен қызметке тағайындалды немесе қызметтен босатылды. Әскери губернатор болмаған немесе науқастанған жағдайда егер генерал-губернатордың ерекше өкімі болмаса оның облысты басқару бойынша міндеттерін вице-губернатор атқарды.

Орал және Торғай облысының әскери губернаторлары жалпыимпериялық әскери губернаторлаға тән құқықтар мен міндеттерді иеленді. Тұрақты әскерді, сонымен қатар, казак әскерлерінің әскери-әкімшілік және шаруашылық бөлімдерін басқару үшін әскери губернаторлар жанынан ерекше әскери басқарма жұмыс істеді. Аталған облыстардың әскери губернаторлары казак әскерлерін басқаруда ерекше ережелерді басшылыққа алды [5, 325 б.].

Әскери губернатор – Ресейде 1917 жылға дейін губерния немесе облыстағы жоғарғы үкіметтік және әскери шенеунік. Ол сонымен бірге, өз губерниясы, облысындағы әскерге қолбасшылық еткендігін жоғарыда айтқанбыз. Жалпы, әскери губернатор лауазымы Ресей империясында 200 жылдан астам уақыт бойы өмір сүрген губернатор институтынан туындайды. Губернатор институтын ХУІІІ ғасырдың басында Петр І енгізді. Екі жүз жыл бойы бұл институт көптеген өзгерістерге ұшырады, дегенмен өзінің мәнін сақтап қалды.

«Уақытша Ереже» жергілікті басқаруға ерекше көңіл бөлді. Уездер болыстарға, болыстар ауылдарға территориялық принциптер бойынша бөлінді. Болыстарға жалпы саны 1000-2000 аралығындағы, ауылдарға 100-200

аралығындағы шаңырақ бірігуі тиіс болды. Аталмыш құжатта болыстардың құрылу принципі былайша көрсетілді: «болыстар жергілікті қолайлылықтар ескеріліп, қыстаулардың пайдаланылуына қарай көршілес орналасқан ауылдардан құрылады» (60-бап). Бір ауылдан екінші ауылға өту тек өкіметтің рұқсатымен ғана жүзеге асырылды (61-бап). Осылайша, «әкімшіліктің рулық белгілер бойынша бөлінісі жойылды және де ол ұлттық тұрмыс-салт ерекшеліктерін ескермей, басқару ісіндегі қандай да болмасын дербестікті жоқ қыла отырып, басқарудың территориялық принципімен ауыстырылды» [7, 23-24 бб.].

«Уақытша Ережеге» сәйкес болыс басшылары мен ауыл старшындары сайлау арқылы жергілікті халық өкілдерінен сайланды. Болыстар мен ауыл старшындары 3 жылға сайланды. Болыс басшылары мен олардың кандидатураларын әскери губернатор, ал ауыл старшындары мен олардың кандидатураларын уезд бастығы бекітетін болды. Осылайша, патшалық Ресейдің отарлық өкіметі қазақтарға өзін-өзі басқару құқығын бергендей болды, бірақ шын мәнісінде бұл қазақтарды бір-біріне айдап салу, өз проблемаларын өздеріне шешкізу тәсілі болатын. Шын мәнісінде, болыстар мен ауылдарды басқарған қазақтан шыққан жергілікті «басшылар» әскери губернаторлар мен уезд бастықтарына тікелей тәуелді болды, отарлық өкіметтің мүддесіне сай қызмет етуге мәжбүр болды.

Сонымен 1867-1868 жылдардағы жаңа әкімшілік реформалардың нәтижесінде Қазақстанның солтүстік-батысына әскери-халықтық басқару жүйесі енгізілді. Оның басты көрінісі осы аймақтың Орал және Торғай облыстарына біріктірілуі болды. Бұл әскери-халықтық басқару Ресей империясымен XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың басында Кавказ, Закавказья және Орта Азия территорияларында енгізіліп, жүзеге асырылған әкімшілік-соттық тәртіптер жүйесі болып табылады. Аталған басқару жүйесінің мәні барлық әкімшілік функциялардың кең көлемді өкілеттіліктерге ие болған әскери билік өкілдеріне берілуі. Біздің жағдайымызда ол – Орынбор генерал-губернаторы. Осы билік иесі тіпті қажет болған жағдайда, яғни бүлік жағдайында күш қолдануға шешім қабылдау құқығына ие болды. Әскери-халықтық басқаруда жоғарыда аталған жүйе қайталанды. Яғни, губерниялық (облыстық) және уездік басқарудағы барлық азаматтық билік әскери шенділерге берілді, ал ауыл халқы басқарудың төменгі буынын құраған болыс басшылары және ауыл старшындарымен басқарылды. Соңғыларының ықпалды жергілікті тұрғын өкілдерінен сайланғандығын жоғарыда айтқанбыз. Бұл жүйеде жоғарыда атап өтілгендей облыстарды басқарған әскери губернаторлар көлемді азаматтық және әскери билікке ие болды. Олар басқарудың төменгі буынына сайланған адамдар ұнамаса, сайлауды қайта өткізуге пәрмен беруге құқылы болды.

Осылайша, жаңа басқару жүйесі, оның әскери-басқыншылық механизмі қазақ даласын отарлауды аяқтау барысында мүлтіксіз жұмыс істеді. Кейінгі жылдары бұл жаңа басқару жүйесі жетілдіріліп, қазақ жері мен халқын тонаушылық пен қанаушылыққа ұшыратуды жүзеге асырып келді.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Добросмыслов А.И. Тургайская область. Исторический очерк. Т.1. Тверь, 1902.-524 б.
2. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). 5 томдық. 3-т. А., 2002.- 768 б.
3. Сулейменов Б. Аграрный вопрос в Казахстане в последней трети XIX- начала XX в. (1867-1907 гг.). А.-А., 1963.-411 с.
4. Бекмаханова Н.Е. Многонациональное население Казахстана и Киргизии в эпоху капитализма (60-е годы XIX в.-1917 г.). М., 1986.-244 с.
5. Материалы по истории политического строя Казахстана. Т.1. А.-А., 1960.- 441 с.
6. Крафт И.И. Сборник узаконений о киргизах степных областей. Оренбург, 1898.
7. Абенова Б.С. Ресей империясының Орынбор өлкесіндегі аймақтық саясаты (1861-1891 жж.). Монография. – Ақтөбе, 2010.-306 б.

Ғылыми жетекші: т.ғ.к., аға оқытушы Мәден А.Т.

РОЛЬ КУЛЬТУРНОЙ СОСТАВЛЯЮЩЕЙ В ПРОЦЕССЕ ФОРМИРОВАНИЯ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ

Конча К.

Таврический государственный агротехнологический университет им. Д. Моторного

В современных условиях приобретают особую значимость вопросы, связанные с влиянием социальных институтов на экономические процессы. Общественные организации, религиозные общины и т.д. активно воздействуют на функционирование хозяйственного механизма, как на миро-, так и на макроуровнях. Необходимо отметить, что данная ситуация является объективным следствием важной роли данных составляющих на всем процессе становления, формирования и развития современной цивилизационной модели.

В этой связи целью исследования были эволюционные особенности воздействия элементов культурной среды на характер формирования социально-экономических отношений ранних государственных образований. Объектом исследования были особенности развития социально-экономических отношений в период формирования государственного устройства и роль элементов культурной и религиозной составляющей в данных процессах. Методической основой исследования был институциональный подход, применение которого было обусловлено изучением характера влияния элементов культурного наследия на процесс становления хозяйственной системы. В процессе исследования были использованы следующие методические подходы: монографический метод – при изучении экономической составляющей памятков мирового культурного наследия, абстрактно-логический метод – при определении характера воздействия мифов, эпосов и т.д. на процесс становления социально-экономических и административных отношений цивилизаций древности и средневековья.

Для периода формирования первых государственных образований были характерны следующие особенности становления социально-экономических и административных структур:

- соединение административно-управленческих и биологических законов (наследование власти, передача полномочий более сильному индивиду и т.д.);
- особый статус носителя власти, в дальнейшем сакральность властных институтов;
- потенциальная готовность любого члена общественных образований (племя, род, государство) к силовому отстаиванию собственных прав на личное имущество, членов семьи и пр.

Данная ситуация является аналогичной поведению воспитанников детских садов либо младших школьников, которые не имеют собственной системы ценностей и моральных ориентиров. В этой связи они стараются укрепить свой статус (личностный либо имущественный), опираясь на силовые и психологические способы воздействия. В современном обществе роль модератора выполняет воспитатель (классный руководитель), однако в период становления цивилизаций функции «воспитателя взрослых» также должны были осуществляться, поскольку это гарантировало бы социальную и экономическую стабильность. Важную роль в легитимации и фиксировании данного механизма отношений играла культурно-мифологическая система того периода, которая фактически оправдывала насилие, производимое носителями власти в рамках государства, рода, племени путем представления аналогичных примеров в текстах многочисленных эпосов, мифов, сказаний, легенд.

Анализируя мифы и эпосы известных мировых цивилизаций, мы можем наблюдать многочисленные факты насильственных действий по отношению к личности либо ее имущества. Так, в частности, древнегреческие мифы переполнены примерами присвоения (в процессе осуществления подвигов) тех или иных знаковых имущественных объектов. Соответствующие ситуации наблюдаются нами в мифах о подвигах Геракла, Тезея, путешествиях аргонавтов и др. При этом следует отметить обязательность соблюдения принципа «статусности» поступков. Герои несут наказания от «высших сил» в случае посягательств на «божественное имущество» либо божественное первенство в чем-либо (миф о Минотавре, Критский бык Геракла, миф об Арахне и т.д.). В дальнейшем эта концепция трансформировалась в феодальном обществе в идею неприкосновенности имущества, принадлежащего центральной власти. Не случайно, что выдающиеся персонажи средневекового народного фольклора (Робин Гуд, Ходжа Насреддин, Пэкалэ, Алдар-Косе и т.д.) преимущественно занимались перераспределением излишков денежных средств местных феодалов (в т.ч. церкви), фактически выполняя фискальные функции.

Следует отметить, что достаточно распространенным было привнесение элементов насильственного воздействия в обрядовую практику. Так, в частности, в известном древнеиндийском эпосе «Махабхарата» описывается проведение обряда ашвамедха, связанного с процедурой посвящения на царство. В ходе него жертвенного коня отпускали пастись на год в

сопровождении вооруженного отряда царя, и правители тех земель, по которым он шел, должны были признавать свою покорность его хозяину, либо приводились к покорности силой. В результате царь, который мог себе это позволить, получал звание сарвабхаума – «владыки всех земель». [1].

Таким образом, мы видим, что составляющие культурно-религиозной системы в период формирования мировых цивилизаций выполнили функции благоприятствования создания и дальнейшего развития административно-территориальных институтов. Важность их вклада была обусловлена высоким уровнем хаотичности на стадии цивилизационного становления. Отождествляя свою поведенческую модель с разработанной системой божественного устройства Мироздания в целом и жизни на земле, в частности, нации сформировали приемлемую для их образа жизни форму социально-экономических отношений. В ее основе изначально было заложено право на насильственные действия в сфере имущественных и личностных отношений и необходимость силового противодействия от посягательств сторонних лиц.

Использованные источники:

1. Чакравартин. Электронный ресурс. Режим доступа:
https://www.krugosvet.ru/enc/kultura_i_obrazovanie/religiya/CHAKRAVARTIN.html
2. Баранцова И.О., Кальченко С.В., Попова Т.В. Плоский мир Терри Пратчетта: экономика и сатира. 2019. (Укр.).

Научный руководитель: д.э.н., профессор Кальченко С.В.

ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ И ЗНАЧЕНИЕ КОММЕРЧЕСКОГО АРБИТРАЖА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Кулмагамбетова А.С.

Актюбинский региональный государственный университет им.К.Жубанова

История развития арбитража в Республике Казахстан имеет свою небольшую историю. В истории арбитражного движения в Казахстане можно выделить несколько этапов:

1) период образования (1993-1999). В 1993 году были созданы первые арбитражные суды: Арбитражная комиссия при Торгово-промышленной палате Республики Казахстан (председатель Сулейменов М.К.), Международный арбитражный суд при Юридическом центре УГКУ (председатель Грешников П.Ю. Положение о типовом временном суде, утвержденное постановлением Кабинета Министров Республики Казахстан от 4 мая 1993 года № 356, в то время не имело проблем с развитием арбитражных судов, за исключением апелляций Генерального прокурора на решения арбитражных судов.

2) этап ликвидации арбитражных судов (1999-2004). С принятием нового Гражданского процессуального кодекса 1 июля 1999 года ситуация резко

изменилась, и не было положений, регулирующих исполнение решений арбитражными судами государственными судами. Однако такое положение не включено в Гражданский процессуальный кодекс.

После принятия Гражданского процессуального кодекса судебная практика начала распадаться. Чтобы исправить ситуацию, Верховный суд принял Постановление № 14 от 19 октября 2001 г., которое предписывало судам исполнять временные приговоры. Однако Генеральная прокуратура и Министерство юстиции выступили против этого решения как единого фронта при открытой поддержке Правительства Республики Казахстан. После такого серьезного давления Верховный суд вынужден был сократить свое регулирование.

3) Этап после принятия арбитражных Законов (2005-2009 г.г.). В итоге все же борьба увенчалась успехом, и 28 декабря 2004 г. были приняты Закон «О третейских судах» и Закон «О международном коммерческом арбитраже». Эти законы сыграли большую роль в возрождении арбитражных судов в Казахстане.

4) Этап совершенствования законодательства (2009-2014 г.г.). За десять лет, прошедших с момента введения в действие указанных Законов, изменения и дополнения вносились в них несколько раз.

Так, в Закон о третейских судах пять раз - Законом РК от 04.05.2009 г. № 156-IV ЗРК, Законом от 05.02.2010 г. № 249-IV ЗРК, Законом от 17.02.2012 г. № 564-IV ЗРК, Законом от 10.07.2012 № 32-V ЗРК и Законом от 03.07.2013 г. № 125-V ЗРК.

В Закон об арбитраже изменения и дополнения вносились трижды - Законом РК от 05.02.2010 г. № 249-IV ЗРК, Законом от 03.07.2013 г. № 125-V ЗРК и Законом от 02.07.2014 г. № 225-V.

5) В настоящее время разработан проект нового Закона Республики Казахстан «О коммерческом арбитраже» (далее - законопроект), а также Закона Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан о коммерческом арбитраже» (далее - соответствующий закон).проект) разрабатывается. Законопроект направлен на объединение специальных законов, регулирующих деятельность международного арбитража и арбитражного суда, в целях обеспечения единого подхода к их правовому регулированию.

С принятием и принятием нового Закона можно будет говорить о начале нового этапа в развитии арбитражного движения в Казахстане.

Каким он будет? Будет ли это этап укрепления и успешного развития арбитража, во многом будет зависеть от того, как выйдет закон.

В течение последних нескольких десятилетий арбитраж, или, вернее, его подтип, международный коммерческий арбитраж, без сомнения, был наиболее популярным способом разрешения международных торговых споров. Это связано с реальными преимуществами, которые арбитраж может принести международным контрагентам. Если перечислять эти преимущества, то они следующие:

1. Стороны могут принять самостоятельное решение при обращении в арбитраж, т.е. определить ряд вопросов с вашего согласия;
2. В то же время они могут влиять на общий арбитражный процесс;
3. Еще одним преимуществом арбитража является окончательность решения, которое, как правило, не подлежит обжалованию;
4. Арбитраж, как правило, не зависит от конкретных условий, этапов или других законодательных положений гражданского процесса;
5. Арбитражный процесс проходит быстрее, чем дела, рассматриваемые национальным судом;
6. Арбитраж гораздо более экономичен для судебного разбирательства, чем для судебного разбирательства.

В последние годы международная торговля росла быстрыми темпами и претерпела значительные изменения, прежде всего с возрастающей сложностью. Развитие высоких технологий привело к появлению электронной коммерции, которая также активно развивается, особенно в последние годы.

Среди многих проблем, которые решаются, важно создать наиболее благоприятные условия не только для международного сообщества, но и для взаимовыгодного экономического сотрудничества,

Важным моментом является создание надежной основы для методов урегулирования споров и конфликтов, возникающих в процессе международной деятельности.

Последние десятилетия ясно показали, что они являются наиболее подходящими способами разрешения международных коммерческих споров

Арбитраж подобие продолжению культурных правовых традиций урегулирования правовых споров.

Сегодня возможность его использования очевидна. Урегулирование международного арбитражного спора гибкость и динамизм более способствуют участию международный экономический оборот всех новых участников. В то же время с начала международной торговой практики Арбитраж и его правовое регулирование существенно развиваются иногда национальные правовые традиции, которые отличаются страны. Это, в свою очередь, отрицательно сказалось на готовности. потому что партнеры используют этот инструмент разрешения споров вызвал некоторую юридическую неопределенность.

В Казахстане не так много арбитражных судов. Их точный размер неизвестно как статистика по работе единого центра и арбитража нет кораблей. Можно предположить, что их общее количество закончилось Двадцать, в основном в Алматы. Возможно, это было сделано Национальная палата предпринимателей Республики Казахстан Третейский суд принимает на себя функции Центра.

В целом эффективность судебной защиты в правозащитной деятельности, в частности в арбитраже, зависит от заключительного этапа разбирательства - исполнения решений. Арбитражный суд разрешит спор, приняв решение, которое, как правило, не вызывает возражений и является обязательным для сторон в споре, как указано выше. Это потому, что стороны должны принимать свои собственные решения. На практике часто бывают ситуации, когда

арбитражные решения не исполняются добровольно, и тогда возникает необходимость их исполнения. Все важные вопросы, касающиеся применения иностранного арбитража в стране, решаются определенными международными конвенциями (например, Нью-Йорк, 1958; Европа, 1961; Для стран СНГ, Киевское соглашение, 1992). Эти международные документы предусматривают исполнение иностранных арбитражных решений судебными органами государства, в котором находится осужденный.

Чтобы создать благоприятные условия для развития международного коммерческого арбитража в Республике Казахстан, необходимо решить ряд важных задач, а именно: приведение национального законодательства в соответствие с международными документами, ратифицированными Республикой Казахстан, обеспечение точного выполнения решений коммерческого арбитража и налаживание делового сотрудничества со всемирно известными арбитражными судами.

Прошедшее столетие отличалось практикой международного права от использования такого механизма урегулирования экономических споров, как арбитраж. Это была не только структура государственного суда, но и важная альтернатива государственной судебной системе. В настоящее время во многих странах институт арбитража быстро развивается. Это связано с ростом международной торговли, расширением сотрудничества в области промышленности, науки и техники, а также инвестиционной политикой, проводимой многими странами.

Сегодня мир переживает стремительные демократические изменения во всех сферах общественной жизни. Свобода рыночной экономики и предпринимательства усугубляет проблему защиты прав и законных интересов участников экономических отношений, поскольку одним из наиболее сложных компонентов социальной системы является экономика, часто сталкивающаяся с противоречивыми и трудными ситуациями.

Использованные источники:

1. <https://www.zakon.kz/4867583-mezhdunarodnyjj-kommercheskijj.html>
2. Закон Республики Казахстан Об арбитраже (с изменениями и дополнениями по состоянию на 21.01.2019 г.)

Научный руководитель: к.ю.н., доцент Исмаилова Б.Ш.

СЫҒАНАҚ – ҚАЗАҚ ТАРИХЫНЫҢ АЙНАСЫ

Мансарина М.

zhanat_2511@mail.ru

С.Сейфуллин атындағы ҚАТУ

Елбасымыз «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында «Мен халқымның тағылымы мол тарихы мен ерте заманнан арқауы үзілмеген ұлттық

салт-дәстүрлерін алдағы өркендеудің берік діңі ете отырып, әрбір қадамын нық басуын, болашаққа сеніммен бет алуын қалаймын», - деп атап өтуі тарихи жәдігерлерімізді қайта түгендеп, ұлттық мәдениетті сақтамай ешқандай жаңғыру болмайтындығын тағы да бір дәлелдеп отыр. Сондай ұлттық мәдениетіміз бен төл тарихымыздың бір сынығы ортағасырлық Сығанақ қаласы болып табылады.

Қаратау қойнауына қоныс тепкен көне қала - Сығанақ қазақ мемлекетінің алғашқы астанасы болған. Қала Қызылорда облысы, Жаңақорған ауданы Сунақата ауылынан 1,5 км батыста орналасқан, оның оңтүстік жанынан Түркістан-Қызылорда тас жолы өтеді. Бұл жол баяғы Ұлы жібек жолының ізімен салынған. Міне, осындай тоғыз жолдың торабында жатқан Сығанақ қаласының ғұмыры сонау алғашқы орта ғасырдан басталған. Қаланың ғұмырының дәл қай ғасырда басталғандығын дәп басып айту қиын. Өйткені оған археологиялық қазба жұмысы жүргізілмеген, тек үстінен теріп алынған көзелердің сынықтарына қарап V-VI ғасырларда тіршілік басталған деген жорамалмен айтылып жүр. Ал қаланың аты IX-X ғасырлардағы жазба деректерде кездеспейді. Тек X ғасырдың аяғында ғана парсы географтарының деректерінде Сунах деген қала аты кездесетіндігін А.Якубовский келтіреді. Ал XI ғасырда қаланың Сығанақ деген аты атақты ғұлама түркі тілінің маманы, ғалым Махмут Қашқаридың “Түркі тілінің сөздігі” деген атақты еңбегінде жазылған. XI-XII ғасырларда Қарахан мемлекеті дәуіріндегі жазба деректердің барлығында қаланың аты жаппай кездесіп отырады. Қаланың атақты болуының басты бір себебі, қала өзінің 2000 жылға жуық тарихында төрт мемлекеттің - қыпшақ хандығының (XI-XII ғ.), Ақ Орданың (XIII-XIV ғғ.), Әбілхайыр хандығының (XV ғ.), қазақ хандығының астанасы болды. Қандай шапқыншылыққа ұшыраса да қалада тіршілік қайта жанданып отырған. Неге деген сұрақ өзінен-өзі туындауы мүмкін. Себебі ол қаланың Ұлы жібек жолының бойында орналасуымен байланысты еді. Бұған қосымша қала Орта Азия мен Дешті Қыпшақ даласын байланыстырушы буын болды. XI ғасырдың орта кезеңінен бастап қыпшақтар Сырдарияның орта бойына орын тебе бастайды. Міне, осы кезден Сығанақ қаласымен сауда қатынасын күшейтіп, қаланы өздеріне біржолата бағындырады. Сығанақ қапшақ хандарының құрылтай өткізіп, ақылдасатын ордасына айналған. Ұлы Жібек керуен жолының бойында жатқан сәулетті де сәнді Сығанақ шаһары – «Қыпшақ даласының қақпасы» атанған.

Моңғол шапқыншылығынан кейін XIII ғасырдың аяғынан бастап - XIV ғасырдың аяғына дейін Сығанақтың аты жүз жылдан астам уақыт ешбір жазба деректерде кездеспейді. Тарихи зерттеулер көрсеткендей Ақ Орданың ханы Сасы бұқаның баласы Ерзен ханның тұсында Сығанақ қаласы гүлдену дәуірін бастаған. Ерзен хан кезінде Сырдария бойындағы Отырар, Сауран, Жент, Баршакент қалаларында мешіт-медреселер салынып, ескілеріне жөндеу жұмыстары жүргізген. Міне, сол кезде Сығанақ қаласы Ақ Орданың орталығы болып мұндағы мешіт-медреселердің салынуына сол Ерзен ханның қызметі зор болған. Өзі осы Сығанақ қаласында жерленген. Осы жерде айта кететін бір мәселе XIV ғасырдың 70-жылдары Әмір Темірдің көмегімен Тоқтамыш

Сығанақ қаласында Ақ Орданың ханы болып таққа отырғызылады. Ол өзінің атынан Сығанақтың теңгеханасында 1378-1379, 1379-1380, 1381-1382 жылдар арасында теңге шығарған. Ал XV ғ. 20-жылдарынан бастап деректерде Жаңа Сығанақта ақша шығарылды деген мәліметтер пайда болды. Бұл қаланың моңғол шапқыншылығынан кейін қайта көтерілгендігін айғақтайды. Әсіресе ақшаның Жаңа Сығанақтан шығарылуы қираған қаланың жанынан қайтадан жана Сығанақ қаласы бой көтеріп, онда “теңгеханалар” салынды ма деген ой туғызады. Оны тек қалаға жүргізілген археологиялық зерттеулер ғана анықтайды. Алайда қала тағдыры бұл кезде де бейбіт жағдайда өмір сүре алмады. Қала XV ғасырда Ұрыс ханның ұрпағы Барақ хан мен Әмір Темірдің ұрпағы Ұлықбек арасындағы талас-тартыстың негізгі аренасына айналған. Барақ хан өзінің Ұлықбекке жолдаған хатында “Менің атам Ұрыс хан Сығанақта тұрып, онда құрылыс орындарын салғандықтан Сығанақ жайылымдықтары заң бойынша да, әдеттік құқық бойынша да маған тиісті”, - деп жазған [1]. Ал 1446 жылдан бастап қала “Көшпелі өзбектер” мемлекетінің құрамына кіріп, астанасы болған. Әбілхайыр хандығы ыдырағанға дейін өзінің мәртебесін жоғалтпаған. Ибн Рузбиханның жазуы бойынша Әбілхайыр хан 1468 жылы осы Сығанақтың жанында жерленген. Оның сипаттауы бойынша, хан күмбезі өте биік және күшті безендіріліп жасалған. Бұл кесенені зерттеушілер көк-кесене мавзолейі - Әбілхайырдың қабыры деп айтады [2]. Бізге жеткен ортағасырлық деректерден қаланың дәуірленген кезі туралы біраз мәліметтерді алуға болады. Әсіресе тарихшы Фазлаллах ибн Рузбиханның жазған «қаланың базарына базар күндері 500 түйеге дейін түсіп, бір түйе де қалмай сатылып кетеді» [3], - деп жазған дерегінен қаланың ірі сауда орталығы болғанын байқауға болады. Тарихтан білетініміздей Ибн Рузбихан өзбек ханы Мұхаммед Шайбани ханның хатшысы болған. Автордың айтуынша: «Қазақ ханы Бұрындық және Қасым хандарымен қала үшін талас-тартыстар болып, өзбек ханы жеңіліске ұшырап, Самарқанға кетуге мәжбүр болған. XV ғасырдың соңында қала қазақтардың қолына өтіп оның астанасы ретінде таңылған [3, 19-б.]. XVI ғ. басында Сығанақ қаласы өзінің бұрынғы күш-қуатынан айырыла бастайды. Оған себеп XVI ғасырдың II-жартысынан - XVI ғасырдың аяғына дейін болған ұзақ жылға созылған қырқыстар еді. Бұл Сығанақ қаласының экономикалық құлдырауына әкеледі. XVI-XVII ғасырлардағы түрік тілінде жазылған деректерден Сығанақ қаласының тұрғындарына берілген жерлер, оны суаратын арық-тоғандар туралы грамоталар табылған. Сығанақта мекен еткен халық отырықшылыққа бейім болған. Сол замандарда егін егіп, бау-бақша жайқалтқан. Бұл деректер түрлі жазбаларда айтылады. Қала маңайында «Сунақ ата» кесенесі бар. Онда шығыстың белгілі шайырларының бірі Хисамеддин Әл-Сығанақи жерленген. Қазіргі күні Сығанақ қаласы мен оның іргесінде тұрған кесене алыс-жақындағы жұрттың зиярат жасайтын құрметті мекеніне айналған. Сығанақ шаһарының орналасқан аймағы – туризмді дамытуға қолайлы мекеннің бірі. Болашақта алыс-жақыннан келетін жиһанкез қауым қызыға тамашалайтын орын болары даусыз.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Жолдасбаев С. Ұлы Жібек жолының бойындағы Сығанақ қаласы алғашқы қазақ хандығының (XVғ.) астанасы // «Ұлы Жібек жолы – халықтар мәдениетін жақындастырудың алтын көпірі» атты халықаралық конференциясының жинағы. - Түркістан, 2010. 50-52-бб.
2. С.Жолдасбайұлы «Аспан астындағы мұражай» // Сыр бойы, 26.04.2008ж.
3. Сырға толы Сығанақ // Қазақ тарихы, 1999 ж. №2, 17-19 бб.

Ғылыми жетекшісі: т.ғ.к., доцент Абишева Ж.Р.

ЯЗЫКОВАЯ КАРТИНА МИРА КАК АСПЕКТ СОЦИОЛИНГВИСТИКИ

Мукан Г.А.

Gulfat_mukan@bk.ru

Актюбинский региональный государственный университет им. К.Жубанова

Каждый язык имеет собственную языковую картину мира, в соответствии с которой носитель языка организует содержание высказывания. Именно так проявляется специфическое человеческое восприятие мира, зафиксированное в языке.

Картина мира может быть представлена с помощью пространственных, временных, количественных, этнических и других параметров. На ее формирование огромное влияние оказывают традиции, язык, природа, воспитание, образование и многие социальные факторы. Концепты – составляющие языковой картины мира, через анализ которых можно выявить некоторые особенности национального мировидения.

"Лингвокультурологический аспект формирования языковых картин мира и языкового поведения человека" рассматривает лингвокультурологический аспект процесса формирования языковой картины мира, влияние национальной ментальности на языковое поведение человека, лингвокультурную личность и ее характеристики, а также роль гендерного фактора в обществе, культуре и языке. Между картиной мира, как отражением реального мира, и языковой картиной мира, как фиксацией этого отражения существуют сложные отношения. Картина мира может быть представлена с помощью пространственных (*верх – низ, правый – левый, восток – запад, далекий – близкий*), временных (*день – ночь, зима – лето*), количественных, этнических и других параметров. На ее формирование влияют язык, традиции, природа и ландшафт, воспитание, обучение и другие социальные факторы.

Языковая картина мира не стоит в ряду со специальными картинами мира (химической, физической и др.), она им предшествует и формирует их, потому что человек способен понимать мир и самого себя благодаря языку, в котором закрепляется общественно-исторический опыт как общечеловеческий, так и национальный. Последний и определяет специфические особенности языка на всех его уровнях. В силу специфики языка в сознании его носителей возникает

определенная языковая картина мира, сквозь призму которой человек видит мир. Именно в содержательной стороне языка (в меньшей степени в грамматике) проявляются картина мираданного этноса, которая становится фундаментом всех культурных стереотипов. Ее анализ помогает понять, чем различаются национальные культуры, как они дополняют друг друга на уровне мировой культуры. При этом если бы значения всех слов были культурно-специфичны, то вообще было бы невозможно исследовать культурные различия. Поэтому, занимаясь культурно-национальным аспектом, необходимо учитывать и универсальные свойства языковых единиц. Человек предстает в двух ипостасях – мужчина и женщина. Оппозиция "мужской – женский" – фундаментальная для человеческой культуры. Социально и культурно значимые различия в поведении, обычаях и социализации в целом мужчины и женщин sporadически фиксировались в научном описании, особенно в антропологии и этнографии. Однако идея о разграничении понятий биологического пола и пола социального (гендер) возникла лишь в период постмодернизма. В работах М. Розальдо, Л. Ламфере, Р. Унгер, А. Рич, Г. Рабин понятие *гендер* трактовалось как *набор соглашений, которыми общество трансформирует биологическую сексуальность в продукт человеческой активности* [Пушкарева 1999: 147]. Категория *gender* была введена в понятийный аппарат науки в конце 60-х – начале 70-х годов прошлого века и использовалась сначала в истории, историографии, социологии и психологии, а затем была воспринята и в лингвистике, оказавшись плодотворной для прагматики и антропоориентированного описания в целом. Гендерный фактор, учитывающий природный пол человека и его социальные "последствия", является одной из существенных характеристик личности и на протяжении всей ее жизни определенным образом влияет на ее осознание своей идентичности, а также на идентификацию говорящего субъекта другими членами социума. Изучение взаимосвязи языка и пола его носителей принято разделять на два периода, рубежом которых являются 60-е годы прошлого века [Kotthoff 1991; Samel 1995; Кирилина 1997; Tafel 1997]:

1) биологический детерминизм – нерегулярные (и не связанные со смежными науками) исследования, основанные главным образом на наблюдениях разрозненных фактов;

2) собственно гендерные исследования – широкомасштабные исследования, идущие с 60-х годов прошлого столетия и обусловленные ростом интереса к прагматическому аспекту языкознания, развитием социолингвистики и существенными изменениями в традиционном распределении мужских и женских ролей в обществе, позволившими увидеть лингвистические факты в новом свете и по-новому интерпретировать их. Именно в этот период сформировались несколько лингвистических направлений, различающихся по концептуальным установкам, методам исследования и характеру изучаемого материала: 1. Социолингвистические гендерные исследования. 2. Феминистская лингвистика. 3. Собственно гендерные исследования, изучающие оба пола. 3. Исследование маскулинности (*men's studies*) – наиболее новое направление, возникшее в начале 90-х гг.

прошлого столетия[Erhart, Herrmann 1997].4. Психолингвистическое изучение пола, смыкающееся в последнее время с нейролингвистикой. Сюда же относится биодетерминистское направление, исходящее из природной заданности когнитивных различий мужчин и женщин, обусловленной неодинаковым гормональным балансом [Philips 1987], а также исследование детской речи.5. Кросскультурные, лингвокультурологические исследования, включая гипотезу гендерных субкультур [Malz, Borker 1991; Tannen 1992].

Многие исследователи в области лингвистики рассматривают язык как важнейший фактор среди национально-специфических компонентов культуры. Как считает Ю.Д. Апресян, каждый естественный язык отражает определенный способ восприятия и организации мира. Выражаемые в нем значения складываются в некую единую систему взглядов, своего рода коллективную философию, которая навязывается в качестве обязательной всем носителям языка [2]. В современной лингвистике это явление называется языковой картиной мира. В.И. Постовалова в своем исследовании, посвященном картине мира, отмечает следующее: «По-видимому, именуемый так феномен имеет все черты картины мира - содержит образ мира, существенные черты которого выделяются с позиции человека и его интересов, является изоморфным миру, в котором имеет свои эмпирические корреляты, не подвергается сомнению в своих существенных чертах, служит извечным регулятивом человеческой жизнедеятельности, ориентируя человека на определенное отношение к миру, вызывая в нем соответственные ожидания относительно мира и формируя поведенческие стереотипы в коммуникативном пространстве человеческого общения» [3]. На основании вышесказанного можно сделать вывод, что языковая картина мира является вербализованной частью концептуальной картины мира, а также ее глубинным пластом и вершиной, с учетом значения знаний, воплощенных в языковой форме для ее структурирования.

Использованные источники:

1. Ерошенко А.Р. Морально-нравственная сфера как объект и результат языковой концептуализации: лингвокультурный и когнитивный аспекты: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Ставрополь, 2007.
2. Апресян Ю.Д. Избранные труды: в 2-х томах. М., 1995.
3. Постовалова В.И. Картина мира в жизнедеятельности человека // Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира. М., 1988. С.8-69.
4. Человеческий фактор в языке. Отв. ред. Е. С. Кубрякова. М., 1988.

Научный руководитель: к.ф.н. Искиндирова С.К.

ОБРАЗ ЖЕНЩИНЫ В ПЕЧАТНЫХ ПЕРИОДИЧЕСКИХ ИЗДАНИЯХ

Мустафина А.С., Нургазиева Г.Т.

mustafinaa95@mail.ru

Казахский национальный университет им. аль-Фараби

Материал доклада посвящен освещению понятия образа современной женщины в глянец изданиях. Определены элементы динамики развития тематики изданий, которые вынуждены будут предлагать качественно новые мероприятия, женские образы, количество которых неуклонно растет.

Журнал — [печатное периодическое издание](#), в соответствии с [ГОСТами](#) «Печатные издания» «периодическое журнальное издание, имеющее постоянную [рубрику](#) и содержащее статьи или рефераты по различным общественно-политическим, научным, производственным и др. вопросам, литературно-художественные произведения». Как и [газета](#), журнал является одним из основных [средств массовой информации](#) и [пропаганды](#), оказывает влияние на общественное мнение, формируя его в соответствии с интересами определённых идеологических групп, общественных классов, политических партий, организаций. С появлением компьютерной офисной техники и распространением коммерческих типографий с возможностью полноцветной печати, журналы стали основным рекламным носителем для товаров. Как правило, адресованы строго определённым группам читателей и являются либо мировыми и общегосударственными изданиями, либо рекламными [каталогами](#).

С появлением Интернета журналы стали появляться и в сети. Сначала на сайтах стали выкладывать архивы печатных изданий, позже стали выкладывать онлайн-журналы. Они не выходили в печатном виде, а существовали исключительно в электронном виде и некоторые из них имеют аудиторию во много раз большую, чем «твёрдые» издания той же тематики.

Цель журнала - подробный анализ происходящих событий, размышлений, социологические опросы, подведение итогов, реклама и т.д.

В СССР, до появления гляцевых журналов, существовали только газеты и журналы, причем плохо иллюстрированные и на бумаге низкого качества. Появление глянца вызывало шок, явление, которое колдовало и заставляло думать людей, что жизнь за рубежом изменит их жизнь, как только они окажутся там. В настоящее время мы наблюдаем большое разочарование чужой жизнью. И журнал — глянец является одним из тех объектов, который участвовал в создании ложного представления о дальнем зарубежье.

Основная цель гляцевого журнала — это реклама, которая направляет людей на удовлетворении их потребностей, иначе бы они были бы не востребованы. Журналы такого толка отражают только сторону жизни, односторонне, настоящего они не знают, знать не хотели. Они созданы только для продажи, это как правило, сброшюванная реклама, много, много рекламы, а для того, чтобы люди не подумали, что покупают каталоги товаров, вставляют несколько статей. Таким образом, каталог как бы маскируется, прячется за статьями, которые могут быть интересны сами по себе. Глянец — это реклама,

которая помогает многим людям, в частности, женщинам возможно сделать жизнь разнообразнее - чуть веселее, чуть может ярче, чуть образованнее. Читатели находят в этих журналах себя, воплощение своего собственного идеала «как я хочу выглядеть и как должны меня видеть окружающие». В них можно подчеркнуть советы, как одеваться, какую косметику покупать, как сохранить молодость или как определить модель своего поведения. Само собой эталонами становятся продвинутые модели и наиболее успешные представители бизнеса, кино и телевидения [3].

В мире существует огромное количество ярких периодических изданий – журналы, газеты, СМИ в социальных сетях. Современные средства массовой информации производят и пропагандируют информацию о принципах организации и функционирования общества, отражают нормативные образы и модели поведения, тем самым активно участвуя в процессе формирования социальной реальности. В данный момент СМИ считается частью системы социализации, как подрастающего поколения, так и взрослых людей, они играют большую, а порой и решающую роль в формировании общественного мнения, оценок людей и событий и навязывают массам стандарты жизни. Иначе быть не может. Мы по-разному относимся к средствам информации, к предоставляемым там материалам, тем не менее, современные люди уже не представляют своей жизни без журналов, газет, СМИ в социальных сетях.

Современные женские издания доставляют огромное внимание взаимоотношениям в семье, традициям и обычаям, истории, проблемам нравственности и морали, женской карьеры, проблемам женского здоровья, финансовым, экономическим трудностям семьи. И это ответ на вызовы современной жизни.

Если посмотреть картинки, рекламу и статьи в старых женских журналах можно прийти к выводу, что мужчины, а именно они все это составляли, давали ряд установок, уверенные в том, что именно они (установки) отражают наши интересы. Идеальные женщины тех лет все время пытались скинуть лишний вес или наоборот набрать вес, ночами и днями напролет думали о качестве туалетной бумаги и о своих красных и сухих руках. Заботы женщин в XX веке можно проследить по газетам и журналам, в которых есть все, что волновало женщин того времени: секреты кулинарной кухни, выкройки одежды, приборы для создания ямочек, приборы для измерения красоты, устройства для похудения, корсеты, реклама видов чая и т.д. [1].

На обложках ранних советских журналах «Работница», «Крестьянка» изображались измученные женщины в неудачных позах. Почему?

Есть версия, что журналы эти были многотиражными, в тот период беспорядочная «реальность» попадала на страницы в силу того, что часто переснять кадры не было денег и возможностей, попадала все на странице журнала в сыром виде. По другой версии, был некий естественно возникший запрет того времени на показ красивой жизни - фотограф должен фиксировать не женщин, а трудовой процесс. Ему важен статус и важно событие, как она выглядит фотограф не интересуется и не волнует. Таковы внешние факторы.

Портрет современной женщины – это портрет человека умного, уверенного, достаточно независимого, хорошо владеющего собой, умеющего справляться со сложной ситуацией, добиваться поставленных целей. Героиней журнала стала женщина, "несущая в одной корзине и семью, и профессию, и дом". К тому же она стройная, решительная, следит за собой, делает карьеру, но успевает быть хорошей домохозяйкой, независимая от мужчины – бизнес-леди или мать, учитель, предприниматель, врач. Женщина ассоциируется с решительностью, силой, выносливостью, любовью (в первую очередь, материнской), терпением, умом и красотой [2 - 5].

Глянec сегодня популярен и востребован среди широких социальных слоев: от домохозяек до бизнес леди. Такие издания очень приятно держать в руках, так как они красиво иллюстрированы и содержат актуальную информацию, которая интересна для многих. Абсолютно все женские журналы имеют собственное лицо – уникальную обложку для каждого номера, цель которой состоит в поднятии читательского интереса и побуждении к покупке журнала[4,6].

И в заключение отметим, что темпы развития современного общества определяют динамику развития женских изданий, которые вынуждены будут предлагать качественно новые мероприятия, женские образы, количество которых будет значительно шире, чем сегодня. Это объясняется тем, что меняется общество, человек, мода, вкусы и предпочтения, поэтому, чтобы не потерять свою актуальность и востребованность, женским изданиям придётся создавать все новые женские образы, которые будут отвечать веяниям времени и современным установкам в обществе.

Используемые источники:

1. Википедия: журнал, журнальные периодические издания
2. Образ идеальной женщины 20 века в старых газетах, рекламах и журналах // URL: <http://www.ru/blogs/obraz-idealnoy-zhenschiny-20-veka-v-staryh-gazetah-reklamah-i-zhurnalah.html>. (дата обращения 12.02.2020 г.)
3. Образ современной женщины в глянцевых журналах// URL: <http://odiplom.ru/psihologiya/obraz-sovremennoi-zhensziny-v-glyancevyh-zhurnalah> (дата обращения 12.02.2020 г.)
4. Fashion_Time_//URL:<http://www.fashiontime.ru/fashion/reviews/5722.html>(дата обращения 12.02.2020 г.)
5. **Обложки глянцевых журналов** // URL: <http://www.brovi.net/glamur/glyanec-2009> (дата обращения 13.02.2020г.)
6. Образ современной женщины в глянцевых журналах // URL:<https://www.sgu.ru/node/42341/materialy-internet-konferencii/strategicheskie-kommunikacii-teoretiko>

Научный руководитель: к.ф.н., доцент Альжанова А.Б.

Мустафина А.С., Нургазиева Г.Т.

mustafinaA95@mail.ru

Казахский национальный университет им. аль-Фараби

Об образовании в интересах устойчивого развития (ОУР) сказано много. Ученые, практики, политики и общественные деятели спорят о том, что такое ОУР, как его определить, существует ли предмет ОУР сам по себе. Можно ли говорить "для" устойчивого развития или следует употреблять словосочетание "в интересах"? Как оценить результаты ОУР. Тем не менее, разработка идей, учебных курсов, программ и политики в области ОУР продолжается.

Многочисленные документы и соглашения в области ОУР остаются добровольными и рамочными, не имеющими юридической силы. Тем не менее, они действуют на глобальном, региональном, национальных уровнях, определяя не только направления работы, но и государственную и международную политику в этой области.

Казахскому национальному университету им. аль-Фараби была доверена высокая честь представлять среди университетов мира полномочия Глобального хаба ООН по устойчивому развитию. Университет первым среди вузов Центральной Азии присоединился к программе "Академическое влияние", нацеленной на поддержку десяти всемирно признанных принципов ООН, которые касаются прав человека, грамотности, устойчивого развития и разрешения конфликтов. Университет сохраняет высокие позиции как ведущий академический центр, активно реализуя задачи "Цифрового Казахстана", вовлекая молодых исследователей в научно-образовательную среду через программу "Зеленый мост через поколения", созданную в поддержку глобальных энерго-экологических инициатив президента Казахстана.

Образование, нацеленное на приобретение знаний и навыков, способствует формированию взглядов, позиций ценностей, воспитанию гражданина, непосредственно влияет на достижение долгосрочных целей, выбор сценария развития общества. Переориентация образования в интересах отказа от неустойчивых моделей производства и потребления, бережного отношения к окружающей среде, достижения взаимопонимания и социальной стабильности, а также решения целого ряда задач экономического, социального и экологического развития, должна способствовать переходу человечества на путь устойчивого развития.

Несмотря на весьма широкое толкование термина "устойчивое развитие", в международной политической практике чаще всего его понимают в соответствии с определением комиссии Брундтланд 1987 г.: Это такое развитие, которое удовлетворяет потребности настоящего времени, но не ставит под угрозу способность будущих поколений удовлетворять свои собственные потребности

Указанное определение не объясняет сам термин, а перечисляет цели развития цивилизации. Другими словами, устойчивое развитие — это

социально желательное, экономически жизнеспособное и экологически устойчивое развитие общества. Тем не менее дискуссии о том, что такое устойчивое развитие и насколько неточен перевод этого словосочетания на различные языки, продолжаются. Наряду с этим продолжается и полемика о том, что входит в концепцию и в чем состоит предмет образования в интересах устойчивого развития [3].

Концепция ОУР. ОУР — это прежде всего формирующаяся концепция, построенная на следующих принципах:

- всеобщности и непрерывности образования;
- междисциплинарного подхода;
- взаимодействия преподавателя и учащегося при обучении.

Основой ОУР являются всеобщность обучения, всесторонняя поддержка государством и обществом, совмещение обучения с воспитанием, а также интеграция достижений всех современных отраслей знания.

Принципы и составляющие ОУР. Основными компонентами ОУР, согласно документам ЮНЕСКО и некоторых международных совещаний можно считать: образование (обучение); подготовку и переподготовку кадров; выработку навыков; формирование системы ценностей и воспитание; информирование и просвещение населения.

Особое внимание к задачам устойчивого развития на всех этих этапах должно обращаться на понимание устойчивости, улучшение качества жизни, снижение рисков. Политики и практики, государственные органы и НПО выделяют основополагающие принципы в ОУР, а именно:

- единство общего, профессионального, экологического, экономического и социального образования;
- преемственность программ разных уровней;
- взаимосвязь с др. программами и программами одного уровня;
- адаптивность;
- учет местных особенностей;
- разнообразие форм и методов;
- связь с практической деятельностью.

Формирование системы ОУР. Инициатива развития ОУР по праву принадлежит экологическому образованию. В то же время ОУР требует равнозначного развития экологической, социальной и экономической составляющих и представляет собой новую комплексную систему образования.

Следует отметить, что в различных странах ведущая роль в развитии ОУР отводится разным секторам. В Казахстане ведущую роль на государственном уровне играет средняя и высшая школа при активной поддержке со стороны НПО. Вузы готовят кадры для дальнейшей работы, вовлекают в эту работу государственные структуры. Общественные организации, в свою очередь, выступают с инициативами и реализуют на практике задачи информирования и просвещения населения. Сотрудники вузов и научные работники активно участвуют в работе НПО, особенно в области образования. Для достижения успеха в развитии ОУР в Казахстане, по мнению экспертов, необходимо более активное участие школы. Именно в школе закладываются основы знаний,

формируются навыки и создается система ценностей, требующая понимания и осознания задач УР. Элементы ОУР включены в школьную программу неявно, для достижения успеха принципиально важно обеспечить включение концепции устойчивого развития в национальный компонент базисного учебного плана, сделав ее гармоничным интегральным элементом мировоззрения выпускника школы. Понятно, что только изменения в учебных планах не могут решить проблему развития и осуществления ОУР. Необходимы программы дополнительного образования, повышения квалификации, специальные курсы для самих преподавателей, для лиц, принимающих решения и т. д. Велика роль просветительской деятельности НПО и СМИ.

Кроме того, принципиальное значение имеет реализация принципов устойчивости на практике - и в управлении предприятиями, организациями, и на бытовом уровне. В первую очередь все это следует внедрять в самих учебных заведениях, где задачи энергосбережения, уменьшения объемов бытовых отходов, использования вторично перерабатываемых материалов и т.д. должны входить в курсы и стать неотъемлемым элементом культуры поведения. Это требует согласованной работы, понимания и сотрудничества различных организаций и слоев общества на всех уровнях ОУР.

Основные направления. Необходимость развития образования в интересах УР наиболее полно описана в документе "Повестки дня на XXI век", принятого на конференции ООН по окружающей среде и развитию в 1992 г., который стал программой перехода человечества к УР. Далее идеи и предложения по УР получили в других документах ООН и международных соглашениях по УР. Основные направления развития ОУР можно представить следующим образом: развитие совершенствование базового образования; переориентация образования на всех уровнях для решения вопросов устойчивого развития; расширение понимания и осознание важности устойчивости общественностью; подготовка кадров.

Использованные источники:

1. Глобальный хаб программы ООН «Академическое влияние» //
2. URL: <https://www.kaznu.kz/RU/3/news/one/13445/>
3. Во благо устойчивого развития //
4. URL: <https://www.kaznu.kz/ru/3/news/one/18805/>
5. Образование в интересах устойчивого развития в международных документах и соглашениях. - М.: "Эко - согласие" 2005

Научный руководитель: к.ф.н., доцент Альжанова А.Б.

ЦИФРЛАНДЫРУ МӘСЕЛЕСІНІҢ БҮГІНГІ БІЛІМ САЛАСЫНДАҒЫ ЖАҒДАЙЫ

Мұқанбетсадықов Е. Қ.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Цифрлық қоғам – адамдардың өмір жағдайына, олардың біліміне және жұмысына, сонымен қатар мемлекет, бизнес және қоғам арақатынасына ақпараттық-коммуникациялық технологиялар арқылы шешуші әсер ететін, қоғам өмірінің барлық салаларында білім мен ақпараттық доминантты рөлімен ерекшеленетін өркениет дамуының заманауи кезеңі. Бүгінде республикамызда 18 миллион адам болса, 25 миллион ұялы телефон бар екен. Олардың басым бөлігі интернет желісіне оңай қосыла алады. Көшеде кетіп бара жатсыз ба, үйдесіз бе, автобустасыз ба – бәрібір. Жаңа үлгідегі қалта телефондары қажетті функциялармен толық қамтылған. Еліміздегі әлеуметтік желілерді пайдаланушылардың басым бөлігі осы ұялы телефондарды қолданады екен. Яғни Қазақстан цифрлық жүйеге толық дерлік дайын деген сөз.

Қазіргі заманның оқушыларында бір проблема бар. Олар қолдарындағы смартфон қосымшаларына үйренгені сонша, сабақта бар назарын ұстазға ғана аударып отыра алмайды. Сондықтан да цифрлық технологияны білім беру жүйесіне енгізуіміз қажет.

Еліміздің, ұлтымыздың қазіргі таңда білім бағытындағы даму жағдайы әр тұлғаны алаңдатады. Болашағы білім-ғылыммен қаруланған келешек өскелең ұрпақтың қолында. «Цифрлы Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы аясында жүзеге асып жатқан істердің білім саласындағы нақты нәтижесі өте маңызды[1]. Бүгінгі Интернет ғаламторының қарқынды дамуы жаңа ақпараттық мәдениет қалыптастырады. Адами капиталды дамыту бағыты бойынша білім берудің басқару жүйесін құру, бастауыш білім беруде бағдарламалау негіздерін 2-сыныптан енгізу, жетекші АКТ мамандықтар бойынша білім беру бағдарламаларын жаңарту сияқты іс-шаралар жүзеге асырылуда. Сонымен қатар, заманауи трендтерді ескере отырып, студенттердің цифрлы дағдыларын арттыру мақсатында еліміздегі жоғары оқу орындарының базасында құзыреттілік орталықтарын ашу көзделген.

Бүгінде электронды журналдар мен күнделіктер жүйесі республика бойынша 6 мыңнан астам мектептерде енгізілен[2]. Электронды журналға қойылған баға автоматты түрде оқушының күнделігіне түсу жүйесі, үйге берілген тапсырманы қарау мүмкіндігі және сол себепті Бүгінгі таңда жүйеде 300 мыңға жуық мұғалім мен 2,5 млн астам оқушы және 1,5 млн астам ата-ана тіркелуі, оның мобильді нұсқасы әзірленуі білім бағытын цифрландырудың оң көрсеткіштері.

Алайда, еліміздің кейбір ауылдарының интернетпен толық қамтылмағаны жасырын емес. Сондықтан, мұғалімдердің қағазбастылықтан толық босамағаны байқалады.

Осы орайда, Білім және ғылым министрінің 2017 жылғы 13 желтоқсандағы №615 бұйрығымен «Білім беру ұйымдарымен білім беру қызметінде

пайдаланылатын қатаң есептілік құжаттарының нысанын бекіту туралы» бұйрығына енгізілген өзгерістерде орта білім беру ұйымы электронды жүйеге қосылған кезде құжаттар тек электронды түрде толтырылатындығы мен оларды қағаздық нұсқада толтыру қажет еместігі айтылған[3]. Әр ауылдарды интернетпен қамтамасыз ету және мектептерде компьютер жетіспеушілік мәселелерін шешу арқылы мемлекет цифрландыру бағдарламасын білім саласында толық игердік деп айта алатыны сөзсіз.

Күнделікті кездесетін қоғам арасындағы пікірлерден туындаған цифрлы сауаттылықты жоғарлату мәселесі, мұғалімдер мен ата-аналарға ақпараттық базаларды қолдануды сауатты үйрету кәзіргі таңдағы өзекті мәселелердің бірі екендігі анық.

«Цифрлы Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы шеңберінде білім беруді басқару жүйесі білім алушылардың есебі мен қозғалысын, ресурстардың республикалық есебін автоматтандыруды, кадрларды даярлау және біліктілігін арттыру бойынша мемлекеттік тапсырыс бюджетін талдау мен жоспарлауды, білім беру ұйымдарын ресурстармен қамтамасыз етуді, білім беру ұйымдарының қызметін бақылауды жоспарлау мен жүргізуді көздейді. Білім алушылардың, оқытушылар мен әкімшілік құрамның, мектепке дейінгі, орта, техникалық және кәсіптік, жоғары білім беру саласындағы білім беру ұйымдарының өмірлік циклін басқару және мониторинг жүргізу-жобаның негізгі мақсаты болып табылады.

Аталған мәселелердің бәрі цифрландырудың бірінші — ақпараттандыру сатысы. Мемлекет алдында автоматтандыру, роботтандыру һәм жасанды интеллект игіліктерін енгізу мәселелері тұр. «Цифрлық мектеп» технологиясы әлемде ешбір баламасы жоқ. «Цифрлық мектеп» бағдарламасының алғашқы нұсқасында білім алуға кіріскен сәттен бастап-ақ оқушы зерделейтін әлемнің нақты бет-бейнесін, яғни әрбір заттың қасиетін, сол қасиеттерге ие элементтердің және сол элементтердің өзара байланысын көрсететін нақты жүйе жасалды.[4] Оқу материалдары белгілі бір жүйеге біріктіріліп, бала әлемнің объективті моделін көре алатын болды. М.Казак: «Қазір басқа кезең жүріп жатқанын мойындауымыз керек. Мұны «Сандық революция» кезеңі дейміз. Бұл – технологиялар туралы санамызды жаңғыртатын, тіпті, түбегейлі өзгертетін сәт. Бұдан былай адамзаттың өмір сүруі ақпараттық технологияларды меңгеруімен байланысты әрі оны тиімді пайдалануында болмақ», – деді.[5]

Ғаламторға қосылған тарихшы-зерттеушілер санының көбеюіне байланысты тарихи мәліметтер орын жасау және жүйелеу (каталогтау) қажеттігі өсті. Европа, АҚШ, Ресей тарихшыларының кәсіби қауымдастықтары ғылыми мазмұндағы және білім беру мақсатындағы электрондық қорлар жасаумен айналысуда. Бұл тарихи зерттеулер жүргізуде және білім беруде ақпараттық технологияларды қолдану үшін жаңа көкжиектер ашып бергені сөзсіз. Ғылым мен білімнің осындай ақпараттану заманында, ғаламдық ақпараттық-коммуникациялық кеңістіктің қалыптасуы ғалым-педагогтарға ерекше талаптар қойып отыр.

Болашақ оқытушы-педагог әрі зерттеушінің жалпы ақпараттық білімі мен ақпараттық мәдениетін тереңдету, ғылыми мәліметтерді іздеудің, талдаудың және жүйелеудің ақпараттық-компьютерлік технологияларын игерту, электронды ғылыми жарияланымдар мен тұсау кесерлер әзірлеудің қазіргі заманғы әдістерін меңгерту; білім берудің қазіргі электрондық құралдарын пайдалануды меңгерту және сонымен бірге электрондық оқу-әдістемелік кешенді жасау жолдарын үйрету- білім саласындағы басты мәселелер.

Цифрландыру тікелей бұрын қол жетімді болмаған жоғары оқу орындары мен мектептер үшін ашылатын цифрлық технологияның оқу құралдарымен байланысты. Олардың ішінде онлайн оқу аса ерекшеленеді.

Қазір Қазақстан Үкіметінің ақпараттық технологияларды игеруді барынша жылдам дамытуға ұмтылып отырғандығын байқауға болады. Қазіргі ақпараттық технологиялар дегеніміз – цифрлы сана мен технологияларға қол жеткізудің басты алғышарты. Орталық Азиядағы көптеген елдер үшін, білім беру жүйесін жаңғырту мәселесі әлі де өзекті болып қалуда. Әлемдік тәжірибе көрсеткендей және білім беру процесіне цифрландыру жүйесі өте қажет екендігін күнделікті өмірден байқап отырғанымыздай, екінші жоғары білім алып жатқан азаматтар үшін де, қоғамның жалпы түрлі саяси, әлеуметтік жағдайлары туындаған кезеңдерде де ақпараттық, цифрлық технологиялардың құдыретінің арқасында білім саласының оқу үрдісі жүйелілігін жоймауда. Ол ғылым мен техниканың озғаны деп білеміз.

Жағымсыз жағына көз жүгіртсек, денсаулық жағдайына жаңа технологиялардың әсері әрине бар. Балалардың техникамен жұмыс істеуі үшін рұқсат етілген, қатаң тексерілген санитарлық-гигиеналық нормалар болуға тиіс. Адам денсаулығын сақтау мақсатында арнайы медициналық тосқауылдар қойылуы қажет. Біз қаласақ та, қаламасақ та,, цифрлық технология білім беру саласына ене береді. Ал ұстаздарда өз өзін дамытудан басқа амал қалмайды. Өзін дамыту арқылы ғана ұстаздар оқушының жаңа технологияларды дұрыс пайдаланып, өздерінің назарын аударуға тырысатын әлемде жетістікке жетуді үйрете алады. Дегенмен, заман талабына сай еліміздің білім саласы қарқынды цифрландырылып дамуы әр азаматты қуантады.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік. ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаев Қазақстан Халқына Жолдауы. Егеменді Қазақстан. 2017. 31 қаңтар.
2. Мейрамгүл Рахатқызы. «Цифрлық мектеп» — білім саласын автоматтандырудың бірегей жобасы // Ақтөбе газеті. 2019 ж. 25 сәуір.
3. Абай Асанкелдіұлы. Білім саласын цифрландыру мәселесі қаралды // Егеменді Қазақстан. 2018. 20 наурыз. Б. 21.
4. Егеменді Қазақстан. 2018. 3 қазан. Б. 20.
5. Цифрлық технология-әлемдік дамудың айнасы // Қазақ газеттері. Ақпан 08, 2018 ж.

Ғылыми жетекші: т.ғ.к., аға оқытушы Сулейменова Г.Ж.

ҚАЗАҚСТАН МЕКТЕПТЕРІНДЕГІ ӨЛКЕТАНУДЫҢ ДАМУ МҮМКІНШІЛІКТЕРІН ТАЛДАУ

Нысанжанова Ғ.О.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында қозғалған өлкетану ісін дамыту мәселесін өңір мұғалімдері толық қолдайды. Оқытушылардың ойынша, жастар өз Отанын сүюді өскен өлкелерінен бастаулары керек. Туған өлке төсіндегі тылсым табиғат пен тамыры терең тарихты, шаруашылық пен саясатты, мәдениет пен тұрғындардың тіршілік ету әрекетін қосып, адамға ауқымды білім мен тәрбие беретін өлкетану - мәселе ретінде өзінің өзектілігін жойған емес. Жаңа тұрпатты жаңғырудың ең басты шарты – ұлттық кодынды сақтай білу. Болашақта ұлттың табысты болуы оның табиғи байлығымен емес, адамдарының бәсекелік қабілетімен айқындалады. Сондықтан, әрбір қазақстандық, сол арқылы тұтас ұлт ХХІ ғасырға лайықты қасиеттерге ие болуы керек. Мысалы, компьютерлік сауаттылық, шет тілдерін білу, мәдени ашықтық сияқты факторлар әркімнің алға басуына сөзсіз қажетті алғышарттардың санатында [1,46.].

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңының 8-бабында білім беру жүйесінің басым міндеттері – «азаматтық пен елжандылыққа, өз Отаны – Қазақстан Республикасына деген сүйіспеншілікке, мемлекеттік рәміздерді құрметтеуге, халық дәстүрлерін қастерлеуге, Конституцияға және қоғамға қарсы кез-келген көріністерге төзбеуге тәрбиелеу» – деп айтылған [3].

Мектептегі өлкетану жұмысының өзіндік міндеттері бар. Бұл міндеттер оқушылардың өмірге, қоршаған ортаға деген көзқарасын қалыптастыруды жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Білімдік міндеттері:

- өз елді мекенінің, өлкесінің тарихымен және қазіргі кездегі өмірімен, экономикасымен таныстыру;
- туған өлкенің табиғи ортасының алуан түрлілігі жайлы көзқарас қалыптастыру;
- тірі табиғат нысандары мен құбылыстардың бір-біріне тәуелділігін, байланысын, табиғат заңдарын оқып-білу;
- биология, география, химия, физика сабақтарында алынған білімді өмірлік тәжірибеде қолдана білу;
- өз елді мекенінің, ауданы мен облысының қазіргі кездегі өмірі және экономикасымен таныстыру;
- туған өлкесінің дамуы проблемаларын оқып-білуге жетелеу;
- табиғатқа дұрыс қарау нормаларын меңгерту;
- алынған білімді қазіргі кездегі экологиялық проблемаларды шешу барысында қолдана білу.

Тәрбиелік міндеттері:

– өзінің туған өлкесіне, туған елі Қазақстанға деген патриоттық сезімін, сүйіспеншілігін тәрбиелеу;

– төзімділікті, өлкенің көпұлттылық және көпмәдениеттілік жағдайында төзімді мінез-құлық қалыптастыру;

– отбасылық қарым-қатынасты нығайту, пәннің мазмұнымен тек оқушыны ғана емес, оның ата-анасын да қызықтыру, отбасылық мұрағаттар, аталар мен әжелердің басқа да туыстардың әңгімелері арқылы өлкенің тарихы жайлы білімді тереңдету;

– отбасы мүшелерімен бірге өлке туралы әдебиеттер оқу, фильмдер, бейнефильмдер тамашалау;

– өлкенің табиғатын, тарихи және мәдени ескерткіштерін сақтау мен қалпына келтіру жұмыстарына оқушылармен қатар ата-аналарды да қатыстыру.

Дамытушылық міндеттері:

– туған өлке туралы неғұрлым көп білуге деген ұмтылысты, танымдық қызығушылықты, интеллектуалдық және шығармашылық қабілетті дамыту;

– тақырыптық акцияларға және жобаларға, кітапханалардың, ұлттықмәдени орталықтардың іс-шараларына, сайыстарға, олимпиадаларға қатысу арқылы туған өлке жайлы білімді тереңдетуге деген ұмтылысқа

– туған өлкесінің өмірін жетілдіруге үлес қосуға деген ұмтылысты дамыту

Өлкетану жұмысында тағы бір міндетті қосуға болады, ол – зерттеушілік сипаттағы міндеттер:

– қоршаған ортаның ластану деңгейін анықтау және туған аймақтың экологиялық жағдайын жақсарту бойынша ұсыныстар әзірлеу;

– логикалық ойлау қабілетін дамыту арқылы, проблема қою және оны шешудің жолдарын іздеу;

– оқығанды, танығанды, түсініксіз жағдайларды, мәліметтерді өз шығармашылығында көрсете білу;

– ізденіс арқылы таныс емес, белгісіз, түсініксіз құбылыстарды тануға, білуге, түсінуге ұмтылу.

Мектеп пәндерінің мазмұнындағы өлкетануды сипаттайтын ерекшеліктер:

– тарихи және ұлттық-мәдени өлкетану (ата-бабалар тарихы, шығу тегі, тарихи ескерткіштер, ежелгі қоныс-мекендер, салт-дәстүр, әдет-ғұрып, өнеге, өмір сүру салтының ерекшеліктері және құндылықтары);

– табиғи-географиялық өлкетану (жергілікті жердің климаты, жер бедері, топырағы, өзен-көлдері, пайдалы қазбалары, экологиясы, экологиялық проблемалары);

– биологиялық өлкетану (өсімдік түрлері, жануарлар әлемі);

– әдеби өлкетану (жергілікті ұлттардың әдеби мұралары және ауыз әдебиеті, жергілікті ақын-жазушылардың шығармалары);

– химиялық өлкетану (ауыз суының сапасы, ауаның ластануы, жергілікті жердегі тау-кен өнеркәсіптері т.б.);

– әлеуметтік-географиялық өлкетану (халықтың тығыздығы, елді мекендердің орналасу сипаты, ұлттық қолөнер түрлері, басқа елді мекендерден, аймақтардан алшақтығы, байланыс құралдары);

– әлеуметтік-демографиялық (ұлттық құрамы, жастық-жыныстық құрамы, көші-қон үдерісі, халықтың ұдайы өсуінің сипаты);

– әлеуметтік-экономикалық (халықтың өмір сүру деңгейі, еңбек ресурсы, кәсіби-мамандық құрамы, экономикалық даму келешегі);

– аймақтың экономикалық салаларының (ауылшаруашылық, құрылыс, таукен, химиялық т.б.), шығаратын өнімдері;

– әкімшілік-саяси (өлкенің шекарасы мен аумағы, инфрақұрылымының түрлері, басқару органдарының қызметі және жұмысты ұйымдастыруы);

– мәдени өлкетану (жергілікті ұлттардың ұлттық әндері мен билері, бейнелеу және сәулет өнері, қолөнері, жергілікті сазгерлердің музыкалық шығармалары, суретшілердің, мүсіншілердің, архитекторлардың туындылары т.б.);

– саяси (саяси факторлардың өлкенің өміріндегі рөлі, аймақтармен, елдермен қарым-қатынасы). Өлкетанудың түрлерін математикалық, физикалық, технологиялық деп жалғастыра беруге болады. [2,76.].

Туған өлкенің тарихын зерттеу, соның нәтижесінде жиналған материалдарды оқу-тәрбие жұмысында жоспарлы, жүйелі түрде пайдалану. Географияда өлкетануды оқыту процесінің бірнеше ерекшелігі бар, оның басты себебі - жалпы заңдылықтары оқыту процесінен алшақ болуы, ол география ғылымының соның ішінде өлкетану курсының тек қана зерттеу әдісін, маңызын, проблемасын, пәнін көрсету. Сондықтан, мысалы, географияда өлкетануды оқыту ізденісі негізінде оның міндеттерінің қатарына төмендегі проблемалар жатады: біріншіден, қоршаған ортаны қорғау мен табиғатты тиімді пайдаланудың табиғи-ғылыми негіздері туралы білімдерді сараптау; екіншіден, ғылыми географиялық зерттеудің маңызы мен проблемасына сәйкес келетін білімнің қалыптасу әдісін зерттеп дайындау.

Аймақтық - өлкетану арқылы оқушыларды патриотизмге тәрбиелеу проблемасын зерттеу мақсатында орта мектептердің базистік оқу жоспарындағы «Қазақстан географиясы» пәндерінің оқу бағдарламалары мен оқулықтарына ғылыми бағытта талдау жүргізу нәтижесінде оқушыларға патриоттық тәрбие берудің жағдайын қарастырдық. Зерттеу нәтижесі жалпы білім беретін орта мектептердің оқу-тәрбие үдерісіндегі маңызды компоненттердің бірі – патриоттық тәрбие беруді әлі де болса жүйелеп, жетілдіру қажеттілігі байқалды. Зерттеу барысында мектеп оқушыларының отансүйгіштік қасиеттерін жетілдіруде өлкетану мәліметтерін мектептің оқу бағдарламасына кешенді түрде енгізу, сабақ барысында кіріктіру мүмкіндіктері қарастырылды. Зерттеу мәселесінің негізінде жалпы білім беретін орта мектептерде патриоттық тәрбие берудің тиімді әдістерін жетілдіру, жаңа мазмұнда жасалған оқу-әдістемелік құралдар мен бағдарламалардың қажеттілігі байқалды. Яғни, мектептегі «жаратылыстану білім саласын» құрайтын «Қазақстанның физикалық географиясы», «Қазақстанның экономикалық-әлеуметтік географиясы» пәндерінің бүгінгі оқу бағдарламаларында оқушылардың патриоттық тәрбие негізінде рухани кемелденуіне мән берілгендігін көреміз [4,266.].

«Қазақстан географиясы» курсының негізгі мақсаты – оқушылардың өз елінің табиғи, әлеуметтік және экономикалық жүйесі туралы түсінігін қалыптастыру, оның табиғат жағдайлары мен ресурстарының әр алуандығын ашып көрсету. Курсты оқып үйренудің нәтижесінде оқушылар еліміздің табиғи, әлеуметтік және экономикалық проблемаларына бағдар жасай білуі тиіс. Курстың негізгі идеясы - қазақстандық патриотизм мен ұлтаралық қарым-қатынастар мәдениетін тәрбиелеуді жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Оқушыларды өлкетану арқылы патриотизмге тәрбиелеуде мектеп әрқашанда жоғары рөл атқарады. В.А.Сухомлинскийдің сөзімен айтқанда, «төрт түрлі құрмет: Отанға құрмет, адамға құрмет, кітапқа және туған тілге құрмет салтанат құрғанда ғана мектеп мәдениеттің нағыз ошағына айналады».

8–9 сынып географиясының мектеп курсы қазақстандық патриотизмді қалыптастыруда үлкен күш болып табылады. Оқулықта кіріспеден қосарбеттегі қорытындыға дейін қазақстандық патриотизм идеясы нақты көрініс табады. Оқулыққа кең ауқымды, жан-жақты отантанушылық, өлкетанушылық білім жүйесі сыйғызылған. Бұлар патриотизмге тәрбиелеудің іргетасы болып табылады. Н.Н.Баранскийдің «Отанды сүю үшін, оны жақсы білу керек» деген кең таралған сөзі бар. Бұл сөздердің астарында қаншама мәнді мағына жатыр. 8-9 сыныптарға арналған Қазақстан географиясы пәні арқылы алған оқушылардың білімі өз отанының көздеген мақсатын орындауға жол ашады деп ойлаймын [5,54б.].

Қазақстан географиясы оқулығы сан алуан тақырыптар ұсынады. Тақырыптар негізінен оқытудың өлкетанушылық принципіне бағытталған. Хабарламалар мен рефераттар өз облысы (қаласы) және ауданы (ауылы) туралы білімді кеңейтудің, ауызша және жазбаша жауап беру мәдениетін қалыптастырудың, кредиттік жүйе жағдайында оқытуға даярлаудың құралдары болып табылады. Бұл жұмыстар оқушыларды қосымша білім көздерімен – аймақтық-өлкетану оқулықтарымен және энциклопедиялармен, монографиялармен, жергілікті БАҚ материалдарымен, облыстық және аудандық газеттермен жұмыс істей білуге үйрету үшін арналған. Оқушылар тақырыптарға қажетті ақпаратты жылдам табу, жүйелеу, оларға талдау жасау, толықтыру және баға беру, олардың негізінде мәтін құрастыру, оны мақсатты жағдайға байланысты өзгерту сияқты өз бетінше білім алуға қажетті дағдыларды өздеріне қалыптастыруы керек [3,14б.].

Қорыта келгенде, қазіргі күні мектеп оқушыларында аймақтық-өлкетану мәліметтерін пайдалану арқылы қазақстандық патриотизмді қалыптастыру мәселесінің шешімін табуда мынадай проблемаларға тоқталғанды жөн деп білеміз:

- Жалпы орта білім беретін мектеп оқушыларына патриоттық тәрбие беру материалдарын жүйелі, кешендіенгізу;
- Қазақстанның физикалық және экономикалық географиясы пәндерін оқыту барысында аймақтық-өлкетану мәліметтерін пайдалану арқылы оқушыларды қазақстандық патриотизм рухында тәрбие беруді жолға қою;
- Оқу-тәрбие үдерісінде патриоттық тәрбие беру мәселесін үздіксіз жүргізу;
- Педагогикалық үдерісте аймақтық-өлкетану және туған өлке мәліметтерінің

бейнесін тәрбие құралы ретінде пайдалану. Жалпы білім беретін орта мектептегі Қазақстанның физикалық және экономикалық географиясы пәндерінің оқу бағдарламасына енгізілген өлкетану негізіндегі патриоттық тәрбиеге лайықталған тақырыптар оқушылардың бағдарламалық білім мазмұнын тереңдетіп, теориялық білімдерін кеңейтіп, қазақстандық патриотизм туралы түсініктерін қалыптастырып, аймақтық-өлкетану арқылы қазақстандық патриотизмге тәрбиелеу белсенділігін жетілдіреді.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Н.Ә. Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламалық мақала //«Егемен Қазақстан», 2017ж. 12 сәуір.
2. Назарбаев Н.А. Қазақстанның әлеуметтік жаңғыртылуы: Жалпыға Ортақ Еңбек Қоғамына қарай 20 қадам. Бағдарламалық мақала //«Егемен Қазақстан», 2012 ж. 10 шілде.
3. Шағын жинақты мектеп мазмұнының аймақтық компонентін жетілдіру. Әдістемелік құрал. – Астана: БІ. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2013.
4. Т.В.Имангулова. Аймақтық - өлкетану компоненттері арқылы жоғары сынып оқушыларына патриоттық тәрбие беру («География пәні мысалында»). Пед.ғыл.канд.дисс.авторефераты.: 13.00.01. Алматы, 2009.
5. А.Қ.Дүйсенбаев. Ұлт мектебіндегі жаратылыстану, гуманитарлық пәндер бағдарламаларындағы отансүйгіштік тәрбие берудің мүмкіндіктері //XXI ғасырдағы қазақ мектебі: даму болашағы. Республикалық ғылыми-конференция материалдары. Алматы. 2006 ж.

Ғылыми жетекшісі: магистр, оқытушы Семинарқызы Е.

ОҚЫТУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ ЖӘНЕ ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Орынбасарова Ж.Ж.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Бүгінгі таңда білім беру жүйесінің құрылымдарында оқытудың айқындалған көптеген технологияларын пайдаланып жатқандығы белгілі. Қазіргі таңдағы білім беру саясатының ең бірінші міндеті – жоғары сапалы білім беруге қол жеткізіп әрі оны тұлғаның, қоғамның және мемлекеттің өзекті де, өміршең қажеттілігіне сәйкестендіру. Сонымен қатар қазіргі білім берудің оқу-тәрбие үрдісінде оқыту технологияларының алуан түрлерін ұтымды қолдана, жастардың үйлесімді әлеуметтенуіне жаңаша қарым-қатынастарды жүзеге асырып отыру үздіксіз педагогикалық процестің мақсатты құбылысына бет алады. Педагогикалық технология әр түрлі жағдайлардағы нақты өзара іс-қимылдарды, жүйеленген, бағдарланған, оқыту және тәрбиелеу стандарттарына сай тәсілдер негізінде компьютер мен техникалық құралдар қолдану арқылы да ұйымдастырылады. Болашақ маманға тәжірибе беруде ақпаратпен жұмыс істеу әдістеріне, жаңа білімдерді құру әдістеріне, ең

маңыздысы — әлемнің дамуы туралы білімдердің қажетті деңгейін қалыптастыратын әдістерге үйрету. Сондықтан әрбір оқытушыға және оқушыға «оқыту» мен «үйрену» процестерін игеру үшін 3 тілді меңгеруі қажет: ана тілін, ғылым тілін және технология тілін. Сонымен технология көмегімен білімдерді, іскерлікті, дағдыларды игеру процесінде тұлғалық қасиеттің дамуында нәтижелі шешімге жету мүмкіндігі қамтамасыз етіледі.

М. Чошанов оқыту технологиясы негізінен педагогикалық процестегі «Қалай нәтижелі етіп оқыту керек?» мәселесін шешуге бағытталатынын айтады. Оқыту технологиясы жөніндегі ой-пікірлерді саралай келе, біздер оны: біріншіден, оқытудың мақсатқа сәйкес нәтижесіне қол жеткізудегі нақты қадамдарды және олардың үйлесімділігін зерделейтін ғылым саласы; екіншіден, оқытудың нақты жағдайда нәтижелі жүзеге асырылуын белгілейтін жобалау немесе модельдеу; нақты оқыту процесін нәтижелі етіп оқытудағы процес деп білеміз. Жалпы «Педагогикалық технология» түсінігі қаншалықты қолданыста болғанымен, ол жөніндегі түсінік ұғыныңқы болмаған. Білім берудің қазіргі кездегі практикасында бұл ұғым стандартты емес ғылыми көріністерде ереже ретінде қолданылып, педагог жұмыстарының өндірілген әдіс-тәсілдерін, құралдарын білдіреді. В.П. Беспалько технологияны түсіну үшін ең алдымен педагогикалық іс-әрекеттің өндірушілік белгісіне көңіл аудару қажеттігіне зейін аударады, әлеуметтік тұрғыдан бұл белгі, технологияның басқа белгілерінен оның жалпылық сипатымен байланыстылығын сипаттайды[1].

Ш.Т. Таубаева оқытудың қазіргі технологияларының аттарын атап көрсетіп, олардың мақсаттарын, тұжырымының және мазмұны мен әдістерінің ерекшеліктерін сипаттап көрсетеді. Жұмыста педагог-ғалымның зерттеулері басшылыққа алынған [2].

Сонымен педагогикалық технологиялардан төмендегілерін бөле жарып көрсетуге болады:

- ойын арқылы оқыту технологиясы;
- проблемалық оқыту технологиясы;
- тірек сигналдары арқылы оқыту;
- деңгейлік саралап оқыту;
- міндетті нәтижелерге негізделген деңгейлік оқыту технологиясы;
- бағдарламалап оқыту технологиясы;
- оқытудың компьютерлік технологиясы;
- дидактикалық бірліктерді ірілендіру технологиясы;
- дамыта оқыту технологиясы;
- модульдік оқыту. Сондай-ақ Қазақстандық ғалымдардың оқыту технологиялары белсенді түрде білім беру жүйесінде қолданылуда.

Оқушылардың қызығушылығын қанағаттандыратын «жаңа тұрпатты» сабақ қандай болмақ? Сабақ – оқушы мен мұғалім арасындағы білім алуға негізделген үрдіс. Мұғалімді оқушыға тек қана білім беру ғана емес, сонымен қатар, әрбір оқушының бойында шығармашылық қабілеттерін дамыту жолдары туралы ізденістер толғандыруы қажет. Сондықтан рольдік ойындар, талдау, проблемалық мәселелерді шешу – жаңа форматты сабақтың негізгі құрамдас

бөлігі болып табылады. Сонымен бірге педагогикалық технологияларды қолдану. Олардың негізгі қарастыратыны оқытуды нәтижелі ету. Оқытудың ақпараттық технологиясы — бұл ақпаратпен жұмыс жасау үшін арнайы тәсілдер, педагогикалық технологиялар, бағдарламалық және техникалық құралдар (кино, аудио және видеоқұралдар, компьютерлер, телекоммуникациялық желілер). Оқытудың ақпараттық технологиясы — білімді жанаша беру мүмкіндіктерін жасау (педагогикалық іс-әрекетті өзгерту), білімді қабылдау, білім сапасын бағалау, оқутәрбие үрдісінде оқушының жеке тұлғасын жан-жақты қалыптастыру үшін ақпараттық технологияның қосымшасы деп түсіну керек. Білімді ақпараттандырудың негізгі мақсаты — «оқушыларды ақпараттық қоғам жағдайында тұрмыстық, қоғамдық және кәсіби салалардың іс-әрекетіне толық, тиімді араластыру» болып табылады. Төмендегі қасиеттер білім жүйесінің өзіндік ерекшелігі болып саналады.

3. Тұтынушының қолдану сапасында;

4. Нәтижесінде әр түрлі салаларда қолданылатын, ақпараттық технологияларды жасаушы сапасында.

Оқытудың ақпараттық технологиялары осы ақпараттық білім жүйесінің шегінде жүзеге асырылатын болғандықтан, осы білім технологиясына ақпараттық және бағдарламалық қолдаумен көрсететін құралдар бір ғана компьютермен, оған енгізілген бағдарламамен шектеліп қалмауы керек. Шын мәнінде бәрі керісінше, оқытудың ақпараттық технологияларының бағдарламалық құралдары және білім технологияларының өздері ақпараттық білім ортасына — ақпараттық білім жүйесінен бөлінген жүйешелер түрінде қосылады [3].

Білім үрдісінде қолдануға негізделетін бағдарламалық құралдарда сақталатын негізгі талаптар — бұл жеңілдік пен табиғилық, оқушының оқу материалымен жеңіл танысуына мүмкіндік жасау. Бағдарламаларға сай келетін талаптар мен сипаттамаларды HCI (ағылшын тілінде «Human — Computer Interface» — «Интерфейс-адам-компьютер») аббревиатурасымен белгілеу қабылданған. Бұл сөзбе-сөз аударуды «адаммен сұхбаттасуға арналған компьютерлік бағдарламалар» деп түсінуге болады. Білімді ақпараттандыру жағдайында болып жатқан кемшіліктерге қарамастан, оны «ақпараттық революция» деп атауға болады, өйткені қол жетерлік табыстар мыналар: • ақпаратты ұсынудың жаңа формасы. Қызықты, жанды немесе алдын ала жазылған мультимедиялық ақпарат тек текстен емес, графикалық бейнелерден, анимациядан, дыбыстан және видеоүзінділерден құралып, Internet желісі арқылы беріледі немесе басқа телекоммуникациялық құралдар арқылы компакт-дискілерге жазылады; • жаңа кітапханалар. Интеллектуальдық ресурстар көлемі және табыстары өседі. Internet электрондық кітапхана каталогтарымен бірігіп, жер қашықтығы мен уақыт айырмашылығына қарамастан, зор ақпараттар көлемін жинауға қол жеткізеді. Әрине, мұндай кітапханалар онда сақталатын ақпараттарға толық жол аша бермейді; • оқу сабақтарының жаңа формалары. Студенттер мен оқытушылардың виртуальды семинарлар және лабораториялар режимінде бірігіп жұмыс жасауы, сонымен бірге жаңа синхрондық мүмкіндік пайда болды. Бірқатар студенттер үшін

мұндай жұмыс формалары анағұрлым ыңғайлы, өйткені дәстүрлі оқытуға қарағанда, оларға өз мүмкіндіктеріне қарай, өздеріне қолайлы графикпен жұмыс жасау және артық ескертулермен кездеспей отырып ашу қызықты(мысалы: қазіргі кездегі қашықтықтан оқыту технологиясы);

Қорытындылай келе, егерде білім беру технологиясында төмендегідей базалық шарттар сақталған жағдайда сапалы білімге қол жеткізуге болады:

- қымбат тұратын технологиялар мен бағдарлама өнімдерін қолдану;
- іштей және қашықтан оқыту түрлерін біріктіру;
- қажетті ақпараттық ресурстарды табуды жеңілдететін толық каталогтар жасау.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Селевко Г.К. Современные технологии в образовании. — М., 1998.
2. Таубаева Ш.Т. Оқытуың қазіргі технологиялары // Бастауыш мектеп. — 1999. — №4. 5–12 бб.
3. Бөрібаев Б, Балапанов Е. Жаңа ақпараттық технологиялар. — Алматы, 2001.
4. Stud.kz сайты

Ғылыми жетекші: аға оқытушы Айгужина С.У.

ЗНАЧИМОСТЬ ДЕТСКО-РОДИТЕЛЬСКИХ ОТНОШЕНИЙ ДЛЯ СОЦИАЛИЗАЦИИ РЕБЁНКА

Пернебаева Г.К.

Академия «Bolashaq», г. Караганда

Социализация – самое широкое понятие в становлении личности, оно предполагает не столько сознательное усвоение готовых форм и способов социальной жизни, сколько выработку (совместно со взрослыми и сверстниками) собственных ценностных ориентаций [1]

Семья – первая среда поло-ролевой социализации ребёнка, где он приобретает знания о себе и об окружающей действительности, взаимодействуя с родителями.

Большинство современных исследований опираются на типологию родительских отношений, предложенную Д. Бомриндом, который представил её в виде трёх основных стилей: авторитетный, авторитарный и попустительский. Во всех подходах главной характеристикой родительских отношений являются любовь, которая определяет доверие к ребёнку; радость и удовольствие от общения с ним; стремление к его защите и безопасности; безусловное принятие и внимание; требовательность и контроль.

Прежде всего роль ребёнка оценивается самими родителями, в нём они видят своё продолжение; ему передают опыт, знания, умения; чувствуют защищённость благодаря его любви. А.С.Спиваковская выделила родительские позиции, благодаря которым и определяются роли в семье:

- адекватность – умение видеть и понимать индивидуальность ребёнка;

- гибкость – разные способы воздействия на ребёнка в зависимости от ситуации;

- прогностичность – стиль общения опережает появление новых качеств малыша.

Автор считает, что в гармоничной семье описание роли ребёнка дать невозможно. Но если взрослые утрачивают способность адекватно, гибко и прогностично реагировать на семейные ситуации, детские роли довольно чётко выявляются.

Наиболее типичны из них:

- «Козёл отпущения» - отводит от себя негативные эмоции родителей.
- «Любимчик» - преувеличенная любовь к ребёнку.
- «Беби» - ему предписано быть в семье только ребёнком, от которого ничего не зависит.
- «Примиритель» - рано включившийся в сложности жизни семьи, выполняет роль взрослого.

З.Матейчек выделяет несколько иные роли детей, определяющие его будущие коммуникативные навыки и характер:

«Кумир семьи», «Мамино сокровище», «Паинька», «Болезненный ребёнок», «Ужасный ребёнок», «Золушка».

Присвоение роли в семье осознаётся ребёнком, определяет его реакции на происходящее и составляет фундамент для существующих и будущих отношений с людьми; в дальнейшем он будет зависеть от неё, особенно при создании собственной семьи.

Описание различных ролей ребёнка в семье невозможно без характеристики стилей семейного воспитания. Так, Э. Роу выделял следующие характеристики взаимодействия родителей с детьми:

Г.Б. Степанова выделяет следующие стили воспитания:

Авторитарный стиль – родители исповедуют послушание, силовые методы воздействия, подчинение, ограничение свободы и автономии. Дети таких родителей, как правило, чувствуют себя отверженными, испытывают тревогу и страх. Не умеют отстаивать свои интересы, подвержены быстрой смене настроения, часто агрессивны.

Разрешительно - попустительский стиль – родители не сдерживают детей ни в каких проявлениях и действиях. Минимум дисциплины в семье может привести к социальной агрессии, к отвержению сверстниками.

Демократический стиль – родители направляют и контролируют деятельность детей в рациональной манере, используя обсуждение, убеждение и подкрепление. Детей этих родителей можно назвать хорошо социально адаптированными. Они уверены в себе, могут контролировать своё поведение, социально компетентны.

На основе собственного жизненного опыта и обобщения его доступными интеллектуальными средствами ребёнок может прийти к разным внутренним позициям.

Г.Т. Хоментаскас выделил четыре обобщённые установки детей по отношению к родителям и к себе:

- «Я нужен и любим, и я люблю Вас тоже» - эта установка выгодно выделяет детей с высокой самооценкой и доверием к окружающим людям.

- «Я нужен и любим, а Вы существуете ради меня» - ребёнок рано начинает понимать, как значим он для взрослых.

- «Я нелюбим, но от всей души желаю приблизиться к Вам» - таким детям не хватает понимания и эмоционального тепла.

- «Я не нужен и нелюбим, оставьте меня в покое» - ребёнок теряет чувство собственной значимости, стремиться отгородиться от общения.

Н.Т. Колесник изучала влияние семейного воспитания на социальную адаптированность детей, проявляющуюся в различной степени выраженности у них самооценки, социометрического статуса, уровня общения и эмоционального благополучия. Ею были выделены типы поведения детей, по-разному адаптированных к окружающему миру:

Адаптированный тип – ребёнку важно адекватно воспринимать предъявляемые требования, ярко выражена мотивация в достижении успеха, у него разносторонние интересы, не ограниченные программным материалом дошкольного учреждения. Такие дети легко вступают в контакт, имеют завышенную адекватную или среднюю адекватную самооценку, занимают благоприятный статус в группе сверстников, умеют разрешать конфликты и избегать их.

Частично адаптированный тип – в общении испытывает затруднения, предпочитает знакомое общество или игры в одиночестве.

Неадаптированный тип - испытывают затруднения в самостоятельной работе, резко реагируют на внешние раздражители, проявляют неконструктивные реакции поведения. В группе сверстников являются «отверженными».

Продолжая обсуждать проблему социализации дошкольников, необходимо затронуть вопрос решения конфликтных ситуаций как один из наиболее важных для адаптации ребёнка к окружающей среде.

Конфликт в дошкольном возрасте – это определённый тип отношений ребёнка со сверстниками. О.Н. Нифонтова выделяет причины возникновения конфликтных ситуаций у детей:

- отсутствие или недостаточное развитие игровых умений и навыков общения;

- неблагоприятная семейная обстановка;

- личностная предрасположенность к конфликту.

Ею была предложена характеристика способов разрешения конфликтных ситуаций дошкольниками [2].

Обобщив результаты исследований многих педагогов и психологов, можно выделить основные показатели, раскрывающие протекание процесса социализации детей дошкольного возраста:

- поло-ролевое поведение (выбор игр и игрушек, ролевые предпочтения в играх, стиль общения со взрослыми и сверстниками);

- способность разрешения конфликтов (доминирование, равенство, подчинение);

- самосознание (знание и принятие своего пола, имени, возраста, внешности, социальной роли);
- самооценка (завышенная адекватная – неадекватная, средняя, заниженная);
- усвоение социальной информации (знание структуры, традиций, домашнего обихода своей семьи; обширный словарный запас и т. д.)[3].

Значимым элементом психолого-педагогического опыта ребёнка выступает его самосознание. Социальный опыт будет присвоен им только по мере осознания себя в качестве члена общества, носителя общественно значимой позиции. Дошкольник учится смотреть на себя со стороны, оценивать свои действия, поступки, соотносить свои возможности с той социальной ролью, с тем типом поведения, который ему «предписывает» жизнь.

Использованные источники:

1. Философский энциклопедический словарь. // Под ред. Л. Ф. Ильичёва, П. Н. Федосеева. - М.: Советская энциклопедия, 2003. - 840с.
2. Минаева В. М. Развитие эмоций дошкольников. Занятия. Игры. Пособие для практических работников дошкольных учреждений. -М.: АРКТИ, 2001. - 48с.
3. Ключева Н. В., Касаткина Ю. В. Учим детей общению. Характер, коммуникабельность. Популярное пособие для родителей и педагогов. - Ярославль: Академия развития, 2007. -240с.

Научный руководитель: старший преподаватель Шутенова С.С.

ҰЛТТЫҚ ДӘСТҮРЛЕР МЕН МӘДЕНИЕТТІҢ ЭТНИКАЛЫҚ ТУРИЗМДІ ДАМУДАҒЫ РОЛІ

Рахметова Ж.Э.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Қазақстан өте керемет ресурстары мен ерекше көшпелі халықтық мәдениетіне бай, этнографиялық туризмді халықаралық және аймақтық деңгейде дамытуға қажетті игерілмеген потенциялы бар мемлекет. Рекреациялық ресурстардың және тарихи-мәдени мұралардың туристік потенциялы республикамызда ішкі туризм мен халықаралық туризмді байланысты дамытуға мүмкіндік береді. Бұл жұмыспен қамтамасыз ету мен халықтың тұрақты пайда табуының өсіміне оң әсерін тигізіп, туризмен байланысты шаралардың дамуын және ұлттық экономикаға инвестиция ағымын арттырады.

Халық дәстүрлер арқылы ұрпақтан ұрпаққа өз білімдері мен бақылауларын қалдырады, ал жастар осы бақылауларды негізге ала отырып, өздерінің қортындыларын шығарады.

Салт-дәстүрлер – бұл ұлттың, халықтың қалай өмір сүретінін, қалай ойлайтынын, неге сенетіні бейнеленетін көрсеткіштер.

Этнографиялық туризм - этнотілдік, мәдени құрамдас бөліктері анық байқалатын туризмнің түрлерінің бірі. Этникалық туризм ішкі (мысалы, түрлі халықтардың фольклорымен, тұрмысымен, мәдениетімен, тілдерімен танысу мақсатындағы туризм), және тарихи отанына немесе туыстарына барумен байланысты сыртқы да болуы мүмкін[1].

Қазақстан мемлекетіндегі туризм индустриясы мемлекеттік деңгейде экономиканың басым салаларының бірі деп танылып отыр.

Осы саланың қазіргі кездегі даму тенденциялары мынадай, дүние жүзінің танымал курорттарын жақсы зерттеп, танысқан туристер туристік сектор жанадан дамып келе жатырған елдерге баруға талпынады. Осы позициядан қарасақ Қазақстанның тартымдылығы күнбе-күн артып келеді.

Қазақстандағы этнографиялық туризмнің дамуының қазіргі кезеңінде бизнесмендер, спортшылар, ғалымдар мен экстремальды демалысты қалайтындар үшін және Ұлы Жібек жолы бойында орналасқан елдердің тарихымен мен қазіргісі қызықтыратын адамдар үшін тартымды аймаққа айналып келеді[2].

Қазақтың дәстүрлі мейрамдары да этникалық туризмнің негізі көзі болып табылады. Дәстүрлі мерекелер қатырына мынадай мейрамдарды келтіруге болады:

1. *Наурыз мейрамы* күн мен түн тепе-теңдікке келген сәттен бастап тойланады. Наурыз мерекесінде көпшілік бұлақтардың көзін ашып, тал егіп, игілікті жұмыстар атқарады. Бұл кезде мал төлдеп, жер көктеп, дүние жаңара бастайды. Сондықтан да наурыз тойын «тепе-теңдік», «игілік», «жаңару» мейрамы деп атайды.

2. *Қымызмұрындық* – жаз тойы болып, мамыр айынан бастап маусым айына созылатын үлкен той. Осы кезде мал отығып, биелер желіге байланып, қымыз жиналып, ағайын-жекжаттар бірін-бірі қымызға шақырады. Құран оқып, мал сойылып, түрлі ойын-сауықтар, жарыстар ұйымдастырылады. Осы кезде түрлі той-томалақтар да өткізіледі.

3. *Мизам (Сабан той)* – күз айында диқандар мен бағбандардың құрметіне арналған той. Бұл тойда түрлі жарыстар мен ойын-сауықтар өткізіледі.

4. *Соғым басы* қыс тойы болып алғаш рет қар жауып аяз түскен сәттен басталады. Осы кезде ауыл адамдары соғымға сақтаған малдарын сойып, бірін-бірі қонаққа шақырады. Қыстың ұзақ түнінде ақындар мен жыршылар терме, қисса, ертегі айтып, жұртты қызыққа батырады.[3].

Осылайша, барлық қазақтың дәстүрлері мен мейрамдары этнографиялық туризмде қолданыла бастады. Этнографиялық туризм туристердің халықтардың ертеден қалыптасқан өміріне, олардың салт-дәстүрлеріне, әдет-ғұрыптарына, қазақ халқының шығармашылығы мен мәдениетіне деген қызығушылықтарына негізделген.

Республикада туризмді дамыту концепциясы жүзеге асырылып келеді, онда туризм ел экономикасына маңызды үш оң тиімділікті алып келетіні анық айтылған:

Біріншіден – шет ел инвестициясының ағынын қамтамасыз етеді және маңызды экономикалық көрсеткіштер төлем балансы мен экспорттың бірігуіне әсер етуі;

Екіншіден – халықты жұмыспен қамтамасыз ету деңгейі артады;

Үшіншіден – ел инфраструктурасының дамуына әсер етеді.

Еліміздің этнографиялық потенциалы Қазақстан Республикасында этнографиялық туризмнің дамуына негіз бола алады.

Бүгінгі уақытта туризм қарқынды дамып келе жатырған экономика салаларының біріне айналып келеді, оның экономикаға қосаты үлесі де күн өткен сайын артып келеді. Қазақстанның барлық аймақтарында этникалық туризмді белсенді дамытуға толық алғышарттар бар. Олардың негізгілері еліміздегі ерекше тарихи және табиғи ресурстардың қорының көп болуы, көпмәдениеттілік, этноұлттық құрамның алуан түрлілігі мен олардың барлығының бір территорияда өзара байланыста болуы, шаруашылық және әлеуметтік іс-әрекеттердің байланысы, т.б. [4].

Этнографиялық туризм – қазіргі таңдағы қызығушылықты туғызып отырған, болашақта сұранысқа ие болатын туризм тірлерінің бірі. Осыған байланысты адамдар дәстүрлі тұрғын үй және шаруашылық құрылыстармен, жергілікті тұрғындар, ұлттық киімдермен танысып, түрлі дәстүрлі мерекелерге қатысуға мүмкіндік алады, ертедегі дәстүрлердің мәні мен мағыналарын түсінеді, ұлттық тағамдардан дәм татады, ұлттық бұйымдарды кәдесый ретінде сатып алады.

Қазіргі кезде мемлекет тарапынан туристік қызмет көрсетудің деңгейінің сапасын көрсету бағытындағы іс-әрекеттердің белсенділігінің артуы байқалады. Дегенмен, мәдени, этникалық, экологиялық туризмнің Қазақстанда даму темпі басқа туризм түрлерімен салыстырғанда біршама кейінірек қалып отырғанын да айта кеткен жөн. Сонымен бірге, тиімді жұмыс түрлерін жүргізбей этнографиялық туризмді дамытуға қажетті мәдени-туристік кешендерді көлемді түрде тұрғызу жұмыстарының маңыздылығы да артып келеді.

Этнографиялық және мәдени туризмнің дамуы туризм индустриясында өзінің маңыздылығы мен сұранысына сай орынын алуда. Сондықтан, біздің еліміз өзінің туризм саласындағы осындай мүмкіндіктерді толыққанды пайдалануы үшін жұмыстар жасауы керек.

Этнотуризмді дамытудың бағдарламасын жасау мен жүзеге асыру аймақтағы жалпы туризм саласының дамуындағы аймақаралық, облыстық бағдарламалармен сәкес келуі керек.

Айтылғандардың барлығын қортындылай келе этникалық туризмнің дамуының мынадай артықшылықтарды ерекше атауға болады:

- адамдар жергілікті тұрғындардың материалдық мәдениетін көруге, дәстүрлі мерекелер мен салт-дәстүрлердің, ритуалдардың қатысушысы болуға, ұлттық бұйымдарды кәдесый ретінде сатып алуға, жекелеген халықтың өмір салтының ерекшеліктерін сезінуге мүмкіндігі бар;
- адамдар тұратын жерден жаңа жұмыс орындардың ашылуы;
- аймақтың әлеуметтік-экономикалық дамуындағы алға жылжулардың байқалуы;

- өз елінің тарихын білуге, өзге елдің тарихына деген қызығушылықтың артуы;
- жергілікті тұрғындардың материалдық және материалдық емес мұраларын сақтауға көмектеседі;
- туристік этноөнім шағын ұлттар мен халықтардың мәдени мұраларын сақтауды ескере отырып қалыптастырылуы керек;
- ішкі және халықаралық туризмнің дамуына мүмкіндік береді[5].

Этникалық туризм ХХІ ғ. перспективалы, туристерді қызықтыратын туризм бағыты болып табылады. Қазіргі этнотуризм индустриясының негізгі жұмыс бағыты-дүниежүзілік мәдени мұраларды шығынсыз, пайдамен, тиімді пайдалану болып отыр.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Бутузов А.Г. Этнокультурный туризм: учебное пособие- М.: КноРус, 2013. - 248 с.
2. Культурно-исторические предпосылки развития отдыха и туризма в Западно-Казахстанской области. Проблемы географии и экологии Казахстана: Сб. научн. статей. - Алматы: Қазақ Университеті, 2000.- С.125-128.
3. Этнографическое разнообразие как фактор туристской мотивации. Вестник КазНУ им. Аль-Фараби, серия географ.- 2003. С.148-156.
4. Святоха Н.Ю., Филимонова И.Ю. Подходы к классификации этнического туризма. Вестник ОГУ. №6 (167), 2014.
5. Хазбулатов А. Этнический, культурный и экологический туризм в Казахстане. // Электрондық журнал. 27.11.2014. <http://el.kz/m/articles/view/>

Ғылыми жетекші: аға оқытушы Айдарова А.З.

ЖАСТАР ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ ТӘРБИЕ

Сержан Е.Т.

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Ұлтымыздың рухани жарық жұлдызы Мағжан Жұмабаевтың: «ҚАЗАҚТЫҢ ТАҒДЫРЫ ДА, КЕЛЕШЕК ЕЛ БОЛУЫ ДА МЕКТЕБІНІҢ ҚАНДАЙ НЕГІЗДЕ ҚҰРЫЛУЫНА БАРЫП ТІРЕЛЕДІ. МЕКТЕБІМІЗДІ ТАЗА, БЕРІК, ЖАНЫМЫЗҒА ҚАБЫСАТЫН, ҮЙЛЕСЕТІН НЕГІЗДЕ ҚҰРА БІЛСЕК, КЕЛЕШЕГІМІЗ ҮШІН ТАЙЫНБАЙ-АҚ СЕРТТЕСУГЕ БОЛАДЫ» деген даналық өсиетінің мәні қазіргі жаһандану кезеңінде Қазақстан мемлекеті үшін орасан зор.

Қазіргі уақыт – жаһандану заманы, адамзат биігін білекпен емес, біліммен бағындырудың заманы. Жастарды жаһандану заманында – заманауи білімдерін ұлттық тәрбиемен ұштастыра оқыту бүгінгі күннің басты мәселесі болып отыр. Қоғам дамыған сайын оның өзіне тән құндылықтары мен тәрбие жолдары өзгеретіні белгілі. Тұңғыш Президент Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауында «ұлттық білім беру мен тәрбиені дамытудың болашағы, жаңашылдық тұрғыдан қарастырылып тұжырымдамалық идеяны, саяси – экономикалық, әлеуметтік идеологиясының негізі десек, еліміздің білім беру жүйесінің басты міндеті – ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтар негізінде ұрпақты тәрбиелеуге, олардың шығармалық жұмысы мен кәсіби

шеберлігін шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау» - екендігін атап көрсетті [1].

Қазақ халқы өзіне лайық ұрпақ өсіруді, оның бойына адалдық, тазалық, ата-ана мен дәстүрді сыйлауға әуелден-ақ өзіне мұрат тұтқан. Болашақ ұрпақты тәрбиелеуде қоршаған орта мен ата-ананың атқаратын рөлі ұланғайыр. Жас ұрпақ бойына адамдық құндылықты, отаншылдықты, ұлтжандылықты жеке тұлға ретінде қалыптастыру міндеті тұр.

П.ғ.д, профессор, академик С.Қ.Қалиевтің келер ұрпаққа айтар алты аманатын айтып өткім келеді.

Ол **біріншіден** - әр ұлт өкілі өз ұрпағын ел, жер, ата-баба тарихымен таныстыра отырып, оларды елін, жерін, ұлтын сүйетін шынайы ұлтжанды адамзат етіп тәрбиелеуді үнемі естен шығармауы керек.

Екіншіден- әр үйдің ұл-қызы ата-баба тарихымен, бұрынғы шежіре шешендердің аталы сөздерін көкейіне құйып өсуі тиіс.

Үшіншіден - Ел тарихы, жер тарихы ғасырлар бойғы халықтық бай қазына ауыз әдебиеті үлгілері: мақал-мәтел, аңыз-әңгіме, ертегі жырлардан көрініс тапқан. Елін, ұлт мәдениетін сүйер ұрпақ осыларды жаттап жадында сақтау керек.

Төртіншіден – ұлттық өнердің інжу-маржаны қол өнерінде, ән мен күйден көрініс тапқан. Өнер сүйетін жастар ұлттық өнердің асыл үлгілерін жастайынан меңгеруі қажет. Өнердің қадір-қасиетін бағалай білмейтін, ән-күйді терең сезіне алмайтын жас өскін – ұлттық өнерден мақұрым, көрсоқыр, керең болып өседі.

Бесіншіден - өнер мен білім атаулы ана тілі арқылы жас өскіннің кеудесіне нұр болып құйылады. Баланы Ана тілінің мәйегімен уыздандандыру әр ата-ананың парызы. Ол үшін әр ата-ата өз балаларымен уйде қазақша сөйлесіп, мақал-мәтел, өлең-жыр, ертегілерді үйретуі керек. Ата-ана қадірлемеген ұлттық тілдің қоғамдық рөлі де аяқасты болып қадір-қасиеті кеми бермек. Ата-анаға қарап бала өседі. Әр ата-ананың ұлт тілін, ұлт менталитетін өз ұрпағының санасына сіңіруі қоғам алдындағы ата-аналық парыз деп санау қажет.

Алтыншыдан – ұлттық тәрбиенің негізі аналарға байланысты. Ананың тілі, жан жүрегі, болмыс бітімі – ұлттық мәдениетпен терең қабысып жатуға тиіс. Қыз бала дұрыс тәрбие алса ұлттың келешегі де өрісті де жемісті болмақ [2]. Жастарға әсіресе қыздар тәрбиесіне аса мән беруіміз керек. Қиыншылыққа, жетімсіздікке шыдамай, өмір үшін күресте табандылық жасай алмай, көбірек ақша табудың жолында ар-намысын құрбан еткен жастар, жетім балалар үйін толтырып жатқан тастанды сәбилер қай қоғамды болсын көркейтпейді. Бұл мәселе қазақ менталитетіне жат. Аналарымыз біздің ұлттық құндылықтарымызға сүйене отырып қыздарымызды тазалық пен берік махаббаттың иесі бейнесін қалыптастырған. Оларды кейінгі ұрпақ өз балаларына өнеге етіп, дәріптеп, жалғастырған.

Өз заманында Шал ақын әйелді тек елдің құты ғана емес, оған қоса дүниелік сұлулықтың бейнесі, рәмізі деп жырлайды:

Дегдар қыз екенсің бір алма мойын,
Жұмақтан жаратылған жұпар қойның,
Жарқырап зүһрадай екі көзің,

Таранған әр тарапқа созып мойнын.
Сіздердің мен таң қалдым жамалыңа,
Ақылға толықсыған кәмалыңа
Елшіге елу тенге бермек мақұл,
Арада хат апарған адамына.
Асыл ғой баға жетпес осындай қыз,
Әр елдің аты шыққан тарауына [3].

Ақындық дәстүрде әйел сыны ерекше орын алған. Өйткені отбасылық құндылықтарды бірінші қазақ қоғамы үшін әйел отбасының ұйтқысы деп саналады. Әйел бақыты – ана болу, ананың бақыты – ұрпақ өсіру, тәрбиелеу. Бала көтеріп, босану, бала емізу – ананың ең бір бақытты шағы.

Бүгінгі таңда, жастар тәрбиесі, соның ішінде қыздар тәрбиесі – біздің қоғамымыздың негізгі ұстанымдарының бірі. Халықтың тең жартысынан көбі әйелдер. Олардың тәрбиелі болуы бастары үшін ғана емес, бүкіл қоғамның рухани өміріне ықпал етеді. Ж.Молдағалиевтің *«Мен қазақ қыздарына қайран қалам»* дейтін бір өлеңінің өзінде қаншама керемет ойлар тұнып тұр десенізші. Отанды сүю, халқын қадірлеу, жақсы көру сезімдері студенттер мен мектеп оқушылары арасында, біздер бұрынғы қалыптасқан ұлттық идеологияны жетілдіріп, насихаттай алмай келеміз.

Біздің идеологиямыз ата-бабаларымыздың, елдің сат-дәстүр адамгершілік өнегелері арқылы, аңыздары мен жырларында қалыптасқан діни ұғым, салттың да идеологиялық мәні, үйретері бар. Ұлттық тәрбие беру мәселесі әл-Фарабидің, Ж.Баласағұнидің, М.Қашқаридің еңбектерінен бастау алады. Ұлтымыздың ұлы тұлғалары түркі халықтарының тәрбиелік ерекшеліктеріне үлкен мән бере отырып, ұлттық тәрбие берудің әдіснамалық негізін жасады. Халқымыздың кемеңгер ағартушылары Ш.Уәлихановтың, Ы.Алтынсариннің, А.Құнанбаевтың, Ш.Құдайбердиевтің, М.Жұмабаевтың, А.Байтұрсыновтың, Ж.Аймауытовтың, М.Дулатовтың, Х.Досмұхамедовтың, т.б. педагогикалық мұрасында тұлғаның қалыптасуы мен дамуындағы ұлттық тәрбиенің маңыздылығы мен мазмұны ашып көрсетілді.

Ұлттың болашағы – білімді, тәрбиелі, саналы ұрпақ. Ал, ұрпақты ұлт ретінде сақтайтын оның ұлттық рухы. Ұлттық рух ұлттық идеямен келеді. Ұлттық идея ұрпақтың бойындағы қасиетін ашып, елдік санасын оятады. «МӘНГІЛІК ЕЛ – АТА-БАБАЛАРЫМЫЗДЫҢ САН МЫҢ ЖЫЛДАН БЕРГІ АСЫЛ АРМАНЫ. ОЛ АРМАН - ӘЛЕМ ЕЛДЕРІМЕН ТЕРЕЗЕСІ ТЕҢ ҚАТЫНАС ҚҰРАТЫН, ӘЛЕМ КАРТАСЫНАН ОЙЫП ТҰРЫП ОРЫН АЛАТЫН ТӘУЕЛСІЗ МЕМЛЕКЕТ АТАНУЫ ЕДІ. ОЛ АРМАН – ТҰРМЫСЫ БАЙ ҚУАТТЫ, ТҮТІНІ ТҮЗУ ҰШҚАН, ҰРПАҒЫ ЕРТЕҢІНЕ СЕНІММЕН ҚАРАЙТЫН БАҚЫТТЫ ЕЛ БОЛУ ИДЕЯСЫ ЕДІ» - деп Елбасымыз атап көрсеткендей, бүгінгі ұрпақтың танымы тәуелсіздіктің мәңгілігі және оны қорғаудың тарихи заңдылығын түсінуінде жатыр[4]. Мемлекетінің тәуелсіздігін ойлаған тұлғалар, әрбір адам оның болашағына қызмет ететін ұлттық құндылықтарды зерделеуді дәстүрге айналдырған.

Қорытындылай келе, қазақ халқына тән тәрбиенің өнегелі озық дәстүрлерін бүгінгі жастар тәрбиесінде пайдалану аса маңызды міндеттердің біріне айналып отыр.

«ДӘСТҮРЛІ МӘДЕНИЕТТІ ЖАҢҒЫРТУ, ӨЗ ХАЛҚЫНЫҢ ТАРИХИ ТӘЖІРИБЕСІНЕ ЖҮГІНУ – БҰЛ ӨЗІ ТӘУЕЛСІЗДІККЕ ИЕ БОЛҒАН ЕЛДІҢ ӨМІРІНЕН ОРЫН АЛАТЫН ЗАҢДЫ ҚҰБЫЛЫС» екенін Тұңғыш Предизент Н.Ә.Назарбаевта өзінің сөйлеген сөзінде айтып өткен болатын [5]. Қазақ халқының егеменді ел жағдайындағы әлеуметтік өмірі мен тұрмысында болып жатқан өзгерістерге байланысты отбасы тәрбиесіне жаңа талаптар қою керек. Әрбір отбасының бала тәрбиесіндегі жауапкершілігі мен педагогикалық білімін арттыру, қоғамдық тәрбиемен үйлесімді бірлігін қамтамасыз етуіміз қажеттігі туындап отыр.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Назарбаев Н.Ә. Қазақстан -2030: «Барлық қазақстандықтардың өсіп-өркендеуі, қауіпсіздігі және әл-ауқатының артуы: Ел Президентінің Қазақстан халқына жолдауы». Алматы:Білім, 1997. 176-б.
2. С.Қ.Қалиев. Келер ұрпаққа алты аманат. Ұлттық тәрбие. 2010 3/2
3. XV-XVIII ғасырлардағы қазақ поэзиясы. /ред.Ә.Дербісалиев. Алматы:Ғылым, 1982. 122-б.
4. Н.Ә.Назарбаев. Ғасырлар тоғысында. Алматы, 1996. 5-б.

Ғылыми жетекші: г.ғ.м, аға оқытушы Ешниязова А.Ч.

ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНЫЕ ПРЕДПОСЫЛКИ РАЗВИТИЯ ТУРИСТСКО-РЕКРЕАЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В АКТЮБИНСКОЙ ОБЛАСТИ

Тимирбаев М. А.

marat_timirbaev@mail.ru

Актюбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова

Особое место в комплексе рекреационных ресурсов занимают памятники истории и культуры, благоприятствующие развитию познавательно-культурной рекреации [1, с. 7-8].

В работе рассмотрены и всесторонне оценены для туристских целей, наиболее значимые, на наш взгляд, объекты истории и культуры Актюбинской области [2, с. 278-283]. При этом учитывались их уникальность, типичность среди объектов данного вида, значение, внешняя привлекательность [1, с. 7-8].

Территория области постоянно испытывала влияние различных этнокультурных образований. Ее пересекали многочисленные торговые пути и полчища монголов-завоевателей. Минеральные богатства Мугоджар, уникальные природные комплексы рек Жайык, Жем, Иргиз, оазисы песчаных массивов региона привлекали древние народы. Поэтому на данной территории сохранились многочисленные историко-культурные памятники, представляющие интерес для развития рекреации.

Большой интерес для туристов могут представлять древние стоянки Мугоджарских гор, бассейна реки Жем, Уил и плато Устюрт [3].

На севере Актюбинской области наиболее широкую группу археологических объектов составляют могильники и поселения эпохи бронзы, изучение которых продолжается и ныне [4, с.5-9; 5, с.127-131].

К интересным археологическим памятникам можно отнести: могильник «Целинный-1», выявленный в среднем течении р.Илек; могильник «Уркач-1», находящийся в верховьях р.Темир (Мугалжарский район)[6, с. 81-84]. Данный объект отражает взаимодействие культур древних племен того времени.

Итак, территория Актюбинской области – это поистине «музей под открытым небом», наиболее яркие экспонаты, которого хранятся в Мугалжарах, на Устюрте, Приаралье и др.

Огромное познавательное значение имеют памятники традиционной погребально-культовой архитектуры, сконцентрированные в районе Устюрта, по долинам рек [7, с. 15-58]:

1. «Ханский могильник» (Хан моласы) [8, с.39-167].
2. Комплексы Даумшар, Карасакал и др., на левом берегу р.Жем.
3. Памятники Аксай – 1,2, Карагул, мемориальный комплекс Есет-батыра и др.

Памятники истории также рассказывают о героической борьбе актюбинцев за свободу и независимость в годы гражданской и Великой Отечественной войн, о трудовых успехах в советский и постсоветский периоды. О событиях гражданской войны напоминают обелиски, установленные в ряде сел Мартукского, Мугалжарского и Шалкарского районов [9, с. 59-60].

Повсеместно в области распространены памятники о Великой Отечественной войне. Среди героев Советского Союза около 500 казахстанцев, 35 из них – актюбинцы. В числе удостоенных этого воинского звания – Алия Молдагулова, в честь которой установлены памятники (один – на ее родине в с. Алпысай Кобдинского района, другой – в г. Актобе), открыты музеи (2) и назван один из проспектов областного центра.

Характерной чертой общественных изменений нашего времени является возрастающий интерес к проблемам культурного наследия и в связи с этим – к музеям – важной составной части национальной и мировой культуры.

Музеи области располагают богатым фондами в размере несколько тыс. экспонатов. Наибольшим числом экспонатов располагают Актюбинский областной историко-краеведческий музей (г.Актобе) с филиалами в селах Мартук и Иргиз, мемориальный музей Героя Советского Союза Алии Молдагуловой в г.Актобе.

Наиболее посещаемыми являются Актюбинский областной историко-краеведческий музей с филиалами, мемориальный музей Алии Молдагуловой, Шалкарский районный и Кобдинский районный музей им. А. Молдагуловой в с. Алпысай. Однако, в отдельных музеях посещаемость остаётся очень низкая: в Айтекебийском сельском (с.Карабутак) она составила 0,5 тыс. чел., в Уилском районном – 0,6 тыс. чел. Наибольшее количество экскурсий отмечено в музеях городов Актобе и Шалкар. Отметим, что географическая близость музеев к объектам отдыха значительно расширяет зону их влияния, увеличивает

известность и посещаемость, и создаёт предпосылки для формирования туристской отрасли [10].

Анализ показал, что в области характерно значительное количество памятников истории, археологии, находящихся в неудовлетворительном состоянии и требующих неотложных мер для проведения реставрации и правильного использования; данная проблема остается актуальной. Памятники архитектуры (здания) могут быть использованы для целей: отдыха; культовых, т.е. действующие мечети и церкви. Все приведенные формы использования служат делу сохранения памятников архитектуры. Поскольку неиспользуемые памятники подвергаются быстрому естественному разрушению, поэтому музейное использование памятников является наилучшей формой их сохранения.

В целом, территория Актюбинской области обладает значительными культурно-историческими рекреационными ресурсами, благоприятствующими развитию познавательных и других форм и видов туристско-рекреационной деятельности.

Использованные источники:

1. Крачило Н.П., Игнатенко Н.Г. Вопросы типологии рекреационных ресурсов и комплексной экономико-географической оценки территории // Рекреационные ресурсы и охрана природы Украинских Карпат: Сб. трудов. -Л., 1976.- С. 7-8.
2. Кубесова Г.Т. Культурно-исторические предпосылки развития отдыха и туризма Актюбинской области // Проблемы географии и экологии Казахстана: Сб. научн. статей.-Алматы: Қазақ университеті, 2000.- С. 278-283.
3. Археологическая карта Казахстана. Реестр, Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1960.- С.350.
4. Гуцалов С.Ю., Ткачев В.Г. Южное Приуралье – родина древних ариев // Из истории Актюб. области: Краев. сб.-Актюбинск, 1991.-С. 5-9.
5. Гуцалов С.Ю. Курган раннескифского времени на Илек // Археологические памятники Оренбуржья: Сб. тр.- Оренбург: Изд-во Димур, 1998.-Вып.2.-С. 127-131.
6. Бисембаев А.А. К вопросу об этнокультурной интерпретации погребений конца 1 тыс. н.э. // Изв. Министерства Науки – АН РК, 1996.-№6 (серия общественных наук).-С. 81-84.
7. Аджигалиев С.И. Генезис традиционной погребально-культовой архитектуры Западного Казахстана.- Алматы: Ғылым, 1994.- С. 15-58.
8. Аджигали С.Е. У берегов Прикаспийской истории. - Алматы: Изд-во Джулдас и компания, 2000.-С.39-167.
9. Накатков Ю.С. История туризма Казахстана. - Алматы, 2001.-С. 59-60.
10. Середина Е.В. Роль музеев в формировании территориальных рекреационных систем: Автореф. дисс. канд.геогр. наук.-М., 1995.-24с.

Научный руководитель: к.г.н., доцент Кубесова Г.Т.

МАЗМҰНЫ

№1 СЕКЦИЯ ФИЛОЛОГИЯНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

1.	Абдрахманова А.К. Using advertising in english lessons	3
2.	Абдулзалиева Э.О. Нейролингвистика, как часть психоллингвистики	7
3.	Айбусинова М.К. Античность как тема и источник образной системы акмеизма в лирике О.Мандельштама	10
4.	Аймагамбетова Д.К. Тенденции развития антропонимики	13
5.	Аймагамбетова Д.К. English anthroponyms and their lexicographic representation	16
6.	Айтеннова А.Т. Применение инновационных технологий в обучении русскому языку и литературе	19
7.	Алдрапекоев А. Основы переводческого искусства, заложенные первыми казахскими просветителями	21
8.	Амантайқызы Ә. Қазақ халқының қазынасы – шешендік өнер	23
9.	Аминова С.Г. Қазақ тіліндегі субъектив мәнді етістіктердің лексика-семантикалық топтары	27
10.	Әмірғали Ж.О. Қазақ тілінің көркем әдеби нормалары	30
11.	Әскер Г. Компьютерлік дискурс ерекшелігі	33
12.	Бақтығалиева Ә.Е. Акад. Р.Сыздық және қазақ орфографиясы мәселелері ...	35
13.	Бақтығалиева Ә.Е. Әбіш Кекілбаевтың «Аңыздың ақыры», «Күй» романдарындағы сана ағымы	37
14.	Бирманова Ж.К. Основа формирования поликультурной личности посредством полиязычного образования	40
15.	Дағарова А. Паремия вариациясының динамикалық көрінісі	42
16.	Еркебаева Г.Т. К вершинам профессионального мастерства	45
17.	Ерланқызы А. Қазақ тіліндегі кірме сөздердің ерекшеліктері	47
18.	Yessengarina A., Nazarova B. How to develop and practice self-regulation	50
19.	Жангелді А. Из истории казахско-русских литературных связей	52
20.	Жаңабергенова М. Ғ. Айдаров және көне түркі ескерткіштері	55
21.	Жасанова А.Қ. Ақын Ханбибі Есенқараеваның көркемдік әлемі	61
22.	Жоламанова Д. Л.Н.Толстой мен Абай Құнанбаевтың діни көзқарастарының экзистенциалдық сипаты	62
23.	Жоламанова Д. Әбу Насыр әл-Фарабидің адамгершілік жетілдіру философиясы	66
24.	Жұбатов Н.Қ. Қазақ, орыс және ағылшын тілдеріндегі «отбасы» концепциясы	69
25.	Зейнолла М. Характеристика методов и форм обучения русскому языку как второму в условиях обновленного содержания образования (6 класс)	70
26.	Зиноллаева Анар, Зиноллаева Аяжан әл-Фарабидің «жан қуаты», «өзін танымақтық» туралы ой сарасы	74
27.	Zinollaeva A.Q. Ğalym Shamǵali Sarybaevtyń latyn negizdi alfavit jasaý barysyndaǵy oi-pikirleri	78
28.	Келгенбаева С.Т. Әлеуметтік желілер – заманауи қарым-қатынас құралдары	82
29.	Кумарова М., Бисенғалиева С., Темірғалиева Н. 8 сынып оқушыларының ағылшын тілінен ауызша сөйлеуге үйретудің тиімді жолдары	84
30.	Күсемисова А.Б. Грамматикалық (морфологиялық) категориялардың	

функционалды-семантикалық категориялардан айырмашылығы	87
31. Қайрат А.А. Абай және қазақ филологиясының мәселелері (Қ.Жұбановтың «Абай-қазақ әдебиетінің классигі» мақаласы негізінде)	90
32. Қалқаман А. Әбіш Кекілбаевтің «Аңыздың ақыры» шығармасындағы мұнара мінезінің суреттелу ерекшелігі	93
33. Қаржаубаева Н.Е. Латын әліпбиі мен емлесі туралы	95
34. Қожабайқызы С. Сын тұрғысынан ойлауды дамыту арқылы оқушының сабаққа ынтасын тұрақтандыру	98
35. Қуандықова А.Е. Жазушы Д.Амантай шығармаларындағы тілдік құралдардың стилистикасы	102
36. Максат А.М. Ә.Таразидың «Мұстафа Шоқай» романындағы уақыт және кеңістік	104
37. Махамбетияров А.Қ. Академиялық терминжасам түсінігі	107
38. Махсотова Г.М. Қазіргі әлемдегі шет тілін меңгерудің өзектілігі	110
39. Мұқан Ф. Қазақ тіліндегі етістік негізді сөзжасамдық модельдердің (отыр, тұр, жүр, жатыр) ерекшеліктері	114
40. Мұханова Ж.Н. Проблема языковых контактов и её отражение в СМИ	117
41. Мұханова Ж.Н. Проблема нормативности в словарях сленга	120
42. Мінсізбаева Э.А. «Отбасы» бейнесінің тілдік санадағы динамикасы	123
43. Нағметова Н.Н. Ж.Баласағұнның «Құтты білік» дастанындағы ел басқару мәселесі	125
44. Нартаева И.Н. Белгілілік/белгісіздік мәнінің құрылымы мен зерттелу жайы	128
45. Оқасова М.Б. Тілдік сана және қазақ тілдік сана ұғымының анықталуы	131
46. Пайпақова Ы.С. Қазақ тілі сабақтарында сын тұрғысынан ойлау технологияларын пайдалану	134
47. Пайпақова Ы.С. Қазақ тілін оқытуда сыни тұрғыдан ойлау технологиясын қолданудың тиімділігі	137
48. Сайфуллаев Ж.Б., Қали С.М., Амандықова А.Б., Асқар Ұ.М. 9 сынып оқушыларының ағылшын тілі пәні бойынша тыңдаудағы қиыншылықтар	142
49. Сали М.Н. Қазіргі қазақ тіліндегі кейбір сөздердің ғылыми-танымдық негіздері	145
50. Самалбаева Н.А. Көркем шығармадағы түс көру ұғымы	148
51. Серкебаева Т.Қ. Қазақ және түрік тілдерінде кездесетін ауру атауларына байланысты табу мен эвфемизмдер	152
52. Серікова Г.Н. Қ.Жұбанов танымы: грамматика және сөзтаным	155
53. Серікова Г.Н. Смағұл Сәдуақасов – сыншы	158
54. Серікова Г.Н. Жазушы М.Айымбетовтің авторлық ұстанымы	161
55. Тахирова Г. Адамзат тарихындағы атаулардың лингвистикалық сипаты	163
56. Түлебаева А. The usage of online-learning terms in the process of communication	166
57. Урынбаева М.Р. М.Айымбетов прозасындағы ұлттық идеяның көркем бейнеленуі	169
58. Шатанова А.А. Актуальные проблемы в развитии полиязычия	172
59. Шатанова А.А. Структурно-семантические определения элементов диалогической речи	175
60. Шетей К.М. Өтежан Нұрғалиев лирикаларының көркемдік ерекшеліктері	177
61. Шопина Е. Применение пословицы и поговорки на занятиях английского языка при изучении дисциплины «Профессионально-ориентированный иностранный язык»	180

№2. СЕКЦИЯ

ҒЫЛЫМ, ТЕХНИКА ЖӘНЕ ТЕХНОЛОГИЯ: ПРОГРЕСС ПЕН ИННОВАЦИЯЛАР

1. Әміржан Т.Ә., Инновация - ұлттық экономиканың ғылыми-техникалық прогресінің басты факторы	184
2. Baibassarova A.R., Zhumabekov A.S., Umyrzhhan T.N. Issue of planning the thermophysical properties of multicomponent food products	187
3. Жубангазин Е.А. Вопросы внедрения инновационных технологии при производстве сельскохозяйственной продукции в условиях западного Казахстана	190
4. Жубангазин Е.А. Проектирование, строительство и эксплуатация транспортных сооружений по условию обеспечения безопасности движения с учетом теории риска	192
5. Жұмабаева Ж.М., Бертлюев А., Нуржанов А., Кулмурза М. Переработка некондиционной железо и марганецсодержащей руды путем получения марганецсодержащего чугуна	196
6. Калибекова М.Н., Функционалды тамақтануға арналған өсімдік негізіндегі ет консервілеу технологиясын зерттеу және жасау	198
7. Жұмабаева Ж.М. Study of oscillations of the drive device jaw crusher	201
8. Мадиева С. Случай вольтерра при изучении вращения земли.....	204
9. Мейрамғажыева А.М. Ет эмульсияларын дайындау үрдісінің негіздері	205
10. Сидағали Б. Мұнай қабаты моделіне негізделген кен орнын игеру процесін басқару жүйесі	208
11. Мацокина Т.М. Авиация и изменение климата: воздействие и инициативы	211
12. Умыржан Т.Н., Байбасарова А.Р., Тайтенов Р.К., Тулюғалиева А.С. Анализ расчета дымоходной трубы на эффективность работы отопительной системы жилого дома	213
13. Шурина В.Р., Бұрғыланатын ершіктері бар қабатты гидрожаруға арналған муфталар	216

№3 СЕКЦИЯ

ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ЗЕРТТЕУЛЕР АЯСЫНДА ІТ-ТЕХНОЛОГИЯЛАР ЖӘНЕ ФИЗИКА-МАТЕМАТИКА ҒЫЛЫМДАРЫНЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

1. Abdikhaidar A. Construction and transformation of function graphs in a school math	219
2. Абдуллина Б. Д. Білімді ағымдағы бақылау үшін тест тапсырмаларын әзірлеу ерекшеліктері.....	221
3. Айтбаева А., Еркинова А., Аябаева Б. FLIPPITY - онлайн-сервисі.....	224
4. Алиева Б. Ж. Логарифмдік теңсіздіктерді дәлелде.....	227
5. Алитурлиева Д. Построение силовых линии электрического поля.....	230
6. Амангелді Н.Д., Мұнарбай А.Б. Магнит өрісі: катушка	232
7. Асылхан Ш. Кейбір дәстүрлі беттерді аналитикалы түрлендіріп жана пішінді беттерді алу әдістері және компьютерлік бейнелеуі.....	235
8. Багисов А. Разработка мобильного приложения для gps мониторинга, на основе баз данных FIREBASE	237
9. Базарбаева А. Электромагниттік толқындарды компьютерлік модельдеуі	240
10. Бекеева С.И. Разработка системы «Умный дом» на платформе ARDUINO ...	242
11. Бердіахмет И. Математиканы оқытуда стандартты емес есептерді қолданудың ерекшеліктері	246
12. Бозшин Б.Ж. Физиканы бағдарлы оқыту және оның кейбір өзекті мәселелері	249

13.	Борантаев А.Б., Амантаев А. Интернет-дүкен үшін қолданылатын CRM жүйесі туралы	251
14.	Букатаев Р. М. ANDROID операциялық жүйесіне қосымша құру құралдары туралы	253
15.	Біргебаев С. Алгебра курсындағы «Туынды» тақырыбын оқытудың әдістемелік ерекшеліктері	256
16.	Ережепова С.К., Омарпатша Г.Ж. Характеризация поверхности методом рентгеновской дифрактометрии	258
17.	Ермекбаева А.Б., Сibaғатова П.М. Қарапайым пайыздар маңызы және оларды банктерде қолдану	261
18.	Zhanorazov T. Development of chat bots based on machine learning	264
19.	Жантлеуова К.С. Жобалау-конструкторлық және ғылыми-зерттеу есептері шешімдерінде киімдерді үшөлшемді жобалау технологиясы	266
20.	Жұман А.Қ. LAZARUS объектілі бағытталған бағдарламалау ортасын оқытуда мәтіндік қосымшаны жасау	269
21.	Казмагамбетов Н. Математические методы в русском языке	272
22.	Каратаев Р. Қ. Ақпараттық іздеу жүйелерінің құрылымы мен талаптары туралы	275
23.	Кенжегарина А.М. Үзіліссіз дифференциалданатын функциялар қасиеттерін анализ бастамаларының стандартты емес есептерін шығару үшін қолдану	277
24.	Куносбаева Ж. Современное состояние исследований парентез в лингвистике. классификация вводных слов по значению и форме их выражения	280
25.	Курбанбаева С. Қашықтан оқыту туралы физикадағы мәселелер	283
26.	Курмансейтова Ш.К. Информационно - образовательная среда, как средство повышения эффективности проектной деятельности студентов - будущих учителей с целью развития профессиональных навыков	286
27.	Қабас Ә.С., Погорелый Е.В. Обучение «Основам робототехники» на базе ROBOROBO	288
28.	Қалыбаева А.М. Физика сабағында білім сапасын арттыруға бағытталған оқыту технологиясы	291
29.	Қуаныш Д., Әділхан Е. C++ программалау тілінде программаны өңдеу ортасын таңдау жөнінде	294
30.	Қылымұрадова М.Ж. Знакомство с робототехническим набором FISCHERTECHNIK	297
31.	Маден Н.А. Технологии и особенности разработки чат-ботов	299
32.	Маликова Ф.Б. «Programming for kids» немесе ойын арқылы программалау тілін үйрену	302
33.	Мамраимов А. Научно-образовательная сеть Казахстана	305
34.	Мәжит Н.Б. Тербелістер мен толқындар тарауын оқытуда деңгейлік тапсырмаларды қолдану	307
35.	Мустафин Т.С. К вопросу определения местоположения источника радиоизлучения	310
36.	Мұнарбай А.Б., Амангелді Н.Д., Жұбаев А.Қ. Температураның жылуға тәуелділігін анықтау	312
37.	Мырзағұлов Д.Т. Использование алгоритмов искусственного интеллекта при разработке голосового помощника	316
38.	Нұрлыбек А.Н. 9 сынып геометриясының кейбір тақырыптарын зерттеу арқылы оқыту туралы	320
39.	Нұрсал Д. Орта мектепте физиканы оқытуда мультимедиялық технологияны қолдану	323
40.	Оспанов М.К. Теоретическое обоснование влияния примесного иона на	

	структуру кристалла NAF и NACL	326
41.	Отарбаева А.Ж. Оқытудың педагогикалық технологиялары және оқыту технологиясының ерекшеліктері	328
42.	Рахимова Г.Н. Геометрические задачи на развитие функциональной математической грамотности	331
43.	Розметова П.Ф., Умбетова А.П. Visual Studio ортасында «Қазақстан темір жолы» мәліметтер қорының қосымшасын құру	334
44.	Сағындықов Т.Н. Математикалық индукция әдісінің математикалық анализ есептеріне қолданылуы	337
45.	Сәндібай Д.А. Об алгоритмах распознавания движущихся объектов	340
46.	Сейтен А., Қайратқызы Ж. Функцияның мәндері мен жиындарының қасиеті	343
47.	Слямгазы А. Ықтималдықтарды есепке ала отырып кездейсоқ құбылыстарды бағалау	346
48.	Токтамысов Ж.А. Разработка информационного портала «Жубановтану» ...	347
49.	Түлеп М., Бакыткалиев А. Visual Studio ортасында «Интерактивті схемалар сен карталар» қосымшасын құру	351
50.	Тұржан А.Т. Жаратылыстану есептерін шешу үшін дифференциалдық теңдеулерді қолдану	354
51.	Узақбаева А.Б. KCL және KBR кристалдарының термиялық ынталандырылған люменциясы	357
52.	Утегенова А. Т. «Фибоначчи тізбегі және Алтын қатынас» тақырыбын оқытуда жобалау технологиясы элементтерін қолданудың әдістері	361
53.	Худайбергенов Н.М. Қазіргі заманғы нанотехнология саласындағы энергияны түрлендіруге арналған наноматериалдар	363

№4 СЕКЦИЯ

ӘЛЕУМЕТТІК-ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒАЛЫМДАР ДАМУЫНЫҢ ҚАЗІРГІ МӘСЕЛЕЛЕРІ МЕН ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ (ФИЛОСОФИЯ, ӘЛЕУМЕТТАНУ, САЯСАТТАНУ, ТАРИХ, ДІНТАНУ, МӘДЕНИЕТТАНУ ЖӘНЕ Т.Б.)

1.	Абдрахман А.А. Историко – культурный потенциал региона как главный фактор развития туризма (на примере Актюбинской области).....	366
2.	Айбусинова М.К. Античность как тема и источник образной системы акмеизма в лирике О. Мандельштама.....	369
3.	Аманжолова М. Ежелгі Қазақстан тарихы грек жазба деректерінде.....	372
4.	Амидуллаева А.К. Шәкәрім дүниетанымындағы сопылық ілімнің мәні.....	375
5.	Байқұлова А. Ә. Сақ - савромат ескерткіштеріне салыстырмалы талдау.....	377
6.	Болатбек Н. Ж. Жаңартылған білім беру бағдарламасы негізінде географиялық карталарды оқытудың педагогикалық ерекшеліктері.....	381
7.	Дюсупова А. М. Әлеуметтік-психологиялық бейімделуді теориялық зерттеу..	384
8.	Жасар Е. Сақтардың дүниежүзілік өркениетке қосқан үлесі.....	388
9.	Жұбатов Н.Қ. Қазақ, орыс және ағылшын тілдеріндегі ‘отбасы’ концепциясы	391
10.	Қанапин Б.О. Орал, торғай облыстарының құрылуы және әскери-халықтық басқарудың енгізілуі.....	393
11.	Конча К. Роль культурной составляющей в процессе формирования социально-экономических отношений.....	397
12.	Кулмагамбетова А.С. История развития и значение коммерческого арбитража в республике Казахстан	399
13.	Мансарина М. Сығанақ – қазақ тарихының айнасы.....	402

14.	Мукан Г.А. Языковая картина мира как аспект социолингвистики.....	405
15.	Мустафина А.С., Нургазиева Г.Т. Образ женщины в печатных периодических изданиях.....	408
16.	Мустафина А.С., Нургазиева Г.Т. Глобальный хаб программы оон «академическое влияние».....	411
17.	Мұқанбетсадықов Е. Қ. Цифрландыру мәселесінің бүгінгі білім саласындағы жағдайы	414
18.	Нысанжанова Ғ.О. Қазақстан мектептеріндегі өлкетанудың даму мүмкіншіліктерін талдау.....	417
19.	Орынбасарова Ж.Ж. Оқытудың педагогикалық технологиялары және оқыту технологиясының ерекшеліктері.....	421
20.	Пернебаева Г.К. Значимость детско-родительских отношений для социализации ребёнка.....	424
21.	Рахметова Ж.Э. Ұлттық дәстүрлер мен мәдениеттің этникалық туризмді дамытудағы ролі.....	427
22.	Сержан Е.Т. Жастар және ұлттық тәрбие.....	430
23.	Тимирбаев М. А. Историко-культурные предпосылки развития туристско-рекреационной деятельности в Актюбинской области.....	433